Вера Бонева

204998

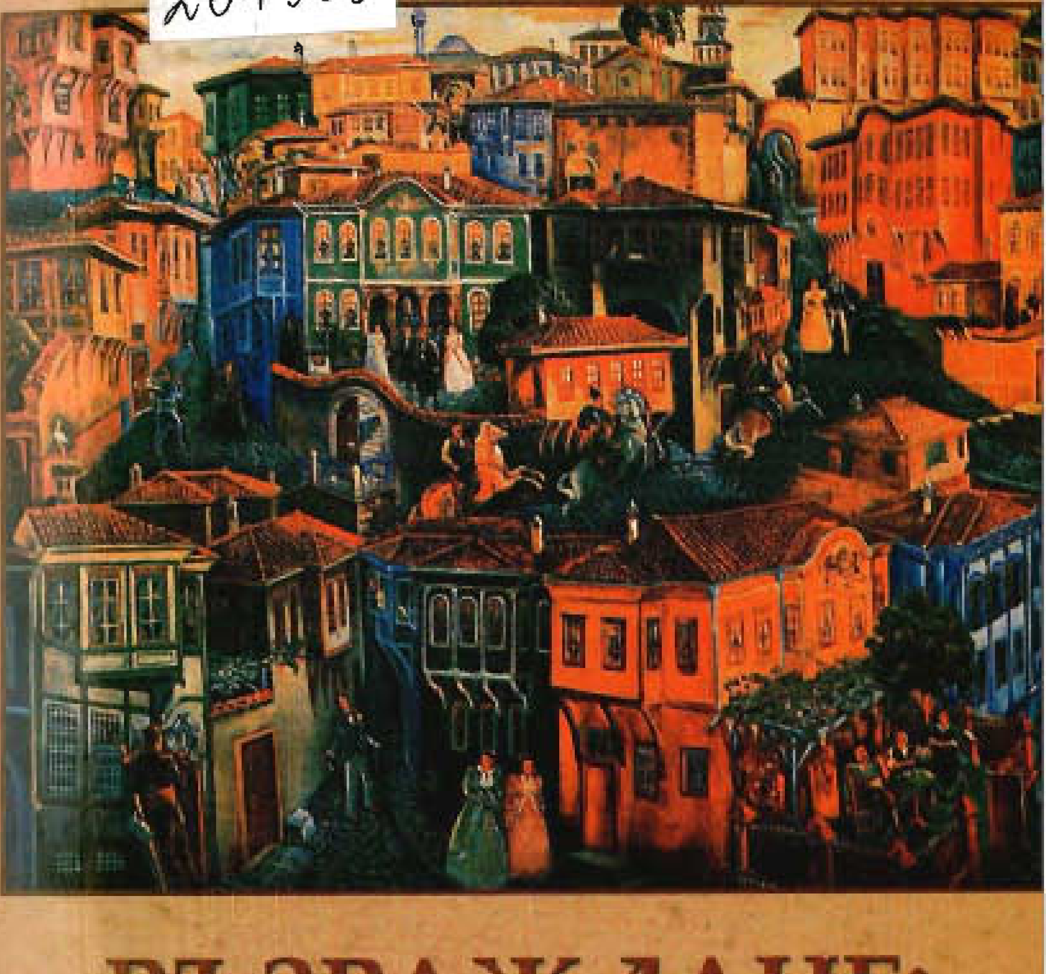

ВЪЗРАЖДАНЕ:
БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ
В ПРЕХОД КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ

Университетско
издателство
Епископ Константин
Преславски

ВЪЗРАЖДАНЕ:
БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ В ПРЕХОД КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ

(академичен обзор)

В памет на моя учител –
професор Велко Тонев

Вера Бонева

ВЪЗРАЖДАНЕ:
БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ В ПРЕХОД КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ

(академичен обзор)

120600000137

РБ "Ст.Чилингиров"
ШУМЕН

Шумен ◆ 2005

207998

949.72.07

Гравитираща към традиционния историописен модел на университетския учебник, настоящата книга съдържа 18 обзора, посветени на историята на българския народ през XVIII и доосвобожденската част на XIX век. Обединени от стремеж към максимално коректни реконструкции на историческите факти и обстоятелства, очерците съзиждат образа на Българското възраждане по начин, ангажиран както със специфичните тълкувателни позиции на автора, така и с най-влиятелните тези на други учени. Така, излязлото от анонимност академично знание за Възраждането се оцветява с присъщата на националната ни хуманитаристика оценъчност и провокира адекватни на съвременната интелектуална среда питания. Част от отговорите на тези питания могат да бъдат открити сред страниците на настоящата учебна книга. Друга част — в препоръчаната литература. А трета — чрез самостоятелна изследователска дейност.

56491
РБ "Ст. Чилингиров"
Шумен
ДЕПОЗИТНИ 20__№____

ISBN – 954-577-300-6

© Вера Петрова Бонева – автор
© Университетско издателство "Епископ Константин Преславски" – издател, 2005

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪЗРАЖДАНЕ
ИЛИ ПРЕХОД КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ

Терминът "Българско възраждане" 10
Българското възраждане като обособена епоха 11
Българското възраждане като преход към Новото време 16

**ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ
ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ**

Домашни извори 27
Балкански и централноевропейски извори 36
Извори за Възраждането, произхождащи от Великите сили 38

**БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОПИС**

Исторически изследвания върху Българското възраждане до края на 90-те години на XIX в. 41
Българското възраждане в българската историопис през първата половина на XX век 47
Българското възраждане в българската историопис през втората половина на XX век 56

ПОДАНИЦИ НА СУЛТАНА
ОСМАНСКАТА ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА
И БЪЛГАРИТЕ 1699-1875

"Третият кръг" 1699-1774 72
"Константинопол ли? Никога!" 1774-1839 77
"Грижим се за много болен човек" 1839-1875 81

БЪЛГАРСКИЯТ XVIII ВЕК
ФЕНОМЕНИ И ФАКТОРИ НА РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Предпаисиеви феномени и фактори на прехода 90
Паисий Хилендарски и неговата "История славянобългарска" 96
Следпаисиеви фактори и феномени на българския XVIII век 103

КЪРДЖАЛИЙСКО ВРЕМЕ
БЪЛГАРИТЕ В ПЕРИОДА НА АНАРХИЯТА

Историописни бележки 108
Анархията в Румелия 109
Българите в периода на анархията 116

СТОПАНСКИ ЖИВОТ

Селската икономика ... 123
Градовете и градската мрежа ... 132
Градската икономика ... 135

БЪЛГАРСКОТО ПРОСВЕЩЕНИЕ
РАЗВИТИЕ НА УЧЕБНОТО ДЕЛО И ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Просвещение и просветители ... 149
Развитие на учебното дело и училищната мрежа ... 158
Организация и управление на новобългарското училище ... 170

ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА

Литература и книжнина до 40-те години на XIX век ... 183
Литература и книжнина от 40-те до 70-те години на XIX век ... 187
Българска възрожденска периодика ... 201

ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И АРХИТЕКТУРА

Изобразително изкуство ... 208
Приложни изкуства ... 220
Архитектура ... 222

"КЪДЕ СИ ВЯРНА ТИ ЛЮБОВ НАРОДНА?"
МУЗИКАЛНА КУЛТУРА И ТЕАТЪР

Фолклорна и църковна музикална традиция ... 236
Градска музикална култура ... 240
Българският възрожденски театър ... 247

ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ЕЖЕДНЕВИЕ

Възрожденският делник ... 254
Възрожденският празник ... 260
Домът, храната, облеклото ... 265

БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН
ЦЪРКОВНО-НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ

Предистория и първи сблъсъци ... 281
Мирната революция ... 296
Българската екзархия ... 318

ПОЛИТИЧЕСКИ ИНИЦИАТИВИ И ОСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК
ПРОЯВИ НА ВЪОРЪЖЕНА АНТИИМПЕРСКА СЪПРОТИВА

От Първото сръбско въстание до Одринския мирен договор ... 328
От Одринския мирен договор до въстанието от 1850 ... 337
Българите и Кримската война ... 350

В ХВАТКАТА НА ПАРИЖКИЯ МИРЕН ДОГОВОР
ПОЛИТИЧЕСКИ ИНИЦИАТИВИ
И ОСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ
В ПЕРИОДА 1856-1868

Политически инициативи в условията на международна изолация 1856-1862 ... 359
Революционното затишие 1863-1865 ... 372
В люлката на общобалкански сътресения и коалиции 1866-1868 ... 374

В ЗОНАТА НА САМОСТОЯТЕЛНИТЕ ДЕЙСТВИЯ
ПОЛИТИЧЕСКИ ИНИЦИАТИВИ
И ОСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ
В ПЕРИОДА 1868-1875

Две години на идейни търсения и политически противостояния 1868-1869 ... 386
БРЦК в Българско ... 399
БРЦК в Букурещ ... 407

ИЗТОЧНАТА КРИЗА И БЪЛГАРСКИЯТ НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС 1875-1878

Априлско въстание от 1876 г. ... 427
Българският национален въпрос през втората половина на 1876 г. ... 446
Руско-турската война 1877/78 г. и българският национален въпрос ... 455

ПОСТИГНАТИЯТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ИДЕАЛ
УЧРЕДЯВАНЕ НА МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА 1877-1879

Протодържавни структури от военновременния период ... 473
Конституционното устройство на Княжество България и Източна Румелия според Берлинския договор ... 476
От Берлинския договор до учредяването на княжеската институция ... 478

РЕЧНИК НА РЯДКО УПОТРЕБЯВАНИ ДУМИ И СПЕЦИАЛИЗИРАНИ ТЕРМИНИ ... 483

ПОКАЗАЛЕЦ НА СПОМЕНАТИТЕ УЧЕНИ ... 488

ОБЗОРНИ СЪЧИНЕНИЯ, ХРИСТОМАТИИ, СПРАВОЧНИ ИЗДАНИЯ ... 500

СЪКРАЩЕНИЯ ... 503

Предварителни уточнения

- Името *България* в настоящия академичен обзор се употребява като синоним на *българското етническо пространство* през XVIII и XIX век, т.е. на балканските територии, заселени преобладаващо с българи. Само в някои случаи се работи с понятието *България*, присъщо на възрожденската публична комуникация, т.е. за обозначаване на територията, разположена между р. Дунав и Стара планина. Макар и много рядка, тази втора семантика се отбелязва изрично в текста или се подсказва чрез логиката на контекста.

- В хронологическия обхват на XVIII и XIX век в Османската империя е валиден *Юлианският календар*. Поради това обстоятелство, събитията в книгата са датирани по него. Изключение правят текстовете, визиращи събития, свързани пряко с общоевропейския политически развой. За по-голяма точност споменатите събития са датирани по двата календара — първо по *Юлианския*, а след това и по *Григорианския*.

- В периода XVIII-XIX век в балканския обществен контекст името на столицата на Османската империя функционира в няколко варианта. *Истанбул* е официалното наименование, употребявано от османските държавници. Българите по правило назовават столицата *Цариград*, а гърците и повечето чужди дипломати — *Константинопол*. В текста е отдадено предпочитание на българското название с изключение на случаите, когато се интерпретират събития от общоимперска величина.

- През визирания в книгата период официалното название на държавата, чиито поданици са българите е *Османска империя*. То е фиксирано в административните документи и в дипломатическата преписка. Това е основанието, поради което при представяне на факти от общодържавното или административно развитие на империята се работи с термини, изхождащи от името на управляващата династия. Разширяващата се употреба на лексеми от групата *турско/турска/турски* в пределите на българските политически общувания ми дава основание да работя в тази терминологична среда в онези случаи, когато фактите и съжденията са в контекста на националната ни публична практика.

- *Историческите личности* са представени с пълните им имена и годините на раждане и смърт само при първо споменаване. При по-нататъшните споменавания имената са в съкратен вид.

- В обзорите е избегнат присъщия на голяма част от учебната книжнина за Възраждането *биографичен подход*. Мотивите за този историописен избор са три: 1) осигуряване по-голяма съразмерност и вътрешна логика на отделните текстове; 2) избягване на риска дадена личност да се открои по-ярко за сметка на други, които имат аналогични или по-големи исторически приноси; 3) значимият обем справочна литература, появила се пред последните десетилетия, осигуряваща коректна и точна биографична информация за водещите възрожденци. Съществена част от споменатите справочници са включени в списъка на препоръчителната литература.

- Имената на *историците и другите хуманитаристи*, на които се позовавам в текста, са разгърнати в края на книгата в отделно приложение, съдържащо и кратки историографски сведения.

- С ъглови скоби са означени пропуснати пасажи в цитирани текстове — <...>. В правоъгълни скоби са добавени някои авторски уточнения в пределите на цитирани текстове — [В.Б.]. Използваните съкращения са разгърнати в специално приложение.

- След някои цитирани заглавия в кръгли скоби е посочена годината на първопоявата им, като за облекчаване на текста е избегнато съкратеното изписване на думата *година* или на съкращението *г.* Пак в кръгли скоби понякога са поставени имена на автори, свързани със спомената концепция или с цитиран откъс. Тези имена стоят непосредствено след пасажа, към който се отнасят.

- *Речникът* включва термини, които са употребени в изложението, но не са пояснени на съответното място. Пояснението на термините в повечето случаи се ограничава само до тяхната употреба в текста.

- Към основния текст са приложени *31 таблици и схеми*. Те са номерирани последователно за по-голяма яснота при позоваването на информацията, съдържаща се в съответното графично приложение.

- В края на всяка тема е приложен списък със заглавия на *препоръчителна литература* по съответния проблем. *Обзорните историописни съчинения*, свързани с цялостната проблематика на възрожденската епоха, са представени в отделен списък след основния текст.

ВЪЗРАЖДАНЕ
ИЛИ ПРЕХОД КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ

Терминът "Българско възраждане"

На 5 юни 1876 г. в Браила се появява първи брой на поредното българско периодично издание — вестник "Възраждане". Редакторите му — Светослав Миларов, Тодор Пеев и Иван Драсов, подчиняват своя публицистичен патос на политическия размах и историческите сетнини на наскоро потушеното Априлско въстание. Осмисляйки българските събития от последните месеци в контекста на тезата за осъществения значим поврат в колективното битие на нацията, те не случайно именуват вестника си "Възраждане". По подобие на мнозина свои съвременници, Миларов, Пеев и Драсов употребяват термина *Възраждане* тогава, когато се стараят да откроят обновителните процеси в обществото.

Някои предосвобожденски дейци отиват и по-далеч. В публичните им текстове фигурират директни твърдения, че българската нация е навлязла в нова епоха от своето развитие — *епохата на Възраждането.* На 30 януари 1871 г. във вестник "Свобода" Любен Каравелов оценява резултатите от създаването на Българската екзархия така: "Настана вече за българският народ щастливата минута, която се нарича "епоха на възрождението". Настана вече и за нас онзи час, който ще бъде начало на нашата история, на нашият напредък и на нашето щастие."

Извън споменатите публицистични факти, терминът Възраждане битува относително широко в пределите на българската книжовна практика от втората и третата четвърт на XIX век. Васил Априлов и Марко Балабанов, Петко Славейков и Иван Селимински, Георги С. Раковски и Христо Ботев, Марин Дринов и Иван Вазов съзнателно и убедено зоват своето време *Възраждане.* В този смисъл, можем да приемем като основателен факта, че имаме работа с единствената епоха в националната ни история, която се е самоназовала. И то по такъв категоричен и красноречив начин, че вече повече от век почти никой не е поставил под съмнение името *Възраждане.* Име, представляващо буквален превод на френската дума renaissance, употребена в качеството на метафора. От едната страна на тази метафора стои митът за повторното раждане — подобно птицата Феникс — от пепелта на небитието. От другата страна — визията за промените в общобългарското културно и политическо пространство. "Мъртъв лежеше той [българският народ] — пише Христо Ботев през 1871 — под папуците на читака и калугера, кога Европа събаряше средновековното здание на робството, на религията, на предразсъдъците <...>; мъртъв и забравен лежа той почти до 30-те години на тоя век, кога настана епохата на славянското възраждане и духът на новото време, на новите идеи повея и в тази забравена на юговъзток в Европа земя." (*Дума на българските емигранти*, г. I, бр. 4).

Представата на интелектуалния ни елит от 70-те години на XIX век за същността на обрата в историческото развитие на народа им намира ясен словесен израз и във Вазовата поема "Подъл ли е българският народ?"(1876).

Петстотин годин вериги тежки!
Петстотин годин се сън мъртвешки!
Заря-надежда не бе остала, над нас бе мрачност,

Под нас — провала <...>.
Но искра светла сред туй мъртвило
Във сън сърца ни се беше скрила <...>.
Идея чудна заради свобода
Възкръсна веке, изгря в народа.

Метафоричните визии за събуждането, възкресението, просветлението покриват практически всички основни параметри на оформилия се през последните предосвобожденски десетилетия образ на възрожденската епоха. Образ, който следосвобожденските поколения ще запълнят с факти и анализи, но не ще посмеят да го именуват иначе. Не ще посмеят и да отнемат статута на Възраждането като самостойна епоха от националната ни история.

Българското възраждане като обособена епоха

Обща характеристика

През втората половина на XX век в националната ни историопис се възприе с относителен консенсус тезата, че назованата от своите собствени интелектуалци епоха на Възраждането е свързана с фактите, процесите и феномените на *българското историческо развитие през XVIII и доосвобожденската част от XIX век.* Широко възприета е и характеристиката на тази почти двувековен период от националната ни история като *епоха на преход от Средновековието към Новото време*[*]. Споменатото определение провокира поне две основателни питания у изследователя, склонен да работи с еднозначни критерии и ясно очертани терминологични полета. *Първо.* Дали цитираната характеристика на Възраждането представя всички съществени параметри на споменатия преход? *Второ.* Доколко е самостоен статутът на Възраждането като епоха, след като българският преход към ценностите и правилата на Новото време в някои обществени области продължава и през първите десетилетия на XX век?

По отношение на *първото питане* може да се приеме, че определението на Възраждането като епоха на преход от Средновековието към Новото време е самодостатъчно и еднозначно само дотолкова, доколкото в съвременната историческа наука понятията *Средновековие* и *Ново време* са натоварени с определена историописна плътност и с относително терминологично еднозначие. Тук обаче е полезно да се направи и една добавка, чрез която характеристиката на епохата да се позове на постиженията и на други социални науки. Изхождайки от споменатото съображение, в началото на 90-те години на XX век Райна Гаврилова предложи в случая да се приложи популярната в европейските социални науки трансформационна теория, чрез която Възраждането да се анализира и като *епоха на преход от традиционно към модерно общество.* Този подход предполага възможност за по-пространно осмисляне на по-широк кръг политически, социални, културни и дори народопсихологически проблеми, позовавайки се на дълбоките преобразувания, осъществени в българското общество през XVIII и XIX век. Част от тези преобразования стават видими за ума, когато се направи сравнителна характеристика на основните особености на традиционното и модерното общество.

---

[*] Основните историописни тези относно същността и размаха на протичащите сред българите процеси в пределите на възрожденската епоха са представени в систематизиран вид в очерка "Българското възраждане в българската историопис".

Таблица № 1

Паралели между някои по-общи особености
на традиционното и модерното общество

Традиционно общество	***Модерно общество***
Основна особеност — свръхценностният характер на *традицията*.	Основна особеност — стабилният ръст на *промяната*.
Синкретизъм на дейностите и структурите.	*Разчлененост* на дейностите и структурите.
Пълна доминация на *социума* над личността.	Приоритетна роля на *личността* в социалните структури и общувания.
Водеща регулативна роля на *обичайното право*.	Водеща регулативна роля на *писаното право*.
Отделният човек е значим за оцеляването на общността предимно с *физическата си сила*.	Отделният човек е значим за обществото предимно с *интелектуалната си сила*.
Локална ограниченост на битието на отделния човек и на малките общности.	Преодоляване на локалната ограниченост и *отваряне на общностите*.
Доминация на *цикличната представа за времето*; измервано с природни и традиционни мерки — "от Гергьов ден до Димитров ден", "от изгрев до залез".	Доминация на *линейната представа за времето* с тенденция за синхронизация на времевите мерки чрез *часовника* и *календара*.
Централно място в обществената система заема *религията*.	Засилват се обществените позиции на *науката* и *информацията*. Консолидиращата роля на религията е частично заменена от *новите политически идеологии*.
Водеща роля на *фолклорната култура* и на *устното анонимно творчество*.	Водеща роля на *писмената култура* и на *личното персонализирано творчество*.
Образованието с предназначено само за възпроизвеждането на *елита*.	Създаване на разгърнати образователни системи, разпространяващи *масова грамотност*; масовата грамотност предпоставя утвърждаването на *масовите комуникации* като качествено нов социален регулатор.
Производствените дейности се основават на преобладаващо *ръчен труд*.	В производствените дейности навлизат *машините* и обновени от науката технологии.

Макар и непълен, представеният в *Таблица № 1* паралел между някои от социалните параметри на традиционното и аналогични социални параметри на модерното общество показва дълбочината и необратимостта на поврата, прорязал колективното битие на българите (и на другите балкански християнски народи) през XVIII и XIX век. В този смисъл, се оказва полезно историкът на Възраждането да работи както с терминологичната двойка *Средновековие – Ново време*, така и с терминологичната двойка *традиционно общество – модерно общество*. Така историческите реалности могат да се реконструират и осмислят по-пълноценно — не само във вертикален (от гледна точка на институциите), но и в хоризонтален (от гледна точка на социума) план. При цялата си относителна сложност, представеният двойнствен подход към епохата дава по-голям шанс на историка поне частично да подреди своя разказ за миналото в съответствие с класическата историописна парадигма restitutio in integrum[*].

Второто питане по отношение самостойния характер на Българското възраждане като отделна епоха има своите основания, ако се приеме без уточнение характеристиката на епохата като преход — от Средновековие към Ново време и от традиционно към модерно общество. Този проблем обаче е решен в националната ни историопис по един почти консенсусен начин. Става дума за следното. Всички автори на обзорни текстове и на монографични проучвания върху българския XVIII и/или върху българския XIX век (включително литератори, изкуствоведи, езиковеди) завършват разказите си за Възраждането с освобождаването на част от етническата ни територия от османска власт и с учредяването на модерната българска държава след руско-турската война 1877/78 г. Любопитно е, че дори и тези изследователи, които са склонни да приемат тезата, че в неосвободените от османска власт части на земите ни възрожденските процеси продължават и след 1878 г., не включват в академичните си обзори и в монографиите си текстове, посветени на процесите в споменатите географски зони. Така, практически всички професионални историци на Възраждането се консолидират около песенно формулираната през 1892 г. теза на Стоян Михайловски, че макар и необединен в една държава, българският народ в следосвобожденския период е вече "възроден"[**], т.е. процесът, означен като "възрожденски", в основни линии е завършил.

Без разбира се да приемам представения "поетически" довод като основополагащ, си позволявам да направя следното уточнение към традиционното схващане за историческия период, предмет на настоящия обзор: *с термина Българско възраждане се обозначава обособеният в самостойна епоха доосвобожденски период на българския преход към Новото време.* Изричното поставяне на уговорката, че предмет на историята на Възраждането са модернизационните процеси, предхождащи учредяването на българска държава в периода 1877-1879 г. в случая се уповава на почти пълното единомислие на колегията от професионални изследователи на националното ни минало.

---

[*] Възстановяване в цялост, пълна реконструкция.

[**] Тук имам предвид началото на по-известното като песен стихотворение на Стоян Михайловски "Български всеучилищен химн" (1892), започващо, както знаят и азбукарчетата в България , така: "Върви, народе *възродени* <…>".

Споменатото единомислие има своите сериозни фактически основания. Независимо че продължават десетилетия след появата на Княжество България, тенденциите на преход към обществените правила на Новото време, предшестващи формирането на националната ни държава, са коренно различни от аналогичните процеси, протичащи в следосвобожденския период. Различно е положението на икономиката, защото част от стопанските дейци могат да разчитат на протекционистични грижи от страна на собствената национална държава. Съградената през втората и третата четвърт на XIX век мрежа от образователни и просветни институции вече разгръща дейността си в лоното на целенасочена образователна политика от страна на самостоятелната българска държава. Модерен профил и национална същност придобиват и новоучредените правителствени, парламентарни, съдебни институции. Различни са дори и процесите, протичащи в населените с българи земи, останали в териториите на съседните държави — Османската империя, Сърбия, Румъния. Тамошното българско население, ангажирано с иредентистките програми на нацията, води борба не за учредяване на своя държава, а за присъединяване на родните си места към съществуващата вече българска държава. Както в просветно, така и в политическо отношение, споменатото население може да разчита на реална подкрепа от страна на официалните институции и на гражданските структури в Княжество България.

Обосновавайки самостойния характер на възрожденската епоха с еднозначно граничния характер на процесите, свързани с учредяването на модерната ни национална държава, не бива да изключваме из поглед и факта, че подписаният на 1 (13) юли 1878 г. Берлински договор променя историческата съдба не само на българите, но и на целия Балкански полуостров. След почти пет века османско владичество Балканите отново са доминирани от християнски държави. Колкото и нестабилни да се окажат впоследствие, тези държави са устроени по правилата на модерния политически ред, т.е. имат свои парламенти, свои партийно-политически системи, основните публични власти са разделени, а най-съществените граждански права гарантирани. Така — с чужди намеси и в хода на остри вътрешни противостояния балканските християнски народи (ведно с българите) се обвързват необратимо със социалните правила и културните стереотипи на оня цивилизационен модел, който те назовават с обединяващата метонимия *Европа*.

Проблеми на периодизацията

В националната ни историопис битуват различни подходи към периодизацията на Възраждането. Част от авторите, принадлежащи към по-старото поколение избират за вътрешни периодизационни граници ярки събития от *общобългарска величина* — появата на Паисиевата история (1762), Великденската акция (1860), създаването на Българската екзархия (1870) и др. (М. Дринов, Ив. Шишманов, Хр. Гандев, М. Арнаудов, П. Ников, П. Мутафчиев). Някои съвременни учени, занимаващи се с литературния развой или с други културно-исторически проблеми (книжнина, учебно дело, печат), поставят вътрешна периодизационна граница в *средата на 40-те години* на XIX век (Ив. Радев, Д. Леков, Св. Игов, Ан. Димитров, Ю. Николова). Мнозина са привържениците на тезата, че вътрешните граници на епохата трябва да се свържат с *две етапни за Османската империя и за развитието на Източния въпрос години — 1829 и 1856* (Н. Генчев, Пл. Митев, К. Косев, Ог. Маждракова, Ст. Дойнов, Ив. Стоянов). Подписването на Одринския мирен договор през 1829 г. и на Парижкия — през 1856, са осмисляни като събития, довели до промени в административния статут на християнското население в Империята и дали тласък на освободителните движения. Приемайки изтъкнатото мнение като основателно, ще отбележа, че то може да се счита валидно предимно за събития от политическата история.

Макар и без много привърженици, опитите за периодизиране *по векове и по десетилетия* също не са лишени от връзка с обективните реалности. Обособяването на XVIII век от престижни изследователи като В. Мутафчиева, Н. Данова, Н. Аретов черпи своя креативен ресурс както от обективните обстоятелства, така и от традициите на съвременната европейска историопис. Сред единичните случаи на периодизиране по десетилетия се откроява емблематичното изследване на Д. Страшимиров "Комитетското десетилетие", настояването на Д. Леков за хронологическо отделяне на 70-те години на XIX век като самостоен период в еволюцията на възрожденската литература, както и новопредложеният цялостен прочит на възрожденската литература от Ю. Николова.

Привидно непреодолимото многообразие на мнения по периодизационните проблеми на Възраждането не влиза в конфликт с факта, че в професионалната общност на историците е широко възприето обособяването на три отделни периода в развоя на Възраждането. *Първият период* обикновено се назовава *Ранно възраждане* и се свързва с историческите процеси от XVIII[*] и първата четвърт на XIX век. *Вторият период* се разполага от средата на 20-те до средата на 50-те години на XIX век. Той се свързва с активизиране на модернизационните процеси, тласнати без съмнение и от амбициозната реформена политика на османските власти. Този "безименен" период на Възраждането се характеризира с първопоявата на много от явленията, които след това цялостно ще променят облика на националното ни развитие — периодичният печат и новобългарското училище, фабриките и манифактурите, самостоятелните политически инициативи и новобългарската поезия, идеята за автономия в пределите на независима църковна област и кавалетният портрет. Изброените, както и десетки още нови форми на социално-икономическа и културна комуникация, излизат от положението на единичност и уникалност през *третия период* на епохата, назоваван обикновено *Високо възраждане*. Неговото начало се свързва условно с годината 1856. Тогава по международна договореност българите и другите християни в Османската империя получават (макар и формално) гражданско равноправие и възможност да развиват свои самостойни културни и религиозни институции. Уникалността на положението, в което попада нацията ни от края на Кримската (1853-1856) до началото на следващата руско-турска война (1877-1878), се изразява в относителното равновесие между Великите сили, ангажирани с Източния въпрос. Това именно равновесие отваря пред българската нация ниши, в които се разгръщат нейните културни, църковни и освободителни инициативи до момента, когато устоите на изкованото в Париж през 1856 г. равновесие се разклащат и се стига до поредното пренареждане на политическата карта на Балканите в резултат от Източната криза 1875-1878 г. Учредените в хода на споменатото пренареждане две васални български държави — Княжество България и Източна Румелия — сбъдват (макар и частично) надеждите на няколко поколения българи за суверенно развитие на нацията. В този смисъл, именно събитията около институциализирането на държавотворческата воля на възрожденците могат да се тълкуват като естествен завършек на епохата.

---

[*] Историописният дебат относно принадлежността на XVIII век към епохата на Възраждането е представен в очерка *Българският XVIII век.*

Представената периодизация може да се приеме като адекватна на историческите реалности и удобна за историописно опериране, но с една *съществена уговорка*. Разноредовата динамика на модернизацията в различните социални области предпоставя видимата неравномерност на процесите в българското доосвобожденско общество. Три примера. Стопанската модернизация дава сигнали за своето съществуване по-късно в сравнение с първопоявата на националната идеология. Утвърждаването на новобългарската образователна система се разгръща изпреварващо спрямо повратния етап в оформянето на новобългарския книжовен език. Периодичният печат се появява десетилетия след появата на новите архитектурни модели в църковното и в жилищното строителство. Тук изброяването може да продължи още дълго, но изтъкването на допълнителни паралели няма да промени относителния характер на очертаните по-горе вътрешнопериодизационни граници на Възраждането. Последното обстоятелство е възприето като съществена методологическа основа на историописните обзори, включени в тази книга. По тази причина, в хода на представянето на всеки един проблем, поотделно се интерпретира и темата за възможните вътрешни периодизации на съответната част от обществената система.

Българското възраждане като преход към Новото време

Идеологии и движения

Както през XVIII, така и през XIX век значителна част от българите живеят при условията на традиционното общество — при ръчния труд и религиозните предразсъдъци, при фолклорната култура и природния цикъл от дейности, при обичайното право и безписмената комуникация. При все това различните социални области постепенно се просмукват от елементите на Модерността. Някои от тези елементи бяха изброени в дясната колона на *Таблица № 1*. Така, бавно и не без съпротива, под влияние на съседни народи и далечни страни, възползвайки се от реформените административни инициативи на османските султани, българите поемат своя път към Новото време. Скъсват по свой начин с най-ретроградните елементи на православието. Съзиждат своя градска веществена и духовна култура. Създават собствена образователна система. Търсят и изнамират своя нов писмен език. Печатат свои вестници, брошури и книги. Появяват се първите им стойностни литературни образци в модерните жанрове — поезия, драма, проза. Сътворяват стойностни художествени произведения в областта на светското изобразително изкуство и гражданската архитектура. Учредяват свои обществени и културни институции. Подемат своя национална пропаганда. Създават, финансират и ръководят свои политически организации, оглавили движението им за национален суверенитет и борбите за учредяване на собствена държава.

В хода на ускорената секуларизация, при видимия упадък на вековни традиции и в състояние на нестабилни държавни институции консолидираща роля в българското общество започват да изпълняват идеологиите и свързаните с тях модерни политически движения. Запълвайки нишите, освободени от все по-отслабващата власт на "богоустановените" религии, модерните идеологии дават на разколебания в устоите на социалното си битие човек обяснение за хода на текущите обществени процеси. Те му осигуряват възможност да създава групи, да работи за "общото благо", да се чувства значим и цéнен. Те, в крайна сметка, зареждат с човешка енергия и с личностни мотивации всички онези *обществени движения*, които реално разклащат устоите на старото и съзиждат новото.

За разлика от Западна и Централна Европа, през XVIII и XIX век водещите идеологии проникват сред българите отвън — от икономически развитите и политически силни европейски държави. Навлизайки в българското общество, тези идеологии придобиват свой облик и своя окраска и затова си струва да бъдат представени накратко — в нашенските им превъплъщения, разбира се.

Реформация

Латинската дума *reformatio* означава *преобразяване, обновяване*. В епохата на прехода от Средновековието към Новото време зад тази дума стои мощно обществено движение, насочено срещу автократичните позиции на католическата църква в Западния свят. Идеен предвестник и неделима част от ранните буржоазни революции, Реформацията намира себе си преди всичко в идеята за опосредстване връзката Човек–Бог, в стремежа за духовна еманципация на отделната личност, в секуларизацията на църковните имоти и правомощия, в учредяването на национални църкви.

Употребата на термина *Реформация* по отношение процесите и явленията в българското възрожденско общество няма традиция в националната ни хуманитаристика. Въпреки това, могат да се направят паралели между споменатото религиозно-политическо движение, разгърнало се през XVI в. в Западна и Централна Европа, и църковно-националното движение на българите, разгърнало се през втората и третата четвърт на XIX век.

Нито за теоретиците, нито за преките наблюдатели на българо-патриаршеския конфликт подлежи на съмнение фактът, че зад богословско-аналитичните доводи и догматичните казуси, с които българите отстояват тежнението си за църковно-народна самостоятелност, стоят амбициите за политическо и институционално обособяване на младата балканска нация. За това обстоятелство не си затваря очите дори и руската дипломация — категоричен поддръжник на идеята за единство на православието в Османската империя (поне до 1864 г.). В доклад от 20 март 1857 г. по повод първото българско общонационално представителство руският посланик в Цариград Аполинарий П. Бутенев пише до своя петербургски началник княз Александър М. Горчаков следното: "Настоящите домогвания на българите в широк смисъл не са нищо друго, освен първа съществена крачка към гражданска самостоятелност."

Неоспоримата политическа натовареност на движението струи красноречиво и от начина, по който на 3 април 1860 г. е организирана Великденската акция на цариградските българи. "На връх Великден 1860, посред литургията — спомня си Светослав Миларов, — когато Макариополски Иларион, който служеше, си отваряше устата, за да помене името на вселенский патриарх, гласове и викове се раздадоха от страна на събравшето се вътре в черквата и [на]около твърде голямо количество народ: че името на Патрикът не трябва да се споменува, и че вместо това да се споменяло името на султан Абдул Меджида... И преосвещений Иларион, побледнял и разтреперан, изпълни волята на народа." В своята видима страна

137/2006
РБ "Ст.Чилингиров"
ШУМЕН

Великденската акция представлява една формална *смяна на имената* — името на духовния предстоятел на източноправославната общност — вселенския патриарх, е подменено с името на светския управник — султана.

Този несъмнено неканоничен сценарий е натоварен дори и с известен цинизъм. В крайна сметка падишахът е мюсюлманин, а независимо от Хатишерифа и Хатихумаюна, през 1860 г. Османската империя все още е теократична държава. Споменатото обстоятелство, вместо да охлади реформаторския патос на възрожденските елити, превръща акцията от 3 април в модел за действие на целокупното българство. "Великденската постъпка на цариградските българи — пише историкът на тези събития Тодор Бурмов — послужи за пример за подражание на живущите в провинцията единородци техни. Последните едни след други изхвърлиха от църквите си имената на местните гръцки владици и ги заместиха с името на султана. На много места това се извърши на празника на светите просветители славенски Кирила и Методия. С изхвърлянието имената на гръцките владици и отричането от патриарха се прогласяваше навсекъде за свещеноначалник на Българската църква Илариона Макариополский." Как иначе, ако не учредяване на независима национална църква, може да бъде назован описания от Тодор Бурмов процес. Процес, довел до повсеместен разрив между българите и техните патриаршески владици, до секуларизация на митрополитските имоти в епархиите, до пренасочване доходите, събирани доскоро като владишки данъци, за развитие на училищното дело, за ново църковно строителство, за издръжка на органите на местното самоуправление, за учредяване и поддържане на читалища, за отпечатване на книги. С две думи — за културна модернизация. Претовареният със светскост и с политика процес на учредяване и първоначално устрояване на Българската екзархия в периода 1870-1879 също е ярко потвърждение на тезата, че в *условен смисъл*, българското църковно-национално движение може да се свърже с историята на европейската Реформация. Ако (1) под Реформация разбираме процеса на създаване на национални църкви. И ако (2) имаме предвид обстоятелството, че в крайна сметка, източноправославната църква така не успява да намери общ език с тежненията на крехкото гражданско общество — както на Балканите, така и в Русия, т. е. да се реформира в пълния смисъл на думата.

Просвещение

"Няма съмнение, че единственото начало, що създава доброденствието на един народ, е неговото народно просвещение. Лишен от него, той се лишава от всяко съучастие в преимуществените благодеяния на моралний свят." Цитираните съждения са излезли изпод перото на публициста Добри Войников, но под тях биха се подписали практически всички интелектуалци, работили на попрището на възрожденската книжовност — от Паисий Хилендарски и Софроний Врачански до Любен Каравелов и Христо Ботев. Култът към разума, идеята за градивната телеология на знанието, убедеността в постижимостта на хармония между човека, обществото и природата — тези неоспорими компоненти на просвещенския мироглед, представляват основополагащ конструкт на възрожденското светоусещане. В качеството си на субективен мотив или колективно убеждение, те са най-съществeният източник на онези обществени енергии, които се развихрят с пълна сила през втората и третата четвърт на XIX век и се материализират в мрежа от новобългарски светски училища, в стотици печатни книги, в десетки периодични издания, в читалищни инициативи и театрални постановки, в учителски и ученически дружества, в благотворителни организации и книжовни общества. И в убеждението на философа Иван Селимински, че "само всемогъщата ръка на истината, на знанието, на просветата може да поведе към възраждане, което да строши веригите на робството на нещастните народи."

Националната ни хуманитаристика е направила твърде много по отношение анализа и оценката на предосвобожденското просветителство. Затова тук ще си позволя само *две съображения* от по-общ характер.

Първо. Терминът *Българско просвещение* описва по-адекватно споменатите исторически реалности в сравнение с популярната квалификация *просветно движение.* Защото Просвещението е колкото движение, толкова и идеология. И защото то е свързано не само с училищни инициативи и учебникарски начинания, но и с ярки личностни присъствия, с динамично развиващи се институции, с пулсираща мрежа от информационни феномени. И най-вече упованието на възрожденските интелектуалци в способността на знанието да преобрази обществото — за/към *добро.*

Второ. Трафаретното противостояние просвещение-революция елементаризира в значителна степен характеристиката на епохата. Просвещението само по себе си е революция. Революция на духа. Как иначе, ако не като *лексикографска революция* може да се означи факта на отпечатването през 1835 г. в Крагуевац и разпространението по българските земи на шестте учебни книги, съставени от архимандрит Неофит Хилендарски-Бозвели, обединени под общото заглавие "Славенобългарско детеводство". Книги, които се превръщат в самостоятелна предпоставка за размаха на новобългарското светско образование през втората четвърт на XIX век. От друга страна — дори и най-яростните привърженици на въоръжената съпротива, стихийно или съзнателно, изповядват идеите на Просвещението.

Различията между идейните убеждения на една и друга групировка в пределите на възрожденската публичност, между поведенческите стереотипи на един или друг лидер произтичат от конкретни обстоятелства, от манталитетни нагласи, от образователен статус, от материални възможности. И най-вече — от спецификата на гледната точка спрямо идеологията, превърнала се в *политическа религия*[*] на европейския XIX век — национализма.

Национализъм

Един от най-авторитетните съвременни политолози — сър Айзая Бърлин, определя национализма като "издигане в култ интересите на общността и самоопределението на нацията, като върховна ценност, пред която всякакви други съображения трябва да отстъпят." Тази характеристика работи сполучливо и в политическата среда на Българското възраждане. Практически всички предосвобожденски идеолози на национализма — от Паисий Хилендарски до Васил Левски — са категорични в убеждението си, че *народността* (възрожденската дума за нация) е най-високият обществен идеал. Идеалът на идеалите. Олтарът, пред който всеки политически осъзнал се българин трябва да застане ведно с личната жертва, която е готов да принесе в името на общността — "богатий с парите, сюрмахът с трудът,/ момите с иглата, учений с умът" (Ив. Вазов).

---

[*] Тук употребявам термина *политическа религия* в смисъла, в който работи с него Урс Алтермат в книгата си "Етнонационализмът в Европа".

Непоколебимо е *всеобемнето* на възрожденския национализъм. "И тъй, братя от България, Тракия и Македония — призовава през 1866 г. Петко Р. Славейков, — нека прострем ръце едни на други, нека напредуваме в благородния път на народното съзнание, в който сме стъпили; нека покажем, че не сме ни по-малко благоразумни, ни по-малко благородни от другите народи, и нека най-първо ся уверим, че вън от полето на народност и народно образование няма величие, няма благополучие, няма бъдушност ни за един народ в Европа и в целия свят." С многосмислови исторически факти и витиевати филологически съждения, с геополитически съображения и пиперливи балкански одумки, с поетически изблици и публицистични препирни — настъпателно и необратимо — предосвобожденският социален елит съзижда конструктите на новобългарския национализъм, поставяйки го в основите на модерното политическо битие на младата балканска нация.

По силата на своята многозначност, възрожденският национализъм добива видимост в разноредови, а понякога и противостоящи си, превъплъщения. Той надвича кротко от спокойните Петър-Беронови наставления за ползата от взаимното училище, оплаква сърцераздирателно съдбата на "Мати Болгария" със синовната болка на Неофит Хилендарец, хвали хитроумно султана от името на 6.4 милиона българи, настояващи за административна автономия в годината 1856, ругае дръзко гнилата мюсюлманска империя от страниците на вестниците "Свобода" и "Независимост", пробужда властно несъзнавани социални енергии в душите на "кротките орачи и копачи" чрез бунтовнически песни и революционни прокламации. Тези именно енергии повратната 1876 година ще въвлече в икономиката на екстаза, за да възправи освободените от страха бивши роби срещу страховитата мощ на вековната империя.

Едно дело общо, едничка цел свята
вдъхваше душите, сгряваше сърцата.
Въодушевлене нечуто завчас
сман всеки разум, уш всяка свяст!
Народът живейше със чувството само.
Свободата беше пленила ума му.

През пролетта на 1876 г. възрожденският национализъм се разгръща в непознати дотогава измерения. Моментът е запечатан в неотразимата ритмика на цитираните Вазови думи, които разказват за националистическото опиянение, произтичащо от усещането, че принадлежиш към една голяма, силна, жизнеустойчива, перспективна общност. Общност, устремена към своето самоутвърждаване. Или, именувано с тогавашната политическа лексика — към своето освобождение.

Свобода — това е другото име на българския възрожденски национализъм.

Либерализъм

Латинската дума *liberalis* се превежда със словосъчетанието *който се отнася до свободата*. Либерализмът е едно от най-мощните политически течения на Модерната епоха, настояващо устременият към общото благо социум да гарантира правата на всеки индивид. Идеалният либерален модел предполага разумен баланс между интересите–стремленията–делата на отделната личност и интересите–стремленията–делата на цялото общество. Преведено на революционния език на Васил Левски, това ще рече следното: "чиста свобода българину и [в]секиму своето" . Казано с думите на философа Ив. Селимински звучи така: "Вярвам и проповядвам, че свободата на един народ представлява съвкупност от личните свободи на всички негови членове." Поставено върху титула на в. "Свобода" ще настоява с Каравелова непримиримост: "свободата е българското желание, свободата е наша българска надежда, свободата е българската девиза".

"Свободата е природното и ненасилованото и неотемленото право на всякой человек" — постановява П. Р. Славейков от страниците на вестник "Македония". Свободата, за която говори Славейков, е личната свобода, свързана с гаранции на живота, имота, честта и собствеността на индивида. Свободата да бъдеш различен, да реализираш мечтите си, да преследваш амбициите си, да правиш избор по вътрешно убеждение. Представеният индивидуалистически модус на категорията *свобода* не може да се квалифицира като доминиращ в епохата на Възраждането. Той е само едно от измеренията на другия модус — колективистичния, социалитарния, подчинения на идеологията на *общото благо*, което в случая означава *политически суверенитет и държавно самоопределение*.

Практически всички програми за национален суверенитет, свързани с дейността на водещите центрове и лидери на възрожденското ни движение за политическо обособяване поясняват, настояват, отстояват идеята за свободата на нацията като цел и смисъл на всички политически начинания. Въстаническите прокламации от 1867, 1868, 1876 съединяват необратимо думата свобода с думата смърт. Дори и индивидуалистът-чудак Тодор Икономов през 1867 г. разсъждава над дневника си, че свободата е нужна не толкова на интелектуалеца, който погледнато абстрактно е постигнал своето духовно освобождение, а на "народа, на масата, която ежечасно се съприкасава с турското зверство и страда от него, страда тежко и люто, а туй ни казва, че народът трябва да бъде с нас, че без него свободата му не се достига, и че за да го имаме с нас длъжни сме да го приготвиме [за свободата]."

Изкушени от идеологията на свободата, през различните периоди българските политически лидери и организации предприемат разнообразни действия по посока осигуряване политическия суверенитет на нацията. Част от тези действия са легални — дипломатически контакти, прошения, преговори с правителствата на съседни балкански народи, настоявания пред правителството за получаване на обещани права. Друга част са конспиративни — създаване на тайни комитетски мрежи, масирана антиимперска пропаганда, подготовка и реализиране на четнически акции или въстанически надигания. По традиция, в българската историопис легалните акции се назовават еволюционистки, а нелегалните — революционни. Не е надмогнато в пълна степен и резервираното отношение към политическия легализъм, окачествяван често като непълноценна форма на политическа изява. Споменатото отношение е лишено от основателност, още повече че е възможен и друг поглед към алтернативата еволюция–революция, който извежда противостоянието им извън зоната на конкретните практически действия.

По мое мнение, термините *революция* и *еволюция* имат отношение не толкова към същността, колкото към динамиката на протичането на обществените процеси през Възраждането. Както споменах по-горе, когато даден процес е свързан с бързи и резки промени в съответния сектор на публичността (книжовност, изкуство, образователни практики, политика), той може да се окачестви като революционен. Нима появата на Паисиевата история през 1762 г. не е своеобразен революционен акт по отношение хода на дотогавашните книжовни и идейни процеси в българското общество? А Великденската акция от 1860 г.? Примерите за радикални промени в областта на политическия живот са известни всекиму — от Велчовата завера (1835) до Априлското въстание (1876) . Известни са и примерите за фактите и феномените от еволюционистки порядък, създали предпоставки чрез постъпателни действия и легални инициативи възрожденската публичност не само да съгради устоите на своите преддържавни конструкции, но и да натрупа достатъчно вещина, енергия и воля за рязко и необратимо скъсване с традициите и условностите на османската обществено-политическа система.

Конституционализъм

Конституционализъм е име на система на публично-правни взаимоотношения, която става етикет на европейската модерност в епохата на големите буржоазни революции и след нея. Конституционализмът подрежда обществените порядки според приоритетите на *писаното*, а не на обичайното право. Конципира новите норми на колективното битие върху принципите на *обществения договор*. Постановява *разделение на властите* — законодателна, изпълнителна, съдебна. Мотивира необходимостта от споменатото разделение посредством волята на *сюзерена-монарх* и/или в името на *сюзерена-народ*.

"Ваше Величество! Желанията на Българския народ се съдържат в следующите няколко думи: "Ваше Императорско Величество да завичи завинаги връзките, които ни привързват при Неговия престол като провъзгласи политическата и религиозната наша самостоятелност, основана на една свободна Конституция." След тази недвусмислена декларация, направена в Мемоара на Българския таен централен комитет в Букурещ от 1867 г., са представени основните начала, върху които по мнението на авторите му трябва да бъде основана споменатата конституция. Национален суверенитет, парламентарно-представителна система, разделение на властите, публичност на политическия дебат, гарантиране на гражданските свободи, разгръщане на местното самоуправление — това са най-съществените елементи на управленския модел, по който трябва да бъде структурирана автономната българска област, препоръчана от Мемоара като "*единствено средство, за да са предвари опасността, която грози Империята*". Самото изброяване на въпросните елементи съдържа в себе си достатъчно основания в полза на тезата, че дейците и структурите, стоящи зад цитирания текст, чертаят политическото бъдеще на нацията изцяло в пределите на модерния конституционализъм.

Към подобна визия гравитират програмните възгледи на всички основни предосвобожденски политически центрове и групировки. Републиканците също строят концепциите си за бъдещата българска държава около стожерите на конституционализма. Парламентарно-представителен е моделът, който залага в уставите на българските възрожденски общини, както и маниерът по който се управлява Българската екзархия. Парламентарно-представителни са проектите за управление на все по-ярко очертаващата се на балканския хоризонт национална българска държава, изработени, приподписани и одобрени от българите през втората половина на годината 1876. Проекти, гравитиращи към еднозначно-

етнонимичната традиция, завещана от напрегнатото "комитетско десетилетие" (Д. Страшимиров). Десетилетие, в което политическите претенции са заявявани с лаконична непоколебимост: "Свобода в земята ни, там дето живее българинът: в България, Тракия, Македония" (В. Левски).

Иредентизъм

Иредентизъм — това е терминът, с който политологията означава амбициите на определена нация да включи цялата си етническа територия в пределите на своята държава. Той изхожда от италианската дума irredentismo и от фактите, свързани с епичната борба на италианския народ от 70-те години на XIX век за присъединяване на заселените с техни сънародници земи, намиращи се под властта на Франция и Австрия, към обединеното им отечество. *Една култура — една държава* — това е програмата-максимум на модерния европейски иредентизъм. Това е и най-яркият девиз на българския възрожденски национализъм.

В протокол на свое представително събрание от 5 април 1867 г. Българската добродетелна дружина декларира, че планира "освобождението на нашето мило Отечество", което се простира в пределите на *"[Дунавска] България, Тракия и Македония"* . Споменатият териториален обхват на нацията е очертан в практически всички програми на водещите възрожденски политически организации — от Одеското българско настоятелство и Цариградския политически център до букурещките Български таен централен български комитет с лидери Иван Касабов и Пантелей Кисимов и Български революционен централен комитет с лидери Любен Каравелов и Васил Левски. А през 1872 г. Петко Славейков го приковава към незаглъхващ поетически слог.

Тамо, аз ще отговоря,
де се бели Дунав лей,
де от изток Черно море
се бунтува и светлей;

тамо, де се възвишава
горда Стара планина,
де Марица тихо шава
из Тракийска равнина,

там, де Вардар през полята
мътен лей се и шуми,
де на Рила грей главата
и при охридски вълни.

Изхождайки от принципа на иредентизма, през 1867 г. българите отхвърлят проекта на патриарх Григорий VI за учредяване на север от Балкана на автономна църковна област с име Българска екзархия. "Защото — както пише П. Р. Славейков — колкото и незрял, ако предполагат че е българският народ, не е [такъв, че] да не разбира каква тежест има за него според мястото и положението му припознаването на неговата народност в лицето на народната му йерархия, както са другите народности в истото място и от истото положение, а не таквиз мними припознавания в убийствени за него подразделения." Като "убийствено подразделение" е схванат и опитът на определени прозелитични кръгове в българското общество да насочат движението за църковно-народен суверенитет в руслото на католицизма или на протестантството. Не религиозни предубеждения и канонически съображения, а политически мотивирана превенция на потенциалната възможност от *разпокъсване народа по религиозен признак* стои в основата на неукротимата антиуниатска пропаганда и антипротестанска деятелност на водещите български интелектуалци от края на 50-те до края на 60-те години на XIX век. Между яростните "антипапищашки" текстове на вестник "Дунавски лебед" и витиеватите еженеделни църковни проповеди на възрожденските даскали за вярност към отческата религия е простряно непоколебимото убеждение, че единението на нацията в културно и в религиозно отношение е най-съществената предпоставка за успешния изход на движението за етнокултурен и политически суверенитет. Убеждение, декламирано — както отбелязва в спомените си Илия Р. Блъсков — с ученическо настървение на училищни промоции и общоградски тържества.

О, Великий Боже, чуй наш глас <...>

Подари на бедний наш народ
с время да постъпи в славен ход <...>.

Съхрани му, Боже, целостта,
името му и народността,
като му вдъхнеш чувство свободно,
за да мисли нещо народно.

Стига, Боже, наший род е спал
без народно чувство е живял,
дай на него век способност
да познае що е народност.

"*Съхрани му, Боже, целостта, името му и народността*" – с молитвено откровение неумелото учителско стихоплетство разказва за упованието на възрожденското общество, че културно-историческото и етнополитическо единение около *принципа на народността* е единствената реална перспектива за оцеляване на социума в условията на динамично променящата се епоха. Епоха на преход от традиционно–затворено към модерно–гражданско общество. Епоха, пренастройваща часовника на човешкото битие от цикличното природосъобразно *време на църквата* към линеарното унифицирано *време на търговците*[*]. Към времето на парите, но и на печатната книга. Към времето на стоката човешка работна сила, но и на революциите, осъществени в името на свободата — индивидуална и национална. От и в името на тази свобода са се състояли повечето от събитията, съставляващи промяната на предосвобожденско ни общество, обозначена още в средата на XIX век с термина *Българско възраждане*.

---

[*] Биномията *време на църквата – време на търговците* е въведена от френския историк Жак льо Гоф и е широко употребявана в съвременната западноевропейска историопис.

Да обобщим

Съвременната българска историопис обозначава с термина *Българско възраждане* ясно обособената в националната ни история епоха на преход от Средновековието към Новото Време, от традиционното към модерното общество. Присъщите на Възраждането стопански, обществени, политически и културни процеси са хронологически свързани с XVIII и с доосвобожденската част на XIX век. В качеството си на преходна епоха, Възраждането е съхранило много от същностните черти на традиционното общество, но придобилите през втората и третата четвърт на XIX век особена интензивност модернизационни процеси променят в значителна степен както облика на обществената система, така и динамиката на българското общонационално развитие. Споменатите процеси имат своите безспорни корени в цивилизационното пространство на модернизираща се Европа. Значима част от тях протичат под прякото или косвено влияние на значими идеологически системи и мащабни политически движения — Реформацията и Просвещението, либерализма и национализма, иредентизма и конституционализма. Проникнали по различни пътища в българското общество, свързани с разнообразни прояви и с многозначни личностни присъствия, изброените феномени на европейския преход към Новото време създават предпоставка за все по-тясно успоредяване на протичащите в българското възрожденско общество процеси с процесите, обновили през XVII, XVIII и XIX век облика на Стария континент.

Библиографски ориентири

Алтермат, Урс. Етнонационализмът в Европа. София: Издателство "ГАЛ-ИКО", 1998

Андерсън, Бенедикт. Въобразените общности. Размишления върху произхода и разпространението на национализма. София: Издателска къща "Критика и хуманизъм", 1998

Аретов, Николай. Българското възраждане и Европа. Издателство "Кралица Маб", 1995

Арнаудов, Михаил. Дух и насоки на Българското възраждане. — В: *Михаил Арнаудов.* Поети и герои на Българското възраждане. София: Издателство "Български писател", 1965

Бонева, Вера. Имената на Българското възраждане. — *Историческо бъдеще*, 2000, кн. 1-2

Възгледи за Възраждането. Отговорен редактор *Илия Конев.* Благоевград: Югозападен университет "Неофит Рилски", 1995

Гаврилова, Райна. Векът на българското духовно възраждане. София: Издателство "Слов-Д", 1992

Гелнър, Ърнест. Нации и национализъм. София: "Панорама"/Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1999

Даскалов, Румен. Как се мисли Българското възраждане. Историографско проучване. София: Издателство "ЛИК", 2002

Кьосев, Александър. Игрите на Европа. Опит за картография на един български дискурс. — В: *Анархистът законодател.* Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Никола Георгиев. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1997

Липова, Десислава. Възрожденските значения на националното име. София: Издателство "Просвета", 2003

Мутафчиев, Петър. Дух и завети на Възраждането. — *Отец Паисий,* 1934, кн. 10.

Петков, Петко Ст. За горната хронологическа граница и за понятието "Българско възраждане". — *История,* 2001, кн. 2-3

Тодев, Илия. Националната идея у българите. — *Историческо бъдеще,* 1998, кн. 1.

Хобсбом, Ерик. Нации и национализъм от 1780 до днес. Програми, мит, реалност. София. Издателство "Обсидиан", 1996

Шишманов, Иван. Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане. София: Издателство на БАН, 1965

Kitromilides, P. M. Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Aldershot and London, 1994

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Историческите извори представляват основно градиво на знанието за миналото. Под *исторически извори* в случая се разбират всички съхранени остатъци от възрожденската епоха, изпълняващи в изследователския процес функцията на средство за познание.

Проучването на Българското възраждане е облекчено от наличието на многобройни и разнородни исторически извори. Повечето от тях се съхраняват в страната, но значителен обем от изворите са в чужбина. През последния век е направено твърде много за обработването, систематизирането и публикуването както на българските, така и на чуждестранните извори за епохата.

Домашни извори

Основни групи извори

Домашните извори имат първостепенна информационна функция по отношение на всички процеси. В *Схема № 2* са систематизирани отделните групи източници върху основата на присъщото на модерната епоха разделение между типовете културна комуникация в зависимост от съответните изразни средства.

В групата на *веществените паметници* се открояват запазените архитектурни обекти. Съвременната представа за възрожденската култура би била твърде бедна без впечатляващите архитектурни комплекси на Рилския и Роженския манастири, без черквите "Св. св. Константин и Елена" в Търново и "Св. Троица" в Свищов, без Куюмджиевата къща в Пловдив и Даскаловата къща в Трявна. Предметите и съоръженията, свързани със стопанската дейност и инфраструктурата, имат важно значение при проучването на икономическото развитие и при реконструирането на възрожденското ежедневие. Сред паметниците от тази група се открояват традиционните оръдия на труда (земеделски, скотовъдни, занаятчийски), машини и транспортни съоръжения, компоненти на пътната мрежа. В много от случаите, когато изследват традиционната материална култура, историкът и етнологът ползват като основно градиво на своята работа предметите на бита (текстил, мебели, домакински съдове), различните традиционни облекла (мъжки, женски, детски), както и накитите, обкичвали делниците и празниците на българската девойка и жена в периода на Възраждането.

Поради своята относителна устойчивост и специфична комуникативност, веществените паметници визуализират по особено въздействен начин образа на миналото. По тази причина черковните, жилищни и училищни сгради от предосвобожденския период представляват съществен компонент от специфичния градски облик на ред български селища (Трявна, Търново, Пловдив, Копривщица, Добрич, Габрово), а предметите на бита присъстват трайно в музейните експозиции, свързани с историята на Възраждането.

В съответствие със съвременното законодателство на Република България движимите веществени паметници на културата се намират под ведомството на музеите, а недвижимите (архитектурните обекти) под ведомството на Националния институт за паметниците на културата. Чрез разгърната мрежа от структури и кадри споменатите институции имат грижата за опазване, реставриране и експониране на вещественото културно богатство, завещано ни от Възраждането.

Схема № 2
Домашни извори за историята на Българското възраждане — типологизация

Веществени паметници	***Произведения на изобразителното изкуство***	***Произведения на музикалното изкуство***	***Текстове***
Архитектурни паметници — жилища, обществени сгради, култови постройки, мостове	Произведения на изобразителното изкуство, свързани с православната църква	Музикални произведения, свързани с църковната обредност на православния култ	Официални документи на български институции Стопански документи
Предмети и съоръжения, свързани със стопанската дейност и инфраструктурата	Светски произведения на изобразителното изкуство	Музикални произведения, свързани със светското направление в музиката	Епистоларни текстове Историописни текстове Мемоарни текстове
Предмети на бита, облекло и накити	Произведения, свързани с традиционните занаяти и традиционното народно изкуство	Музикални фолклорни произведения	Публицистика Художествени текстове
			Учебна книжнина Кратки текстове

Произведенията на изобразителното изкуство и *музикалните творби* са разчленени на подгрупи в съответствие с два признака — църковно-светско и традиционно-модерно. При все че тези извори са свързани с специфичната знаковост на съответното изкуство, те не могат да бъдат пренебрегвани при анализа на епохата. Богатите сбирки от възрожденски икони, съхранявани в музеи, храмове и галерии, живописните платна и възрожденските щампи, черковните стенописи и театралните декори, произведенията на традиционното народно изкуство визуализират по неповторим начин духа и патоса на Възраждането. По аналогичен начин стоят нещата и при музикалните творби. В тази културна сфера преходът към нови изразни форми и светски жанрове се осъществява относително бавно, но въпреки това запазените музикални произведения (както църковни, така и светски) чертаят параметрите на един реален поврат. В споменатата група съществено място заемат псалтикийните сборници на Николай Триандафилов и Неофит Рилски, музикалните композиции на Петър Златев Груев, Добри Войников и Никола Мутев, музикално-песенното творчество на Добри Чинтулов.

Класификации на текстовете

Най-обемната и представителна група домашни извори за Възраждането са *текстовете*. В *Схема № 3* са представени три възможни класификационни подхода към тях. Първият, по стара археографска традиция, дели изворите на *ръкописни* и *печатни*. Поради преходния характер на възрожденската книжовност (от ръкописна към печатна форма на разпространение) този подход изглежда привидно сполучлив. При все това не съм склонна да го препоръчам като универсален, поради две съществени неудобства. 1) Част от текстовете, създадени като ръкописни, по-късно придобиват статут на печатни. Например "Житие и страдания грешнаго Софрония" до края на живота на своя автор с ръкопис, но още в пределите на Възраждането забележителната автобиографична повест се появява и в печатен вариант — през 1861 г. на страниците на в. "Дунавски лебед". 2) Друга част от ръкописните източници са публикувани в съвременни документални издания. Това обстоятелство също поставя знак за условност пред въпросното разделение.

Второто възможно разграничение черпи своите основания от съществените различия между *документите с личен произход* и *документите, свързани с дейността на отделни институции*. Но то също понякога затруднява изследователския процес, поради слабо разгърнатата институционална структура на българската възрожденска публичност. В много от случаите институционалното и личното се застъпват до степен, при която прокарването на евентуална граница по този признак би накърнила целостта на дадена архивна сбирка. Например как би могла да се очертае разграничителната линия обществено-лично в богатото епистоларно наследство на търновския учител Никола Златарски, който в повечето от писмата си се явява поне в две от многобройните си социални роли — учител, музикален деец, читалищен организатор, книгоразпространител, деловодител на Търновската гражданска община.

Третата възможна класификация визира *многоезичието на възрожденската публичност* — гръцкоезичните оригинали на основната част от книжовното наследство на Константин Фотинов, Райно Попович и Иван Селимински, френскоезичните писма и прошения в архива на Стоян Чомаков, рускоезичните статии по националния ни въпрос, публикувани в петербургския и московския печат от Райко Жинзифов, Христо Даскалов и Спиридон Палаузов, сръбските оригинали на някои от съчиненията на Любен Каравелов. Това разграничение също не е продуктивно с оглед на един по-широкообхватен анализ, защото в случая критерият се движи по линията правило–изключение.

Схема № 3
Класификации на текстовете, притежаващи качества на домашни извори за Възраждането

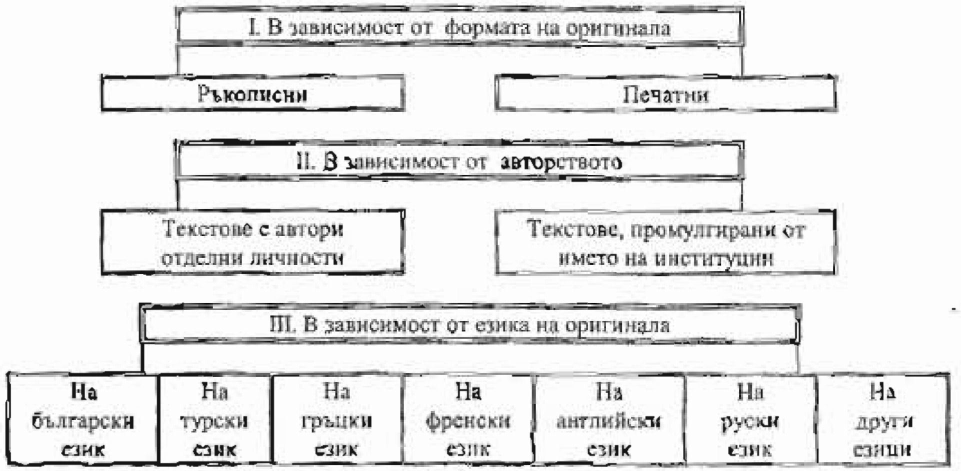
I. В зависимост от формата на оригинала
Ръкописни
Печатни
II. В зависимост от авторството
Текстове с автори отделни личности
Текстове, промулгирани от името на институции
III. В зависимост от езика на оригинала
На български език
На турски език
На гръцки език
На френски език
На английски език
На руски език
На други езици

Четвъртият вариант на класификацията осъществява разграничението в зависимост от *типа текст*. Тук се работи с един подчертано формален критерий. От друга страна този подход се основава на консенсусните формули, доминиращи в пределите на съвременната българска хуманитаристика по отношение жанровата структура на възрожденската книжнина. И накрая — той дава възможност за обемане на максимално широк кръг информационни източници, свързани със споменатата проблематика. По тези три причини споменатият подход е предпочетен като основа за характеристика на текстовете, притежаващи качества на домашни извори за Възраждането.

При прилагането на споменатия класификационен критерий се обособиха девет групи текстове. В *Таблица №4* тези групи не са подредени по степен на важност, защото значимостта на един или друг източник е обстоятелство, предопределено от характера на конкретния изворoведски анализ, от темата на изследването и от спецификата на предпочетения историописен подход. Оформените групи и подгрупи възрожденски извори едва ли изчерпват цялото многообразие на всички текстове с изворoведска стойност, до които може да се докосне изкушеният от епохата на Възраждането изследовател. При все това представената система е полезна за придобиване на по-пълноценна представа за многообразието на източниците, свидетелстващи за предосвобожденското ни развитие.

Официалните документи на българските общини са градиво, представящо същностните тенденции в развитието на възрожденската обществена система. Сред изворите в тази група особено значение имат уставите на църковно-народните общини — Калофер (1857), Тулча (1860), Русе (1865), Варна (1866), Търново (1869), Копривщица (1871) и др. Частично или почти напълно са запазени архивни колекции от документи, свързани с дейността на някои от водещите възрожденски общини (Русе, Търново, Шумен, Котел, София, Хасково) през третата четвърт на XIX век.

Таблица № 4
Класификация на домашните извори за Възраждането зависимост от типа текст

1. Официални документи на български институции	1.1. Официални документи на български общини 1.2. Официални документи на български политически организации 1.3. Официални училищни и читалищни документи; документи на книжовни организации и издателства 1.4. Официални документи, свързани с дейността на черковни настоятелства, митрополии, Българската екзархия
2. Стопански документи	2.1. Търговски договори, документи за собственост и други документи, свързани с регламентацията на определени стопански факти и отношения 2.2. Търговски тефтери, кондики на еснафски организации и други документи, свързани с регистрацията на стопански факти 2.3. Стопански документи от личен произход
3. Епистоларни текстове	3.1. Лична кореспонденция 3. 2. Официални писма и епистоларни послания
4. Историописни материали; текстове от други област на хуманитаристиката	4.1. Летописи 4 2 Исторически обзори и изследвания 4.3. Рецензии на исторически текстове 4.4. Трактати или статии по политически и други обществени проблеми
5. Мемоарни текстове	5.1. Дневници 5.2. Спомени
6. Публицистика	6.1. Статии и обзори 6.2. Дописки 6.3. Полемични брошури
7. Художествени текстове	7.1. Поетически творби — стихотворения, поеми, епиграми 7.2. Прозаични текстове — повести, разкази, очерци 7.3. Драматургични текстове
8. Учебна книжнина	8.1. Статии и трактати с общопедагогически и методически характер 8.2. Учебници и учебни помагала
9. Кратки	9.1. Приписки и бележки

текстове	9.2. Надписи

Официалните документи на политическите организации се откроят както с високата си информационна стойност, така и с представителния си характер. Материалите по учредяването и дейността на Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство, уставите и програмните брошури на Българския таен централен комитет, протоколите от заседанията на Българския централен революционен комитет в Букурещ, съставената през 1871 г. от В. Левски "Наредба на работниците за освобождението на българския народ" — в директен порядък или в условна форма всички тези документи са съхранили непоколебимата амбиция на възрожденските елити за реално политическо обособяване на българската нация.

Официалните документи на училищата, книжовните дружества и другите просветни институции съдържат съществени данни за развитието на учебното дело и просветителските идеологии. Към тази група принадлежи съхранената учебна документация на възрожденските взаимни и класни училища, договорите за наемане на учители, устройствените правилници на учебните заведения, учебни планове и програми, официалните документи на читалищата и на Българското книжовно дружество в Браила.

Писмените източници, свързани с дейността на черковни настоятелства и митрополии, както и документите на Българската екзархия представляват значителен корпус от текстове. Сред тях се откроявят относително пълно запазените архиви на Търновската, Доростоло-Червенската и Варненско-Преславската митрополия, на Св. Синод към Българската екзархия, както и многобройни документи, свързани с институцията на народното представителство по църковния въпрос.

Сред *стопанските документи от български произход* се откроят архивните сбирки на някои от големите търговци, търговски фамилии и фирми — Димитраки хаджи Тошев и синовете му, Божил чорбаджи от Котел, братя Евлоги и Христо Георгиеви, хаджи Николи Минчооглу, Евстати Селвели, Христо Тъпчилещов, чорбаджийската фамилия Гюмюшгердан и др. Към тази група принадлежат и кондиките на някои еснафски организации, както и други български документи, свързани с регистрацията на факти от стопанско естество. Българските източници за аграрните отношения са ограничени по брой и обхват, защото тези отношения по правило се уреждат и регулират чрез официални документи на турската власт.

Епистоларните текстове чертаят контурите на една необозрима, но твърде плътна зона на междуличностни и междурегионални общувания. Зона, в която — постепенно, но необратимо — се откроят промените в етнокултурното битие и в политическия статус на нацията. Райно Попович и Константин Фотинов, Петко Р. Славейков и Георги Ст. Раковски, Найден Геров и Тодор Бурмов, Стоян Чомаков и Никола Златарски, Васил Левски и Христо Ботев — това са само малка част от дейците, чиято кореспонденция дава обилни сведения както за детайлите на възрожденското ежедневие, така и за динамиката на най-значимите обществени промени. И която обогатява историческите представи за епохата с обилна конкретика и нюансирана оценъчност. Поради особената значимост на писмото в комуникативната система на Възраждането, съществуват и такива феномени — Иван Селимински представя в системен вид политическите си възгледи ("изповед") в свое писмо до приятеля си Георги Золотович (26 юли 1842).

Историописните четива имат двойнствено присъствие в пределите на възрожденската публичност. Съхранили мисловните модели на предходните епохи, летописните текстове (на поп Йовчо от Трявна, на хаджи Велико от Шумен, на Жендо Вичов от Котел) обвързват по неподражаем начин библейски събития със семейни саги и факти от текущия политически процес. Висока изворoведска стойност имат съчиненията от Паисиевата историописна школа, възрожденските учебници по история, както и първите съчинения на професионалните ни историци Спиридон Палаузов и Марин Дринов. Те свидетелстват не само за моделите на рецепция на историческото знание, но и за тенденциите в развитието на възрожденските политически идеологеми. Към тази група извори принадлежат и относително малкото статии и трактати по общофилософски, теологични или социологически проблеми, съставени от Петър Берон, Иван Селимински, Марко Балабанов, Лазар Йовчев, Тодор Икономов, Васил Попович и др.

Подчертано субективистичните и в повечето случаи пространствено локализирани *мемоарни съчинения* са съхранили живи късове от предосвобожденските реалности. В този смисъл спомените и дневниците на водещи и второстепенни възрожденци доближават изследователите до конкретиката на ред исторически детайли, както и до възможността да се проникне в трудно доловимите светове на индивидуални мотивации и междуличностни взаимоотношения. Сред мемоаристите на Възраждането се откроят Панайот Хитов, Панделия Кисимов, Иван Касабов, Никола Обретенов, Захари Стоянов, Стоян Заимов, Тодор Бурмов, Киро Тулешков, Христо Иванов-Големия, Христо Стамболски.

Високата обществена значимост на *публицистиката* в предосвобожденската ни история е факт, който не предизвиква съществени дебати в средите на съвременници и изследователи. В качеството си на един от най-влиятелните конструкти на възрожденската публичност, тя е и съществен източник на историческа информация. Статиите и дописките, публикувани в близо стоте периодични издания, съдържат многобройни факти, свързани с културното и политическото развитие през периода. В тях са заложени и някои от влиятелните тълкувателни модели, прилагани спрямо възрожденски феномени — както през XIX, така и през XX век. Сред "Любословие" (1844-1846) и "Български книжици" (1858-1862), "Дунавски лебед" (1860-1861) и "Македония" (1866-1872), "Свобода"/"Независимост" (1869-1874) и "Знаме" (1874-1875), "Съветник" (1863-1865) и "Право" (1869-1873), "Читалище" (1870-1875) и "Училище" (1870-1875) — това са част от изданията, чиито текстове имат отношение не само към информационния фон, върху който протичат съответните обществени процеси, но и върху начините, по които се реконструират параметрите на възрожденското общество.

В тази група са включени и полемичните брошури, отпечатвани от името на лидери и/или организации и прокламиращи програмни принципи и концепции за развитието на националния въпрос. Сред тях се откроят брошурите по църковния въпрос (отпечатвани понякога и на гръцки език), в които се обосновава общобългарската идея за църковно-народен суверенитет. "Апел към Великите сили гарантки" (1867, на френски език, автор Григор Начович), "България пред Европа"

(1867, автор Пандели Кисимов), "Български глас" (1870, автор Любен Каравелов) — това са само част от програмните текстове на радикалната ни емиграция, отпечатвани в отделни брошури и представящи възгледите на своите автори и на съответните политически центрове за насоките и перспективите на освободителното движение.

"Високите" текстове на възрожденската книжнина (които по правило се свързват с понятието за литература) също в определени ситуации заемат позиция на историописно градиво. Впечатляващата Софрониева повест "Житие и страдания...", поемата на Раковски "Горски пътник" (1857), поетическите откровения на Найден Геров и Петко Р. Славейков, повестите на Любен Каравелов и Илия Блъсков, историческите драми на Добри Войников и Васил Друмев, Чинтуловите песни и Ботевите стихотворения — като споменатите, така и останалите художествени творби, свързани с културния фон и обществените напрежения на Възраждането, свидетелстват не само за творческите инвенции на своите автори, но и за сложния контекст, в който функционира литературният дискурс на епохата. Към тази група, макар и с известна условност, могат да се причислят рецепциите на чужди художествени произведения, които се вписват плътно в културната среда на епохата. Типичен пример за подобна литературна конверсия е възрожденската съдба на Велтмановата повест "Райна, българска княгиня", която чрез своите два превода от 1852 г. и чрез многобройните си сценични реализации (по драматургичния текст на Д. Войников от 1866 г.) се превръща в неделим компонент на възрожденската култура.

В периода 1824-1878 г. са отпечатани над 300 *учебни книги* за нуждите на новобългарското училище. Независимо че повечето от тези издания са преводи и компилации, те представляват съществени информационни източници — за предметната структура на учебните заведения, за педагогическите умения на преподавателите, за механизмите на книгопечатане и книгоразпространение. Подвластните на духа на Просвещението статии с педагогическа тематика присъстват трайно в колоните на водещи вестници и списания. Тяхното съдържание се проучва както в контекста на учебното дело, така и в контекста на интеркултурните комуникации, осъществявани в пределите на възрожденската публичност.

Поради своя лапидарен характер *българските приписки и бележки* от Възраждането се включват като допълнително градиво при реконструкцията на историческите събития. При все че познавателният статус на тази група извори не е от приоритетно значение, като правило кратките текстове са важна предпоставка за изясняване на отделни аспекти на обществени процеси в обособени изследователски зони. Към последната група, освен книжовните материали, принадлежат надгробните и ктиторски надписи, както и строителните надписи на черкви и училища. "Помогни ми да те восвися" — това менторско изречение, надвиснало над входа на отвореното на 7 юли 1869 година котленско училище представлява ярък пример за многозначното краткословие на изворите от споменатата група.

Археографски проблеми

Подборът, обработката и систематизацията на домашните извори за Възраждането представлява значим ангажимент на историческата колегия. Голяма част от тези документи се

намират в националните архивохранилища — Българския исторически архив при Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий" — София (НБКМ-БИА), Централен държавен архив — София (ЦДА), Научен архив на Българската академия на науките — София (НА-БАН). Колекции от възрожденски документи има и в някои от държавните архиви в страната — Пазарджик, Габрово, Русе, Велико Търново, Сливен. Архивните фондове за постоянно съхранение се формират според регламента на съвременното архивознание. По правило повечето от архивните колекции са конструирани около дейността на дадена личност или на съответна институция. Във фондовете на част от българските музеи, свързани с предосвобожденската история, също има възрожденски документи. Там са инвентирани и експонирани и много веществени паметници, както и произведения на изкуството. Основният проблем, свързан с възрожденските архивни материали към момента е отчетливото изоставане в прилагането на модерните информационни технологии в тази относително систематизирана, т.е. подлежаща на компютърна обработка система.

През XX век са положени резултатни усилия за публикуване на възрожденското документално наследство. Прилагат се няколко подхода. 1) Публикуване на цели архивни фондове. Така се подхожда към документалното наследство на Васил Левски, Георги Ст. Раковски, Димитраки Хаджитошев, Николай Павлович и др. 2) Публикуване на най-значимите текстове, свързани с творчеството на дадена личност. Споменатият принцип е валиден най-вече за писателите и поетите — Неофит Хилендарски-Бозвели, Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Димитър Великсин и др. 3) Цялостни публикации на цели по-обемни текстове — мемоари, търговски тефтери, училищна документация и др. 4) Тематични публикации — на приписки, пътеписи, предговори, обявления и др. Към тази група принадлежат и обемните публикации на документи, свързани с водещи политически събития и културни феномени на епохата — Априлското въстание от 1876, Руско-турската война от 1877/78, Българското книжовно дружество в Браила и др. 5) Публикации на възрожденски документи, свързани с даден регион — Копривщица, Търново, Пловдив, Тракия, Добруджа и др. 6) Публикации на малки групи документи (обикновено в научната периодика), свързани с определена личност или събитие.

Като цяло може да се приеме, че усилията за публикуване на възрожденски документи създават благоприятна книжовна среда за изследователския процес. Тук естествено могат да се набележат и някои специфични тенденции — подчертаното предпочитание към "високите" текстове; отчетливият афинитет към политическите документи; относителното изоставане в обработката и публикуването на чуждоезичните документи, съхранявани във фондовете на възрожденските дейци; по-слабият интерес към документите, свързани с учебното дело, общинското самоуправление и църковното движение; раздробяването и регионализирането на документалните публикации — обстоятелство, препятстващо цялостното осмисляне на някои процеси.

Възрожденската печатна книжнина е обработена относително пълно и коректно. Тук значим личен принос има книговедът Маньо Стоянов, чиито аналитичен репертоар на възрожденската книжнина (макар и отпечатан в края на 50-те години) все още не е изгубил своята висока информационна стойност. По инициатива на М. Стоянов са отпечатани фототипно и някои от водещите периодични издания. В голямата си част почти всички книги, брошури и периодични издания са познати на колегията. Те са достъпни на специалисти и любители както в оригинал, така и чрез копия.

Балкански и централноевропейски извори

За удобство *чуждите извори* са обособени в две групи в зависимост от произхода им. В *първата група* са включени балканските извори и изворите, произхождащи от централноевропейски нации и държави (Унгария, Чехия, Хърватска, Полша и др.) — без официалните документи от Хабсбургската империя. Във *втората група* са включени извори, свързани с Великите сили — държавите, имащи съществена тежест във вътрешните и международните дела на Османската империя през XVIII и XIX век. Тук трябва да се споменат и някои извъневропейски извори (американски, арменски), чиято информационна стойност не е второстепенна, но тези източници са в процес на постъпателно включване в научен оборот.

Турските извори са от първостепенна значимост за проучване на възрожденската история, поради обстоятелството че до 1878 г. българската етническа територия се намира в пределите на Османската империя. Основната част от тези извори се намират в Република Турция. При все че достъпът до архивохранилищата на тази съседна страна по правило е ограничен за българските учени, част от турските документи за Възраждането стават известни през втората четвърт на XX век чрез публикации на Борис Недков и Владимир Тодоров-Хиндалов. Напоследък Главно управление на архивите в София активизира обмена на копия на документи с Османския архив към Генералната дирекция на държавните архиви в Република Турция в Истанбул. Споменатото обстоятелство вещае положителни перспективи в очертаната насока.

В България основната част от турските документи за Възраждането се съхраняват в отдел "Ориенталски сбирки" към НБКМ. Основните сбирки "Сиджили" и "Дефтери" включват голям брой административни и съдебни документи, документи за покупко-продажби, за уреждане на семейно-наследствени и имуществени въпроси и др. В споменатия отдел се съхраняват много ръкописни свидетелства за демографските промени по българските земи, за стопанското развитие, както и за политическите движения за национален суверенитет. Малки колекции турски документи за Възраждането се съхраняват в държавните архиви в Пловдив, Разград, Добрич. Запазени са и някои печатни материали на османотурски език — най-вече държавни актове и правителствени разпоредби, периодични издания. В НБКМ е комплектувана внушителна сбирка от арабографични книги, печатани в Османската империя, а някои от тях и в българските земи. Макар и твърде сложна, дейността по обработването и публикуването на турските документи върху възрожденската епоха се съизмерява успешно с най-добрите постижения на съвременната европейска османистика.

Румънски документи за Възраждането се съхраняват в архивните колекции, свързани с дейци, които са пребивавали по-кратко или по-дълго в българските колонии на север от р. Дунав — Георги С. Раковски, Иван Касабов, Пантелей Кисимов, Димитър Великсин и др. Основната част от тези документи обаче се намират в румънските архиви. По своето съдържание това са материали, представящи стопанските инициативи и демографските движения на българската емиграция в Дунавските княжества, културни начинания и политически дела на нейните лидери, изяви на влиятелните емигрантски организации, резидирали в Букурещ — Добродетелната дружина, Българският таен централен комитет, Българският централен революционен комитет. Приносни публикации на румънски документи за Възраждането са осъществени както от български, така и от румънски учени — Стоян Романски, Константин Велики, Веселин Трайков, Николай Жечев, Елена Сюпюр.

Гръцки документи за Възраждането се съхраняват основно в Република Гърция. Благодарение на специалисти като Николай Трайков, Николай Тодоров, Веселин Трайков, Росица Димчева, Афродита Алексиева част от тези документи стават достояние на българската хуманитаристика. В пределите на съвременна България също има комплектувани сбирки с гръцки ръкописи. Сред тях се открояват архивите на патриаршеските митрополии в Пловдив, Велико Търново и Варна. Относително добре запазен е и архивът на гръцката община в гр. Варна. Най-обемната група гръцки документи от Възраждането е свързана с църковно-националното движение. Сред тях има печатни материали, някои от които са с български произход, но са преведени на гръцки език за осъществяване на по-директен контакт с Вселенския престол. На гръцки език е и част от кореспонденцията на някои дейци, които са получили образованието си в гръцки учебни заведения и са силно повлияни от духа и патоса на гръцкото Просвещение — Атанас Богориди, Васил Априлов, Константин Фотинов, Иван Селимински. Това обстоятелство обаче не приобщава последната група извори към гръцките, тъй като става дума за текстове на интелектуалци, които имат ясно оформено българско национално съзнание.

Сръбските документи за Възраждането дават информация за въстаническите движения в Северозападна България през втората четвърт на XIX век, за емигрантски политически инициативи във връзка с пребиваванията на Г.С. Раковски, Любен Каравелов и др. дейци в Белград, за обучението на българи в сръбски учебни заведения, за търговски връзки и демографски движения. Особено значими са тези източници за проучване на българо-сръбските книжовни контакти, отличаващи се с висока интензивност поради езиковата близост и общата религиозна принадлежност. Професионално обработени и достъпни, сръбските архивни сбирки за XIX век са добра основа за проучванията на българо-балканските предосвобожденски контакти.

Макар и в по-малък обем, данни за Възраждането се съдържат в колекции и единични документи от *черногорски* и *албански* произход. *Босненските архиви* също съхраняват сведения за българското развитие от XVIII и XIX век. Сведения, повечето от които тепърва ще стават достояние на историческото познание.

Аналогична е съдбата на изворите за епохата, съхранявани в архивите на някои от *централноевропейските славянски страни* (*Чехия, Хърватско, Словения, Полша, Словакия*) *и Унгария*. Значими с оглед на някои конкретни въпроси, тези извори са относително трудни за издирване и систематизиране, поради факта, че са пръснати из различни архивохранилища и фондове. Като цяло чешките източници са особено полезни за проучване на общуванията между двата народа в сферата на образованието. Хърватските извори имат отношение към някои ранновъзрожденски книжовни процеси. Унгарските и полските архивни материали осветляват важни страни от съдбата на унгарската и полската емиграция, установявала се в различни периоди на Балканите вследствие на неуспешни революционни движения на съответните народи.

Извори за Възраждането, произхождащи от Великите сили

В *Схема № 5* е систематизирана една от най-представителните групи извори (текстове) за Възраждането. Това са източниците, свързани с държавите, обединени през XIX век зад титула *Велики сили*. Великобритания, Русия, Австрия/Австро-Унгария, Франция, а от началото на 70-те години на XIX век Прусия/Германия и Италия — тези държави, заедно и поотделно, играят съществена роля в еволюцията на Източния въпрос, което ще рече – и при всяка съществена промяна в статута на българския народ през XVIII и XIX век. С известна условност към тази група могат да се добавят и документите за Българското възраждане, съхранявани във *Ватикана*. Те имат отношение, както към формирането на политическите идеологии сред българите, така и към въпросите на културната и църковната история.

Схема № 5

Извори, произхождащи от Великите сили,
систематизирани по типа текст

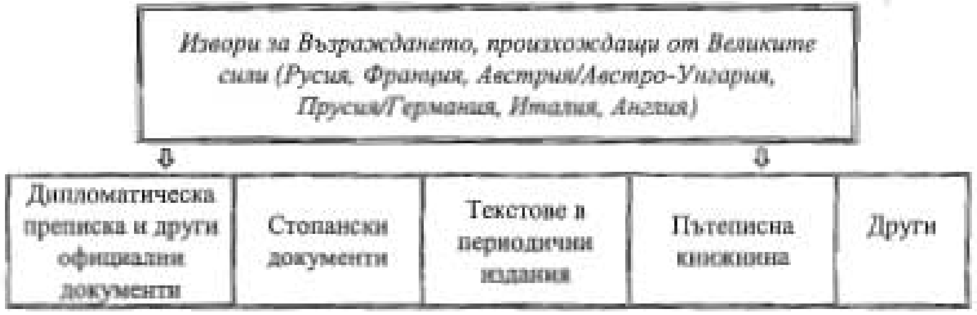
Извори за Възраждането, произхождащи от Великите сили (Русия, Франция, Австрия/Австро-Унгария, Прусия/Германия, Италия, Англия)
Дипломатическа преписка и други официални документи
Стопански документи
Текстове в периодични издания
Пътеписна книжнина
Други

Документите, свързани с институциите и/или поданиците на изброените страни оформят една "външна" визия за проблемите и тежненията на българското общество. От друга страна те съдържат податки за отчетливи успоредици между развитието на балканските християнски народи и другите нации на модернизираща се Европа. Което значи — настояват да четем и пишем националната си история, уповавайки се не само на собствените си колективни нагласи и исторически митове, но и на съзнанието за все по-отчетливата (през XVIII век) и подчертано видимата (през XIX) взаимообвързаност на обществените процеси, разгръщащи се в пределите на Стария континент.

Дипломатическата преписка и другите документи, касаещи положението на българите, излезли от държавните канцеларии на изброените по-горе държави притежават качествата на първостепенно историописно градиво. Сред тези документи се открояват със своята информационна значимост следните групи текстове: протоколи и решения на международни конференции по Източния въпрос; правителствени становища, касаещи българския национален въпрос или отделни негови аспекти; доклади на британските, френски, австрийски и руски консули, резидиращи в Одрин, Битоля, Русе, Търново, Варна, Пловдив и др.; инструкции на правителствата към дипломатическите им представители в Цариград; донесения на дипломатите пред съответните правителства; официални документи на учебни заведения, съдебни власти или други институции, свързани със съдбата на отделни българи или на цели емигрантски групи. Изброяването би могло да продължи още дълго, и пак да не бъде изчерпателно, затова ще отбележа, че българските историци са направили и правят твърде много за издирване, систематизиране и публикуване на споменатата група извори. Микрофилмирани са голям обем френски, английски, руски, немски, италиански документи. Част от тях са публикувани в тематични сборници — обикновено по страни. Друга част са използвани при написване на исторически съчинения. В това отношение за отбелязване са плодотворните усилия на голяма група съвременни учени — Бистра Цветкова, Вирджиния Паскалева, Крумка Шарова, Симеон Дамянов, Зина Маркова, Николай Генчев, Румяна Радкова, Константин Косев, Андрей Пантев и др.

Към групата на *стопанските документи* се включват търговски договори и спогодби, търговска кореспонденция, документи, свързани с дейност на граждани на съответните страни в областта на транспорта, манифактурното производство, банковото дело. Поради своя частно-правен характер, тези извори са проучени и систематизирани в по-малка степен. При все това те стоят в основата на много от изследванията върху градското стопанство на Балканите и в частност по българските земи.

Дописките и публицистичните статии, касаещи българския национален въпрос, публикувани на страниците на изданията в посочените по-горе страни, съдържат богата информация за отношението на европейската и руската общественост по някои от съществените аспекти на националното ни развитие през XIX век. Те играят важна роля не само в информационен план, но и като фактор за формиране позицията на съответното правителство, особено по такива сложни въпроси като международните аспекти на църковното движение, политическите изяви на българската емиграция в края на 60-те години на XIX-то столетие или българските измерения на Източната криза от 1875-1878 г.

Пътеписната книжнина е колкото ценен, толкова и любопитен информационен източник. Регистрираните под формата на дневници и пътни бележки впечатления на монаси, авантюристи, военни, дипломати, разузнавачи, мисионери и др. чужди граждани, пребивавали за по-кратко или за по-дълго в Ориента, разкриват важни факти от публичното битие и политическо ежедневие на българите — поданици на Османската империя. Освен това пътеписите са съхранили вкуса на почудата, предизвикана от контакта с един различен свят; свят, създаден от привидно несъвместими конфесионални и социално-битови различия. Любопитните писания на френския консул в Смирна Шарл дьо Пейсонел върху балканското ежедневие (50-те - 70-те години на XVIII век), пътните бележки на руския професор Виктор Григорович от началото на 40-те години на XIX век, книгата "Европейска Турция" на д-р Ами Буе (1840), "Пътуване из България през 1841 година" (1843) от френския анкетьор Жером-Адолф Бланки, "Славяните в Турция" (1844) на Сиприен Робер, многосказателната "Дунавска България и Балканът" на Феликс Каниц — това са само част от пътеписните текстове, на които дължим знанието си за много детайли от българското развитие в условията на прехода към Новото време. Основната част от изворите, включени в тази подгрупа, са издирени, преведени и публикувани на български език в представителната поредица "Чужди пътеписи за Балканите".

Да обобщим

Историческата наука разполага със значителен обем исторически извори за епохата на Възраждането. Разнообразни по форма и богати по съдържание, те създават градивни предпоставки за детайлни реконструкции и убедителни тълкувания на обществените процеси. В качеството си на обект на архивознанието и документалистиката, документите за Възраждането са подложени на системно издирване, комплектуване и систематизиране. В резултат от работата на отделни учени, на колективи и институции голям брой от най-съществените извори са публикувани в документални сборници и в научната периодика. Полагат се реални усилия за консервация и реставрация на документи и веществени паметници. Най-стойностните извори се популяризират от витрините на музейни експозиции или с посредничеството на съвременните медии.

Библиографски ориентири

Богданов, Иван. Българската книга през вековете. София: Издателство "Народна просвета", 1978

Бонева, Вера. Домашни извори за църковно-националното движение на българите през епохата на Възраждането. (Класификация на текстовете). — *Архивен преглед*, 2002, кн. 3-4

Бонева, Вера. Църковно-националното движение през епохата на Възраждането в българската мемоаристика. — *Светогорска обител Зограф. III.* В памет на академик Димитър Ангелов. София: ИК "Гутенберг", 1999

Георгиев, Кънчо. Епистоларните материали като исторически извор и тяхното обнародване. — *Известия на държавните архиви.* Т. 13. София: Централен държавен исторически архив, 1967

Георгиев, Кънчо. Мемоарите като исторически извор. — *Известия на държавните архиви.* Т. 14. София: Централен държавен исторически архив, 1967

Дамянова, Румяна. Писмата в културата на Българското възраждане. Шумен: Издателство "Глаукс", 1995

Личните документи като исторически извор. София: Издателство на БАН, 1987

Стоянов, Маньо. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878. Т. I. София: Издателство "Наука и изкуство", 1957. Т. II. София: Издателство "Наука и изкуство, 1959

Тодоракова, Милена. Основни проблеми при издирването и публикуването на документални извори за българската история от цариградските архиви 1878-1944. — *Известия на държавните архиви.* Т. 68. София: Главно управление на архивите, 1994

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОПИС

Историческата съдба на българския народ в периода на преход към ценностите и стереотипите на Модерната епоха е обект на историописни интерпретации повече от век и половина. Творческите усилия на няколко поколения изследователи формират динамична интелектуална среда около нееднозначната проблематика на Възраждането. В осезаема близост до професионалните концепции за епохата битуват представите, формирани от художествената литература и от популяризаторските текстове, които насищат историописните реконструкции[*] с подчертан етноцентричен патос.

Значителна част от образите и идеологемите на предосвобожденското развитие са включени в политическо обръщение, поради обвързаността им с градивните тенденции на българското национално и държавно развитие в края на XIX и през XX в. Това обстоятелство поставя изследователския процес в изключително деликатно положение, произтичащо от необходимостта да се реконструира миналото в сложен диалог с властващите политически императиви. В някои случаи това въздействие се оказва конструктивно с оглед стимулиране на проучванията по определени теми. В други случаи то препятства естествения ход на историописния процес.

Независимо от многопосочното въздействие на ред извъннаучни фактори върху развитието на знанието за Възраждането, съвременната хуманитаристика разполага с широкообхватен концептуален и фактографски ресурс по отношение на споменатата област. Този ресурс е формиран в хода на богата историописна традиция, в чиято еволюция ясно се открояват три периода:

- *първи период* — до края на 90-те години на XIX в.;
- *втори период* — първата половина на XX в.;
- *трети период* — втората половина на XX в.

Периодите са разграничени според логиката на променящите се историописни модели, институционални среди и политически системи. Най-стойностните явления във всеки един от тях са свързани с открояващи се авторски присъствия и с крупни книжовни начинания[**].

Исторически изследвания върху Българското възраждане до края на 90-те години на XIX в.

Възраждането във възрожденската историопис

Първите тласъци за историописно осмисляне на все по-видимите промени в българското общество през третата четвърт на XIX в. идват от страна на руската славистика.

---

[*] В текста терминът *историопис* се употребява за означаване на група от исторически текстове, свързани по определен признак. Терминът *историография* се употребява за означаване на познанието за историописните явления и пораждащите ги феномени.

[**] Изложението проследява развитието на *българската историопис* по проблемите на Възраждането. На небългарски автори и текстове се позовавам само в случаи, когато те са оказали *съществено въздействие* върху еволюцията на българската историопис.

Те са свързани с книгата на украинеца *Юрий Иванович Венелин* (1802-1839) "Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношение к россияном" ("Старите и сегашни българи...")(т. I, II - 1829, 1841). Първият том на тази книга и Венелиновата статия "За зараждането на новата българска литература" (1836) съдържат данни за етническите граници и демографския потенциал на българите, както и факти, свидетелстващи за състоянието на техния книжовен и църковен живот. Значимостта на Венелиновите проучвания се измерва както с центрирането на изследователския интерес върху обособяващата се южнославянска нация, така и с въздействието на тези проучвания върху тогавашното поколение възрожденци.

Под тласъка на "Старите и сегашни българи..." и на епистоларните си контакти с Венелин богатият български емигрант *Васил Априлов* (1789-1847) започва системна книжовна дейност. Съществена част от нея има отношение към историописния анализ на предходните български десетилетия. През 40-те години на XIX век се появяват три Априлови книги, съдържащи едни от най-ранните интерпретации на Възраждането: "Денница на новобългарското образованіе" (1841), "Допълнение към книгата "Денница на новобългарското образование" (1842), "Мисли за сегашното българско учение" (1847). В тях са откроени факторите, дали тласък за развитието на училищното дело и в едри щрихи е очертана географията на българското културно възраждане.

В. Априлов има свое мнение за началото на процесите, които днес квалифицираме като общобългарски преход към Новото време. Това начало, според автора на "Денница...", е свързано с периода на реформи в Османската империя от 20-те и 30-те години на XIX в. — "само преобразованието на Турция трябва да се смята за причина за зародиша на българската образованост". Независимо от категоричността на цитираната мисъл, в други свои текстове книжовникът е склонен да отчита въздействието и на някои допълнителни фактори върху националната възмога на българите — културните комуникации с гръцкия народ, европейското Просвещение, активната антиосманска политика на Русия.

Също извън пределите на професионалната историопис, но с частично оплодени амбиции за проследяване на същностни обществени тенденции се открояват приносите на ред книжовници и публицисти, утвърдили се в полето на новобългарската култура през 50-те, 60-те и 70-те години на XIX век. Специфично място в споменатата група заема сливенецът *Иван Селимински*(1799-1867), който се отличава с ярко национално съзнание, формирано в условията на трудни емигрантски скиталчества по Балканите. Независимо че до края на живота си Селимински така и не усвоява книжовния български език, част от гръкоезичните му ръкописи оставят своя следа в историографията на Възраждането. Статията му "Кратко изложение на отношенията на българите към съседните християнски народи" (1856) анализира историческите предпоставки и облика на българо-балканските отношения в средата на XIX век. "Политиката на Русия и на Великите сили към Турция и към подвластните ѝ народи" (859) е текст, в който са систематизирани факти и доводи, свързани със специфичната позиция на Русия по Източния въпрос след Парижкия мирен договор от 1856 г. Студията "Българският черковен въпрос" (1861) представлява един от най-ранните исторически очерци за българо-гръцката църковна разпра.

Църковно-националното движение е водеща тема и в историописното наследство на *Георги Ст. Раковски* (1821-1867). В поредица от статии и брошури от началото на 60-те години на XIX в. влиятелният публицист проследява в детайли ранните фази и текущото положение на църковните борби. Сред книжовното му наследство се открояват текстове с историческа проблематика, посветени на кърджалийското време, на хайдутството, на българското участие в балканските освободителните движения, на отражението на реформите в Османската империя върху съдбата на подвластното ѝ християнско население. Интерес представляват конспективните записки на Раковски върху историческата еволюция на българите през последните десетилетия на XVIII и първата половина на XIX в. В тях са отбелязани най-значимите факти и личностни присъствия, свързани с политическата и културната еволюция на нацията през ранновъзрожденските десетилетия.

В края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в. са лансирани и някои от концепциите за Възраждането на първия български професионален историк *Спиридон Палаузов* (1818-1872). При все че обектите на неговия научен интерес са разположени извън пределите на тази епоха, статията му за Мустафа Рашид паша, публикувана през 1858 г., показва дълбоко познаване на положението в Османската империя и по-специално на модернизационните усилия на част от султанските министри. През 1860 и 1861 г. Сп. Палаузов пише поредица от статии за петербургския вестник "Северна пчела", посветени на историята и съвременното състояние на църковното движение. Независимо от обвързаността си с текущите проблеми на общонационалната борба за църковен суверенитет, тези статии умело изтъкват факторите, провокирали българското национално обособяване през първата половина на XIX в.

В плана на историописните интерпретации на Възраждането могат да се разглеждат и някои от предосвобожденските писания на *Петко Р. Славейков* (1827-1895), посветени на развоя на българското просветно дело. Сред тях се откроява брошурата "Габровското училище и неговите първи попечители", отпечатана в Цариград през 1866 г. Кратките Славейкови очерци върху отделни моменти от миналото на църковните борби или биографичните му ескизи за видни обществени дейци демонстрират умение за проникновен анализ на близкото минало. Юрдан Трифонов обаче предупреждава при всяко докосване до споменатите текстове да се има предвид, че и в историческите си съчинения Славейков е запазил "особеностите на поет, публицист и общественик", т.е. тези съчинения са доминирани не толкова от амбиция да се установят "строго проверени факти", колкото от стремеж да се отстояват определени идейни позиции.

Препоръчаният от Ю. Трифонов подход е валиден и при оценката на историописното наследство на *Любен Каравелов* (1834-1879), свързано с възрожденското развитие. По правило Каравеловите текстове, принадлежащи към тази част от творчеството му, са свързани с трайния интерес на напористия интелектуалец към фолклора и етнографията. При все това някои статии от цикъла "Записки за България и българите" и определени откъси от сборника "Памятники народнаго быта болгар" (1861) могат да се разположат и в плана на историописните интерпретации. Още повече, че част от публицистичните статии и брошури на революционния лидер демонстрират зряло историческо мислене и познаване на българския обществен развой в пределите на XIX в.

През 1870 г. във Виена е отпечатана книгата на *Стефан Захариев* (1810-1871) "Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза". Тя представлява обстоятелствено краеведско проучване на един регион от българската етническа територия, включващ градовете Пазарджик, Панагюрище, Пещера и прилежащите им 113 села. Наред с описания на бита и поминъка, училищата и църквите, данъците и самоуправленските традиции, обзорът на Ст. Захариев засяга и деликатния въпрос за исторически оформилите се отношения между местните общности, обособени по религиозен и етнически принцип — българи-християни, българомохамедани, турци, евреи, арменци, цигани, цинцари. В този смисъл книгата е първо по рода си възрожденско съчинение, третиращо сложната проблематика на многоетничността, присъща почти на цялата територия, върху която са разположени обиталищата на българската нация.

Своеобразен знак за първост носи и очеркът на *Пандели Кисимов* (1832-1905) "Черти от военния дух у съвременните българи", публикуван в 31 поредни броя на в. "Дунавска зора" през 1868-1869 г. Той представлява относително пространен разказ за антиосманските въоръжени прояви на българите до 60-те години на XIX в. Мотивът за написването на очерка е обвързан с политическата идеология на радикалната ни емиграция: "Днес, когато се развива началото на народностите, всеки истински българин е длъжен да тури ръка на сърце си и да изпита дали в него има жила юнашка кръв, знак от военен дух, искра за свободен живот." Независимо от очевидната си неизчерпателност, очеркът на П. Кисимов може да се приеме като начало на модерната българска историопис по проблемите на политическата ни история от епохата на Възраждането.

По мнението на Василка Тъпкова-Заимова някои от книжовните изяви на *Йоаким Груев, Васил Стоянов, Иван Богоров, Гаврил Кръстевич и Иван Касабов* също могат да бъдат подложени на историографски анализ. Чрез отделни статии или в части от свои по-обширни съчинения изброените дейци формулират тези или реконструират обстоятелства, имащи отношение към Възраждането като обект на историописен разказ.

Професионалните занимания на българина, представител на руската славистична школа, *Марин Дринов* (1838-1906) с история на южните славяни обвързват творчеството му и с възрожденската проблематика. Отпечатаната през 1869 г. книга "Исторически преглед на българската църква от самото и начало и до днес" съдържа документално защитена част, посветена на българо-гръцките църковно-народни отношения от XVIII и XIX в. Най-трайното Марин-Дриново историческо съчинение, посветено на Възраждането, без съмнение е статията му "Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му", публикувана през 1871 г. Вниквайки дълбоко в Паисиевите послания, ученият формулира тезата за повратното значение на "История славянобългарска" за националното консолидиране на сънародниците му. Пак от Дринов води началото си настойчивият интерес на българската хуманитаристика към разпространението — ръкописно и печатно — на Паисиевата история.

Значително въздействие върху развоя на националната ни историопис оказва отпечатаната през 1876 г. в Прага монография на чешкия учен *Константин Иречек* "История на българите". Тя представлява първият цялостен обзор върху миналото на младата славянска нация, съставен по правилата на модерната европейска историческа наука. 8 от общо 24-те ѝ глави са посветени на проблеми от политическото, църковното, културното и демографското развитие на българите през XVIII и XIX в. Ползвайки широк кръг документи и предходни изследвания, монографията представя в съизмерим с постиженията на европейската историческа наука вид най-значимите моменти от обществено-политическото развитие на българите през последните два века на османското владичество. Високата историографска значимост на популярната Иречекова книга се изразява във факта, че тя задава основните теми и маркира водещите тълкувателни зони, в които ще се развива знанието за Възраждането докъм средата на XX в.

Възраждането в следосвобожденската историопис

Осмислянето на Възраждането през 80-те и 90-те години на XIX в. е подвластно на все по-отчетливия култ към епохата на "високите идеали", противопоставяна на битово принизения и котерийно острастен текущ политически процес. До самия край на столетието практически всички историописни реконструкции на преосвобожденското развитие са плод на непрофесионални занимания и/или на публицистични начинания. Изключително силно въздействие върху оформящата се оценъчна система спрямо националното развитие до създаването на модерната българска държава оказват и ред извънисториописни фактори. Сред тях най-силно се открояват белетристичните и поетически текстове на *Иван Вазов*, посветени на героиката на Възраждането. Стихосбирката "Избавление" (1878), поетическият цикъл "Епопея на забравените" (1881), повестите "Немили-недраги" (1883) и "Чичовци" (1885), романът "Под игото" (1889-1890) чертаят параметрите на новобългарския епос с посредничеството на магнетични образи и нетърпящи възражение внушения. Ведно със своите художествени носители още с първопоявата си тези образи и внушения прилягат плътно в основата на националния литературен канон, който по силата на своята универсалност задава в предварителен план отговорите на част от въпросите, към които професионалната историопис тепърва ще се насочва.

В последните две десетилетия на XIX и първото десетилетие на XX в. са написани и отпечатани многобройни *мемоарни текстове* за Възраждането. Дейци от национална величина като Тодор Икономов и Пандели Кисимов, Тодор Бурмов и Сава Доброплодни, Светослав Миларов и Йоаким Груев, Иван Касабов и Марко Балабанов записват и отпечатват спомените си за видяното и преживяното в предосвобожденските години. По страниците на периодичните издания се появяват мемоарни бележки на по-малко известни комитетски съзаклятници и Ботеви четници, на поборници от Априлското въстание и опълченци, на учители, читалищни дейци, театрали. Живите разкази на реалните участници в историческите събития обогатяват картината на Възраждането с недоловими в официални документи и публицистични текстове детайли и гледни точки. Светлозар Игов находчиво квалифицира вълната от спомени, залята книжовното поле на Княжество България, като "мемоарен епос на бунта".

Безспорно най-емблематичният къс на този епос представлява книгата на *Захари Стоянов* (1850-1889) "Записки по българските въстания (Разказ на очевидци)", чиито три тома се появяват последователно в годините 1884, 1887, 1892. С неподражаем усет към образи и ситуации бившият революционер повествува — по думите на Ефрем Каранфилов — върху "най-българското време". От историографска гледна точка Захари-Стояновите интерпретации на предисторията, развоя и сетнините на Априлското въстание са стойностни с проникновеното навлизане в най-дълбоката тъкан на ситуации и личностни присъствия, свързани с развоя на революционните борби. Ведно с очерците за Васил Левски, Христо Ботев, Любен Каравелов, Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа "Записките" създават онази интелектуална среда, в която се вкоренява присъщият на следосвобожденската действителност култ към героиката на Възраждането. Претовареното с възхвала и отрицателство Захари-Стояново историописно наследство е стойностно и с високия си коефициент на извънфактографска приложимост. Съхранило в неподправен вид патетиката на една отдалечаваща се епоха, то задава устойчиви параметри за анализ на предосвобожденското бунтовничество.

С претенции за широкообхватна реконструкция на предосвобожденските политически движения е натоварена и книгата на *Стоян Заимов* (1853-1932) "Миналото (Белетристични и исторически очерк из областта на българските движения 1870-1877)", чиито четири части са отпечатани за пръв път във Варна в периода 1884-1888. Независимо от високото си образование, Ст. Заимов не обладава способността на Захари Стоянов да повествува — по израза на Димо Кьорчев — "от дъното, от сърцето на самото събитие". Вниквайки в някои от детайлите на революционните борби, понагласените Заимови разкази задават градивни провокации пред по-сетнешното проучване на комитетските дела.

Захари Стоянов и Стоян Заимов са автори и на първите цялостни очерци за Васил Левски, появили се съответно през 1883 и 1895 г. Независимо че са разположени в своеобразен контрапункт една спрямо друга, тези две биографии дават силен първоначален тласък на общонационалния култ към магнетичната личност на Левски. Съществен принос в споменатата посока има и творчеството на Иван Вазов от това време. В "Епопея на забравените" и в "Немили-недраги" образът на комитетския лидер е изваян по начин, който, по думите на Николай Генчев, предлага цялостен тезис за същинското величие на Апостола.

Един от ранните български опити за цялостно пресъздаване на националната ни история принадлежи на *Светослав Миларов* (1850-1892) и се съдържа в книгата му "История на българския народ 679-1877", отпечатана в Пловдив през 1885 г. Около половината от нейните 274 страници са посветени на националното развитие през XVIII и XIX век като частта за Възраждането е доминирана от разказа за църковно-националното движение, в което авторът участва пряко. Редувайки лични спомени с общоизвестни факти, Миларов постига по-скоро справочно-енциклопедичен, отколкото историописно-аналитичен облик на своето изложение. Близък по формата на Миларовата история, но свързан и с книжовната форма на мемоаристиката, е трудът на търновския лекар *Васил Хаджистоянов-Берон* "Археологически и исторически изследвания..." (1886).

Опит за панорамно изложение на българското предосвобожденско минало прави в самия края на XIX в. и възрожденският учител и книжар *Георги Г. Димитров* (1838-1906). Книгата му "Княжество България в историческо, географическо и етнографско отношение" е отпечатана в три тома и обема около 1300 страници. Написана е с претенции да представлява цялостна история на Възраждането. Тя обаче е по-скоро обстоятелствен корпус от факти, събрани старателно, но подредени не по правилата на модерната историопис. По справедливото мнение на Илия Тодев "книгата на Г. Димитров е еднакво далече и от белетризираните мемоари, и от истинската научна история, дори и от научно подготвено историческо градиво".

Българското възраждане в българската историческа книжнина през първата половина на XX век

Водещи изследователи

В края на XIX в. на българския културен хоризонт се откроява фигурата на интелектуалеца *Иван Шишманов* (1862-1928). Свързан трайно с оформящия се облик на младата българска хуманитаристика, той оставя своя следа и в интерпретациите на възрожденската епоха. Нещо повече — в условията на следосвобожденска България именно неговите студии и статии по проблеми на националното ни развитие през XVIII и XIX в. поставят същинското начало на научно-критическия подход към тази област. Изследванията на Шишманов за Константин Фотинов, Паисий Хилендарски, Васил Априлов, Неофит Хилендарски-Бозвели, Неофит Рилски, братя Миладинови, Георги Раковски са ситуирани умело в контекста на епохата. Анализът на политическите и културни феномени е реализиран при проникновено вглеждане в текста и контекста на многобройни източници.

Професорът по всеобща литературна и културна история проявява склонност към паралели между Българското възраждане и общоевропейския развой. Студията му "Западноевропейското и Българското възраждане" (1928) представлява провокативен принос към дебата за обвързаността на българския преход към Новото време с европейския Ренесанс. Прецизното вглеждане в историческия детайл у Шишманов е съчетано с умение за открояване на съществени процеси и водещи тенденции. Достойнствата на неговия изследователски подход намират може би най-пълен израз в студията "Увод в историята на Българското възраждане", отпечатана посмъртно през 1930 г. в представителния сборник "1000 години България". В нея в сбита форма са представени основните параметри на една зряла културно-историческа концепция за същността и характера на Възраждането; концепция, която в някои от основните си аспекти не е изгубила своята жизнеспособност и към момента.

Приносът на Ив. Шишманов за проучването на възрожденската епоха има и някои по-прагматични измерения. В качеството си на държавник той съдейства за полагане началото на систематичното събиране на писмени и веществени паметници от Възраждането. По негова инициатива и под негово ръководство започва да излиза една от най-престижните научни поредици в областта на хуманитаристиката "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" (1889-1942). На страниците на изданието намират място многобройни изследвания и документални публикации за предосвобожденската история. Това обемно градиво превръща "Сборник за народни умотворения..." в представителен историописен и извороведски корпус за Възраждането.

Конкретен принос за научния анализ на редица проблеми на Възраждането има и професорът по българска история *Васил Златарски* (1866-1935). Основният интерес на влиятелния университетски преподавател е насочен към

Средновековието. Но това не му е попречило да проучи внимателно Паисиевата и Спиридоновата история, "Царственика" на Христаки Павлович, както и делата на някои църковни и просветни дейци. Върху тези анализи се уповават много от по-сетнешните изследвания на няколко поколения учени. Студията на В. Златарски за политическата дейност на епископ Софроний Врачански (1923) и очеркът му "Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в." (1930) се откроят с фактографската си коректност и убедителност. Написани по правилата на класическия позитивизъм те подсказват за възможността проучванията върху политическото възраждане да се осъществяват без излишна патриотична приповдигнатост и при строго съблюдаване на критическия подход към изворите.

В началото на XX в. и докторът на университета в Берн *Димитър Страшимиров* (1868-1939) свързва трайно творческата си съдба с историята на Възраждането. Без съмнения, най-открояващото се негово съчинение е пространната "История на Априлското въстание" в три тома, отпечатана през 1907 г. Разпростряната върху 1103 страници книга проследява в детайли предисторията, подготовката, размаха и последиците на многозначното събитие, квалифицирано от автора ту като "най-блестящата страница от новата ни история", ту като "луда работа". Монографията е композирана умело и убедително върху основата на първокласни извори. Основателната бележка на Мария Велева, че научният апарат на набързо написаното изследване е "небрежен" не снижава високата историографска стойност на първата научна монография за Априлското въстание. Надарен с умение да се потапя надълбоко във възрожденския политически контекст, Страшимиров обладава способността да разказва увлекателно и темпераментно, без същевременно да губи усет за реалното разположение на фактическите ситуации.

С известна уговорка Илия Тодев характеризира автора на "История на Априлското въстание" като "най-добрият изследвач на революционното ни движение през Възраждането". Основание за подобна справедлива оценка дават и други текстове на Страшимиров. Сред тях се откроява студията "Комитетско десетилетие (епоха на комитетите) 1866-1876" (1930), която отстоява основателната теза за приемствеността в развоя на комитетските начинания от средата на 60-те до средата на 70-те години на XIX в.; теза, поставена по-късно на втори план — не толкова по историописни, колкото по политически съображения.

Д. Страшимиров има откроим принос и в областта на документалистиката. Публикуваният от него през 1908 г. първи том от поредицата "Архив на Възраждането" е плод на упорита издирвателска и археографска дейност. В тази книга за пръв път са представени във вид, удобен за изследователска работа, множество документи, свързани с революционните изяви на радикалната ни емиграция. След отпечатването ѝ амбициозният историк продължава мащабните си издирвателски начинания, които са особено плодотворни по времето, когато той завежда "Архива на Възраждането" към Народната библиотека в София (1923-1939). През 1929 г. се появява и подготвеният от Д. Страшимиров документален сборник "Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори" — една книга, в която е събрано епистоларното наследство на Левски ведно с други първокласни източници, свидетелстващи за забележителната дейност на Апостола. В продължение на няколко десетилетия след появата си този сборник представлява основно градиво за проучване биографията и дейността на В. Левски.

Предимно в литературно-исторически контекст развива своята визия за Възраждането и един от най-проникновените познавачи на епохата *Боян Пенев* (1882-1927). Творчеството му е ориентирано към анализ и оценка на художествените текстове при отчитане на максимално широк кръг извънлитературни фактори. Пространните му изследвания върху Паисий Хилендарски, П.Р. Славейков, Г.С. Раковски, Л. Каравелов, Неофит Бозвели демонстрират умението на учения да прониква дълбоко в обществените и естетическите явления, да защитава специфичните си тези, да откроява значимото, да отдава дължимото на дребния факт, да разчита и най-нееднозначните послания на Възраждането. Същинските измерения на неговия широкообхватен поглед върху епохата се откроят в четиритомната му обзорна книга "История на новата българска литература" (1930-1936), отпечатана посмъртно. В нея се съдържа най-разгърнатото за времето си повествование върху литературните процеси през Възраждането. Книгата има и висока историописна стойност, защото картината на изследваните художествени феномени е представена на фона на подробни обществено-политически и културно-исторически обзори. По мнението на Иван Сарандев културно-историческият метод на Боян Пенев представлява "едно от високите постижения на българската историография и литературознание след Освобождението".

През 20-те години на XX век към възрожденската епоха насочва своя изследователски интерес професорът по сравнителна литературна история *Михаил Арнаудов* (1878-1978). Учен, открояващ се с неимоверна работоспособност, креативна мисъл и изчистен от всякаква маниерност повествователен стил, до средата на 40-те години той създава поредица от монографии за водещи възрожденци — Георги С. Раковски (1922), Неофит Хилендарски-Бозвели (1930), Иван Селимински (1931), екзарх Йосиф I Български (1940), епископ Иларион Макариополски (1925), епископ Софроний Врачански (1938). Следвайки стриктно методологическите правила на историческия позитивизъм, Арнаудов очертава в детайли обществената среда, в която се формират героите му, прецизно проследява основните моменти от биографиите им, анализира творческите изяви и участието на съответния възрожденец в развоя на националната идеология. Заедно с утвърждаването на персоналисткия подход към епохата Арнаудовите монографии/биографии задават модел за писане на подобен род съчинения, който ще се окаже изключително жилав — в най-добрия историографски смисъл.

Най-авторитетният представител на българската народонаука твори в условията на широка откритост към други автори и към публиката. Неговите рецензии за открояващи се книги, посветени на културното и политическото възраждане, създават благоприятна интелектуална атмосфера за по-успешна комуникация на най-стойностните произведения с читателската аудитория. Същевременно М. Арнаудов подготвя за печат и публикува стотици популярни очерци и документи за личности и събития от предосвобожденското ни развитие. Редактираното от него списание "Българска мисъл" се превръща в открита зона за популярни и научни текстове на други автори, посветени на Възраждането. При все че споменатата дейност създава предпоставки за известно преекспониране на някои традиционни постановки, както и за митологизиране на определени исторически образи, тя категорично е свързана с градивните историописни тенденции в периода между двете световни войни.

През 20-те години в изследователското поле на възрожденската историопис се утвърждава и професорът по църковна история *Иван Снегаров* (1883-1971). Неговите проучвания са насочени най-вече върху развоя на православните институции по българските земи. Очерците му върху историята на Търновската и Пловдивската митрополии са съпроводени с публикации на стари църковни кондики, чиито преводи от гръцки език и коментари са подготвени лично от Снегаров. Сред открояващите се монографии на авторитетния църковен историк от това време са две книги от 30-те години — "История на Охридската архиепископия-патриаршия" (1931) и "Солун в българската духовна култура" (1937). Тези съчинения и към момента представляват пример за вещо владеене на фактографския апарат и за умело отстояване на убедителни научни тези.

Трайна следа в историческото знание за Възраждането през първата половина на XX в. оставят и трима хуманитаристи, чиито научни занимания са центрирани върху средновековната епоха — Петър Ников, Йордан Иванов и Юрдан Трифонов. Независимо от различните мотиви, тласнали всеки един от тях към историята на българското развитие от XVIII и XIX в., резултатите са аналогични — стойностни историописни текстове и високо информативни документални публикации.

Петър Ников (1884-1938) е утвърден специалист по средновековна история. Обръщането му към периода на Възраждането може да се тълкува и като персонален жест на уважение към неговия вуйчо митрополит Симеон Варненско-Преславски, подпомогнал Ников да получи високо образование в престижни университети. П. Ников е автор на монографията "Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения" (1929) и на документалната книга "Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция" (1934). Обзорното изследване за развоя на църковно-националното движение е написано върху основата на пространен изворов и историописен материал. То е скрепено с мотивирана концепция за мястото и ролята на църковните борби в националния развой през XIX в. Тази концепция е защитена документално и в професионално публикуваната кореспонденция на един от най-прозорливите гръцки архиереи, ангажирани с последната фаза на българо-патриаршеския спор — митрополит Йоаким Варненски. Независимо че някои от постановките на Ников са неприемливи от позициите на съвременното знание по проблема, приложеният от него научен метод и амбицията му за цялостно осмисляне на процесите представляват добър пример за продуктивна историописна работа.

Професорът по българска литература *Йордан Иванов* (1872-1947) е автор на два обемни документални сборника за Македония, посветени на историческото развитие на областта от IX в. до Освобождението — "Българите в Македония" (1917) и "Български старини в Македония" (1931). Съдържанието на сборниците представлява пример за сполучлива издирвателска и археографска работа. Очеркът на Й. Иванов върху българо-гръцките отношения преди църковната борба, публикуван през 1911 г., отстоява основателната теза за продуктивния културен обмен между двата народа в периода на Ранното възраждане.

Юрдан Трифонов (1864-1949) е дългогодишен секретар на Историко-филологическия клон на БАН. Той е автор на първата научна монография за Васил Друмев (1926), на аналитична студия за Зографската българска история (1940), на едно от най-добрите за времето си регионални проучвания — "История на града

Плевен до Освободителната война" (1933). Ю. Трифонов разработва възрожденските теми с прецизния маниер на работа с изворите, характерен за работата му върху средновековните текстове. Това обстоятелство лишава изследванията му от излишна емоционалност — елемент, който в повечето случаи препятства основополагащия научен принцип за обективност.

В края на 30-те и началото на 40-те години докторът на Карловия университет в Прага *Христо Гандев* (1907-1987) навлиза в проблематиката на Възраждането с две впечатляващи монографии "Ранно възраждане 1700-1860" (1939) и "Фактори на Българското възраждане 1600-1830" (1943). През 1944 г. е отпечатана и студията на същия автор "Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век". Тези научни обзори са конструирани при старателно вглеждане в отбягвани дотогава публични територии — социалните отношения, ежедневието на възрожденския българин, стопанските феномени в тяхната връзка с реалната житейска практика. Гандев умело оборва мита за "мрачните векове", предшествали Възраждането, настоява за изместване началната граница на модернизационните тенденции в първите десетилетия на XVIII в., разчита кодовете на епохата с посредничеството на извори, традиционно приемани за периферни — приписки, търговски бележки, кондики. Амбициозният порив за прочит на епохата с посредничеството на модерни западноевропейски изследователски похвати намира израз и в уводната лекция на Гандев "Националната идея в българската историопис", прочетена през юни 1940 г. в Софийския университет. Тя, както впрочем и всички споменати текстове на младия доцент, е свързана с ново и продуктивно изследователско направление спрямо епохата. Направление, което не получава възможност да се утвърди, тъй като само след няколко години историческата наука ще бъде изкуствено консолидирана около задължителния марксистко-ленински прочит на миналото.

Обособяването на лявото направление в българската обществена мисъл и практика в края на XIX в. поражда и първите опити за осмисляне на Възраждането от позициите на марксизма. *Димитър Благоев* и *Кръстю Раковски* са най-ранните автори на подобен тип очерци. Същинското оформяне на марксисткото направление в историческото знание за епохата е феномен на междувоенния период. Този процес е свързан с имената на Иван Клинчаров (1877-1942), Георги Бакалов (1873-1939), Михаил Димитров (1881-1966) и Жак Натан (1902-1974). Още ранните работи на доктора по право *Ив. Клинчаров* маркират предпочитаните от марксистите историописни теми: 1) социално-икономическата проблематика, анализирана с посредничеството на теорията за класовата борба; 2) дейците от революционното крило на освободителното ни движение.

Открояващият се с висока работоспособност комунистически функционер *Георги Бакалов* съставя и публикува обемни очерци за най-влиятелните революционери — Г.С. Раковски, В. Левски, Хр. Ботев. В поредица от полемични брошури той развива тезата, че идейното наследство на възрожденските революционери принадлежи на левите сили в тогавашното българско общество. В предговора на публикувания през 1960 г. том със събрани исторически съчинения на Бакалов Ж. Натан открито пише, че тези съчинения "са писани във връзка с борбата срещу фалшификациите на българската история, към които прибягваше една част от българските историци, намиращи се в служба на българския фашизъм". Цитираната квалификация демонстрира ярко отрицателския дух, присъщ на марксисткия историописен модел от първите следдеветосептемврийски десетилетия.

В "битката" за идейното наследство на възрожденците с не по-малка страст се включва и асистентът по психология *Михаил Димитров*. В резултат от неговите занимания с биографията и творчеството на Христо Ботев се появяват пет монографии, в които основното настояване е по посока на тезата за пряката приемственост между възгледите на гениалния поет и комунистическата идеология. Амбицията за отстояване на тази теза поражда и един от най-спорните въпроси около творчеството на Ботев — авторството на "Символ верую на българската комуна". Без да разполагат с оригинал, през 20-те и 30-те години Г. Бакалов и М. Димитров популяризират твърдението за принадлежността на този текст към публицистичното наследство на Ботев, позовавайки се само на един съмнителен препис. М. Димитров е автор на първия очерк върху историята на Добродетелната дружина, публикуван през 1930 г. в сборника "1000 години България". Междувременно той пише и поредица от популяризаторски статии за В. Левски, Л. Каравелов, Ст. Стамболов, за сблъсъка между "млади" и "стари" — все теми, създаващи възможност за пропаганда на лявата интепретация на Възраждането.

В края на 30-те години започва своите системни занимания с възрожденска история *Александър Бурмов* (1911-1965). По това време той подготвя за печат съчиненията на белочерковския даскал Бачо Киро и публикува поредица от статии за революционното движение. През 1943 г. е отпечатана и монографията му "Български революционен централен комитет 1868-1877". Книгата е приета от историческата колегия с интерес. Тук обаче трябва се отбележи, че независимо от левите убеждения на Бурмов, неговото творчество до 1944 г. не принадлежи в пълна степен към марксисткото направление. То по- скоро е обвързано с традициите на позитивизма, подвластен в случая на един подчертано радикален светоглед.

Институционална среда, публикаторска база, постижения

Към началото на XX век се създава благоприятна институциална среда за развитие на българската историческа наука. Един от най-устойчивите компоненти на тази среда е *Историко-филологическият факултет на Софийския университет*. Както стана ясно, значителен брой от професионалните изследователи на Възраждането са на щатна работа в университета. Друго важно звено от тази система е Българското книжовно дружество, прераснало през 1911 г. в *Българска академия на науките*. Чрез своя Историко-филологически клон академията осигурява на учените не само престижни титли, но и по-широки перспективи за научна работа. *Археографската комисия* и *Архивът на Възраждането*[*] към Народната библиотека в София се оформят като важни звена за събиране и обработка на документи за епохата. Извън столицата споменатата дейност е поета частично от *археологическите дружества*, някои от които издирват и обработват, наред с археологическите материали, и документални паметници за предосвобожденската епоха. Създаденото в началото на XX в. *Българско историческо дружество* се оформя като специфична гражданска структура, чиято дейност е насочена най-вече към популяризиране на знания за миналото. В периода между двете световни войни то развива активна дейност — включително и свързана с Възраждането. (Вж. *Схема № 6*).

Схема № 6

Институции на българската историческа наука
от първата половина на XX век, свързани с проучване на Възраждането

Държавни институции	*Обществени институции*
Софийският университет	Историко-филологическия клон на БАН
Народните библиотеки в София и Пловдив	Българското историческо дружество
Военно-историческата комисия към Министерството на войната	Археологическите дружества и функциониращите към тях музейни сбирки
Държавните музеи	Македонският научен институт

През 90-те години на XIX в. се оформя публикаторската подсистема на българската историческа наука, която с известни изменения запазва своя облик до средата на следващото столетие. Материали за Възраждането системно се публикуват във финансирания от Министерството на просвещението *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* (1889-1942), както и в академичните поредици *Сборник на БАН. Клон историко-филологичен и философско-обществен* (1911-1943), *Годишник на Софийския университет — Историко-филологически факултет* (1910-1944). Голям брой статии и студии по въпросите на предосвобожденското развитие са отпечатани и на страниците на частните списания *Български преглед* (1894-1900), *Българска сбирка* (1894-1915), *Минало* (1909-1919), *Българска мисъл* (1925-1944), *Българска историческа библиотека* (1928-1933), *Родина* (1939-1941). Проблематиката е представена и в много от научните сборници по история — тематични или юбилейни.

Монографиите по проблемите на Възраждането се отпечатват от БАН или от Университета — ако авторът е член на академията или университетски преподавател. В периода между двете световни войни няколко частни издателства също проявяват готовност да публикуват и разпространяват исторически книги за своя сметка. Част от изследванията са отпечатани със средства на авторите. Например, за книжовната поява на монографията "Ранно възраждане" през 1939 г.

---

[*] Архивът на Възраждането през 1924 г. е отчислен от Етнографския музей и предаден на Народната библиотека в София.

Хр. Гандев заплаща на издателството 5000 лв., които взима взаем. Значителен брой исторически книги за Възраждането са публикувани със средства на обществени фондове или общини. Типичен пример в това отношение е "История на Априлското въстание" на Д. Страшимиров, подготвена и отпечатана със средства, събрани в специален фонд за написване историята на въстанието в Четвърти революционен окръг.

Към средата на XX в. в пределите на историческото знание за Възраждането са очертани основните проблемни зони, свързани с водещите направления в обществения живот — политическите движения и въоръжените борби, културните процеси и обновлението на образователната система, църковно-националното движение. В съществени подробности е реконструиран развоят на просветните инициативи и църковните борби, въстаническите опити и комитетските съзаклятия. Повествованието при повечето изследвания се осъществява в пределите на позитивисткия историописен модел. Спецификата на приложението на този модел по отношение на Възраждането намира израз в подчертаната склонност на повечето от авторите към оценъчност по скалата на националните ценности и в неприкрития пиетет пред героиката на Възраждането. Последното обстоятелство води до подчертана историографска доминация на съчиненията от типа биография. От кратките мемоарни очерци за отделни дейци до монументалните текстове на М. Арнаудов и Б. Пенев тези съчинения разказват историята на епохата с посредничеството на ярки личностни присъствия, като осигуряват възможност за проникване в историческата плът на събитията с посредничеството на нейните действащи лица. Този подход има и някои съществени недостатъци. Той води до накъсване на представата за миналото и препятства проследяването цялостната еволюция на политическите, стопанските и културните феномени.

В началото на XX век започват проучвания в области, които дотогава не са били обект на историописни очерци. Появяват се няколко подробни и компетентно написани обзора върху предосвобожденския периодичен печат с автори Юрдан Иванов, Васил Пундев, Борис Андреев. Стопанското развитие на българските земи през XVIII и XIX в. е представено в трудовете на Юрдан Юрданов, Димитър Мишайков, Иван Сакъзов. Архитекти и изкуствоведи обръщат поглед към църковното строителство и църковното изкуство на Възраждането.

Високи постижения бележат изследванията върху възрожденската литература и върху еволюцията на новобългарския книжовен език. Освен споменатите по-горе учени, плодотворни усилия в тези области влагат Александър Теодоров-Балан, Любомир Милетич, Божан Ангелов, Васил Киселков, Велчо Велчев, Иван Радославов, Петър Динеков и др. Отпечатаните в периода 1914-1934 г. четири книги на Никола Михов под общо заглавие "Библиографски източници за историята на Турция и България" осигуряват стабилни книжовни ориентири на знанието за предосвобожденското развитие. През 1923 г. се появява и относително пълният библиографски обзор на Валерий Погорелов, в който са описани печатните български книги от периода 1802-1877 г. Като цяло към средата на XX в. в научно обръщение са включени най-съществената част от текстовете (ръкописни и печатни), свързани с развоя на новобългарската книжнина през Възраждането.

Специфичен облик на историописния развой през първата половина на XX в. придават и многобройните проучвания върху възрожденското минало на отделни селища или региони. Книгите на Димитър Илков за Стара Загора, на Никола Табаков за Сливен, на Христо Семерджиев за Самоков, на Никола Начов за Калофер, на Димо Минев за Лясковец, на Петър Динеков за София, на Стилиян Чилингиров за Добруджа, на Анани Явашов за Разград, на Васил Кънчов и Йордан Иванов за Македония са концентрирали огромен обем факти и документални свидетелства за съответния къс от етническата ни територия. Написани невинаги в съответствие с най-строгите научни правила, регионалните исторически изследвания задават в провокативен план възможността процесите да се проучват не само по вертикала на общонационалните приоритети, а и по хоризонтала на житейската конкретика, концентрирана в съчетаното битие на някоя обособена в териториален план българска общност.

До средата на XX в. са направени и няколко опита за написване на *обзорни съчинения* върху възрожденското минало. Първият от тези опити е несполучлив. Той е част от лансираната през 1895 г. инициатива за съставяне на енциклопедия с име "Българско Отечество". Редакционният комитет на енциклопедията възлага написването на текстовете за Възраждането на авторитетни познавачи на епохата — Тодор Бурмов, Пандели Кисимов, Васил Златарски. Някои от авторите написват своите очерци, но по ред финансови и организационни причини инициативата пропада.

Като стойностни в информативно и оценъчно отношение могат да се откроят обзорните съчинения върху Възраждането, написани от Димитър Мишев (1916) и Михаил Арнаудов (1941). При все че не се докосват до всички аспекти на националното развитие, тези два очерка са конструирани върху продуктивни концепции за епохата, предполагащи възможности за открояване спецификите на българското развитие на фона на балканската и общоевропейската история. През 1939 г. Жак Натан публикува книгата си "Българското възраждане", в която е направен обзор на епохата от марксистка гледна точка. При все че тълкува Възраждането предимно в национален, а не толкова в социално-икономически смисъл, по утвърдена вече марксистка традиция Ж. Натан акцентува върху развитието на социалните отношения и на революционните борби през третата четвърт на XIX в. В периода между двете световни войни се разпространяват и обзорни книги върху историята на XVIII и XIX в. от учебникарски тип. Техни автори са предимно гимназиални учители — Никола Станев, Иван Кепов, Иван Пастухов, Иван Стоянов, Иван Орманджиев.

Колективният труд "1000 години България", отпечатан по повод хилядолетието на Симеоновата епоха (927-1927), съдържа над 700 страници текст за Възраждането. Очерците са написани от най-добрите изследвачи на периода. Тези очерци илюстрират убедително както постиженията, така и слабостите, присъщи на знанието за Възраждането към 1930 г. Макар и в разноречив порядък сборникът чертае една уплътнена във фактографско отношение историописна реалност. Реалност, чиято културна значимост се подсилва и от обстоятелството, че в нейните предели са допустими разнородни методологически подходи и тълкувателни позиции.

Българското възраждане в българската историческа книжнина през втората половина на XX век

От втората половина на 40-те до средата на 60-те години

Събитията, последвали политическия преврат от 9 септември 1944 г., поставят своя отпечатък и върху развитието на знанието за Възраждането. В съответствие с правилата на новата система е наложен всеобхватен държавен контрол от тоталитарен тип спрямо историческата наука. Въведена е цензура върху ограничените по брой и одържавени издания и издателства. Ликвидирана е автономията на БАН и на Софийския университет. През 1951 г. е разтурено и Българското историческо дружество.

Мащабните кадрови промени са осъществени предимно в съответствие с принципа на политическата целесъобразност. По стечение на обстоятелствата от уволнения и други репресии пострадват относително малко учени, занимаващи се с възрожденска история. В най-тежко положение е Михаил Арнаудов, който заради участието си в правителството на Иван Багрянов получава доживотна присъда от т. нар. "Народен съд". Под натиска на научната общност и с ходатайството на някои съветски професори Арнаудов скоро е освободен, но задълго остава в немилост.

Част от изследователите на Възраждането, започнали своите кариери през 30-те години, съумяват да се впишат в конюнктурата и да намерят поле за изява и в новите условия. Към тази група принадлежат Ив. Снегаров и Хр. Гандев. Водещи позиции придобиват учени, които не са криели левите си убеждения още преди преврата от 9 септември — М. Димитров, Ал. Бурмов, Ж. Натан. Същевременно на т. нар. "научен фронт" се утвърждават имената на историци, които дотогава не са се занимавали със системна научна дейност — Димитър Косев, Йоно Митев, Никола Кондарев, Христо Христов. При новите политически условия в групата на водещите изследователи на епохата се включва и бившият учител Иван Унджиев.

Коренно променена е *институционалната среда* на науката. През 1947 г. е създаден Институтът за българска история към БАН[*] . Негова основна задача е събирането и публикуването на извори по българската история. Като специално звено за проучване на възрожденската история се оформя неговата секция "Възраждане". Тя е създадена през 1960 г. върху основата на бившия институт "Ботев-Левски", ангажиран през 50-те години с проучвания върху живота и дейността на двамата революционери. Секция "Възраждане" е фактически приемник на кадрите и научните активи на бившия институт "Ботев-Левски". В нея през 60-те години работят както утвърдени вече специалисти като Михаил Димитров, Иван Унджиев, Крумка Шарова, така и по-млади учени от следващото поколение — Виржиния Паскалева, Горан Тодоров, Николай Жечев, Зина Маркова, Константин Косев, Румяна Радкова.

Изтласкан встрани от водещото си място в системата на научното знание, Софийският университет продължава да бъде единственото място за подготовка на кадри с висше образование по история[*]. Преподаванията по нова българска история в университета по това време се осъществяват от Христо Гандев, Димитър Косев и Христо Христов.

Силна редукция през втората половина на 40-те години претърпяват и *изданията,* свързани с историческата наука. Спрени са всички частни списания. Статии и студии по проблеми на Възраждането се отпечатват едва след щателна проверка за методологическа ангажираност с марксистко-ленинската идеология. Изданията на Института по история са две — списание "Исторически преглед" и поредицата "Известия на Института по история". В новото издание "Известия на държавните архиви" се публикуват извори и обзори на архивни фондове. Продължава да излиза и годишникът на Софийския университет. Независимо, че неговата читателска аудитория е твърде тясна, той също е подложен на стриктна цензурна намеса. Монографиите, документалните издания и научните сборници по правило се отпечатват в издателството на БАН, във Военно издателство или в издателство "Наука и изкуство". Част от книгите, свързани с революционното движение, се печатат в "Партиздат".

През март-април 1948 г. под прекия надзор на комунистическия лидер Вълко Червенков е организирано *национално съвещание* на "работниците на историческия фронт". В него са набелязани основните приоритети за налагането на "идейно-класовия" и "партиен" подход в историята. По отношение на предосвобожденското развитие този подход означава следното: анализ на обществото от гледна точка на класовата теория; априорно обвързване на отделни социални прослойки с определени политически групировки; задължително изтъкване приоритета на "революционната партия" в освободителното движение; заклеймяване всяка проява на буржоазен уклон у възрожденските лидери; разглеждане на мирните прояви на национално обособяване като второстепенни и дори политически непълноценни феномени; догматично прилагане на материалистическия подход при тълкуването на фактите от стопанския, социалния и културния живот.

При все че съвещанието от 1948 г. протича под формата на дискусия, то изпълнява нормативни функции по отношение по-нататъшното развитие на проучванията върху българската история. Това развитие междувременно се осъществява под прекия надзор на отявлено политически фигури като председателя на БАН Тодор Павлов и под контрола на съветските историци. Не е случаен фактът, че отпечатаната в периода 1945-1948 "История на България" (т. I-IV)[**] на съветския професор Николай Державин е препоръчвана като модел за марксистки анализ на българското минало. Думата "марксистки" в случая е условна, защото книгата е написана в духа на ортодоксалния сталинизъм, предполагащ неисторични постановки за особеностите и характера на различните политически направления в предосвобожденското развитие. Разделяйки българската възрожденска буржоазия на едра, средна и дребна, Державин прикрепва всяка група към определено политическо направление, разгромява като ренегати и предатели всички среди на тогавашния обществен елит с изключение на онези, които остават под ръководството на Раковски, Каравелов, Левски и Ботев. Представената догматична схема хронологически е доведена до 9 септември 1944 г., когато под ръководството на Г. Димитров се били сбъднали идеалите на революционните лидери.

---

[*] Във връзка с разширяването на изследователския му профил през 1960 г. Институтът по българска история е преименуван в Институт по история.

[*] От учебната 1963/1964 г. започва системно обучение по история в и новооткрития Педагогически институт във Велико Търново. Поради спецификата на университетската система вписването на това структурно звено към проучванията на Възраждането е свързано със следващия етап в развитието на българската историопис.

[**] Текстът, посветен на Възраждането, обема целия IV том на книгата.

В края на 40-те години налагането на новите идеологически рамки спрямо възрожденската историопис се осъществява и с посредничеството на класическия средновековен похват на изземване и унищожаване на книги. В списъците на забранените книги попадат съчинения, свързани с по-ярко отстояване националната идентичност на българите. Успоредно с ликвидирането на "фашистките" издания се преиздават марксистки текстове от предвоенния период, написани от Д. Благоев, Г. Бакалов, М. Димитров, Ж. Натан. Любопитното в случая е, че очерците, чиито автори са живи се появяват в значително преправен вид, а съчиненията на починалите историци са снабдени с подробни пояснителни статии, написани в духа на актуалния към тогавашния момент вариант на комунистическата идеология.

Петият конгрес на БКП, проведен през 1948 г., възлага на Института по българска история задачата за написването на нов обширен очерк върху българското минало, съобразен с властващите политически принципи. Авторският колектив е одобрен с решение на Политбюро на БКП. След подготовката на първоначалния вариант книгата е подложена на строга партийна цензура, включително и на обсъждане в Съветската академия на науките. Двата ú тома се появяват съответно през 1954 и 1955 г. Текстът, посветен на Възраждането, е включен в първия том и е написан от Хр. Гандев, Ив. Снегаров, М. Димитров и Й. Митев. Ползвайки фактографския ресурс, натрупан до средата на 40-те години, и следвайки правилата на "диалектико-материалистическия подход" книгата вкарва националното ни минало в клишетата, наложени от партийните инструктори и съветските "редактори". Официалните тези за ретроградността на буржоазията във всички фази от нейното развитие, за тежкото положение на бедстващия трудов народ, за предателската роля на чорбаджийството, за въоръжената борба като единствена перспективна форма на националната революция са облечени в безличния, но същевременно менторски стил, наложен тогава на цялата ни хуманитаристика. В интерес на истината трябва да се отбележи, че независимо от предварително зададената идеологическа рамка на текста Хр. Гандев и Ив. Снегаров съумяват да откроят в градивен порядък по-съществените постижения на културното и църковното възраждане, към които по правило моделът, наложен от Държавин, подхожда пренебрежително. Същата констатация важи и за университетския курс на Д. Косев, отпечатан през 1951 г. под заглавие "Лекции по нова българска история".

По стечение на обстоятелствата "Лекции по нова българска история" от 1951 г. и "История на България" от 1954 г. се превръщат в канонични текстове. Те стават модел за представяне и тълкуване на предосвобожденското ни развитие в цяла поредица популярни и учебни книги. Избраният от техните автори подход към структурирането на фактографския материал се оказва толкова жилав, че отзвуци от него могат да бъдат доловени в учебни и академични книги върху Възраждането до самия край на ХХ-я век.

До средата на 60-те години българската историопис по проблемите на Възраждането се развива в регламентираните предели на предпоставени тези и догматични постановки. Към подложените на системни политически употреби събития и феномени на епохата са прикрепени официозни постановки, изобретени от комунистически функционери или от партийни чиновници, с които професионалните историци са задължени да се съобразяват. Залагайки обаче на здравата позитивистка традиция, характерна за националната ни историопис от първата половина на ХХ в., и в тези трудни условия колегията от специалисти съумява да обогати знанието за Възраждането с ред фактографски и документални приноси.

В историографски обзор върху развитието на българската историопис за Възраждането от средата на 40-те до средата на 60-те години Виржиния Паскалева основателно откроява две основни изследователски линии в проучванията за епохата през споменатия период — социалноикономическото развитие и революционното движение.

Стопанската проблематика се оказва актуална с оглед марксистката теза за определящата роля на икономическите отношения за развоя на обществените системи. Привличайки значим обем нови османотурски извори, Бистра Цветкова, Вера Мутафчиева и Страшимир Димитров подготвят поредица от статии и монографии върху аграрните отношения в Османската империя с оглед положението на българския народ. При все че робуват на традиционните марксистки схеми, проучванията на Хр. Гандев и на Хр. Христов за развитието на чифлишките стопанства по нашите земи обогатяват темата с високоинформативни конкретни наблюдения. Градското стопанство е обект на анализ в трудовете на Любен Беров, Николай Тодоров, Константин Косев. Специални приноси в изследването на външнотърговските контакти на българските земи през Възраждането има Виржиния Паскалева.

Въпросите около социално-класовото разделение на обществото са от стратегическо значение за "правилното" прилагане на марксисткия подход. Във връзка с това в началото на 50-те години се провежда дискусия по темата. Основните доклади, представени на дискусията, са публикувани на страниците на сп. "Исторически преглед". Трудният проблем за социалната принадлежност на чорбаджийството е третиран в изложенията на Димитър Косев, Жак Натан, Михаил Димитров, Йоно Митев, Иван Снегаров. Макар и с известни уговорки Косев и Снегаров защитават определено по-близката до действителността теза, че чорбаджиите са част от българската "търговско-лихварска буржоазия", а не феодали, както смята Ж. Натан. Доста сложна се оказва и задачата да бъде направен анализ на българското възрожденско общество от гледна точка на тезата за трите прослойки на буржоазията — едра, средна и дребна. Така или иначе форумът довежда до частично "съгласуване на позициите" (Румен Димитров), обединени около декретираната от Вълко Червенков и Тодор Павлов концепция за предателската роля на българската буржоазия в собствената ú революция.

Марксисткото разбиране за характера и особеностите на *революционното движение* през Възраждането е оформено в основни линии преди 9 септември 1944 г. Тоталитарният режим създава предпоставки за неговото историописно преекспониране и за обвързването му с властващите комунистически идеологеми. Продължавайки традицията на персоналистския подход, в новите условия историческите проучвания се концентрират върху биографиите и "идеологиите"[*] на водещите революционери. Както бе споменато, през 50-те години делото на Хр. Ботев и В. Левски е предмет на изследователска работа на самостоятелен научен институт. Научният секретар на института Ив. Унджиев по това време събира основния фактографски материал за по-късните си работи, посветени на двамата възрожденци. Ботев и Левски са обект и на няколко историописни очерка, подготвени от директора на въпросния институт М. Димитров. След закриването на института "Ботев-Левски" М. Димитров се ангажира с проучвания върху Л. Каравелов. В резултат от тях през 1959 г. се появява биографичен труд за сложно скроения политически деец, разчетен схематично от позициите на класовата теория. Идейните възгледи на Каравелов са интерпретирани и в специална книга на Н. Кондарев от 1957 г. Представяйки председателя на БРЦК като последователен революционер, Кондарев прави опит да го нареди сред култовите фигури на Възраждането. Неуспехът на подобна амбиция през 50-те години е предизвестен, тъй като през целия период върху личността на многоизмерната личност на възрожденския интелектуалец тегне присъдата на Тодор Павлов: "Любен Каравелов се оказа не на самия връх на гребена на революционната вълна, а на нейните сравнително по-ниски точки."

Образът на отявления неконформист Г. С. Раковски се вписва по-лесно в новата идейна среда. Статии и книги за него през този период подготвят Иван Кр. Стойчев, Никола Трайков, Андрей Цветков. Сред публикуваното по проблема се откроява двутомникът със студии и документи "Г.С. Раковски. Възгледи, дейност и живот" (1964 и 1968 г.). В изданието образът на дееца е реконструиран в контекста на аксиоматичната постановка, че непокорният котленец е родоначалник на националнореволюционното направление в освободителното движение. С определен акцент върху най-радикалните изяви на възрожденеца са проследени много от съществените моменти на публичната му биография. Същински принос по отношение възможностите за проучване делото на Раковски представлява документалният четиритомник "Архив на Раковски" (1952-1969), в който са включени голяма част от ръкописните извори, съхранени в личния архив на възрожденеца. И към момента това издание представлява авторитетно градиво за проучване на обществено-политическото и културното развитие на нацията през 40-те, 50-те и 60-те години на XIX в.

Споменатите изследвания, както и обзорните текстове върху Възраждането, създават условия за подреждане "пантеона" на радикалните възрожденски дейци в съответствие с властващите идеологеми. На най-високия пиедестал е поставен Ботев, поради възприетото мнение, че той се домогва до идеите на *утопическия социализъм*. Следват Левски и Раковски, чиито възгледи са квалифицирани като *революционнодемократически*. Каравелов е интерпретиран ту като революционер демократ, ту като буржоазен либерал; тази историописна нестабилност го изтласква на трети план. Всички останали възрожденци са извън пантеона, защото те са носители на буржоазнолиберална идеология или на още по-непрестижния просветителски светоглед. Представената схема работи с марксистка идеологическа среда, но терминологичният ѝ ресурс е почерпен от анализа на явленията в руския обществен живот през XIX в. От там именно наготово са взети клишетата *революционер демократ* и *буржоазен либерал*.

Тук трябва да се отчете обстоятелството, че въпросната схема е наложена на историческата колегия до голяма степен отвън — от публикациите на съветските историци (Николай Державин, Леонид Ерихонов, Сергей Никитин, Степан Сиделников), от речите на партийните лидери и от инструктивните изказвания на Тодор Павлов. Подобно твърдение намира основание във факта, че преди окончателното втвърдяване на марксисткия историописен модел се появява биографичният очерк на Д. Косев за П.Р. Славейков (1947-1949), в който се прокрадват нотки за възможността и Славейков да се мисли като първостепенен деец на Възраждането. Пак по това време (1946) е отпечатана и монографията на Хр. Гандев върху възгледите на В. Левски. И двете книги подсказват готовност на историците да анализират личностите и обстоятелствата в малко по-близък до същинските исторически реалности план. Скоро обаче този подход се оказва идеологически невъзможен. До 1986 г. монографията на Косев си остава върху неизвестните на широката публика страници на годишника на Софийския университет, а съчинението на Гандев е подложено на съкрушителни критики.

Политическата конюнктура след 9 септември 1944 г. предоставя активен интерес към най-отчетливото събитие, свързано с въоръжената съпротива срещу османската власт — Априлското въстание. По правило то е определяно като "върхна точка на българската национална революция" (Д. Косев). Докъм средата на 60-те години върху тълкуването на въстанието тегне постановката за предателството на буржоазията в собствената ѝ революция. В подобен контекст са разчетени нещата в юбилейната монография на Хр. Гандев, отпечатана през 1956 г., и в поредица от статии на водещи историци от този период — юбилейни и неюбилейни. Независимо от комунистическия догматизъм, подготвеният под редакцията на Ал. Бурмов тритомник с документи "Априлското въстание 1876" (1954-1956) е книга с безспорни приноси в изворознанието на политическото Възраждане.

По отношение на руско-турската война от 1877/78 г. още в края на 40-те години се налага тезата за безкористната помощ на руския народ за освобождението от турския феодален ред и за съществения руски принос при създаването на българската държава. Отговорността за разпокъсването на етническата ни територия от Берлинския договор е прехвърлена на западните Велики сили — основно Великобритания и Австро-Унгария. Активизирането на проучванията върху българското опълчение довежда до публикуване на няколко очерка за това военно формирование, както и на един добър документален сборник в два тома — "Българското опълчение" (1956-1959).

Една от най-ярките фигури, свързани с проучванията на Възраждането в първите две десетилетия след 9 септември 1944 г. е Ал. Бурмов. До смъртта си през 1965 г. Бурмов написва поредица от статии върху историята на революционното движение от третата четвърт на XIX в. Публикува и текстове за Л. Каравелов, Г.С. Раковски, В. Левски, Хр. Ботев, четническото движение. Под негова редакция излизат редица научни и документални сборници. Студията му за Тайния български централен комитет и към момента е считана за първостепенен историописен факт. Вещ познавач на епохата, Бурмов насища своите текстове с неприсъща на тогавашната хуманитаристика страст и полемичност. Привидно несистематичен в писанията си, той има цялостна концепция за политическото Възраждане. И още нещо — Ал. Бурмов е единственият учен от своето поколение, който е създал *школа от свои последователи*. Голяма част от изследователите на Възраждането, започнали кариерите си през 50-те и началото на 60-те години, се развиват под прякото ръководство на взискателния наставник. Последното обстоятелство е от съществено значение за осигуряване приемственост в развитието на научното знание.

---

[*] Тук употребявам термина *идеологии* в кавички, защото смятам, че идеологията като устойчива система от възгледи е присъща на обществени феномени от публичен характер — нации, партии, социални групи. Личностите могат да бъдат носители на системи от *идейни възгледи*.

Подчертаната едностранчивост в еволюцията на знанието за Възраждането до средата на 60-те години довежда до пълно елиминиране на цели тематични области. Просветното движение е обект на ранните историописни текстове на Н. Жечев, В. Тонев, М. Гечев. По проблема пишат специалисти по история на образованието и регионални историци, но тези занимания по принцип се приемат за непрестижни. Църквата е обявена за ретрограден институт и по тази причина не се стимулират изследванията на църковното движение. По-обширни съчинения по проблема в първите следдеветосептемврийски десетилетия публикуват българският патриарх Кирил и всепризнатият доайен на църковната ни история Ив. Снегаров. Международните аспекти на националния въпрос — с изключение на българо-руските отношения — също са положени на втори план. В споменатата област, както и в деликатната зона на българо-балканските отношения, е твърде лесно да се изпадне в ерес по отношение външната политика на страната и на целия съветски блок, затова професионалните историци по правило странят от тези проблеми. В нарушение на правилото към средата на 60-те С. Дамянов публикува серия от статии, посветени на въздействието на френската политика върху българското национално развитие. Пак по същото време е отпечатан и подготвеният от В. Паскалева и Хр. Христов сборник от немски извори за Възраждането. И двата историописни факта подсказват, че е започнало известно пропукване на декретивния маниер на управление на хуманитарната наука.

Констатираната тенденция се долавя и в появилия се в периода 1961-1964 г. тритомен вариант на следдеветосептемврийския марксистки очерк "История на България". Книгата е допълнена и преработена, като от текста са отпаднали някои от най-необоснованите тези, свързани с политическата конюнктура от 50-те години.

На 13-14 януари 1964 г. е проведено второ национално съвещание по история. Основният доклад е прочетен от фактическия доайен на историческата колегия Д. Косев. Очертавайки "състоянието и задачите на българската историческа наука", докладчикът не отрича "принципа на партийност". Той обаче настоява за по-суверенно развитие на науката — по отношение тематиката и изследователските подходи. Макар и в индиректна форма, Косев елегантно дезавуира някои политически конюнктурни и фактографски незащитими концепции за националното ни развитие през XVIII и XIX в. Скоро след второто национално съвещание по история е възстановено и Българското историческо дружество. Чрез своите структури и кадри то осигурява възможност за по-широко популяризиране на историческите знания; включително и тези за Възраждането.

От средата на 60-те до края на 80-те години

През втората половина на 60-те години стават все по-забележими променените условия, в които се развива историческата наука. Отменен е (поне в най-крайните си проявления) инструктивният стил на налагане на историописните тези от партийни функционери. Тълкуването на събитията в парадигмата на социално-класовия подход вече допуска и възможността за връщане към безспорните национални ценности. Проявява се готовност за активизиране на проучванията в някои табуизирани през предходните десетилетия области — църковна и културна история, история на нравите и на ежедневния живот, българо-балкански и българо-европейски взаимодействия.

Институционалната среда на историческата наука се усложнява в значителна степен. Укрепналият в кадрово отношение Институт по история към БАН продължава да бъде водещо изследователско звено в областта на българската история. Посредством възприетата от Съветския съюз система на аспирантурата той осигурява високо подготвени кадри както за своята дейност по издирване и публикуване на документи, така и за нуждите на някои други научни структури. През 1968 г. с решение на Политбюро на ЦК на БКП Институтът е натоварен със задачата по написването на многотомна история на България. Тя би трябвало не само да представи националния ни развой от позициите на марксистко-ленинската методология, но и да открои "приноса на нашата страна в съкровищницата на световната култура". Подготовката на изданието се превръща в приоритетна задача, работата върху която отнема няколко десетилетия, без да е приключила в пълна степен и към момента[*].

През 1964 г. е създаден *Институтът по балканистика* при БАН. Част от неговите сътрудници започват системни проучвания на българо-балканските отношения — включително и през Възраждането. Разрасналата се и укрепнала система на *музеите* — окръжни, градски, мемориални — създава добри кадрови предпоставки за детайлни регионални проучвания на факти и личности от Възраждането, както и за систематизиране на изворовия материал върху историята на българския народ през XVIII и XIX в. *Народната библиотека в София* продължава да играе ролята на основно депо на извори за Възраждането, като част от кадрите на нейния отдел *Български исторически архив* се ориентират и към научна работа.

Подготовката на специалисти с висше образование по история се осъществява в *Софийския и Великотърновския университети*. През 1972 г. от големия Философско-исторически факултет се обособява Историческият факултет на СУ. Неговите кадри продължават да са сред най-ярките учени в областта, а самият факултет си изгражда име на едно от най-неконформистките звена в българската академична система. През учебната 1972/73 г. лекциите по история на Възраждането са възложени на Николай Генчев. От средата на 80-те години лекционният курс е поет от Д. Цанев. В определени периоди занятия по дисциплината (като основни или специализирани курсове) водят и други специалисти — Константин Косев, Крумка Шарова, Христо Христов, Румяна Радкова, Зина Маркова. Във Великотърновския университет преподаванията по история на Възраждането през 70-те и 80-те години се осъществяват основно от Георги Плетньов и Иван Стоянов.

---

[*] Според утвърдената от редакционната колегия концепция, изданието би трябвало да бъде реализирано в 14 тома. В периода 1979-1999 г. са отпечатани общо 8 книги.

През 70-те и 80-те години *публикаторската база* на историческата е разширена в значителна степен. Изданията на Института по история и на Софийския университет продължават да излизат редовно, осигурявайки възможност за отпечатване както на отделни статии и рецензии, така и на по-обширни изследвания. През 1972 г. се появява академичното списание "Bulgarian Historical Review" — издание за българска историческа наука, списвано на чужди езици. Аналогичен статус има и поредицата "Etudes historiques".

Периодичните издания на историческото дружество, както и годишниците на музеите дават възможност за популяризиране на проучвания по регионални теми, за публикуване на документални материали, за уточняване на фактографски детайли, свързани с водещи или второстепенни събития. На високо професионално равнище се публикуват документи за Възраждането в "Известия на държавните архиви" и в "Известия на Народната библиотека "Кирил и Методий". Издателството на БАН и университетските издателства в София и във В. Търново печатат монографии и сборници със статии на преподаватели от съответните факултети. Издателството на Отечествения фронт се наема с отпечатването на многобройните селищни монографии, които придават специфичен облик на историописанието върху Възраждането през 70-те и 80-те години на XX век.

Разширява се традицията за публикуване на материалите от тематични научни конференции, както и на юбилейни или мемориални сборници, посветени на видни учени. Съществен принос за систематизирането на основните резултати от проучванията върху Възраждането имат сборниците, посветени на Ал. Бурмов (1973), М. Димитров (1974), Д. Косев (1974, 1985), Хр. Гандев (1986), Хр. Христов (1976, 1988). На кръгли годишнини от събития се издават сборници, които в постъпателно либерализиращ се порядък интерпретират основни факти на предосвобожденското развитие. Като новаторски с акцентите си върху националните ценности се открояват сборникът "Проблеми на Българското възраждане" (1981) и двутомникът "Българската нация през Възраждането"(1980, 1989). Макар и в краткословен порядък, отпечатаните материали от конгресите на Българското историческо дружество и изданията от двата международни българистични конгреса (1981, 1986) дават относително ясна визия за постиженията и перспективите на знанието за Възраждането по онова време.

През 1970 г. е отпечатан сборник с изследвания в чест на Михаил Арнаудов. Книгата по индиректен начин отбелязва практически пълната реабилитация на репресирания преди четвърт век учен. Тя е предшествана от преиздаването на някои негови монографии, появили се в периода между двете световни войни. Научните среди посрещат благосклонно и новите съчинения на енциклопедиста, посветени на Паисий Хилендарски (1962), на Любен Каравелов (1964) и на Българското книжовно дружество в Браила (1966). Широка популярност придобива двутомникът с подбрани историко-литературни очерци "Творци на Българското възраждане" (1969). Убедителното завръщане на насилствено отстранения от колегията хуманитарист само по себе си представлява ясен знак за надмогването на крайностите, в които е тласнато знанието за Възраждането в първите години след 9 септември 1944 г.

Определено по-освободени от идеологически предразсъдъци са и дискусиите по проблеми на Възраждането, които текат през 70-те години. През декември 1976 г. във връзка с подготовката на многотомната история е *проведена дискусия за периодизацията на новата българска история*. Обменът на различни мнения създава предпоставки за достигане до консенсус по трудния въпрос за началната граница на Възраждането. Макар и с известни уговорки, началото на преходът към Новото време е свързано с първите десетилетия на XVIII в. Чрез редица академични и популярни издания тази теза е усвоена трайно в съвременната историопис.

През 1977 г. по повод статия на Й. Митев на страниците на сп. "Исторически преглед" започва *дискусия за ролята на българската буржоазия в националната революция*. С различни доводи водещите историци се дистанцират от овехтялата теза за пълната контрареволюционност на националната ни буржоазия. Поотделно Ст. Дойнов и С. Дамянов дори лансират концепция, че цялата буржоазия (едра, средна, дребна) е плътно ангажирана с всички основни направления на националната революция. В духа на рационалния марксизъм Кр. Шарова обобщава резултатите от обмена на мнения, като характеризира отношението на отделните прослойки на буржоазията към легалните и радикални движения по периоди и по направления. Предложеният от авторката концептуален модел е израз на налагащия се по-балансиран подход към обществените реалности от предосвобожденския период. В хода на дискусията за буржоазията се откроява още по-сложният проблем за *чорбаджийството и неговото отношение към културното и политическо възраждане*. Започналият в края на 70-те години историописен дебат върху този въпрос обаче се оказва неразрешим в пределите на марксистката методология; това отлага последния най-продуктивен етап на дебата за 90-те години на XX в.

През 70-те и 80-те години продължават изследванията върху *стопанското развитие* на възрожденското общество, реализирани от Хр. Гандев, К. Косев, Стр. Димитров, Н. Тодоров, Хр. Христов. Върху основата на широк обем емпирични данни се формулират ред конструктивни тези за еволюцията на аграрните отношения, за отношението на чифлишките стопанства към собствено българското социално-икономическо развитие, за ранните капиталистически тенденции в градската икономика. Относителна новост в сравнение с предходните десетилетия са проучванията на В. Паскалева, Хр. Глушков, В. Хаджиниколов върху международните търговски отношения на нашите земи с различни зони на модернизираща се Европа. Макар и в индиректен план, през този период е възможно да бъде доловен и един условен диалог между тезите на нашите учени и концепциите на турските и западноевропейски османисти по проблемите, изхождащи от общоимперското икономическо развитие през XVIII и XIX в.

В самостоятелен проблемен кръг могат да бъдат обединени *проучванията върху българския XVIII в.*, активизирани след дискусията за периодизацията от 1976 г. За уплътняването на тезата, че цялото столетие принадлежи към възрожденската епоха допринасят изследванията на В. Мутафчиева върху кърджалийското време, на Р. Радкова върху образователното дело и интелигенцията, на Стр. Димитров и В. Паскалева върху стопанското развитие, на Н. Драгова и Х. Христов върху Паисиевото дело. Любопитна илюстрация на градивния историописен подход спрямо този сложен възел от проблеми представлява документално-аналитичният сборник "Румелийски делници и празници от XVIII век", отпечатан през 1978 г. под редакцията на В. Мутафчиева.

Възвърнатият престиж на *културно-историческите изследвания* върху Възраждането ангажира с тази проблематика редица учени. Монографиите и студиите на Н. Жечев за българските емигрантски културни центрове и за просветното дело, пространните проучвания на Р. Радкова и Н. Генчев върху произхода, състава и обществените позиции на интелигенцията, публикациите на В. Тонев и Ан. Димитров върху образователните институции са осъществени върху основите на един дистанциран от най-неисторичните марксически идеологеми историописен модел. Пак по това време са написани и публикувани компетентни анализи на западноевропейското, балканското или руското влияние върху възрожденската култура с автори Н. Генчев, Ил. Конев, Н. Андреева, Н. Данова, А. Алексиева. Появяват се многобройни специализирани съчинения върху архитектурата и живописта, широкообхватни анализи на драматургията и театъра, многопосочни литературно-исторически текстове, както и изчерпателни обзори върху периодиката и книгоиздаването. Своеобразен индикатор за постигнатото в тази област е енциклопедията "Българска възрожденска интелигенция" (1988), която дава максимално пространна фактографска и библиографска информация за практически всички регистрирани от изворите дейци, ангажирани със създаването и/или разпространението на културни продукти. Макар и в едри щрихи отпечатаният лекционен курс на Н. Генчев "Българската култура XV-XIX век" (1988) създава отчетлива представа за водещите тълкувателни стратегии в историописната реконструкция на културното възраждане през втората половина на 80-те години.

Църковно-националното движение вече не е табуизирана изследователска зона. Въпреки това през 60-те години в споменатата проблемна област все още доминират монографиите и документалните сборници, свързани с името на патриарх Кирил. През 70-те и 80-те години нещата се променят коренно. Появяват се обзорните монографии на З. Маркова за църковното движение до Кримската война (1976) и за Българската екзархия до Освобождението (1989). Статии и студии на В. Паскалева, В. Тонев, Ил. Тодев, Хр. Темелски, Н. Данова повествуват върху локални или персонални проявления на движението. През 1975 г. е отпечатано и първото издание на емблематичната Тончо-Жечева книга "Българският Великден или страстите български". Посрещната в средите на професионалните историци с първоначални резерви, тя скоро придобива полудисидентски статус на феномен, съдействал за отърсване на църковното ни възраждане от прахоляка на десетилетни идеологически предразсъдъци и атеистични наслоения.

Настояванията на Т. Жечев за надмогване крайностите на противостоянието между просветители и революционери не оказва съществено въздействие върху проучванията, посветени на *политическото възраждане* по това време. Предпочитани обекти на историописни интерпретации остават радикалните лидери, революционните структури и въоръжените борби. Откроими приноси в по-широкото интерпретиране на тематиката имат биографичните изследвания на В. Трайков за Г.С. Раковски, на Кр. Шарова за Л. Каравелов, на Н. Генчев за В. Левски. Монографията на Ст. Дойнов за освободителното движение в началото на XIX в. (1979), статиите и студиите на Ог. Маждракова-Чавдарова за освободителните борби през 50-те и 60-те години, очеркът на Н. Жечев за Велчовата завера (1985) свидетелстват убедително, че дори и тази приоритетна за марксистката историопис област постепенно се еманципира от политически целесъобразните тези. Освобождаването от идеологическите клишета се долавя и в колективния труд на Д. Дойнов, К. Косев и Н. Жечев "История на Априлското въстание", отпечатан през юбилейната 1976 г.

В по-сложно положение са поставени изследователите на *руско-турската война 1877/78 г.*, довела до създаването на Княжество България. Тълкуването на промените в съдбата на българския народ, свързани с тази война, до самия край на 80-те години е подвластно на безкритичната възхвала на повратната, но определно нееднозначна въоръжена инициатива на руския царизъм. Под натиска на извъннаучни фактори представата за характера на българо-руските контакти през Възраждането през 70-те и 80-те години на XX в. е консервирана на нивото на идеологическите постулати от предходните две десетилетия. Това обстоятелство личи ясно както в обемния сборник "Българското възраждане и Русия" (1981), така и в поредицата научни и популярни книги, отбелязващи вековния юбилей на Освобождението. Показателен детайл в това отношение представлява изземването и претопяването на отпечатаната през 1975 г. на монография на утвърдения вече учен Н. Генчев "Българо-руски културни общувания през Възраждането" — една традиционно написана книга, която на няколко места в завоалирана форма проблематизира руската балканска политика.

Определено по-раздвижен е оценъчният фон около проблемите, свързани с *българо-европейските и българо-балканските политически контакти и културни взаимодействия*. Като приносни се открояват съчиненията на Д. Косев, С. Дамянов и Н. Генчев за въздействието на Франция върху националното ни развитие, статиите на А. Пантев и Хр. Глушков за политически и търговски контакти между българи и британци, проучванията на В. Паскалева и К. Косев за българо-пруски/германски общувания. Н. Жечев, Н. Тодоров, Н. Данова, В. Трайков, Ст. Маслев, Ил. Конев свързват имената си с историописни текстове, посветени на отношенията със съседните балкански народи — гърци, румъни, сърби. Подчертаното разширяване на научния интерес към областта на международните комуникации има две важни последици: 1) в научно обръщение са включени значителен обем неизползвани или непознати чужди извори за Възраждането; 2) картината на националната ни еволюция е реконструирана при по-стриктно отчитане тенденциите на общоевропейското и общобалканско развитие.

В пряк диалог със собствено българския историописен процес се развиват проучванията по възрожденски проблеми от страна на някои *чуждестранни българисти*. Без присъщото на следвоенната съветска историопис настойническо отношение по въпроси от предосвобожденското ни развитие публикуват статии и книги Василий Конобеев, Нина Зуева, Екатерина Шатохина, Евгения Лвова, Степан Сиделников, Николай Червенков, Агоп Улунян, Кукури Лилуашвили. Румънците Петре Константинеско, Лаура Баз-Фотиаде, Константин Велики, Елена Сюпюр допринасят в значителна степен за уплътняване на фактическата картина, представяща историческата съдба на българската стопанска и политическа емиграция във Влашко и Молдова. Монографията на сръбския професор Джордже Игнятович "Любен Каравелов и сръбското общество" (1969) е призната като безспорно приносен анализ към осмислянето на българо-сръбските отношения през 60-те години на XIX в. В отделен очерк гръцкият професор Стефанос Пападополос разглежда българското политическо развитие през XIX в. в пряка успоредица със съдбата на другите балкански народи. Макар и встрани от марксистката линия на националната ни историческа наука свое присъствие в проблематиката на Българското възраждане регистрират американците Джеймс Кларк, Майкъл Петрович, Филип Шашко, както и канадският учен Томас Майнингер.

Традиционният за българската историопис *персоналистки подход към възрожденското минало* се активира в продуктивен план още в началото на 60-те години. Симптоматичен знак за констатираната тенденция представлява съставеният през 1965 г. сборник с авторски очерци на М. Арнаудов озаглавен "Поети и герои на Българското възраждане". Успоредно с проучванията върху жизнения път и обществената дейност на най-видните революционери се подготвят и отпечатват монографии и студии за други политически фигури — бунтовници, учители, книжари, публицисти. Панайот Хитов и Бачо Киро, Найден Геров и Тодор Икономов, Иван Селимински и Хр. Данов, Сава Филаретов и Тодор Пеев, Драган Цанков и Григор Пърличев, Илия Блъсков и Неофит Рилски — това са само част от ярките обществени фигури, чиито биографии стават обект на убедителни историописни реконструкции през 70-те и 80-те години.

Пряко свързан с все по-настойчивите вглеждания в делата на възрожденската интелигенция е и продължаващият процес по *публикуване книжовната продукция на разширяващ се кръг общественици.* Четирите тома със съчинения на Раковски (1983-1988), 8-томното издание на представителна част от Славейковото творчество (1978-1981) и 12-томната поредица с Каравелови текстове (1984-1989) се нареждат сред елитната част на споменатата група издания. В по-малък обем, но в удобен за учебно и академично ползване вид са отпечатани и томове със съчинения на Софроний Врачански, В. Априлов, Н. Бончев, Д. Войников, В. Друмев, Р. Жинзифов, Ив. Богоров и др.

Като цяло *публикуването на исторически извори* е съществен приоритет на институциите, свързани с възрожденската история. Особеност на периода е засиленият интерес към чуждите документи. В специализирани сборници и в периодични издания са включени многобройни западно- и централноевропейски и балкански извори. Професионално подготвените за печат английски, френски, австрийски, маджарски, румънски, чешки, руски и др. пътеписи за Балканите правят достъпни на българския учен ценни наблюдения за нашите земи през XVIII и XIX в., които трудно могат да бъдат открити в националните ни книгохранилища. Естественият акцент върху работата с руските източници също разширява зоната на поставените в научно обръщение документи.

По отношение на домашните извори продължава продуктивната тенденция за публикуване на архивни сбирки, свързани с дейността на определена личност, но не в полагащите се темпове. Плод на тази тенденция са сборниците с извори от архивните фондове на Димитраки Хаджитошев, Йоаким Груев, Николай Павлович, Васил Друмев. Отпечатани са и някои останали в ръкопис мемоарни източници, свързани с делата на исторически фигури като Тодор Икономов, Никола Бацаров, поп Минчо Кънчев. Мемоарите на много възрожденски учители са преиздадени. Като добър историописен знак може да се окачестви появата на тематични сборници с възрожденски текстове — публицистика, литературна критика, пътеписи, политически прокламации и програми и др.

Обогатяването на представата за възрожденската епоха се движи и по линията на *регионалните изследвания.* Монографиите на С. Дамянов за Лом, на Н. Генчев за Пловдив, на Ив. Унджиев за Карлово, на В. Тонев за Добруджа, на Ил. Тодев за Тракия, както и колективните трудове върху миналото на Враца, В. Търново, Трявна, Габрово, София проникват в много от детайлите на възрожденските процеси по места. Подобни постижения бележат, макар и в немонографичен вид, и редица музейни специалисти по отношение на селищата, в които работят — Г. Джумалиев за Шумен, Т. Драганова за В. Търново, В. Койчева за Ст. Загора, Ж. Сиромахова за Русе, М. Грънчаров за Плевен. Освободени от някои историописни клишета, регионалните проучвания се движат близо до живата конкретика на българското възрожденско битие. Те разкриват синкретизма на модернизационните процеси, демонстрирайки реалното единение между политическите начинания, образователните инициативи и църковните борби, които по места обикновено са резултат от активността на едни и същи лидери, общи институции или взаимно застъпващи се инициативи.

Усложняващата се представа за динамиката на процесите във възрожденското общество намира израз и в текстове, ангажирани с *неприоритетни за маркистката историопис теми* — читалища и учителски събори, книжовни дружества и издателства, библиотеки и печатници. Специфичен феминистки привкус носи обширното изследване на В. Паскалева със заглавие "Българката през Възраждането" (1964, второ издание 1986); една книга, която в относително ранен период прониква задълбочено в съществени детайли на възрожденското ежедневие. Значим акцент върху самоуправленските институции поставя монографията на Хр. Христов "Българските общини през Възраждането" (1973). В непривично теоретичен план през 80-те години се интерпретират и проблемите за формирането и за особеностите на българската нация през Възраждането. Независимо, че статиите на Хр. Христов, В. Паскалева и Хр. Гандев по този въпрос са натоварени с известен схематизъм, самият факт на историописно открояване на националоообразуващите тенденции е показателен за налагащия се по-широк методологически подход спрямо епохата.

В резултат от мащабна подготвителна работа през 1985 и 1987 г. се появяват пети и шести том от представителната академична поредица "История на България". В хронологически порядък двете книги проследяват развитието на българския народ в периода на Възраждането чрез текстове, написани от най-авторитетните специалисти по съответните проблеми. На фона на качествени илюстрации подробните статии и старателно подготвеният научен апарат представят в умален мащаб постиженията и слабостите на българската историопис по проблемите на Възраждането от това време. Добрата фактографска уплътненост и освободеното от директни идеологически внушения повествование доближават томовете до положителните страни на аналогични западноевропейски книги, ползвани като образец при подготовката на академичната история. Подчертаният приоритет на революционните борби, ненадмогнатият биографизъм, както и непреодолените клишета при представянето на някои факти и процеси показват, че през 80-те години на XX в. — независимо от разчупването си — комунистическите идеологеми продължават да властват над историописанието, свързано с Възраждането.

Влиятелният и склонен към неканонично историописно поведение професор Николай Генчев присъства почти символично в двата академични тома. Това обстоятелство представлява симптоматичен знак за свързаната с неговото публично поведение неконформистка линия в тълкуването на епохата. Популярният му лекционен курс "Българско възраждане" (1978, 1981, 1988, 1995), ръководеното от него амбициозно начинание за проучване на възрожденската интелигенция, протежираният от професора кръг от млади учени, направили успешни кариери с културно-исторически изследвания на Възраждането — всеки един от тези факти свидетелства убедително, че прекомерно разстланото научно поле на историческото знание за Възраждането през 70-те и 80-те години не е лишено от ярки творчески присъствия.

90-те години

Радикалните процеси на политическа и културна демократизация, получили тласък след 1989 г., поставят хуманитаристиката в променена обществена ситуация. Макар и частично дестабилизирана, институционалната среда на историческата наука запазва основните си параметри. В условията на значителни финансови ограничения и кадрова редукция институтите по история и балканистика при БАН, университетите и музеите продължават да бъдат основните научни центрове, свързани с проучвания върху възрожденската епоха. С разрастването на частния сектор в издателската дейност публикаторската база определено се разширява. Отпадат цензурните ограничения. Независимо че позициите на научната критика отслабват, някои от здравите регулационни механизми в системата на историческото знание продължават да действат, отсявайки най-стойностните книжовни прояви.

През 90-те години продължават изследванията в традиционните тематични направления — социално-икономическо развитие, революционни борби, църковно движение, културни прояви, регионални особености, личностни присъствия. Освободените от идеологически ограничения тълкувателни възможности предпоставят появата на нови или актуализирането на някои предсветосептемврийски концепции, свързани най-вече с просветното и църковно възраждане. В подчертано по-широки предели се анализират българо-балканските и българо-европейските взаимодействия. Проблемите около българо-руските отношения през XIX в. и около Източната криза 1875-1878 г. все още предизвикват ожесточени спорове. Ежедневието на възрожденския българин, легалните политически движения, самоуправленските традиции, културните институции, чорбаджийството, еволюционистките организации и инициативи — това са част от темите, получили приоритет в пространството на научните дирения чрез редица продуктивни изследователски начинания от последните години. Анализирани с посредничеството на разширяващ се кръг използвани архивни материали и публикувани извори, новите, както и традиционните теми и подходи

бележат градивни перспективи пред развитието на историческото знание за Възраждането и в условията на започналия XXI век.

Да обобщим

Възрожденската проблематика представлява обект на историописни анализи повече от век и половина. Еволюцията на знанието за разноречивата епоха се осъществява при отчетливо разширяване на включените в научно обръщение извори. Широк кръг от професионални историци проявяват настойчив изследователски интерес спрямо водещите направления на предосвобожденското публично битие — просветно движение и църковни борби, революционни инициативи и културни начинания, стопанско развитие и междунационални комуникации. Независимо от силните митотворчески мотиви, с които са обвързани очертаните тематични зони на българската хуманитаристика, най-представителната част от реконструкциите и концепциите, посветени на Възраждането, са еманципирани от съответната политическа конюнктура и коректни от познавателна гледна точка.

Библиографски ориентири

Велева, Мария. Развитие на историческата наука в България след Освобождението — В: *Лекции за следдипломна квалификация на учители.* Т. IV. София: Софийски университет "Климент Охридски", 1983

Генчев, Николай. Движение на изследванията в българската историография. — В: *Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина.* София: Софийски университет "Климент Охридски", 1982

Генчев, Николай, Иван Унджиев, Мария Велева, Константин Косев. Основни моменти в развитието на българската историография върху Възраждането. — *Първи конгрес на Българското историческо дружество.* Т. 2. София: Българско историческо дружество, 1972

Даскалов, Румен. Как се мисли Българското възраждане. София: Издателство "ЛИК", 2002.

Проблеми на българската историография след Втората световна война. София: Издателство "Наука и изкуство", 1973

Тънкова-Заимова, Василка. Българската историческа наука в рамките на славянознанието (от втората половина на XIX до 20-те години на XX век). — В: *История на славистиката от края на XIX и началото на XX век.* София: Издателство на БАН, 1981

ПОДАНИЦИ НА СУЛТАНА

ОСМАНСКАТА ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА И БЪЛГАРИТЕ 1699-1875

След налагането на османската военно-политическа и административна система над Балканския полуостров в периода XIV-XV век българската етническа територия практически изцяло попада във владенията на обширната мюсюлманска империя. Централизираната теократична монархия управлявана от Османовата династия е конструирана върху идеята за фундаменталното неравенство на религиозните общности. Предвиждайки съвместно съществуване на мохамедани и немохамедани, имперската администрация поставя православните християни (в това число и българите) в положението на политически непълноценна общност. Общност, чиито членове са подложени на разнообразни дискриминационни ограничения. Лишени от право на участие във войската и в управлението на държавата, от възможност да носят оръжие и да яздят коне, българите са задължени да се въздържат от всякакви белези на лукс и себеизтъкване. По силата на своето подчинено положение те са натоварени с ангажимента да откупуват благоволението на властта чрез специфични данъчни задължения — *хараджс, джизие, испенче.* Трябва обаче да се подчертае, че и споменатото обстоятелство не създава предпоставки за равноправно третиране на българското население, което е обединено в категорията *рая (стадо),* т.е. безропотна маса, чиято основна функция е да осигурява приходи на хазната.

"Третият кръг" 1699-1774

Ранни прояви на кризата

Анализирайки статута на християнските общности в европейските провинции на Османската империя, френският османист Жул Венщейн обосновава тезата за наличието на "три кръга" територии, разположени на Балканския полуостров и на север от него. Всяка от тези територии е интегрирана към Империята в различна степен. Земите на север от р. Дунав, приобщени към първия кръг, разполагат с относителна самостоятелност. Във втория кръг се включват Босна и Херцеговина, Черна гора, Сърбия, Албания и Гърция. Те са сравнително отдалечени от центъра на Империята и запазват статута си на гранична зона, съхранила излаза си към Централна и Средиземноморска Европа. В третия кръг попадат България, Тракия, Тесалия, Македония и Добруджа — земи, в които "провинциалното управление се извършвало най-стриктно и [в които] действията на централната власт били най-преки и най-строги" (Ж. Вейнщейн). В съответствие с тази защитима теория съдбата на българския народ в ранните векове на османското владичество може и трябва да се мисли като пряко обвързана с най-стриктните правила на османския политически и военно-административен модел.

Представеното положение е валидно с особена сила за периода XVII-XVIII век, когато ежедневието на християните поданици на султана става определено по-сложно и по-драматично с оглед на отчетливите кризисни явления в доминиращите управленски отношения. Основните параметри на тези кризисни явления са свързани с подчертаното изоставане на Османската империя от Западна Европа. Все по-отчетлива става икономическата зависимост на Империята от стопански просперириращите държави на стария континент — Франция, Англия, Холандия. Все по-убедителни стават военните победи на Русия и Австрия спрямо несъкрушимите в предходните столетия султанови войски.

Повратно значение в развоя на вековния военен конфликт между мюсюлманската империя и християнска Европа имат победите на "Свещената лига" (Австрия, Русия, Полша, Венеция, Малта) над султанските войски в хода войната от 1683-1699/1700 г. Неуспешният опит на великия везир Кьопролю Кара Мустафа паша за превземане на Виена е последван от мощна християнска контраофанзива, в резултат на която османските войски са изтласкани от Буда, Белград и почти цяла Морея. Следват победите на руския цар Петър Велики при крепостта Азов (1696 г.) и на австрийския принц Евгений Савойски при Зент[*] на р. Тиса (1697 г.). Неуспял да отстои и последния си еялет на север от р. Дунав султан Мустафа II (1695-1703) моли за мир. След продължителни преговори през януари 1699 г. е подписан Карловацкият мирен договор между Хабсбургската и Османската империя. Според клаузите на този договор Австрия получава почти цяла Унгария, Трансилвания и Славония; Полша си връща Западна Украйна и Подолия; Венеция получава Морея и ред острови в Архипелага. През юли 1700 г. в Константинопол е парафиран и съответен руско-турски договор. По неговите клаузи Северната империя присъединява Азов и прилежащите му области. Споменатите два договора имат повратно значение в развитието на вековния християно-ислямски конфликт. Те полагат началото на симптоматично свиване на границите на Османската империя и на прехода от офанзивно към дефазивно развитие на нейната доминация в югоизточните предели на Стария континент.

Кризисните явления в Османската империя придобиват видимост и във вътрешен план. Тук упадъкът се проявява най-вече в разложението на традиционните военни, административни и данъчни структури. Превърналите се в затворено съсловие еничари се професионализират в търговията и лихварството и започват съзнателно да странят от воинския си дълг. Нещо повече — те много често се оказват замесени в дворцови интриги, преврати и размирици, дестабилизиращи столичната и местната власт. Спахиите, демотивирани от намаляващите си доходи, започват масово да се отклоняват от военните си задължения и да търсят начини за превръщане на своите *тимари* в *чифлици* — т.е. в частнособственически имения. Тази амбиция е подпомогната косвено от реформата в откупната система на данъците, осъществена през 1689 г., когато краткосрочните откупвания — *мукатаа*, са заменени с пожизнени — *маликяне.* Последното обстоятелство за кратко време укрепва финансово хазната, но то води до засилване позициите на едрата частна собственост. По мнението на редица съвременни османисти и специалисти по балканска история (Омер Баркан, Халил Иналчък, Джон Лампи, Марвин Джексън, Вера Мутафчиева) точно тази тенденция разрушава *централизираната административна система* на Империята и дава тласък на все по-отчетливата ѝ *феодализация*, особено характерна за османския XVIII век.

Типичният за османския управленски модел централизъм не успява да неутрализира предпоставките за разхлабване на провинциалните структури. Това обстоятелство придобива фатална значимост в периода на политически и военен упадък. Период, в който, възползвайки се от административния хаос и разчитайки на своята засилваща се икономическа мощ, провинциалната мюсюлманска върхушка учредява неформален управленски институт, чиито членове са назовавани *аяни*. Възникналият в края на XVI век *аянски институт* започва да играе съществена роля през XVIII-то столетие. Тогава неговите представители постепенно обсебват реалната власт в европейските територии на Империята — кога с подкупи и административен натиск, кога с помощта на частните войски — *йерлии*. Последните, впрочем, се оказват най-значимата военна сила в региона от 30-те години на XVIII век до десетилетията на анархията включително.

---

[*] Днес *Сент* на р. Тиса във Войводина.

Първи реформени инициативи

В интерес на историческата обективност трябва да се подчертае, че по това време в Османската империя се оформят среди, свързани с идеята за насърчаване контактите с просперираните западноевропейска страни и с концепцията за реформиране на теократичната държава по европейски образец. Позициите на тези среди се засилват след подписването на катастрофалните договори от 1699/1700 г., независимо от враждебността на най-консервативните елементи на мохамеданския елит.

В самото начало на XVIII век султан Ахмед III (1703-1730) свързва управленските си амбиции с някои нововъведения, повлияни от динамичните промени в Западна Европа. Обновеният по френски маниер дворцов ритуал, фонтаните, градините с лалета и акведуктите са само част от новостите на Босфора. Към тях трябва да се прибави въвеждането на книгопечатането и опитът да бъде обновена армията по френски и австрийски образец. Тази богата на експерименти и на надежди за промяна *епоха на лалета (лале деври)* приключва неочаквано бързо и трагично. През 1730 г. избухва бунт на градските низини в столицата, предвождано от еничарина Патрона Халил. Огнената му стихия изпепелява както част от новопостроените дворци и резиденции, така и надеждите за реални реформи на действащата военно-политическа система. Според данни, систематизирани от Страшимир Димитров, бунтът на цариградския плебс намира отзвук и в някои области на Южна и Централна България — най-вече под формата на опозиция срещу данъчния гнет.

Независимо от зловещия крах на реформаторските инициативи от началото на XVIII век, следващите десетилетия също са белязани със знака на промяната. Споменатото обстоятелство дава основание на френския османист Робер Мантран да квалифицира управлението на султаните Махмуд I (1730-1754), Осман III (1754-1757) и Мустафа III (1757-1774) като *период на преход*, чиято основна характеристика е свързана с поредица от "опити за обновление" на Империята. В плана на вътрешнополитическата дейност тези опити намират проявление в някои плахи реформи на армията, във въвеждането на известен контрол върху администрацията в Румелия, в търсенето на възможности за предпазване на производящото население от злоупотребите на чиновници и аяни. Обновителните инициативи в средите на управленския елит в средата на XVIII в. са с свързани делата на просветени държавници като Коджа Раиб паша или като вписалите се в мюсюлманския елит бивши християни граф дьо Боневал (французин) и барон дьо Тот.

По правило опитите за реформи са последвани от връщане — под натиска на консервативните среди — към традиционните управленски похвати и структури. И при все че махалото на очерталите се обществени противостояния привидно клони повече към стария модел на централизирана теократична автократия, необратимото разграждане устоите на спахийската система и на обвързания с нея военно-политически модел продължава. Което ще рече, че продължава феодализацията на Империята и децентрализацията на европейските ú провинции. Продължава и произтичащото от споменатите два процеса засилване на данъчния натиск спрямо производящото християнско население.

Войни, мирни договори, капитулации

Свързани с бавно променящите се системи на аграрните и социални отношения, споменатите тенденции не водят до автоматично отслабване на митичната османска военно-политическа мощ. Напротив — през първите десетилетия на XVIII век Империята относително успешно отстоява териториалните си граници в Европа. След войната с Русия от 1710-1711 г. тя си възвръща Азов и прилежащите му територии. Скоро след това обаче губи започналата през 1716 г. война с Австрия и по клаузите на Пожаревацкия мирен договор (юли 1718) Хабсбургската империя присъединява Белградския пашалък, Банат и част от Влашко. Войната от 1716-1718 г. намира отзвук в северозападните български земи. След съкрушителната за османската армия битка при Белград разгромените султански части се отдават на грабежи и безчинства. Не случайно годината 1717 е спомената в приписка върху псалтир на Лешочкия манастир със следния злокобен текст: "Тогава немците притиснаха турците и велик страх беше, а кратовските попове скубеха тельига и се хранеха."

Само след две десетилетия — в хода на австро-руско-турска война от 1735-1739 г. — Османската империя възстановява властта си върху отнетите ú през 1718 г. територии. Това обстоятелство е регламентирано в Белградския австро-турски договор от септември 1739. Проучванията на някои съвременни историци — Христо Гандев, Бистра Цветкова, Елена Грозданова — показват убедително, че в хода на споменатата война се забелязва политическо раздвижване на християните в Северозападна България. В определени райони това раздвижване прераства в реални въстанически действия. Активизират се антиосманските прояви на хайдушките дружини. Има данни и за българи-доброволци в руската армия. Засилващият се данъчен и дискриминационен натиск от страна на османските власти спрямо българите е регистриран в някои домашни извори. "В лето 1737 — отбелязва една приписка от Копривщица, — когато царуваше в Цариград турският цар Махмуд поганец, беше робство и пленство по Шаркьой и Ниш, и тогава имаше голяма ненавист срещу християните; и накараха раята да сее по 380 кила жито."

През 1739 г. османската армия съумява да изтласка руските и австрийските части от завладените от тях територии. Мирният договор с Русия е сключен в Ниш през октомври същата година. В съответствие с този документ Русия отново си възвръща Азов. Практически най-голяма изгода от споменатата война извлича Франция, чиито поданик маркиз Вилньов успешно защитава интересите на султана в хода на трудните преговори с християнските империи. "Благодарността" на Махмуд I намира подобаващ израз — през 1740 г. той признава за *безсрочни* привилегиите на френските поданици, регламентирани в т. нар. "капитулации".

По силата на капитулационните договори Османската империя осигурява благоприятен режим за търговски операции на европейски стопански субекти. В условията на меркантилния капитализъм, подкрепян от правителствата, това обстоятелство гарантира високи печалби и сигурни доходи на външните търговци. Още повече, че импортните мита върху техните стоки не надвишават 3% (срещу 10% за местните стопански субекти). Режимът на капитулациите гарантира личната безопасност и ненакърнимостта на имуществото на чуждите граждани. Това обстоятелство води до подчертана доминация на европейските търговци в движението на стоките от и за разрастващите се пазари на Османската империя. Последното обстоятелство, свързано с размаха на промишлената революция в Западна и Централна Европа, създава предпоставки за все по-плътното пристягане на имперската икономика и политика в примката на зависимостта от могъщи външни фактори — левантийски компании, посланически персони, консулски служби. В този смисъл, изоставането на Османската империя може да се разглежда като резултат не само от прекомерната консервативност на нейните мюсюлмански елити, а и от амбициите на Западна Европа за стопанско и политическо властване над възможно най-широкообхватни територии. На онази Европа на търговците и компаниите, която по думите на Робер Мантран "се кичи с красиви чувства, за да прикрие по-добре икономическото завоюване на пазари, заграбването на суровини и най-сетне политическото си господство".

По-различен е натискът, осъществен от другата претендентка за доминация над Босфора и Дарданелите — Русия. Следвайки инерцията на засилващо се руско военно могъщество, през 1768 г. императрица Екатерина II приема предизвикателството на поредната война със султана. След успешни операции във Влашко, Молдова и Южна Добруджа и след една спорна военноморска авантюра по бреговете на Пелопонес, през 1771 г. Русия овладява Кримския полуостров. В резултат на успешните военни действия на ген. Александър Суворов в Североизточна България Екатерина II продиктува условията на мира на новия султан Абдул Хамид I. Съществуват безспорни исторически данни за активна антиосманска дейност сред българите във връзка с тази война. Позовавайки се на османотурски и руски източници Стефан Дойнов посочва ред въоръжени инициативи в Дунавска България и в Македония, като поставя специален акцент на опита за въстание, организиран във Видинско през 1773 г.

На 10 юли 1774 г. поредната руско-турска война завършва с договор, подписан край силистренското село Кючюк Кайнарджа[*]. Той връща Азов в пределите на Русия, обявява Крим за независим от Високата порта, осигурява облекчения за руското търговско корабоплаване в Черно море. Петербург получава възможност да делегира свой посланик в Истанбул, да построи църква в османската столица и да покровителства тамошното православно население. Няма да мине много време и последното право ще се разпростре върху всички православни християни, поданици на султана, а Кримският полуостров ще стане неделима част от Русия — 1783 г.

Договорът от Кючюк Кайнарджа представлява симптоматичен знак за все по-видимото отслабване на Османската империя — както във военно, така и в политическо отношение. Той провокира ново разпределение на стратегиите и акцентите в позициите на европейските сили по отношение съдбата на дестабилизираната султанова държава С него се поставя условното начало на поредицата от събития, обозначени с историческото понятие *Източен въпрос*. Събития, свързани с постепенното разпадане на Османската империя и със съперничеството на Великите сили за влияние на Балканския полуостров и в района на Източното Средиземноморие.

"Константинопол ли? Никога!" 1774-1839

Размирици, реформи, преврати

В хода на преговорите за подялба на Балканите, водени между Франция и Русия през 1807 г., император Александър I лансира неофициално искане при евентуално разпадане на Босфорската империя столицата ѝ да бъде предадена на Русия. В отговор Наполеон Бонапарт изрича знаменитата фраза: "Константинопол ли? Никога! Константинопол, това е Империята на света." Цитираната декларация е показателна за съзнанието на френския политически елит за стратегическата значимост на многоезичния мегаполис и на простряната от двете му страни дестабилизирана държава. Това съзнание стои в основата на усилията на западните Велики сили да подкрепят инициативите на Високота порта за модернизация с цел стабилизиране на държавните структури.

В края на XVIII и началото на XIX век Османската империя е управлявана от двама султани, чиято дейност е свързана с реални реформаторски проекти — *Абдул Хамид I* (1774-1789) и *Селим III* (1789-1807). Султан Абдул Хамид I е изправен пред практически непосилната задача да надмогне на размирието в европейските провинции и да запази интегритета на Империята. Без да постигне особени резултати в споменатите насоки, той влага усилия за подпомагане на местната индустрия, за въвеждане ред в традиционните военни формирования, за обновление артилерията и военноморските части. Споменатите усилия не се увенчават с трайни резултати. Безрезултатен е и стремежът на Високата порта да възпре руско-австрийския въоръжен натиск в хода на последвалата война – руско-турска (1787-1792) и австро-турска (1787-1791). В съответствие с постановленията на Яшкия мирен договор от януари 1792 г. Османската империя признава руската анексия на Крим и Грузия, както и правото на руския император да покровителства поданиците му християни. Коригираната в полза на Русия граница е прокарана по р. Днестър.

По данни на османотурски извори, включени в научно обръщение от Страшимир Димитров, в хода на тази война останалите в тила на военните действия българи от Добруджа са облагани многократно с извънредни данъци. Това обстоятелство, както и наченалият процес на национално обособяване, създават предпоставки за активна българска подкрепа на християнската коалиция. В решителните битки при Яш, Фокшани, р. Римник, Очаков и Измаил на страната на императорската армия се включват български доброволчески отряди, чиято обща численост възлиза на около 2000 души.

Дошлият на власт през 1789 г. султан Селим III е възправен срещу изключително трудни предизвикателства, произхождащи от сепаратистичните действия на провинциалните магнати и от разпадането на традиционните военни формирования. "Страната загива, още малко и вече не ще може да бъде спасена" — пише Селим III в едно от първите си владетелски послания. Международната ситуация също е изключително сложна. В самото начало на XIX век Османската империя дори е принудена да търси съюзничеството на вековния си враг Русия срещу териториалните аспирации на Наполеонова Франция, която е окупирала Египет — 1798. След 1806 г. традиционно добрите отношения с Франция са възстановени, но още същата година започва поредната руско-турска война. Пак по това време стават все по-отчетливи и националните движения на част от балканските християнски народи — гърци, сърби, българи.

---

[*] В превод името на това село означава *"малка чешма"*. Днес това село съществува под името *Кайнарджа*.

Споменатите събития намират отражение и в съзнанието на най-просветената част от българския народ. В края на книгата си "История во кратце о болгарском народе словенском" йеросхимонах Спиридон представя в краткословен порядък своята гледна точка за тези размирни времена: "В годината 1789 на власт дойде султан Селим, син на султан Мустафа. Той сключи мир с Русия. По негово време настана голямо смущение — разбойничество кърджалийско — и започнаха да пленяват и убиват християните в България. В това време се вдигна някой си юнак Георги, сърбин, наречен Кара и като събра народ, обсади Белград, превзе го и изгони турците."

Султан Селим III се ангажира с мащабна реформена програма. Тя намира израз в поредица от султански *хатишерифи*, съдържащи постановления за промяна на някои от традиционните институции. Посредством тези постановления властта се опитва да въведе ред в спахийските владения, да намали корупцията в администрацията и най-вече да модернизира армията. Създаден е нов армейски корпус — *низам-и джедид (нова войска)*. Той е организиран и обучен по европейски образец. Обновеният военен флот към 1804 г. разполага със 100 добре оборудвани кораба. За нуждите на военната реформа султанът въвежда допълнителни данъци. В условията на всеобща дестабилизация и пълна финансова разруха на държавата това обстоятелство предизвиква сериозна опозиция сред войската, мюсюлманския елит и редовите поданици. Масовото недоволство решава съдбата както на палиативните реформи, така и амбициозния султан. През май 1807 г., след пореден еничарски бунт, Селим III е отстранен от престола. Столичните събития намират жив отзвук сред българите. В качеството си на съвременник поп Йовчо от Трявна отбелязва: "В същото това лето възбунтуваха се яничарите в Цариград заради низам джедит, който искаше да създаде султан Селим, и го свалиха от престола и го турдиха под ключ и под силна стража и водведоха султан Мустафа, син Абдул-Хамидов."

Епохата на Махмуд II

Невзрачният султан Мустафа IV (1807-1808) не успява да овладее положението в столицата. Реалната власт остава в ръцете на еничарските военачалници. Нещата се променят през юли 1808 г., когато Истанбул е овладян от предводителя на румелийските *"местни войски"* Мустафа Байрактар. Той именно посочва следващия владетел Махмуд II (1808-1839) и след като поема поста велик везир се разправя кърваво с приближените на бившия султан. Допускайки известни компромиси с най-влиятелните аяни, Махмуд II се закрепва на престола, но не успява да спаси Империята от поражение в продължаващия военен сблъсък с Русия.

Войната 1806-1812 слага отпечатък и върху съдбата на българите. В един анонимен летопис от гр. Елена срещу годината 1810 е записано следното: "Стана голям глад. Една ока брашно — 45 пари. И в тази година стана сефер [война] с московеца. И дунавските скели стори зап московецът. И взе Добруджа, Силистра, Тутракан, Русе, Свищов, Небол, Плевен, Враца, Ловеч, Севлиево. И развали се турската войска при Батин. И стана солта 45 [гроша?] оката."

След поредица от неуспешни военни операции на 28 май 1812 г. Високата порта приема клаузите на мира в Букурещ. Според Букурещкия договор Османската империя възстановява властта си над Влашко и Молдова, както и над някои територии в Кавказ. Русия получава Бесарабия с крепостите Хотин, Бендера, Акерман, Килия и Измаил и възвръща търговските си привилегии в Истанбул. Договорът предвижда автономен статут на Сърбия, но този статут е ликвидиран още през октомври 1813 г.

За европейските провинции на Османската империя второто и третото десетилетие на XIX век са изпълнени с поредица от военни сблъсъци и бунтовнически начинания. От една страна аянският сеператизъм отстъпва бавно пред централизаторските усилия на Високата порта. От друга страна обаче, се активизират освободителните движения на християнските народи. Второто сръбско въстание от 1815 г. и Гръцкото въстание от 1821-1829 г. поддържат несекващо военно напрежение в северозападните и югозападните предели на Балканите. В тази ситуация на Махмуд II му се отдава възможност да се разправи с изгубилия своята бойспособност, но затова пък настроен крайно антиреформистки, еничарски корпус. На 15 юни 1826 г., взимайки повод от пореден еничарски бунт, султанът ликвидира физически над 6000 еничари. Останалите живи членове на размирния корпус са разпръснати из различни краища на Империята. След тези събития е провъзгласено официалното ликвидиране на еничарското съсловие, както и унищожаването на всички органи, свързани с него. *Вакаи хаирие (щастливо събитие)* — това е името, с което са обозначени представените радикални мерки; име свидетелстващо за еднозначната оценка на станалото от гледна точка на общодържавния интерес.

Веднага след тези събития започва изграждането на новата армия, обозначена с името *асакир-и мансуре-и мухамедие (победоносните войски на Мохамед)*. Обновени са флотът и артилерията. През 1827 г. е учредено военномедицинско училище. Модернизирано е военноморското училище.Подготовката на новите кадри се осъществява от чуждестранни инструктори по европейски образец. Уточнена е йерархията на офицерите.

Въпреки радикалните промени в армията, на 20 октомври 1827 г. турско-египетският флот е подложен на катастрофален разгром от обединената англо-френско-руска ескадра при Наварин, до бреговете на Гърция. Неблагоприятен ход за Османската империя има и започналата през май 1828 г. война с Русия. След превземането на Карс и Ерзерум, на Молдова, Добруджа и Тракия, на 22 август 1829 г. войските на император Николай I овладяват Одрин. В съответствие с Одринския договор (2/14 септември 1829) и Лондонската конвенция (3 февруари 1830) Османската империя признава независимостта на Гърция и автономията на Сърбия, Влашко, Молдова. Русия присъединява Бесарабия и територии в Кавказ. Нейните търговски кораби получават право да се придвижват свободно през проливите.

В хода на двете сръбски въстания, на Гръцкото въстание и на войните от 1806-1812 и от 1828-1829 г. българите проявяват висока политическа активност. Те се включват пряко във въоръжените сблъсъци, подкрепяйки християнските въстанически отряди или руската армия. Във връзка със споменатите събития се оформят конкретните параметри на автономистката програма на националноосвободителното ни движение от първата половина на XIX век. Сключването на Одринския договор има една значима негативна последица за българския народ. След подписването му над 130000 българи от районите на Тракия и Източна Стара планина се преселват извън границите на Османската империя — в присъединената към Русия Бесарабия.

През 30-те години на XIX век султан Махмуд II предприема редица реформени инициативи в областта на публичната власт. Те са подкрепени активно от дипломатите на Франция и Англия. Точно по това време правителствата на споменатите западни държави започват да полагат по-системни и последователни усилия за стабилизиране на Османската империя със средствата на стопанската и военно-административната модернизация.

Реформите в областта на централната администрация водят практически до създаване на ресорни министерства и създават предпоставки за повишаване служебната отговорност на овластените лица. Държавните чиновници са разделени на три категории. Въведен е ред в подготовката, назначаването и заплащането им. Променен е моделът на провинциалното управление — големите бейлербейства са ликвидирани и като основна административна единица са наложени естествено обособилите се нови области *еялети*. Те са разделени на *мютеселимства (санджаци)*, начело на които стоят чиновници, назначавани от централната власт. Създава се институцията на *мухтарите*, която поема местното управление в градовете и селата. Тази, обвързана със самоуправленските традиции на общностите институция, има предимно фискални функции. Въвеждането ѝ има отношение към развитието на *чорбаджийството* в българското общество.

Други реформи от 30-те години:

- изпратени са постоянни посланици в Париж, Лондон, Санкт Петербург и Виена;
- през 1832 г. започва поетапното ликвидиране на спахийската система;
- подготвя се поземлен кадастър;
- осъществява се преброяване на населението;
- събирането на данъците е отнето от ръцете на подкупни арендатори и е възложено на платени държавни служители; въведен е известен ред в събирането на данъците, като данъчнозадължените лица са разделени на три групи по имуществен признак;
- в провинциите е създадена запасна армия с име *редиф*;
- започва уреждането на пощенска мрежа;
- през 1831 г. в Истанбул се появява първият официален вестник — *"Таквим-и Векаи" ("Календар на събитията");*
- учредени са първите светски средни и специализирани училища; направена е съществена реорганизация на висшите училища с оглед подготовка на висококвалифицирани кадри за армията и администрацията;
- променен е дворцовият ритуал по западен образец;
- правителствените чиновници възприемат като официално облекло европейския костюм; чалмата е заменена от феса.

Модернизационните амбиции на султан Махмуд II оставят траен отпечатък в съзнанието на възрожденски елит. В брошура по църковния въпрос от 1860 г. Георги Ст. Раковски назовава владетеля-реформатор "великаго духа султана" и настоява, че вследствие на неговите действия е въведен по-добър ред в европейската част на Империята: "Започнатое от султана Махмуда преобразование в Турско, Одринский знаменит с Русия договор, почнаха да освободяват и бедни българи от огнетения злодейских скитаещих се четах и въобще [от] злоупотребления, творимия над българи от похитивших разних области деребеев, татарских ханов, спахиев и частних лиц в Турска Европа."

Мащабните по обхват и характер реформи от 30-те години променят бавно и трудно облика на Империята. Резултатността на модернизационните инициативи често се свежда до минимум след сблъсък с вековни инерционни механизми, с подривните действия на мюсюлманския елит или с неблагоприятния ход на Източния въпрос. През 30-те години на XIX век се разразява първата криза по Източния въпрос (1832-1841), свързана със сблъсъка между Османската империя и формално подвластния ѝ Египетски пашалък, управляван от реформатора Мехмед Али. След победоносен военен поход през декември 1831 г. Мехмед Али се появява с войските си пред столицата. Султанът е принуден да направи ред отстъпки на бившия си васал, както и да приеме военната помощ на руския император Николай I. Вследствие на това на 8 юли 1833 г. в Ункяр Искелеси (на азиатския бряг на Босфора) е сключен договор, в съответствие с който император Николай I става гарант на независимостта и териториалната цялост на Османската империя. Този договор затваря Дарданелите за военни кораби на нечерноморски държави и фиксира точката на най-силно руско влияние върху режима на корабоплаване в тази стратегическа зона. По този начин, по думите на историка Жорж Кастелан, е наложен "руски протекторат над Османската империя". Ункяр-Искелесийският договор осигурява кратък военен отдих на османското правителство, но не успява да възпре тенденцията за откъсването на Египет от властта на Високата порта. Неговите параметри не са изгодни за Англия и Франция, които в крайна сметка съумяват да наложат едно по-благоприятно за тях разположение на силите в пределите на Източния въпрос. На 13 юли 1841 г. в Лондон представители на Великите сили утвърждават конвенция за проливите, която затваря Дарданелите за всички всички чужди военни кораби. По този начин се осъществява ново преразпределение на зоните на влияние — Русия получава право на доминация в Черноморския басейн, а Англия — в Източното Средиземноморие. Колкото до Османската империя, тя излиза от тази криза дестабилизирана и с още по-отслабен международен престиж.

"Грижим се за много болен човек" 1839-1875[*]

Гюлханският хатишериф

През 1853 г. в хода на неофициален разговор с английския посланик в Петербург сър Хамилтън Сеймър руският император Николай I формулира една своя знаменита фраза, посветена на Османската империя. "Грижим се за много болен човек — настоява владетелят. — Откровено ви казвам, че би било голямо нещастие, ако в един от близките дни той случайно ни се изплъзне, особено преди да сме взели всички необходими мерки." Метафората за *болния човек на Босфора* се оказва колкото сполучлив, толкова и траен компонент на политическата лексика, свързана с Източния въпрос. Тя обаче трябва да се приема с известна доза условност, особено от гледна точка на системните реформаторски инициативи, предприети от истанбулския елит от 30-те години нататък.

---

[*] Обективно етапът в развитието на Османската империя, започнал през 1839 г. завършва с Берлинския договор от 1878 г. Тук си позволявам да огранича периода до 1875, защото събитията, свързани с Източната криза са представени по-подробно в очерка "Източната криза и българският национален въпрос 1875-1878 г."

След смъртта на султан Махмуд II (1 юли 1839 г.) на престола се възкачва 16-годишният му син Абдул Меджид I (1839-1861). В знак на приемственост с политиката на своя знаменит предшественик младият владетел организира прокламирането на официален текст, в който да се систематизират реформаторските амбиции на властта. Текстът е изготвен от високия сановник Мустафа Решид паша и прочетен на 22 октомври/3 ноември 1839 г. в султанската "Къща на розите" (*Гюлхане*). Актът, останал в историята с името *Гюлхански хатишериф*, е представен официално пред специално събраните висши държавници, ръководители на признати религиозни общности *(милети)* и европейските посланици. Без да напуска радикално пределите на традиционната османска дипломатика, този султански указ прокламира равни права на всички поданици — "без разлика от изповядваната религия". Това означава, че реално се отменя дискриминационният подход спрямо християните. Обещава се въвеждане на ред при събирането на данъците и обвързване на техния обем единствено с имущественото състояние на съответния данъкоплатец. Обявено е, че съдебната система ще действа строго в рамките на закона. Предвидено е всеки регион да предоставя за войската пропорционален на населението си военен контингент, като военната повинност не може да надвишава пет години.

Българите посрещат реформения акт с надежди за реална промяна. Още през 1839 г. година текстът на обещаващия документ е преведен на български език и отпечатан в Букурещ със средства на богати емигранти. В духа на тогавашните книжовни правила малката книжка е натоварена с тежко заглавие: "Превод на царският Хатишериф, който са е чел в Константинопол, в Гюлхане, на 22 ден [на] Октомврия 1839. Напечати се от някои в Букурещ любородни българе и се раздава даром". Дарителският жест е показателен за съзнанието на анонимните спомоществователи за значимостта на въпросния държавен документ. Значимост, изтъкната и в специална стихотворна творба, свързана с името на известния български книжовник Неофит Рилски.

От какво е отоманско царство настало,
до днес не е такова чудо некога станало.
Младо е царче турско Меджит на Столът седнало,
нови закони е по сичка държава издало.
Хатишериф е чуден и знаменит написало,
в него всяко добро за рая си заповедало. <...>

В случая е любопитно, че както в заглавието на превода, така и в цитирания стих българите накичват султана със свойствената на християнската политическа лексика титла *цар*. Това обстоятелство е свързано с надеждите им за промяна на съществуващия обществен ред към *добро*. С подобни надежди от страна на всички християни в Империята са посрещнати и другите реформени инициативи на истанбулските управници, обединени под името Танзимат.

Хатихумаюнът

Терминът *Танзимат* произхожда от арабски език и по смисъл стои най-близо до множественото число на думата *преустройство*. С този термин се обозначава реформаторското движение в Османската империя, набрало сила след прокламирането на Гюлханския хатишериф. Според някои автори (Жорж Кастелан), епохата на Танзимата завършва през 1856 г. Повечето съвременни османисти обаче се придържат към мнението, че Танзиматът продължава до 1878 г., като годината 1856 бележи края на първия етап на реформите. Преходът към новия етап по правило се свързва с публикуването на следващия реформен акт, известен с името *Хатихумаюн* — 6/18 февруари 1856 г. В Хатихумаюна са обещани гаранции за съблюдаването на религиозните свободи и имунитети на немюсюлманските общности. Той прокламира равноправие на всички поданици пред данъчните власти, правосъдисто, администрацията, образователните институции. Предвидени са възможности за допускане на немюсюлмани в местната власт и в съдебните структури. Очертана е преспективата за преодоляване на корупцията и за стимулиране на икономическия просперитет от страна на държавата.

Актът провокира висока обществена активност на българите, изразена в официално искане за реална административна и църковно-национална автономия. Още в края на февруари българите от гр. Сливен отбелязват тържествено приемането на новия държавен акт, като изразяват очакванията си за реална промяна в статута си в специална дописка до *Цариградски вестник*. "Хат-и Хумаюнът на Н[егово] И[мператорско] В[еличество] Султанът познат е уже по нашите места — пише техният дописник. — Он ся прие с голяма радост и признателство. Това е нов един живот, нова една епоха за жителите от всякаква вера." Показателно за очакванията е обстоятелството, че няколко месеца по-късно Г. Ст. Раковски съобщава с обявление, че се готви да издава вестник с еднозначното име "Надежда". Част от българските лидери обаче са скептични относно възможностите за реализация на обещаното в Хатихумаюна. Към тази група принадлежат Евлоги Георгиев, Христо Георгиев, Христо Д. Гешев, Никола Чалики. Независимо от изтъкнатото двузначие, промененият обществен климат в Империята след прокламирането на този реформен акт създава обективни предпоставки за тласък в политическото и етнокултурно обособяване на българската нация.

Реформи в централната администрация

Като цяло периодът на Танзимата се характеризира с дълбока промяна в маниера на управление на Османската империя. Видимо по-активна роля във вътрешния живот на държавата играе персоната на владетеля. Султаните Абдул Меджид (1839-1861) и Абдул Азис (1861-1876) все по-често се появяват пред поданиците си във връзка с откриването на обществени заведения, присъстват на заседанията на министерския съвет, приемат дипломати. През 1867 г. Абзул Азис дори предприема безпрецедентно пътешествие из Европа.

Съществен принос за реализицията на амбициозните реформаторски инициативи имат няколко османски държавници, заемали високи постове в изпълнителната власт. Сред тази група се откроят имената на Мустафа Решид паша (1800-1858), на Мехмед Емин Али паша (1815-1871), на Мехмед Фуад паша (1815-1869) и на Митхад паша (1822-1884). За разлика от предтанзиматския период, в годините след 1839 реформените инициативи са подкрепени от относително по-широки обществени кръгове. Сред тях се открояват група повлияни от модерните европейски веяния османски интелектуалци, голяма част от новото чиновничество, обученото по западен образец офицерство, търговците, банкерите, представители на свободните професии. Към привържениците на реформите принадлежат и елитите на християнските поданици на султана — включително и голяма част от образованите и заможни българи.

В същинския ход на Танзимата на дълбоко преустройство са подложени *централните органи на управление*. Към края на 60-те години изпълнителната власт е възложена на почти напълно комплектован министерски съвет. В него заседават министри (*назъри*), всеки от които отговаря за отделен ресор и ръководи апарат от министерски чиновници, свързани със съответния ресор. Стабилизирана е и дипломатическата мрежа. Посредством няколко десетки посланици, делегирани в основните европейски столици и в САЩ, правителството поддържа устойчиви международни връзки.

През 40-те години са разширени функциите на *Висшия съдебен съвет* — специфична институция, създадена още 1838 г., която е натоварена със задача да разработва законодателни текстове, съобразени с променящата се ситуация. През 1854 г. с подобна цел е учредена друга институция — *Висше събрание за реформите*. В средата на 60-те години двете структури са слети в едно, но скоро са заменени от новоучредения Държавен съвет.

Държавният съвет (Шура-и Девлет) представлява първият реален опит за създаване на представителна институция на равнището на централната власт. Неговия петдесетчленен състав е разделен на пет комисии, в рамките на които се подготвят законодателни актове и се разрешават някои административноправни казуси. Съвещателният статус на тази институция я държи относително далеч от реалното упражняване на законодателната власт, но самата ѝ поява представлява важен знак на промяната, тъй като в нея заседават и християни. Неизменен член на Държавния съвет в периода 1868-1877 г. е българинът от гр. Русе хаджи Иванчо Пенчович — деец с разнопосочни и нееднозначни изяви в пределите на политическото развитие на нацията през 60-те и 70-те години на XIX век.

Съществени промени настъпват в правната система и в съдебните институции. През 1840 г. е приет Наказателен кодекс, в който е заложен принципът на равноправие на гражданите пред закона. През 1858 г. е утвърден нов Наказателен кодекс, който е реципиран почти изцяло от съответния френски текст и внася значително по-модерни принципи в наказателното правораздаване. От 1850 г. в Османската империя вече има действащ Търговски кодекс, а от 1863 — Кодекс на морската търговия. В периода 1870-1877 г. е разработен и утвърден Гражданският кодекс — *Меджелле*. В своя обем от 16 тома той представлява значителен корпус, който съчетава в себе си както мюсюлманската традиция на ханафитската школа, така и европейските веяния в тази област, свързани с Наполеоновия граждански кодекс. Подобна двойнственост може да бъде регистрирана и в Земеделския кодекс от 1858 г., който въвежда една подчертана системност в тази сложна материя и практически узаконява резултатите от проведената през предходните десетилетия аграрна реформа.

Българите проявяват естествено поданическо любопитство спрямо новостите в законодателството. Това любопитство намира израз в съответни публикации в печата, както и в едно амбициозно книжовно начинание, свързано с дейността на цариградското печатарско дружество "Промишление". През 1871 г. това дружество започва отпечатването на османските "закони, устави, високи заповеди и наставления" на български език в превод на *Христо Арнаудов*. Според преводача/съставител, българският народ има голяма полза от новопреведените нормативни текстове, защото чрез тях ще може да се ползва от силата на закона и ще знае "как да защитава и управлява своите лични интереси и свобода, без които един народ никак не може да потика своя напредък към гражданското поприще". Изданието е публикувано в периода 1871-1873 в три тома с общ обем 1235 стр.

Реформи в съдебната система и армията

В хода на Танзимата е осъществена и коренна реформа на *съдебната система*. Без да отменят правомощията на традиционните кадийски съдилища, властите постепенно изземват част от юрисдикцията им. През 1840 г. се създават търговски съдилища, които осъществяват светско правосъдие в съответствие с търговското законодателство. По официални данни, към 1875 г. само в европейската част на Империята работят 49 такива съдилища. През 60-те години са създадени нови съдилища, наречени *низами*, които се занимават с дела, намиращи се извън компетенциите на религиозните съдилища. Макар и председателствани от кадията, техните състави включват светски лица и представители на немюсюлманите. Тези съдилища правораздават само в съответствие с официалното писано законодателство на султановата държава. Успоредно с тях се допуска съществуването на религиозни съдилища на немохамеданските общини, които решават гражданскоправни спорове на представители на съответното вероизповедание. Подобни функции след 40-те години на XIX век за българите осъществяват техните общини, а след официалното учредяването на Българската екзархия през 1871 г. — съответните митрополитски власти. Макар и в качеството на единичен случай, българите имат свой представител и във високите етажи на съдебната система. От 1851 г. за член на Търговския съд в столицата е назначен котленеца Гаврил Кръстевич. През 1868 г. той става член на новоучредения Върховен съд.

По отношение на *армията*, османското правителство също провежда политика на последователна европеизация. Ползвайки традициите от времето на Махмуд II, властите разширяват мрежата на военните училища, в които се осъществява обучение на офицерския състав в съответствие с правилата на модерното военно изкуство. Със специален закон от 1843 г. се въвежда наборна система за попълване на армията, която предвижда всяка административна област да осигурява попълването на съответната квота чрез жребий сред мюсюлманите. Службата продължава 5 години, следвани от седем години запас. През 1869 г. системата е частично променена, по начин, чрез който се осигуряват повече потенциални бойци за свикваното в извънредни случаи опълчение (*мустахфъз*). По своето въоръжение и оборудване през 70-те години на XIX век османската армия не отстъпва на повечето от най-добре организираните европейски армии.

Християните не са допускани да служат в модернизираната султанска армия, въпреки че реформените актове очертават такава възможност. Тук съществува едно изключение — военните лекари. След като разрешава поданици от различните християнски нации да учат във Военномедицинското училище в Цариград, правителството осигурява и назначението им след успешно завършване. В специално проучване Васил Стефанов са изброени имената на 33-ма българи, служили в османската армия като военни лекари преди Освобождението. Сред тях се открояват имената на д-р Христо Стамболски от Казанлък, д-р Пантелей Минчович от Търново, д-р Парашкев Казаски от Търново, д-р Друми Козарев от Шумен. В групата на военните лекари, служили в османската армия, има и такива, които са придобили медицинското си образование в европейски университети. Например д-р Вичо Панов от Шумен, който е получил висше образование в Монпелие, за известно време служи като военен лекар в Кюстенджа (Добруджа).

По правило подлежащите на военна служба мъже немюсюлмани са задължени да откупуват военната си повинност чрез специален данък *бедел*. Той представлява значително перо в общата сума на данъчните постъпления. Т. напр. за финансовата 1876 г. само от този данък в хазната постъпва голямата за времето сума в размер на 18 млн. франка. Не финансови, а граждански и политически обаче са мотивите на някои от българите, които настояват да се възползват от даденото им от Хатихумаюна право да служат в армията. Подобен случай е описан във в. "България" през 1862 г., когато арестуваните участници в т. нар. *Хаджи-Ставрева буна* заявяват на властите следното: "Искаме царят да [в]зема от нас аскер, а не бедел." В края на 1875 г. в българския печат се провежда дори малък дебат на тема: "Унищожението на беделят и приемането на немюсюлманите във войската". Своеобразана провокация за този дебат представлява молбата на габровци от 30 декември 1875 г. да изпълняват военната си повинност не условно — чрез заплащане на данък, а пряко — чрез служба във войската.

Други реформи

В периода 1840-1864 г е осъществена поетапна реформа на *провинциалното управление* в Османската империя. През 1864 г. е прокламиран специален закон, който разделя империята на 27 вилаета. Всеки *вилает* е разделен на *санджаци*, а санджаците — на *кази*. Най-малката административна единица е *нахията*. Тя включва градски квартал или село. Управлението на нахиите е възложено на изборен кмет — *мухтар*. Казите се управляват от *каймаками*, а санджаците — от *мютесарифи*. Начело на най-големите административни окръзи стоят *валии*. Вилаетската система разделя българската етническа територия, включвайки я в административния обхват на няколко вилаета — Дунавския, Одринския, Солунския, Битолския и Косовския (Скопския). По този начин се търсят възможности за предотвратяване — поне частично — на перспективата за етно-политическо обособяване на нацията в съответна административна област още в пределите на Империята.

С изключение на мухтарите, всички останали управленски длъжности по правило се заемат от мюсюлмани. По този начин прокламираният равен достъп до различните административни позиции се оказва празно обещание. Констатираната едностранчивост на новата система е компенсирана частично от колективните представителни органи със съвещателни функции *(меджлиси)*, в който се допуска участието на немюсюлмани. В изследванията върху чорбаджийския институт, осъществени през последното десетилетие от Георги Плетньов и Михаил Грънчаров, е направено едно съществено уточнение, касаещо позициите на българските представители в регионалните меджлиси. Част от тези *чорбаджии* (или *ази* — според османската терминология) след средата на XIX век разполагат със значима реална власт. Такъв е случаят с най-влиятелния християнин в Търновския санджак — *каза векила* Георги Попсимеонов, чиито богат архив свидетелства как той многократно и в повечето случаи успешно отстоява законните интереси на християнското население пред местните администратори. Реалните властови правомощия на шуменския *общ градоначалник* Жеко хаджи Симеонов намират израз във факта, че през 1862 г. той съумява да отстрани компрометиралия се шуменски управител Юсмен паша. Подобно е положението в Казанлък. Тамошният чорбаджия Стоян Груев разполага с такова силно влияние пред каймакамина, че много често заседанията на меджлиса се провеждат в дома на християнина, което предопределя до голяма степен и изхода на спорните казуси. Още по-специфично е положението на селищата с чисто български характер като Трявна, Елена, Котел, Габрово, по отношение на които в много от управленските ситуации османските администратори имат само представителни функции.

В периода на Танзимата са направени съществени изменения и в *данъчната система*. Още през 1840 г. е отменено откупуването на данъците и отдаването им под аренда, но това решение не е прокарано с необходимата последователност. През 60-те години на XIX век реформите в данъчната система са осъществени в основните си параметри. Това означава, че към традиционните данъци — върху добитъка и върху земеделската реколта, са добавени ред такси, както и данъци върху собствеността, доходите, наемите, стопанската дейност, печалбата.

По линия на данъчното облагане икономическото активизиране на българските земи през третата четвърт на XIX век носи значителни доходи на хазната. Към края на 60-те години само от Дунавския вилает, който е с преобладаващо българско население, се внасят 36 млн. франка доходи във фиска, срещу 6 млн. фр. за издръжка на тамошния административен апарат. Тук трябва да се отчете и обстоятелството, че данъчната система позволява на някои по-предприемчиви българи да се замогнат, и то в значителна степен. Типичен е случаят с градчето Клисура. В архива на произхождащия от това селище следосвобожденски общественик Сава Капанов се съдържат документи, свидетелстващи, че тамошните най-богати и влиятелни българи през третата четвърт на XIX век са *бегликчиите*, т.е. заможните откупвачи на данъка беглик. Подобна е ситуацията и в други селища от Старопланинския район, от Родопите и от Средногорието.

Танзиматските реформи засягат и *образователната система*. В тази област се набелязва тенденция за бърз напредък на светските образователни институции на християнските общности, подвластни на султана — включително и на българския народ. С пълно основание френският османист Пол Дюмон окачествява споменатия напредък като "истински образователен взрив". Макар и с догонващи темпове, османските власти също създават модерни светски образователни институции. Към средата на XIX век тези институции включват тристепенни учебни структури, в рамките на които се осъществява обучение в съответствие с предметната система по езици, хуманитарни предмети и точни науки. Но дори и по това време броят на учениците, обучавани в религиозните училища *(медресета)* значително надвишава броят на учениците на светските училища. В столицата действат учебни заведения за подготовка на административни кадри, училище за телеграфисти, медицинско училище, девическо педагогическо училище. През 1871 г. улемите провалят почти реализирания проект на великия везир Али паша за създаване на университет.

Едно от най-престижните светски учебни заведения в османската столица след 1868 г. е държавният *Галатасарайски лицей*. В него обучението се осъществява от френски преподаватели, като част от учениците му са представители на немюсюлманските народности в Империята. До 1878 г. през този лицей преминават 93-ма българи. В тяхната група принадлежат част от най-видните представители на следосвобожденския елит — Стоян Михайловски, Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I), Константин Великов и др.

Имперските власти не създават пречки на чужди религиозни мисии да организират свои училища в Империята. По тази линия се учредяват много протестантски и католически учебни заведения. Сред тях се открояват два столични колежа — *френският католически колеж в Бебек* и американският протестантски

Робърт колеж. В тях получават високо за времето си образование съответно 49-ма и 82-ма български младежи. Независимо, че са свързани с определени прозелитични амбиции в Ориента, тези чужди учебни заведения дават своя принос за културното развитие на региона и в частност на българската нация.

◆ ◆ ◆

Реформените инициативи на османските управници в периода на Танзимата са провокирани от амбицията за политическа и стопанска модернизация на Империята с цел стабилизиране и интегриране на многоетничната държава. Реалният ефект от реформите, обаче, се оказва обратен. Разширявайки гражданските права на немюсюлманските общности и допускайки възможности за частичното вътрешно самоопределение на тези общности посредством механизмите на *милетската система*, султанското правителство обективно дава тласък на все по-отчетливите национални движения, присъщи с особена сила на балканските християнски народи по това време.

Съществен външен тласък на споменатите процеси дават и външните *"съюзници"* на Империята — предимно Англия и Франция. В периода 1853-1856 г. тези страни помагат на истанбулските управници да се справят с трудното предизвикателство на руското оръжие, останало в историята с името *Кримска война*. Сключеният след войната Парижки мирен договор (18/30 март 1856 г.) е привидно благоприятен за Османската империя, но той реално засилва зависимостта ѝ от двете големи западни сили, които залазват правото си да се намесват във вътрешните ѝ дела по всеки въпрос, "засягащ европейските интереси". Пряко или косвено тяхната намеса съпътства най-значимите факти, свързани с развитието на Източния въпрос до средата на 70-те години на XIX век — Обединението на Влашко и Молдава през 1859 г., отстраняването на османския военен гарнизон от Белград през 1867 г., оформянето автономния статут на о-в Крит след въстанието 1866-1868 г. Макар и уредени при максимално избягване на сериозни международни колизии, и трите споменати събития чертаят траекториите на отслабващите военно-политически позиции на Високата порта. Разгледани в успоредица с все по-отчетливото обособяване на немюсюлманските нации в пределите на Османската империя, тези събития подсказват, че Танзиматските рефформи довеждат до практическо разграждане интегритета на вековната теократична държава. Разграждане, което е особено видимо на Балканския полуостров, и което набира инерция чрез все по-амбициозните иредентистки и освободителни движения на сърби, гърци, румънци, българи.

Да обобщим

След 1699 г. структурната и политическа криза в Османската империя става все по-дълбока и все по-видима. Тя намира израз в разпада на централизиранта държавност, характерен с особена сила за края на XVIII и началото на XIX ек. Последното обстоятелство довежда до поредица от военни загуби от Австрия и Руси и до попадане на Империята във фактическа зависимост от двете западни сили с най-значими интереси в региона — Англия и Франция.

През втората и третата четвърт на XIX век, чрез поредица от реформени действия, намерили най-ярък израз в т. нар. *Ера на Танзимата*, османските управници осъществяват частична модернизация и видима стабилизация на своята държава. Тези

реформени действия обаче не успяват да възпрат засилващите се тенденции за обособяване на християнските нации на Балканите. Тенденции, които разтварят политическите ниши за разширяване суверенитета на румънската, гръцката и сръбската държавност и благоприятстват условията за размаха на българското националноосвободително движение.

Библиографски ориентири

Димитров, Страшимир. Султан Махмуд II и краят на еничарите. София, Издателство "Седем дни", 1993

Еремеев, Дмитрий и Михаил Мейер. История на Турция в Средните векове и Ново време. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1998

Източният въпрос в дипломатически документи, спомени на политически дейци и материали от периодичния печат на епохата. Съставители Иван Илчев и Борислав Гаврилов. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1995

История на Османската империя. Под редакцията на Робер Мантран. София: Издателство "Рива", 1999

Кицикис, Димитри. Османската империя. София: Издателска къща "Кама", 2000

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Вестник "Дунав" – пропагандатор на вилаетската система сред българите. – В: *Сборник в чест на акад. Христо Христов.* Изследвания по случай 70 години от рождението му. София: Издателство на БАН, 1988

Мейер, Михаил. Османская империя в XVIII веке. Москва: РАН, 1991

Мъхнева, Румяна. Земята извън "времето": Русия и Османската империя: Антропология на промяната — края на XVI – началото на XVIII век. Варна: Издателство "Славена", 2003

Мутафчиева, Вера. Османска социално-икономическа история. София: Издателство "Петър Берон", 1999

Петросян,Ирина. Османская империя: Реформы и реформаторы (конец XVIII-начало XX в.). Москва: Наука, 1993

Плетньов, Георги. Митхад паша и управлението на Дунавския вилает. Велико Търново: Издателство "Витал", 1994

Шугър, Питър. Югоизточна Европа под Османско владичество 1354-1804. София: Издателство "Кралица Маб", 2003

Gradeva, Rosiza. Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities. Analecta Isisiana LXXVI. Istanbul, The Isis Press, 2004

Davison, Roderic H. Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: the Impact of the West. Austin: University of Texas Press, 1990

Davison, Roderic H. Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1963

Quataert, Donald. The Ottoman Empire 1700-1922. New York: Cambridge University Press, 2000

Show, St. J.and E. K. Show. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. II. Reform, Revolution and Republic: The Modern Turkey 1808-1975. Cambridge, 1977

БЪЛГАРСКИЯТ XVIII ВЕК
ФАКТОРИ И ФЕНОМЕНИ НА РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

През 60-те и 70-те години на XX в. в българската историческа наука постепенно се налага като доминираща тезата, че началната граница на част от процесите, свързани с прехода от Средновековието към Новото време, трябва да се отнесе към първите десетилетия на XVIII век. Тази концепция не е нова за националната ни историопис. Тя е лансирана още в периода 1939-1943 г., когато Хр. Гандев отпечатва новаторските си монографични изследвания "Ранно възраждане 1700-1860" и "Фактори на Българското възраждане 1600-1830". При все това същинското официализиране на мнението за принадлежността на целия XVIII век към възрожденската епоха е свързано с интелектуалната активност на историците от следващото поколение — В. Паскалева, Хр. Христов, Стр. Димитров, Б. Цветкова, Н. Тодоров, Д. Косев. В поредица от изследвания, публикувани през третата четвърт на XX в., изброените учени систематизират значителен обем документални свидетелства и логически доводи в полза на тезата, че стопанската, обществено-политическата и културната активност на българите през първата половина на XVIII-то столетие в най-съществените си прояви следва да се свърже с факторите и феномените на Ранното възраждане. През декември 1976 г., след дискусия в историческата колегия, споменатата теза е възприета като официална. Макар и уязвима от определени тълкувателни позиции, и към момента тя се приема за общовалидна — поне в средите на професионалните историци.

Безспорно най-яркият белег на поврата в периода на Ранното Възраждане представлява творческото дело на Паисий Хилендарски. То обаче не е уникалният факт, който по думите на Марин Дринов е внесъл ред в "първоначалния хаос" и е осъществил народностната консолидация на "разнебитените и разглобени българи". От хоризонта на съвременните знания по-приемлива изглежда тълкувателната позиция на Иван Шишманов, в съответствие с която "Паисий е едно голямо звено в една дълга каузална верига, а не един случаен лост, един акцент". Логиката на тази тълкувателна позиция, съчетана със систематизираните през последното полустолетие факти по проблема, дава основания анализът на българския XVIII век да се осъществи в три проблемно-времеви компонента — *Предпаисиев*, *Паисиев* и *Следпаисиев*.

Предпаисиеви феномени и фактори на прехода

Промените В известната си статия "Отец Паисий — неговото време, неговата история и учениците му" (1871) М. Дринов окачествява първите десетилетия на XVIII век като "най-черно време в живота на нашия народ"; време в което "българете не са вече съществували като народ, а са съставяли един куп от люде утиснати, подавени, разнебитени". В противовес на представената визия, изследвайки икономическото състояние на обществото по това време, Стр. Димитров и В. Паскалева констатират, че все по-видимите белези на кризата в Османската империя през първата половина на XVIII век създават предпоставки за съществени промени в стопанското ежедневие на българите. Увеличаването на частнособственическия сектор в селското стопанство активизира стоковите отношения в преобладаващо аграрната икономика на българите по това време. Видими промени настъпват и в градското стопанство. Те са свързани с напредващото разделение на труда в рамките на занаятчийското производство, с активизиране на вътрешнотърговския обмен в пределите на етническата ни територия и със засилен външнотърговски интерес от страна на най-проспериращите западноевропейски държави — Англия и Франция.

Важен елемент на промяната представлява подробно описаното от Хр. Гандев и Н. Тодоров придвижване на българите от селото към града. Тази тенденция създава предпоставки за утвърждаване на една относително заможна и влиятелна прослойка от български занаятчии и търговци в селищата от градски тип по нашите земи. Пряко свързано със споменатата тенденция е едва доловимото, но реално увеличаване на българския интелектуален елит. Във връзка с последното обстоятелство Р. Радкова и Н. Генчев констатират по-отчетливо функциониране на традиционните образователни структури и книжовни средища по нашите земи.

Разгръщайки се в традиционното си политическо русло, организираните антиосмански инициативи на българите от първата половина на XVIII век се отличават с по-висока степен на интензивност. Тази особеност важи както за подробно проучените от Б. Цветкова хайдушки прояви, така и за антиосманските въоръжени действия, свързани с войните, водени по това време от Високата порта — най-вече с Австрия и Русия. Преки и косвени изворови податки свидетелстват за активизиране на елита на българската католическа общност по посока на подробни планове за въстание в хода на австро-турската война от 1716-1718 г. Подчертано антиосмански характер имат и вълненията на християните в Югоизточна и Северна България, провокирано от размириците в Истанбул през 1730 г. В хода на следващата австро-руско-османска война 1735-1739 г. политическата активност на българите става все по-видима. Тя намира израз в доброволческо движение, във въстанически опити в западнобългарските предели и в някои дипломатически сондажи, осъществени от високопоставени духовници. Позовавайки се на новооткрити османотурски документи Елена Грозданова описва един български бунт от 1751 г., избухнал в района на Стара Загора, Казанлък и Чирпан във връзка със събирането на данъка джизие.

През първата половина на XVIII век появилият се в предходното столетие мит за "дядо Иван" се превръща в съществен компонент на възрожденските политически комбинации. Този мит е свързан с все по-високата активност на Русия на Балканите и с все по-тясното обвързване перспективите на българските антиосмански прояви с руската военно-политическа активност в региона. Към средата на XVIII в. Партений Павлов(ич) записва в автобиографията си една разпространена сред балканските християни песен, посветена на "любовта към нашите единоверни православни москалии":

Радвай се, руски орел двуглави,
сега ти си в целия свят славен.

Митът за покровителствената роля на Северната империя спрямо балканските християни е втъкан дълбоко във възрожденската публичност. В този смисъл, постепенното улягане на този мит в масовото съзнание през първата половина на XVIII век е знак за започнал поврат в политическото битие на българите.

Макар и по-трудно доловими промени са констатирани и в някои други области — жилищната, обществената и култовата архитектура; църковните живописни жанрове — стенопис, иконопис, щампарство; традиционните художествени занаяти; народното песенно творчество. Най-ярките новаторски прояви от този период, обаче, са разположени в пределите на писаното слово. Те са свързани с дейността на няколко групи просветени мъже, доловили по различни пътища веянията на Просвещението, Барока, Класицизма и дръзнали да се усъмнят в изконни поведенчески канони и книжовни норми. Споменатите мъже са обединени в три кръга — *дамаскинари, католически книжовници, православни книжовници с общославянско съзнание.*

Дамаскинари

Най-разпространената книжовна продукция сред българите през XVIII век са *дамаскините* —ръкописни сборници със смесено съдържание, създадени от монаси и свещеници — повечето от които слабо образовани. Най-ранните български дамаскини се появяват още в края на XVI век и представляват преводи на публикувания през 1558 г. във Виена сборник "Съкровище" на гръцкия монах Дамаскин Студит. Постепенно терминът *дамаскин* започва да обединява всички сборници, предназначени за църковно и извънцърковно четене, включващи както слова на Дамаскин Студит, така и текстове с нравствена тематика, религиозни или светски четива. В специалното си монографично изследване върху тази тема Д. Петканова описва 132 сборника, съдържащи изцяло или отчасти Дамаскинови творби и 61 сборника, които не съдържат Дамаскинови текстове, но по същество принадлежат към дамаскинарската книжнина. През XVIII в. се откроява тенденцията за демократизация на религиозните жанрове, намерила израз в превръщането на говоримия новобългарски език в комуникативна основа на дамаскините. Все по-често съставителите им вече не остават анонимни, а отбелязват имената си върху страниците на сборника — поп Тодор Врачански, Никифор Рилски, Теофан Рилски, Йоан Врачански и др. Долавят се и други промени — по-осезаемо става творческото начало при композирането на текстовете, по-отчетливо е авторското присъствие, по полетата и върху свободните страници се срещат все повече приписки, автобиографични и летописни бележки. В някои от дамаскините има директни антитурски внушения или патетични проповеди за ползата от грамотността, четенето, знанието. Последните две особености се открояват най-ярко в книжовното наследство на един от най-изтъкнатите дамаскинари Йосиф Брадати.

Йосиф Брадати (ок. 1714 — след 1758) произхожда по всяка вероятност от Разлог. Той е монах в Рилския манастир и често обикаля западнобългарските земи като *таксидиот*. Това обстоятелство не препятства книжовната му дейност, плод на която са известните към момента 15 негови сборника — 5 *автографа* и 10 запазени чрез преписи. Владеейки добре гръцки език, рилският монах се занимава предимно с преводи от новогръцки печатни книги. В съставените от него сборници са споменати или включени 128 отделни съчинения, а цялото му книжовно наследство възлиза на няколко хиляди ръкописни страници.

Изследователите на Йосиф Брадати — Б. Ангелов и Д. Петканова — са категорични, че книжовното му дело е разположено в преходната зона между Средновековието и Новото време. Наред с традиционните жанрове, теми и сюжети, този значим книжовен корпус съдържа и някои нови черти. Текстовете са подбрани с оглед интересите на възможно най-широка читателска аудитория. Преводите са свободни като съдържат много авторски добавки. Духовникът настоява за укрепване верската устойчивост на своите сънародници: "Стойте крепко на добро дело Божие." Препоръчва на сънародниците си да се отграничават от другите народи. В единични случаи той проповядва индиректно против *"агарянската власт"*. Косвено повлиян от просвещенската идеология, Йосиф изтъква предимствата на образоваността, съветва децата да се обучават от най-ранна възраст, бичува народните суеверия, насочва християните към по-висок личностен и обществен морал.

Йосиф Брадати се самоопределя предимно като православен християнин и след това като българин. Изтъкнатата йерархия на неговите обществени идентификации показва, че светогледът му е по-близък до традиционните публични ценности, отколкото до постулатите на модерния национализъм. Въпреки изтъкнатата особеност, в ръкописното му наследство се долавя разчупване на ред средновековни стереотипи — той е амбициозна личност с високо самочувствие и със собствена позиция по много от актуалните въпроси на деня. Творец с откроима инвенция и творчески размах, Йосиф Брадати е характеризиран от Б. Пенев като "първата по-крупна личност, която срещаме на прага на нашата по-нова книжнина".

Книжовници католици

Книжнината на българите католици е проучена обстоятелствено от ред доказали своя професионализъм изследователи — Л. Милетич, Н. Милев, Ив. Дуйчев, К. Телбизов, Кр. Станчев. При все това съществуват колебания относно пълната принадлежност на споменатото книжовно наследство към културния ресурс на българската нация. Тези колебания изхождат от нетипичната за големия етнически масив на българите религиозна и ценностна ориентация на католическите текстове, както и от езика, на който в повечето случаи са съставени те — латински или илирийски. Независимо от изтъкнатите съображения, съчиненията на българите католици носят в себе си ред черти, свидетелстващи за разчупването на някои средновековни стереотипи.

Кръстю Пейкич (1665-1731) е един от най-ярките представители на споменатата група. По подобие на своите предшественици Петър Богдан Бакшич, Филип Станиславов и Петър Парчевич той получава високо за времето си образование в католически колеж. Изпълнява стриктно дълга си на духовник, свързвайки дейността си с консолидирането на българската емигрантска община в Алвинц (Трансилвания) и с антиосманските надежди на християните в периода на австро-турската война от 1716-1718 г. Творчеството му е подвластно на веянията на Контрареформацията и Барока. Най-популярната му книга носи заглавие "Огледало на истината между Източната и Западните църкви" (1716). В нея е развита концепцията за единението между всички "братя илирийци" — южните славяни. Претърпялата няколко издания и преработки книга става изключително популярна в Средна Европа най-вече поради вложената в нея идея за изтласкване на Османската империя от Балканите. През 1717 г. е отпечатана друга книга на Пейкич, носеща любопитното заглавие "Мохамеданин, обучен догматически и катехитично в християнския закон с помощта на Корана". В нея е направен опит да се изтъкнат догматичните предимства на християнството пред исляма. "Наднационалистичен европеизъм" — така италианската изследователка Емануела Згамбати окачествява светогледа на Пейкич, припомняйки същевременно че книжовникът системно подчертава българския си народностен произход. Christophorus Peichich Bulgarus — с това име най-често се подписва той под текстовете си.

Братовчедите *Яков Пеячевич* (1681-1738) и *Франц-Ксавер Пеячевич* (1707-1781) също се включват активно в културния живот на католическа Европа без да пренебрегват българския си корен. В своя компендиум по география Яков Пеячевич представя България както чрез природните ѝ забележителности, така и чрез величавата ѝ история. В качеството си на теолог Франц-Ксавер Пеячевич посвещава специален трактат на религиозните различия и противоречия между православието и католицизма. Той е автор и на обширен непубликуван към момента ръкопис върху българската история.

Павел Дуванлийски (ок. 1733-1804/1805) и *Петър Ковачев* (1745/1746-1795) са представители на българския католически павликянски елит. И двамата са духовници, чиято дейност протича в относително затворената общност на павликяните в Пловдивско. Достигналият до епископски сан Павел Дуванлийски е оставил в ръкопис един сборник със смесено съдържание, в който най-впечатляващи са няколкото стихотворни текста, съставени в близка успоредица с фолклорни образци. Името на Петър Ковачев е свързано с четири ръкописни сборника, които разкриват широка обща култура. Книжовното наследство на двамата павликянски духовници е интересно с това, че сборниците им са написани на говорим български език с латиница.

Проникнати от веянията на западноевропейската култура книжовниците католици по правило не напускат пределите на традиционните религиозни теми и жанрове. От друга страна, в техните преводни и авторски съчинения се долавя все по-отчетливо ново личностно и творческо самосъзнание. Интерес представлява и подчертаното любопитство на повечето представители от този книжовен кръг към историческата проблематика — явление, сполучливо онасловено от Илия Конев с термина *исторически латинизъм*. Към споменатото явление с известна условност може да се причисли и трудът на францисканския монах *Блазиус Клайнер* "История на България", съставен през 1761 г. за нуждите на българската католическа общност в Алвинц.

Православни предпаисиеви книжовници

Предшественици на Паисий — тази квалификация е дадена от Б. Ангелов на 15 православни дейци от XVIII век, чиито книжовни занимания разчупват каноните на средновековната традиция и дават сигнали за нова ценностна ориентация. Подчертано приоритетна позиция в споменатата група заема многозначната фигура на *Партений Павлов(ич)*[*] (края на XVII в. — 1760). Той е роден в Силистра. Учи в родния си град, Букурещ и Костур. В качеството си на поклонник, учител и православен духовник обикаля Албания, Далмация, Италия, Чехия. Пътува до о-в Корфу. Посещава Белград и Виена. С културни и (евентуално) политически мисии в периода 1733-1735 пребивава в Черепишкия манастир, Ниш, София, Пловдив, Рилския манастир. Кариерата му на духовник е обвързана с Архиепископията в Сремски Карловци, обслужваща духовните нужди на православните сърби, живеещи в Хабсбургската империя. Пред 1751 г. получава епископски сан като заема длъжността *викарий* при Карловацкия митрополит Павел Ненадович.

Автор на обширни приписки, на преводни и оригинални книги, на дипломатически писма до руската императрица Елисавета Петровна и до руския Свети Синод, П. Павлов(ич) е останал в културната история на южните славяни най-вече със своята *Автобиография* — кратък очерк за странстванията на един неспокоен дух. Това съчинение, сполучливо назовано от Юрдан Трифонов "Пътуванията или сказанията на Партений", полага началото на автобиографичния жанр в южнославянските литератури. В напрегнатата му повествователност ясно са откроява трудно разчленимото към средата на XVIII век съзнание на интелектуалеца за общославянска етно-културна принадлежност.

При все това публичната дейност и книжовното наследство на Партений Павлов(ич) съдържат ясни сигнали за появата на ренесансовия манталитет в *Предпаисиевата зона* на българския XVIII век. Тези сигнали са свързани с изкушенията на пътешествието и знанието, с амбицията за персонална доминация и с по-отчетливото авторско самосъзнание — все белези, които могат да бъдат открити в действията и текстовете на високопоставения служител на Карловацката архиепископия.

Подобни белези могат да бъдат разчетени и в творческите изяви на Партениевия съвременник *Христофор Жефарович* (края на XVII в. — 1753). Роден в българско семейство в Дойран, Жефарович се отдава относително рано на монашеско служене и на зографския занаят. Той пребивава и работи последователно в Белград, Сремски Карловци, Нови Сад като трайно свързва съдбата си с православните сърби в Хабсбургската империя. Пътува до Солун, Яфа, Йерусалим. През 1737 стенописва манастира Бочани, а през 1740 — православния храм в с. Шиклош (Унгария). След това се отдава на медогравюра с подчертано предпочитание към религиозната тематика. В началото на 40-те години отпечатва книгите си "Поучение к новопоставленому йерею" (1742) и "Буквар" (1744). През 1748 г. се появява илюстрираният от него с 60 гравюри пътеводител "Описание светаго Божия града Йерусалима". Изпъстрената с библейски сюжети, религиозни сцени и пейзажи книга се радва на изключителна популярност сред православните народи най-вече заради своето добро художествено оформление. До 1836 г. тя претърпява 12 издания на три езика — черковнославянски, руски, гръцки.

Трайното отсядане на Христофор Жефарович в културната история на южните славяни е свързано най-вече със съставената от него "Стематография", отпечатана във Виена през 1741 г. Книгата представлява албум с графични изображения, в чиято първа част са подредени образи на български и сръбски светци и владетели — дело на Жефарович. Втората част е изцяло издържана в пределите на *хералдиката*. Тя включва 57 герба на различни митични или реални етноси, съпроводени с пояснителни четиристишия. Хералдическите знаци и текстовете към тях са заимствани от отпечатаната през 1701 г. на латински език "Стематография" с автор придворния виенски историк Павел Ритер Витезович, която пък от своя страна е повлияна от съчинението на дубровнишкия абат Мавро Орбини "Царството на славяните" (1601). Както оригиналните, така и заимстваните литографии у Жефарович са подвластни на символиката и похватите на бароковото изкуство.

Най-преките внушения на съставената от Христофор Жефарович "Стематография" са концептуално ангажирани с *илиризма*, пропагандиран от Карловацката архиепископия като политико-културна концепция, настояваща за лидерска роля на сърбите сред южните славяни. Изданието има обаче и друг пласт, който не може да бъде пренебрегван. Той се долавя в отпечатаната в самия край на книгата ода за Христофор Жефарович, написана от бъдещия Карловацки архиепископ Павел Ненадович. В нея дойранецът е квалифициран едновременно като "любител царства илирическаго" и "ревнител отечества болгарскаго". Подобна двойнственост се долавя и в позицията на самия Жефарович. Склонен да изтъква войнствената символика на българския хералдически символ — коронования лъв, той без колебание се придържа към оценката на Орбини/Витезович за българите като племе, надарено повече със сила, отколкото с разум. *"Иллирико-рассиянский [илирическо-сръбски] общий зограф"* — това е самоквалификацията, която най-често си приписва авторът на "Стематография"; самоквалификация, подсказваща преднационалната фаза, в която се намира политическото съзнание на православния южнославянски елит по това време и чертаеща траекториите на трудния преход към ценностите на национализма в условията на българския XVIII век.

---

[*] Приемам тази двойна форма на изписване на името му като най-точна, защото самият той до края на 30-те години се подписва *Павлов*, а след това — *Павлович*.

В книгата на Ил. Конев "Българското възраждане и Просвещението" е направено сполучливо тълкуване на "Стематография". В него се настоява емблематичната книга да бъде мислена като явление, притежаващо "равноправно място в културно-националното развитие на българите и сърбите поотделно, така също и в еволюцията на илиризма". Същевременно Ил. Конев привежда факти, потвърждаващи трайната обвързаност на албума "Стематография" с Паисиевата линия в българското историческо битие. Известно е, че в "История славянобългарска" има критични бележки към просръбските пристрастия на Жефарович. Същевременно Паисиевият текст заимства директно някои негови постановки и внушения. Констатираната културна комуникация има свое продължение във времето — през втората половина на XVIII и през XIX век са регистрирани многобройни преплитания на двете явления. Част от по-късните преписи и преправки на "История славянобългарска" са "илюстрирани" с гербове, извлечени от "Стематографията". Подобна симбиоза съществува в преписа на Паисиевия труд, направен от Дойно Граматик през 1784 г., в Славейковата редакция на "История славянобългарска" (1742), в популярния "Царственик..." на Христаки Павлович (1844). Както и във всички късновъзрожденски политически знаци и послания, свързващи изправения коронован лъв с концепцията за националния суверенитет на българите — печатът на БРЦК, знамето на панагюрските въстаници или нетърпящият възражение Чинтулов призив: "Да стане левът наш балкански..."

Паисий Хилендарски и неговата "История славянобългарска"

Животописни бележки

Сведенията за жизнения път на Паисий Хилендарски са оскъдни и фрагментарни. Те са извлечени най-вече от авторското послесловие към "История славянобългарска" и от някои единични документи. Роден е през 1722 г. в Самоковска епархия. Косвени податки, свързани с брат му, подхранват широко разпространената теория, че родно селище на Паисий (чието светско име не е известно) е Банско. В публичното пространство битуват и други предположения, които, според сполучливата терминология на Йордан Иванов, биха могли да бъдат назовани *предания — доспейско предание, кралевдолско предание, бельовско предание, рельовско предание*.

Няма преки сведения за характера и степента на образованието, получено от Паисий, и за неговата ранна младост. Известно е, че през 1745 г. той се замонашва и се установява в Хилендарския манастир, разположен в "Света гора Атонска" — както сам пише в заглавието на своята "История..." По това време игумен на манастира е брат му Лаврентий. В качеството си на *таксидиот* монахът Паисий обикаля българските земи, за да осигурява поклонници и приходи на светата обител. Старанието му е възнаградено с чин *йеромонах* и с почетната титла *проигумен* (помощник на игумена).

Изследователите на Паисиевото дело (Й. Иванов, Б. Пенев, Н. Драгова, В. Велчев, Хр. Христов) са единодушни, че подтикът за написване на "История славянобългарска" до голяма степен е свързан с интелектуалната атмосфера в атонските манастири. От една страна, тамошните богати библиотеки съдържат значим обем информация за миналото на балканските християни, която е способна да подхрани продуктивни историописни занимания. От друга страна — към средата на XVIII в. в монашеските братства отчетливо се открояват признаците на национално отграничаване и началните белези на международно съизмерване. "Така и много пъти сърбите и гърците ни укоряваха, че нямаме своя история" — пише Паисий. Тези именно критики, по думите на светогорския монах, са го провокирали да състави своя труд.

Воден от ясно откроим патриотичен порив, в продължение на две години Паисий проучва книжовното богатство на атонските манастири като извлича от там сведения за миналото на българите. През пролетта на 1761 г. хилендарският монах е изпратен с манастирска мисия в Сремски Карловци. Независимо от недоброто си здравословно състояние, той предприема пътуването до сръбските земи в Хабсбургската империя. Тласка го най-вече амбицията да събере допълнителни материали за готвения труд — "и у немская земля повече за това намерение ходих".

Веднага след връщането си в Атон Паисий се заема да завърши своята "историйца". Скоро му се налага да се премести временно в манастира Зограф, заради развихрили се "големи смущения и несъгласия" в хилендарското братство. През 1762 г. "История славянобългарска" е завършена, а авторът ѝ отново се прибира в своя манастир.

Престоят на Паисий в Зограф е свързан с две важни обстоятелства. Там той — по собствените му думи — намира "още много сведения и писания за българите", които използва при оформянето на труда си. В Зографския манастир е съхранена и черновата на "История славянобългарска", писана от ръката на Светогорския монах. Ръкописът е идентифициран през 1906 г. от Йордан Иванов. През последните десетилетия на миналия век по полукриминален начин Паисиевият автограф се появява в София. През 1998 г. той по официален път е върнат в светата обител, за да укрепи факта на нейната принадлежност към българското културно пространство.

След написването на "История славянобългарска" Паисий Хилендарски отново поема бремето на таксидиотството. То му осигурява и възможности за разпространение на новосъставената книга. Със сигурност е регистрирано посещение на Хилендарския монах в Котел в началото на 1765 г., където е направен и първият препис на "История слабянобългарска". Предполага се, че и Самоковският препис от 1771 г. също е свързан със съответно отсядане на Паисий в епархиалния център. През 1770 г. духовникът пътува в района на Сяр, а през 1773 г. в Солунско. Приема се, че е починал през 1773 г. в Амбелино — днешен квартал на Асеновград. Към това сведение, извлечено от кондика на Хилендарския манастир, се придържат Б. Ангелов, Хр. Христов, Б. Райков. През последните десетилетия то се приема за по-вероятно от изказаното от Йордан Иванов мнение, че Паисий приключва земния си път в Самоков през 1798 г.

Паисиевият текст

Към момента няма сигурни сведения йеромонах Паисий Хилендарски да е свързан с друг книжовен труд. Това обстоятелство не принизява значението на единствения Паисиев текст — "История славянобългарска" — творба единодушно призната за повратна точка на българския преход от Средновековие към Ново време.

"Не съм учил нито граматика, нито светски науки, но за простите българи просто и написах. Не се старвех според граматиката да нареждам думите и да намествам речите, но да събера заедно тая историйца." Зад тази непресторена изповед се крие както амбицията на Паисий да доближи текста си до максимален брой "читатели и слушатели", така и съзнанието му за сложността на предприетото историописно начинание. Споменатата сложност произтича най-вече от липсата в българския културен контекст преди Паисий на системно изложение върху средновековното ни минало. Тя е свързана и с относително трудния достъп до пръснатите източници на историческа информация по проблема, произтичащ от характера на комуникациите в средата на XVIII век. При все това изследванията на В. Златарски, Н. Драгова, В. Велчев, Р. Пикио, Е. Дроснева върху изворите на "История славянобългарска" показват, че в основата на Паисиевия текст са залегнали сведения, извлечени от многобройни източници, сред които и представителни за времето си исторически трудове.

Грамоти на българските средновековни владетели, жития и други съчинения на представители на Търновската книжовна школа, както и някои непознати на съвременната наука старобългарски текстове — това са основните групи домашни извори на Паисиевия труд. Н. Драгова открива и преки заемки от "Стематография"-та на Хр. Жефарович. Използвани са и някои руски, гръцки и сръбски източници. Значителен обем от фактите са почерпени от две авторитетни тогавашни издания — *Annales Ecclesiastici [Църковни анали]* (1607) от кардинал Цезар Бароний в руския му превод от 1719 г. и *Il regno degli slavi [Царството на древните славяни]* (1601) от дубровнишкия абат Мавро Орбини в руския му превод от 1722 г. Паисий открива последната книга при пътуването си до Сремски Карловци, широко използва в съчинението си данни от нея, назовавайки автора ѝ *Маврубир*. В "Царството на древните славяни" Хилендарският монах намира текст, окачествен от него като "кратка история за българските царе". И макар че е склонен да се доверява на споменатия източник, Паисий открито обвинява Мавро Орбини в религиозна нетолерантност — "бил латинин [католик], не почита българските и сръбските светци, които просияли после, когато латините се отделили от гърците".

Прецизни текстологични анализи показват, че в много от своите части "История славянобългарска" се движи твърде близо до съответните източници — особено до книгата на Орбини. Това обстоятелство е израз на подчертана амбиция за историописна пълнота. То не променя факта, че творбата на атонския монах е самостойно съчинение, в което фактите са подредено умело, а авторовите тези са откроени по недвусмислен начин.

По своето *съдържание* "История славянобългарска" представлява исторически разказ за средновековното минало на българите от дълбока древност до падането на Балканите под османска власт. Текстът е разчленен на следните части — две предисловия, същински исторически разказ, четири приложения и послесловие. Привидно нехомогенното повествование е скрепено от водещата теза за българското военно-политическо и културно превъзходство над съседните християнски народи — най-вече сърби и гърци. Тази теза се откроява най-вече в непоколебимото Паисиево убеждение, че във военни и политически начинания българската кауза е единствено справедливата, че българските победи в битките с Византия са закономерни и естествени, а претърпените от нашите владетели поражения са израз на историческа несправедливост.

Първото предисловие, озаглавено "Ползата от историята", е заимствано почти изцяло от предговора на руското издание на книгата "Църковни анали" на Цезар Бароний. "Искаш ли да седиш у дома си и да узнаеш без много трудно и опасно пътуване миналото на всички царства на този свят <...> — чети историята. <...> Историята дава разум не само на всеки човек, за да управлява себе си или своя дом, но и на големите владетели за добро властване". Това настояване е написано в духа на просвещенския историзъм. То представлява своеобразен ключ за разгадаване не само на Паисиевото увлечение по историописния жанр, но и на общовъзрожденското тежнение да се поддържа жив споменът за най-емблематичните факти от общонационалното минало.

След първия предговор е разположено заглавието на Паисиевата книга. То е съставено в духа на ранновъзрожденската поетика — пространно и обстоятелствено. В него е изтъкнато името на автора, придружено с кратки биографични данни. Загърбвайки традиционната за средновековната книжнина анонимност, чрез заглавието на своя труд Паисий показва ясно, че и мотивите за написването на тая "историйца" също са извън средновековието. Не за спасение на душата, а "за полза на българския народ" е сглобен историческият разказ. Последното обстоятелство демонстрира ясно свързаните с контекста на Новото време народностно-светски измерения на Паисиевото повествование.

Второто предисловие е авторско, то е написано за "ония, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история". Още в началото книжовникът насочва вниманието на разнородната си аудитория към градивните функции на знанието за миналото на собствения народ: "Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български <...> За вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на вашите бащи, както знаят всички други племена и народи своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език." С патетичен тон и неприкрита прочувственост в този манифест за национално самоопределение Паисий настоява сънародниците му да загърбят чуждопоклонството и да започнат да черпят самочувствие и достойнство от собствената си културно-историческа идентичност. Идентичност, която се основава на вековна историческа традиция, регистрирана в "царски истории и архиерейски кондики".

Същинската част на "История славянобългарска" има за предмет българското средновековно минало. В съответствие с традициите на славяно-византийската историопис, Паисий начева изложението от библейски времена. Българите — еднозначно определени като славянски народ — са представени като наследници на Афетовия син Мосхос. Позовавайки се на данните, извлечени от достъпните му източници, атонският монах реконструира основните факти от политическото развитие на българската държавност — от създаването ѝ до падането под турска власт. Очеркът за българското минало е прекъснат в частта, касаеща управлението на цар Михаил Шишман, като е направена кратка добавка със заглавие: "Тук внимавай, читателю, ще кажем накратко за сръбските крале".

Първото приложение представлява списък на "българските крале и царе", съставен по модела на кратките византийски хроники. Второто приложение е посветено на "най-знаменитите" средновековни български владетели. Към тази група са приобщени тринадесет владетели, които са "били свети в живота си и храбри и силни в царското си благополучие". Зад цитираната обща формулировка се крие еднозначен критерий за "знаменитост" — бляскави победи на бойното поле над силни съседи и могъщи агресори.

В духа на *просвещенския филологизъм* Паисий обръща поглед и към културната история на своя народ. В третото приложение — "За славянските учители" — е представена дейността на братята Кирил и Методий. Паисий настоява, че веднага след като превеждат църковните книги на славянски език солунските просветители ги предават "първо на българите и книгите били наречени български, както и досега гърците знаят това". В тази част са отхвърлени претенциите на руси и сърби за първенство по отношение на славянската писменост и е формулирана една от най-силните тези на ранновъзрожденския ни национализъм: "Така българите по-рано от всички славянски народи приели православието, по-рано имали свой патриарх и цар и [по-рано] започнали да четат на своя език." Тезата за първенството на българите по отношение на такива съществени цивилизационни феномени като християнската религия, църковната самостоятелност и писмеността се вписва плътно в митотворческата среда на възрожденския културен фон. Тя служи не само за отграничаване от другите православни славянски народи, но и за формиране устоите на специфично национално самочувствие. По посока на тази теза работи и последното приложение на Паисиевата книга. В него са откроени 58 светци, които са "просияли от българския народ в последно време".

"История славянобългарска" завършва с послесловие, написано в публицистично-изповеден стил и в присъща на новобългарската словесност аз-форма. "Аз, Паисий йеромонах и проигумен хилендарски, събрах и написах, от руските прости речи преведох на българските и славянски прости речи. Разяждаше ме постоянно ревност и жалост за моя български род, че няма наедно събрана история за преславните деяния от първите времена на нашия род, светци и царе. <...> И съставих я в манастира Хилендар при игумена Лаврентий, мой роден брат от една майка и по-стар от мене". Тези неизкусно наместени думи съчетават в едно биографията на текста с биографията на неговия автор, очертавайки параметрите на значим обрат в преподреждането на книжовните комуникации в съответствие с правилата на Модерната епоха.

Споменатите правила се долавят в критичния авторов тон спрямо някои от използваните източници, в амбицията за строене на текста върху по-широка информация, в наченките на историко-сравнителен подход, в склонността към рационално обяснение на някои факти. "История славянобългарска" е проникната от просвещенски патос и от типичен за епохата етноцентризъм. Най-отчетливият белег на Паисиевата принадлежност към същинските възрожденски ценности е внушението за *национално самоопределение*, прокарано в историческото повествование посредством концепцията за политическата и военна доминация на средновековна България над съседните народи и държави и за културния приоритет на българския народ в средата на православните християни. Вътканият в тази концепция *ранновъзрожденски национализъм* носи белезите на значим обществен обрат. В този смисъл, всички тълкувания на Паисиевата история, които директно я прикрепват към проявите на *късновъзрожденския национализъм* — просветно движение, църковен въпрос, освободители борби — до известна степен насилват фактите, откъсвайки Паисиевата книга от същинската ѝ културна среда. Подобен подход лишава феномена "История славянобългарска" от богатото му многозначие и от способността му да чертае посоките на новобългарската идентичност дори и с похватите на традиционната историопис.

Християнският провиденциализъм, представянето на историческите събития като продължение на библейските, доловимият фолклорен пласт, компилативният метод, някои предпочитани в средновековната историопис похвати, очерците за светци и мъченици — това са все черти на "История славянобългарска", които я свързват с предмодерната епоха. Откроените черти, както и многото фактографски неточности са породили тезата за историографска непълноценност на Паисиевото повествование, формулирана от Б. Пенев. Тази теза през последните десетилетия е подложена на систематична критика и постепенно се налага мнението, че "История славянобългарска" съответства на нивото на историческото познание на своето време, като много от пропуските и грешките в нея произтичат от слабата проученост на балканското средновековие в европейската историопис до средата на XVIII век.

Разпространение на "История славянобългарска"

Паисиевата книга е съставена и написана като *ръкописен текст*. Авторът ѝ предвижда тя да бъде разпространявана чрез преписване: "Преписвайте тая историйца и платете, нека ви я препишат, [тия] които умеят да пишат; и пазете я да не изчезне!" В цитираното послание ясно изпъква фактът, че "История славянобългарска" е разположена изцяло в комуникативната среда на традиционната ръкописна книжнина. Това обстоятелство остава валидно до 40-те години на XIX век и придава специфика на нейното присъствие в пределите на Ранното възраждане.

Както е известно, ползвайки личен Паисиев екземпляр, през 1765 г. бъдещият епископ Софроний Врачански прави първия препис на "История славянобългарска". Този ръкопис, както и вторият Софрониев препис от 1781 г. се считат за особено близки до оригинала. От същата епоха са и Самоковският препис (1771 г.), Никифоровият (1772 г.), Жеравненският (1772 г.), Ковачлъшкият (1783 г.), Еленският (1784 г.). Изследвайки разпространението на Паисиевата книга, В. Златарски въвежда разграничение между *препис* и *преправка*, като за преправки счита онези нейни ръкописни варианти, които значително се отклоняват от оригинала. Към момента на историческата наука са известни около 70 преписа и преправки на "История славянобългарска", като повечето от датираните се появяват през първата половина на XIX век. *Таблица №7*[*] демонстрира количественото разпространение на книгата, както и състава на преписвачите ѝ, разграничен по принципа духовни/светски лица. Вторият критерий има отношение към преобладаващото светско начало в културния фон на възрожденското общество от 30-те години нататък.

---

[*] Данните са извлечени от изследването на Иванка Пенчева, споменато в края. Общият брой на преписите, включени в таблицата, е по-малък от 70, защото някои от познатите на науката преписи не са датирани.

Таблици №7

Преписи на Паисиевата история

Период	*Преписи, правени от духовни лица*	*Преписи, правени от светски лица*
1765 — края на XVIII век	10	—
Първата половина на XIX век	13	21
Втората половина на XIX век	2	5

Ясно откроимото засилване на интереса към Паисиевата книга през първата половина на XIX в. е факт, който демонстрира интуицията на нейния автор за тенденциите на общобългарския развой. Изтъкнатото обстоятелство показва и умението на атонския монах да формулира послания с дълготраен публичен ефект. След прецизен текстологичен анализ на *единайсетте известни редакции на "История славянобългарска"* Ил. Тодоров стига до основателното твърдение, че "от 1762 г до средата на XIX в. Паисиевото слово е живяло активно в българското общество". Любопитното в случая е, че най-многобройните и разнообразни преправки на Паисиевата история от третата четвърт на XIX в. са обогатени с многобройни допълнителни факти и оценки, извлечени от престижни за времето си ръкописни и печатни книги. По този начин силните националистически внушения на Паисиевия оригинал се втъкават плътно в по-богатата на сведения за историческото ни минало информационна среда на българския XIX в.

През 1844 г. излиза печатна история, в чиято основа стои една от преправките на Паисиевата книга. Тя е съставена от свищовския учител Христаки Павлович и е публикувана в Будим[**] в значителен за времето си тираж под заглавие "Царственик или история болгарская". Веднага след появата си "Царственик"-ът се превръща в неизменно училищно помагало и в предпочитан източник на историческа информация за просветените българи. С това обаче не се изчерпва битуването на Паисиевия ръкопис във възрожденската печатна книжнина. Чрез откъси, позовавания и заимствания на сюжети той се отлага (макар и частично) в популярни печатни текстове на Константин Фотинов, Васил Априлов, Райко Жинзифов, Георги Ст. Раковски, Добри Войников, Петко Р. Славейков, Гаврил Кръстевич. В популярната си историческа книга "Няколко речи о Асеню первому" (1860) Раковски определя съчинението на "приснопамятний отец Паисия" като "драгоценна повестност[*]". Тази квалификация е израз колкото на авторска оценка, толкова и на оформилата се в общественото съзнание представа. Споменатата представа придобива завършен вид в лансираното пак на страниците на предосвобожденската печатна книжнина Марин-Дриново настояване повратният Паисиев текст да бъде положен в началото на възрожденската епоха. Настояване, което е резултат колкото от значимите и ясни послания, формулирани в този текст, толкова и от трайното вплитане на непретенциозната ръкописна история в най-динамичната зона на възрожденските културни и политически общувания.

[**] Това е славянското название на гр. Буда в Унгария, който днес е в състава на столицата Будапеща.

[*] Думата *повестност* у Раковски буквално означава *история*.

Следпаисиеви фактори и феномени на българския XVIII век

Възраждане чрез историопис

Настойчивият интерес към миналото на собствения народ е присъщ не само на Паисий Хилендарски, но и на ред други просветени българи от втората половина на XVIII век. Прието е, че хронологически най-близо до "История славянобългарска" е разположена една анонимна "История во кратце о болгарословенском народе", назована от В. Златарски *Зографска българска история.* Тя се съхранява в Зографския манастир в препис от 1785 г. Ю. Трифонов предполага, че тя е съставена през 1761 г. Същият автор лансира тезата за преки книжовни взаимодействия между анонимния зографски историописец, Паисий Хилендарски и йеросхимонах Спиридон и прави подробен извороведски анализ на съчинението.

Следвайки традицията на летописния жанр, *Зографската българска история* изброява в краткословен порядък 41 български владетели, представяйки ги чрез техните най-открояващи се дела. Водещата теза е, че българите имат древен произход и трайно място в политическата карта на Балканския полуостров. При все че по своята форма тази ранновъзрожденска летопис се родее със средновековните книжовни форми, тя е приета за част от "Паисиевата новобългарска историографска традиция през XVIII век" (Д. Цанев).

С аналогично двойнствено положение се отличават и *летописните повествования* с регионален или родов сюжет, характерни за втората половина на XVIII в. Те могат да бъдат мислени като белег на съзряващо историческо съзнание, свързано с някои от параметрите на преднационално обособяване. Сред най-популярните съчинения в тази група са "Летописът на поп Йовчо от Трявна", "Рилският летопис", "Летописът на хаджи Велико от Шумен", "Еленският летопис". Косвено свързано с посочената летописна традиция е и по-значимото присъствие на приписки и кратки бележки по полетата и свободните страници на ръкописни и печатни книги. Свидетелстващи в максимално краткословен порядък за разорителни войни и разбойнически набези, за удивителни природни явления и ужасяващи епидемии, за появата на небесно знамение или за преписването на нова книга, тези кратки текстове изпълват пространството на ранновъзрожденските общувания с любопитни факти и обстоятелства. Същинската им обновителна сила обаче се проявява във все по-неприкритото присъствие на субективната оценка и на индивидуалното преживяване, свързани с присъщата на Новото време по-отчетлива персонализация на повечето културни и политически начинания.

"История во кратце о болгарском народе словенском" е ръкописна историческа книга, съставена от *йеросхимонах Спиридон* (неизв. — 1824). Тя е известна на науката с един *автограф,* на който е отбелязана годината 1792, и един препис от 1819 г. Авторът ѝ е високо образован духовник, познат и с други ръкописни съчинения. Наскоро открития в сбирката на Ив. Дуйчев Спиридонов ръкопис от началото на XIX в. дава основание на изследователите да квалифицират начетения духовник като ерудит в областта на догматическото богословие .

Спиридоновата история е по-обемна от Паисиевата. Тя е фактологически уплътнена и конструирана върху широк кръг източници, някои от които непознати на Паисий. Изложението започва от библейските времена, проследява развоя на българското средновековно минало, разказва за османското нашествие и завършва с очерк върху съдбата на българския народ под османска власт — до края на XVIII век.

Изследователите на книгата — В. Златарски, Б. Пенев, Н. Драгова, Б. Христова — констатират, че изложението е подчертано несистематично, а концепцията за приоритета на българския народ е силно подвластна на християнския провиденциализъм и на средновековния месианизъм. В нея, успоредно със сполучливи исторически разкази, битуват фолклорно-митологични мотиви, както и някои не особено изчистени послания. Прието е, че Спиридоновата история е разположена в преходната зона между християнския универсализъм и националната историопис. Лишена от патоса и директната призивност на Паисиевия текст, макар и по-близка в някои отношения до историческата истина за съответните събития, "История вократце..." остава единичен факт от културния ни развой в края на XVIII век. Факт, свързан с традиционните книжовни форми и тълкувателни модели, но устремен към ценностите и постулатите на националната идея.

Любопитно явление, свързано с историописната практика от края на XVIII век, представлява ръкописният сборник със смесено съдържание, съставен през 1796 г. от поп Пунчо от с. Мокреш, Ломско. Подробно проученият от Б. Цонев сборник е значим по обем (383 л.) и богат по съдържание. Той включва 69 текста — жития на светци, поучителни слова, разкази и повести на религиозна тема. Повечето от тях представляват самостойни преработки, носещи специфичната творческа нагласа на амбициозния духовник. В специална приписка съставителят заявява, че с оглед на достъпността книгата е написана "на прост език заради простите люди". Там изрично е споменато, че обемният ръкопис е готвен за печат — "тия словеса събрах на едно място и за печат ги приготвих". Последното обстоятелство е особено съществено с оглед на факта, че в книгата се съдържа първата преправка на Паисиевата история, популярна като *Поп-Пунчова преправка*. В пределите на тази преправка Паисиевият текст е значително редуциран и разместен. Езикът му е доближен до живата народна реч. Направени са и две добавки, едната от които е озаглавена *Повест за московския цар Петър, когото московците наричат Буро*. Тя третира въпроса за покръстването на руския народ в легендарен стил. Повестта е обвързана с утвърдилия се вече в масовото съзнание политически мит за освобождение на българите от "проклетите агаряни" с помощта на Русия.

Поп-Пунчовият сборник е интересен и от изкуствоведска гледна точка. Той е илюстриран с 30 миниатюри, много орнаментални винетки и изображения на растения, придаващи свеж, жизнеутвърждаващ патос на книгата. Сред изображенията се открояват два автопортрета, единият от които е подписан — "Аз, поп Пунчо". С умилителен наивитет цветната рисунка изобразява духовника в хода на ръкописната му работа. От образа вее самочувстствие и съзнание за висока културна мисия. Поп-Пунчовите автопортрети са едни от първите рисунки от този жанр във възрожденското народно изкуство.

Идеята на Поп Пунчо за печатно разпространение на знания за миналото на българския народ е реализирана пет години по-късно от Атанас Нескович в книга със заглавие "История славеноболгарског народа", отпечатана в Будим през 1801 г. Изложението на тази книга следва текста на престижно за времето си издание — "История разних словенских народов, най-паче Болгаров, Хорватов, Сербов" (Виена, 1794-1795) с автор Йован Раич. Изданието на Нескович остава извън систематизациите на новобългарските печатни книги най-вече поради своя език, основан на западнобългарските говори и изпъстрен със сръбски и черковнославянски думи. А може би когато през 1872 г. в Прага Константин Иречек съставя първия "Книгопис на новобългарската книжнина" той просто не разполага с екземпляр от споменатата книга и по тази причина поставя в началото на новобългарското книгопечатане Софрониевия "Неделник" (1806). При все това "История славеноболгарског народа" е част от следпаисиевата историописна традиция. В рамките на един сравнително голям обем (230 стр.), воден от самостойна историописна концепция и следващ Раичевото изложение, Нескович оправдава доверието на поръчителите на изданието — "неких болгарских господаров" от заможната ни емиграция — които са искали да разполагат с цялостен исторически обзор върху средновековната ни история. Обзор, който за десет години претърпява три издания (две в 1801 и едно в 1811) и се разпространява изключително нашироко — особено сред емиграцията и в западнобългарските предели.

Други новости в културния живот

Изследванията върху *образователната подсистема* на българското общество регистрират активизация на процесите — макар и без напускане модела на килийното училище. Р. Радкова обосновава тезата за "разширяване и обогатяване на образованието" през втората половина на XVIII в. Като се позовава на изворови данни и регионални изследвания, тя изброява десетки училища, действащи в рамките на етническата ни територия през този период. Казанлък, Стара Загора, Тетевен, Севлиево, Копривщица, Дряново, Сопот — това са само част от селищата, в които големите манастири поддържат свои *метоси* и килийни училища към тях. По-различно е положението в някои по-големи или по-богати селища — София, Котел, Велес. Там действат частни или общински учебни заведения от споменатия тип. В последните десетилетия на XVIII в. възникват селски килийни училища; има данни и за девически. Обучението в тези учебни заведения се осъществява по църковни книги — *Часослов, Псалтир, Апостол*. Ползват се някои печатни богослужебни книги, донесени от Сърбия или Русия. През 1792 г. във Виена за нуждите на българското и сръбско училище е отпечатана книгата "Первое учение Буквар с многоми полезними и потребними наставления". Това издание, ползващо за основа аналогична сръбска книга от 1767 г., става известно като *Марков буквар*, защото е отпечатано със средствата на българския търговец Марко Теодорович. То е използвано в част от килийните училища за ограмотяване и придобиване на начални знания за околния свят. Книгата е специфична с факта, че освен религиозни текстове, съдържа информация из областта на историята, географията, геологията, анатомията. Позовавайки се на данни, свързани с известните към момента в България 10 екземпляра на този буквар, Вера Бойчева приема, че "той съчетава в себе си елементи на старата средновековна и на новата просвета".

През втората половина на XVIII в. настъпват и някои отчетливи промени в *книжовния живот*. Увеличава се броят на духовните лица, занимаващи се с книжовна дейност. Открояват се имената на преписвачите на Паисиевата история — Алекси Велкович Попович от Самоков, Никифор Рилски, поп Стоян Ковалгьшки, Дойно Граматик от Елена. Някои от изброените книжовници са съставители и на сборници със смесено съдържание. Особено значима е дейността на монаха Никифор Рилски, чието име е свързано с 19 дамаскинарски сборника. Поп Тодор Врачански, Йоан Врачански, Янкул Хрельовски, Роман Габровски, Теофан Рилски също преписват и популяризират дамаскини, богослужебни текстове, предпочитани народни четива.

Към изброените обстоятелства трябва да се добави и ранната дейност на котленския поп Стойко Владиславов, приел през 1794 г. титлата *епископ Софроний Врачански* (1739-1813). Извън своите неуморни свещенически, даскалски, архиерейски и житейски лутания, емблематичният духовник е свързан с два от най-ранните преписа на Паисиевата история (1765, 1781). До края на столетието той преписва още ред типични за епохата текстове — един дамаскин, три часослова, молитвеник. Споменатите изяви се вписват плътно в културния контекст на българския XVIII в. като в известен смисъл подготвят повратните политически и книжовни изяви, с които ще се свърже персоната на размирния духовник през първото десетилетие на XIX в.

Боньо Ангелов и Надежда Драгова открояват и други "нови елементи в сравнение с предишната книжовна практика":

- повишеното самочувствие на преписвача и автора на ръкописни текстове; смелостта му да говори за себе си, да съветва читателя и дори да морализаторства от позицията на по-знаещата личност;
- появата на нов "жанр" — дидактическата публицистика, "която възпитава у учащите се респект и любов към книгата";
- увеличаване на интереса към граматическото знание и към родния език;
- разрастване на стихотворната практика;
- разпространението на писмовниците — книги с образци от писма и правила за водене на кореспонденция;
- засиленият интерес към историческото знание — не само по отношение на родното минало, а и по отношение църковната история, на историята на други страни и народи, на любими сюжети от Античността.

Според специалистите по история на българската архитектура Иван Иванов и Рашел Ангелова, през втората половина на XVIII в. се поставя началото на първия период в развитието на *възрожденската архитектура*. Оформя се характерната за периода еднофамилна къща, която е със значително по-сложна композиция в сравнение с традиционния тип жилище от предходните столетия. Очертават се белезите на основните типове къщи — Камчийска, Старопланинска, Западнобългарска, Родопска, Пиринска, Полска, Добруджанска, Черноморска, Странджанска. Значително се обогатява архитектониката на градската жилищна среда. Като нови доминанти в площадните разширения на българските градове се оформят новопостроените часовникови кули — Пазарджик, Шумен, Карлово, Разград, Златица, Берковица. Независимо от несложната си композиция, часовниковата кула е белег на преход към Новото време — от епохата, оразмерявана чрез природни цикли, стопански операции и молитвени практики към епохата на универсалните времеви пропорции (час, минута, секунда). По отношение на църковната архитектура се набелязва преходът от типичната за ранните столетия на османското владичество еднокорабна черковна сграда към типичната за Възраждането трикорабна псевдобазилика. Най-ранните черкви от този вид са псевдобазиликите "Св. Никола" в Мелник (1756) и "Св. Богородица" в Самоков (1791).

През втората половина на XVIII в. се набелязват и някои нови елементи в църковната живопис, независимо че в жанрово и тематично отношение българските зографи продължават стриктно да се придържат към каноните, регламентирани в ерминиите. Обновлението се долавя във все по-често появяващи се битови елементи и народностни мотиви при стенописването на обновени или новоиздигнати черкви. По-плътно е присъствието на българските светци в монументалната църковна живопис и в иконописта. В зографисаната през 1764 г. черква "Успение Богородично" в Зографския манастир са изписани образите на популярни български светци — Св. Иван Рилски, Св. Наум Охридски, Св. Гаврил Лесновски. Традицията за изписване на ктиторски портрети в преддверието на храмовете се обогатява с нови образи, натоварени с по-високо самочувствие и по-богата изразност. Типична проява на тази тенденция се долавя в груповия ктиторски портрет на хаджи Вълчо от Ловеч и синовете му Недялко и Коста, нарисуван в параклиса "Рождество на Св. Йоан Кръстител" в Зографския манастир през 1768 г.

В специално изследване върху българската живопис от XVIII в. Асен Василиев припомня факта, че независимо от преобладаващия принцип на анонимността, по това време българските зографи са "едни от най-просветените хора на своето време". Те се открояват не само с висока грамотност, но и с проникновено познание на евангелските текстове и на православната житиеписна традиция. В същото изследване е обоснована тезата, че възрожденските живописни школи (Банска, Самоковска, Тревненска и Дебърска) се оформят през 80-те години на XVIII век.

Да обобщим

В хронологическите рамки на българския XVIII в. се набелязват първите елементи на прехода към ценностите и стереотипите на Новото време. Най-отчетливите знаци на този преход са разположени в пределите на книжовността — православна и католическа, богословска и историческа, ръкописна и печатна. Емблематичният Паисиев текст откроява водещата ранновъзрожденска идеологема за национално самоопределение. През втората половина на XVIII столетие, в пределите на Паисиевата историописна традиция и извън нея, става все по-видима тенденцията за категорично придвижване на обществената система към правилата на Модерната епоха.

Библиографски ориентири

Арнаудов, Михаил. Паисий Хилендарски. Личност-дело-епоха. София: Издателство "Народна култура", 1962. Второ издание — София: Издателство "Наука и изкуство," 1972

Ангелов, Боню. Съвременници на Паисий. Т. I, II. София: Издателство на БАН, 1963, 1964.

Дроснева, Елка. Фолклор, Библия, История. София: Университетско издетелство "Св. Климент Охридски", 1995

Конев, Илия. Българското възраждане и Просвещението (История, историческо съзнание, взаимодействия). София: Издателство на БАН, 1983

Паисий Хилендарски. История славяноболгарская 1762: Зографска чернова. София: Издателство "Наука и изкуство", 1989

Паисий Хилендарски и неговата епоха 1762-1962. Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от "История Славянобългарска". София: Издателство на БАН, 1962

Пенчева, Иванка. Възрожденската съдба на "История славянобългарска". — В: *Култура и общество.* II. *Studia Balcanica.* Т. 22. София: Издателство на БАН, 1994

Радкова, Румяна. Българската интелигенция през Възраждането XVIII – първата половина на XIX век. София: Издателство на БАН, 1986

Румелийски делници и празници от XVIII век. Под редакцията на В. Мутафчиева. София: Издателство на Отечествения фронт, 1978

Цанев, Димитър. Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII — първата половина на XIX век. София: Издателство "Наука и изкуство", 1989

Шугър, Питър. Югоизточна Европа под османско владичество 1345-1804. София: Издателство "Кралица Маб", 2003

КЪРДЖАЛИЙСКО ВРЕМЕ
БЪЛГАРИТЕ В ПЕРИОДА НА АНАРХИЯТА

Историописни бележки

В два поредни броя на в. "Дунавски лебед" от октомври 1860 г. Георги Ст. Раковски публикува народна песен за кърджалийския предводител Индже войвода. Обширните коментарни бележки към фолклорния материал очертават основните параметри на размирието, заляло *Румелия*[*] през последните десетилетия на XVIII век. Относително сполучливата характеристика на събитията е насочена към сепаратизма на аяните, пълния разпад на османската администрация и грабителските набези на големи разбойнически дружини спрямо най-богатите поселения в провинцията. В споменатия материал, както и в някои други свои текстове, влиятелният възрожденец назовава този съсипателен период от българската история със сполучливото словосъчетание *кърджалийско време*. Чрез творчеството на Раковски споменатото словосъчетание се превръща в устойчив историописен термин, приет и от съвременната хуманитаристика.

Кървавата динамика на кърджалийското време се е отложила трайно във фолклорната култура: "Прочули са се кърджалие,/ кърджалие, золумджие!/ Къдя ходят, золум правят,/ къдя ходят, света горят,/ къщи палят и обират." Летописната традиция, макар и в краткословен порядък, бележи много от фактите на насилието: "Знайно да е кога влязоха даалиите в село Трявна, та го ограха и изгориха, и хора избиха". Годината е 1798, а съобщението е изписано върху служебник в тревненската черква "Св. Архангел".

Чрез някои от повратните си текстове възрожденската литература също се оказва устойчиво обвързана със сюжетиката на размирието. Едва ли е случаен фактът, че първата откроваща се творба на новобългарската проза — Софрониевото "Житие и страдание...", черпи своя драматичен ресурс от непредсказуемите обрати на размирните времена. Появилата се през 1860 г. Васил-Друмева повест "Нещастна фамилия" също е потопила своята образност в кърджалийското време. През 1872 г. под редакцията на Любен Каравелов са отпечатани спомените на Панайот Хитов, за които е прието да се смята, че стоят в условното начало на модерната ни мемоарно-документална проза. Те съдържат някои точни наблюдения и провокативни съждения върху историята на размирието — както Хитови, така и Каравелови.

Оценката на българската следосвобожденска историопис за кърджалийските времена е силно повлияна от "История на българите" на чешкия историк Константин Иречек, появила се за пръв път в Прага през 1876 г. В нея е обособена специална част "Пазвантоглу и кърджалиите", в която накратко, но убедително са систематизирани основни факти по проблема. Любопитното в случая е, че до средата на XX в. периодът на размирието представлява обект на проучвания и реконструкции предимно в познавателни области, които по правило стоят встрани

от професионалната историопис — фолклористика, краезнание, документалистика, популярна историческа книжнина.

Междувременно в пределите на художествената литература се появяват сюжети и образи, извлечени от кърджалийските времена. Вглежданията на Йордан Йовков, Людмил Стоянов, Горо Горов, Николай Хайтов към публичните и персоналните измерения на размирието подсказват за налична обществена потребност от по-проникновено осмисляне на този нееднозначен къс от националната ни история. Определено неуспешен опит в споменатата насока през 50-те години на XX век прави военният историк Щерю Атанасов. В марксистко-угодническия маниер той квалифицира разорителните кърджалийски походи като специфична форма на "класова борба", в рамките на която "селяните се [в]дигнали стихийно на борба срещу турските и фанариотските феодали и тяхната агентура всред българския народ — чорбаджиите". След обстоятелствена критика от Д. Косев тази необоснована теза е отхвърлена и обзорите върху възрожденската история, появили се през третата четвърт на XX в., разполагат споменатите събития в контекста на кризата в управленския модел на Османската империя, довела до практическо разпадане на провинциалната административна система в Румелия.

През 1977 г. е отпечатана монографията на В. Мутафчиева "Кърджалийско време". В умел диалог с постиженията на европейската и турска османистика и след професионален прочит на голям обем източници споменатата книга дава отговор на най-съществените въпроси, тегнали десетилетия наред върху историята на размирните времена. Нейният убедителен исторически разказ разграничава ясно два основни пласта в проблема: 1) общоимперски аспекти на анархията в Румелия; 2) български измерения на кърджалийското време. Надмогвайки жилавото упорство на някои традиционни представи, В. Мутафчиева настоява кърджалийското време да бъде мислено в по-прагматични исторически категории. Тази позиция ѝ дава основание да обобщи: "феодалната анархия от края на XVIII и началото на XIX век изиграла обективно прогресивна роля за националното самоосъзнаване на българите".

Анархията в Румелия[*]

Източници и първи прояви на размирието

Към средата на XVIII в. в османското общество се активизира процесът по превръщане на служебното земевладение в частно. Това води до дестабилизация на класическия военно-политически модел, вследствие на което отслабват позициите на централната власт в провинциите. Успоредно със споменатата тенденция расте влиянието на аяните, които реално дублират (или направо изземват) управленските правомощия на правителствените структури по места. Постепенно аянският сепаратизъм се засилва до степен, при която султанската власт в Румелия постепенно се превръща в символична.

---

[*] През XVIII в. географският обхват на българските земи *почти* изцяло съвпада с териториалните рамки на административната провинция Румелия, чийто административен център е разположен в гр. София.

[*] В тази част изложението следва предимно констатациите и изводите на В. Мутафчиева, представени подробно в цитираната монография. Поради това името на известната османистка няма да бъде споменавано при представяне на основните тези, свързани с размирието по нашите земи, които са обосновани от нея.

Позициите на местните нотабили са обективно силни и поради обстоятелството, че при фактически разпадналата се спахийска и еничарска войска правителството все по-често разчита на т.нар. *местни войски — еяетлии*. Те са частни военни формирования на ояните и се състоят от маргинализирани мюсюлмански елементи, за които войната осигурява препитание. Именно тези паравоенни части представляват един от съществените източници на размирието.

Първият сигнал за кризата на султанската власт на Балканите в средата на XVIII в. дават отцепническите действия на Бушатлиите — управители на областта Шкодра (дн. Албания). През 60-те и 70-те подобни "аянски работи" разтърсват районите на Разградско, Казанлъшко, Добруджа, Източна Македония. Властта предприема мащабни наказателни експедиции срещу размирниците. През 1779 г. е издадено разпореждане ояните да се утвърждават на централно равнище, но и тази мярка срещу центробежието се оказва неефективна.

Прието е да се смята, че до 70-те години размириците имат характер на сблъсък между аянските и правителствените войски. Страховитите кърджалийски дружини стават компонент на румелийския политически пейзаж едва през следващото десетилетие. Известията за разбойнически нападения, регистрирани от изворите преди 1785 г., са свързани с действията на размирни отряди, които нападат кервани или чифлици, но не и цели селища.

Размахът на размирието 1785-1802

В началото на 80-те години в Русенско, Севлиевско, Никополско и из Добруджа са регистрирани първите същински кърджалийски набези. През 1785 г. се появяват и т.нар. *хасковски разбойници*, които историческата наука свързва с превръщането на кърджалийството в завършено явление. Споменатата дружина мародерства в продължение на месеци в Тракия, напада и разграбва селища, всявайки ужас сред жителите на такива значими градски центрове като София, Самоков, Стара Загора. В османските документи, регистрирали набезите на хасковските разбойници, за пръв път е употребено названието *кърджалия*. Тези събития според В. Мутафчиева притежават "всички качествени черти" на кърджалийството. А именно:

- многочислени, разнородни по социален и народностен състав, спонтанно формирани дружини, които разгръщат действията си из равнините, имат за цел да разоряват и ограбват селища, включително и градове, като предприемат открити сражения, опрени на съюза си с ояните или самостоятелно;
- тези действия са стихийни, но обективно насочени против съществуващия ред, представляван от органите на централната власт по места или от правителствените войски и пълномощници на Портата.

Противодействието на властта се изразява в изпращане на специални войскови части срещу кърджалийските дружини. По места частично се мобилизира и мирното население за осъществяване на организиран отпор. За всяка по-мащабна операция се назначават паши-пълномощници, разполагащи с широки военни и административни правомощия. Осъзнавайки факта, че един от източниците на кървавите вакханалии е аянското самовластие, през 1786 г. султанът отменя аянския институт и *премахва думата аян*. Този акт на символно заличаване се оказва повече от безрезултатен. До началото на войната от 1787-1792 анархията обхваща почти цяла Румелия — Североизточна България, Източна Тракия, Западна Македония, Северна Тракия, Средна Северна България. Междувременно в официалните османски документи названието *кърджалии* постепенно е заместено от по-общата дума *даалии* (планинци). Българските извори по правило назовават разбойниците *кърджалии*.

Официалните османски документи от периода на войната срещу Австрия и Русия (1787-1792) регистрират разрастване на анархията, в пределите на която се появяват и някои нови елементи. В кърджалийските дружини се влива нов ресурс — масово дезертиращите от разложената армия войници. В началото на 90-те години Тракия е практически разорена от несекващи разбойнически нападения. Има данни, че на моменти тамошното производително население също се превръща в метежна сила. В Североизточна България и Добруджа дружините на многочислените дезертьори координират действията си с "местните" кърджалии. Пак в този регион през 1791 г. в преразпределението на местната власт се включват два от значимите бъдещи фактори на размирието — върбишкият татарски султан Чингиз Мехмед Гирай и Тръстениклиоглу Исмаил ага. В края на 80-те години Северозападна България също е размирена. Именно в този регион след 1793 г. ще се утвърди властта на отцепника Осман Пазвантоглу, който в продължение на дълги години ще бъде стожер на сепаратизма и анархията в Румелия.

След приключването на войната султан Селим III предприема няколко амбициозни инициативи срещу разпада на държавата. През есента на 1792 г. в Одрин са "призвани и докарани влиятелните хора от някои румелийски градове и паланки". На това организирано от централната власт събрание са набелязани мерки срещу анархията. Решено е да бъдат унищожени даалиите и да се неутрализират отцепниците. До практически резултати обаче не се достига, защото мнозинството от нотабилите, събрани в Одрин, са точно тези ояни, които са узурпирали властта в Румелия — много често в съюз с някои от разбойническите главатари.

Годината 1793 се смята за повратна в кървавата еволюция на размирните времена. Фактът, че кърджалийството придобива своите *завършени форми* намира ред специфични проявления. Възниква практиката да се обединяват по няколко кърджалийски дружини за осъществяване на по-мащабни грабежи. Мирното население е принудено да дава големи суми на кърджалийските главатари, чрез които се откупува ненападението на дадено селище — поне временно. Последното обстоятелство е регистрирано многократно в домашните извори: "1793 лето кога дойдоха кърджалии у София, по селата много зулум чиниха и взеха от вилаета 10 кесии аспри, та си отидоха от селата."

В началото на 1793 г. се оформят страховитите кърджалийски дружини на Мехмед Синап и Дертли Мехмед, които се състоят предимно от българомохамедани. Те подлагат на разорителни опустошения Северна Тракия и Софийско. Пак по това време над Серско налага властта си аянинът Исмаил ага, а над Северозападна България — Осман Пазвантоглу.

Аянското самовластие и кърджалийските набези принуждават правителството да признае официално, че в много части на Румелия "властта на султана била премахната със сила и узурпирана от даалиите". Неспособно само да се справи с положението, то отправя призив към мирното население — включително и християнското — да се самоорганизира и с оръжие в ръка да защитава своите селища от разбойниците. Чрез тази разпоредба практически е отменена вековната забрана християните да носят оръжие. От друга страна е обявена пълна амнистия за участниците в кърджалийските дружини като им се обещава да не бъдат преследвани за престъпленията си, ако се върнат към мирен труд. По този начин правителството признава неспособността си да се справи с положението, т.е. капитулира безусловно пред размирието.

Някои от параметрите на анархията по това време дават основание на османистите основателно да квалифицират ситуацията като *гражданскаа война*. За дефанзивната позиция на централната власт в тази война убедително свидетелства докладът на един правителствен емисар, изпратен през 1794 г. да умиротвори Самоковско. В своя писмен отчет за (не)стореното той обяснява, че не е успял да се справи със задачата си, защото местните войници не желаят да воюват срещу кърджалиите, а доведените от други райони наемници се страхуват от тях. Пак по това време е регистрирана нарастваща военна активност на християнското население, което се обединява и воюва срещу кърджалийски дружини и аянски наемници, за да спаси поселенията си от ограбване и опожаряване.

В периода 1795-1796 г. султанската власт организира голям поход срещу укрепилия своите позиции във Видин отцепник Осман Пазвантоглу. Без да си осигури стабилен тил, армия от около 20000-30000 бойци обсажда непокорната крепост. Неколкомесечната обсада не дава друг резултат, освен активизиращо се брожение на мирното население срещу зле скроената правителствена инициатива. Все по-отчетливо става взаимодействието между кърджалиите и аяните отцепници. В групата на последните по това време се налагат Тръстениклиоглу Исмаил — в Русе, и Йълъкоглу Сюлейман — в Силистра. В началото на 1796 г. Северна България реално е във властта на независими аяни, които се съобразяват в по-голяма степен със силата на кърджалийските предводители, отколкото със станувващите в региона правителствени войски. Така или иначе през пролетта на същата година султанските военачалници свалят обсадата на Видин, осигурявайки чрез разложилите се свои части нов човешки резерв на разбойническите конни дружини, за чийто състав по това време 500 души се броят за среден размер.

Тъй като не разполага с други възможности за действие, през февруари 1796 г. Селим III отменя амнистията и назначава за румелийски бейлербей Хакъ паша. В специален ферман султанът препоръчва на новия управник да подчини Румелия, като прочисти "долините, склоновете, върховете, полята, пещерите и проходите" от разбойниците. В цитирания ферман за пореден път владетелят признава, "че в Румелия съществува пълна анархия, че властта е премахната, законите не съществуват, страната е разсипана и редът не може да бъде възстановен". Последната констатация съдържа в себе си и предвещание за резултата от мисията на Хакъ паша. Овластеният военачалник не само не съумява да се справи с кърджалиите, но скоро част от подчинените му войници сами се вливат в размирието. През лятото на 1797 г. разпуснатата пашовска войска ограбва и опожарява Калофер под претекст, че не е получила полагащото ѝ се възнаграждение. По същото време в Пловдивско и в Чирменско вилнеят кърджалиите на Кара Фейзи, които изнудват мирното население да заплаща с големи суми правото съответното селище да не бъде нападано. Към края на същата година са регистрирани неколкохилядни кърджалийски походи в територии на юг от Балкана — включително и в близост до стратегическата крепост Одрин. Те свидетелстват за известна координация сред силите на размирието, за които централната власт вече не представлява нито административно, нито военно препятствие.

През 1797 г. Осман Пазвантоглу стабилизира позициите си в Североизточна България, като териториите, зависими от него, достигат до Габрово, Търново и Свищов. Отгласът от мащабните му сепаратистични действия се простира чак до Рилския манастир. Върху една тамошна ръкописна книга е запазена следната приписка: "Лето господне 1797 воста[на] некий... именуем Осман, наречен Пазвант, от град Видин. И огромно множество събра и вдигна се бран да воюва и до Средеца града достигна."

Видинският отцепник потърсва и международно признание — от Директорията във Франция, от руското и австрийското правителство. Отникъде не му отговарят утвърдително. Във време на международни сътресения практически всички европейски правителства се страхуват от евентуално разпространение на вируса на размирието на север от р. Дунав.

Превръщането на Осман Пазвантоглу в стожер на аянския сепаратизъм и кърджалийското насилие на север от Балкана обективно заплашва стабилитета на султанското правителство. По тази причина, след мащабна идеологическа и военна подготовка, в самия край на 1797 г. е предприет грандиозен поход срещу отцепника. "В лято 1797, декември 29, заповядал царят да се събере аскер в царството, за да се отвори *война* против Пазвантоглу." Това кратко българско съобщение потвърждава тезата за реална *гражданска война*, разгърнала се в края на XVIII в. върху етническата ни територия.

През май 1798 г. започва най-мащабната операция срещу Видин. Правителствената армия възлиза на около 80000 души. Планът на командващия Хюсеин паша включва продължителен обстрел на крепостта, последван от пряка атака. След унизителното поражение на султанските войски, претърпяно на 1 юни, надеждите за успешен изход от операцията стават все по-ефимерни. Опитът за блокада също е неуспешен поради големия брой на армията, продоволствана изключително трудно сред население, което масово симпатизира на влиятелния отцепник. В края на октомври обсадата е свалена. Силите на анархията спечелват поредна победа над централизма. Тази победа е увенчана със следващата шеста по ред амнистия на Осман Пазвантоглу, който скоро получава официално признание като паша на Видинската крепост.

В хода на неуспешния поход срещу Видин част от войските, наети от правителството, се отдават на опустошителни грабежи. Пострадват много селища в Северна България. "В това време силяхдар Хюсеин паша — разказва епископ Софроний, — като отиваше за Видин, изгори Габрово. А Арбанаси разграбиха кърджалиите, които бяха с него. И нашия дом все го разграбиха, та не остана ни лъжица, ни паница. Моите дрехи и книжа що имах, все ги взеха; и целия дом разкопаха."

В периода 1797-1799 султанските институции на север от Стара планина са практически разградени. Малка част от селищата признават властта на Високата порта; други реално се самоуправляват; трети са минали под сюзеренитета на Пазвантоглу. Районът е доминиран от съперничеството между големите отцепници — Пазвантоглу и Тръстениклиоглу. Възползвайки се от последното обстоятелство, в самия края на XVIII в. правителството започва системно да разпалва конфликтите между аяните узурпатори и предводителите на кърджалийските дружини с надежда, че по този начин ще си възвърне изгубените позиции в Румелия. Тази тактика е съчетана с реално уповаване върху съпротивителните сили на мирното население, самоорганизирало се в годините на анархията. Така властта открива

През 1800 г. страхът от кърджалийските набези застига и Истанбул. В непосредствения хинтерланд на столицата върлува петхилядната дружина на Кара Фейзи, чийто предводител отправя към султанската власт дръзки политически ултиматуми. Кърджалии сеят насилие и смърт и в районите на Берковско, Етрополско, Котленско, Плевенско, Севлиевско. Лятото и есента на същата година са запомнени с третия неуспешен правителствен поход срещу Осман Пазвантоглу. Изходът на похода дава самочувствие на отцепника, който зачестява с продоволствените си набези на север от р. Дунав. В самото начало на 1801 г. обаче, узурпаторът е възпрян от официални руски и австрийски заплахи, настояващи за изтегляне на видинските части от Влахия. Тези заплахи подкрепят косвено централната власт срещу отцепника, като локализират размирието на юг от р. Дунав.

Годината 1801 "обогатява" анархията с нови елементи. Като допълнителен фактор на разрухата се намесват деградиралите части на правителствените армии, изпращани срещу кърджалийските дружини, предводителствани от бившите си командири. Това обстоятелство насочва правителството към търсене на последния възможен военен ресурс — производителното население от размирните кази. В поредица от разпоредби султанът препоръчва на населението — мюсюлманско и християнско — да се самоорганизира в импровизирани военни отряди, чрез които да дава отпор на насилниците. В някои райони самозащитата е разбирана така: "1801, септември, първи ден — правихме калето Софийско; да се знае"[*]. Импровизирани укрепителни съоръжения са построени и в други селища. Антикърджалийска превенция е осъществявана чрез денонощна стража в застрашените райони. А когато се наложи доброволните български формирования дават директен въоръжен отпор на насилниците. Например, през есента на 1801 г. в Търновско и Свищовско многобройни аянски части са отблъснати от *българско селско опълчение*, събрано да защитава своите поселения от безчинства и грабежи.

Прието е да се смята, че връхна точка анархията отбелязва през 1802 г. В Тракия продължават опустошителните си походи огромни разбойнически отряди. Техните действия придобиват все по-координиран характер под ръководството на десетината най-силни предводители. На север от Балкана териториите са практически поделени между двама големи отцепника — реалния управник на Северозападна България Пазвантоглу и *главния аян* на Североизточна България Тръстениклиоглу. Единственият относително независим аян в района е резидиращия в Силистра Йълъкоглу Сюлейман. Така или иначе, истанбулското правителство няма никаква реална власт в отвъдбалканските предели. Сепаратизмът там е достигнал до положение, при което териториите около Видин и Русе дават признаци на самостоятелен държавен живот — данъчно облагане, протоадминистрация, армейски части със свои "офицери" и пр. Номиналният статут на султанска власт в Румелия провокира мнозина чуждестранни наблюдатели да характеризират в началото на XIX век тази провинция като зона, която е извън обхвата на легитимно държавно управление.

Анархията отстъпва 1803-1813

Периодът 1803-1806 г. бележи началото на постепенната промяна в съотношението на силите в полза на централната власт. През 1803 и 1804 г. тази тенденция е практически недоловима. В Тракия безчинстват многохилядни отряди от метежници. Страховитият Кара Фейзи измества центъра на грабителските си походи към Пиротско, Нишко и Софийско: "1804 г., месец декември, ден 7. Тогава Кара Фейзи у Брезник дойде, всичкия вилает разтури." Земите на север от Балкана са обект на кърваво съперничество между Пазвантоглу и Тръстениклиоглу.

Независимо от хаоса, властващ над балканските предели, към 1803-1804 г. се забелязва известно разграничаване между кърджалийските дружини и аянските формирования, които вече не се преливат свободно едни в други. Този факт подсказва, че *уседналото размирие* на аяните вече не е така склонно да толерира *подвижното размирие* на кърджалиите. Част от най-зловещите кърджалийски предводители дори се ориентират към заемане на аянски постове. Междувременно правителството става по-уверено в действията си, особено след първите сполуки в политиката на противопоставяне на най-силните отцепници. Частичните военни успехи на новите войски — *низам-и джедит* — срещу анархията също обнадеждават истанбулските управници.

След 1804 г. обстановката на Балканите се нажежава допълнително от избухналото Сръбско въстание. То подкопава положението на Осман Пазвантоглу, чиито действия стават определено по-дефанзивни — особено след погубването на най-влиятелния му военачалник Манаф Ибрахим. Срещу Видин упорито действа и русенският аян, който постепенно се превръща в един от най-страховитите фактори на центробежието. Междувременно румелийският бейлербей Ибрахим Шкодренски удържа някои частични победи срещу кърджалиите в Тракия. В средата на 1806 г. е убит могъщият противник на портата Тръстениклиоглу, но смъртта му не довежда до възвръщане позициите на правителството в Североизточна България, защото мястото на русенския аян е заето от неговия приближен Мустафа Байрактар. Така или иначе, към края на 1806 г. властта на султан Селим III в Румелия се простира само до най-близкия хинтерланд на столицата. Аналогично е положението и в азиатските части на Империята.

В хода на руско-турската война от 1806-1812 г. се забелязва процес на консолидация на османското общество срещу външната опасност. Фактическата проява на този процес обаче е предшествана от овладяването на столицата от аянски военни формирования, предвождани от Мустафа Байрактар — 28 юли 1808. По това време русенският аян е най-могъщият отцепник, под чиято власт се намират Северна и Югоизточна България. В хода на преврата той заема поста велик везир и сключва с новопровъзгласения султан Махмуд II т.нар. "съюзен договор", чрез който се узаконяват аянските узурпации — властови и имуществени. Самият факт на въпросното узаконяване подсказва, че обективният интерес на аянството вече предполага стихване на размирието.

---

[*] В цитираната приписка става дума за защитно съоръжение, построено около тогавашна София. То е представлявало дълъг и висок окоп (на турски ез. *хендек*), разположен някъде между съвременните булеварди "Витоша" и "Патриарх Евтимий".

На 15 ноември 1808 г. пореден еничарски бунт отстранява Мустафа Байрактар от политическата сцена. Залагайки на нееднородните сили на централизма, младият султан Махмуд II започва постепенно да овладява положението в Румелия. Без да засяга материалните интереси на основната част от провинциалните узурпатори, противопоставяйки ги един на друг, с течение на години владетелят постепенно елиминира големите сепаратисти. През 1813 г. е отстранен приемникът на загиналия през 1807 г. Пазвантоглу — Идрис Молла. Пак през 1813 г. е убит един от най-коравите врагове на мира в Тракия — хасковския аян Емин ага. Същата съдба застига скоро и нишкия аян. През 1816 г. са отстранени още двама размирници — старозагорския и ямболския аяни. Последните независими пашалъци на Балканите са ликвидирани по-късно — през 1822 г. Янинския и през 1831 г. Шкодренския.

Независимо че пълното преодоляване на провинциалния сепаратизъм е разположено относително късно във времето, по отношение на Румелия Стр. Димитров и В. Мутафчиева приемат *годината 1813 като преломна* за развоя на споменатия процес. След тази година имперската административната структура върху българските земи в основни линии е възстановена; с малки изключения централната власт вече е успяла да наложи доминацията си над всички основни селища и региони. Следвайки неотклонно политиката си да разорява покорните му аяни и да ги превръща в държавни чиновници, към края на второто десетилетие на XIX в. Махмуд II постепенно съумява да стабилизира имперските институции в Румелия.

Българите в периода на анархията

Страховитият образ на размирието

"В тия времена восташа разбойници много, които са назоваха даалии и кърджалии; изгориха много села и дойдоха в село Трявна на 20 февруари 1798 г." Така започва разказът на поп Йовчо от Трявна за страхотиите, преживени от семейството и съселяните му в дните на кърджалийския погром. Аналогични съобщения се срещат върху страниците на много от достигналите до нас книги от това време. Грабежи, убийства, насилия, пожари, разруха, страх, несигурност — това са само част от имената на онова, което преживява едно цяло поколение българи в края на XVIII и началото на XIX век. Поколение, за което *смъртта* се превръща от трагично изключение в ежедневие. С ужасяваща ритмичност темата за смъртта се обговаря в летописи, приписки, песни и легенди; и то смърт, свързана с неестествени физически страдания. "В лято 1799, кога царуваше султан Селим, та пущаше вълхви по Урумели, та гориха градове и села и стана тогава пленство на Калофер — месец декември, 22 ден. Такава неволя нападна на християни, та ги на огън гориха и други мъки кой да изкаже."

С малки изключения почти всички български села и градове попадат под ударите на разбойническите набези. Пострадват много от манастирите — включително и Рилския. Част от по-малките селища са опожарени до основи. Други са разграбени или многократно изнудвани да дават подкупи на кърджалийските главатари. А от някои по-трудно защитими места населението просто се разбягва, за да спаси поне живот и челяд.

Телалина вика из Алтън Калофер:
"Сберете се мало, мало и голямо,
до Петка Топала, до кабзамалина.
Ферман ще се чете, ферман даалийски!"
Събрали се мало, мало и голямо,
та ферман четат, жално милно плачат,
а чорбаджиите само се чудеха
какво да си чинат, какво да си правят.
Един другиму си тихом говореха:
"Да не им пращаме тия петдесет феса,
петдесет феса все пълни с алтъни;
да не им пращаме, хайде да бегаме!"

Единични са селищата, които успяват да се опазят от кърджалиите — и то с цената на значителни усилия и средства, вложени в отбранителни съоръжения и военна организация. В народното съзнание е запечатана защитата на Котел през 1799 г., когато тамошните българи устояват на грабителските набези на Индже войвода и Кара Фейзи. Този уникален случай е дал повод богатото планинско селище да придобие епична слава на закрилямо от Бога място. "Котел го сабя не сече, Котел го куршум не лови, Котел го огън не гори" — се пее в популярна песен от цикъла за Индже войвода.

Известно е, че кърджалийските и аянските дружини не винаги са съставени само от тюркоезични мюсюлмани. Част от участниците в тези размирнически формирования са българи — християни или мохамедани. Това обстоятелство е регистрирано в официалните османски документи и в българската фолклорна традиция. За него споменават Г. Ст. Раковски в бележките към поемата "Горски пътник" и П. Р. Славейков в очерка си "Исторически разкази от миналите времена".

Особено открояващ е случаят с българина Индже войвода, който години наред върлува с дружината си в Тракия и Източна Стара планина. Народните песни от началото на XIX век представят страховити картини на насилието, с което са свързани грабителските походи на Индже: "Прочули са, прочули,/ тези ми клети кърджалии,/ кърджалии-карафезии —/ Кара Фези и Индже войвода./ Наред са села гурили."

Десетилетия по-късно образът на Индже е обърнат огледално и е разчетен като народен закрилник, който е готов да обере "царската хазна" и да "харижe" всичките пари на "пирдопските абаджийчета". Този обрат слага своя отпечатък и върху художествената литература от XX век, в пределите на която Индже войвода е натоварен с подчертано позитивни внушения. Споменатият културен феномен е аналогичен на опоетизирането на султанския васал Крали Марко, което е разтълкувано сполучливо от Пенчо Славейков. По думите на поета появата на юнашкият цикъл за Крали Марко в ранните векове на османското владичество е плод на домогването на масовото съзнание до "свой епически репрезантант". Пак по правилата на фолклорния епос след избледняването на спомените за конкретните насилнически действия на разбойническия предводител Индже славата му на несъкрушим в битка българин го полага в пантеона на националното митотворчество. Защото за надмогналите кърджалийското време поколения идеята за успешни български военни походи е определено по-значима, отколкото тягостният спомен за кървавите десетилетия на разрухата.

Българският отпор на размирието

След като султанската власт абдикира от задължението си да охранява имота и живота на поданиците си българите поемат защитата на своите селища в собствени ръце. По правило ръководството на самоотбраната от кърджалийските набези се осъществява от местните чорбаджии или духовници, част от чиито имена са съхранени в народната памет — Димитраки Хаджитошев от Враца, хаджи Генко от Трявна, поп Марко от Елена, Божил чорбаджи от Котел. Основните охранителни операции се изразяват във въоръжаване и военна подготовка на мъжкото население, постоянна стражева охрана на селището, строителство на защитни съоръжения. "Около 1800 година — пише Жендо Вичов — Котел бил заграден наоколо с дувар и шарамполи, когато чорбаджувал Божил чорбаджи и когато нападвали кърджалиите, за да запалят и оберат всичкия Котел."

Схема № 8

Форми на съпротива и самоорганизация на българите в периода на кърджалийското размирие

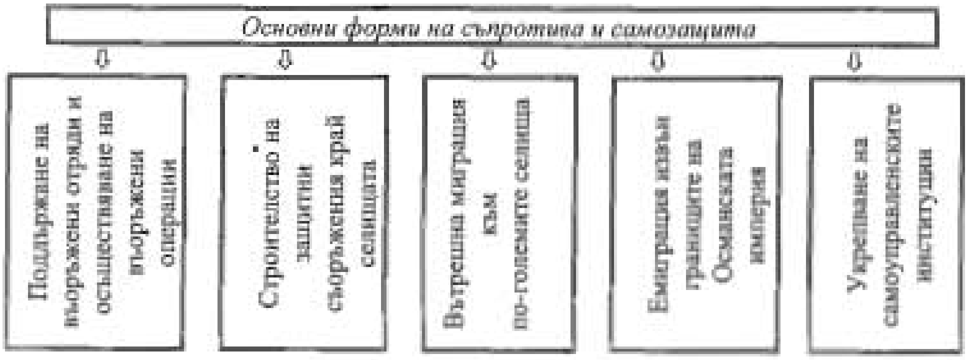
Основни форми на съпротива и самозащита
Поддържане на въоръжени отряди и осъществяване на въоръжени операции
Строителство на защитни съоръжения край селищата
Вътрешна миграция към по-големите селища
Емиграция извън границите на Османската империя
Укрепване на самоуправленските институции

Според сведения на пътешественици, преминали през нашите земи в края на XVIII и началото на XIX в., много селища в Румелия са частично или изцяло оградени със стени. По-голямата част от тези съоръжения са строени в хода на кърджалийското време, тъй като след османското установяване на Балканите укрепления са съхранени само около стратегическите крепости — Видин, Силистра, Одрин и др. Голяма част от новопостроените съоръжения са издигнати с труда и парични отчисления от българското население — стените край Битоля, Щип, Велес и Сливен, рововете край Нови пазар, Самоков и Карнобат, "дувара с шарамполите" край Котел, "калето" край Елена.

Последното съоръжение има твърде любопитна история. На 23 април 1800 г. богатото старопланинско село Елена е нападнато и разграбено от кърджалиите. С цел предотвратяване на следващо опустошение тамошните българи решават да изградят свое укрепление. Според една приписка върху богослужебна книга, еленчани получават разрешение за издигане "калето" през 1800 г. след специално посещение на двама местни чорбаджии в столицата. С труд и средства на еленските българи до сами селището е съградена малка крепост. В нея при опасност се изнася цялото население. "Калето" осигурява частична сигурност срещу разбойнически набези. През 1837 г. то е разрушено превантивно от българите — за да не бъде настанен там военен гарнизон. Камъните от еленската крепост са използвани за издигането на представителния храм "Успение на пресветая Богородица". По този начин средствата, вложени в 1800 г. в съоръжение, свързано с разрухата на несекващи въоръжени набези, са положени в основата на открояващия се духовен градеж от втората четвърт на столетието.

Проблемът за въоръжения отпор на кърджалийските нападения е малко по-сложен. В селищата с преобладаващо български характер този отпор по правило е организиран и ръководен от местните чорбаджии. Изрични сведения за това се съдържат в ред приписки и летописи. В районите със смесено население българите често се отзовават на призивите за формиране на доброволчески опълченски части срещу размирниците. Запазени са сведения за съвместни военни действия на мюсюлмани и християни срещу кърджалиите в битки при Стара Загора, Враца, Нови пазар. В хайдушките си мемоари Панайот Хитов пише за съставянето на "няколко турско-български чети" срещу размирниците. Както е известно, защитните операции на мирното население дават само частични резултати. Пълното надмогване на анархията става възможно едва след преодоляване на острата криза в съществуващия обществен модел.

Така или иначе, някои възрожденски и следосвобожденски историци поддържат мнението, че основен фактор за умиротворяването на Румелия са българите. Сред тях се откроява Г. Ст. Раковски, който пише следното: "Най-голям отпор срещу кърджалиите дали българите и кърджалийското разорение, може да се каже, е нанесено от българите. Но те бедни не са знаяли да се ползват от такива благоволни обстоятелства — при такава слабост на турската държава и при междуособни раздори на турците [биха могли] да ся освободят еднаж за всегда от турското иго."

В плана на художествените и историописни интерпретации други автори също поставят въпроса защо в условията на всеобщ разпад на османската администрация в Румелия и при видимия подем на българските самоуправленски структури не е направен опит за освобождение на страната от чуждата политическа власт. Този въпрос по принцип е нерезонен, тъй като в десетилетията на кърджалийското време в българското общество все още не функционират масови политически движения и влиятелни национални институции от модерен тип.

Резултатите

Един от най-откроимите резултати от десетилетното пребиваване на българите в зоната на масовото насилие е свързан с *укрепването на самоуправленските традиции*. В условията на анархията селските общини и градските махленски управи поемат част от функциите на разпадналата се местна администрация. Наред с традиционните си грижи за поддържане стабилитета на съответната общност и за посредничество с управленски и данъчни структури, те са натоварени и с бремето да организират самозащитата на българското население. Независимо от драматичните резултати на някои отбранителни инициативи, като цяло *малките териториални общности* в периода на кърджалийското време успяват в основното — да съхранят жизнеспособността на *голямата етническа общност*, предотвратявайки евентуална трайна дезинтеграция.

Сред най-рисковите фактори в споменатата насока се открояват *миграционните движения*, провокирани от размирието. За някои села и градове тези движения се свеждат до т.нар. "разбягване", т.е. кратковременно напускане на селището и завръщане след отпадане на риска от ново разбойническо нападение. Подобен спасителен ход предприемат българите от Копривщица, Елена, Плевен, Калофер.

Разбягало се, юбава Стано,
село голямо Алтън Калофер.
Кой горе бяга, кой долу бяга,
Станкин бащица най-далек бяга,
далеч във Влашко, Влашко-Богданско.

Цитираната песен се докосва до проблема за *емиграцията*, провокирана от размирието. В изследванията на Н. Тодоров, В. Трайков, К. Велики са систематизирани многобройни свидетелства за трайно заселване на пострадало от анархията население в автономните княжества Влашко и Молдова. Към тези земи се насочват най-вече българи от селищата, разположени между р. Дунав и Стара планина. Изключително много се увеличава и емигрантският поток към Русия. В. Конобеев привежда многобройни руски документи, от които става ясно, че през първото десетилетие на XIX в. десетки хиляди българи от Тракия напускат родните си селища и се отправят към Южна Русия. В слабо населените южноруски земи уседналото земеделско население получава земя, върху която скоро възникват села с български имена и с български етнокултурен облик. Започва оформянето на българските колонии в Южна Русия, които в началото на 30-те години ще получат ново попълнение.

Независимо че емиграцията осигурява на застрашеното население възможност за спасение на живота и частично на имотите си, по отношение бъдещата съдба на нацията тя представлява определено нееднозначно явление. Масовите изселвания от Източна Тракия и от Северозападна България в края на XVIII и началото на XIX в. определено разхлабват българската селищна мрежа в тези вековно свързани с етническата ни съдба територии. Последното обстоятелство затруднява модернизационните процеси в споменатите региони. От друга страна създаването на големите български колонии във Влашко, Молдова и Южна Русия осигурява възможност за по-висока стопанска активност на българите, предпочели рисковете на емигрантската съдба. Пак тези колонии дават убежище на политически и просветни организации, на бунтовнически лидери и четнически инициативи, на печатници и издания, без които Високото българско възраждане би било немислимо.

В демографско отношение съществена последица от кърджалийското време представлява откроимият процес на *придвижване на българското население от селата към градовете*. В условията на анархия и въоръжено насилие по-многобройното градско население има по-голям шанс за резултатен отпор на евентуални кърджалийски нападения. Стана дума и за това, че към началото на XIX век някои от градските селища вече са и частично укрепени. В тези условия под тласъка на несигурността и размирието хиляди жители на малки села и градчета се отправят към по-големите градски центрове. Процесът е регистриран коректно в специалното изследване на Н. Тодоров за балканския град, където са приведени данни за рязко увеличаване на българското население в редица градове със смесено население в териториите на север и на юг от Балкана — София, Русе, Плевен, Татар Пазарджик, Стара Загора, Казанлък, Свищов, Шумен. Проявява се тенденция и за оформяне на български махали в селища от градски тип с преобладаващо мюсюлмански облик. След стихването на кърджалийските набези дори и чисто българските селища се оказват с нараснало население — все хора придошли от опустошени съседни села. В такова положение се оказват Габрово, Трявна, Елена, Котел. Увеличеното демографско присъствие на българите в градските центрове е предпоставка за значителния подем на занаятчийското производство през втората четвърт на XIX век. То дава тласък и на всички аспекти на модернизационните процеси, които по правило по-безпрепятствено и по-рано се вкореняват в градските общности.

Една от най-съществените последици от надмогването на кървавите обществено-политически параметри на кърджалийското време е свързана с *новото самочувствие* на българите, които за пръв път от векове са поставени в условията сами да управляват своето колективно ежедневие — макар и в драматичните обстоятелства на мъчителна борба за оцеляване. Възвърнатото право мъжете да носят оръжие и да участват в реални военни сражения, официално декларираната готовност на централната власт да разчита на организирана подкрепа от страна на немюсюлманското население, повишената социална отговорност на българските елити — това са все фактори, предпоставящи радикално обновление на възрожденското общество. Обновление, провокирало активизиране на градивните тенденции, свързани с етнополитическото и културното обособяване на нацията.

Да обобщим

В продължение на повече от три десетилетия в края на XVIII и началото на XIX в. българските земи практически изцяло попадат в зоната на несекващо размирие, изразяващо се в кърджалийски нападения над мирни селища и в отцепнически движения на могъщи аяни. Лишена от възможност реално да администрира своите европейски провинции, султанската власт призовава попадналото във вихъра на насилието население да поеме съдбата си в свои ръце. По този начин българите от обект на управленски натиск се превръщат в субект на историческата си съдба; активизират се самоуправленските им институции, които осигуряват защита на живот, имот и челяд. Някои от тях се включват пряко в дружините, сеещи разруха и опустошения. Други напускат — за кратко или завинаги — родния край. Така или иначе, след възстановяването на султанската власт в Румелия през второто десетилетие на XIX век българите представляват една коренно променена етническа общност.

Библиографски ориентири

Атанасов, Щерю. Селските въстания в България в края на XVIII и началото на XIX век и създаването на Българската земска войска. София: Военно издателство, 1958

Димитров, Страшимир. Султан Махмуд II и краят на еничарите. София, Издателство "Седем дни", 1993

Косев, Димитър. Към изясняването на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX век. — *Исторически преглед*, 1956, кн. 3

Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство В. Начев и Н. Ферманджиев. София: Издателство на Отечествения фронт, 1984

Мутафчиева, Вера. Кърджалийско време. София: Издателство "Наука и изкуство", 1977. Второ издание — София: Академично издателство "Марин Дринов", 1993

Мутафчиева, Вера. Османска социално-икономическа история. София: Издателство "Петър Берон", 1999

Петросян, Ирина. Османская империя: Реформы и реформаторы (конец XVIII- начало XX в.). Москва: Наука, 1993

Румелийски делници и празници от XVIII век. Под редакцията на В. Мутафчиева. София: Издателство на Отечествения фронт, 1978

Шугър, Питър. Югоизточна Европа под османско владичество 1345-1804. София: Издателство "Кралица Маб", 2003

Gradeva, Rosisza. Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities. Analecta Isisiana LXXVI. Istanbul, The Isis Press, 2004

Quataert, Donald. The Ottoman Empire 1700-1922. New York: Cambridge University Press, 2000

СТОПАНСКИ ЖИВОТ

Селската икономика

Аграрни отношения до 1832 година

По официални данни през XIX в. над 80% от българското население живее в селата и осигурява поминъка си чрез отглеждане на културни растения и домашни животни. Това ще рече, че земеделието и скотовъдството представляват структуроопределящи отрасли на стопанската система по българските земи.

В периода на Ранното възраждане аграрните отношения са организирани по правилата на тимарската система, установена в предходните столетия. В съответствие с тази система държавата преотстъпва част от приходите от поземления фонд на военни или административни служители срещу определени задължения — предимно служба в армията. Така собствеността върху основната част от поземления фонд се оказва поделена между държавното съкровище (бейт-ул мал), тимариотите и селяните. Успоредно с тимарскотоземевладение съществуват и имения, които са пълна частна собственост на своите владелци (мюлк). Мюлкът, както и собствеността на религиозните фондации (вакъф), има допълващо значение в структурата на аграрните отношения до към началото на XVIII в.

Българският земеделец има право да добива и ползва продукцията, от земята, за която разполага с владелчески документ — *тапия*. Същата тази земя може да бъде предавана в наследство и продавана, но при редовно издължаване на многобройните данъци и такси, сред които първенстващо място заемат поземлено-личният данък (харадж) и десятъкът (юшур). В системата на османското аграрно законодателство съществуват и ограничения по отношение размера на имота, който може да притежава даден селянин — 120 дюнюма неплодородна, 100 дюнюма средно плодородна и 80 дюнюма плодородна земя. Всички тези обстоятелства стесняват до голяма степен възможностите за стопански просперитет на българското село, създавайки по думите на Цв. Георгиева "законова граница на селската бедност".

Макар и формално доминираща, през XVIII и първите десетилетия на XIX в. тимарската система изживява процес на ускорено разложение. В условията на политическата криза, обсебила Османската империя, мюсюлманският елит се ориентира към прикрит и открит саботаж на послужебното земевладение. В конкретни изследвания на Хр. Гандев, Стр. Димитров, Ел. Грозданова, В. Мутафчиева са очертани разнообразни прийоми, използвани от тимариотите за превръщане на условното земевладение в частно. В хода на тази експроприативна дейност голяма част от спахиите системно се отклоняват от военните си задължения. Поради това османската администрация започва да присъединява тимарите им към султанските хасове, възлагайки събирането на данъците от съответните земи на държавни чиновници. Към началото на XIX в. в Румелия голяма част от приходите от условните владения вече се събират от държавни служители. Така, без все още реално да изземва съответните тимари, властта отнема на спахиите възможността за пряк контакт с раетското население. Междувременно, спахийското съсловие е деградирало до степен, при която то престава да бъде водеща прослойка в йерархиите на мюсюлманското общество. Мястото му в системата на стопанските отношения е заето от едрите поземлени собственици и от представителите на лихварския капитал.

Засилването позициите на спекулативния капитал в системата на аграрните отношения представлява резултат от неспособността на държавната администрация да осигури достатъчно приходи за нуждите на хазната. Последното обстоятелство довежда до разширяване на практиката за пожизнено отдаване на държавни приходоизточници под аренда — *маликяне*. След заплащането на първоначална вноска съответният арендатор получава право до края на живота си да ползва даден приходоизточник — рудник, митница, пристанище, солник, село — при условие, че редовно изплъжава уговорения годишен откуп (*мал*). Аналогичен характер има и т. нар. *мукатаа*. Така се нарича фискалният участък, отстъпван срещу аренда на заможни мюсюлмани, откупили правото да събират от получената мукатаа дължимите данъци. Самата система на откупуването от частни лица правото да събират данъци от съответен фискален участък носи името *илтизам*.

През XVIII и началото на XIX в. практиката на илтизама и маликянето се разширява до степен, при която спечелилите държавните търгове откупчици натрупват огромни състояния за сметка на производящото население. Така, абдикиралата от ангажимента си да съблюдава данъчния ред държава създава условия за разрастване финансовия произвол на спекулантите до степен, при която финансовите магнати често извличат както целия остатъчен, така и част от необходимия за възпроизводството продукт от българските земеделци. Това от своя страна води до увеличаване броя на разорените или поставени на границата на бедността селяни — обстоятелство, създаващо предпоставки за демотивиране на селското население да разширява или модернизира производството. В специализирани изследвания на Ел. Грозданова и В. Мутафчиева са приведени многобройни данни за кредитната зависимост на българското население от богатите откупчици на данъци. Например към 1778 г. Сюлейман ага от Русе се явява кредитор на населението от около 20 села, което му дължи крупната сума от 13180 гроша. Едва ли е случаен фактът, че във фолклора е намерил широко разпространение мотивът за баща/съпруг, който продава дъщеря/съпруга, за да заплати дължимия данък: "Баща Тодора продава/ за харадж, за седем гроша,/ за осем гроша вергия,/ за девет гроша бакия."

Разширяването на частнособственическия сектор в областта на поземлените отношения е свързано и с появата на големи имения — *чифлици*, чиито собственици в повечето случаи са мюсюлмани. Известно е, че още в ранните векове на османското владичество султанът е дарявал обширни имения на висши сановници с право на пълна собственост или на дългосрочно ползване. Тези жестове по правило са свързани с политиката за овладяване на необработваеми земи (*меват*) и целта им е да се включат пустеещите територии в производящата част на селското стопанство. От XVII в. нататък, в условията на променената политическа и обществено-икономическа ситуация, разрастването на чифлишките стопанства се явява функция на активизиралите се пазарни отношения. Едва ли е случаен фактът на относително ранната поява на такива имения в придунавските градове Русе и Никопол.

Конкретни анализи, основани на поземлени и данъчни регистри, показват голямо разнообразие в начините, по които възникват чифлиците по българските земи. Голяма част от тях се появяват при преобразуването на приходоносните имоти (тимари, зеамети, хасове), предоставени преди това на съответния владелец като условна собственост. В други случаи чифлиците се разрастват върху изоставени мирийски земи, чиито владелци са прогонени от традиционните си обиталища в хода на размирици, войни, епидемии. Експроприацията на селските *чифтове* (наследствени земи) се осъществява и по линия на финансов и/или административен натиск от страна на местната мюсюлманска върхушка. Върху някои от султанските хасове също са организирани чифлишки стопанства. Последното обстоятелство поставя селяните, обработващи подобни земи, в двойна зависимост — от султана и от съответния чифликчия. Без да се съобразяват с ревниво спазваните обичайноправни норми на земеделските общности, влиятелни богаташи често разорават и засяват пасища, мери и други участъци от общоселската собственост.

Макар и пазарно ориентирани, чифлишките стопанства носят много елементи на предмодерните стопански отношения. Това личи особено ясно в широкото прилагане на *кесимджийството и изполичарството* — две форми на организация на земеделския труд, основани предимно върху извъникономическата принуда. При тях чифликчията разпределя между безимотните и малоимотните селяни нивите на своето имение, като задължава ползвателите да му предоставят определено количество от добитите земеделски продукти — от 1/3 до 1/2. В някои случаи се използва труда на наемни работници — *ратаи* (аргати). Те обикновено живеят в чифлика и са на денонощно разположение на съответния господар. При все че трудът им се заплаща по предварителна уговорка, ратаите не могат да бъдат квалифицирани като пълноценни наемни работници, тъй като техните лични свободи са силно ограничени. Особено показателен за статута на ратая е неговият фолклорен образ. В поредица от народни приказки, произхождащи предимно от Македония, постоянно унижаваният и обиждан ратай трябва да изоре нивата до мястото, където е легнала кучката. Тя, от своя страна, цял ден се мести от сянка на сянка и превръща поставената трудова задача в непомерно бреме.

В периода на аянското всевластие някои богати мюсюлмани използват липсата на правителствен контрол и широко експлоатират безплатния труд на финансово зависими от тях бедни селяни. Уповавайки се на въоръжена сила и административна власт, чифликчиите злоупотребяват с *ангарията* до степен, при която се налага намеса на централната власт. През 1828 г. Високата порта издава разпоредба до валиите в Румелия, в която е отбелязано че, "в редица румелийски околии съществува обичаят, наречен "ангария", според който бедното население от тези околии поред и безплатно засява нивите по чифлиците на околийските аяни, а по време на жътва пак по същия начин жъне и вършее храните на тези аяни". Правителството нарежда да се спре с този произвол и да се даде възможност на "бедната рая" да обработва своите ниви спокойно.

За степента, в която се развиват процесите по разрастване на чифлишкото земевладение, свидетелства султански ферман от 1795 г., който изрично забранява да се организират големи частнособственически стопанства върху отнети за дълг наследствени земи на селяните в Беломорска Тракия и Македония. Мотивите на забраната са свързани с фискалния интерес от запазване статута на най-масовия данъкоплатец — мирийския селянин. Специални проучвания на Хр. Гандев и Ел. Грозданова илюстрират значителен размах на тенденцията за обсебване на обработваемите земи и селските мери на християнско население от богати лихвари и влиятелни чиновници в Северозападна България през целия XVIII в. Аналогични процеси текат и в други територии, разположени около комуникационните артерии, но като цяло тенденцията на създаване и разрастване на чифлиците се отличава с неравномерност. Тази особеност е добре илюстрирана в данните, представени в *Таблица №9*. Тя е съставена върху основа на статистическо проучване на Стр. Димитров за броя на чифлиците и на заетите в тях лица в района на Русенския кадилък (съдебен район).

Таблица № 9
Брой на чифлиците в Русенския кадилък
и на заетите в тях лица за периода 1657-1805

Година	Брой чифлици в Русенския кадилък	Брой на заетите в тях лица
1657	13	291
1734	43	719
1742	44	807
1778	42	603
1805	42	666

Очевидно е, че независимо от добрите възможности за пазарна реализация на селскостопанската продукция, броят на чифлиците в Русенско не бележи значим ръст през XVIII в. Макар и със специфични нюанси, подобни тенденции се набелязват и в другите райони, където съществуват обективни условия за съществуване на големи частни владения — Македония, Беломорска Тракия, долината на р. Марица. Редица конкретни анализи на аграрните отношения в тези райони показват, че дори и там, където са разпространени най-широко, чифлишките стопанства обхващат от 15% до 20% от обработваемата земя. Значително по-нисък е споменатият процент в останалите части на етническата ни територия — Дунавската равнина (без Северозападна България), Добруджа, Старопланинския масив с прилежащите му котловини, Тракия, Родопите. Там дребното и средно селско земевладение запазва своите доминиращи позиции през целия период на Ранното възраждане. Поради тази именно причина, осъществената след 1832 г. аграрна реформа има пряко отношение към социалния статут и имущественото положение на най-многобройната част от стопански активното българско население в доосвобожденския период — дребните и средни селяни.

Аграрни отношения след 1832 година

Веднага след унищожаването на еничарския корпус (1826) османското правителство предприема решителни мерки за стабилизиране на новата армия. Една от тях включва зачисляване на бившите спахии в състава на отделните военни части. Междувременно, по-голямата част от спахиите вече са откъснати от своите тимари, тъй като още от началото на XIX в. по-голямата част от приходите на съответните владения са събирани от държавни чиновници. През 1832 г. това положение е оформено и юридически, като всички спахии са задължени да предоставят условните си владения под аренда на войводите на съответните кази. Договорите, уреждащи споменатите арендни отношения, са едногодишни, но по правителствена инструкция те задължително се подновяват. Аналогичен режим е създаден и за всички мукатаи и маликянета. Така държавата фактически поема в свои ръце събирането на данъците, отстранявайки от фискалната система силно компрометиралите се посреднически съсловия.

В началото на 40-те години е направено статистическо описание на годишните доходи от всички тимари. След уточняване на резултатите, през 1844 г. спахиите са превърнати в държавни пенсионери, като всеки един от тях запазва правото си да получава под формата на пенсия сумата от средния приход на бившия си тимар. Този акт опростява аграрните отношения, свеждайки ги до отношения между фактически свободните селяни и държавата — абстрактен суверен на земеделските земи. Последното обстоятелство намира отражение и във факта, че правомощията по издаването на тапии са прехвърлени на кадастралните служби по места. С цел стимулиране на процеса по разширяване на обработваемите земи, от 1847 г. нататък държавният кадастър е упълномощен да раздава безвъзмездно пустеещи земи на онези селяни, които пожелаят да ги обработват. Новоусвоените земи са освободени от данъчни тежести за една или за две години. Пак по същото време е възстановено и старото правило, че ниви, които са оставени необработваеми в продължение на три и повече години, се препродават от държавата на нов собственик, готов да ги засее.

В хода на танзиматските реформи вакъфските земи също са поставени под държавен надзор. Данъчното облагане на вакъфите е приравнено с това на мирийските селяни. От 1867 г. земеделците, обработващи бивши вакъфски имения, придобиват пълни собственически права върху съответните земеделски участъци. Финансовите облекчения на различните категории рая със специален статут (войнугани, мартолоси, дервентджии, доганджии, челтукчии, тузджии и др.), ведно със специфичните им задължения, са отменени. Християните, изпълнявали подобни функции, са приравнени по своя статут до останалото податно население.

Процесът по кодифициране на поземленото законодателство придобива определена степен на завършеност в *Закона за земите* от 1858 г. Законът заличава всички остатъци от тимарската система и утвърждава принципа на пълната частна собственост върху земеделските земи. Селяните и едрите земевладелци получават право пълновластно да се разпореждат с обработваемата земя, за която всеки един от тях има владелчески документ — тапия. Законът запазва традиционната постановка за държавата като върховен собственик на цялата мирийска земя. Тази именно постановка служи като основание на задължението за редовно и коректно изплащане на определените от правителството поземлени и лични данъци. Гарантирайки частната собственост върху земеделските участъци, Законът за земите създава определена сигурност у селското население, което ще рече — и мотив за по-висока стопанска активност. Разширените възможности за търговски операции със земя, както и динамизиралите се стоково-парични отношения като цяло предпоставят все по-видимата пазарна ориентация на широкообхватния земеделски сектор през третата четвърт на XIX в.

Либерализираният режим на покупко-продажби на земеделските земи не променя съществено облика на българското село. В него и през последните доосвобожденски десетилетия продължават да доминират дребните и средни стопанства. Тенденцията за частично увеличаване броя и обхвата на големите чифлишки стопанства засяга предимно районите на Македония, Одринска Тракия, Кюстендилско и Радомирско, поречието на р. Марица. Адекватна представа за облика на един типичен чифлик дава обява за продажба на земеделско имение в с. Инджекьой (Тополи), Варненско. Според съобщението във вестник "Дунав" (от 4 април 1871) към обявения за продан чифлик принадлежат 3 къщи, 3 обора, 2 житници (хамбари), 4 покрити кошари, 2 плевника, около 2500 уврата ниви, около 100 уврата ливади, 1 градина с годишен приход 2500 гроша, 4 плуга и 1 харман с прилежаща площ 150 уврата.

По изчисления на Стр. Димитров в навечерието на Освобождението по българските земи има между 2500 и 3000 крупни чифлика, към които се числят между 8% и 10% от обработваемите земи. Новост в тази област представляват чифлиците, владени и/или управлявани от българи. Обширни частни земеделски стопанства притежават Димитраки Теодоров в Тулчанско, хаджи Симеонко хаджи Вичов в Шуменско, хаджи Мано Стоянов в Софийско, братя Робеви в Битолско, Цоко Каблешков в Пловдивско и др. Макар и под формата на аренда, през 60-те и 70-те години на XIX в. богатият калоферец Димитър Бракалов стопанисва няколко големи чифлика в Бургаско. По официални данни на руските окупационни власти 7 от всичките 51 чифлика, съществуващи в Пловдивско към 1878 г., принадлежат на българи.

Таблица №10

Обхват и брой на земеделските стопанства
в 39 добруджански села през 70-те години на XIX век

Категории владения в зависимост от площта (в дюноми)	*Брой домакинства*	*Обща площ на владяната земя в съответната категория (в дюноми)*
Без земя	37	—
От 1 до 20	12	104
От 21 до 50	42	1539
От 51 до 100	76	5896
От 101 до 150	80	9940
От 151 до 200	50	8575
От 201 до 300	32	7606
От 301 до 400	17	5797
От 400 до 800	12	6359
Над 800	3	2463
Общо	*361*	*48333*

Така или иначе, през третата четвърт на XIX в. основната част от аграрните стопанства, владени и обработвани от българи, принадлежат към групата на дребните и средни имения. Поземлените регистри от споменатия период показват значително разнообразие в обхвата на земеделските имоти по нашите земи. По стечение на ред обективни обстоятелства българските раетски селяни в Дунавската равнина и Добруджа разполагат с по-обширни и по-качествени земи от тези в планинските и полупланински райони на Стара планина, Средна гора, Странджа, Родопите. В *Таблица №10* са включени данни за поземлените владения на българските селяни в 39 села от района на Хаджиоглу Пазарджик (Добрич) през 70-те години на XIX в. Макар и в обобщен вид цифрите показват високото процентно присъствие на средните по размер поземлени участъци. Участъци, осигуряващи за района на Добруджа възможност за пазарна реализация на част от добитата продукция.

Има данни, че част от българското селско население в Берковска, Врачанска, Белоградчишка каза разполага със земи, които не могат да удовлетворят дори и насъщните консумативни нужди на повечето семейства. Значително по-благоприятно е положението на населението в Свищовска, Русенска, Видинска, Силистренска каза. Средният размер на поземлените участъци в Силистренска каза например се движи от 100 до 200 дюнюма. Съвсем различно е състоянието в Новопазарска каза, където най-богатите домакинства разполагат с около 80 дюнюма. Особено подчертано е

малоземието в планинските райони — Габровско, Дряновско, Еленско, Котленско, Тревненско. Изтъкнатата неравномерност в разпределението на поземлените участъци създава условия за поддържане поликултурния профил на българското селско стопанство. Тази неравномерност е предпоставка и за относително високата динамика на вътрешна миграция в рамките на етническата ни територия през целия период на Възраждането.

Производствен профил на аграрната икономика

Природните дадености и вековният производствен опит предопределят облика на произвежданата по българските земи селскостопанска продукция. В областта на земеделието преобладават *зърнените храни* — пшеница, ечемик, овес, просо. Преминалият в средата на XVIII в. през Тракия френски промишленик Жан-Клод Флаша е впечатлен от големия обем пшеница, произвеждана в плодородната равнина. "Никъде не бях видял толкова жито — пише той, — колкото имаше край градовете и селата, откъдето минахме. То бе струпано из пожънатото поле. Би казал човек, че селяните искат да си направят от него укрепления — всяка купа бе около 50 стъпки дълга. Това е главното богатство на страната."

През XVIII в. все по-широко разпространение получава и царевицата. Във влажните и топли долини на Тракия и Македония се разширяват посевите с ориз. От началото на XIX в. слънчогледът се превръща от градинска в полевъдна култура. Влакнодайните растения — лен, коноп, памук — запазват традиционното си присъствие в производствената структура на българското село. В землищата на селища с подходящи климатични условия се отглеждат различни сортове лоза. Голямо е разнообразието и на овощните видове. В прилежащите към жилищните имоти градини се произвеждат широка гама зеленчуци, сред които през XVIII в. се налагат и пренесените от Америка домати, пипер, фасул. Във връзка с нарасналото производство на копринената буба, в някои области значително се разширяват черничевите насаждения. Все повече площи се засаждат с картофи — особено в полупланинските райони и зоните, покрити с песъчливи почви. Масовизира се производството на тиквите и дините.

Голяма част от пътешествениците, оставили записани впечатления от контакта с българските земи през XVIII и XIX в., са удивени от широкото разнообразие от културни растения, отглеждани от селското население. Независимо че регистрират много неусвоени площи, чужденците разказват вдъхновено за умението на земеделците да стопанисват посевите си. Френският поет Алфонс дьо Ламартин, преминал през 1833 г. по нашите земи, разказва, че по пътя от Татар Пазарджик (Пазарджик) за София е преминал "през красиви планини — гористи и пресечени от големи села и богати насаждения". Няколко години по-късно прекосилият Балканите геолог д-р Ами Буе описва подробно някои особености на земеделието по нашите земи в книгата си "Европейска Турция". Той убедено констатира че в сравнение с другите балканци, българите са "народ, който най-много се грижи за своите ниви."

Въпреки изтъкнатите градивни тенденции в развитието на селското стопанство, *технологичното равнище на българското земеделие* остава на нивото на ръчния труд и на примитивните технологии. Дървеното рало и дървеният плуг, мотиката и лопатата, сърпът и косата, диканята и дървеният валяк — това са основните оръдия на труда, с които многобройната челяд на стопаните, с помощта на впрегатните домашни животни, обработва земята и прибира добитата продукция. Относително малко са сведенията за налагане на културите, както и за други мелиоративни мероприятия. Разширяването на площите, засявани с царевица и слънчоглед, създава известни предпоставки за по-активно сеитбообръщение, но така или иначе през целия период на Възраждането продължава да доминира двуполната и триполната система. По силата на нейните правила ежегодно се засяват от 1/3 до 1/2 от нивите, принадлежащи на дадено семейство. Останалите се оставят на угар, за да възстановят плодородието си. Така допълнително се намаляват обработваемите площи. Поземлените регистри на някои селища са съхранили недвусмислени данни за споменатото състояние на нещата. Ето какво е отбелязано в опис на имотите в хасковското село Кяфир хаджъ, направен в края на XVIII в.: "Земя на Коста, син на попа: засети ниви — 169 дюнюма, лозя — 1 дюнюм, незасети ниви — 105 дюнюма. <...> Земя на Ябанджи Стойко: засети ниви — 8 дюнюма, незасети ниви — 32 дюнюма."

Във връзка с все по-активното въвличане на земеделските стопанства в пазарните отношения, през втората и третата четвърт на XIX в. видимо се увеличава относителният дял на техническите култури в производствената структура на българското селско стопанство. Тютюнът, маслодайната роза, сусамът, памукът, опиумът започват да носят добри печалби както на раетските селяни, така и на чифликчиите.

Консумативните нужди на големи селища и контактите с международните пазари предпоставят все по-ярко очертаващата се *специализация на отделни райони* в производството на определени видове култури. В Дунавската равнина и Добруджа обширни площи традиционно се засяват с пшеница. Големи количества ориз и памук се отглеждат в Пловдивско, Татар-Пазарджишко и Серско. В Карловско, Казанлъшко и Тревненско населението се специализира в отглеждането на маслодайната роза. Варненско, Анхиалско, Мелнишко стават известни с добрите лозови насаждения. В Южна Македония широко разпространение получават памукът и опиумът. Голямото търсене на сурова коприна стимулира развитието на бубарството в Хасковско, Търновско, Врачанско, Кукушко, Старозагорско. В Източните Родопи се садят и сушат големи количества тютюн.

Значителен ръст бележи и *скотовъдството*. Производството на дребен и едър рогат добитък има силни традиции в предвъзрожденските стопански практики. То получава допълнителен тласък през XVIII и първата половина на XIX в. от разширените консумативни нужди на крупните градски центрове. Забележимо нараства и търсенето на суровини от животински произход (вълна и кожи) от страна на европейските пазари. Поддържането на големи военни части в стратегическите и гранични райони също води до увеличаване потреблението на животинска продукция — особено на типичното за мюсюлманската трапеза агнешко и овче месо. В тази ситуация българското население в планинските и полупланински селища активизира дейността си в областта на *скотовъдството*. Районите на Копривщенско, Панагюрско, Ямболско, Карнобатско, Одринско, Източна Стара планина, Родопите се специализират в производството на дребен рогат добитък. Особено висок ръст бележи овцевъдството в Котел и околните села. След кърджалийските времена котленските овцевъди започват да прехвърлят стадата си в Добруджа. Според някои източници, към средата на XIX в. тези стада наброяват 450000 глави добитък. Някои от по-богатите овцевъди разполагат с по две-три къшли, във всяка от които се отглеждат по над 2000 овце. Стопанисването на огромните стада се осъществява от сдружения на собствениците, които наемат безимотни или по-бедни овчари за най-тежкия труд. Последните получават възнаграждението си в натура и са силно зависими от управителя на стопанското предприятие (кехая).

Във връзка с увеличеното производство на дребен добитък, събирането на данъка върху овцете в много от случаите е откупувано от българи *бегликчии*. Тази прослойка още през XVIII в. започва да се откроява със своето богатство и влияние. Една от широко разпространените народни песни в Търновско е посветена на тамошния първенец хаджи Минчо, който е забогатял от откупуване на беглик и е станал влиятелен до степен, при която отказва да работи съвместно дори и с турския магнат хаджи Мехмед.

В Цариград се беглика продава;
хаджи Минчо от Търново наддава.
хаджи Мехмед иска да се с'ортачи;
хаджи Минчо ортак турчин не рачи.

Най-заможните собственици на стада забогатяват допълнително от т. нар. *джелепство*, т. е. доставката на добитък до големите консумативни центрове. Известно е, че състоянията на редица богати възрожденци са натрупани основно от джелепство и бегликчийство. В споменатата група се открояват родовете Балабанови, Каблешкови, Моравенови от Копривщица, както и някои отделни предприемачи — Матей хаджи Петров от Котел, Захари хаджи Гюров от Самоков, Димитраки Хаджитошев от Враца и др.

Във фолклорната традиция неколкократно е разработван мотивът за огромните стада, водени от българските джелепи към Цариград. За имущественото състояние на хората, ангажирани с тази дейност, свидетелства песента "Джелепски овчари при Еркене", която фолклористите определят като един "от най-фактичните и художествените" текстове от този жанр, основан върху реални ситуации от XIX в. От гледна точка имущественото положение на джелепското съсловие е любопитен резултатът от облога, спечелен, според споменатата песен, от клисуреца Стоян, който намира брод през придошлата река, препречила пътя на стадата към столицата. След успешното доставяне на стоката в пъстроетничния град на Босфора Стоян получава от своите съдружници следното: "на всяка овце по пара,/ на вакъл овен — дукатца,/ на сто говеда — говедо,/ на сто коня — добър кон,<...>/ девет кантара сирене,/ кантар масло топено; <...> и хубавя Яна клисурка".

След утихването на кърджалийските размирици се активизира и производството на едър рогат добитък. Нараства броят и се увеличава продукцията на т. нар. *совати* — стопанства, които включват пълен цикъл на отглеждане и обработка на животинската продукция. Произведените от соватите месни продукти, кожи, млечни изделия и др. се продават в големите консумативни центрове на Османската империя или извън нейните граници. Печеливши стопанства от този вид функционират в Родопите, Странджа, Северна Македония, Източна Стара планина, Средна гора. За размерите на производството на едър добитък свидетелства увеличеният брой кланици (*салхани*), в които се преработват и консервират съответните хранителни продукти, част от които са предназначени за външния пазар.

◆ ◆ ◆

Пресеклият неколкократно Балкана унгарски пътешественик Феликс Каниц, отбелязва в книгата си "Дунавска България и Балканът", че през 1871 г. разположеното в близост до Казанлък с. Мъглиж брои 400 български и 100 турски къщи. "Мъглиж е много богато село <…> — уточнява Каниц, — защото се възползва от предимствата на равнината и на планината. Неговите розови насаждения дават средно 25 кг. от планинското масло с най-силен аромат, но селото притежава и чудесни полета, а на високите пасбища в планината жителите му развъждат големи стада, които носят значителна печалба." Тази пасторална картина не представлява изключение от общото състояние на българските села в планинските и полупланински райони на етническата ни територия. Тя е показателна за относително високия ръст на селскостопанското производство през третата четвърт на XIX в. Производство, което освен със своите мащаби, се отличава и с подчертано комерсиалната си ориентираност.

През целия период на Възраждането българските земи заемат водещо място в добиването и пласирането на селскостопанска продукция сред балканските провинции на Османската империя. Независимо от това, реална протекционистка политика от страна на правителството практически не се провежда. Липсват и инициативи за модернизация на производствените технологии. Едва през 60-те години в управленските среди започват да се обсъждат евентуални възможности за земеделски кредит и за машинна обработка на земята. Пак по това време някои чифликчии в Солунския вилает закупуват от Западна Европа плугове и вършачки и ги включват в земеделските работи. Този факт има единичен паралел в създадения под протектората на валията Мидхат паша край Русе "Образцов чифлик". Както отбелязва Г. Плетньов, опитът за включване в производството на внесените за нуждите на чифлика машини пропада, поради липса на хора, подготвени да работят с плуговете, жетварките и вършачките. Не пропада обаче амбицията на амбициозния държавник да стабилизира положението на част от бедните селяни чрез земеделски кредитни каси. По модела на касите в Дунавския вилает през 70-те години са основани кредитни земеделски сдружения и на юг от Балкана. През 1875 г. в. "Напредък" резюмира дейността на старозагорското Благодетелно земеделско дружество така: "Това дружество помогна на десетина от най-бедните [земеделци]; те се подпомогнаха, посъвзеха се и започнаха след 2-3 години без помощта на дружеството да обработват нивите си." Макар и съвсем скромен, резултатът от споменатата инициатива свидетелства за наченки на вътребългарска покровителствена дейност спрямо производящото селскостопанско население. Дейност, която може да се окачестви като елемент от все по-видимо държавническо съзнание — дори и по отношение на относително отдалечената от политиката зона на аграрните отношения.

Градовете и градската мрежа

През XVIII и XIX в. традиционно развитата по нашите земи градска мрежа претърпява съществени трансформации. В качеството си на административни центрове и занаятчийско-търговски средища градовете рязко увеличават своята институционална и стопанска роля. Споменатата тенденция получава допълнителен тласък от подчертания демографски ръст на всички градски центрове по земите ни — както старите, наследили урбанистичните традиции на Античността и Средновековието, така и новооформилите се селища с преобладаващо занаятчийско-търговски облик. Миграцията на селското население към градовете е резултат от ред природни и социални фактори — застудяването на климата, прираста на населението, епидемиите, войните, кърджалийските набези и аянските размирици. Притегателната сила на градските средища се увеличава от добрите възможности за стопанска дейност и от по-високото качество на живота, с което по правило разполагат градските жители в сравнение със селските.

Процесът на побългаряване на големите градски центрове в Дунавска България, Тракия и Македония намира сполучливо отражение в описанието на Стефан Захариев, представящо демографското развитие на град Татар Пазарджик в периода на Ранното възраждане. "В този град [Пазарджик] — отбелязва през 1871 г. летописецът — постепенно са се населявали българите от околните села, [тъй] като, от една страна, султаните са имали непрестанни битки с други народи, а от друга, честите мории [чумни епидемии] смалявали турците, та къщите им оставали празни; българите ги купували и се настанявали в тях. Затова от сегашните 12 християнски махали, освен Вароша, всички се наричат с турски имена."

През XVIII в. статутът на градовете в Османската империя става еднороден. Всички те са причислени към султанските хасове и мукатаи. В административно и фискално отношение населението вече е зависимо единствено от централната власт. По традиция градовете са центрове на съответните административни области и управата им е възложена на паши или войводи. С цел облекчаване на данъчните и административните процедури правителството предоставя широки права на самоуправление на местните териториални общности, формирани по етнически и конфесионален признак (махали). Аналогично е положението и на засилващите влиянието си еснафски организации.

През целия период на Възраждането увеличаването на населението в повече от 100-те града по нашите земи се съчетава с укрепването на българските общности в тях. В крайна сметка българският етнически елемент се превръща в доминантен в преобладаващата част от градските средища — както в цифрово отношение, така и в стопански и социален смисъл. Голям брой регионални проучвания показват, че още през XVIII в. се засилва българското народностно и икономическо присъствие в такива значими центрове като София, Стара Загора, Русе, Видин, Силистра, Търново, Тулча, Шумен, Скопие. Същевременно в селища, които са били преобладаващо мюсюлмански (Осман Пазар, Ески Джумая, Хаджиоглу Пазарджик, Разград) се създават стабилни български общности. Значителен ръст бележи българското демографско присъствие и в градовете Плевен, Ловеч, Сливен, Свищов, Враца, Ямбол, Татар Пазарджик. Сред занаятчийско-търговските средища с водещо значение през XIX в. се утвърждават селищата от градски тип, разположени в планинските и полупланински райони, обитавани почти изцяло от българи — Габрово, Трявна, Елена, Дряново, Котел, Копривщица, Панагюрище.

В *Таблица №11* са систематизирани данни за броя и процентното присъствие на българите в някои по-важни селища. Цифрите са извлечени от проучванията на Н. Тодоров, основани върху данъчни документи от 60-те години на XIX в.* Към градовете със значима роля за стопанското развитие и обществения напредък на нацията през Възраждането трябва да се причислят и Видин (30 000 д., от които

---

* В случая трябва да се има предвид фактът, че използваните при проучването данъчни документи отчитат само възрастното население — жени и мъже.

30% българи), Горна Оряховица (6000 д., от които 84% българи), Стара Загора (с около 20000-дна българска общност), Казанлък (20000 д., от които 70% българи), Кюстендил (10000 д., от които 30% българи), Татар Пазарджик (25000 д., от тях 57% българи), Самоков (13000 д., от които 5000 българи), Сливен (25000 д., от които около 70% българи).

Таблица №11

Брой на населението в някои по-големи градове
по етническата ни територия през 60-те години на XIX век

Селище	*Общ брой на населението*	*Процент на българите*
Шумен	ок. 20 000 д.	40%
Русчук (Русе)	ок. 20 000 д.	38%
Плевен	ок. 17 000 д.	47%
Търново	ок. 12 000 д.	65%
Свищов	ок. 12 000 д.	57%
София	ок. 12 000 д.	38%
Тулча	ок. 12 000 д.	29%
Ловеч	ок. 10 000 д.	38%
Ески Джумая (Търговище)	ок. 10 000 д.	35%
Чирпан	ок. 8000 д.	60%
Севлиево	ок. 8000 д.	70%
Габрово	ок. 6000 д.	98%
Котел	ок. 6000 д.	97%
Елена	ок. 3000 д.	84%
Трявна	ок. 3000 д.	96%

Както личи от приведените данни, повечето от градовете по нашите земи са от средна големина — от 5000 до 10000 г. Тази особеност е присъща и на другите европейски части на Османската империя. Забележително изключение от споменатото правило представлява разположената на бреговете на два континента столица Истанбул, нейното население през XIX в. е милионно, а българската колония на Босфора по различни изчисления е няколко десетки хиляди души.

Градовете и селищата от градски тип върху българската етническа територия образуват относително устойчиви стопански системи с прилежащите им селски региони. Тези системи добиват допълнителна стабилност от факта, че голям процент от домакинствата разполагат с градини, лозя и други земеделски парцели. Чрез тях те удовлетворяват (частично или пълно) нуждите си от селскостопански продукти. От друга страна, част от селските жители практикуват традиционните домашни занаяти, с продуктите от които също задоволяват насъщни битови потребности. Изтъкнатите обстоятелства създават обективни предпоставки за стабилизиране на поселищната мрежа през последните десетилетия на Възраждането.

Градската икономика

Занаятчийско производство, мануфактури, фабрики

През целия период на Възраждането в системата на градското стопанство доминира дребното занаятчийско производство, основано на ръчен труд. Поради необходимостта от поетапно формиране на производствени умения, при по-голяма част от занаятите строго се спазва йерархията — чирак, калфа, майстор. В зависимост от имущественото положение на майстора и от особеностите на съответната технология в една работилница са ангажирани от двама-трима до няколко десетки души. По правило майсторите са самостоятелни стопански субекти, обединени в свои сдружения, които се конструират по отраслов принцип.

По официални данни, в последните години преди Освобождението по българските земи се практикуват между 90 и 100 различни занаята. През втората и третата четвърт на XIX в. занаятчийското производство получава съществен тласък от реформените акции на правителството, гарантиращи имущественото и гражданското положение на християнското население. Нарасналите консумативни нужди на мегаполиса Цариград и на другите големи градски центрове също създават предпоставки за значим производствен подем на прилежащите им български земи. Засиленото търсене от страна на западно- и средноевропейските пазари на някои първично преработени суровини (розово масло, кожи, коприна) активизира допълнително занаятчийската дейност на българите. Подемът на дребното занаятчийство в планинските и полупланинските ни селища е предпоставен и от държавните поръчки за производство на облекло и оборудване за нуждите на османската армия. Например, специална правителствена заповед до сливенския аянин от ноември 1827 г. настоява местната власт да осигури предаването на шест хиляди цеви за пушки, чието производство е възложено на сливенските тюфекчии. Редица подобни заповеди разпореждат да бъдат доставени произведените от българските занаятчии хиляди топове аби и шаяци, големи количества обработени кожи, гайтани, обувки, метални изделия, одеяла и др. Само в една от военните шивачници в Цариград ("Хамбара") над 1000 българи изработват дрехи за нуждите на войската. Многобройни са българските абаджийски работилници и в столичния квартал Галата, където само калоферските майстори държат над 30 дюкяна с над 300 чираци и калфи. Големи количества вълнени платове и дрехи за армията са произвеждат и в гарнизонните центрове — Видин, Шумен, Русе, Силистра, София.

В отрасловата структура на възрожденските занаяти подчертано доминира вълненотекстилното производство, чиито основни продукти са абите, шаяците, гайтаните и поясите. Тъкачеството на вълнени платове е известно с името *абаджийство*. С това обединяващо име се назовава и друго широко практикувано занятие — шиенето на дрехи от груби вълнени платове. Споменатите производства са концентрирани най-вече в регионите с развито овцевъдство. Сливен, Копривщица, Котел, Калофер, Габрово, Панагюрище, Самоков, Ахъчелеби (Горна Арда), Пловдив, Търново — това са селищата с водещо място в тъкачеството на вълнени платове. За мащабите на производството в отделни селища свидетелстват многобройните регионални проучвания. Историкът на Сливен Симеон Табаков пише, че към средата на XIX в. от планинския град се изнасят около 170000 топа[*] аби и шаяци. Летописецът на Панагюрското възраждане Марин Влайков илюстрира високия ръст на абаджийството в Панагюрище с годишно производство от около 300000 аршина аби и шаяци. По изчисления на Христо Попов, годишно от работилниците в Клисура излизат над 130000 аршина плат. Според сведения, систематизирани от Велко Тонев, през 30-те години на XIX в. държавният наряд за производство на аби за османската армия, възложен на котленските абаджии, достига до 20000 топа годишно. Тъй като това количество е изкупувано по твърди цени, към средата на века с ходатайството на княз Стефан Богориди, то е намалено на 10000 топа. Производството извън споменатия наряд се реализира на свободния пазар и носи добри приходи на местните производители.

Както в Котел, така и в другите селища, ангажирани с абаджийството, сравнително рано проникват формите на разпръснатата манифактура — организация, способстваща за интензификация и специализация на все още преобладаващо ръчния занаят. През 30-те години на XIX в. разпръснатата манифактура в този подотрасъл създава в района на Ахъчелебийско пловдивчанинът Атанас Гюмюшгердан. През 40-те години е организирана тъкаческа манифактура в Пещерско. През 50-те и 60-те години в този отрасъл функционират манифактурни предприятия в Търново, Габрово, Сливен и Шумен.

Първата българска фабрика, създадена през 1836 г. от сливенския търговец Добри Желязков, също е свързана с вълненотекстилното производство. Получил специален султански ферман, гарантиращ му определени данъчни привилегии, Д. Желязков бързо успява да разшири своето производство. Към 1842 г. неговата фабрика произвежда годишно около 50000 аршина качествено сукно, като в производството са заети над 80 работници. По-късно вълненотекстилни фабрики създават Атанас Гюмюшгердан (1848 г. в с. Дермендере, Пловдивско), Иван Грозев (1873, в Карлово), братя хаджи Манолови (1874 г. в Сливен). Съществуват откъслечни данни за производствени заведения от споменатия тип и в градовете София, Панагюрище, Разград, Търново.

Вторият по значимост отрасъл на вълненотекстилното производство е *гайтанджийството*. Макар и с допълваща роля при конструирането на облеклото, вълнените ширити с име *гайтани* се оказват изключително търсена стока. Поради това, през втората и третата четвърт на XIX в. в изработката на гайтани са ангажирани хиляди занаятчии. По това време гайтанджийството е частично механизирано. В завършващата фаза на производството се използва специфично техническо приспособление, наречено *чарк*. По изчисления на стопанския историк Иван Сакъзов през 60-те години на XIX в. по българските земи работят около 10000 чарка, които за една година произвеждат около 2 млн. оки[*] гайтани. В проучването си за градското стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. К. Косев дава обобщени данни за средногодишното производство на гайтани в някои от българските селища. Той приема, че средногодишната цифра за Карлово е 260000 оки, за Калофер — 120000 оки, за Габрово — 120000 оки, за Самоков — 80000 оки. В последните десетилетия на Възраждането в този отрасъл се зараждат и утвърждават предприятия от манифактурен тип. Към тях могат да бъдат причислени работилниците на братя Стайнови в Казанлък, на Иван Калпазанов в Габрово, на Христо Шопа и Петко Пашкуля в Калофер. Част от собствениците на гайтанджийски работилници натрупват големи състояния, тъй като нормата на печалба при този вид производство се движи около сравнително високи стойности — от 70% до 100%.

Към групата на вълненотекстилните производства принадлежи и *килимарството*. То е развито особено интензивно в районите на Чипровци, Копиловци, Железна, Берковица, Пирдоп, Сливен, Калофер, Цариброд, Пирот. В рамките на този занаят, освен килими, се произвеждат одеяла, губери, черги, кебета. Живописните чипровски и котленски килими се продават успешно във всички краища на Османската империя. Те представляват обект и на държавни поръчки. Според официален правителствен документ, само през 1863 г. берковските килимари получават поръчка да изтъкат 1824 килимчета за нуждите на видинския гарнизон. Подобни поръчки се правят и за големи количества одеяла. Това осигурява възможност както за разширяващо се възпроизводство на вложените в килимарството средства, така и за поява на манифактурни предприятия и в този подотрасъл на текстилното производство.

Допълващи функции в системата на вълненотекстилните производства имат *дарачийството*, *вълненото предачество*, *тепавичарството*, *текстилното бояджийство*. Тези занаяти се развиват в центровете на абаджийско и гайтанджийско производство, като в някои случаи майсторите, свързани с тях, се числят към влиятелните абаджийски еснафи. Производството на козиняви тъкани — *мутафчийството*, също присъства в производствената структура на някои от селищата с развито текстилно производство.

През XIX в. високото търсене на сурова коприна от страна на италиански и френски фирми активизира *копринарството*. В районите на Враца, Стара Загора, Търново, Дряново, Трявна, Елена, Габрово то ангажира голям процент от селското и градско население със специфичния си селскостопанско/занаятчийски цикъл. Пашкулите на копринената буба и т. нар "бубено семе" се добиват на принципа на домашното производство предимно в селските райони. За сметка на това, добивът на сурова коприна се осъществява в манифактурни предприятия от централизиран тип, където са инсталирани производствени съоръжения — долапи. Подобни коприненотекстилни манифактури работят в Габрово, София, Враца, Пловдив, Берковица, Лясковец, Стара Загора. Произведената в тях копринена нишка по правило се изнася във Франция и Италия, където фабриките са оборудвани с необходимите станове за производство на финия плат. Дори за битови нужди българите доставят копринени тъкани от чужбина. Последното обстоятелство е регистрирано от Иван Богоров, комуто известен търновски търговец на сурова коприна заявил: "Нам, кога ни дотрябват копринени фистани, купуваме си ги готови от Букурещ, а тукашната коприна я продаваме на французите, че тям биле уж по-майстори да я изтъкават." Споменатото състояние не се променя коренно и след появата на първите коприненотекстилни фабрики в България. Те са организирани в Търново от известния предприемач Стефан Карагьозов и в Стара Загора — от френската фирма на братя Бонал. В началната производствената си дейност през 1858 г. френска фабрика са инсталирани 48 машини за източване на коприна.

Макар и в по-слаба степен, занаятите, свързани с памукотекстилното производство, също са представени във възрожденската икономика. В групата на тези занаяти влизат *халачеството* (разлачване на памука), *памукопредачеството* и

---

[*] Дължината на плата в един топ обикновено е 32 аршина. Размерът на аршина е 68 см.

[*] Една ока се равнява на 1282 грама.

астарджийството (тъкане на памучни платове). Последното е представено в по-големи градове и в гарнизонни селища — Търново, Самоков, Пловдив, Сопот и др.

Широко разпространение получава и *табаклъкът* (кожарството). Подемът на този занаят се дължи на наличния суровинен ресурс и на повишеното потребление — основно от военните поделения, нуждаещи се от обработени кожи за направа на войнишки обувки и на конски амуниции. В този занаят преобладават еснафите на мюсюлманите, но към средата на XIX в. той се утвърждава и сред българските производители в Габрово, Казанлък, Етрополе, Стара Загора, Татар Пазарджик, Самоков, Чирпан, Свищов др. Изключително трудоемък, табаклъкът предполага ангажирането на по-голям брой работна ръка (от 10 до 30 души) в една работилница. Същевременно обаче доходите, получавани при пласиране на неговите производи, са относително високи заради голямото търсене на обработени кожи — включително и извън Османската империя. Само от търновските табашки работилници в чужбина се изнасят над 200000 обработени кожи годишно.

Подобно е положението и с *кожухарството* — занаят, свързан с произвеждането на крайни продукти от животински кожи, най-вече обувки. Най-големите центрове на *обущарството (папукчийството)* са Търново, Габрово, Панагюрище, Ловеч, Кюстендил. Само габровските папукчии през 70-те години на XIX в. произвеждат до 200000 чифта обувки, повечето от които отиват за износ. По същото време в Шумен работят 220 кундурджийски работилници. В Охрид кожухарските дюкяни са 150 с 1600 ангажирани в тях занаятчии.

Рударството и железобивът имат стародавна традиция по българските земи. С добив на желязна руда и извличане на метал от нея се занимава голяма част от населението в районите на Самоковско, Неврокопско, Кюстендилско, Чипровско, Демирхисарско, Етрополско. Приема се, че годишният добив на желязо възлиза на 23000-25000 т., а броят на съоръженията, свързани с това производство (самокови) — на 30. Въпросното производство е изключително трудоемко и енергоемко и към средата на XIX в. то запада, поради липса на възможност да се ангажират работници в мините по линия на ангарията. Постепенно железопреработвателите в Османската империя започват да отдават предпочитание на по-качествения и по-евтин вносен метал.

В подотрасъла на *металообработването* се развиват голяма група от занаяти. Сред тях се откроява *ножарството*. В Габрово работят над 300 ножарски работилници, а в близкото до Габрово село Нова махала има 61 къщи и 40 ножарски работилници. Десетки такива работилници функционират в селата Шипка, Шейново, Крън, Енина, Боженци. По някои изчисления само от споменатите планински селища за периода 1871-1875 г. в Румъния е изнесена ножарска продукция на обща стойност 70000 гроша.

В Сливен, Самоков и Габрово до към средата на XIX в. функционират десетки работилници за производство на пушки. Постепенно обаче *тюфекчийството* (пушкарството) запада, поради конкуренцията на по-качествените западни оръжия, внасяни масово след Кримската война в Османската империя. Пак по същата причина през третата четвърт на XIX в. по-слаб ръст бележат и занаятите, свързани с обработката на мед и производството на медни съдове за бита — *бакърджийство* и *казанджийство*. Влиятелните казанджийски еснафи в Стара Загора, Карлово, Казанлък, Шумен, Търново постепенно губят своята клиентела; част от градското население започва да отдава предпочитание на фабрично произведени домакински съдове.

Материалната възмога на богатите градски съсловия създава добри предпоставки за стабилен ръст на *куюмджийския занаят* (златарството). Произведените от златарите украшения от благороден метал се радват на добър пазарен интерес през целия период на Възраждането. Подобно е и положението с украшенията и аксесоарите от неблагородни метали (кандилници, брави, печати, халки, свещници и др.), създавани от *дюкменджиите*. Последните два занаята са развити най-силно в Търново, Габрово, Видин, София, Пловдив, Карлово. Има данни, че част от златарската продукция намира добър прием и на пазарите в съседните балкански страни.

Подем преживява и *дървопреработването*. То е стимулирано от разширяващите се строителни дейности и нарастващите битови потребности. В рамките на този подотрасъл се развиват няколко самостоятелни занаята — *дограмаджийството* (производство на жилищна дограма), *фучиджийството* (бъчварство), *резбарството*. Изброените занаяти са типични за богатите на дървесина планински райони. Така или иначе, значима част от дървопреработвателните дейности (напр. производството на домакински мебели) до края на Възраждането почти не напускат рамките на домашния занаят. Във връзка с обновяването на градската жилищна среда и с масовото строителство на училища, черкви и други обществени сгради, през XIX в. подем преживява и *дюлгерският* (строителният) занаят.

По-различно е положението на занаятите, свързани с *шиенето на облекла*. Поради силното присъствие на вълненотекстилното производство в системата на възрожденската икономика и тук най-разпространеният занаят е *абаджийството*, т.е. производството на облекла от вълнени тъкани. То е развито в центровете на вълненото тъкачество в старопланинските, средногорските и родопските селища. Български абаджийски работилници има и в някои по-големи градове като Пловдив и Цариград. В последното десетилетие преди Освобождението този занаят бележи бавен спад, поради навлизането на облеклата, конструирани по западноевропейски образец, известни под името "френски". В шивашкия подотрасъл се открояват и занаятите с местно значение, удовлетворяващи нуждите на населението от дадено селище и прилежащия му хинтерланд — *терзийство, чохаджийство, панталонджийство, басмаджийство.*

Предимно локални са и стопанските позиции на занаятите, в рамките на които се произвеждат *хранителни стоки*. Практически във всички градове има *касапски дюкяни*, предлагащи прясно месо и месни продукти. Те обаче, по подобие на *мандарджиите* (млекарите), *хлебарите, брашнарите, шекерджиите* (производители на сладкиши), *бозаджиите* и *шарланджиите* (производители на растителни масла) рядко са обединени в еснафи и продукцията им почти не прехвърля границите на съответния град. Както стана дума по-горе, селското население задоволява почти напълно консумативните си нужди с храни собствено производство.

Макар и с допълващ характер, производствата на сапун и лоени свещи *(сапунджийството)*, на грънчарски изделия *(грънчарството)*, на самари *(самарджийството)* също осигуряват прехраната на определени групи занаятчии през XIX в. В районите с развити търговски комуникации самарджийските еснафи имат силни стопански позиции. Пак във връзка с подема на търговията набира ръст и *корабостроенето*. В дунавските градове Свищов, Русе и Силистра се конструират и пускат на вода плавателни съдове с малък и среден размер. По Черноморието корабостроителни работилници има във Варна и Месемврия (Несебър).

Специфично присъствие в производствената структура на възрожденското стопанство има *добивът на розово масло*. По думите на Феликс Каниц "големи количества от това скъпоценно вещество, изразходвано от европейски, главно от английски парфюмеристи, се добиват почти изключително в живописните полета до тракийското подножие на Средна Стара планина". По-нататък вещият битоописател назовава споменатото късче от България "европейския Гюлистан"[*] и констатира, че през благоприятната в климатично отношение 1866 г. в района на подбалканските полета са добити 1650 кг. розово масло. Независимо че в по-слаби години добивът се движи под 1000 кг., тази рядка суровина за парфюмерийната промишленост се купува от западноевропейските фирми на изключително високи цени.

В съответствие със стара производствена традиция занаятчиите от един занаят се обединяват в *еснафски организации*. Еснафите регулират стопанските отношения между отделните производители, осигуряват по-стабилни пазарни позиции, гарантират възпроизводството на кадрите. Еснафските организации се явяват финансови крепители и публичноправни гаранти на суверенитета на българските общности в съответните селища. Османското правителство провежда покровителствена политика по отношение на тези институции, защото с тяхното посредничество осигурява по-голяма стабилност на данъчните приходи от съответните производства. Със специален ферман от 1772 г. султан Мустафа II потвърждава автономията на занаятчийските сдружения. Тази автономия придобива устойчиви измерения през първата половина на XIX в., когато на държавната власт многократно ѝ се налага да разчита на българските еснафи за изпълнение на поръчки за бързо и качествено производство на големи количества определени видове стоки. Макар и в подчинен на пазарната конюнктура вид, през третата четвърт на XIX в. еснафските организации доразвиват своите обществени функции в посока, успоредна на националния културен и политически градеж.

По официални данни, само в Дунавския вилает броят на занаятчийските работилници, в които са ангажирани до 10 души персонал, достига 24500. Тази цифра свидетелства убедително за преобладаващата роля на дребния производител в градското стопанство. Дребностоковият характер на българското занаятчийско производство от периода на Възраждането дава основание на Светла Янева да анализира стопанската еволюция през този период в контекста на *теорията за протоиндустриализацията*. Приемайки, че тази влиятелна икономическа теория е приложима за българските условия, авторката показва с богат фактически материал свързването на селските индустрии от планинските и полупланински региони (в които по правило има излишък от работна ръка) с външни пазари. В същите региони е констатирано наличието на присъщата на протоиндустриалното развитие взаимозависимост между селско стопанство и промишленост. Очертана е и ролята на търговските фирми за създаване на специфични манифактурни и изкупвачески мрежи, посредством които се управляват дребните разпръснати домашни индустрии и продукцията им се реализира на пазара — включително и извън Османската империя. Протоиндустриалното развитие на възрожденските стопански структури има съществени обществени и икономически резултати — видимо замогване на населението от отделни селища и региони, масовизиране на манифактурното производство, създаване на стопански опит у производители и търговци, натрупване на състояния от търговска дейност, които са добра основа за евентуално промишлено развитие.

---

[*] Използваното от Ф. Каниц име *Гюлистан* може да се преведе като *Страна на розите*.

Независимо от наличието на някои финансови и организационни предпоставки, развитието на *фабричната индустрия* по българските земи е препятствано от липсата на протекционистка държавна политика, както и от ред други обстоятелства от административен, законодателен и данъчен характер. Според изчисленията на К. Косев, в периода до Освобождението върху етническата ни територия функционират 11 по-едри фабрики, няколко десетки по-дребни и около 500 средномащабни манифактурни предприятия.

Най-значимият брой от фабричните и манифактурни заведения са свързани с текстилната промишленост и са разположени в традиционните средища на този отрасъл — Сливен, Карлово, Търново, Калофер, Стара Загора. През третата четвърт на XIX в. се появяват фабрики и в сферата на хранителновкусовата промишленост. Около 20 мелници в страната са снабдени с парни машини и чрез прилагането на тази модерна техника те също се приобщават към дребното фабрично производство. Открити са и фабрики за спиртни изделия (в Самоков, Стара Загора, Силистра, Шумен), за стъкло и кибрит (в Самоков), за хартия (в с. Килифарево, Търновско), за макарони и фиде (в Търново), за сапун (в Търново и Габрово), за бира (в Шумен и в Търново), за поправка на вагони и за барут (в Русе) и др.

Както справедливо отбелязва Св. Янева, промишленото развитие през Възраждането се отличава с "голямо разнообразие от организационни форми на производството". Независимо от преобладаването на дребните производители, пише споменатата авторка, най-динамичният елемент на българския промишлен сектор през епохата представляват централизираните манифактури и "масовите протоиндустриални производства с различни форми на организация на труда, предназначени за далечен износ". Тези именно форми осигуряват относително добро за времето си качество на живота на едно широко съсловие от българското общество, както и по-добри възможности за отделяне на средства за обществени нужди – църковно строителство, учебно дело, благоустрояване, благотворителност.

Ръстът на националната индустрия по правило е по-периферен обект на анализ и оценка от страна на възрожденските писатели и публицисти. При все това част от водещите интелектуалци провеждат систематична пропаганда за необходимостта от влагане на средства и сили в организиране на модерни фабрични заведения. Особено настойчив в това отношение е Иван Богоров. Дори и след като инициативата му за изграждане на фабрика за памучни изделия в Пловдив пропада, той не спира да твърди, че богатите стопански и демографски ресурси на България по най-пряк начин трябва да бъдат обвързани с машинната индустрия. Във връзка с това в пътеписа си "Няколко дена разходка из българските места" (1868) провалилият се фабрикант отбелязва следното по повод просветните инициативи на старозагорци: "Ако ескизагорци се надеят, че без индустрия децата им, като се научат малко история и география, щат поминат добър живот занапред, тии са измамени." Макар и попресилена, Богоровата ирония е съществен показател за подредбата на приоритетите във възрожденското обществено съзнание. Подредба, в чиито йерархии ускорената индустриализация на страната не заема първостепенни позиции.

Търговия

Още към средата на XVIII в. постъпателно нарастващият обем на занаятчийското производство довежда до активизиране на *вътрешнотърговските връзки* в пределите на българската етническа територия. Динамичната фигура на търговеца — посредник между производителя, консуматора и външния пазар — доминира все по-отчетливо в системата на стопанските отношения. Благодарение на търговската активност постепенно се преодолява изолираността между отделните региони.

В края на XVIII и началото на XIX в. оформящата се вътрешнотърговска мрежа е силно дестабилизирана от кърджалийските размирици и аянския сепаратизъм. Още през 20-те и 30-те години обаче кризата е изживяна и търговските пътища на Европейска Турция видимо се оживяват. Този процес е стимулиран от въвеждането на известен ред в данъчното облагане и от частичната модернизация на законодателството. Съществена роля в това отношение изиграва приетият през 1850 г. Търговски кодекс, който дава определени гаранции за защита на интересите на стопанските субекти в тази област. Подобни функции имат Кодексът на морската търговия (1863) и Гражданският кодекс (1870-1877), както и светските съдилища, упражняващи юрисдикция по новото гражданско законодателство.

Към средата на XIX в. най-значимите вътрешнотърговски операции се осъществяват по правилата на *събирателската търговия*. Това ще рече, че по-едрите търговци — лично или чрез свои агенти — изкупуват от близки и по-далечни селища предварително договорени количества вълна, памук, кожи, коприна, пашкули, мед, лой, восък, аби, шаяци и др. След като се снабдят със съответната стока, те я препродават или на местния пазар, или на големите фирми, занимаващи се с износ. В детайлното си проучване за стопанската дейност на търговските фирми от Сливенско-Котленския регион Иван Русев констатира, че благодарение на добрата пазарна конюнктура и на предприемчивостта на тамошните търговци през 70-те години на XIX в. капиталите на някои от споменатите стопански субекти достигат респектиращи цифри — от 100000 до 500000 гроша. Годишните печалби на тези фирми, натрупани предимно от вътрешнотърговски операции, също са ориентирани към високи цифрови показатели — от 20% до 30%. Аналогично е положението на фирмите, занимаващи се с вътрешнотърговска дейност и в други райони, проучени подробно от Михаил Грънчаров (Плевен и Плевенско), Иво Жейнов (Русе и Русенско), Мария-Тоска Стефанова (Габрово и Габровско), Георги Плетньов (Търново и Търновско).

Макар и с отслабващи стопански позиции, фигурата на пътуващия търговец (кърджия) продължава да присъства в битовото ежедневие на българина. Повечето от *кърджиите* препродават по села и градове дребни галантерийни стоки и подправки, закупени със собствени средства от вносители или производители в други райони на страната. Към тази непривилигирована част от търговското съсловие принадлежат и пътуващите книжари.

Постепенното утвърждаване на градските средища като стопански центрове на прилежащите им територии или на по-широки географски зони води до увеличаване ролята на уседналата търговия, свързана с градските чаршии и безистени. В големите занаятчийски средища *чаршиите* стават място не само на производство, но и на оживена търговия. По правило по-дребните занаятчии продават продукцията си сами. Същевременно все повече се увеличава броят на магазините, специализирани в продажбата на определени групи стоки — галантерийни, бакалски, кожухарски, текстилни, железарски и др. В по-големите градове дори се оформят специализирани чаршии, на които има десетки дюкяни, предлагащи определен вид стоки. В очерка си "Няколко дена пътуване по българските места" Ив. Богоров съобщава, че в Търново има "доста големи чаршии". На една от тях например са съсредоточени до сто и двадесет дюкяна, в които се продават "памучни прежди и американско платно".

Значими посреднически функции във вътрешнотърговската дейност продължават да изпълняват и *седмичните пазари*. В определен ден те събират градските и селски производители от хинтерланда на даденото селище за обмен на стоки, услуги, информация. Чуждите пътешественици са впечатлени от голямото разнообразие на местни и вносни стоки, предлагани по нашенските пазари. През третата четвърт на XIX в. се увеличава броят и на специализираните пазари, дислоцирани в стопански значимите средища — "аба пазар", "житни пазар", "солни пазар", "рибни пазар", "говежди пазар", "конски пазар", "зеленчуков пазар". На част от тези пазари се сключват договори не само за налична продукция, но и за бъдеща доставка на стоки в определен срок и при определени условия.

Пазарите, чаршиите и магазините в крайдунавските и крайморските градове, както и тези в София, Пловдив и Одрин се оформят като важни средища за продажба на вносни стоки. Описвайки впечатленията си от неколкократните си посещения в бъдещата столица на Княжество България, Феликс Каниц изрично отбелязва значимото място на града в разпространението на вносни артикули по българските земи. "По-големите магазини в София — пише той, — които са и с по-богат асортимент от стоки, се намират почти изключително в ръцете на евреи и българи, които директно или чрез комисионери търгуват с първите европейски пазари. Тук пристигат платна, платове, коприна и кинкалерия, които се разпространяват из цялата страна."

По-различно е положението на градовете с по-тесен хинтерланд в областта на търговските отношения. В статията си "Статистическо описание на Ескизаарската каза" (1858 г.) видният старозагорец хаджи Господин Славов сполучливо характеризира търговската дейност на тамошните фирми като "къса", т. е. локализирана в района на Тракия. "Само някои българи и евреи — пояснява той — простират търговски кръг до Цариград и Виена." Това обаче не пречи регионът да снабдява други селища в българските земи с големи количества селскостопански произведения. Само за 1857 г. са регистрирани следните количества стоки, напуснали региона по линия на търговските операции: вълна — 120000 оки, кожи — 56000 броя, ръж — 2,4 млн. оки, пшеница — 9,6 млн. оки, овце — 15000 бр., волове — 1000 бр.

Съществена част от междурегионалния търговски обмен през Възраждането се осъществява на големите годишни *панаири*. Макар и с постъпателно намаляващи стопански позиции, панаирите в Узунджово, Ески Джумая (Търговище), Пазарджик, Сливен, Хаджиоглу Пазарджик (Добрич), Ямбол, Казанлък и др. практически до Освобождението представляват важни средища на оживен стокообмен. Според официален османски регистър от 1867 г. само в Сливенския и Одринския санджак годишно се организират 16 панаира с общотърговски характер или специализиран профил. В доклад на Найден Геров от 1857 г., посветен на Узунджовския панаир, се съобщава, че в хода на панаира са разкрити 688 дюкяна, предлагащи стока за над 8 млн. гроша. В проучване, посветено на панаира в Хаджиоглу Пазарджик, Николай Тодоров посочва, че през 1870 г. местата за търговия (дюкяни) на въпросния панаир възлизат на 748, а стоката, предлагана в тях е на стойност над 2 млн. гроша.

Посочените цифри, както и други статистически данни, показват убедително, че независимо от различните мащаби на търговските операции, осъществявани по панаири, пазари и чаршии, динамиката на вътрешнотърговския обмен между отделните селища и региони на страната през третата четвърт на XIX в. категорично може да се определи като висока.

Развитието на *външната търговия* в Османската империя през XVIII и XIX в. се осъществява при условията на капитулационните договори, сключени с основните европейски държави и Русия. Тези договори дават подчертан приоритет на чуждите фирми и на вносните стоки, осигурявайки същевременно ред имунитети на чуждестранните търговци. Активното навлизане на западни стоки на Балканите е тласнато от ускореното промишлено развитие на водещите европейски държави. То е благоприятствано също и от откриването на свободното корабоплаване по Черно море (1774 г.), установяването на свободната навигация по р. Дунав (1838 и 1840 г.), отпадането на забраната за износ на вълна и зърнени храни от Османската империя (1835 и 1838 г.), ниските вносни мита за чуждестранните стоки (5%) и високите износни мита за местните стоки (12%). Реформените действия на Високата порта през втората и третата четвърт на XIX в. създават допълнителни правни и административни гаранции за стопанската дейност на чуждестранните икономически субекти в империята.

Почти през целия XVIII в. най-силно търговско присъствие в българските земи запазва Франция. Френските стоки навлизат предимно през пристанищата на Егейско и Черно море. Като важни центрове на разпространението им се утвърждават градовете Одрин, Пловдив, Русе, Свищов. След началото на Френската революция (1789 г.) Франция постепенно отстъпва първенствуващото си търговско положение в Ориента на Англия. От средата на XVIII в. все по-високи обороти на суровини и промишлени изделия с българските земи реализират австрийските и пруски търговски фирми.

Сред стоките, внасяни от споменатите западно- и централноевропейски държави преобладават манифактурните и фабрични изделия — сукна и коприни, галантерия и лекарствени продукти, стъкло и хартия, стоманени и порцеланови изделия. Не е малък и делът на колониалните продукти — най-вече кафе и подправки. В специално проучване Христо Гандев изброява над 100 вида чуждестранни стоки, намирали през XVIII в. прием сред българите. Този факт се потвърждава от наблюденията на френския дипломат Шарл дьо Пейсонел, пребивавал в продължение на десетилетия в Османската империя. "Вносната търговия в България — пише той — е огромна. Няма нито една вносна чужда стока, която да не се продава там с печалба."

Българският износ към Франция, Англия и Централна Европа в периода на Ранното възраждане е предопределен от активното търсене на суровини за разрастващата се промишленост. Подчертано добра реализация на тамошните пазари намират вълната, коприната и памукът. Постепенно се увеличава присъствието на тютюна. Приема се че през XVIII в. по нашите земи годишно се произвежда над 30000 оки тютюн, като по-голямата част от него отива за износ. По приблизителни пресмятания, годишният износ на коприна възлиза на 200000 кг., на кожи — около 125000 бр., на пчелен восък — 200000 кг. Макар и контрабандно до 1838 г., от Дунавската равнина и Тракия се изнасят и сравнително големи количества пшеница.

След 1774 г. се оживява търговският оборот с Русия. След като получават равни капитулационни права със западните, руските търговци активизират износа на някои български изделия. През 1794 г. е открито пристанището в Одеса, което постепенно се превръща в основно средище на търговски операции с другите черноморски страни. Макар и прекъсван от войните с Османската империя, вносът в българските земи на желязо и железни изделия, корабни платна и корабни принадлежности, обработени кожи и селскостопански изделия от Русия също бележи постъпателен ръст до към средата на XIX в.

През втората и третата четвърт на XIX в. доминиращо положение във външната търговия с българските земи имат Англия и Австрия (от 1867 г. Австро-Унгария). Изчислено е, че стоките, произведени в тези две държави, съставляват 70% от вноса по българските земи през 60-те и 70-те години. В *Таблица №12* са включени обобщени данни за общата стойност на ежегодния търговски оборот между Османската империя и Великобритания. Те са показатели за значимите обеми на търговските операции, осъществявани между двете страни в началото на 70-те години на XIX в.

Франция също запазва силните си позиции на Балканите, но френските фирми преобладават в износната търговия. Те регистрират около 40% присъствие в износа на суровини. Макар и с по-малки проценти, Русия също продължава да бъде фактор в търговските отношения в Европейска Турция. С цел гарантиране интересите на своите поданици, търгуващи в Османската империя, чуждите държави увеличават мрежата на консулските си служби.

Таблица №12

Търговски оборот между Османската империя и Великобритания

Година	*Износ от Османската империя за Великобритания*	*Внос от Великобритания за Османската империя*
1870	6636909 £	7088369 £
1871	7038510 £	5996634 £
1872	5540529 £	7639143 £
1873	6068925 £	7733487 £
1874	5842864 £	7037707 £

Поради ускореното промишлено развитие на споменатите по-горе страни, техните фабрични стоки намират добър прием в европейската част на Османската империя, дори и след корекцията на митническия режим в полза на местните стоки, осъществена през 1861 г. (8% вносно мито и 5% износно). Структурата на чуждия внос и през този период е преобладавана от качествените платове, стоманените изделия, хартията, стъклото, порцелана, галантерийните изделия и техническите съоръжения. Износът се състои предимно от натурални или първично обработени селскостопански суровини — пшеница и ориз, вълна и кожи, коприна и бубено семе, восък и розово масло, сирене и кашкавал.

В началото на 60-те години са сключени нови търговски договори с водещите стопански партньори на Османската империя. Те гарантират преференциалните условия за търговската дейност на чуждите граждани, които от 1867 г. разполагат с право да придобиват и владеят недвижими имоти в рамките на империята. По посока подобряване на търговския климат действат и някои други мерки. През 1869 г. мерките и теглилките са приведени в съответствие с европейските стандарти. През 1875 г. са премахнати вътрешните мита. Стабилизират се пощенските услуги. Разраства се телеграфната мрежа. В обзорната книга на Джеймс Бейкър "Европейска Турция" (1877) е отбелязано, че през 1875 г. в пределите на Османската империя функционират 401 телеграфни офиса, а общата дължина на телеграфните линии достига 28155 км.

Към средата на XIX в. османското правителство започва да провежда системна политика за подобряване качеството на пътната мрежа. Активизира се строителството на шосета, мостове, железопътни линии. Според проучванията на Г. Плетньов, само при управлението на Мидхат паша в Дунавския вилает са построени около 3000 км. шосета и 1420 моста. След откриването на първия железен път в Европейска Турция (Черна вода — Кюстенджа) през 1860 г. започва ускорено изграждане на железопътна мрежа, чиито размер по българските земи до към Освобождението възлиза на 1100 км. Подобряват се условията за корабоплаване, като са модернизирани някои от най-важните пристанища.

Подобрената стопанска среда и динамизираната външна търговия води до засилване стопанската роля на определени селища — София, Търново, Пловдив, Одрин, Сливен. Особено откроим просперитет преживяват крайдунавските и някои крайморски градове — Свищов, Видин, Русе, Тулча, Варна, Бургас. Само в Русе в навечерието на Освобождението консулски служби имат 10 държави — Австро-Унгария, Прусия (Германия), Англия, Франция, Италия, Русия, Белгия, Холандия, Гърция, САЩ. Подобно е положението във Варна, където според Феликс Каниц към 1878 г. резидират 14 чужди консулства. По данни на британския консул Сен Клер, през 60-те години на XIX в. във варненското пристанище годишно акостират от 500 до 700 търговски кораба, като сумите на търговските обороти (внос/износ) обикновено варират от 300000 до 700000 лири стерлинги на година.

Изследователите са установили постъпателно увеличаване присъствието на *български стопански субекти във външната търговия*. Известно е, че към средата на XIX в. само във Виена има около 30 представителства на български фирми. Десетки са българските търговски къщи в Цариград и в Дунавските княжества. Разширява се българското търговско присъствие в градове като Одеса, Лондон, Марсилия, Манчестър. Появяват се български акционерни дружества, занимаващи се с кредитна дейност. Приема се, че през третата четвърт на XIX в. функционират около 40 подобни дружества — както в пределите на страната, така и в емигрантските средища.

В последните десетилетия преди Освобождението се осъществява частична модернизация на търговските операции в големите търговски фирми на българи или с българско участие. Въвежда се строга счетоводна отчетност. Постепенно се преминава от налична продажба към продажба на доставка, при която в момента на сключване на сделката се работи само с проби от стоката, а получаването на договорените количества е отсрочено във времето. Плащанията в брой се заменят с плащания в полици. Очертава се разделение и специализиране на труда в рамките на търговските дейности. Все по-широко богатите търговски къщи ползват услугите на комисионери.

Сред най-могъщите търговски и кредитни фирми, принадлежащи на българи, се откроява търговската къща "Евлоги и Христо Георгиеви", чиито капитали към 1878 г. достигат колосалната сума от 11631000 влашки гроша. Аналогична финансова тежест има търговската къща "Христо Тъпчилещов" със седалище в Цариград. Към групата на най-големите търговски фирми от предосвобожденския период могат да се причислят и тези на братя Гешови, братя Золотович, братя хаджи Гюрови, братя Папица, братя Робеви, братя Комсиеви, "Н. Минчооглу & Е. Селвели и съдружие", "Станчо Арнаудов и син" и др. По правило тези фирми представляват семейни сдружения, занимаващи се с посредническа търговия между българските земи и европейските държави и с кредитна дейност. Част от тях са ангажирани и с допълнителни дейности — откупуване на различни данъци, осигуряване на държавни доставки, кредит. Съхранената търговска кореспонденция на част от най-големите търговски фирми от Възраждането съдържа любопитни данни за тясното сътрудничество между българските търговци в несигурната среда на балканската икономическа конюнктура. Освен данни за общи сделки и взаимни плащания, споменатата документация съдържа данни за използването на общи комисионери, както и за обмен на ценна стопанска информация, която в много от случаите представлява търговска тайна.

Съществен факт от предосвобожденското развитие е обвързването на много от най-богатите български търговци с инициативите за политическо и културно обособяване на нацията. Личности като Иван Замбин и Атанас Некович, Димитраки Хаджитошев и хаджи Николи Минчооглу, Евлоги и Христо Георгиеви, Христо Тъпчилещов и Захари хаджи Гюров, Иван Денкооглу и Цвятко Родославов, както и тежките търговски фамилии Палаузови, Гешови, Моравенови, Чалъкови, Цанкови, Тошкович, се открояват не само с предприемчивостта и богатството си, но и с плътната си ангажираност с различни прояви на движението за национален суверенитет — от мащабни образователни начинания до конспиративни антиосмански действия. С оглед присъщия на съсловието конформизъм, голямата част от богатите възрожденски търговци и предприемачи по правило подкрепят легалните прояви в областта на просветното движение и църковните борби. Много често техният авторитет и финансовите средства, отделени от личните им печалби за народополезни дела, изпълняват функцията на съществен крепежен елемент на крехките възрожденски институции.

Да обобщим

През XVIII и XIX в. българските земи са въвлечени в постъпателно ускоряващите се на Балканите процеси на стопанска модернизация. По отношение на аграрния сектор тези процеси се изразяват в установяване на реален частнособственически режим върху земеделските земи и в подчертано комерсиализиране на значима част от земеделските и скотовъдни стопанства. Все по-видим става присъщият на модерните стопански системи икономически приоритет на града над селото. Небивалият подем на занаятчийското производство е съпътстван с разгръщане на мащабни манифактурни предприятия и с първи начинания в областта на фабричното производство. Динамизираният вътрешен пазар създава предпоставки за надмогване на регионалната затвореност, за оживен търговски обмен между селото и града и за пласиране в пределите на разширяващия се вътрешен пазар на все по-големи обеми качествени фабрични стоки, произведени във водещите европейски страни. В международната търговия се налага фигурата на богатия и предприемчив български търговец, който печели основно от посреднически търговски операции. Независимо от набелязаните тенденции, през целия период на Възраждането българското общество запазва своя преобладаващо аграрен характер и прединдустриален облик.

Библиографски ориентири

Давидова, Евгения. Българските търговски къщи през Възраждането. (Някои историографски аспекти.) — *Исторически преглед,* 1997, кн. 5-6

Димитров, Страшимир. Към въпроса за отменяване на спахийската система в нашите земи. — *Исторически преглед,* 1956, кн. 6

Димитров. Страшимир. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. — *Известия на Института по история.* Т. 8. София: БАН, 1960

Икономика на България до социалистическата революция. София: Издателство "Наука и изкуство", 1989

Из историята на търговията в българските земи през XV-XIX век. София: Издателство на БАН, 1978

Косев, Константин. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX век. София: Издателство на БАН, 1968

Мутафчиева, Вера. Османска социално-икономическа история: Изследвания. София: Издателство на БАН, 1993. Второ издание — София: Издателство "Петър Берон", 1999

Паскалева, Виржиния. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII-XIX век: Социално-икономически аспекти. София: Издателство на БАН, 1986.

Плетньов, Георги. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. В. Търново: Витал, 1994

Русев, Иван. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския край през Възраждането. В. Търново: Издателство "Фабер", 1996

Стопанска история на България 681-1981. София: Издателство "Наука и изкуство", 1981

Тодоров, Николай. Балканският град през XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София: Издателство "Наука и изкуство", 1972

Христов, Христо. Аграрният въпрос в българската национална революция. София: Издателство на БАН, 1976

Янева, Светла. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и в българските земи (XVIII-XIX в.). — *Исторически преглед,* 2000, кн. 5-6

Янева, Светла. Регулация на занаятчийското производство в българските земи през първата половина на XIX в. — *Исторически преглед,* 1998, кн. 3-4

Янева, Светла. Стопански живот и социална структура на българите през Възраждането. – В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща "Труд", 2004

An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914. Ed. by Halil Inalcik and Donald Quataert. Cambridge University Press, 1996

Lampe, John and Marvin Jackson. Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderland to Developing Nations. Bloomington: Indiana University Press, 1982

The Ottoman Empire and the World-economy. Cambridge University Press, 1990

Palairet, Michael. The Balkan Economies 1800-1914. Evolution without Development. Cambridge University Press, 1997

БЪЛГАРСКОТО ПРОСВЕЩЕНИЕ

РАЗВИТИЕ НА УЧЕБНОТО ДЕЛО И ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Просвещение и просветители

До 40-те години на XIX век

Просвещението е широко идейно-политическо движение, присъщо на общоевропейския преход към Новото време, разгърнало се с най-голяма сила през XVIII век. Под различни имена — *Enlightenment* в Англия, *Lumières* във Франция, и *Aufklärung* в Германия — Просвещението избуява в разнообразни политически и книжовни начинания, обединени от идеологемите на антропоцентризма. Воля за гарантиране гражданските права и свободи на всяка отделна личност; настояване за постижимост на човешкото щастие не в отвъдния, а в реалния живот; вяра във възможността на познанието да осигури на отделния човек лично добруване, а на общностите — колективен просперитет; борба срещу духовния монопол на църквата; преместване центъра на културния живот в пространството на светските общувания; засилване ролята на положителните и точните науки; организиране на достъпни за широки обществени слоеве образователни системи — това са част от водещите особености на просвещенската идеология в общоевропейски план.

В обществено-политическата среда на Балканския полуостров проявленията на Просвещението се отличават с известно хронологическо забавяне в сравнение с процесите в Западна и Централна Европа, както и с някои други специфични акценти. Култът към знанието и трансформациите на образователните институции сред балканските християнски народи, подвластни на Османската империя, са съчетани с разрастването на светските компоненти на публичния живот. Доминирано от проблема за изграждане на съответния национален език, *Балканското просвещение* е обвързано както с буржоазния утилитаризъм, така и с националния романтизъм. Тук обаче еманципацията от монопола на църквата не води до тотално отслабване позициите на християнските ценности и структури — първостепенни крепители на етническите идентичности в продължение на векове в условията на теократичната ислямска монархия. По-особен облик носят и либералните идеологеми — проповедите за свобода на личността са функционално подчинени на основополагащото тежнение за национално обособяване в рамките на собствена държавност. Повлияно от носталгичните повеи на романтизма и натоварено с присъщия на младите нации историзъм, Балканското просвещение бележи своите най-ярки постижения в областите на културата и на институционалния градеж.

В динамиката на процесите, свързани с българския преход към Модерната епоха, се открояват и чертите на *Българското просвещение.* По мнението на Илия Конев и Надя Данова националните измерения на това могъщо обновително движение са тясно свързани с общобалканското историческо развитие. Нещо повече — част от тласъците на българското общество по посока ценностите на Просвещението са резултат от преки културни и/или политически комуникации със съседни балкански народи — гърци, сърби, румъни.

В пределите на съвременната хуманитаристика е лансирана тезата, че цялата ранновъзрожденска епоха (до 40-те години на XIX век) трябва еднозначно да се назовава *Българско просвещение* (Илия Конев, Велчо Велчев, Светлозар Игов). Тази теза обаче не отчита обстоятелството, че поради синкретичния характер на процесите, част от най-открояващите се прояви на Просвещението са свързани с последните предосвобожденски десетилетия. В този смисъл, представеният периодизационен подход създава предпоставки за изкуствено хронологическо ограничаване на просвещенските феномени и фактори на общобългарското развитие през XVIII и XIX век.

Първите проблясъци на Българското просвещение се долавят в книжовното дело на риломанастирския монах *Йосиф Брадати*. Сборниците, съставени от него в средата на XVIII век, съдържат податки за амбицията на духовника да сее знания сред своите сънародници, разколебавайки същевременно някои вековни суеверия. Целенасочената употреба на говоримия език в писмената комуникация и открояимата лична позиция по някои обществени въпроси подсказват, че подвластният на християнската идея за спасение на душата монах е носител на осезаемо предпросвещенско светоусещане. "У нас няма друг книжовник преди него [Йосиф Брадати], — пише Б. Ангелов — който така възторжено и убедително да говори за просветата, да се бори за нейното проникване сред народните маси, да зове към съзнателно и трайно четене на книгата."

Същинското начало на просвещенската идеология в пределите на националното ни Възраждане е свързана с личността на друг духовник от западнобългарските земи — *Паисий Хилендарски*. Атонският монах съставя своята "История славянобългарска" с убеждението, че знанието, събрано в нея, е способно да промени съзнанието и историческата съдба на сънародниците му. Това по същество просвещенско схващане намира израз в призива: "Четете и знайте, за да не бъдете подигравани от други племена и народи." Паисий изтъква две причини за упадъка на българското "книжовно умение" — "агарянското робство" и "гръцката архиерейска власт". Позовавайки се на примера на сърбите, поданици на Хабсбургската империя, и на русите, авторът на "История славянобългарска" свързва размаха на Просвещението с държавния суверенитет, самостоятелната църковна йерархия, книгопечатането и разрастването на училищната мрежа.

Близки интерпретации предлага и *епископ Софроний Врачански* във Втория видински сборник, съставен от него през 1802 г. Изтъквайки просветното усърдие на западноевропейските народи, котленецът пита риторично: "И они вси не са ли человеци като нас?" Отговорът е положителен, но уточненията са в духа на просвещенската философия: "Ала със това учение [въпросните народи са] станали господари, станали властители, а не като нас померкнали, потемнели, помрачени и със ум, и със тело." Типичната за споменатия идеен контекст метафора, идентифицираща знанието със светлината, а незнанието с тъмнината/мрака, демонстрира механизмите на налагането на просвещенския светоглед — не само чрез абстрактни идеологеми, но и чрез конкретни езикови фигури.

В дългогодишната педагогическа и проповедническа дейност на епископ Софроний е отложено едно формулирано от самия него схващане: "Всички блага, всяка добродетел идва на човека от просветата." По подобие на западноевропейските просветители Софроний среща своите читатели с произведенията и историческите образи на видни представители на Античността,

интересува се от някои аспекти на възпитанието, призовава съвременниците си да изучават "децата си на мъдра книжна наука".

В духа на класическите просвещенски доктрини влиятелният българин е заинтригуван от теоретичните въпроси за формите на държавността и оптималните управленски технологии. Споменатият интерес намира израз в подготвения за печат Софрониев превод на трактата на папския каноник Амаросий Марлиан "Театрон политикон". Споменатото начинание има за цел популяризиране на съдържащите се в известното съчинение от XVI в. етически и политически концепции, подвластни на идеологемите на просветения абсолютизъм. Жанровете, патетиката, тежнението по говоримия език, печатното разпространение на емблематичният "Неделник" — това са останалата част от фактите, доказващи обвързаността на културното явление Софроний с разширяващите своето влияние идеи и практики на Българското просвещение.

През първите десетилетия на XIX в. настъпва осезаемо обновление във възгледите и на други представители на българската интелигенция. Само за периода 1814-1819 г. учителят от Кичевско *Йоаким Кърчовски* (ок. 1750 - ок. 1820) отпечатва пет книги с поучителни слова, написани на "простейший язик българский". Макар и ангажирани с религиозния светоглед, съчиненията на Кърчовски се нареждат сред най-търсените четива от своя проблемен кръг до средата на века.

Аналогичен обществен резонанс имат книжовните дела и на друг духовник от югозападните ни земи — *Кирил Пейчинович* (ок. 1771 - 1845). Неговата монашеска и проповедническа съдба е свързана с района на Тетовско. Името на Пейчинович става известно чрез две съставени от него съчинения — "Книга сия зовимая Огледало" (1816) и "Книга глаголемая Оутешение грешним" (1840). Популярността на тези печатни книги, по мнението на Б. Пенев, е предпоставена от две обстоятелства: 1) езикът им — "простейшим и некнижним языком болгарским" (по думите на самия К. Пейчинович); 2) достъпното разясняване в тях на някои битово-принизени, но съществени за ежедневието на тогавашния християнин въпроси — как се отглеждат копринени буби, пчели и лозя; правилата за встъпване в брак; някои общи принципи на семейния живот и на възпитанието. Изтъкнатите две особености са показателни за постъпателното обвързване на ранновъзрожденската печатна книжнина с повеите на Просвещението.

През 1824 г. в Брашов е отпечатана малка учебна книга с повратно значение за развоя на Българското просвещение — "Буквар с различни поучения". Тя е съставена от котленеца *Петър Берон* (1800-1871). Завършил през 1831 г. медицина, натрупал голямо състояние от търговия, написал 24 научни съчинения по геология, физико-химия, астрономия, философия, минералогия и др., докторът по медицина на Хайделбергския университет е останал в националната ни история преди всичко със споменатото учебно помагало, което е по-популярно като "Рибен буквар" (заради изобразения на първата корица делфин).

"Рибният буквар" е повлиян силно от постиженията на Гръцкото просвещение. Съставителят му открито заявява, че е ползвал текстове от аналогична гръцка книга: "събрах и няколко къси и различни поучения от Дарваровия буквар"[*]. Независимо от своя компилативен характер, по отношение на българското общество Бероновият учебник представлява съществена новост.

Още в предговора на "Рибния буквар" в достъпна форма са представени основните правила на *взаимоучителната метода*. Този нов за нашите условия образователен модел е препоръчан като полезен за бедното на добре образовани преподаватели българско училище, защото чрез него "един учител може да учи лесно сто деца". Систематизираните по познавателни области и по степен на трудност материали са съобразени с възрастовите особености на учениците. Препоръчано е ограмотяването да става по т. нар. "звучна метода", която изключително облекчава процеса на придобиване на четивни умения.

Просвещенските възгледи на П. Берон намират израз в подбора и подредбата на текстовете в учебната книга. Моралните теми са развити в духа на етическия рационализъм. Присъщото на Модерната епоха любопитство спрямо непознати земи и цивилизации е предопределило включването на информация за неприсъщи за нашите географски ширини елементи на флората и фауната — кафе, маймуна, слон, носорог, крокодил, жираф, кит и др. Човекът е описан в отделна част — и то не в духа на християнската доктрина, а като активно и съзнателно същество, което има възможност и право само да твори съдбата си. "Но человек става най-различен и най-горен от [в]сичките животни, над които той царува със своят ум, защо[то] с него той прчдиря и разумява причините на много неща; и [дори] познава някои си преди да са станали йоще. [Човекът] може да говори и да изказва на другите [това], щото той си мисли или да ги пита ги му кажат [това,] щото те си мислят: и тъй един от други се учим и умножавами нашият ум с много науки." Внушенията, съдържащи се в цитирания текст, рисуват една подчертано антропоцентрична представа на света. Представа, която с посредничеството на претърпелия шест издания буквар се внушава на няколкото поколения българчета, получили първоначално образование във възрожденските взаимни училища. Просвещенският патос на Бероновия учебник изпъква отчетливо и в заключителната част на първото издание, съдържащо обръщение към "любезните единородци" да подкрепят материално новобългарската печатна книга, за "да се умножи науката в нашето отечество".

Практическата реализация на част от идеите, залегнали в "Рибния буквар", е свързана с дарителската, лобистичната и книжовна дейност на богатия емигрант *Васил Априлов* (1789-1847), представител на българската търговска колония в Одеса. Създаването на Габровското взаимно училище през 1835 г., опитите да се организира печатница за новобългарски книги, издействането на 4 стипендии за обучение на българи в Одеската семинария — всички тези Априлови начинания са резултат от убеждението му, че образованието и материалното благосъстояние са двете най-важни средства, "които могат с щедра ръка да хранят народността". Този еднозначен възглед е конкретизиран с примери от развоя на националното ни училищно дело в двете поредни Априлови книги: "Денница на новобългарското образование" (1841) и "Допълнение към книгата "Денница на новобългарското образование" (1842). През 1846 г. от страниците на сп. "Любословие" богатият одески търговец популяризира схващането си, че книжовният език трябва да стъпи върху нормите на говоримия. "Ми требува да следувами за народат и по неговат говор да сочинявами граматики и да пишем помежду си; инак плавами против водата." Цитираната теза представлява съществен компонент на градивния просвещенски филологизъм, присъщ на напрегнатия възрожденски езиков дебат.

Котленецът *Неофит Хилендарски-Бозвели* (ок. 1785-1848) е един от най-колоритните дейци на Българското просвещение. Съвместявал в продължение на две десетилетия свещеническото и учителското занятие, през 1835 г. той отпечатва в съавторство с Емануил Васкидович комплект от учебници за новобългарското училище с обединяващо заглавие "Славянобългарско детеводство". Шестте учѐбни книги покриват няколко познавателни области. Те осигуряват възможност за получаване на грамотност, за придобиване на първоначални математически и етически понятия, за усвояване на данни за близки и далечни страни и народи, за усъвършенстване правилата на водене на кореспонденция. Специалистите по история на педагогиката приемат, че споменатите шест учебни книги са сред най-разпространените в нашите училища в епохата на взаимната метода. В поредица от неотпечатани приживе диалози темпераментният архимандрит отстоява амбициозния си просвещенски идеал, призовавайки своите сънародници да проявят по-висока инициативност в областта на образованието. В качеството си на лидер на църковното движение Неофит Хилендарски поставя въпросите за развитието на новобългарската просвета и книжнина директно пред османското правителство. В меморандума му до Високата порта от септември 1844 г. са формулирани две важни искания в тази насока: 1) българският народ да получи "пълна свобода да открие народни училища"; 2) "Високата порта [да] заповяда да се печатат българските книги в самата страна". Чрез тези искания напористият духовник дръзва да постави дори и на правителствено равнище най-значимите проблеми на Българското просвещение.

Архимандрит *Неофит Рилски* (1793-1881) е монах с коренно различен манталитет. Спокоен и систематичен, той е склонен да се изявява предимно на попрището на книжовността и преподаването. Макар и доживял възстановяването на българската държавност, рилският монах присъства най-отчетливо в процесите, свързани с поврата в развитието на училищното дело от 30-те и 40-те години на XIX век. През 1835 г., във връзка с откриването на Габровското взаимно училище, са отпечатани няколко Неофитови помагала — "Взаимноучителни таблици", "Буквар", "Болгарска граматика". По-късно духовникът превежда за нуждите на българското учебно дело аритметика и география, съставя учебник по "красописание" и подготвя "Христоматия славянского языка". Подвластни на идеята, че училището трябва да е достъпно, приятно и дори забавно за децата, тези помагала се нареждат сред повратните фактори, съдействали за модернизацията на образователната ни система. Като един от най-високоучените представители на балканския православен елит в периода 1848-1852 г. Неофит Рилски е преподавател в патриаршеското училище на о-в Халки. Нему принадлежи и първият новобългарски превод на "Новия завет" (1840), осъществен с подкрепата на Лондонското библейско дружество. Независимо че през третата четвърт на XIX век рилският просветител се дистанцира частично от най-болезнените въпроси на нацията, образователните му идеи и свързаната с тях концепция по езиковия въпрос се нареждат сред съществените феномени на Българското просвещение.

---

[*] Става дума за учебната книга "Еклогарион грекикон" (Виена, 1804) с автор гръцкия просветител *Димитриос Дарварис* (1754-1823). Берон е заимствал част от материалите в своя буквар от тази книга, като ги е адаптирал към българската културна среда.

От 40-те до 70-те години на XIX век

През 40-те години на XIX век се набелязват някои тенденции, свидетелстващи за преход на просвещенската идеология към ново състояние. Доминиращите в предходните десетилетия ръкописни книжовни форми са заменени с печатните книги и периодичните издания. Преобладаващата част от теоретиците на Просвещението вече не са духовници, а светски лица. Повечето от тях трайно свързват съдбата си с образователната система, а възгледите им по проблемите на училищното дело придобиват широк обществен отзвук. Утвърдилите се новобългарски образователни и културни институции създават предпоставки за свързване на идеологическите построения с реалната практика и за нанасяне на изхождащи от опита корекции в просветителските доктрини. Доктрини, които представляват неизменен обект на дебат в публичното пространство от средата на 40-те до края на 70-те години.

Сред представителите на преходното поколение просвещенци се откроява *Константин Фотинов* (ок. 1785-1858). Той принадлежи към увеличаващата влиянието си светска интелигенция и през 30-те и 40-те години на XIX в. си извоюва име на вещ педагог и публицист. Формиран в интелектуалната среда на Гръцкото просвещение, Фотинов не шади сили и средства да популяризира възгледа си, че "учението е светило и благо наставление за всичко добро". Във 24-те книжки на списваното от него първо българско периодическо списание "Любословие" (1844-1846) са намерили място многобройни материали, удовлетворяващи любопитството на възрожденския читател, насочено към обществените традиции на другите народи и природните забележителности на далечни страни. Оригиналните и преводни текстове, поместени в изданието, са обърнати с лице към предпочитаните от просвещенците области — естествените науки, земеделието, медицината, търговията. Фотинов е сред ранните застъпници на две модерни за времето си идеи — за равноправието на мъжа и жената и за необходимостта жените да получават подобаващо образование. Той упорито настоява в по-големите градове да се създават и поддържат "книгохранилища" (библиотеки) като помества системно в списанието сведения за функционирането на аналогични културни средища в други страни. По примера на западноевропейските просвещенци редакторът на "Любословие" проявява интерес и към въпросите, свързани с моделите на държавно управление, способни да осигурят тънкия баланс между правата на отделния гражданин и интересите на общността.

Пак в "Любословие" през 1845 г. се появява програмната по характера си статия "Просвещение или невежество. Що от двете?" с автор котленеца *Гаврил Кръстевич* (1818-1898). В стила на дидактическата публицистика авторът третира както теоретическите, така и практическите аспекти на проблема. "Просвещението е едно метафорическо изречение — пише той, — което употребяваме, за да покажем учението или многознанието на един человек или народ. <...> Да знаем, ще каже да видим с душевните си очи, а за да видим — треба ни светило. <...> Познанията, що придобиваме с учението и размишлението, те са за умът ни, за душевното ни око същото онова, щото е светлината за телесните ни очи." По-нататък просвещението е окачествено като "скъпото, сладкото и блаженото онова съкровище" и в духа на едно модерно разбиране са разяснени обществените функции на учителя и

училището. Ангажираността на Кръстевич с ценностите на Просвещението намира израз в историческите му занимания, както и във факта, че той е главният вдъхновител на инициативата за отбелязване деня на светците Кирил и Методий, реализирана в самото начало на 50-те години от лидерите на българската колония в Цариград. Тази инициатива дава тласък на оня общонационален култ към солунските братя, който в периода на Високото възраждане съединява амбициите за национално обособяване с продуктивните идеи и градивните практики на Просвещението.

Неуморимият радетел за чистотата на българския език *Иван Богоров* (1818-1892) е сред най-последователните просветители, разгърнали своята дейност от началото на 40-те години нататък. Като публицист той последователно отстоява възгледа си за еманципация на учебното дело от гърцизма, за подготвяне и отпечатване на учебни помагала на говорим български език, за обвързване на училището с положителните науки и със стопанската практика. "Познанието на естествените закони — пише Богоров — съставлява науката; употреблението на тях закони съставлява майсторските лесиини, та наука и занаят са две неща неотделни." Тази концепция е водеща на страниците на списваните от възрожденеца (изцяло или временно) периодични издания — в. "Български орел" (1846-1847), в. "Цариградски вестник" (1848-1850), сп. "Български книжици" (1858), сп. "Журнал за наука, занаят и търговия" (1862), в. "Народност" (1867), сп. "Книговище за прочитане" (1874). Богоров е преводач и автор на някои от широко употребяваните през третата четвърт на XIX век учебни книги, съставител на граматически трудове и речници, съчинител на пътеписни и автобиографични текстове, популяризатор на безценни фолклорни късове. Във всички свои обществени роли той остава неизменен привърженик на просвещенската философия. Последното обстоятелство намира израз дори и в поставената в паратекстовата част на Богоровата книга "Различни познания за ученици" (1865) максима на Френсис Бейкън, звучаща на български език така: "Науките и изкуствата са единствената основа на господството на човека над нещата; само след като изучи законите на природата, човекът може да я овладее."

Сред теоретиците на Българското просвещение се откроява фигурата на доктора по медицина на университета в Сиена *Иван Селимински* (1799-1867). Преди да се отдаде на лекарска практика Селимински дълги години учителства в родния си град Сливен, в Пловдив, Букурещ и в други емигрантски средища. Като педагог той съдейства за утвърждаването на светските образователни форми в пределите на българското възрожденско общество. Изявите му като интелектуалец са свързани с преводите на няколко учебника и с поредица трактати по философски, естественонаучни, религиозни и исторически проблеми. Познавачът на неговата многостранна личност М. Арнаудов го характеризира като страстен "поклонник на рационализма". Селимински е считан за основоположник на материалистическата линия и антропологическия подход в българската философска мисъл през Възраждането.

Влиятелният интелектуалец не само разбира значимостта на поврата, осъществен в европейското общество през XVIII в., но и неуморно пропагандира ценностите на положителното знание, гражданската свобода и националния суверенитет. "Благодарение на XVIII век — пише през 1863 г. Селимински —

изкуствата, науките и всичките обществени системи <…> започнаха да се усъвършенстват. Истините станаха по-общи; чрез печата те се разпространиха в един миг по всички краища. Науките: физика, химия, геология, естествена история, астрономия и пр. обсипаха умовете със светлината на нови истини. Железниците и параходите съкратиха разстоянията и спомогнаха за по-често сношение между хората; сънките на лъжите, шарлатанството и фанатизма изчезнаха сами по себе си." Макар и претоварена с оптимизъм, представата на Ив. Селимински за технологичните и обществени промени на Стария континент е израз колкото на прозорлив поглед, толкова и на надежда, че инерцията на общоевропейското обновление не ще подмине и Балканския полуостров.

През третата четвърт на XIX в. просвещенският дебат в българското общество е обагрен с високия емоционален заряд на мненията, отстоявани от *Тодор Икономов* (1838-1892). По време на своето учителстване в Шумен и Тулча възпитаникът на Киевската духовна академия е сред редовните сътрудници на най-авторитетните ни цариградски издания — вестниците "Македония", "Право" и "Турция" и списание "Читалище". От високата трибуна на тези национални форуми Т. Икономов популяризира постиженията на най-добрите образователни центрове, разпространява естественонаучни знания и материалистически тези, громи привържениците на Мидхат-пашовия проект за сливане на българските светски училища с турските, отстоява радикалната си концепция по църковния въпрос. Определяйки усъвършенстването на нравствеността и умственото развитие като "най-високата цел на човечеството", Икономов изповядва присъщия на последователните просвещенци възглед, че рационалното знание е ключът за спасението на човешката цивилизация. Скептичен по отношение перспективността на въоръжените инициативи, богословът-еретик непрестанно изтъква приоритета на образователните и културни институции; институции, които в най-голяма степен по негово мнение са ангажирани с подготовката на българското общество за суверенно национално съществуване.

Противоположно на Т. Икономов, революционният идеолог *Георги Ст. Раковски* (1821-1867) е настойчив проповедник на максимата: "Мечом са българи своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият!". Представляващ по думите на Ив. Вазов буреносно съчетание на "мечтател, апостол и воин", бунтовническият лидер има ясно съзнание за значимостта на просвещенските ценности: "Всесвятий дух Просвещения духна той веки и в България [и] никакво обстоятелство не може го възпре! Трябва и България да се просвети и своя книжевност да украси. Днешний век го ищи [и] не може бити друго яче." С нетърпящ възражение тон на страниците на популярния си вестник "Дунавски лебед" (1860-1861) Раковски настоява за еманципиране на българската образователна система от гърцизма, изказва похвални слова за преводачи и съставители на учебници, популяризира училищните успехи на българските общини, препоръчва активизиране книжовната активност на нацията. Амбициозните историописни начинания, специфичната позиция по езиковия въпрос, плодотворните фолклористични занимания, широкомерното поетическо и публицистично наследство — всички тези компоненти на феномена Раковски основателно мотивират Н. Генчев да квалифицира бунтовническия лидер като открояващ се "идеолог на българското културно-национално възраждане".

През 70-те години на XIX в. в просвещенския дебат се включва и писателят *Васил Друмев* (1841-1901). Чрез специализирани статии в периодичния печат той лансира своя завършена система от възгледи по въпросите на възпитанието. Приел през 1874 г. духовното звание епископ Браницки, възпитаникът на Киевската духовна академия не се дистанцира от проблемите на новобългарското образование — в качеството си на владишки наместник в Тулча той следи отблизо развоя на българското училищно дело в Северна Добруджа. Междувременно, Друмев настойчиво популяризира представата си за правопропорционалната зависимост между нивото на образованост на българите и възможностите им за суверенно развитие. "Ако ние не се постараеме да усвоиме науката — пише той във връзка с учредяването на Българското книжовно дружество — ще бъдеме най-долните между другите народи, защото всичко ще чакаме от тях и за нищо друго не ще сме годни, освен да бъдем най-долни слуги."

Един от най-неотразимите популяризатори на просвещенските идеали е темпераментният поет и публицист *Петко Р. Славейков* (1827-1895). Учителствал дълги години по села и градове, Славейков познава из основи проблемите на новобългарското образование. Чрез преводи, брошури, стихове и статии той неуморно настоява за разширяване мрежата на взаимните и класни училища. Във вестниците му "Гайда" и "Македония" темата за модернизацията на образованието е третирана чрез многобройни текстове, посветени на учебни програми, училищни тържества и новопоявили се учебни помагала. С несекваща енергия Славейков рисува съдбата на възрожденския учител, призовава сънародниците си да подпомагат книжовните начинания, съизмерва нашенските просветни учреждения с постиженията на европейските образователни системи. "Просвещението — настоява неукротимият народонаставник — е онази мощ и сила, която от всичко най-вече спомага за одържание на един самостоятелен и честит живот, както държавен, тъй и народен." По подобие на останалите водещи интелектуалци от периода на Високото възраждане П. Р. Славейков свързва дълга си на просвещенец с политическите приоритети на движението за национално обособяване.

Аналогична ценностна йерархия характеризира и светогледа на авторитетния революционен лидер *Любен Каравелов* (ок. 1834-1879). В подчертано сложния идеен свят на председателя на Букурещкия БРЦК трудно може да бъде открито директно противопоставяне между просвещенските идеали и радикалните призиви за въоръжена борба. В "политическия и книжовен" вестник "Свобода"/"Независимост" (1869-1874) темата за образованието и възпитанието комуникира по естествен начин с бунтовническите призиви. В бр. 13 на вестника Каравелов подрежда общонационалните задачи така: "Ние, българите, тряб[в]а да захванеме от началото, защото още нямаме почти нищо, и да изградиме тая къща, която се нарича *отечество*; а за да я изградиме, нам тряб[в]ат барут и книги, пушки и читалища, ножове и училища, топове и книжевни дружества <…>."

В периода 1875-1878 г. Каравелов редактира едно от най-хубавите просвещенски издания — списание "Знание". Посредством него авторитетният интелектуалец популяризира възгледите и съчиненията на редица европейски и северноамерикански просвещенци. Многобройните статии за образователните системи на Франция, Германия, САЩ, Русия, Великобритания, обзорите за постиженията на българското училищно дело и специализираните педагогически и методически материали превръщат "Знание" във фактор със самостоятелно значение за модернизацията на българската образователна система. Аналогични функции изпълняват и двете специализирани педагогически издания, излизали до 1878 г. — сп. "Училище" (1874-1876), списвано от учителя Рашко Ил. Блъсков, и приложението на сп. "Читалище" със заглавие "Ръководител на основното учение" (1874), редактирано от Драган Цанков.

Възрожденският култ към знанието е функционално обвързан с присъщия на националния ни манталитет прагматизъм. Според широко разпространената представа образованият човек има по-големи шансове да "прокопса" в живота — както в материален план, така и в останалите области на социалната практика. Споменатата представа е намерила отражение в школското стихотворение на белочерковския учител Бачо Киро Петров "Поучение за децата". С присъщите на даскалската поезия непохватност и наивитет стихотворецът убедено чертае добрите перспективи, стоящи пред образования човек:

> *Който с наука [се е] захванал,*
> *той гладен не е останал.*
> *Който учението обича,*
> *той със слава са накича.*
> *Който е мудар и учен,*
> *Той, [къ]дето и да иде, се е почитан.*

През 1869 г. книжовникът Христо Г. Данов публикува в популярния сборник "Летоструй" статия със заглавие "Нашите народни училища, науката и чуждите езици". В нея намира място една широка представа за обществената роля на възрожденското училище. "Училището е място — настоява Данов, — гдето се приготовлява народът ни на истинска гражданственост и [се] учи как по-износно да се възпроизвеждат естествените дарове на земята ни. Върху родителите лежи свещена длъжност да направят децата си хора, а дългът на училището е чрез наука и просвещение да ги просвети и да ги направи учени граждани и достойни хора за всяка работа." По подобие на Хр. Данов множинството от възрожденските интелектуалци натоварват училището не само с образователни и възпитателни задачи, но и с високи граждански отговорности. Тези отговорности, както с основание отбелязва Ангел Димитров, са подчинени в еднаква степен на идеалите на Българското просвещение и на общонационалната амбиция за политическо обособяване. Тясната взаимообвързаност между просвещенските и политическите аспекти на модернизационните процеси в българското общество през XVIII и XIX в. намира израз не само в теоретичните възгледи на водещите дейци, но и в практическите действия на общини, настоятелства и педагогически кадри, насочени към радикално обновление на образователните институции.

Развитие на учебното дело и училищната мрежа

От килийно училище към светски образователни форми

През XVIII и началото на XIX в. грамотността сред българите се поддържа основно от *килийните училища*. В условията на нерегламентиран учебен процес и без съобразяване с познавателните възможности на децата тези училища осигуряват усвояване на четивни умения и ориентация в каноните на православната църква. Обучението се осъществява на черковнославянски език, като за учебни помагала се ползват несложни богослужебни книги — Часослов, Апостол, Псалтир. След 1792 г. в част от килийните училища на Западна България се работи с т. нар. *Марков буквар* — учебна книга на черковнославянски език, съдържаща частично адаптирани към детската аудитория текстове.

Схема №13
Типологизация на
най-разпространените килийни училища през Възраждането

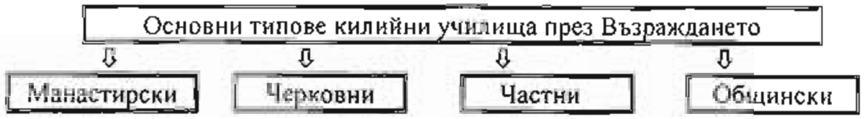

В периода на Ранното възраждане преобладаващата част от килийните училища са от типа *манастирски* или *черковни*. Те са ръководени от грамотни монаси и свещеници и се помещават в манастирско помещение (килия) или в пристройка към черковната сграда. Някои от по-големите манастири организират килийни училища към метосите, поддържани от тях в по-големи селища от българската етническа територия. Подходящи за обучение стаи осигуряват за нуждите на своите килийни училища Бачковският манастир, църквата "Св. София" в Сливен, църквата "Св. Троица" в Банско и др. Добри килийни училища през XVIII в. има изградени към Рилския манастир, както и към българските обители в Света гора — Хилендар и Зограф.

При все че задават известен образователен хоризонт на своите възпитаници, повечето училища, свързани с образователната активност на свещеници и монаси, оставят двойствен спомен у възпитаниците си. Ето какво пише за първите си учители роденият през 1818 г. калоферец Никола Бацаров: "Най-първо съм се учил в онавремешните училища, които биваха учредени при църквите, в черковни стаи <...> . Моите учители бяха: първий — отец Сава, светогорски монах <...>, при когото учих първоначално, додето изучих Часослова (наустницата), а вторий — отец Симеон <...>, при когото изучих Псалтира, Апостола и други църковни служебни книги, които тогава за българите бяха учебните книги на нашия матерний славянобългарский език. И в него време, който свършеше тях и знаеше да чете в черковата, той биваше съвършено учен и се считаше за най-учено и просветено лице между народа."

През втората половина на XVIII и в началните десетилетия на XIX в. относително широко разпространение получават *частните* килийни училища. Те са организирани обикновено от някой грамотен занаятчия и се помещават в дома или в работилницата му. В тях срещу заплащане децата на по-заможните родители получават начална грамотност. Пак по това време се увеличава броят на *общинските* килийни училища. Предимството на последните се изразява в предоставената от тях възможност за разширяване кръга от включените в образователния процес деца. Част от по-богатите български общини съзиждат специални училищни сгради — Котел (1740, 1814), Елена (1813, 1815), Шумен

(1820, 1831), Самоков (1800, 1816), Копривщица (1822) и др. През първите десетилетия на XIX век се откроява тенденцията за обогатяване съдържанието на учебния процес в килийните училища. Р. Радкова свързва споменатата тенденция с все по-откроимия стремеж към рационализиране на преподаваните знания, с използването на преписи и преправки от Паисиевата история в учебния процес, с елементарно аритметическо обучение и с включването в учебния процес на географски знания.

Развитието на мрежата от килийни училища следва своеобразна логика. Както личи от приложената по-долу *Таблица №14*, този тип училища бележат най-широко разпространение през първите десетилетия на XIX век. След появата на новобългарското светско училище повечето общини загърбват килийното образование. По данни на Минко Гечев в периода 1856-1876 г. килийни училища се поддържат предимно в някои манастири и в "изостанали в икономическо и културно отношение селища". Огромният брой от килийните училища, свързани с този период, функционират най-вече в села и по-малки градчета.

Таблица №14

Брой на килийните училища през различните периоди от развитието на образователните институции[*]

Период	Общ брой на регистрираните по изворови данни килийни училища
1701-1800	75
1801-1835	222
1836-1855	114
1856-1876	56

Килийните училища представляват съществен образователен феномен на Ранното възраждане. Те поддържат грамотността, укрепват православната традиция, осигуряват в кадрово отношение църковния клир и учителското съсловие. Известно е, че 12,7% от личностите, принадлежащи към групата на предосвобожденската интелигенция, са с килийно образование. Процентът на възпитаниците на килийните училища сред учителите (за чието образование има сигурни данни) е по-голям — 18,2. Така или иначе, към 30-те години "триумфът на килийните училища приключва" (Н. Генчев). Постепенно, по силата на своята религиозна принадлежност и догматична същност, те се превръщат в част от миналото на българското образование. Неслучайно през 1867 г. Любен Каравелов находчиво иронизира образователното заведение на копривщенския първенец хаджи Генчо, свързвайки го еднозначно със "старото време" на преднационалната ни идентичност ("Българи от старо време").

В края на XVIII и началото на XIX в. се създават предпоставки за поява и утвърждаване на *светски образователни средища* върху българската етническа територия. Те изхождат от активизиращата се културна комуникация с дейците и структурите на Гръцкото просвещение. В хода на споменатата комуникация се оформя и първото поколение български интелектуалци, получили високо за времето си *светско образование.*

По стечение на ред обстоятелства още през втората половина на XVIII в. гръцката нация е успяла да реализира значителни успехи в областта на културно-просветната модернизация. Тези успехи засягат както териториите с компактно гръцко население в южната част на Балканите, така и гръцката диаспора на север. Гръцки светски училища функционират активно в градове със смесено население по Западното Черноморие и в Тракия — Мелник, Созопол, Поморие, Варна, Пловдив, Одрин. Тези училища са издържани от местната гръцка община или от митрополитските власти в селищата, които са центрове на епархии.

В началото на XIX в., по модела на споменатите учебни заведения, се създават "гръцки" училища и в градове с преобладаващо българско население — Сливен, Котел, Търново, Карлово, Битоля, Охрид и др. Те са издържани от съответната българска община, но преподаването се осъществява на гръцки език. Поради тази причина Ан. Димитров настоява споменатата група училища да не се наричат "гръцки", а "български по гръцки образец". Косвен принос към културния подем на българите от началото на XIX в. имат и няколко свързани с гръцката просвещенска линия учебни заведения, даващи образование близко до днешното гимназиално — патриаршеското училище в квартала Куручешме в Цариград, училището "Св. Сава" в Букурещ (т. нар. "Бейска академия"), училищата в Кидония, Смирна, Атина, както и тези на о-в Халки и о-в Андрос.

При все че обучението в средите на оформилите своето национално самосъзнание гръцки преподаватели и ученици създава предпоставки за денационализация на славяноезичните християни, именно в гръцките училища на Балканите получава образованието си голяма част от интелигенцията с най-значим принос за културно-политическия обрат в българското общество, осъществен през първата половина на XIX в. Григор Пърличев и Неофит Рилски, Иларион Макариополски и Петър Берон, Иван Селимински и Константин Фотинов, Райно Попович и Христаки Павлович, Стефан Изворски и Сава Доброплодни, Иван Богоров и Иван Момчилов — това са само част от най-видните дейци на Възраждането, получили (частично или изцяло) образованието си в гръцката образователна система.

С имената на част от гръцките възпитаници е свързан и преходът към светски форми на обучение с частично прилагане на говорим език в част от училищата, организирани от някои български общини и частни лица през второто и третото десетилетие на XIX в. Споменатите форми се реализират предимно във варианта на т. нар. "елино-български" или "елино-славянски" училища. Такива учебни заведения са открити в Котел през 1812 г. от Антон хаджи Криичев и през 1819 г. от Райно Попович, в Сливен през 1825 г. от Иван Селимински, в Карлово през 1828 г. от Райно Попович, във Враца през 1822 г. от Константин Огнянович, в Смирна през 1828 г. от Константин Фотинов, в Свищов през 1815 г. от Емануил Васкидович и през 1831 г. от Христаки Павлович. Тези учебни заведения функционират по образеца на елино-гръцките училища като част от преподаването се осъществява на новобългарски език. "Винаги започвах с българското обучение и свършвах с гръцкото; превеждах и помагах на превеждащите" — така описва работата си известният елинобългарски учител Райно Попович. Приносът на споменатите учебни заведения за развитието на образователните практики в условията на Ранното възраждане може да се дефинира в няколко основни насоки:

---

[*] Данните, включени в таблицата, се опират на подробното проучване на килийните училища в България, осъществено от Минко Гечев.

- подчертано смекчаване на отношенията между учители и ученици;
- създаване на възможности за съхраняване и укрепване на националното съзнание у учащите се;
- увеличаване обема на позитивните знания, преподавани в съответствие с предметната система — исторически, географски, математически, естественонаучни, политически;
- частично въвеждане на взаимоучителна организация и на новобългарския език в образователния процес;
- подготовка на учителски кадри за същинския етап от еволюцията на новобългарското светско училище.

Развитие на училищната мрежа в периода 1835-1878

В края на 20-те и началото на 30-те години някои от най-подготвените учители започват да въвеждат в учебната си работа принципите на взаимноучителната организация. Този образователен модел допуска при обучението на най-малките да се включат някои от по-напредналите ученици. Така един учител може да работи с групи от по 50-100-150 деца. Свищов, Копривщица, Смирна, Велес, Самоков — това са селищата, в чиито български училища преди 1835 г. частично или изцяло е въведена споменатата организация. Пак от този период датират изрични писмени податки, според които учителите Емануил Васкидович (Свищов) и Константин Фотинов (Смирна) са назовавани "алилодидактически", т. е. взаимоучителни. Последното обстоятелство показва, че макар и да не преподават изцяло на новобългарския език, най-амбициозните педагози от елинобългарските училища настойчиво са се ориентирали към модерни образователни форми.

Категоричен тласък на новобългарското образование дава появата на шестте учебни книги "Славянобългарско детеводство", отпечатани от Неофит Хилендарски през 1835 г. в Крагуевац. Адаптирани към детската аудитория, букварът, читанката, граматиката, аритметиката, землеописанието и писмовникът създават предпоставки за пълна подмяна на религиозното учебно съдържание със светско и за пълноценен учебен процес на български език.

По стара историописна традиция условното начало на новобългарското образование се свързва с откриването на Габровското взаимно училище на 2 януари 1835 г. Благословено лично от Търновския митрополит Иларион, това учебно средище е създадено по инициатива на габровеца Васил Априлов и с финансовата подкрепа на одеския емигрантски кръг. Настанено в специално построена от местната община сграда и ръководено до 1837 г. от Неофит Рилски, габровското взаимно училище се налага като притегателен образователен център за деца, юноши и младежи от близки и далечни селища.

Още в предосвобожденския период споменатото училище е считано за еталон на възрожденското просветно дело. Това широко разпространено мнение е резултат от качествата на произвежданиял там образователен продукт. Но то не може да се тълкува и извън системната рекламна дейност, осъществявана от габровските настоятели и възпитаници още през XIX в. Най-ярките предосвобожденски

прояви на тази дейност представляват двете книги на В. Априлов "Денница..." (1841, 1842) и полемичната брошура на П. Р. Славейков "Габровското училище и неговите първи попечители" (1866).

Схема №15

Общи особености на новобългарските училища

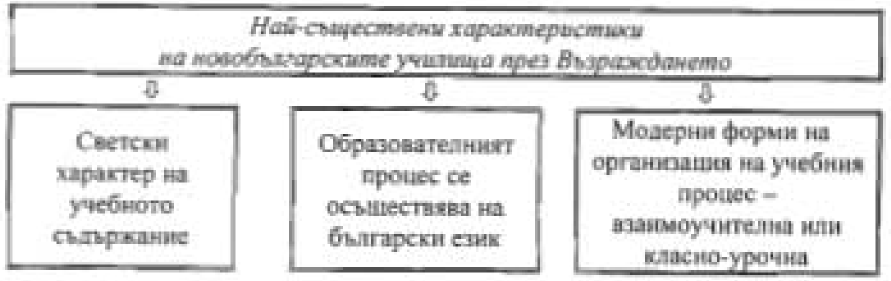

Най-съществени характеристики на новобългарските училища през Възраждането
Светски характер на учебното съдържание
Образователният процес се осъществява на български език
Модерни форми на организация на учебния процес – взаимоучителна или класно-урочна

Към средата на XIX в. в пределите на етническата ни територия функционират над 200 взаимни училища. В стопански просперирещите селища Карлово, Копривщица, Сопот, Котел, София, Търново, Трявна, Русе, Пазарджик, Шумен те са организирани още в края на 30-те и началото на 40-те години. Несложната организация на учебния процес и възможността за ограмотяване на относително голям брой ученици от един учител бързо превръща взаимното училище в масово учебно заведение. Особено широко разпространение получават този тип учебни заведения в селата, където посредством тях небогатите български общности могат с малко средства да осигурят начално образование на своите деца. Дори и в навечерието на Освобождението в значими просветни центрове като Шумен, Търново, Пловдив, Стара Загора, София, наред с добре организираните класни училища, българските общини поддържат и взаимни. Според официални данни, систематизирани в края на XIX в., в десетилетието преди Освобождението по българските земи има около 1500 начални взаимни училища.

През втората половина на 40-те и началото на 50-те години са организирани и най-ранните *новобългарски класни училища*. Някои от тях възникват върху основата на бивши елино-български училища (Шумен), други са формирани като горна степен на началното взаимно училище (Трявна, Плевен), а трети се появяват като самостоятелни образователни средища (Копривщица). Сред първите организатори на този тип училища се открояват Иван Момчилов (Елена, 1844), Никифор Попконстантинов (Пазарджик, 1845), Ботьо Петков (Калофер, 1845), Найден Геров (Копривщица, 1846), Сава Филаретов и Сава Доброплодни (Шумен, 1847-1848), Емануил Васкидович (Плевен, 1849). Чертаейки географията на класни училища по българските земи, Ан. Димитров основателно отбелязва, че в случая е съществена не толкова първостта на едно или друго училище, колкото бързото разпространение на този образователен модел сред най-влиятелните и заможни общини.

Класното училище създава предпоставки за придобиването на по-широки и по-задълбочени познания. Разделените по възраст и степен на подготвеност деца усвояват основите на отделните науки, систематизирани под формата на учебни предмети. През третата четвърт на XIX в. добре организирани училища от този тип функционират в Пловдив, Стара Загора, Търново, Габрово, София, Шумен, Свищов, Сливен, Карлово, Велес, Щип и др. Слава на елитни учебни центрове тип придобиват Габровското, Търновското, Старозагорското петокласни училища. Общият брой на класните училища през Възраждането достига цифрата 70, от които 19 девически.

През 70-те години *Пловдивското и Габровското училище* разкриват последователно шести и седми клас. Така те се превръщат в *гимназии* (или *средни училища* по съвременната терминология). Това ще рече, че завършването на този тип училище предполага подготвеност на съответния ученик да се запише в университет. Първата същинска новобългарска гимназия е организирана извън пределите на Османската империя — в Болград. Тя е създадена от бесарабската българска колония в периода 1858-1859 г. Учредителният акт на Болградската българска гимназия "Св. св. Кирил и Методий" е скрепен на 28 юни 1858 г. с подписа на молдовския каймакам Никола Конаки-Богориди — българин по произход, правнук на епископ Софроний Врачански. Официално гимназията е открита на 3 май 1859 г. Като средно учебно заведение може да бъде характеризирано частното училище, отворено през 1870 г. от Тодор Шишков в Търново. В него видният педагог в рамките на една учебна година преподава на група ученици материала от шести клас. Целта е възпитаниците му да покрият гимназиалната програма и да са готови за кандидатстване във чуждестранни висши училища.

Още през първите десетилетия на XIX в. се появяват податки за обучение на девойки — в килийни училища или по частен път. Фактическото начало на *новобългарското девическо образование* е поставено от учителката Анастасия Димитрова, която през 1841 г. започва да преподава в Плевен в организираното от местната община и покровителствано от епископ Агапий взаимно училище за девойки. Скоро подобни училища са разкрити и в други български селища — Враца, Ловеч, Шумен, Велес, Копривщица. Към 1878 г. броят на девическите училища — взаимни и класни — по българските земи достига 90. Тази цифра обаче е относителна и не регистрира всички центрове, където е осъществявано обучение на девойки, тъй като в някои от по-малките селища обучението на момичетата се осъществява съвместно с момчетата.

Независимо от безспорните успехи в девическото образование, през целия период на Възраждането жените остават определено по-далеч от образователната система в сравнение с мъжете. В това отношение е показателен фактът, че те съставляват само 6,8% от състава на преосвобожденската интелигенция, което ще рече че в изворите са регистрирани 659 жени, получили някакво системно образование и подвизаващи се предимно по ниските етажи на учителската професия.

От края на 60-те и първата половина на 70-те години датират първите опити за организиране на *учебни заведения за специализирана подготовка*. През 1873 г. Димитър Шишманов открива в Свищов търговско училище. То просъществува само една година. Малко по-благоприятна е съдбата на педагогическото училище на Йосиф Ковачев, организирано в Щип през учебната 1869/70, и подготвило за три години два випуска учителски кадри, специализирани до ограмотяват децата по т. нар. "звучна метода"[*]. Специализираща педагогическа подготовка се осъществява от учебната 1875/76 г. в Търновското класно училище от Коста Коев, а от следващата учебна година — и в Шуменското от Рачо Рачев.

С цел кадрово осигуряване на обособилата се българска православна църква през 1868/69 г. в Старозагорското трикласно училище е разширено обучението по богословие. Същинското начало на специализираното образование в тази област обаче е поставено със създаването на профилирани училища за духовни лица в манастира "Св. св. Петър и Павел" край Лясковец (1874) и в Самоков (1876). Тяхното организационно и финансово състояние е относително стабилно, защото те са поддържани от Българската екзархия.

Сред ценните проекти за създаване на специализирани училища се откроява лансираната през 1867 г., но неосъществена инициатива на художника Николай Павлович за откриване на частно учебно "заведение за художество" в Свищов. В сферата на добрите пожелания остава и концепцията за разкриване на българско висше училище. Лансирана в общ вид още в средата на 40-те години от Гаврил Кръстевич, през третата четвърт на XIX в. тази концепция е обект на обстойни дебати, намерили място в колоните на вестниците "Македония", "Право", "Съветник", "Век", "Ден". Особено ожесточени са споровете за града, в който трябва да резидира евентуалното висше училище — Цариград, Търново или София. Неуморимият пропагандатор на просвещенските идеали П. Р. Славейков квалифицира амбицията за създаване на "по-високото народно училище" като "великата идея на българите". На 2 декември 1874 г. Св. Синод на Българската екзархия излиза с официално решение "да се нареди в Цариград едно високо училище, в което, независимо от пълен гимназиален курс, да има и три специални отделения — *търговско-индустриално, учителско и богословско*". Предвидени са и каналите, по които ще се набират средства за издръжката на училището, но Източната криза (1875-1878) осуетява плановете на екзархийските власти.

Независимо че създаването на университет се оказва отложено във времето, в периода на Възраждането са регистрирани 627 българи, които са следвали във висши училища. 371 от тях са се дипломирали успешно преди 1878 г. В последната група се открояват 65 д., придобили университетско научно звание. В специалното проучване на Миглена Кюумджиева ясно са откроени предпочитанията на предосвобожденските българи към специалности като медицината и правото. Тези предпочитания са логични с оглед широките възможности за реализация на съответния специалист при липса на национална държава. Силното възрожденско тежнение към хуманитарното знание също слага отпечатък върху професионалната ориентация на висшистите; училите в богословски и историко-филологически факултети са общо 90 д. Възпитаниците на физико-математически факултети са 27 д. Подчертано по-слаб е интересът към инженерните, стопанските и природните науки. По страни, където са придобили образованието си, възрожденските висшисти се разпределят така: Русия – 220 д., Османската империя – 149 д., Румъния – 71 д.,

---

[*] "Звучната метода" е прийом на ограмотяване, при който децата заучават буквите чрез съответстващите им звукове (а, бъ, въ, гъ...), а не чрез църковнославянските им имена (аз, буки, веди, глаголи...). Звучният метод облекчава прехода от изучаването на буквите към четенето на срички и думи.

Франция – 69 д., Германия – 46 д., Чехия – 28 д. Гърция – 28 д., Австрия – 23 д., Италия – 11 д., Сърбия – 8 д., Хърватска – 6 д., други – 29 д.[*] Силното присъствие на Русия в тази статистика е логичен резултат от активната политика на Петербург за културно покровителство на славяните на Балканския полуостров. При много от висшистите изборът на страна, в която да се получи образование е резултат от финансови възможности, езикова подготовка, специфични интереси, случайни обстоятелства. Слабите шансове за реализация в средите на българското общество или в държавната администрация на Османската империя предпоставя факта, че основната част от българите с висше образование през Възраждането търсят и намират професионална реализация в чужбина.

Макар и с известна условност, към системата на новобългарското образование могат да се причислят 49-те *неделни и вечерни училища*, функционирали в периода 1850-1878 г. Създадени по модела на аналогични западноевропейски и северноамерикански учебни средища, те осигуряват възможност на хора в неравностойно социално положение или на по-възрастни жени и мъже да получат грамотност и първоначално образование. Този тип образователни центрове представляват своеобразни филиали на съответното класно училище или на читалището. Учебният процес в тях — доброволно или срещу заплащане — се ръководи от местния учител. От страна на учащите се мотивацията за получаване на образование в този тип училища по правило е силна, което предпоставя и положителни резултати. "Плодът — пише през 1869 г. в. "Македония", — който произлезе от тези училища, надмина всички надежди: видя се как цели купове, със стотици и хиляди души се научаваха да четат и пишат в разстояние на няколко месеца само."

Специфично място в училищната мрежа заемат няколкото десетки училища за български деца, създадени върху етническата ни територия от *католически* или *протестантски* мисионери. При все че осигуряват безплатно и относително качествено образование, този тип училища не се ползват с голям престиж сред българите, които добре осъзнават скрития прозелитичен характер на подобен род учебни заведения. Не случайно повечето от протестантските училища просъществуват относително кратко, като някои от тях са закрити под натиска на местните български общини — Стара Загора, Шумен, Търново, Тулча. Особено показателна е съдбата на протестантското девическо училище в Стара Загора, открито през 1860 г. и ръководено последователно от американците Теодор Баингтън и Чарлс Морс. След утвърждаването на общинското девическо училище под ръководството на учителката Анастасия Тошева популярността на протестантите рязко спада. През 1870-1871 г. се стига до публичен скандал, в хода на който Чарлс Морс, неоснователно обвинен в посегателство спрямо едно момиче, е предаден на съд, обруган в печата и прогонен от града.

---

[*] Общият сбор на цифрите от тази статистика е 688. Той е по-голям от броя на висшистите (627), защото някои от студентите учат последователно в няколко университета в различни страни.

Своеобразно изключение в оценъчната система на прагматичните възрожденци представлява американският Робърт колеж в Цариград, в който до 1878 г. получават образование 82-ма български младежи. Сред възпитаниците на колежа се открояват имената на Иван Ев. Гешов, Стефан Панаретов, Иван Славейков, Константин Стоилов, Михаил Маджаров, Тодор Иванчов и др. Двете френски учебни заведения в столицата — Галатасарайският лицей и колежът в Бебек — също са посещавани от български ученици; от тях 142-ма се дипломират успешно. Сред другите възможности да се получи по-високо образование в рамките на Османската империя, се открояват патриаршеското училище в Куручешме, завършено от 43-ма българи, и военномедицинското училище в Цариград, сред чиито възпитаници има 146-ма българи.

Мрежата на новобългарските училища се отличава с подчертана неравномерност. Най-много и най-добри са училищата в Централна Северна България, в района на Балкана и Подбалканските котловини, както и в Северна Тракия. С основание в историческата наука този феномен се свързва със стопанския просперитет на селищата в очертаните региони. Училищната мрежа в Стара Загора и Старозагорско, Търново и Търновско, Шумен и Шуменско, Габрово и Габровско, Котел и региона, Пловдив и прилежащите му български селища се отличава както със своята плътност, така и с относително ранната поява на тенденцията за унификация на образователните програми.

Висока образователна активност проявява и емиграцията ни в Румъния. В специалното си проучване, посветено на възрожденската интелигенция, пребиваваща постоянно или временно в автономното княжество на север от р. Дунав Елена Сюпюр регистрира 42 български училища, функционирали в държавните граници на Румъния до 1878 г. Румънската авторка откроява специално приноса на Болградската гимназия, характеризирайки я като "цитадела" на новобългарското образование.

По-слаби са традициите на новобългарското образование в Добруджа, Северозападна България, Черноморския регион, Югоизточна и Егейска Тракия, Македония. Смесеният характер на населението в тези територии, както и по-трудното национално обособяване на българските общности в тях определено забавя процесите на културна модернизация. При все това през третата четвърт на XIX в. в споменатите региони се създават и поддържат учебни заведения от взаимен или класен тип. Според систематизираните от В. Тонев данни, към средата на 70-те години в Добруджа функционират около 120 български училища. За същия период Й. Ванчев регистрира по достъпните извори наличието на 84 български училища с 95 учителя и 4107 ученика в Източна Македония. Констатирайки нестабилността на българските общини в Южна Тракия, Илия Тодев квалифицира резултатите от развитието на българската просвета в региона така: "В областта съществуват едва няколко училища, които са достойни за това название — Одрин, Свиленград, Лозенград, Малко Търново." Положението в Северозападна България също не е много оптимистично. През последното предосвобожденско десетилетие повечето училища в районите на Орехово, Лом, Кула, Белоградчик са от типа килийни или взаимни с по едно или две отделения и с относително малък процент на обхванати в образователния процес деца.

В *Таблица № 16** са включени данни за броя на селищата в границите на Княжество България (към края на XIX в.), в които през Възраждането са съществували български училища. Към данните от таблицата трябва да се прибавят училищата, изградени и поддържани от националната ни емиграция във Влашко, Молдова, Бесарабия и Южна Русия, както и несистемните сведения за възрожденските училища в българските територии, които след 1878 г. попадат/остават под властта на Сърбия, Румъния и Османската империя. Същевременно трябва да се отчете и фактът, че в някои селища има повече от едно българско училище. Например, към 1859 г. десетхилядната българска общност в Стара Загора поддържа общо 10 училища — 5 мъжки и 5 девически, в които учат над 1000 ученици. През 1870 г. в търновското село Михалци (с около 1500 жители българи) има две училища — взаимно и класно, в които работят петима учители. Към 1873 г. в Горна Оряховица има шест училища с 490 ученика. През 1875 г. трихилядна Трявна поддържа три училища — две мъжки и едно девическо.

Таблица №16
Статистически данни за селищата, в които са функционирали български училища през Възраждането

Година	Селища		Общо
	Села	Градове	
1835	175	33	208
1855	535	58	583
1860	740	67	807
1865	917	69	986
1870	1142	72	1214
1877	1435	72	1504

Изследователите на образователното ни дело са се консолидирали около мнението, че през Възраждането по българската етническа територия функционират над 2000 училища. Това означава, че средно на около 2000 души българи се пада по едно училище. Констатираната пропорция обаче представлява само един абстрактен измерител, защото в някои райони с по-разгърната училищна мрежа едно училище се пада на 545 души (в Пловдивско), на 450 души (в Шуменско) или на 600 души (в Добруджа). Макар и в относителен порядък, изнесените цифри показват, че през най-активния период на своето развитие възрожденската училищна мрежа представлява съществен културен феномен. Феномен, съизмерим с училищни системи, поддържани от нации, разполагащи от десетилетия или векове със собствени държавни институции.

Размахът на българското учебно дело е оценен и от османските управници. През 60-те и 70-те години те правят неколкократни опити да поставят националната ни училищна мрежа под своята пряка власт. Първите инициативи в тази насока изхождат от валията на Дунавския вилает Мидхат паша през 1865 г. В края на 1866 г. е публикуван правителствен проект за административен акт, в съответствие с който османската държава ще се включи частично във финансирането на училищната мрежа, но българските училища ще съобразят своите учебни програми с правителствените инструкции и ще бъдат включени в обща система с османските светски учебни заведения. През 1870 г. енергичният мютесариф на Тулчански санджак Исмаил бей също прави опит да осъществи сливане на християнските с османските училища. Всички споменати инициативи срещат острата опозиция на българите. От страниците на в. "Македония" авторитетни фигури като Петко Р. Славейков и Тодор Икономов разясняват рисковете от евентуалното вклиняване на османската администрация във все още крехката ни училищна система. Аналогични пропагандни акции подемат и вестниците на емиграцията "Дунавска зора" и "Народност". В крайна сметка проектите за поставяне на българските училища под административния контрол на османската държава са провалени от българите в самия им зародиш.

Читалищата

Макар и разположена извън образователната система, изградената в периода на Възраждането мрежа от *български читалища* играе съществена роля за приобщаването на широки обществени среди към ценностите на Просвещението. Първите читалища са основани през 1856 г. в Свищов, Лом и Шумен. До края на 60-те години български читалища започват да функционират в още ред значими културни центрове — Плевен, Стара Загора, Казанлък, Сливен, Браила, Габрово и др. Важен принос за обединяване на емигрантската ни интелигенция има букурещкото читалище "Братска любов", основано през 1861 г. Като своеобразно средище на разширяващата се извънучилищна просветна дейност се оформя цариградското българско читалище. На 12 март 1866 г. неговата управа утвърждава уставът му и избира председател — хаджи Мина Пашов. В периода 1870-1875 г. тази културна институция издава официалния печатен орган на българското читалищно движение — списание "Читалище".

Един от най-ревностните пропагандатори на читалищната дейност — П. Р. Славейков, формулира през 1872 г. основните задачи на тази специфична институция по следния начин: 1) "нравствено усъвършенстване и веществено преуспяване на населението; 2) "изучаване [ограмотяване] на възрастните безкнижни" [неграмотни]; 3) "спомагването за изучаване на сиромашките деца". В практически план се оказва, че инициативите на възрожденските читалища покриват много по-широк обществен спектър. Основните направления в дейността на българските възрожденски читалища са следните:

- организиране на неделни и вечерни училища за възрастни или за по-бедни юноши, които нямат възможност да посещават редовно училище;
- поддържане — финансово и кадрово — на училищното дело в по-бедни селища;
- книгоразпространителска и библиотечна дейност;
- дейност по набиране спомоществователи за отпечатването на книги;
- финансиране обучението на ученици и студенти в чужбина;

---

* Данните в таблицата са систематизирани от Ангел Димитров върху основата на проучване, осъществено в Княжество България в края на XIX в. Проучването включва само селища, които по това време са в пределите на Княжеството.

- организиране на сказки по предпочитани от обществеността теми — история, хигиена, литература, православие и др.
- театрална дейност;
- музейна дейност; събиране на фолклорен и етнографски материал;
- подпомагане дейността на женските, ученическите и учителските дружества;
- официално прикритие на местния революционен комитет.

Голяма част от възрожденските читалища имат устави, в съответствие с които упражняват своята дейност и организират управата си. Реално действащите устави са допълнени градивно от публикувания през 1870 г. в сп. "Летоструй" примерен устав на читалище, по който да се ръководят учредителите на бъдещи културни центрове в села и градове. По подобие на училищната, читалищната документация се води стриктно и отговорно, като особено прецизно се отбелязват подлежащите на специален контрол приходи и разходи.

През първата половина на 70-те години мрежата от читалища се разраства динамично. Масовизира се създаването на читалища в малки и периферни селища, а читалищата в по-големите центрове укрепват. През 1870 г. е създадено читалище в Силистра, чийто първоначален капитал възлиза на 7000 гр. През 1870 г. е организирано и читалище "Росица" в Севлиево; то бързо се превръща във важно средище на местния културен живот. Влиятелното и авторитетно старозагорско читалище към 1874 г. разполага със значителния капитал от 30000 гр. Активизират дейността си читалищата "Зора" в Русе, "Трудолюбие" в Трявна, "Надежда" в Търново, "Цвят" във Видин, "Съгласие" в Разград и др. По безспорни свидетелства е доказано наличието на около 200 читалища, учредени и функционирали за периода 1856-1878 г.

Любопитно е да се отбележи, че в директна или закодирана форма старателно подбраните от местните елити имена на българските читалища декларират в еднословен порядък общонационалните амбиции за радикално обновяване на обществената система. В някои случаи тези амбиции са заявени пряко — "Напредък", "Възраждане", "Просвещение", "Братство", "Съгласие", "Съединение", "Постоянство", "Единство", "Пробуда", "Просвета", "Деятелност", "Нов живот", "Зачатък". В други — са предпочетени иносказателните символи на обновата — "Цвят", "Зора", "Слънце", "Звезда", "Искра", "Благовещение", "Извор", "Избавител", "Виделина".

Организация и управление на новобългарското училище

Материално осигуряване и управление на учебното дело

Образователната система от модерен тип представлява скъпо струваща обществена конфигурация. Функционирането ѝ предполага значителни първоначални инвестиции системно влагане на финансови средства, които се възвръщат след десетилетия. Поддържането на една такава сложна структура без суверенна национална държава изисква относително висока степен на вътрешна координираност в пределите на общностите от регионален тип, както и на нацията в цялост. През втората и третата четвърт на XIX в. българското възрожденско общество е достигнало до онази степен

на консолидация, която му позволява да поддържа в състояние на устойчива стабилност постъпателно формираната мрежа от учебни институции.

Финансирането на възрожденските училища е основен приоритет в дейността на общините — селски, градски, главни. Годишната издръжка на училищата възлиза на крупни за времето суми. От оповестения във в. "Македония" годишен баланс на училищната община в Габрово личи, че за периода 16 януари 1867 — 16 февруари 1868 г. за издръжка на училищата са изразходвани 33864 гр. През 1867 г. софийската община изразходва за нуждите на училищата 52923 гр. През 1863 г в училищната каса на Горна Оряховица фигурира капитал от 125000 гр. През 60-те години приходите на хасковската община варират от 50000 до 70000 гр.; основната част от тези пари отиват за училищата.

При липса на държавна санкция и регулярни данъчни отчисления за поддържане на образователната система, средствата за българската училищна мрежа постъпват по разнообразни канали. В селищата с развито занаятчийско производство *еснафските организации* ежегодно отделят суми за местните училища — Плевен, Карлово, Шумен, Сливен, Габрово. Събират се и *еднократни помощи*. През 1862 г. търновските еснафи набират за нуждите на общината 41900 гр.; 20000 от тях са вложени за училищни нужди. След скъсването с Цариградската патриаршия основната част от *църковните приходи* също се насочват към образователните институции. Този източник на средства за новобългарското училище придобива легитимен характер след учредяването на Българската екзархия (1870-1872). В съответствие с екзархийския устав половината от парите, постъпващи от издаването на разрешителни за венчавка (вули), се насочват към училищните каси.

Учебните заведения в някои от възрожденски средища се крепят върху основата на *щедри дарителски актове* — Габрово, Свищов, Русе, Пловдив, Търново. Приживе или посмъртно богати българи даряват крупни суми или недвижими имоти на конкретни училища или на фондове за издръжка на ученици и студенти. В групата на тези българи се открояват имената на Васил Априлов, Иван Селимински, Петър Берон, Никола Пиколо, Филип Сакеларевич, братя Евлоги и Христо Георгиеви, Христо Тъпчилещов. В спомените си казанлъшкият учител Димитър Душанов разказва как през 1836 г. в края на дните си богатият търговец Христо Хината дава 2500 жълтици за нова училищна сграда в подбалканския град и 15000 гр. за поддържането на светското училище. Според завещанието на починалия през 1850 г. севлиевец хаджи Стоян Николов, 60000 гр. от наличните му пари и няколко от дюкяните му преминават в собственост на общината за поддържане на училищното дело. Богатият търговец емигрант Маринчо Бенли ежегодно изпраща суми за развитие на девическото и селското образование в района на Шумен и Шуменско; пак по негова воля, след смъртта му през 1875 г. огромната част от наследството му формира фонд за издръжка на ученици и подпомагане на училища. При учредяването на богословското училище в Лясковския манастир през 1874 г. Търновският митрополит Иларион (бивш епископ Макариополски) дарява 10000 гр. от личните си спестявания на новото учебно заведение. В отвореното след смъртта му през 1875 г. завещание също фигурират суми, предназначени за финансиране на образователни начинания.

От началото на 60-те години в част от общините е въведена практика на регулярно *облагане на възрастното население* със средства, които постъпват директно в училищните каси. През 1863 г. старозагорската община облага населението с натурален данък в жито. От продадената стока и от еснафски постъпления са събрани 80000 гр. за училищата. През 1857 г. "Цариградски вестник" съобщава, че селяните от с. Градец (Котленско) наскоро са издигнали черква и училище. За поддръжката им те са събрали от доброволни дарения сумата 60000 гр., които да бъдат използвани за наемане на кадърни учители. В търновските общински училища през 70-те години са въведени *такси*, чиито размер се определя от имущественото състояние на родителите и от броя на децата в едно семейство, които посещават училището. Това обаче не ограничава най-бедните семейства да изпращат децата си на училище без заплащане и облагане.

Българското образование получава *финансова подкрепа и от някои православни страни* — Румъния, Сърбия, Русия. Тази подкрепа в повечето случаи е функция на политически интереси на съответната държава и независимо от нейния обем и значимост, тя има само допълваща роля по отношение просветния подем на нацията в предосвобожденските десетилетия.

В края на XVIII и началото на XIX в. ръководството на учебното дело по места се осъществява от съответната българска община. От 30-те години нататък в по-голямата част от селищата се обособява подчинена на общината институция — *училищно настоятелство*. То носи цялата отговорност за управлението и финансирането на учебните заведения в селището и казата. В някои райони училищните настоятелства са наричани "училищна община", "училищно надзирателство" или "училищно попечителство". В специално изследване В. Бойчева откроява шест основни функции на тази важна възрожденска институция: 1) законодателни; 2) финансови; 3) ръководно-управленски; 4) административно-стопански; 5) просветно-педагогически; 6) извънучилищни.

Правомощията на настоятелствата са строго регламентирани в общински устави и училищни правилници. Уставът за управление на училищата в Старозагорска каза, утвърден през 1869 г., натоварва шестчленното настоятелство със следните функции: "а) да избира нужните учители и учителки за главното и основните мъжки и девически училища; б) да им определя и дава заплатите чрез училищния касиер; в) да прописва [съставя] програмата на училищата съгласно с учителите и учителките; г) да събира приходите на училищата и да ги предава на училищния касиер; д) да снабдява училищата с всички потребности, да се старае за точното изпълнение на училищните програми и за добър порядък и напредък в училищата." По традиция настоятелите се избират ежегодно от общинското събрание и дейността им подлежи на стриктен общински контрол.

С оглед значимостта на институцията, през 1871 г. Григор Начович и Христо Данов публикуват в сп. "Летоструй" примерен устав на училищно настоятелство с предложение той да бъде утвърден като единен за всички общини. Проекто-уставът от 1871 г. предвижда настоятелството да се грижи предимно за материалната страна на учебните заведения като не се допуска намесата му при определяне съдържанието на образователния процес.

Към средата на 60-те години се оформя институцията на *главните общини*, които поемат управлението на училищното дело в прилежащата към съответното селище каза, а в някои случаи — и в по-широк регион. По правило статут на главни придобиват общините, в които има седалище на патриаршески митрополит или епископ. И тъй като след 1860 г. титулярите на съответните митрополии и епископии са прогонени или фактически отстранени, ръководството на местната християнска общност е поето от българските общини — търновската, пловдивската, софийската, русенската, охридската, силистренската, шуменската. От представеното правило съществуват и изключения — Стара Загора и Сливен. Тамошните общини придобиват статут на главни поради високата си обществена активност. Ролята на главните общини е много съществена по отношение развитието на образованието в селата и в по-малките градчета. Те подпомагат тамошните образователни структури с кадри, управленски инициативи, пари, учебни книги. Главната община осигурява регулярност на приходите за нуждите на образованието, както и възможност по-будните деца от региона да получат високо образование — в общинския център, в столицата или в чужбина.

Настоятелствата, както и общините, водят пространна документация, свързана с издръжката и организацията на учебното дело. Протоколи от заседания, договори с учители, учебни програми и разписания на занятия, финансови отчети за приходи и разходи — тези и ред други документи свидетелстват за изключителна стриктност в дейността на училищните управи. От 1864 г. в Копривщица се води "записна книга", в която "ся излагат и записват повременно всичките училищни деяния" В други селища училищната документация не е водена отделно от общинската, но тя е не по-малко стриктна — Хасково, Ески Джумая (Търговище), Плевен, Силистра, Русе, Тулча.

Дейността на училищните настоятели не се заплаща и представлява по-скоро чест, отколкото бреме за всеки член на общината, получил високото звание "училищен епитроп". Хаджи Генчо — Вазовият герой от разказа "Епитроп" (1890) — упражнява "тая доброволна служба по навик", с чувство на бащинска отговорност. Той достига дотам, че "отъждествява училището с къщата си", а когато младите еснафи му отнемат епитропското звание, хаджията се поболява и умира от мъка — "разлъчен от най-жежката си привързаност".

Сред съществените грижи на общините и настоятелствата е и проблемът за построяването и поддържането на *училищните сгради*. Още в края на XVIII в. част от обществените килийни училища са настанени в специално издигнати постройки. Строителството на килийни училища не секва до Освобождението, като в по-изостаналите райони се оформя архитектурният тип черква/училище. В някои селища на Добруджа, Северозападна България и Варненско двете институции съжителстват под общия покрив на едноетажна дву- или триделна сграда.

През втората и третата четвърт на XIX в. училищното строителство по българските земи се разгръща с непознати дотогава темпове. В съответствие с нуждите и с финансовите си възможности общините издигат множество училищни сгради. В зависимост от регионалната строителна традиция и терена училищните постройки са едно- или двуетажни. Архитектурният тип на взаимното училище предполага наличието на една по-голяма учебна стая, към която са прикрепени няколко допълнителни помещения. По своя архитектурен образ и обем този вид училищна сграда не се отличава от жилищната архитектура, чиито прототип е използвани при строителството на училищата в Сливен (1836), Елена (1840-1844), Кюстендил (1846), Варна (1861-1862), Жеравна (1866-1868), Дивдядово (1868) и др.

Представителни и функционални класни училища са издигнати през 60-те и 70-те години в Габрово, Разград, Пловдив, Търговище, Карлово, София, Търново, с. Боженци (Габровско), с. Върбица (Преславско) и др. По-голяма част от класните училища са построени по композиционната схема на затворената симетрична къща от пловдивски тип. В тях, освен необходимият брой учебни стаи, е обособено самостоятелно пространство за учителите. Някои от по-големите училища отделят стаи за общежитие на деца от близките села, както и помещение за нуждите на читалището. Училищата в Жеравна и Карлово са снабдени с широк салон, който се използва за вечеринки, концерти, сказки и други културни прояви.

Съзиждани с грижа и любов, възрожденските училищни сгради следват особеностите на жилищната архитектура, като в хода на множенето им се избистрят и някои от ранните особености на българската обществена архитектура. По правило училищната постройка се издига насред селището — в близост до черквата, чаршията, часовниковата кула (Елена, Трявна, Шумен, Котел, Габрово, с. Жеравна, с. Широка лъка). По силата на своето местоположение тя се превръща в естествена архитектурна доминанта. Средищният характер на училищната сграда се определя не само от нейното местоположение, но и от функцията ѝ да бъде "център на общността" (Райна Гаврилова). Освен пространство за ежедневни образователни контакти между учители и ученици, училището е място, където ежеседмично заседава училищното настоятелство, където се провеждат публичните годишни изпити и многоцветните 11-майски празници, където оживява "театрото" и се редят читалищните прояви. В качеството си на физически и духовен център на общността, през втората и третата четвърт на XIX в. училището се явява както крепител на крехките граждански структури, така и подпора на мащабните възрожденски преддържавни амбиции.

Възрожденският учител

През последната четвърт на XX в. историческото знание за Възраждането се обогати с поредица от задълбочени изследвания върху ролята на учителското съсловие в общобългарския преход към Новото време. Независимо от предпочетените подходи и периоди, изследователите (Румяна Радкова, Николай Генчев, Томас Майнингер, Елена Сюпюр, Ангел Димитров, Красимира Даскалова, Миглена Куюмджиева) настойчиво отстояват тезата за специфичния обществен статус на възрожденското учителство. Статус, предоставил високата гражданска активност и динамичното публично поведение на огромната част от представителите на споменатото съсловие.

Специален изследователски проект, реализиран от колектив при Софийския университет в началото на 80-те години, очертава основните количествени параметри в средите на учителите през Възраждането. Съставляваща около 50 % от цялата интелигенция, тази социална група се отличава с разнороден социален произход и с относително ниска степен на образованост. Сред представителите с по-високо образование преобладават възпитаници на чуждестранни средни и висши училища — руски (178 д.), гръцки (60 д.), сръбски (44 д.), френски (35 д.), чешки (35 д.), американски (28 д.) и т.н. Констатирано е подчертано слабо присъствие на жените в учителската професия — от всичките 4378 души, работили в образователната система, само 415 (9,5%) са жени. По своето материално положение учителите принадлежат към българите със средни доходи като служебният статус им позволява да реализират доходи и от допълнителен труд.

Схема №17

Групи учители, работили през Възраждането,
обособени по принципа степен на образованост

Общ брой на учителите, за чието образование има сведения — **1174**;
От тях:

⇩	⇩	⇩	⇩	⇩
С килийно образование **214**	С взаимно образование **86**	С класно образование **370**	Със средно образование **382**	С висше образование **122**

В специално проучване за рекламата през Възраждането Иван Илчев констатира наличието на значителен брой обяви от настоятелства за търсене на учители и от учители за търсене на работа. От кратките рекламни съобщения става ясно, че се предпочитат учители с по-широка подготовка и с по-високо образование. Опитът в професията, безупречната морална репутация и владеенето на езици представляват важни предимства. Ето и пълният текст на една обява за търсене на учител: "Желающите учители, завършили пълен гимназиален курс с[ъс] следующите науки и езици: църковна наука, естествена история, математика, физика, всеобща история, география, български, французки, латински, молдавски и славянски езици, нека се отнесат до г-да братя П. Васизеви в Шумен. Шумен, 5/12 септември 1870."

В периода на Ранното възраждане наемането на учителите става чрез устно или писмено споразумение с общинските началници. След оформяне институцията на училищното настоятелство, то поема сключването на писмени договори с преподавателите; в някои случаи тези договори носят името "согласително" или "контракт". В тях по принцип се фиксира срокът на наемането (първоначално едногодишен), определят се точно служебните задължения на учителя — в училището и извън него, посочва се заплатата му, регулярността на нейното изплащане и условията за евентуални неустойки. Понякога има и допълнителни условия. В договора на Георги Димов с Плевенската училищна община (1871) се предвижда командироването на учителя в Щип, "за да изучи там звучната метода". Пак през същата година разградското настоятелство записва в договора на учителката Станка Славчева, че изисква по отношение на ученичките тя да бъде "образец на нравственото им поведение и благонравие". През 1873 г. сп. "Училище" съобщава за една неназована селска община, която задължила учителя си да стои постоянно в училището с изключение на следните случаи: "когато има пожар, когато се разболее и умре някой от селото, когато има сватба или годеж, когато се правят седенки или хоро, когато се съберат нейде гости на ядене и пиене или се случи някоя веселба, а [в] другите дни ще седи на училищния праг."

След като работи една година в дадено селище и гражданите са останали доволни от него, учителят може да поднови договора си с общината за по-дълъг срок при евентуално увеличаване на заплатата. Голяма част от българските учители (над 50%) в хода на кариерата си са преподавали на повече от едно място; в повечето случаи причините за напускането им са свързани с недоразумения с местните чорбаджии или с присъщата на интелектуалеца склонност да обогатява жизнения си опит пътешествайки.

Служебните ангажименти на преподавателите във взаимните и класни училища са практически целодневни. Уставът на плевенското взаимно училище от 1874 г. регламентира задълженията на учителите в 18 пункта, сред които най-важният е: "Да преподават уроците, които са определени от годишната програма, с прилична метода и прилежание." В рамките на учителската колегия в дадено селище и каза има строга йерархия, начело на която стои главният учител. Както е записано в Устава на софийското класно училище (1857) главният учител управлява училището "по учебната част", ръководи и представлява учителския колектив. Освен организатор на учебния процес в класното, взаимното и девическото училище, той много често е реформатор, съставител на нови учебни планове, автор и преводач на учебници. Сред придобилите общонационална популярност главни учители се открояват имената на Сава Филаретов (София), Андрей Цанов (Разград), Никола Михайловски (Търново и Сливен), Нестор Маринов (Плевен), Димитър Енчев (Габрово, Русе) и др. След създаването на Българската екзархия се оформя и институцията на училищния инспектор. Първият българин на такава служба е популяризаторът на звучната метода Йосиф Ковачев, назначен от митрополит Иларион за училищен инспектор в Кюстендилска епархия за учебната 1872/73 г.

Учебната година в повечето градове започва в началото на септември и завършва през юни. В селата, с оглед ангажираността на децата в селскостопанските дейности, занятията започват в по-късната есен и завършват през май. В края на учебната година учителите са задължени да организират публичен изпит, на който те, заедно с родители и настоятели, констатират нивото на подготвеност на учениците. Многобройни дописки във вестници и списания рисуват с умиление и приповдигнатост хода и резултатите от тези общностни тържества; тържества, превърнали обикновената образователна процедура в стожер на амбициите за преподреждане на българското колективно битие в съответствие с правилата на "просветена Европа".

Училищните правилници препоръчват на педагозите да поддържат реда и дисциплината в поверените им училище чрез строгост, принципност и личен пример. През третата четвърт на XIX в. постепенно са отменени телесните наказания. Габровските "Закони за учителите" (1867) забраняват физическото малтретиране на учениците със заплаха от уволнение на учителя. Тенденцията към хуманизация на образованието намира отчетлив израз в помагалото "Наръчни наставления за учителите" (1871), подготвено и отпечатано от американския възпитаник Петко Горбанов. В него са посочени фаталните последици на побоя върху личността на децата и се изброяват правила, в съответствие с които учителят да преподава "радостно и весело".

Извън преките си училищни задължения учителят много често е ангажиран с воденето на общинската архива. Такива са случаите с учителите Никола Бацаров в Шумен и Никола Златарски в Търново. В задълженията на преподавателя се включва редовното посещение на черковните служби и евентуалното му участие в тях в качеството на псалт (църковен певец). След църковен празник или при редовните неделни богослужения много от известните възрожденски учители държат поучителни слова пред паството. Убедителността и сладостта на даскалските поучения се оказва важен фактор за повишаване престижа на влиятелни учители като Димитър Душанов, Добри Войников, Петър Златев Груев, Бачо Киро Петров, Петър Берковски.

В доброволен план много от учителите се ангажират с организиране на неделни и вечерни училища, с читалищна, театрална и библиотечна дейност. В свободното си от уроци време част от тях превеждат и съставят учебници и учебни помагала, пишат дописки до цариградски и емигрантски вестници, организират антипатриаршески прояви, водят борба с чуждите религиозни пропаганди, съзаклятничат в местния революционен комитет. Изхождайки от споменатата многостранна дейност, Кр. Даскалова с основание констатира, че в условията на възрожденското общество учителят представлява "истински организатор и вдъхновител на обществения живот".

В многобройни биографични и регионални проучвания е изтъкната конкретната роля на отделни учители за образователната, културна, църковно-народна и политическа възмога на отделни селища и цели региони. Освен вещ преподавател и книжовник, учителят *Тодор Хрулев* (1821-1865) е лидер на борбата срещу търновския гръцки владика Григорий в Свищов и разпространител на конспиративна литература. През 1864 г. Хрулев е заточен за антидържавна дейност в Диарбекир, където скоро умира. Макар и самоук, *Юрдан Ненов* (1826-1903) се утвърждава като добър учител в хода на работата си в Сопот, Пазарджик, Хасково, Чирпан. "Той привлече рояк ученици от разни краища на България и пусна рояк учители" — пише за него възпитаникът му Иван Вазов. Освен училищен реформатор, Ненов е преводач, дописник на редица вестници, участник в Априлското въстание. Създателят на първото търговско училище *Димитър Шишманов* (ок.1833-1875) покрай другото се изявява като театрал, читалищен деец, учредител на свищовското ученическо дружество "Плод". Получил висше литературно образование в Париж, *Тодор Шишков* (1833-1896) учителства в Стара Загора, Сливен, Търново, Цариград. Той е съчинител на поредица учебни помагала, сред които се откроява авторският му учебник "История на българския народ" (1873). Ведно с това Шишков е и организатор на първото училищно настоятелство в Стара Загора, преводач, драматург, кореспондент на Г. Ст. Раковски, църковно-народен деец. В това изброяване могат да се включат още стотици имена, сред които и на дейци от мащаба на Софроний Врачански, Петко Р. Славейков, Добри Войников, Васил Друмев, Тодор Икономов, Христо Данов, Найден Геров, Иван Селимински, Григор Пърличев, Иван Момчилов, Добри Чинтулов, Димитър и Константин Миладинови и др.

Днес не подлежи на съмнение фактът, че както споменатите, така и огромната част от останалите над 4000 неспоменати тук предосвобожденски учители и учителки се вместват в поне две социални роли. Този факт показва по убедителен начин, че възрожденското учителство може да се определи като най-масовият социално значим фактор на българския преход към Новото време не само в пределите на образователните практики, но и по отношение на книжовността, църковно-националното движение, политическите начинания. Фактор, демонстриращ с еднаква убедителност както високия културен потенциал на възрожденската нация, така и синкретизма на българските модернизационни начинания в периода на Възраждането.

Учебно съдържание и учебна книжнина

Липсата на централизирана управленска система предопределя относително широкото разнообразие в учебните програми на българските възрожденски училища. Най-малки са различията в учебното съдържание на взаимните училища. В тях децата придобиват начална грамотност, развиват четивни умения, получават знания за основните аритметични действия. В някои от по-развитите учебни заведения от този тип се преподават допълнително история, землеописание (география), катихизис. Например, в програмата на "първоначалното отделение" на Плевенското училище през 1873 г. са застъпени следните дисциплини: "1) Четене, писане на български [език], четене църковно. 2) Закон Божий. 3) Числителница [аритметика]. 4) Землеописание. 5. Българска история. 6. Просто църковно пеене."

Съдържанието на учебните програми в класните училища се определя от главния учител. То зависи от профила на неговото образование и от наличния кадрови състав. Подборът на главните учители обикновено поставя акцент върху предметите от хуманитарния цикъл — граматика (българска, старобългарска, гръцка), история (църковна и гражданска), катихизис, етика, логика, френски, немски, руски, турски език. Независимо от предпочитанията и образователния статус на учителите, в групата на задължителните дисциплини винаги присъстват математиката и землеописанието. В програмите на първи и втори клас много често фигурира т. нар. "чистописание" (или краснопис). В някои от училищата се преподава търговска и гражданска кореспонденция, както и необходимите за бъдещи стопански дейци "сметководство" и диплография.

Програмите на учебните заведения, които подготвят свещеници, включват някои допълнителни дисциплини от богословския цикъл — омилетика, църковно пеене, нравствено богословие, литургика. В последните класове на Пловдивското, Габровското, Старозагорското училище са застъпени часове по педагогика — за подготовка на бъдещите учители. В девическите училища задължително се изучава "ръкоделие". В по-високите класове на тези училище също се осъществява педагогическа подготовка на евентуалните бъдещи учителки. През 70-те години на някои места се въвеждат и екзотични за онези времена дисциплини като "гимнастика" и пеене по ноти.

През 60-те и 70-те години се откроява тенденцията в четвърти и пети клас на училищата с устойчиви образователни традиции да се засилва присъствието на природоматематическите науки — математика, естествена история, физика, химия, астрономия. Тази тенденция е зависима от възможността на по-богатите общини да наемат учители със съответно образование, тъй като в средите на възрожденската интелигенция броят на специалистите по тези дисциплини е твърде ограничен.

Представената в *Таблица №18* програма, съставена от Тодор Шишков, демонстрира по убедителен начин основните особености на образователното съдържание във възрожденското училище. Независимо че е филолог, главният учител на цариградското българско училище е постигнал определен баланс между предметите — особено в програмата на III, IV и V клас. Извън дисциплините, изброени по-горе, в някои училищни програми фигурират още анатомия (Копривщица), антропология, хигиена, психология (Габрово), химия (Шумен, Силистра, Русе), словесност (Търново). В някои южнобългарски селища е застъпен и гръцкият език.

Таблица №18

Програма на цариградското българско училище
"Св. св. Кирил и Методий", съставена от учителя Тодор Шишков
за учебната 1871/72 г.

I клас	Свещена история (стар и нов завет), прочит на български и черковнославянски [език], българска граматика, общи понятия от географията, аритметика, краснописание.
II клас	Катихизис, българска граматика, черковнославянски език, начала от френски и турски езици, политическа география с подробно описание на Турция, обща история (стара с въведение в историята), аритметика (историческа и практическа), линейно рисуване.
III клас	Български език (теория на словесността — стилистика), черковнославянски език (граматика и превод), френски език (граматика и превод), начала от турско-арабска граматика, математическа и физическа география, обща история (средновековна), аритметика, алгебра, зоология, линейно рисуване.
IV клас	Български език (проза и поезия), черковнославянски език (превод, съчинение, правопис), френски език (граматика, превод и теми), турски език (граматика, превод и теми), география (повторение на цялата), българска история, геометрия (планиметрия), естествена история (общи познания от ботаника и минерология), част от елементарна физика с изчисления, линейно рисуване, нравствено богословие.
V клас	Български език (извод от историята на българската литература), черковнославянски език (разбор от разни писатели и теми), френски език (теми и разбор от френски класици), турски език (повтаряне на граматиката, превод и теми), геометрия (стереометрия с геодезия), обща история (нова и съвременна), елементарна физика, кратка политическа икономия, диплография (теоретична и практична), писмени упражнения на български, френски и турски език, педагогика.

В края на 60-те и през 70-те години на XIX в. се осъществява забележима унификация на учебното съдържание в класните училища. Тя е стимулирана от широкия обмен на образователни концепции, реализиран с посредничеството на издания като в. "Македония", сп. "Читалище", сп. "Училище". Главните общини също подемат инициативи в тази област. Те контролират развитието на образованието в прилежащите им села и препоръчват следването на определени правила при организиране на учебното дело. Съществен тласък на унификацията дават и множащите се учебници и учебни помагала, подготвяни, отпечатвани и разпространявани главно с усилията на учителите.

Включените в *Таблица №19* данни са систематизирани от вещия историк на възрожденската книжнина Маньо Стоянов. Те недвусмислено регистрират силния възрожденски уклон към хуманитарното знание — най-вече в неговото историко-филологическо направление. При все това, появата на помагала по физика, химия, естествена история през 70-те години подсказва тенденция към търсен баланс между хуманитарните и природни науки в българското училище.

Таблица №19
Разпределение на учебната книжнина,
отпечатана през Възраждането по вид и по брой

Вид на учебните книги, отпечатани и разпространени сред българите в периода 1824-1878 г.	*Общ брой отпечатани учебници*	*Общ брой с допечатките и допълнителните издания*
Буквари	60	111
Читанки и христоматии	45	66
Учебници по българска граматика	19	29
Учебници по словесност	7	7
Учебници по турски език	3	11
Учебници по гръцки език	1	1
Учебници по румънски език	1	1
Учебници по френски език	12	13
Учебници по италиански език	1	1
Учебници по немски език	2	2
Учебници по обща история	10	11
Учебници по българска история	8	14
Учебници по география	36	43
Учебници по логика	2	2
Учебници по педагогика	2	2
Учебници по аритметика	32	40
Учебници по алгебра	2	2
Учебници по геометрия	3	3
Учебници по физика	4	4
Учебници по естествена история	5	5
Учебници по химия	2	2
Общо	**257**	**370**

По ред обективни причини преобладаващата част от учебниците, които се появяват в пределите на националната ни книжнина в периода 1824-1878 г., са преводни и компилативни. Най-многобройни са преводите от руски, гръцки и френски образци — обстоятелство, съответстващо на културните ориентации на възрожденската интелигенция. В групата на съставителите на учебници и учебни помагала преобладават учителите —106-ма от тях са свързали творческите си изяви със споменатото общополезно начинание. Йоаким Груев, Христо Данов, Драган Манчов, Неофит Рилски, Тодор Хрулев, Иван Богоров, Иван Момчилов, Тодор Икономов, Петко Р. Славейков — това са дейците, чиито имена стоят върху най-популярните и ползвани учебни книги от предосвобожденския период.

След 1868 г. се създава практика за организиране на *учителски събори*. Те представляват неколкодневни форуми, на които учителите от даден регион разискват важни въпроси по организацията на училищното дело — учебното съдържание, подпомагането на селското образование, кадровите проблеми, състоянието на учебната книжнина, правилата за водене на учебната документация, необходимостта от популяризиране постиженията на най-добрите педагози и др. Стара Загора, Хасково, Казанлък, Русе, Разград, Тулча, Габрово — това са селищата, чиито общини организират ранните училищни събори — до 1872 г. След тази година отговорността по свикването на съборите е подета от Българската екзархия. По инициатива на митрополитските власти до 1878 г. са проведени събори в Шумен, Пловдив, Русе, Ловеч, Варна, Видин, Серес и др. Независимо че практиката на училищните събори не се възприема от всички общини и структури на Екзархията, повече от 30-те форума от този вид оказват важна консолидираща и стимулираща роля в развитието на новобългарското образование в навечерието на възстановяването на българската държавност.

Да обобщим

През XVIII и XIX в. във възрожденското общество постъпателно се утвърждават ценностите и идеалите на Просвещението. Под тласъка на неговата могъща обновителност и успоредно с оформянето на общобългарското съзнание за национална идентичност се съзижда мрежата от новобългарски образователни институции. Взаимните и класни училища функционират по модела на светското обществено образование, наложен в предходните столетия в европейските и северноамерикански публични практики. В условията на пълна липса на държавна протекция, училищните и свързаните с тях читалищни институции осъществяват своята дейност под прекия административен и финансов протекторат на българските общини, а след 1870 г. — и на Екзархията. Покрила основните части на етническата територия на нацията, училищната мрежа създава поле за обществена изява на най-многобройната група от предосвобожденската интелигенция — учителството. Възрожденското училище има съществен принос за институционална и образователна подготовка на поколението, което ще поеме в свои ръце историческата съдба на възстановената през 1879 г. българска държава.

Библиографски ориентири

Бойчева, Вера. Училищните настоятелства през Възраждането. — В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 2. София: Издателство на БАН, 1982

Гаврилова, Райна. Векът на Българското духовно възраждане. София: Издателство "Слов-Д", 1992

Генчев, Николай. Българска възрожденска интелигенция. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1991

Гечев, Минко. Килийните училища в България. Създаване и разпространение. София: Издателство "Народна просвета", 1967

Даскалова, Красимира. Грамотност, книжнина, читатели, четене в България в прехода към модерното време. София: Издателство "ЛИК", 1999

Даскалова, Красимира. Българският учител през Възраждането. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1997

Димитров, Ангел. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. София: Издателство на БАН, 1987

История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1. София: Издателство "Народна просвета", 1975

Кондарев, Никола, Станьо Сираков, Петър Чолов. Народните читалища в България. Т.1. Народните читалища преди Освобождението. София: Издателство на Отечествения фронт, 1972

Конев, Илия. Българското възраждане и Просвещението. Т. I, II, III. София: Издателство на БАН, 1983, 1991, 2002

Куюмджиева, Миглена. Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1995

Радкова, Румяна. Българското образование през XVIII и първата половина на XIX век. — В: *Проблеми на Българското възраждане.* София: Издателство на БАН, 1982

Радкова, Румяна. Новобългарското училище като културен и обществен феномен. — В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Сюпюр, Елена. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. София: Издателство на БАН, 1982

Тонев, Велко. Учителските събори през Възраждането. — В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 2. София: Издателство на БАН, 1982

Христов, Христо. Българските общини през Възраждането. София: Издателство на БАН, 1973

Fortna, Bendjamin. Imperial Classroom: Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire. Oxford; New York: Oxford University Press, 2002

ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА

През първите десетилетия на XIX век* тенденциите за превъзмогване на средновековните стереотипи в пределите на българската книжнина** придобиват по-отчетлив характер. В условията на динамични културни контакти с балканските християнски народи и с разбунена от Наполеоновите войни Европа засилващият своите обществени позиции интелектуален елит активизира литературната си дейност, обвързвайки най-стойностните ѝ продукти с присъщите на същинската възрожденска култура преходи:

➢ преход от предимно *религиозно съдържание* към подчертано *светска проблематика*;

➢ преход от *ръкописно* към *печатно* размножаване на текстовете; размножаване, създаващо предпоставки за снабдяване на широк кръг грамотни хора със стотици и хиляди идентични екземпляри на един книжовен продукт;

➢ преход от предимно *преводна и компилативна* към предимно *авторска и оригинална* литература;

➢ преход от *текстоцентричен* към *автороцентричен* модел на книжовна комуникация;

➢ преход от *теоцентричен* към *етноцентричен* и *антропоцентричен светоглед*, присъщ както на съответните автори, така и на все по-разширяващата се читателска аудитория;

➢ преход от *черковнославянска* към *новобългарска книжовноезикова норма.*

Литература и книжнина до 40-те години на XIX век

Между Библията и Буквара

Значима част от систематизираните по-горе черти на промяната, присъщи на ранновъзрожденския литературен дискурс, са отложени отчетливо в книжовното наследство на *Софроний Врачански*, свързано с последния период от творческата дейност на размирния епископ (1800-1813). Макар и разположени изцяло в пределите на религиозно-проповедническата книжнина, съчиненията му "Поучения и словосказания..." (Първи видински сборник, 1802) и "Изповедание на трите вери: православната, юдейската и мохамеданската" (1805) са написани "на прост български език" за "всички българи". Откроимо книжовно присъствие бележи отпечатаният през 1806 г. в Римник и преиздаван неколколкократно до Освобождението сборник с поучителни четива "Кириакодрумион, сиреч Неделник". В. Киселков окачествява споменатото съчинение като "полезна настолна книга по религия и морал", а съвременната хуманитаристика почти безпрекословно поставя "Неделник" в условното начало на историята на новобългарската печатна книга. Прилежно съставеният, но така и неотпечатан Втори видински сборник ("Разкази и разсъждения", 1802) е силно повлиян от мъдрословието на античните автори и от патоса на Просвещението, а преводният политически трактат "Гражданско позорище" (1809) чертае линията на все по-видимо обвързване на новобългарската книжнина със светската тематика на текущите обществени начинания. Останалата до 1861 г. в ръкопис автобиографична повест "Житие и страдания грешнаго Софрония" е поставена от Св. Игов "сред най-забележителните български повествователни творби". Неразкрило докрай тайната на своята първопоява, привидно безхитростното Софрониево "Житие..." еманципира литературното от енигмите на Божественото, възвисявайки го до претоварените с тревоги и лутания духовни светове на Човешкото.

---

* Изложението в този очерк не навлиза в литературно-историческата проблематика на XVIII век. Тази проблематика е интерпретирана в очерка *Българският XVIII век*.

** Успоредната употреба на термините *литература* и *книжнина* е възприета тук, поради факта, че значим обем от писмената продукция, свързана с възрожденския културен контекст, изпълнява модерни комуникативни функции без в пълна степен да съответства на строгите критерии за литературност.

Преходът от предимно религиозна към предимно светска литература се илюстрира от облика на печатните книги, появили се в новобългарското книжовно поле до към 1844-1845 г. Макар и в условен смисъл, средата на 40-те години на XIX в. се възприема от широк кръг специалисти като отчетлива периодизационна граница, очертаваща навлизането на литературата в зоната на "естетическа пълнота" и "жанров синтез" (Ив. Радев).

Таблица № 20

Разпределение на отпечатаните
до 1844 г. новобългарски книги по тематика

Група книги, обособени по тематичен признак	*Брой на отпечатаните книги за периода 1806-1844*
Религиозно-проповеднически книги	40
Учебни книги	37
Други книги	38
Общо	*105*

Представената в *Таблица № 20* обобщена статистика[*] показва, че за по-малко от четири десетилетия светската книга измества доминиралата в продължение на векове религиозно-проповедническа литература. Очертаната тенденция е присъща в най-висока степен на последното десетилетие от периода на извадката, тъй като до 1834 г. 17 от общо 22-те регистрирани печатни книги са богослужебни. Независимо от ангажираността си с православния култ, част от съчиненията на религиозна тема, появили се до средата на 40-те години, са свързани с морализаторския дух на Просвещението или с прагматичните нужди на образованието. Към последната група без съмнение принадлежат "Кратка свещена история и катихизис" на Неофит Хилендарски (1835), "Священий краткий катихизис" на Неофит Рилски (1835), "Христоития" на Райно Попович (1837), "Кратка священа история" на Сава Радулов (1843) и др. Съществена роля за формирането на новобългарския книжовен език изиграват преводите на Новия завет, направени от Петър Сапунов и Неофит Рилски, отпечатани съответно през 1828 и 1840 г. Проникновените и изискани евангелски текстове на Неофит Рилски само за две десетилетия претърпяват седем издания.

Сред *учебникарската книжнина* най-плътно присъствие бележат букварите. Наред с отпечатания през 1824 г. Петър-Беронов "Буквар с различни поучения", в учебния процес се включват взаимоучителните таблици, съставени от Неофит Рилски (1835), букварите на Константин Огнянович (1844) и Георги Бусилин (1844), учебниците по аритметика и землеописание (география), граматика и краснописание, първите чуждоезикови учебници и обзорите по европейска история. Със своите шест части съставената от Неофит Хилендарски-Бозвели и Емануил Васкидович учебна енциклопедия "Славянобългарско детеводство" (1835) покрива широка зона от предметното поле на новобългарското училище в най-ранния етап от развитието му. Присъщият на възрожденския културен фон историзъм дава живот на подготвения от Христаки Павлович печатен вариант на Паисиевата история, озаглавен "Царственик или история болгарская" (1844). Макар и претоварена със сложни за широката аудитория факти и термини, тази книга се превръща в предпочитано учебно помагало и в основен източник за разрастване влиянието на основополагащата възрожденска идеологема, изречена с думите на Христаки Павлович така: "на какви славни прародители сме внуци".

През първата половина на 40-те години спектърът на новобългарската книжнина се обогатява с най-ранните преводи на някои стойностни западноевропейски и антични текстове, с новобългарски варианти на съчинения по психология и модерна нравственост, с месецослови, календари, публицистични очерци. Настойчивият интерес към художествените форми намира отражение в съставените от Константин Огнянович сборници, онасловени с насочващото към развлекателния модус на литературата заглавие "Забавник" (1845, 1846). Симптоматична за все по-осезаемата политическа тръпка на ранновъзрожденското гражданско съзнание е първопоявата на два печатни новобългарски варианта на реформения акт Гюлхански хатишериф (1839), както и разпространението на амбициозния меморандум на Александър Екзарх "Надпис ради болгаров, представлен на Високата порта и петте Велики сили" (1843).

Към модерни жанрови форми

До средата на 40-те години на XIX в. в пределите на ранновъзрожденската литература доминира *жанровият синкретизъм.* Границите между средновековни и модерни жанрове са все още размити, а преобладаващият брой на преводните и компилативни съчинения препятства възможността за открояване на присъщите на ранновъзрожденската култура книжовни форми. Независимо от това, в съвременните изследвания са обособени основните насоки в развитието на жанрово-стиловите тенденции, присъщи на възрожденската книжнина от споменатия период.

По мнението на Георги Гачев, ранновъзрожденската литературност битува преди всичко в универсалната моноформа на *публицистиката.* Многобройните "предговори", "послесловия", "обръщения", "обявления" са неразделен компонент от повечето оригинални, преводни или компилативни съчинения на Софроний Врачански и Райно Попович, Васил Априлов и Петър Берон, Неофит Рилски и Христаки Павлович, Константин Фотинов и Неофит Хилендарски-Бозвели. Значима част от тези привидно несамостойни текстове са конструирани по правилата на пълноценната публицистика. Натоварени с директни послания към възприемателя и ангажирани с текущите обществени проблеми, те подготвят общественото съзнание за предстоящия контакт със същинската публицистика, като същевременно настойчиво внушават необходимостта от национално единение около ценностите на Просвещението и културната възмога.

---

[*] Данните са извлечени от аналитичния репертоар на възрожденската книжнина, съставен от М. Стоянов.

Все по-динамичното развитие на гражданските структури и контакти дава специфичен тласък на *епистоларния жанр*. В много от разменените през втората четвърт на XIX в. писма между водещи интелектуалци могат да се разчетат не само очертанията на конкретни житейски ситуации, но и промислени прозрения за перспективите на общобългарското развитие. Пряко отношение към активизирането на епистоларната комуникация имат популярните "писмовници" — книги, съдържащи правила за съставяне на различни типове писма. В отпечатания през 1835 г. "Писменник общополезен" свищовският учител Христаки Павлович поучава вещо съвременниците си как да конструират своите лични и служебни писма, насърчавайки старанието им с основателния мотив, че "в днешния ден не веруват человеците толкова на думаемото, колкото на писуваемото."

Макар и в неизкристализирала форма, знак за първопоява дава и *мемоаристиката*. След блестящата автобиографична повест "Житие и страдания грешнаго Софрония" като мемоаристични могат да се квалифицират част от летописните бележки на поп Йовчо от Трявна, както и две от късните творби на Неофит Хилендарски-Бозвели — "Разговор с един бесарабски българин" и "Кратко начертание жизни свещенослужителя Николая Димчовича". С образци от други повествователни жанрове (разказ, повест, басня, сатира) ранновъзрожденският читател се среща предимно чрез текстове, преведени от руски, немски, гръцки, сръбски, френски език.

Темпераментният лидер на църковно-националното движение Неофит Хилендарски-Бозвели оставя значима следа в ранновъзрожденската литература чрез своите *диалози* — "Просвещенний европеец, полумершая мати Болгария и син болгарин", "Разговор на любородните", "Плач бедная мати Болгария" и др. Останали неотпечатани приживе и задълго непознати на културните среди, Неофитовите диалози са пропити с богати емоции, движещи се в широкия диапазон между любовта към родината и болката за страдалческата ѝ съдба. Те, по мнението на Св. Игов, илюстрират жанровата аморфност на ранновъзрожденската литература, тъй като в тях могат да бъдат регистрирани "сатирично-памфлетни, класицистично-просвещенски, сантиментално-елегични, патриотично-романтични, борческо-призивни моменти". Според други изследователи, споменатите съчинения бележат прехода от разсъдъчно към художествено съзнание (Г. Гачев), поставят основите на драматургичния жанр (Б. Пенев, М. Братистилова-Добрева), въплъщават лабораторните функции на цялата просвещенска книжнина от 30-те и 40-те години (Ив. Радев).

"Първи стихотворци" — към тази група Васил Пундев причислява възрожденските книжовници, които без да творят същинска поезия правят най-ранни опити да конструират текстове в мерена реч на новобългарски език. Лишените от поетическа изтънченост стихотворения на Димитър Попски и Райно Попович, Неофит Рилски и Христодул Сичан-Николов, Георги Пешаков и Константин Огнянович свидетелстват по-скоро за амбиция да се изговарят в рими и ритмически стъпки някои общественозначими проблеми, отколкото за наличие на високи естетически търсения. Типичен пример за облика на споменатата "поезия" е натовареното със социално-политическа призивност четиристишие на заточеника Неофит Бозвели.

Аз окаяний съм затворен!
Но пак е в мен дух храброборен!
Но вие дерзайте, говорете!
Гърци из Болгария изпъдете!

Останали в голямата си част непубликувани, ранновъзрожденските стихотворни текстове подсказват тенденциите в развитието на литературния процес без обаче да създават пълноценни художествени продукти в областта на лириката. Последното обстоятелство е резултат не толкова от липсата на творчески способности на авторите, колкото от неустановените до към средата на XIX в. книжовноезикови норми.

Литература и книжнина от 40-те до 70-те години на XIX век

Литературните "институции"

Поради липса на устойчиви модерни институции, литературните процеси в периода на Възраждането черпят генеративни и комуникативни ресурси от определени *културни кръгове*. Отдавайки предпочитание на пространствено-географския пред социално-политическия подход при уточняване средищата на предосвобожденския литературен развой, Св. Игов откроява следните културни кръгове: 1) *Рилско-Атонски кръг*, от който изхождат творческите продукти на Паисиевата историописна школа, както и значим обем дамаскини; 2) *Брашовски кръг*, функционирал през 20-те години на XIX в. в голямата българска колония в гр. Брашов (Австрия); 3) *Одески кръг*, оформил се през 40-те години на XIX в. от елита на българската общност в Одеса и свързан с част от най-стойностните поетически творения на Найден Геров и Добри Чинтулов; 4) *Цариградски кръг*, чиито най-емблематични представители са Неофит Бозвели и Петко Славейков; 5) *Московски кръг*, оформен от тамошната ни културна емиграция, повлиян от руския културен фон и създал предпоставки за утвърждаване на творци като Любен Каравелов, Константин Миладинов, Нешо Бончев, Васил Попович; 6) *Шуменски кръг*, който подхранва талантите на белетристи и драматурзи от мащаба на Сава Доброплодни, Добри Войников, Васил Друмев, Илия Блъсков; 7) *Букурещки кръг*, свързан със зрялото творчество на Каравелов и с блясъка на феномена Ботев. Изброените културни кръгове осигуряват на книжовния ни елит необходимата интелектуална среда. Повечето от тях създават технически и организационни предпоставки за функциониране на съществената за всяка модерна литература публикаторска база. В този смисъл, споменатите кръгове се изявяват като условни заместители на присъщите на националната държава модерни културни институции.

Крехката институционална среда на възрожденската литература се крепи и върху тежките авторитети на най-крупните фигури, доминирали в пространството на предосвобожденската книжнина. Подчертано интегративни и моделиращи функции по отношение на цялостния литературен процес изпълнява творческото присъствие на четирима от най-представителните "владетели" на словото, подвизавали се на книжовното поле през третата четвърт на XIX в. — Георги Ст.

Раковски, Петко Р. Славейков, Любен Каравелов и Христо Ботев. Чрез обществени инициативи, книжовни продукти, периодични издания, писма, лични контакти и всички останали форми на културна комуникация най-влиятелните възрожденски творци не само компенсират слабия авторитет на оскъдните културни институции, но и дават необратим тласък на ред съществени тенденции, които ще намерят пълноценната си реализация едва в следосвобожденския период.

Георги Ст. Раковски (1821-1867) се заема с литературен труд в началото на 50-те години на XIX в. По това време той вече се е потопил плътно в политическия кипеж на антиосманските освободителни инициативи и е оформил емблематичното си житейско верую: "Любовта към отечеството превъзходи всичките световни добрини и тя е най-утешителната мисъл за человека на тойзи свят". Цитираната сентенция стои в основата на практически всички книжовни творби на Раковски — от непретенциозните мемоарни късове и епистоларни послания до поетическия епос "Горски пътник" (1857). Владяният от романтичен патос котленец се изявява в повечето от формиращите се жанрове на националната ни хуманитаристика — фолклористика, етнография, историопис, езикознание. Известно е, че част от концепциите на Раковски, лансирани в споменатите области, са натоварени с прекомерен българоцентризъм: "Твоят орлов поглед виждаше навред/ от българска слава останки безчет/ и в тъмна ни древност, бездънна провала,/ ти вкарваше смело вселената цяла". (Ив. Вазов). Книжовното наследство на темпераментния общественик е признато за "класическа част от националната ни литература" (Св. Игов). Особено откроима е словотворческата вещина на харизматичния национален лидер в многобройните му и разнородни публицистични текстове. Текстове, в които с удивителна проницателност и затрогваща страст са обговорени практически всички проблеми, доминирали в общобългарското културно и политическо битие през 50-те и 60-те години на XIX в.

Всеобемащото присъствие на *Петко Р. Славейков* (1827-1895) във възрожденския обществен и книжовен живот е белязано с особена динамика и колорит. В любовните и сатирични стихове, в елегиите и поемите на самоукия поет може да се разчете в концентриран вид пътя на новобългарската словесност, заключен между непохватно натъкмените "даскалски" стихотворения и песенното четиристишие:

Хубава си татковино,
име сладко, земя рай,
сърце младо и невинно
за теб трепка, та играй.

Влиятелни изследователи като Боян Пенев и Тончо Жечев окачествяват Славейковата поема "Изворът на Белоногата" като повратен културен феномен. Константин Иречек прикрепя към Славейковото име квалификацията "българският Одисей", настоявайки с основание, че интелектуалните странствания на твореца непокорник изпълняват съществена споявяща функция по отношение на новобългарската национална идентичност. Не случайно влиятелните му вестници "Гайда" (1863-1867) и "Македония" (1866-1872) са едни от най-популярните, търсени и четени възрожденски периодични издания. С неуморимата си редакторска, преводаческа, литературнокритическа, фолклористична, издателска и съставителска дейност, със съпричастието си към всички значими прояви на движението за национален суверенитет, Петко Р. Славейков се откроява като един от най-значимите личностни фактори на предосвобожденския културен хоризонт.

Творецът *Любен Каравелов* (ок. 1834-1879) също е една от най-забележителните фигури, доминирали във възрожденското обществено битие. Импулсивен и енергичен, проницателен и мащабно скроен, Каравелов се изявява като поет, публицист, белетрист, преводач, фолклорист, лексикограф, политически мислител, библиограф, литературен критик. В негово лице възрожденският енциклопедизъм намира своята най-пълноценна персонална изява. Чрез вестниците "Свобода" и "Независимост" (1869-1874) българската политическа публицистика навлиза в периода на своята зрелост. Каравеловото списание "Знание" (1875-1878) е образец на прилежно списвано предосвобожденско "издание за наука и литература". Влиятелният общественик е автор на поетически и драматургични текстове, но същинският му литературен принос е в областта на белетристиката. Повестите му "Българи от старо време" и "Мамино детенце" са признати за класически образци на възрожденската проза. Прието е да се смята, че в своята цялост Каравеловата белетристика задава параметрите на българската повествователност за следващите няколко десетилетия. Любен Каравелов обогатява възрожденската култура и чрез мисията си на писател посредник. Значим брой от творбите му са неделима част от съвременната нему руска и сръбска литература, а най-ярките му публицистични текстове оцветяват в български политически краски властните европейски тежнения на либерализма и национализма.

Странник за съвременниците и легенда за следовниците поетът *Христо Ботев* (1847/48-1876) е колкото възрожденски феномен, толкова и крайъгълен стожер на националната ни митология. По справедливите думи на Захари Стоянов, Ботев е "роден и предназначен от необяснимите стихии да бъде голям човек". "Голям" в случая означава неотразимо личностно излъчване, непостижим поетически гений, уникална способност да предизвиква стихиите. И да ги надмогва.

Ботевите вестници "Дума на българските емигранти" (1871) и "Знаме" (1874-1875), както и журналистическите му текстове, публикувани на страниците на в. "Тъпан", в. "Дунавска зора", в. "Будилник", в. "Свобода" и в. "Независимост" пронизват с хирургическа проницателност всички съществени проблеми на текущия обществен дебат в съвременното нему общество. Ведно с това, Ботевата публицистика задава словесни провокации спрямо следващите поколения творци, изследователи и интерпретатори. Двадесет са Ботевите стихотворения, появили се във възрожденския книжовен контекст в периода 1867-1876 г. Всяко едно от тях представлява упоителен поетически къс от българската вселена. Посоченият от Славейков и Войников и покровителстван от Каравелов талант изтласква крехката възрожденска литературност от непохватното полузанаятчийско боравене със словото до висотата на майсторското приковаване на песенно подредените думи към неизчерпаеми многосмислия. Уникалността на Ботевата поезия се изразява и в постъпателно разширяващото се с времето съзнание за високата литературна стойност на двадесетте поетически къса, сътворени от калоферееца.

Реален принос в развитието на литературата имат и първите *специализирани книжовни институции* — Община на българската книжнина (създадена в Цариград през 1856), Българското книжовно дружество в Браила (учредено през 1869), Българско печатарско дружество "Промишление" (основано в Цариград през 1870), българските читалища в Цариград, Букурещ, Търново, Русе, Шумен и др. С оскъдни средства, доброволен труд и малък опит в покровителството на културни инициативи споменатите институции създават предпоставки за отпечатването и разпространението на редица художествени текстове. С тяхно посредничество възрожденските интелектуалци обменят идеи и мнения. Пряко и опосредствено споменатите книжовни средища съдействат за активизиране на междуличностните контакти в средите на обособяващия се духовен елит.

Белетристика

От средата на 40-те до края на 50-те години на XIX в. в развитието на белетристичните форми определено доминират *мемоарните и преводните текстове*. В групата на мемоарите се открояват автобиографичните бележки на Неофит Хилендарски-Бозвели, обзорът "Исторически спомен" на Иван Селимински, съчинението "Неповинен българин" на Г. С. Раковски, очеркът "Няколко подробности за българская церква в Цариград" на Онуфрий Попович. Напипвайки интуитивно правилата на автобиографичния жанр, предосвобожденските мемоаристи се домогват и до някои художествени внушения.

Подчертано по-голямо е разнообразието сред преводните и побългарените текстове. До края на 50-те години възрожденският читател се запознава с жанровите особености на разказа, повестта, новелата и романа чрез преводни произведения на Александър Дюма-баща, Ксавие дьо Местр, Евгений Сю, Мигел дьо Сервантес, Александър Велтман, Николай В. Гогол, Николай М. Карамзин. През 1860 г. Добри Войников съставя и отпечатва "Сборник от разни съчинения". Книгата съдържа откъси от художествена проза на западноевропейски автори (Бюсие, Волтер, Ламартин, Юго, Шатобриян). Представляваща сама по себе си ценно помагало за усвояване на западноевропейската (предимно френска) белетристична традиция, споменатата антология е белег за изискан литературан вкус и показател за добре усвоени преводачески похвати.

През 60-те и 70-те години се утвърждава жанрът на възрожденската *повест*. "Нещастна фамилия" и "Ученик и благодетели" на Васил Друмев; "Изгубена Станка" и "Злочеста Кръстинка" на Илия Блъсков , "На чужд гроб без сълзи плачат", "Крива ли е съдбата?", "Българи от старо време", "Хаджи Ничо" на Любен Каравелов — това са най-ярките текстове, създадени в пределите на споменатия жанр. Давайки широк простор на авторското говорене и водейки неопитния читател по следите на несложна, но занимателна фабула, повестта се оказва най-разпространената белетристична форма през Възраждането. Боян Пенев обяснява споменатото пристрастие с присъщата ѝ поучителност, занимателност, както и с подчертаното тежнение на възрожденската повест към обичания от тогавашната публика историописен разказ.

В съвременното литературознание съществува мнение, че в много отношения Каравеловата трилогия "Три картини из българския живот" надраства белетристичните параметри на повестта и се доближава до усложнената сюжетика и монументалната конструкция на *романа*. Както е известно, същинската стойностна първопоява на романа в пределите на националната ни литературна традиция се осъществява чрез следвъзрожденската по хронология, но възрожденска по сюжет и патос Иван-Вазова книга "Под игото" (1890). Късата епическа форма на *разказа* също не е предпочитана от възрожденските автори. Образци от нея се срещат в творчеството на Райко Жинзифов, Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев.

По правило предосвобожденската белетристика черпи *теми и образи* от съвремието. Колективната съдба на подчинените на чужда политическа власт българи, противоречията между оформящите се обществени групи, конфронтациите с фанариотския елит и с османската военно-административна система, битовите и идеологически измерения на противостоянието традиционно–модерно — това са основните проблеми, третирани чрез художествени образи и похвати в повествователния литературен род. Особено стойностни са битовите повести на първомайстора на българската белетристика Любен Каравелов. В "Българи от старо време" обвеяният от носталгия и загърнат в лирически унес образ на родното оживява чрез умело портретуваните герои, напрегнатата фабула и изящните нюанси на темата за сбъднатата любов. Макар и приковани към определени идеологеми, Каравеловите исторически повести също са написани със замах и вещина, присъщи на добрите майстори на перото.

Част от белетристичните творби на Васил Друмев и Любен Каравелов са показателни и за все по-видимото придвижване на литературните практики към изобразителните похвати на *реализма*. При все че до 80-те години на XIX в. белетристичната традиция категорично е доминирана от *националния романтизъм*, Друмевата повест "Ученик и благодетели" и Каравеловите съчинения "Крива ли е съдбата?", "Извънреден родолюбец" и "Мамино детенце" носят много от белезите на реализма.

Осезаем уклон към реализъм се долавя и в присъщите на възрожденския тип книжовно говорене *мемоарни творби*, битуващи в усложнената комуникационна среда на 60-те и 70-те години. Автобиографичните текстове на Петко Славейков, Любен Каравелов и Светослав Миларов проблематизират от различни гледни точки образа на интелектуалеца-поборник за национални правдини. През 1872 г. са отпечатани хайдушките спомени на Панайот Хитов "Моето пътуване по Стара планина". Подложени на сполучлива художествена обработка от Л. Каравелов, Хитовите спомени до голяма степен демитологизират народопесенната хайдушка романтика. В тях краткословно, но убедително и натуралистично са представени битовите несгоди и личностните терзания на онези корави мъже, който подържат жив огъня на въоръжената съпротива срещу имперската власт.

През 40-те години се появяват и първите текстове, свързани с жанра на *пътеписа*. По мнението на Светла Гюрова като най-ранна същинска пътеписна творба във възрожденската литература могат да се окачествят пътните бележки на Найден Геров, отразили завръщането му от Одеса през Търново до Копривщица (1846). Самостойно звучене в рамките на жанра притежава и сборникът на Ив. Богоров "Няколко дена разходка из българските места" (1868). Пътеписен характер имат някои от географските описания на П. Р. Славейков, както и включените в дневника на Тодор Икономов очерци за отделни селища. Книгата на Ст. Захариев за Татар-Пазарджишката каза от 1870 г. също носи част от белезите на пътеписната литература. Белязани със знака на осезаема политичност, възрожденските пътеписи рисуват обществени нрави и битови порядки, популяризират гражданската празнична система и бичуват сляпото увлечение по "европейските моди", призовават за ангажираност с народното добруване и провокират носталгия по доброто старо време. Лишени от проникновен психологизъм и от многопластови естетически внушения, най-ранните пътеописания са натоварени с присъщата на модерния човек страст към докосването до нови светове. Те не са чужди и на страстта за откриване на другия, за съизмеряване с различния, за мисловно обхождане на максимално широки културни пространства.

Ведно с оригиналните белетристични произведения, през 60-те и 70-те години продължават да се отпечатват и разпространяват *преводни и побългарени* разкази, повести, романи. Осезаемо се увеличава книжовното присъствие на обичните от възрожденската публика нравствено-дидактични текстове — басни, "мъдри изречения", разкази за делата на видни люде, охудожествени очерци за значими събития от родната и световната история, пътеписи, описания на природни забележителности. Значително се обогатява (в количествено и качествено отношение) и учебната книжнина[*]. Удовлетворявайки нарастващите потребности от достъпно, разбираемо и информативно четиво, споменатите текстове съдействат за провокиране и поддържане у грамотния българин на страстта за четене. Те без съмнение съдействат за стабилизиране на нравствените ориентири, както и за шлифоване на естетическия усет у любопитната и пределно отговорна към статуса си на възприемател публика.

Драматургия

Прието е да се мисли, че предисторията на възрожденската драма е свързана с полемичните диалози на Неофит Хилендарски-Бозвели и с училищните диалози на Добри Войников и Петко Славейков. Любопитно е да се отбележи, че през 20-те и 30-те години на XIX в. подвизаващият се в емиграция интелектуалец от български произход д-р Никола Пиколо (1792-1865) създава на гръцки език няколко оригинални драми. Той преработва и антични трагедии. Споменатите творби обаче са разположени извън българския културен контекст. Макар и произхождащ от богата търновска фамилия, Н. Пиколо не може да се причисли по безспорен начин към възрожденската ни интелигенция, тъй като творчеството му е свързано в по-голямата си част с новогръцкия литературен развой, а в по-малката — с френската култура.

Драматургичният жанр получава силен тласък от подема на театралното дело през третата четвърт на XIX в. Неустоимото възрожденско увлечение по магията на театъра ражда поредица побългарени драми и комедии — "Михал" (1853), "Многострадалната Геновева" (1856), "По неволя доктор" (1862), "Помагач без помощ" (1871), "Емилия Галоти" (1873) и др. Самият факт на сценичното присъствие по импровизираните читалищни сцени на драматургични творби от Молиер, Шилер и Лесинг представлява недвусмислен знак за градивната посока, в която се развиват художествените критерии и вкусове в областта на драматургията.

Автор на първата оригинална българска *комедия* е Теодосий Икономов. Без да блести с високи естетически качества, произведението му "Ловчанскийт владика или Бела за ловчанскийт сахатчия" (написано през 1857 и отпечатано през 1863) разполага сюжета си върху случки, слухове и идеологеми, свързани с текущия българо-фанариотски сблъсък. През 1864 г. комедийният жанр се обогатява с три нови текста — "Чорбаджията" на Добри Войников, "Малакова" на Петко Славейков и "Сцена из домашния живот на нашите чорбаджие" на Любен Каравелов. И трите посочени комедии иронизират поведенчески крайности и характерологични черти, появили се в условията на несинхронната модернизация на българските обществени структури и нрави.

---

[*] Кратък аналитичен обзор на учебната книжнина е направен в очерка *Българското просвещение*.

През 1871 г. националният театрален репертоар е обогатен с най-зрялата възрожденска комедия — "Криворазбраната цивилизация" на Добри Войников. Следвайки някои традиционни балкански комедиографски образци, тя бичува парвенюшината, нравствената поквара, сляпото следване на видимостите на западноевропейската "цивилизация" — дрехи, битови подредби, маниери. Умело композираното сценично действие, премерената анекдотичност и остроумният диалог предпоставят широката популярност на Войниковата комедия — както през Възраждането, така и в следосвобожденска България.

През 70-те години са отпечатани и/или играни още няколко комедии на нравите, написани от Димитър Хранов, Васил Попович, Тодор Станчев, Тодор Пеев, Димитър Фингов. През 1876 г. се появява едноактната Войникова комедия "Посвропейчване на турчина". Тя черпи концептуален заряд от едноименно съчинение на Г.С. Раковски. Изследователите на жанра (Ст. Каракостов, М. Братистилова-Добрева, Васил Стефанов) приемат, че през 70-те години в пределите на този труден литературен род ясно се проявяват белезите на преход от *романтична към реалистична поетика*. Без да е така плътен, както при повествователните жанрове, реализмът в комедийния жанр създава осезаемо усещане за същинските проблеми и стремления на възрожденските българи.

През 60-те и 70-те години бележи първите си постижения и българската *историческа драма*. Подвластни на патриотичния дух на епохата, част от драматургичните съчинения поддържат жив спомена за емблематични въоръжени изяви на реални или митични войводи. В тази група се открояват драмите "Стоян войвода" (1866) на Добри Войников, "Хаджи Димитър Ясенов" (1872) на Любен Каравелов и "Цвятко войвода" (1876) на Атанас Узунов.

По цензурни причини и автоцензурни съображения по-разпространени се оказват историческите драми, възкресяващи любими на възрожденската публика събития и личности от българското средновековие. Тук отново се открояват Войниковите текстове — "Райна, българска княгиня" (1866), "Покръщение на преславский двор" (1868), "Велислава, българска княгиня" (1870), "Възцаряването на Крума страшний" (1871). Обличайки в образи и диалози аксиоматичната възрожденска концепция за несъкрушимото могъщество и бляскаво величие на средновековното ни царство, Войниковите драми търсят и постигат внушения, свързани с текущите обществени тежнения — борбата за национален суверенитет, движението за църковна независимост, книжовното единение около скрижалите на Кирило-Методиевата писмена традиция, надеждата в освободителната мисия на православна Русия. В споменатото тематично русло са и по-малко известните пиеси "Невянка и Светослав" на Константин Величков, "Падението на Цариград" на Светослав Миларов, "Кардам Страшний" на Тодор Станчев.

Безспорно най-зрялата историческа драма, създадена в предосвобожденския период, е "Иванко, убиецът на Асеня I" (1872) на Васил Друмев. Усвоил добре тогавашните драматургични техники, бъдещият търновски митрополит написва една въздействена "народна трагедия" (Ст. Каракостов). Разгръщайки по Шекспиров маниер сюжета около проблема за властта и измяната, Друмев разрешава въпроса за мисията на народния лидер по класически за възрожденската менталност начин. Високата художествена стойност на драмата се дължи на живите диалози, умело изваяните образи и психологически мотивираните действия. Интересно е да се отбележи, че Друмевият драматургичен текст предизвиква малък литературен дебат в средите на възрожденската критика. На изцяло критичната Добри-Войникова рецензия редакторът на сп. "Читалище" Петко Славейков отговаря с еднозначна похвала: "Драмата на г. Друмева не е нито превод, нито преправка, но е оригинален труд и труд немалък и не какъв да е, а труд, който прави почет на книжнината ни, в която досега не се е виждало таквози приобретение." Макар и твърде крайна, цитираната оценка мотивирано откроява факта, че "Иванко, убиецът на Асеня I" представлява събитие в пределите на националната ни книжнина. Събитие, подсказващо както насоките, в които ще се развива драматургичният жанр, така и перспективата за откроимото присъствие на историческата тема в новата българска литература.

Поезия

През 1845 г. в Одеския литературен кръг се появява първата зряла новобългарска лирическа творба — поемата "Стоян и Рада" на Найден Геров (1823-1900). Черпейки баладични мотиви и ценностни ориентири от фолклора, с уверен стих и премерена емоционалност Геровата поема развива прастарата тема за трагичната любов. Открояващата се по въздействена сила и емоционално проникновение поема поставя началото на *интимната лирика* и сантиментално-романтическата тематика в модерната българска поезия.

След Найден Геров поетическата линия на интимната лирика е подета от Петко Славейков. Книгите му "Песнопойка" (1852), "Нова песнопойка" (1857), "Залъгалка или любовно разговорниче" (1862), "Славейче" (1864) съдържат сладкогласни стихотворения за любовта и природата. В тях на воля се рее жизнелюбивият дух на поета, провокирайки с директни сантиментални излияния вкаменения принцип на традиционното общество интимният свят да се обгръща с мълчание, иносказание или мълва. В по-малка степен отколкото при Славейков любовната тема битува и в превърнатите в текст поетически видения на Димитър Великсин, Христо Ботев, Стефан Стамболов.

Обсебващата енергия на общонационалния кипеж изтласква на предни позиции *гражданската тематика* дори и в такава деликатна сфера като поезията. Още в средата на XIX в. *Добри Чинтулов* (1823-1886) написва едни от най-въздействените творби, свързани със жанра "революционна песен" — "Къде си вярна ти любов народна", "Стани, стани юнак балкански", "Вятър ечи, балкан стене". С основание Б. Йоцов отсъжда, че Чинтуловата поезия е колкото затрогваща, толкова и изненадваща за съвременниците на скромния сливенски учител. В нея те "за пръв път срещат толкова искреност, толкова пламък, толкова поезия — на сладка и звучна българска реч" (Б. Йоцов). Обособили като естетическа реалност много от образите, символите и мотивите, които по-късно ще населят плътно революционно-призивната и елегично-носталгичната поезия, Чинтуловите стихотворения стават популярни предимно чрез песенните си варианти. В напрегнатите моменти на бунтовен подем тези емблематични песни сгорещяват душите и концентрират буйстващата национална енергия около повелително формулираните задачи на деня:

За нашето отечество и слава,
за нашата свобода и държава
да си пролеем вси кръвта
да си добием волността <...>.

Без да притежава присъщата на Чинтуловата поезия лекота на изказа, изключителна популярност във възрожденското общество придобива и най-пространната стихотворна творба на *Г. Ст. Раковски* — поемата "Горски пътник" (1857). Характеризиран от амбициозния си автор като "повествователен спев", обстоятелственият поетически текст е зареден с въздействен революционен патос. В конструираните по правилата на епоса разкази на войводата Хубян и четниците му се формулират недвусмислени послания за национално обособяване и политическо освобождение. Архаичният език, нестабилният стих и широкообемните пояснителни бележки усложняват възприемането на поемата. Независимо от това, "Горски пътник" се превръща в култова творба. Творба, чиито обществено-политически внушения и чиято ритуална образност присъстват плътно в идейния и културен развой на българското общество до Освобождението.

Пространният лиро-епически жанр на поемата е предпочетен и от други автори, изкушени от любимата на възрожденския читател *историко-героична тематика*. Сред открояващите се произведения от споменатия кръг се нареждат поемите "Черен арап и хайдут Сидер" на Никола Козлев, "Кървава кошуля" на Райко Жинзифов, "Бойка войвода" и "Кракра Пернишки" на Петко Славейков. С известна условност към споменатата група литературоведите причисляват и писаните от Григор Пърличев на гръцки език поеми "Сердарят" и "Скендер бей". Безспорно най-стойностните възрожденски образци на лирическия жанр са Ботевите поеми "Хайдути" и "На прощаване".

Една представителна част от гражданската поезия е свързана с поетическата форма на *елегията*. "Напразно отлъчие от Дакия" на Г. Ст. Раковски, "Не пей ми се" и "Жестокостта ми се сломи" на П. Славейков, както и ред стихотворения на Н. Геров, Д. Чинтулов, Л. Каравелов са издържани в тази специфична лирическа форма. Тя дава широки художествени възможности за опоетизиране на скръбта, носталгията и покрусата — чувства, владеещи твърде често душата на ангажирания с цялото всепроблемие на текущите обществени начинания интелектуалец. Тревогите на поета и на неговия лирически говорител изхождат по-скоро от граждански, отколкото от лични мотиви: "Често, брате, скритом плача/ над народен гроб печален;/ но, кажи ми, що да тача/ в тоя мъртъв свят коварен?" (Хр. Ботев, "Към брата си"). В много от случаите, обаче, оптимистичният фон на епохата зарежда елегичните стихове с тънка ирония: "Минах живот люброден,/ със неволи бол и бол.../ И лича, че съм народен —/ гладен, жъден, бос и гол." (П. Славейков, "Народен").

В периода на Източната криза (1875-1878) са отпечатани и първите стихосбирки на младия поет *Иван Вазов* (1850-1921) — "Пряпорец и гусла" (1876), "Тъгите на България" (1877), "Избавление" (1878). Следвайки хронологическия ред на разтърсилите националната ни съдба политически събития, ранната Вазова гражданска поезия представлява своеобразен лирически летопис на преживяното от българите в повратните години, свързани с размаха и сетнините на Априлското въстание от 1876 и руско-турската война от 1877/78. Няколкото десетки стихотворения, обединени в трите стихосбирки, свидетелстват за оформящия се ярък поетически талант. Същевременно, ведно със съвременните Славейкови стихотворни текстове, те съдържат едни от най-пълноценните поетически образи на съдбовните исторически събития, в които са взрени.

Елегична тоналност, баладични мотиви, изискана поетика, умело съживяване на фолклорни образи, вещо боравене с националните митове — това са част от квалификациите, с които по правило се откроява спецификата на христоматийните стихотворни творби, появили се в културния контекст на предосвобожденската епоха — "Къде си вярна ти любов народна" на Добри Чинтулов, "Изворът на белоногата" на П. Р. Славейков, "Хаджи Димитър" на Хр. Ботев, "Де е България?" на Ив. Вазов... Дори и да не обясняват изцяло магическото въздействие на сътворените през тази повратна епоха поетически бисери, цитираните квалификации задават продуктивни опори за размисъл върху духовните ценности, които ни е завещало Възраждането.

Печатната книга

В периода на Високото възраждане книгата се превръща от екзотичен уникат и скъп лукс в естествен компонент на културната комуникация. Макар и с известно разминаване в крайните цифрови данни, утвърдените специалисти по книгознание М. Стоянов и Ив. Богданов приемат, че броят на отпечатаните до Освобождението български книги е около 1800. Над 50% от тези книги, обединени зад общия титул *старопечатни*, се появяват през третата четвърт на XIX век. Този съществен факт е пряко следствие от разширяващата се роля на печатната форма на разпространение на книжовната продукция. Независимо от цензурните пречки и финансовите ограничения, почти 40% от книжовната продукция на българите е отпечатана в пределите на Османската империя. Около 30% от старопечатните книги се появяват в Цариград. Там по различно време действат няколко български печатници, стопанисвани от Александър Екзарх, Петко Славейков, Драган Цанков, Иван Найденов. През 1873 г. е основано печатарско сдружение "Промишление", ръководено от Петър Карапетров. Български книги и периодични издания се печатат и в арменската печатница, действаща в османската столица. 125 български книги са отпечатани в печатницата на вилаетския официоз в. "Дунав" в Русе. При все че не препятства целенасочено разпространението на лоялната към режима книжовна продукция, османското правителство проваля всички опити на българи да организират частни печатници в други градове на империята, освен в Цариград.

Таблица № 21
Разпределение на възрожденските печатни книги по тематика

Група книги, обособени по тематичен признак	*Процентно присъствие в цялостния обем на старопечатните книги*
Учебни книги	15%
Научни издания	10%
Художествена литература	15%
Нравствено-поучителни книги	10%
Религиозно-проповеднически книги	30%
Служебни издания	10%
Други (календари, съновници и др.)	10%

Извън пределите на Османската империя значими центрове на възрожденското книгопечатане са градовете Букурещ, Браила, Виена, Болград. Само във Виена печатницата на Леополд Зомер отпечатва около 250 български книги. Оелно от нея във виенската печатница на Хр. Данов са изработени 45 възрожденски книги. В Букурещ най-значима продукция създават печатниците на Л. Каравелов, Хр. Ботев, Драган Манчов, Рашко Ил. Блъсков. В Болград е организирана печатница към Централното българско училище. През 1863 г. е основана румъно-българската типография на Христо Ваклидов в Браила, където са издалени 29 книги. Пак в Браила печатат български книги и вестници Добри Войников и Димитър Паничков. При признатия за доайен на българските печатари Д. Паничков през последното предосвобожденско десетилетие са отпечатани 31 български книги.

От средата на XIX в. нататък в обема на книжовната продукция подчертано доминира *светската книга*. Това обстоятелство личи от реконструирания от Ив. Богданов тематичен профил на старопечатните книги, представен в *Таблица № 21*. Макар и систематизирани в приблизителен порядък, представените данни свидетелстват за категоричното обособяване на присъщите на Новото време книжовни зони — учебната книжнина, художествената литература, изданията на граждански структури и обществени институции. Както и в други области на културната комуникация, еволюцията на печатната книга следва съответните тенденции, присъщи на общоевропейското развитие. Не е случаен фактът, че по-голямата част от българските старопечатни книги са преводни, компилативни или побългарени варианти на четива, създадени в пределите на европейското културно пространство, дефинирано в най-широкия му географски ареал — Западна Европа, Централна Европа, Балканите и Русия.

Относително високата себестойност на книжното тяло и слабо развитата издателска система предопределят специфичният способ за предварително заплащане на бъдещото издание от читателите по системата на *спомоществованието*. По правило авторът или съставителят на готовата за печат книга разпространява печатна обява, в която представя съдържанието, полезността и другите достойнства на съответното четиво, като изрично отбелязва цената на едно книжно тяло. Проявилите интерес личности и институции му изпращат пари за съответния брой книги. След набиране на необходимото количество парични средства изданието се отпечатва и разпраща — книга по книга — на предплатилите го читатели. Любопитно е да се отбележи, че при цялата си сложност, тази система действа без големи сътресения, предизвикани от евентуална некоректност на някоя от страните. Това обстоятелство е още по-значимо с оглед на факта, че новобългарските образователни институции се снабдяват с учебници и учебни помагала предимно по правилата на спомоществованието.

Значима фигура в книгоразпространителската мрежа е *пътуващият книжар*. Обикаляйки села, градове, панаири и пазари, пътуващите книжари доставят неголеми обеми книги до читателите им, като връщат на авторите и издателите не само поръчки за нови издания, но и съответните критики и похвали. Чрез това народополезно занятие придобиват общонационална известност хаджи Найден Йованович от Татар Пазарджик, Пенчо Радов от Карлово, Никола Карастоянов от Самоков. Безспорно най-емблематичната личност от споменатия кръг е монахът

Матей Преображенски — духовник, който с еднаква страст разпространява легални книги и периодични издания, нелегални брошури и комитетски възвания, революционни идеи и въжделения за политическа независимост на българите.

През третата четвърт на XIX в. в българските селища постепенно се формира и мрежа от *книжарници*. Най-известните търговски обекти от този род са книжарниците на Велчо Джамджията и Пантелей Кисимов в Търново, на Константин Бозвелиев в Казанлък, на Иван Момчилов в Елена, на Георги Г. Димитров в Одрин, на Драган Манчов в Пловдив, Свищов, Солун и Битоля, на Христо Данов в Пловдив, Русе и Велес. В по-голямата част от случаите търговията с книги е допълнително занятие на българите, заели се с него и препитаващи се от учителство, издателска дейност или търговия с други стоки. Споменатото обстоятелство е изрично отбелязано в мемоарите на Пандели Кисимов. "При обширната търговия, която търговската ни къща водеше — пише търновецът, — съвсем излишна беше за мен работа книжовното дело — ако то имаше предвид само материална полза. Аз разчитах, щото без материална загуба да помогна в развитието на възродившата се наша нова книжнина, за която водех преписки и сметки с учителите в България, а някъде пращах в селата дар на училищата."

Освен като собственици на добре снабдени книжарници, Драган Манчов и Христо Данов се изявяват и като *издатели*. По официални данни в издателството на Хр. Данов до 1878 г. са отпечатани 119 книги — повечето от които учебни. С голяма популярност се ползват и енциклопедичните годишни справочници "Летоструй", от които в периода 1869-1876 г. са отпечатани осем поредни книги. Издателството на Драган Манчов също е специализирано в печатането и разпространението на учебна книжнина, като до Освобождението са публикувани 106 заглавия. През 1876 г. то дава живот на първата Вазова стихосбирка "Пряпорец и гусла", разпръсвайки сред нажежената политическа атмосфера заклинателната поетическа декларация:

Но племето славянско, във мъките калено,
омръзна му да тегли туй иго на светът
и бори се юнашки... на Бога уверено
и гръмогласно вика: "Свобода или смърт!"

Начални стъпки на хуманитаристиката

Ясен белег на обвързването на възрожденското общество с тенденциите, присъщи на модернизиращата се европейска култура, е зараждането на *научни интереси* в средите на най-високо образованите интелектуалци. Тези интереси са локализирани предимно в областта на хуманитаристиката, най-вече поради липса на институционална среда и на технически ресурс за развитие на точните науки. Още повече, че знанието, свързано с миналото, фолклора, езика, книжнината, е заредено със значим ценностен потенциал по отношение водещата обществена тенденция за обособяване и утвърждаване на българската национална самостойност.

През третата четвърт на XIX в. автори като Гаврил Кръстевич, Петко Славейков, Георги С. Раковски, Добри Войников, Тодор Шишков, Драган Цанков, Пантелей Кисимов подготвят и публикуват цялостни обзори или тематични проучвания по *българска история*. С малки изключения съчиненията на споменатите автори не се отличават с оригиналност на анализа. В съдържателен план те се опират на постиженията на европейската и руската славистика, а в концептуален план следват Паисиевата историописна линия. Пак с Паисиевски патос, но професионално и проникновено, изследвания върху българската история по това време осъществяват и двама българи, работещи в университетските кръгове на руската славистика — Спиридон Палаузов (1818-1872) и Марин Дринов (1838-1906). Значима част от книгите и статиите на споменатите историци влизат в образователния процес. В качеството си на учебни помагала тези текстове оказват силно формиращо въздействие на поколението, изявило се активно на общественото поприще в последните предосвобожденски и първите следосвобожденски десетилетия.

Част от възрожденските интелектуалци ангажират мисловните си светове с *философската проблематика*. По-цялостен характер имат философските теории, конструирани в съчиненията на Петър Берон и Иван Селимински. Под влияние на европейски или руски мислители изявени творци и общественици като Любен Каравелов, Тодор Икономов, Лазар Йовчев, Марко Балабанов, Васил Хаджистоянов-Берон отстояват системни философски възгледи в специализирани статии, учебници, обзори. По правило тези възгледи са функционално и концептуално ангажирани с текущите социално-политически проблеми на българското общество.

Водещи възрожденски интелектуалци участват активно и в сложния дебат за говорната основа и нормативния модел на новобългарския книжовен език. В хода на споменатия дебат се оформят няколко водещи *езиковедски концепции* за механизмите на преодоляване на диалектното многообразие и за правилата на конструиране на книжовния език. Съществени приноси за систематизиране на езиковото богатство на нацията имат първите учебникари, лексикографи и автори на езиковедски статии — Неофит Рилски, Гаврил Кръстевич, Кузман Шапкарев, Марин Дринов, Христаки Павлович, Найден Геров, Любен Каравелов, Иван Богоров, Иван Момчилов. Техните интелектуални начинания се вплитат пълноценно в книжовноезиковата практика на българския XIX в. и създават предпоставки за възприемане на интеграционния принцип при изграждането на говорната основа на писмения език. Последното обстоятелство дава съществен тласък на тенденцията за общонационална етнополитическа и културна консолидация.

През 40-те години на XIX в. в българското общество се зарежда траен *интерес към фолклора*. Най-ранните български публикации на фолклорни текстове са подготвени от Васил Априлов, Иван Богоров, Найден Геров. Фолклорни материали (песни, пословици, поговорки, гатанки, записи на обичайно-правни правила) събират и популяризират такива влиятелни възрожденци като Петко Славейков, Георги Ст. Раковски, Любен Каравелов. Откроимо присъствие в полето на възрожденската фолклористика бележи сборникът на Димитър и Константин Миладинови "Български народни песни" (1861). През 1871 г. под прякото научно ръководство на Ватрослав Богишич Петър Оджаков систематизира широк обем материали, свързани с обичайно-правната система на българите. Самият факт на превръщането на фолклора в обект на проучвателски и популяризаторски инициативи е показателен за разпадането на синкретичното културно битие, присъщо на традиционното общество. От друга страна, публикуването на български фолклорни материали в чужбина от безспорни авторитети като Вук Караджич, Юрий Венелин, Стефан Веркович, Огюст Дозон съдейства за утвърждаването в средите на европейския елит на представата за етнокултурната обособеност на българския народ.

Първите *литературно-теоретически и литературно-критически текстове* представляват своеобразна рефлексия на оформящата се новобългарска литература. Кратки или пространни критични статии за авторски съчинения или за преводи пишат Тодор Икономов, Никола Михайловски, Стефан Бобчев, Марин Дринов, Васил Стоянов. Появяват се най-ранните литературно-теоретични текстове. По-голямата част от тези статии представят в разбираема за българската публика форма особеностите на най-разпространените литературни жанрове. Някои обаче директно диктуват правила за конструиране на текст. През 1866 г. от страниците на своето списание "Гайда" П. Славейков постулира десет "заповеди на писателите". В разпоредителен порядък законодателят на новобългарската словесност постановява: "Да сте кратки <…>. Да сте определени <…>. Да излагате събитията безискуствено и безпристрастно <…>. Да правите периодите си къси. Лаконизмът е языкът на господарите и на големите мъже. <…> Да пишете така, щото лесно да ся прочита <…>". Назидателният тон на "десетте заповеди" оставя грешно впечатление за богоизвисена разпоредителност. В случая по-скоро става дума за грижовно напътствие на вещия разпоредител на новобългарските словесни подредби към нароилите се през 60-те години на XIX в. призвани и самозвани публицисти и писатели. Водени от аналогични мотиви, образовани учители — Сава Доброплодни, Петър Оджаков, Тодор Шишков — съставят и публикуват "ръководства" по реторика и литературно творчество.

Зрели литературнокритически анализи на оригинални и побългарени творби системно пишат Добри Войников, Васил Друмев, Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев. Книжовното пространство периодически се нажежава от литературнокритически дебати. Тласнати от принципни съображения или междуличностни вражди, тези дебати моделират литературния ред по правилата на Модерността; без разбира се да го лишават от привкуса на лютивото нашенско критикарство. В определени ситуации това критикарство опложда творческите амбиции, но в други — руши из основи градивни проекти. През 70-те години на XIX в. талантливият поет Григор Пърличев се отказва от идеята си да преведе "Илиада" на български език, след като първите публикувани откъси от поемата са подложени на разгромителна критика от авторитет като Нешо Бончев. След тази критика поетът охридчанин не намира сили да се върне дори и към оригиналното творчество, за което има безспорна дарба. Същевременно Нешо Бончев мотивира позицията си с необходимостта от по-строги критерии при анализа на преводните и оригинални творби. "Литературното поле — пише той — не е бална зала, та да се гладим и да си казваме комплименти. На литературното поле няма място за деликатни чувства."

Независимо от факта, че в някои ситуации отношенията автор-критик придобиват драматични измерения, първопоявата на литературната критика през Възраждането е важен признак за все по-пълноценната самостойност на литературата в пределите на националното битие. С основание в проучването си върху литературната критика през Възраждането Георги Димов отбелязва приноса на този специфичен жанр за открояване на стойностните творби и за насочване на

възрожденските автори към реализма като престижно и актуално за времето художествено направление.

Българска възрожденска периодика

Първи издания

Периодичният печат е специфичен компонент на присъщата на Новото време обществена среда. Печатните издания, разпространявани със седмична, месечна или ежедневна периодичност на говорим език и достъпна цена, укрепват сцеплението на етнополитическата общност. Възрожденските периодични издания стабилизират вътреобщностната комуникативна мрежа, полагайки в основите ѝ устойчиви общонационални митове и идеологеми. По данни на Г. Боршуков, в доосвобожденския период се появяват над 100 български периодични издания — 71 вестника и 31 списания. Към зоната на българската периодика с известна условност могат да се прибавят вилаетските официози (в. "Дунав", в. "Едрине", в. "Солун"), десетина нереализирани проекта за периодични издания и няколко ръкописни "вестника".

Най-ранните възрожденски периодични издания се появяват в резултат от книжовната активност на дейци, работещи извън пределите на културното ни пространство. В периода 1844-1846 г. Константин Фотинов издава в Смирна (Измир) 24 книжки от първото новобългарско списание *"Любословие"*. Следвайки книжовния модел на аналогично гръцко издание, Фотинов представя на публиката си исторически и филологически материали, религиозно-проповеднически четива, популярни статии на географски и природонаучни теми. Списанието се печата с черковнославянски букви и се разпространява средно в около 450 екземпляра. Относително краткият му живот се дължи както на отдалечеността на Смирна от селищата с компактно българско население, така и на трудния за разбиране от широката публика Фотинов език — смесица от западнобългарско наречие и среднобългарска книжовна норма. Подобна е съдбата и на второто българско списание "*Мирозрение*", печатано във Виена. През 1850 и 1851 г. от него излизат 5 книжки с историко-филологическа насоченост. По-голямата част от материалите са подготвени от редактора на изданието Иван Добровски.

Първият възрожденски вестник "*Български орел*" е дело на Иван Богоров и се печата в Лайпциг. През 1846 и 1847 г. редакторът му съумява да подготви и разпространи само три броя от изданието. При все това "Български орел" се отличава с присъщите на вестникарството актуално звучене, разнообразно съдържание, ангажираност с текущите обществени начинания. Още в програмната си статия Богоровият вестник заявява себе си като предимно политическо издание: "Не! — декларира открито редакторът. — Това не може да остане тъй занапред! И ми българите трябва да започнем да се усещаме като народ, който има същите правди с другите европейски народи!"

Журналистическият талант на Богоров се откроява още по-ярко в следващото му вестникарско начинание — *"Цариградски вестник"*, ръководен от него в периода 1848-1850. Създаден по настояване на многолюдната българска общност в имперската столица, "Цариградски вестник" се печата и разпространява повече от десетилетие — до 1862. След Богоров негови редактори са Александър Екзарх и Тодор Бурмов. Макар и не винаги списван с необходимата акуратност и отговорност пред националните интереси, този вестник играе важна роля както за поддържането на информационния обмен в общобългарското културно пространство, така и за развитието на литературните процеси.

Периодичните издания от 40-те и 50-те години на XIX в. се отличават с присъщите на всяко първоначинание подражателност и неизбистреност на облика. С широкообхватни програми и разнообразни четива те се стараят да достигнат до максимално широка публика. Макар че по-голямата част от тези издания се оказват краткотрайни, чрез тях до голяма степен се очертава моделът на възрожденското списание и на възрожденския вестник. Те задават специфичния обществен патос на предосвобожденската периодика, като същевременно се домогват и до присъщите ѝ жанрови форми — статия, очерк, фейлетон, памфлет, полемика. Споменатият модел намира своята пълноценна изява в изданията, появили се през третата четвърт на XIX в. и свързани с двата основни центъра на възрожденската ни журналистика — Цариград и българските емигрантски средища на север от р. Дунав.

Цариградският печат

След като в края на 1847 г. многохилядната българска общност в Цариград получава официално разрешение да издава свой вестник, в продължение на още три десетилетия тя поддържа едни от най-трайните и популярни издания. За целия доосвобожденски период в имперската столица излизат 20 български вестника и 9 български списания. Тази книжовна продукция е подложена на двойна цензура — от страна на Вселенската патриаршия и от страна на османското правителство. През 1865 г. влиза в действие Закон за печата, който прецизира действащите цензурните правила. Независимо от това, според основателното твърдение на Ангел Димитров, цариградските ни редактори и журналисти съумяват не само да поддържат облика и периодичността на своите издания, но и в повечето случаи намират сполучливи иносказателни форми, чрез които "да изразяват политическите си идеи".

В периода 1859-1863 в Цариград излиза в. *"България"*. Заявил изданието си като "вестник на българските интереси", редакторът му Драган Цанков настойчиво пропагандира идеята за уния на обособилата се българска църковна общност с Папския Рим. Рязката антипатриаршеска позиция и обширните сведения за просветните и църковни инициативи на българите в отделни селища и региони превръщат "България" в популярен, макар и не винаги еднозначно приеман, политически вестник. Другите издания, свързани предимно с църковно-националното движение — в. *"Съветник"* (1863-1865) и в. *"Време"* (1865-1866) — се списват от позициите на по-симпатичната на мнозинството българи идея за обособяване на независимата църква в пределите на източното православие. Техни редактори са влиятелните общественици и публицисти Тодор Бурмов и Никола Михайловски.

Подчертано нееднозначно е медийното присъствие на субсидирания от османското правителство в. *"Турция"* (1864-1873). Независимо че следва открита конформистка линия, редакторът му Никола Генович отваря колоните на изданието си за многобройни материали, отразяващи постиженията на просветното дело и утвърждаването на българските регионални и културни институции. Аналогична позиция спрямо вътребългарските проблеми поддържа редактираният от Иван Найденов в. *"Право"* (1869-1873), както и приемникът му в. *"Напредък"* (1874-1877). Макар и в еволюционистки порядък, списваните от Марко Балабанов вестници

"Век" и *"XIX-тий век"* (1874-1876), както и редактираното от Стефан Бобчев "научно-политическо" списание *"Ден"* (1875-1876), намират индиректни форми да изявят критичното си отношение спрямо своеволията на централната и местната администрация. Настоявайки за спазване принципа на "миролюбив напредък", изданията на М. Балабанов и Ст. Бобчев популяризират градивни училищни и културни инициативи и публикуват статии по стопански, вътрешнополитически и международни въпроси.

Безспорно най-влиятелното цариградско издание е Славейковият вестник *"Македония"* (1866-1872). Отворен за всички основни проблеми на националното развитие, скоро след появата си "Македония" се превръща в най-популярния книжовен форум на новобългарската публичност. По думите на Христо Стамболски вестникът се е четял "лакомо" от българите и е оказал силно въздействие върху процесите, свързани с консолидацията на нацията. "Как тупаха сърцата, когато се получаваше по пощата — спомня си Ст. С. Бобчев, — когато се разтваряше оня лист, на който отгоре се пишеше като мото: "Лошо нещо е да ся помести някой от началата си, когато са прави." Изданието има съществен принос за оформяне жанровия модел на възрожденската публицистика. То задава пълноценни образци на основните типове текстове, присъщи на най-зрелия период на възрожденската публицистика — обзори и дописки, полемики и фейлетони, преводни статии и авторски анализи, уводни статии и редакторски бележки.

Сред най-амбициозните книжовни начинания на цариградските българи се открояват списанията *"Български книжици"* (1858-1862) и *"Читалище"* (1870-1875). Те представляват официални издания на реално действащи културно-просветни институции. Споменатото обстоятелство предпоставя възможност за поддържане на по-високи тиражи и облекчава разпространението им. Редактори на "Български книжици" последователно са Димитър Мутев, Иван Богоров, Гаврил Кръстевич, Тодор Бурмов, Сава Филаретов. "Читалище" е списвано от Марко Балабанов, Лазар Йовчев, Тодор Икономов, Петко Славейков, Драган Цанков, Стефан Бобчев. Чрез многогласното съучастие на десетки сътрудници редакторите на двете цариградски издания умело поддържат предварително прокламирания разнообразен тематичен профил на списанията. Акцентите са поставени върху хуманитарното знание, популярните четива, художествените текстове, значимите общонационални събития и дебати.

Практически всички цариградски вестници и списания поддържат рубрики, посветени на текущите политическите събития извън пределите на Османската империя. С преводни текстове и редакторски коментари тези рубрики визуализират европейския политически пейзаж с присъщите му избирателни кампании, войни, революции, преврати, дипломатически игри. По този начин в устоите на формиращото се национално съзнание все по-плътно се вкоренява концепцията за неделимостта на българското общество от европейската цивилизационна зона.

Емигрантският печат

През 50-те и 60-те години на XIX в. се оформя общественият профил и на емигрантския печат. Макар и само в 18 броя вестникът на Г. Ст. Раковски *"Българска дневница"* (Нови сад, 1857) се самозаявява като алтернатива на конформисткия и скучноват "Цариградски вестник". Дръзкият тон и критичният патос на изданието бързо спечелват на амбициозния вестникар име на добър публицист и вещ народонаставник. Това име е защитено по блестящ начин и чрез вестник *"Дунавски* *лебед*" (Белград, 1860-1861) — най-представителното и влиятелно за времето си емигрантско издание, списвано от Г. Ст. Раковски и многобройни негови сътрудници, дописници, съмишленици, изпращащи материали буквално от всички кътчета на етническата ни територия. С широк журналистически замах и дълбока политическа проницателност чрез в. "Дунавски лебед" талантливият публицист очертава параметрите на общонационалното развитие за следващите две десетилетия. Същевременно Раковски полага в основите на оформящото се съзнание за национална идентичност идеята за неделимостта на българския национален въпрос от Източния въпрос. Идея, която ще служи за важен ориентир на практически всички бъдещи политически начинания и бунтовни инициативи.

Първият емигрантски вестник, излизал в Румъния, носи името "*Българска пчела*" (Браила, 1863-1864). Той е списван от Христо Ваклидов и се разпространява в голям за времето тираж — около 1000 бр. Изданието ангажира читателската аудитория с подробни сведения за развоя на църковния въпрос, с материали за учебното дело и с интересни статии за съдбата на българските емигрантски общности в Северното Причерноморие. Пак в Браила излиза и амбицираният да "служи на народните желания и чувствования" вестник "*Дунавска зора*" (1867-1870). Редакторът му Добри Войников не страни от най-радикалните веяния на националноосвободителната идеология, като откликва на редица значими събития на своето време — и вътребългарски, и общоевропейски. В качеството си на писател, драматург и театрал Войников се отнася с особена грижовност към новостите на културния хоризонт.

Част от най-представителните възрожденски вестници, излизали в Румъния, са свързани с емигрантските политически организации. В. "*Народност*" (Букурещ, 1867-1869) е списван основно от дееца на Тайния централен български комитет Иван Касабов. В духа на идейната платформа на тайната комитетска структура вестникът критикува административния ред в Османското империя и препоръчва радикални пътища за политическо обособяване на българите в отделна национална държава. За разлика от "Народност", вестникът на Добродетелната дружина "*Отечество*" (Букурещ, 1869-1870) следва подчертано конформистка линия. Съобразявайки се с убежденията на дейците, които представлява, редакторът Пантелей Кисимов многократно настоява за избягване на въоръжените сблъсъци и революционните изяви. Актуалната обществена цел за "опазването и целокупността на народността ни в Балканския полуостров" по думите му може да се реализира чрез мащабни образователни и културни начинания; националният суверенитет би трябвало да се отстоява по правилата на дипломацията и на легалните политически инициативи.

Каравеловите вестници "*Свобода*" (Букурещ, 1869-1872) и "*Независимост*" (Букурещ, 1873-1874) препоръчват коренно противоположен модел за решаване на националния въпрос. Това е естествено с оглед на факта, че изданията представляват неофициални органи на Българския революционен централен комитет в Букурещ. Още в бр. 1 на в. "Свобода" лидерът на революционната емиграция пише, че целта на вестника е "да защитава българските интереси и да показва на българския народ път, по който трябва да върви, за да може по-лесно да достигне до своята политическа независимост." Този път, според нетърпящото възражения мнение на Каравелов, е безкомпромисното и рязко скъсване с държавно-административните структури на Османската империя. "Свободата не се харизва, а взима" — настоява председателят на БРЦК и постулира: "Революция, революция, революция е нашето спасение и повече нищо."

Значимостта на Каравеловите вестници се измерва не само с въспламеняващото им политическо въздействие. Самоопределили се като "книжевни" издания, вестниците "Свобода" и "Независимост" имат съществен принос за оформяне на облика на възрожденската белетристика, поезия, драматургия, публицистика, литературна критика. Те съдействат и за утвърждаване в българското културно пространство статуса на журналистическата професия. На онази по думите на Каравелов "тежка и неблагодарна длъжност", която е истински стойностна за обществото само тогава, когато се подчинява на правилата на "чистата съвест".

В края на 60-те и началото на 70-те години в пъстрословната зона на вестникарството извисява ръст публицистът Христо Ботев. Неговите самостоятелни вестници са два — "*Дума на българските емигранти*", печатан в Браила през 1871 и разпространен само в пет броя, и "*Знаме*" (1874-1875) започнал да излиза след спирането на в. "Независимост" и разпространен в 27 броя. Междувременно младият публицист сътрудничи на вестниците "*Свобода*", "*Независимост*", "*Тъпан*" (1869-1870), "*Будилник*" (1871). Следвайки неотклонно линията на безкомпромисния политически радикализъм, в своите статии, очерци и фейлетони Ботев с лекота намира най-точните и силни думи, за да разобличи врагове и опоненти и да възвиси своя социален и политически идеал. Сътворените в публицистиката му образи се оказват устойчиви до такава степен, че и до днес някои от тях продължават да властват безапелативно над представата ни за политическите стойности и обществените подредби на Възраждането.

Подчертано политически облик имат и вестниците "*Възраждане*" (Браила, 1876), "*Нова България*" (Букурещ, 1876-1877), "*Български глас*" (Болград, 1876-1877), "*Стара планина*" (Букурещ, 1876-1877), "*Секидневний новинар*" (Букурещ, 1877). Списвани от натрупали опит в предходни издания публицисти, изброените вестници центрират силата на публицистичните си внушения около темата за драматичния развой и повратните исторически сетнини на Априлското въстание. Техните редактори по правило разполагат журналистическите си анализи и прогнози в широкия контекст на Източния въпрос. Това обстоятелство, съчетано с обилието от конкретна информация за случващото се в българските земи, представлява важна предпоставка за формиране у европейските журналисти, дипломати, наблюдатели, анкетьори на реална представа за размаха на българското въоръжено недоволство, както и за укрепване на убеждението им за необратимия ход на политическото обособяване на младата балканска нация.

През 60-те и 70-те години на XIX в. се разширява спектърът и на емигрантските списания. През 1860 г. в Москва излизат четири поредни книжки на списание "*Братски труд*" — едно издание с подчертан принос за развитието на литературните процеси. В книжовната продукция от това време се откроява отпечатаното само в един том списание на Г. С. Раковски "*Българска старина*" (Букурещ, 1865). Със своето разнообразно съдържание и с амбициозната си програма обемният том чертае уверено идеологията на романтическия патос в националната ни хуманитаристика; патос, който ще доминира в тази разноречива изследователска област десетилетия след смъртта на Раковски. През 1870 г. започва да излиза научната поредица "*Периодическо списание на Българското книжовно* *дружество*". Дванадесетте представителни тома на списанието, отпечатани до 1876 г., имат предимно историко-филологически профил и подсказват амбицията на интелектуалния ни елит да положи началото на българската академична традиция. В периода 1870-1876 г. Рашко Ил. Блъсков редактира двуседмичното списание "Училище" — първото новобългарско издание, специализирано в областта на образователната проблематика.

Последните години от творческата дейност на Любен Каравелов са свързани със списание "*Знание*" (1875-1878). Първата и част от втората годишнина на изданието са печатани в Букурещ. След навлизането на руските войски в Северна България през 1877 г. влиятелният журналист пренася редакцията в Търново, където работи върху "Знание" почти до края на живота си. Без да прекъсва участието си в инициативи, свързани с освободителното движение на българите и другите южнославянски народи, чрез своето последно периодично издание Каравелов реализира един от най-сполучливите си книжовни проекти. В "Знание" той популяризира собствени и чужди образци на късите прозаични жанрове, публикува поезия и литературна критика. Популярните статии по въпроси, свързани с постиженията на науката и техниката, с бита и ежедневието на другите народи, с културно-исторически факти, придават привидна нехомогенност на изданието. Като цяло обаче "Знание" е едно цялостно и завършено книжовно явление. Явление, впрегнало в колесницата на модерния национализъм едни от най-трайните цивилизационни стойности — художествената литература и научното познание.

Да обобщим

През втората и третата четвърт на XIX в. се осъществява същинският преход на българската литература към модерни жанрови форми и към пълноценен автороцентричен модел. Независимо от липсата на единна книжовноезикова норма и на благоприятна институционална среда, част от възрожденските творци създават произведения с висока художествена стойност. Посредством масовизирането на книгопечатането и разширяването на кръга от грамотни и образовани българи се създават условия за превръщането на литературните продукти в съществен компонент на културната комуникация. Значима роля за консолидирането на възрожденското общество започва да играе периодичният печат. Той не само популяризира публични факти, стойностни текстове и обединяващи идеологеми, но и вкоренява в устоите на формиращото се национално съзнание концепцията за неделимостта на българското общество от европейската цивилизационна зона.

Библиографски ориентири

Аретов, Николай. Българското възраждане и Европа. София: Издателство "Кралица Маб", 1995

Арнаудов, Михаил. Творци на Българското възраждане. Т. 1. Първи възрожденци. Т. 2. Поети и герои. София: Издателство "Наука и изкуство", 1969

Бонева, Вера. Заглавията на възрожденските периодични издания говорят. — *Демократически преглед.* Кн. 37. София: Дружество "Гражданин", 1998

Боршуков, Георги. История на българската журналистика 1844-1877; 1878-1885. София: Издателство "Наука и изкуство", 1965. Второ издание 1976

Гачев, Георги. Ускорено развитие на културата. София: Издателство "Наука и изкуство", 1979

Генчев, Николай. Българската култура XV-XIX век. София: Университетско издателство "Климент Охридски", 1988

Димитров, Ангел. Българският периодичен печат в Цариград в условията на османската политическа действителност. — *Исторически преглед,* 1991, кн. 9 и кн. 10

Енциклопедия на българската възрожденска литература. Отговорен редактор *Иван Радев.* В. Търново: Издателство "Абагар", 1996

За литературните жанрове през Българското възраждане. София: Издателство на БАН, 1979

Игов, Светлозар. История на българската литература. София: Издателство"Сиела", 2001

Леков, Дочо. Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци. Т. 1-2. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1988. Второ издание, 1993

Леков, Дочо. История на литературата и на възприемателя през Българското възраждане. Т. 1, 2. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2003

Лилова, Десислава. Възрожденски значения на националното име. София: Издателство "Просвета", 2003

Николова. Юлия. Записки по българска възрожденска литература. Пловдив: Издателство "Хермес", 2004

Обявления за български възрожденски издания. Съст. Н. Данова, Л. Драголова, М. Лачев, Р. Радкова. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1999

Пенев, Боян. История на новата българска литература. Т. 1-4. София: Министерство на народното просвещение, 1930-1936. Второ издание, 1976-1979

Пундев, Васил. Периодически печат преди Освобождението. Т. I. Списания. Т. II. Вестници. София: Министерство на народното просвещение, 1927 и 1930

Радев, Иван. История на българската литература през Възраждането. Велико Търново: Издателство "Абагар", 1997

Стоянов, Маньо. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878. Т. 1, 2. София: Издателство на БАН, 1957, 1959

Тодоров, Илия. Над Ботевия стих. София: Издателство "Български писател", 1988

Топалов, Кирил. Възрожденци. Сборник статии за български възрожденски писатели. Част I, II. София. Университетско издателство "Климент Охридски", 1988, 1989. Второ издание — 1999, 2001

Холевич, Йорданка. Проблеми на българската възрожденска култура. София: Издателство "Наука и изкуство", 1986

ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И АРХИТЕКТУРА

Изобразително изкуство

Изкуството на българския XVIII век

В периода на Ранното възраждане българското изобразително изкуство продължава да бъде трайно свързано с църковния храм и с църковния култ. Основната работа на художническото съсловие (зографите) се свежда до стенописването на черкви и изписването на икони. Макар и с привилегирован статут, зографството се счита за занаят и се изучава не в специализирани учебни заведения, а при вещ майстор. Много често зографските умения и тайнства се предават от бащи на сини. По тази причина не са редки случаите, когато професионалната съдба на няколко поколения мъже в една фамилия е свързана с художничеството.

Българските зографи следват пластичните принципи, присъщи на традиционното византийско църковно изкуство. В началото на XVIII в. тези принципи са систематизирани в специално ръкописно ръководство *Ерминия*, съставено от атонския монах Дионисий от Фурна. Ерминията на Дионисий бързо се превръща в предпочитан наръчник на възрожденските живописци. От нея те черпят както образци за изписване на монументални пана с библейски сцени по черковните стени, така и модели за рисуване на икони. Своеобразна нормативна функция по отношение образите на български владетели и светци през втората половина на столетието започва да изпълнява и популярната печатна книга на Христофор Жефарович "Стематография" (1741).

Значима част от произведенията на *монументалната живопис*, сътворени през XVIII век, носят белезите на традиционното църковно изкуство: изкуство, в което скованите и схематични библейски сцени се редуват с еднотипни образи на трансцедентно отчуждени светци. При все това още в някои от изписаните през първата половина на столетието черкви се долавя разчупването на средновековния канон. Споменатата тенденция е осезаема в стенописите на черквата "Св. Георги Стари" (1704) в Несебър, в параклиса "Св. Троица" в девическия манастир "Св. Богородица" (1704) в Арбанаси, в преддверието на черквата "Св. Архангели" (1760) в Арбанаси. Макар и в порядъка на детайлите, в монументалните стенописи на споменатите черкви се засилва присъствието на битови елементи. Все по-често се интерпретират и любими на масовото народно съзнание поучителни сюжети — "Водене на болен при врачка", "Праведно и грешно изповядване" и др.

В средата на XVIII в. е обновен манастирът *"Зограф"* в Атон. Стенописите на издигнатата през 1764 г. манастирска черква "Успение Богородично" и изписаните наскоро след това параклиси "Раждането на Йоан Кръстител" и "Св. Димитър" очертават по недвусмислен начин насоките, по които ще се развива стенната живопис през следващите десетилетия. Както в храма, така и в параклисите изображенията са привидно традиционни. И макар че са композирани стриктно по правилата на Дионисиевата ерминия, те носят много от особеностите на един оформящ се "български класицизъм" (Ат. Божков). Сред белезите на споменатия класицизъм се открояват раздвиженият рисунък, концентрирането на вниманието върху психологическите състояния на образите, ограничаването на мистицизма и схематизма. Мекото присъствие на светите отци засилва усещането за уют и създава естествена и ненапрегната обстановка, предразполагаща към духовно откровение. Основните композиции са единни по внушенията си и монументални по своя художествен статус. Резбовани уверено и вещо, иконостасите на черквата "Успение Богородично" и на параклиса "Св. Димитър" са претоварени с радостни мотиви и с компоненти, ангажирани по-скоро с реалния живот, отколкото с религиозните смислови редове — човешки фигури, птици, цветя, гроздове, листа. И трите споменати паметника на ранновъзрожденското изкуство бележат началото на значим художествен подем. Този подем има свои паралели и във вътрешността на страната. Изписаното през 1760 г. женско отделение на черквата "Св. Архангели" в Арбанаси е изпълнено от майсторите Михаил и Георги в мажорна тоналност, съчетана с естетско преклонение пред женската хубост.

Сред относително малкото запазени ранновъзрожденски *икони* се открояват образци с ярко изразена *барокова палитра*. Тази палитра се долавя и в три икони, изписани от зографа *йерей Никола от Тетевен* в началото на XVIII век. Уверената ръка на вещия майстор е придала несвойствени на традиционната иконография раздвиженост на формите, плътност на обемите и пищност на детайлите. Видими художествени предизвикателства към нормата на каноничната живопис отправя и великолепната икона "Старозаветна Троица", изписана през 1709 г. от зографите даскал Коста и Цоню и принадлежаща на манастира "Св. Троица", разположен в близост до Велико Търново. Сътворената от Христо Димитров икона "Христос велик архиерей на трон" (Самоков, 1798) също може да бъде разчетена през художествените кодове на барока.

През втората половина на XVIII в. в храмовите пространства забележимо се увеличава присъствието на образите на *ктитори*, дарили средства за издигането, обзавеждането или изписването на съответната черква. Подчертано индивидуализирани, портретувани в цял ръст и облечени с атрибутите на своето високо обществено положение, върху стените на черквите и параклисите при манастирите "Хилендар" и "Зограф" и до днес стоят образите на хаджи Вълчо от Банско, хаджи Василий от Ловеч, хаджи Герасим, хаджи Недко. Краткословни надписи, поставени на видно място, съобщават за щедри дарителски жестове на заможни миряни. Тези надписи, ведно с увеличаващата се склонност на ранновъзрожденските зографи да отбелязват имената си върху своите стенописи или икони, са израз на наченалата тенденция за *персонализация* на обществените изяви и на творческата дейност. Споменатата тенденция по безспорен начин е свързана с *антропоцентричния културен модел* на Новото време.

Активираният интерес към пантеона на *българските светци* слага своя отпечатък и върху творческата дейност на ранновъзрожденските художници. В пловдивски триптих от XVIII в. е изобразена света Петка. През 1757 г. в параклиса "Св. Иван Рилски" на Хилендарския манастир са изписани образите на популярни български светци — св. Иван Рилски, св. Наум Охридски, св. Козма Зографски, св. Гаврил Лесновски. Същите светци се появяват през 1764 г. и в малките куполи на черквата "Успение Богородично" в Зографския манастир. През 1741 г. Христофор Жефарович илюстрира книгата си "Стематография" с 29 гравюри на южнославянски владетели и светци. Две години по-късно Жефарович подготвя гравюра "Св. Наум Охридски с житийни сцени". Тази гравюра е интересна със сюжетиката си, която е силно повлияна от устни народни предания и от легенди за светеца. През 1791 г. във Виена е отпечатана една от най-ранните щампи с образа на св. Иван Рилски. Само година по-късно в Москва е отпечатана друга щампа с образа на св. Иван Рилски, изработена от гравьора Николай Дяконов.

За тенденциите в развитието на пластичните изкуства свидетелстват резбованите през XVIII в. *иконостаси* на черквата в Роженския манастир — 1732, на черквата в с. Бродилово (Странджанско) — 1754, на параклиса "Въведение Богородично" към черквата "Св. Неделя" в Пловдив — 1766, на черквата "Св. Георги" в с. Старо село (Врачанско) — 1781, на голямата черква в Бачковския манастир — 1790. Следвайки с еднакво пристрастие както повелите на църковните канони, така и повеите на творческата си интуиция, ранновъзрожденските марангози съживяват топлата плът на дървото, втъкавайки в него трептящо многообразие от природни мотиви и библейски образи.

Малкото на брой съхранени образци на пластичните изкуства, свързани с обработката на метал, допълнително обогатяват представата за приложното изкуство на българския XVIII век. Сред тези образци се открояват обковки на книги и икони, църковни потири и мощехранителници. Работени пряко за нуждите на църковния култ, част от най-стойностните предмети в тази група демонстрират високото творческо самочувствие и несъмнената професионална вещина на изкушените от Божественото, но все по-издълбоко вглеждащи се в реалния свят ранновъзрожденски майстори.

Църковно изкуство през XIX век

Мащабното черковно строителство, разгърнало се по българските земи през втората и третата четвърт на XIX век, довежда до рязко повишаване обема на поръчките за зографисване на храмове и изписване на икони. С оглед удовлетворяване нуждите на богати общини и влиятелни еснафски организации в много случаи на живописците им се налага в кратки срокове да изпълняват мащабни поръчки. Тази ситуация създава предпоставки за навлизане в художническото съсловие на не особено талантливи зографи, с чиито наивистични и грубовати стенописи и икони можем да се срещнем във възрожденски черкви на по-бедни или по-периферни селища. При все това обликът на църковната живопис в предосвобожденската част на българския XIX век се придава не от непохватно композираните пана и икони на споменатата група зографи, а от произведенията на похватни майстори, удовлетворявали неуморно (поединично и в колективи) подплатените с високи хонорари претенции на възрожденския обществен и стопански елит за изящно изписване на новоиздигнати или ремонтирани храмове. Показателен за високата цена на зографския труд е договорът на зографа Йоан хаджи Райков (Попович) от Елена с котленските първенци, сключен на 15 февруари 1834 г. Ангажирайки се да изпише иконите на новопостроената черква "Св. св. Петър и Павел", художникът декларира, че ще изпълни поръчката "без един кусур със (в)сичкия си мурафет". Възнаграждението, получено в края на работата, възлиза на 350 гроша за всяка икона и 28000 гроша за допълнителните зографски работи по храма.

През 1817 г. колектив от художници, ръководен от Митрофан Зографов, изписва централната черква на манастира "Зограф" в Атон. По мнението на водещи съвременни изкуствоведи художествените резултати от мащабното дело на споменатия колектив представляват "най-високото и най-характерно постижение" на църковната ни живопис от първата половина на XIX век. Изпълнили буквално

цялото вътрехрамово пространство, без излишна назидателност, но убедително и въздейственo, живописните композиции ангажират вниманието на посетителя с многозначни старозаветни и новозаветни сюжети. Увереният рисунък, играта на светлосенките, плътните щрихи и бароковите тонове създават усещане за достоверност и подсилват чувството за съпричастие с християнските ценности. Разположена върху прозоеца на северната стена композиция изобразява изгарянето на зографските мъченици, отказали през 1275 г. да приемат решението на византийския император Михаил VIII Палеолог за поставяне на православната църква под опеката на Папския Рим. Уплътнените и раздвижени силуети подсказват тенденцията за бъдещото средищно присъствие на историческата тема във възрожденската живопис. В гротескните образи на папата и неговите войни-палачи е кодирана и все по-отчетливата склонност на националния ни културен елит да разсъждава критично върху фактите и идеологемите на балканското общохристиянско минало; а защо не и да полемизира върху неизгубващата актуалността си тема за единението и противостоянието между Изтока и Запада в пределите на националното ни битие.

В края на XVIII и началото на XIX век оформят своя облик и *четирите възрожденски живописни школи*. Те възникват на териториален принцип и носят имената на селищата, от които са излезли водещи майстори и зографски фамилии — Тревненска школа, Банска школа, Дебърска школа и Самоковска школа.

Тревненските зографи са преди всичко иконописци. Сред най-продуктивните и известни зографи на тази школа се открояват майсторите, произхождащи от три фамилии — Витанови, Захариеви, Даскалови. Към Тревненската школа принадлежат над 100 майстори иконописци и стенописци, работили практически до края на XIX век. Тяхното творческо присъствие е особено силно в селищата и манастирите на Централна северна България — Трявна, Габрово, Търново, Дряново; Преображенския, Соколския, Троянския манастир. През втората и третата четвърт на XIX век тревненски майстори работят в черквите и на други части от етническата ни територия — Североизточна България с Добруджа, Русе, Свищов, Сливен. Тревненските зографи са прочути с умението си да изработват въздействени икони, изписани умело с мека линия и наситена цветова гама. Богатата орнаментика и интересните композиционни решения са съществени особености, превърнали художниците от тази школа в едни от най-търсените, най-влиятелните и най-скъпо платените представители на съсловието си.

Сред най-ранните подписани творби, свързани с тревненските майстори, се открояват иконата на Христос (1768), изписана от Витан, правнук на основателя на школата, и иконата на св. Никола (1768), изписана от друг представител на Витановия род — Симеон. Макар и относително ранни, и двете споменати икони се отличават с известен психологизъм, с изискан рисунък и с барокова палитра. Това обстоятелство подсказва ясно, че тревненските живописци разчупват традиционните канони в иконописта още през втората половина на XVIII век.

Един от емблематичните представители на Тревненската живописна школа е зографът *Йонко Витанов*. Той е автор на големите олтарни икони на ред черкви в Габрово, Сливен, Търново, с. Енчовци (Тревненско). Трайно художествено присъствие бележат и произведенията на представителя на Захариевия род *Захари Цанюв Стефанов*. Неговата икона "Св. Модест" (1869) от църквата в с. Оризаре

(Бургаско) отразява склонността на майстора да индивидуализира образа, постигайки почти портретни характеристики. Спомената икона е любопитна и с изрисуваните в долната ѝ част шест сцени със сюжети от житийния цикъл на светеца, покровител на говедовъдството. Две от тези сцени по същество представляват битови картини от ежедневието на българските земеделци. Върху едната почти от натура е изрисувана зеленчукова градина, обработвана от селяни. Върху другата е представено схематизирано изображение на оран.

В тревненската черква "Св. Архангел Михаил" се съхранява многосказателна икона на св. св. Кирил и Методий. Тя е изписана през 1866 г. от зографа Цаню Симеонов. Иконата представя двамата култови просветители в цял ръст и в тежко епископско облекло на фона на исторически пейзаж от Велики Преслав. В долните ѝ ъгли са разположени присъщите на този тип изображения житийни сцени. Те обаче не възхваляват благочестието и чудесата, сътворени от двамата светци, а могъществото и величието на Първото българско царство при княз Борис I. Образът на владетеля християнизатор се откроява в популярния иконографски сюжет, представящ покръстването на княжеското семейство. Независимо от присъствието на реални исторически личности, историзмът в тази красива тревненска икона е само условен. Последното обстоятелство личи ясно в надписа под образите на светите братя: "Български просветители в Преслав, 1866 г." Както е известно, св. св. Кирил и Методий не са имали физическа възможност да посетят християнската столица на *Първото* българско царство. При все това, според внушението на възрожденския зограф техните сенки доминират плътно над Симеоновия град — чрез символиката на прочистващото покръстване и чрез Божествената власт на славянските писмени знаци.

На границата между XVIII и XIX век се оформя и живописната школа с център Банско. Неин основател е Тома Вишанов (Молера), за когото се предполага, че е учил живопис във Виена. *Банската художествена школа* е свързана преди всичко с творческите изяви на Вишанов и на неговите наследници. Техни стенописи и икони одухотворяват храмовото пространство в редица черкви в Банско, Разлог, Добринище, Бобошево, Кюстендил, Горна Джумая (Благоевград), Рилския манастир.

Тома Вишанов (ок. 1750. — неизв.) е изписал старата параклисна черква "Покров Богородичен" при постницата "Св. Лука" (1811) в Рилския манастир. Негови икони са били съхранявани в изгорялата гробищна черквица в Банско. Кюстендилската черква "Св. Богородица" също е украсена с Вишанови икони. По мнението на редица изкуствоведи, вещият майстор е по-склонен да надмогва средновековните норми при работата си върху стенописите, отколкото в иконописните си произведения. Монументалните му пана са изпълнени със замах и вещина. Живите и добронамерени образи, сътворени от зографа, въздействат не толкова чрез свръхестествено обаяние, колкото чрез мимика, жест, изразителност. Подчертаното художническо пристрастие към лейзажа и към небесните простори придава на стенописите му едновременно и приземеност, и ефирност. Чрез композираното от 24 сцени пано "Митарствата на душата" Тома Вишанов отправя открито предизвикателство към каноните на традиционната църковна живопис. Кадър по кадър, в забавен каданс, чрез 24 образа художникът разказва за лутанията на душата между ангела и дявола. Проучвайки степените на духовна устойчивост на изкусимия и твърде несъвършен човек, зографът се старае по-скоро да провокира съпричастие към ценностите на Доброто (олицетворявано от ангела), отколкото да нравоучителства за пагубната сила на Злото (олицетворявано от дявола). Абстрахирайки се от условностите на съответния културен контекст, днес можем да разчетем 24-те кадъра на Молеровите "Митарства на душата" и през похватите на съвременните комикси — рисувани разкази с кратки текстове и откроими поуки. Последното обстоятелство е показателно за факта, че макар и прикрепено към култовата система на черковния храм, изкуството на възрожденските зографи не е лишено от модерни комуникативни провокации.

Синът на Тома Вишанов — *Димитър Молеров* (ок. 1780 - 1868), е автор на иконостасните икони на главната черква на Рилския манастир "Св. Богородица", на икони за черквите в Банско, Неврокоп, Горна Джумая (Благоевград). През 1841 г. той стенописва параклиса "Св. Иван Рилски" към Рилския манастир. В монументалните пана, изографисани върху стените на спомената параклис, художникът представя с техниката на живописния разказ земния път на популярния пустинник. Сцените респектират с постигнатата мяра между уверения рисунък и пестеливата нравоучителност. На фона на скромния светец изпъкват портретите на богатите ктитори Вълко и Рада Чалъкови. Техните респектиращи маниери, тежки костюми и индивидуализирани образи заселват притвора на храма с осезаема светскост. Това внушение дава ясен израз на тенденцията за все по-плътно обвързване на църковната институция с текущите обществени процеси.

Синът на Димитър Молеров — *Симеон Молеров* (1816-1903), работи с баща си в черквата "Св. Троица" в Банско и в параклиса "Св. Иван Рилски" в Рилския манастир. Негови икони има в черквите "Въведение на Св. Богородица" в Горна Джумая и "Св. Атанас" в с. Елешница (Разложко). Рисувани с присъщата на Банската школа вещина и увереност, иконите и стенописите на Симеон Молеров създават ведро усещане и приятна естетическа наслада.

Освен фамилията Молерови, към Банската живописна школа принадлежат още няколко иконописци, обединени в т. нар. "Арнаутска група". Те работят през втората половина на XIX век предимно в селски черкви в районите на Пернишко, Мелнишко, Горноджумайско. Техните стенописи и икони са по-примитивни и наивистични, но и в тях също се долавя склонността на зографите да надмогват част от средновековните канони и да творят в съответствие с правила, диктувани им колкото от догмата, толкова и от посланията на осезаемия свят.

Художниците от *Дебърската живописна школа* произхождат предимно от села, принадлежащи към административния регион на Дебър — Лазарополе, Галичник, Тресонче. По тази причина върху произведенията си те обикновено отбелязват, че са от "Дебърско окружие". Най-известният художник от тази школа е *Дичо Зограф* (1819-1872). Той е иконописец, чиито произведения са изработени с топли цветове и имат меко, жизнелюбиво излъчване. Негови икони с образи на български светци са украсявали олтарите на редица черкви, разположени в югозападните предели на възрожденското ни етническо пространство. Дичо Зограф е автор на икони на св. св. Кирил и Методий и св. Климент Охридски, принадлежащи съответно на черквите "Св. Спас" в Скопие и "Св. Климент" в Охрид.

Основател на *Самоковската живописна школа* е зографът *Христо Димитров* (ок. 1745-1819) от с. Доспей, Самоковско. Художническият род, основан от него, става популярен с вторичното фамилно име *Доспевски*, произхождащо от името на споменатото село. Оскъдните късове от творческото наследство на Хр. Димитров, съхранени до наши дни, свидетелстват за голямото художническо умение на иконописеца, характеризиран от Неофит Рилски като "съвършен".

Синът на Христо Димитров *Димитър Зограф* (1796-1860) е автор на множество стилно изписани икони, носещи специфичните внушения и пластични характеристики на традиционната византийска живопис. В творчески колектив с по-младия си брат Захарий Зограф и със сина си Станислав Доспевски в началото на 40-те години на XIX век Димитър Зограф изработва основната част от стенописите и иконите на главната черква в Рилския манастир. Изпълнявайки с всеотдайност и проникновение многообемната поръчка на риломанастирското братство, самоковските зографи сътворяват един от най-ценните паметници на възрожденското църковно изкуство. "Облечена" отвън и отвътре със стенописи, черквата "Рождество Богородично" внушава не само респект към Бога и уважение към постановените от него житейски правила, но и поражда неподправена естетическа наслада. В пределите на този художествен ансамбъл особено ярко се откроява склонността на църковните живописци да надмогват догматиката на старата изобразителна система. Образите са предадени обемно. Цветовата гама е богата на топли и светли тонове. Част от участниците в библейските сцени и житийните сюжети са облечени с български традиционни костюми. Очертанията на пейзажите настойчиво напомнят реални късове от природната среда на националната ни етническа територия. Все по-плътното присъствие на български светци и на личности от средновековната ни история в монументални пана и икони подсказва не само ангажираността на самоковските зографи с доктрината за етнонационално обособяване на българите, но и посочва тенденцията за осезаемото навлизане на историческата тема във възрожденското изкуство.

Най-ярката и самобитна фигура на възрожденското изкуство от първата половина на XIX век без съмнение е по-малкият син на самоковския майстор Христо Димитров *Захари Зограф* (1810-1853). Той работи с еднакво добри резултати както в областта на монументалната живопис, така и в иконописта. Негови икони красят представителни храмове в Пловдив, Копривщица, Велес, Щип. Една от най-интересните композиции в творчеството му е разгърната върху предназначената за Плаковския манастир икона "Христос Велик Архиерей и дванадесетте апостоли" (1849). Той е автор на стенописи в Бачковския, Рилския, Троянския и Преображенския манастир. Своеобразен връх на творческото му дело е зографисването на притвора на Великата лавра "Св. Атанасий" в Атон.

Изкуствоведът Асен Василиев окачествява творчеството на Захарий Зограф като културно явление от общонационален мащаб; явление, надмогнало както естествения географски ареал на Самоковската художествена школа, така и много от пластичните правила на традиционното църковно изкуство. Надарен с неподражаем усет за цвят, Захарий Зограф изписва монументалните си пана в наситената цветова гама, присъща на народното изкуство. Художникът много често разполага характерните за православната църковна сюжетика образи и сцени в пъстроцветна и живописна среда на архитектурни детайли, декоративни елементи, природни картини, битови мизансцени. "Героите" му обикновено са облечени в присъщи на националната ни битова култура облекла. В библейските или житийните композиции понякога присъстват типажи, извлечени от възрожденското ежедневие. Пристрастието му към историческата тема и българската културна идентичност намира израз в десетки изображения на светци от националния ни пантеон. Ктиторските портрети, изрисувани от него, излъчват достолепие и самочувствие. Върху стените на Бачковския, Преображенския и Троянския манастир Захари Зограф поставя свои "автопортрети". От тези изображения гледа самоуверен млад интелектуалец, който е наясно не само с тънкостите на своя тайнствен занаят, но и със сложните правила на житейските кръгове, в които е потопен. Подредил образа си до изображенията на библейски фигури и магнетични светци, художникът "ликвидира решително с анонимността и смирението на старите религиозни живописци" (Ат. Божков).

Синът на Димитър Зограф *Станислав Доспевски* (1823-1877) получава специализирано образование по живопис в Петербург и при все че се ангажира и със светските жанрове в националното ни изкуство, той продължава родовата традиция да стенописва черкви и да рисува икони. Типично ренесансови по изпълнение и магнетизъм са иконите му в Преображенския манастир, в черквата "Св. Марина" в Пловдив и в черквата "Св. Неделя" в София. Станислав Доспевски е автор на една от най-хубавите възрожденски икони на св. св. Кирил и Методий, изписана пред 1857 г. и подарена от "родолюбивия софиянец Иван Н. Денкоглу на софийското училище за вечно воспоминание". За безспорен шедьовър на Ст. Доспевски е призната иконата "Св. апостол Андрей", създадена през 1864 г. за нуждите на малката черква "Св. Благовещение" в Преображенския манастир.

Другата семейна линия, принадлежаща към културния кръг на Самоковската живописна школа, е свързана с *Иван Образописов* (1795-1854) и сина му *Никола Образописов* (1837-1915). Иван Образописов е автор на икони за черквите "Св. Богородица" в Копривщица, "Рождество Христово" в Пирот, "Св. Богородица" в Самоков. Творческото наследство на Никола Образописов е много мащабно. Негови произведения красят редица храмове в Софийско, Радомирско, Самоковско. През 1874-1875 г. той изработва 22 икони за тулчанската черква "Св. св. Константин и Елена". Зографисал е плевенската черква "Св. Никола" (1858) и риломанастирския метох "Орлица" (1863). Разположеното в преддверието на споменатия метох монументално пано "Пренасяне мощите на св. Иван Рилски" е окачествено от Мара Цончева като "стенна картина", която сполучливо отразява всенародната почит на българите към популярния светец. Макар и да допуска известни неточности в перспективата, в пределите на това пано Н. Образописов решително прилага много от правилата на светската живопис, като по този начин сътворява една от най-забележителните си стенописни композиции.

В периода на Възраждането работят и зографи, които не са пряко свързани с някоя от четирите живописни школи. Сред тях се открояват Йоан Попович от Елена, Христо Енчев от Копривщица, Пенчо хаджи Найденов от Троян, Никола Константинов от Одрин, Никола Василев от Шумен, Георги Данчов от Чирпан, Атанас Кърклисийски. Подписите на тези майстори стоят под стойностни образци на църковното изкуство, съхранявани и до днес в черкви, музеи, галерии, частни колекции. Тяхното творческо наследство, ведно с произведенията, сътворени от майсторите, произхождащи от влиятелни зографски фамилии или регионални школи, представлява многоцветна зона на реално пълновластие на възрожденския стремеж към проникване в тайнствата на човешкото битие; стремеж, съчетан с високо гражданско самочувствие и с откроима амбиция за народностна самоидентификация.

По стара православна традиция много от възрожденските черкви са украсени и с пищни *дърворезби*. Работени в повечето случаи от самоуки майстори марангози, дърворезбите красят ключови зони и позиции в храма — иконостаса, амвона, владишкия трон, дарохранителницата. В някои случаи са резбовани врати, парапети, позоречни капаци и други елементи от вътрешното обзавеждане на черквата. Мнозинството от най-добрите майстори, свързани с този твърде специален занаят, произхождат от традиционните средища на предосвобожденското изобразително изкуство — Трявна, Самоков, Дебър.

Сред великолепните образци на култовата дърворезба се открояват резбованите пана в черквите "Св. Никула Летни" в с. Гумощник (Троянско), "Св. Богородица" в Пазарджик, "Св. Георги" в Трявна, "Св. Марина" в Пловдив. При все че изразните възможности на резбованите образи са относително ограничени от специфичната технология и от особеностите на материала, най-вещите марангози смело втъкават в дървените компоненти на храма напиращи от живот растителни орнаменти, наперени птички, православни символи и извлечени от народната митология същества. Макар и по-трудно възпроизводима, в църковната дърворезба често се появява и човешката фигура. Наред със старозаветни сцени и евангелски сюжети, в резбите на майсторите от Самоковската школа присъстват и образи на реални исторически личности. Любопитно е да се отбележи, че в иконостаса на черквата "Св. Николай" в Плевен се появява хералдическият знак на независимата българска държава — лъвът с корона. Редом до него многократно е възпроизведен двуглавият орел, изобразен по начина, по който присъства в тогавашния държавен герб на Русия. Още по-директни са политическите внушения на иконостаса в черквата "Св. Никула Летни" в с. Гумощник. Върху този иконостас на видно място е резбована следната сцена: лъв, който е повалил на земята и настървено тъпче турчин с отметнат встрани фес.

Неделима част от църковното изкуство на XIX в. представляват графичните отпечатъци — *щампи*. По пра́вило тяхната матрица се гравира върху дърво или метал. След това върху основата на изработената матрица се отпечатват многобройни копия. Понякога се използва и технологията на литографията, при която матрицата се гравира върху специален камък. В доосвобожденската част на XIX век са създадени няколко десетки гравюри върху медни плочи или дърво, отпечатъците от които се разпространяват в хилядни тиражи сред българите. Голяма част от популярните през Възраждането щампи изобразяват външния изглед и околността на някои манастири, библейски сцени или любими на народа светци. Много често тези щампи представляват своеобразни рекламни материали на храмове и манастири. Сред по-стойностните образци на жанра се откроява Риломанастирската щампа от 1866 г., на която освен пищната сграда на манастира и фигурата на св. Иван Рилски в цял ръст са изобразени и сцени от житието на манастирския патрон. Напуснали пределите на храмовете и манастирите, наивните или по-умело изработените графични отпечатъци обикновено са заемали почетно място в домашния олтар на най-ревностните християни.

През втората и третата четвърт на XIX в. се утвърждава *Самоковската гравьорска школа*, основана от "книговезателя" Никола Карастоянов. Той и синовете му Атанас, Сотир и Владимир изработват многобройни дървени матрици за щампи с религиозни сюжети. Многократно размножените по тези матрици графични изображения се разпространяват широко из етническата ни територия. Някои от тях се използват при оформянето на книгите на религиозна тема, печатани в продължение на десетилетия в семейната печатница на Карастоянови.

Светско изкуство през XIX век

Обособяването на светските жанрове във възрожденското изобразително изкуство се осъществява най-вече под тласъка на *външни влияния* — руски, западноевропейски, централноевропейски. Някои от художниците, без да напускат пределите на Османската империя, намират начин да школуват при чужди майстори. Например, през 1839 г. в Пловдив Захари Зограф взима уроци "по съразмерението на живопиството" при двама художници от Френската академия. Друга част от творците получават специализирано образование в чужбина — Станислав Доспевски в Москва и Петербург, Николай Павлович (1835-1894) във Виена и Мюнхен, Христо Цокев (1847-1883) в Москва и Петербург.

Сред живописните жанрове, свързани със светското изкуство, възрожденските художници отдават най-голямо предпочитание на *портрета*. Най-ранният известен към момента кавалетен портрет в националната ни живопис е портретът на епископ Софроний Врачански, рисуван през 1812 г. от неизвестен тревненски майстор. При все че позата, облеклото и излъчването на образа са подвластни на правилата на иконописта, споменатото платно ни среща с един проницателен и интелигентен духовник. Макар и в условен смисъл, еволюцията на портретния жанр може да се свърже и с многобройните ктиторски образи, рисувани предимно с темперни бои върху стените на градски, селски и манастирски черкви. Сред поредицата на тези, не в чистия смисъл на думата светски произведения, се открояват трите автопортрета на Захари Зограф, рисувани през 40-те години на XIX век. Любопитното в случая е, че скоро сред появата на споменатите автопортрети примерът на авторитетния майстор е последван и от други негови колеги — Петър Вальов, зографисал черквата в с. Голямо Бельово, и Захарий Радойнов, изписал храма в с. Карабунар (Пазарджишко).

Същинското утвърждаване на портретния жанр е свързано с художническото майсторство на *Захари Зограф*. Първият кавалетен портрет в неговото творчество е рисуван през 1838 г. Той изобразява любимия учител на художника Неофит Рилски. Сред по-късните маслени творби на самоковския живописец се открояват "Автопортрет" и "Портрет на снаха ми". Най-впечатляващата работа от тази поредица е акварелният портрет "Глава на момиче". Тази картина е рисувана с чувство и замах, присъщи само на големите майстори, а чаровността и одухотвореността на девойката, с която ни среща портретът, подсказват рядко художническо проникновение.

Възпитаникът на руските академични среди *Станислав Доспевски* е автор на 38 известни на науката портрета. Сред тях се открояват двата му автопортрета, от които гледа един умен, наперен и енергичен млад интелектуалец. Освен себе си, Ст.

Доспевски портретува сполучливо своя известен баща Димитър Зограф, видния татарпазарджишки общественик Стефан Захариев, влиятелния софиянец Иван Денкооглу, пловдивския търговец Салчо Чомаков. По правило живописните образи на видни възрожденци, създадени от Ст. Доспевски, срещат зрителя с успели, достолепни и уверени в себе си мъже. Женските му портрети са по-меки и спокойни по излъчването си. С меко чувство на любов и добронамереност са живописвани образите на съпругата на художника и на сестра му Доменика Ламбрева.

Верен на традициите на немския академизъм, *Николай Павлович* също е изкушен от деликатния портретен жанр. Сред най-хубавите му кавалетни произведения се нареждат портретите на Никола и Анастасия Златарски, на Теофана Павлович, на Иван Чернев, на Сийка Данаилова и др. Отличаващи се с точен рисунък и сполучливи пластични решения, портретните образи, сътворени от Н. Павлович, излъчват жизнена сила и душевно равновесие. Обвеяни в известен романтизъм и извисеност, те подсказват както склонността на художника да идеализира своите герои, така и умението му да отлага върху платното специфични личностни черти и трайни душевни състояния.

Друг значим портретист от епохата на Възраждането е *Христо Цокев*. Неговото творческо наследство не е обемно, но сред запазените му платна има високо стойностни произведения. Хр. Цокев не е склонен да разкрасява или идеализира личностите, които рисува. Затова и етюдите му "Монах", "Глава на момиче в профил", "Калугерка", "Рускиниче", "Автопортрет" са автентични и богато нюансирани. Изкуствоведът Вера Динова-Русева окачествява руския възпитаник като един от най-талантливите и самобитни художници портретисти на Възраждането.

В последното предосвобожденско десетилетие работи художникът *Георги Данчов* (1846-1908) от Чирпан. Той няма системно академично образование, но малобройните портрети, рисувани от него през 70-те години на XIX век, са запечатали таланта на наблюдателен художник; художник, надарен с верен естетически вкус и изискан усет за хармония. Близък сратник на Васил Левски и Ангел Кънчев, след 1878 г. Георги Данчов рисува поредица от графични и маслени портрети на революционни дейци и възрожденски общественици. По мнението на изкуствоведите тези портрети са работени по правилата на възрожденското светско изкуство. Висока историческа стойност имат многобройните портрети на Левски, рисувани от приятеля му в следосвобожденските десетилетия. Конструирани по памет и под въздействието на живия спомен за магнетичната личност на революционния лидер, тези портрети и до днес в голяма степен формират представата ни за външния вид и персоналното излъчване на Апостола.

През третата четвърт на XIX век подчертаното пристрастие към *теми и мотиви от родната история* намира все по-отчетливи проявления както в живописните жанрове, така и в графичните. През 1860 г. Николай Павлович илюстрира с три графики амбициозната историческа книга на Георги Ст. Раковски "Няколко речи о Асеню Первому". Десетилетие по-късно същият художник рисува цикъл от платна, които са свързани със сюжетиката на любимата на съвременниците му повест за митичната цар-Петрова дъщеря Райна княгиня. Следвайки правилата на немската романтична живопис, популярният художник събужда блянa по средновековното величие на България с посредничеството на театрално позиращи владетели, принцеси, войници, духовници. Поради широката популярност на драматизираната от Добри Войников руска повест "Райна, българска княгиня", повечето от споменатите картини са отпечатани като литографии. Съпроводени с пространни обяснителни текстове, те намират добър прием сред българите. Подобна е съдбата и на останалите литографски изображения, изработени от Н. Павлович и взиращи реални или митични действия на популярни ранносредновековни владетели — хан Аспарух, хан Крум, княз Борис I.

Същевременно възрожденското общество приема изключително радушно редица наивистични литографии с лозунгово-декларативна насоченост. С особена популярност се ползва приписваното на Константин Русович изображение, носещо симптоматичното заглавие "Сънят на българските народни дейци за освобождаването на България през 1854 г.". Аналогични внушения са търсени и в литографиите на Никола Клепарски "Събуждането на България", "Падането на България под турско робство", "Робуването на България", "Събуждането на България от робски сън". При все че отпечатъци от този цикъл не са достигнали до нас, косвено свидетелство за качествата му е единствената съхранена до наши дни литография на Н. Клепарски "Сборен портрет на българските царе" (1865). Биографът на Ботев Ив. Клинчаров с основание отбелязва, че авторът на тези графични изображения е бездарен, но картините му, "макар и грубо изпълнени, трогвали роба".

Подчертано по-стойностни в художествено отношение са литографиите на свързания с българския културен контекст поляк *Хенрик Дембицки*. Неговата картина "Симеон Велики влиза в Цариград" в продължение на десетилетия представлява задължителна илюстрация на популярни и учебникарски текстове, свързани с външнополитическите изяви на цар Симеон Велики. Надарен с остро чувство за историчност, Дембрицки втъкава в графики сюжети от собственото си съвремие — трагичната смърт на Ангел Кънчев, второто сражение на Хаджидимитровата чета, възшествието на Антим I на екзархийския престол. Подчертано знаков характер има графичната му композиция "Сладко е да умре човек за отечеството си" (1873). Тя представлява пано, в което под символите на разгърнатата книга и сабята около портрета на Г. С. Раковски са наредени ликовете на още шестима дейци, отдали живота си за политическите идеали на своя народ. В случая не бива да се пренебрегва фактът, че художникът преследва по-скоро пропагандни, отколкото естетически цели, но тези цели не отнемат от въздействената сила на графичните образи; образи, които едва ли по някаква случайност са прикрепени към националния ни пантеон именно във визията, дадена им от Дембрицки.

Относително по-скромни са опитите на възрожденските художници в областта на *пейзажната и битовата живопис*. Автор на най-ранните кавалетни пейзажи е Захарий Зограф. При някои от многобройните си пътувания из пределите на България той е правел скици на природни картини, върху чиято основа по-късно разгръща акварелни рисунки. Пейзажни и битови рисунки се съхраняват и в архива на Н. Павлович. Част от тях художникът е създал за илюстрация на Славейковото издание "Гайда". Малко известният възрожденски писател и художник Васил Попович е автор на двадесетина рисунки и акварели — предимно пейзажи и битови композиции, които по мнението на някои изкуствоведи надхвърлят любителските опити. Живо и правдиво са предадени природните пейзажи и в творчеството на Христо Цокев. Неговото маслено платно "Пейзаж", съхранявано в Националната художествена галерия, не е сложно по сюжет, но е изпълнено с голямо умение и излъчва градивни емоции.

Едно от най-интересните културни събития, свързани с жанра на битовата живопис, е подготвеният от Георги Данчов цикъл от 19 рисунки на "български типове" и "български носии". Отличаващият се по думите на Найден Геров с точност и с добри естетически качества цикъл е изпратен през 1867 г. на етнографска изложба в Москва, където следите му се изгубват. Единствената оцеляла литография по този цикъл "Южнобългарско хоро" е оценена от специалистите като сполучливо изображение на народното веселие. За зла участ тази литография също пропада — изгаря при бомбардировките на София от началото на 1944 г.

Приложни изкуства

Златарство и медникарство

Традиционните народни художествени занаяти по правило са свързани с битовите нужди на населението. Съчетаващи по уникален начин художественото и утилитарното, произведенията на приложните изкуства създават предпоставки за по-плътно присъствие на естетическите стойности в ежедневието на възрожденския българин.

Разширените материални възможности на населението дават естествен тласък на *златарския занаят*. Значително увеличените по брой златарски работилници произвеждат от благородни метали не само женски накити и църковнослужебни предмети, но и все по-разнообразни предмети, свързани с домашния интериор — свещници, подноси, захарници, дивити, табакери, кутии за скъпоценности. За подема на златарския занаят свидетелства факта, че към средата на XIX век само в София има 19 работилници за изработка на накити — гривни, колани, обеци, пръстени, пафти. В Търново техният брой е 17, в Стара Загора — 40, в Габрово — 35. Значително се увеличава разнообразието на материалите, с които работят златарите. Залагайки на традиционните метали (злато, сребро и мед), майсторите все по-често използват седеф, емайл, цветно стъкло, кожа.

Като цяло тенденциите в областта на златарството са насочени към по-голямо разнообразие и пищност на формите. Традиционните растителни мотиви по пафти, подноси, кутии за скъпоценности се преплитат все по-сложно, следвайки естетическите норми на стиловете барок и рококо. Върху масивни гривни, кандила и потири майсторите гравират цели букети, запълнили буквално всеки милиметър на металната повърхност. Ориенталските плетеници и геометрични орнаменти са изместени от човешки силуети, символни образи, архитектурни или пейзажни мотиви. Пренебрегвайки ограниченията на пространството, традицията, материала, възрожденските златари зареждат метала с жизнена енергия, с ведро излъчване и игривост, присъщи както на възрожденската култура в цялост, така и на водещите линии на националната ни фолклорна традиция.

Майсторите-медникари също се произвеждат предмети на бита с изискан вид и приятна за окото форма. Особено старателни са занаятчиите при изработката на по-дребните домакински съдове — кафеничета, подноси, чаши, чинии. По

правило украсата на медните съдове е по-пестелива. Тя е обвързана с фигуралния набор, идващ от Изтока — геометрични орнаменти, кипариси, звезди, розетки. При все това медникарските изделия, създадени в българските работилници, се отличават от аналогични по предназначение образци, произведени в други части на Османската империя, по ясния си силует и по балансираните си пропорции. Специфичен знак за обвързването на този художествен занаят с правилата на Новото време е често срещаната практика сред украсата да се гравира и името на майстора — особено върху по-обемните съдове.

Керамика и битова тъкан

Макар и традиционни по форма и по функционални особености, съдовете на *майсторите-керамици* от Самоков, Разлог, Видин, Трън, Габрово, Бусинци и Банско придобиват общонационална популярност със своите елегантни форми и жизнерадостни украси. Следвайки традицията, завещана от Второто българско царство, възрожденските грънчари декорират стомните, каните, гърнетата, бъклиците и чиниите с едноцветна глазура, изписана допълнително с ивици, розетки, кръгчета. Предпочитаните цветове се оранжево, жълто, зелено, кафяво. Съчетани умело и нанесени в балансирани концентрации, пъстрите домакински съдове придават допълнителна топлота и уют на възрожденския дом. Следвайки претенциозните вкусове на замогващите се еснафи, в последните предосвобожденски десетилетия някои от майсторите-грънчари проявяват склонност да претрупват глинените съдове с претенциозни извивки и пъстри ленти; по този начин изразителната форма на керамичния съд губи присъщата си лаконична естетичност.

Производството на *битови тъкани* до края на Възраждането остава в пределите на домашния занаят. Както платовете за женските и мъжки костюми, така и тъканите с по-големи размери, предназначени за постилане, покриване и декориране на дома, се изработват от жените в съответното семейство на домашния тъкачен стан. Това обстоятелство обяснява по-бавния темп на промяна на естетически параметри в споменатата производствено-творческа зона. Въпреки това постепенно и в битовата тъкан навлизат по-ярки цветове, по дръзки съчетания и мотиви, по-разнообразни стилистични нюанси.

Особена популярност в периода на Възраждането придобива продукцията на българските *килимари* от Чипровци, Котел, Берковица, Пирот, Сливен и Самоков. Естетиката на килимите, произвеждани от българските майстори и продавани из всички краища на Османската империя, се отличава с пестеливост и ясен рисунък. Макар и привидно несложна, архитектониката на възрожденския килим е хармонична и пъстрословна. Тя залага предимно на геометрични фигури на цветови взаимодействия. В книгата си "Дунавска България и Балканът" унгарецът Феликс Каниц отбелязва, че е останал силно впечатлен от битовите тъкани, които е наблюдавал в българските домове: "Най-много ми харесват — пише той — българските килими. Разновидните бои и цветя на тези килими са много вещо и изкусно наредени."

В случая е любопитно да се отбележи, че цветовите съотношения, мотивите и фигуралните композиции, изобразявани на килими, черги и китеници, не са рисувани предварително, а са търсени и постигани в хода на тъкането. Следвайки правилата, завещани от майки и баби, през XIX в. българката обогатява в значителна степен художествения репертоар на домашно произведените тъкани. Тъкани, в които са преплетени не само красиви видения и непостижими блянове, но и четивни послания за смисъла на най-трайните житейски стойности.

Архитектура

Архитектурен облик на възрожденските селища

Стопанският подем и културната възмога на нацията през Възраждането слагат своя отпечатък както върху обема и функционалните свойства на обитаваните от българите жилища, така и върху цялостния архитектурно-градоустройствен образ на селищата по етническата ни територия. По стара българска традиция всеки позамогнал се гражданин бърза да издигне своя фамилна къща. Градското пространство се обогатява и с присъщи на модернизиращата се икономика стопански постройки — търговски складове (магази), занаятчийски работилници, манифактурни и фабрични помещения. Все по-откроимо присъствие бележат и българските обществени и култови сгради и комплекси.

Мащабното жилищно и обществено строителство превръща редица бивши села в малки градчета с жива планова структура, витиевата улична мрежа и колоритен архитектурен облик. Габрово, Трявна, Тетевен, Копривщица, Котел, Калофер — това са само малка част от възрожденските селища от градски тип, които се открояват с уникалните си архитектурни подредби, оформени през епохата на Възраждането.

Специфични промени настъпват и в по-големите градове по земите ни, които още от предходните векове са военни и административни центрове на османската власт и в които българите съвместяват ежедневието си с население от други етнически групи. Русе, Пловдив, София, Скопие, Шумен, Търново, Плевен — в архитектурния образ на изброените селища и през XIX век продължават да доминират османските култови, стопански и административни постройки, но техните ясно обособени християнски квартали са структурирани в съответствие с принципите, присъщи на градоустройствената еволюция на селищата с преобладаващо българско население.

Типична особеност на възрожденското градоустройство е липсата на големи единно замислени и цялостно изпълнени архитектурни комплекси. По правило компонентите на градската среда се "сглобяват" на части. Последното обстоятелство придава на архитектурния пейзаж своеобразна "органическа непреднамереност" (М. Коева). Споменатото качество предоставя изключителното разнообразие на пластичните решения в пределите на всеки един архитектурен ансамбъл. От него произтича и присъщата на предосвобожденските архитектурни форми раздвиженост, съчетана с изискана вписаност в съответната природна среда.

Средищно място в българските възрожденски селища и махали заема *чаршията*. Тя обикновено е разположена в централната част на по-просторно място в пресечка на улици, по които са подредени занаятчийски работилници и търговски дюкяни. В повечето случаи чаршията е застлана с калдъръм, а в някоя от покрайнините ѝ струи чешма. В близост до нея се извисява градската часовникова

кула, която отграничава работното време от почивката и същевременно с вертикално еднозначие маркира стопанската зона на селището.

В плътна близост до стопанската зона е разположена и културната зона на възрожденския град. Тя е доминирана от училищните и черковните сгради. Съставените от тях архитектурно-градоустройствени ансамбли представят в материализиран вид единението на българското общество около укрепващите своя публичен престиж модерни църковно-просветни средища и самоуправленски институции. Физическата близост на тези съществени за възрожденското общество сгради създава предпоставки за по-спокойно функциониране на обществените структури, свързани с тях — училище, читалище, общинска управа, училищно настоятелство, женско дружество. Макар и в реставриран вид, споменатите архитектурни ансамбли и до днес придават специфичен облик на старинните части на градове като Трявна, Севлиево, Етрополе, Сопот.

Жилищните квартали на предосвобожденските селища по правило са обширни и многоделни. Те са съставени от просторни дворове — долепени един до друг и свързани в извънуличната си част с малки вратички (комшулуци). Обединил в себе си къщата, стопанските постройки, зеленчуковата и цветната градина, възрожденският двор представлява затворено сакрално-битово пространство, в което протича голяма част от живота на многочленното семейство.

В периода на Високото възраждане фасадите на къщите излизат на улицата. Това обстоятелство задава специфичния силует на уличната мрежа. Неправилните, тесни и криви улички се оказват притиснати от дву- и трикатни къщи, чиито надвиснали еркери и стрехи придават живописен рисунък на жилищните квартали. Противно на очакванията, криволиченията на уличните линии и разчупените фасади не въздействат потискащо. Напротив, пешеходното придвижване из възрожденския град създава усещане за уют, сигурност и спокойствие. Дори и чаршийските улици в градовете, които са застроени от плътно долепени на калкан сгради (Пловдив, Трявна, Габрово, София), въздействат меко и интригуващо — чрез устремните си вертикали, чрез топлото излъчване на дървото и не на последно място — чрез жизнерадостното си цветово оформление. В повечето случаи жилищните сгради са отделени една от друга (Копривщица, Банско, Кюстендил, Търново). Това градоустройствено решение дава възможност за по-естествено вместване на къщите и прилежащите им дворове в природната среда, както и за открояване уникалността на всяка една от тях.

Жилищна архитектура

Българската възрожденска къща е архитектурен следовник на късносредновековните жилища, чиито най-масови образци са свързани с *еднопространствената къща*. Традиционната еднопространствена къща се състои от едно помещение с огнище (вкъщи), изградено в различните случаи от дърво, камък, тухла или измазан плет, покрито с дъсчен, сламен, керемиден покрив или с покрив от каменни плочи. През XVII и XVIII век все по-широко разпространение придобиват двупространствените къщи, които са съставени от две помещения — жилищна стая с огнище (вкъщи) и спално помещение със зидана печка (соба). По-сложно устроените жилища от споменатите два вида имат и някои допълнителни помещения — полуотворено или затворено преддверие (пруст), складово помещение (килер), стопанско помещение на приземния полувкопан етаж (дам), открит подстрешник (чардак), избено помещение.

Според наблюденията на специалистите по възрожденска архитектура (Тодор Златев, Георги Кожухаров, Стефан Стамов, Рашел Ангелова), още през втората половина на XVIII век се появяват образци на жилища, свидетелстващи за усложняване на конструктивните подходи и планово-обемните решения. Констатирано е увеличаване броя на многопространствените къщи, обогатени с художествени детайли и битови удобства. Тези къщи са разпространени най-вече в районите на Източна Стара планина и Странджа. Те свидетелстват за постъпателен преход към типичните форми на жилищната архитектура, присъщи на Високото възраждане.

Разнообразният релеф на етническата ни територия, специфичните възможности за добиване на строителни материали, както и регионалните битови традиции на населението от различните етнографски групи предопределят относителното многообразие във формите на възрожденските жилищни постройки. Прилагайки в съчетан вид географския и хронологическия подход, Т. Златев обособява следните групи възрожденски къщи — камчийска, старопланинска, средногорска, западнобългарска, родопска, пиринска, полска, пловдивска, късновъзрожденска и инородна (турска и албанска). Макар и с известно разминаване в детайлите, към тази схема се придържат Г. Кожухаров и Р. Ангелова. Класификационният подход на Ст. Стамов изтъква на преден план материала, който доминира при изграждането на съответния тип жилище. Уповавайки се на този подход е възможно да се обособят *три основни типа къщи*, строени масово по българските земи в периода на Възраждането:

- *дървена къща*, разпространена в Средна Стара планина, Средна гора и Странджа;
- *каменно-паянтова къща*, разпространена в Средна Стара планина, Родопите, Пирин, Черноморието;
- *каменна къща*, строена в Банско и Арбанаси.

Типичните черти на *старопланинската дървена къща* се разкриват отчетливо в запазени жилищни постройки на Жеравна и околните села. Издигани в зависимост от материалното състояние на собствениците на един или два етажа, най-масовите жеравненски къщи се състоят от две основни жилищни помещения, разделени от открит или закрит пруст. Късновъзрожденските варианти на този архитектурен тип са обогатени с още една или две жилищни стаи, с вътрешен салон и с разнообразни интериорни детайли. Един от най-интересните образци на този архитектурен тип е къщата на Руси Чорбаджи в Жеравна, която се отличава с удобство, функционалност и богата украса от дърворезби.

Дървените къщи са разпространени широко и в Централна Стара планина — Копривщица, Трявна, Дряново, Елена, Габрово. Типичната копривщенска дървена къща се състои от три жилищни помещения и от присъщия на местната архитектурна традиция кьошк. *Тревненските дървени къщи* по правило са двуетажни. Първият етаж е каменно-паянтов като в него се помещават занаятчийските работилници и складовите помещения на собственика. Вторият етаж е направен от масивни дървени талпи. Чардакът е ъглов, а огнището е

разположено в единия от ъглите на основното жилищно помещение. В по-късните варианти на този архитектурен тип се появяват богати вътрешни украси. Жилищното пространство се разширява и разчленява като в някои от случаите това става за сметка на подчертани еркери или на затваряне на чардака от всички страни.

Пътувайки из българските земи в предосвобожденското десетилетие, Феликс Каниц отбелязва, че по северния склон на Балкана "основният материал" на жилищното строителство е дървото. В очерка си за Ново село (Троянско) наблюдателният унгарец описва частично и технологията на строителството на дървени къщи. "Най-напред се прави скелетът на къщата с отворите за вратите и прозорците — пише Каниц. — После се приковават останалите дъски и най-после се оформя стрехата, издадена навън. Покривът, както и комините, построени често твърде художествено, са от тънки варовикови плочи. В цялото село не видях нито един остъклен прозорец. Прозорците не се затварят добре. Капаците са дървени, скрепени с тенекиени връзки — фалцове. < ..> При касите на прозорците и вратите, както и в края на подпорните греди, напречните подпори и колоните, носещи етажите, ми направи впечатление чудното чувство за орнаментика." По всичко личи, че дори и по-бедните къщи, наблюдавани от пътешественика, са строени с усет за пропорция и с тежнение за изпълване на бита с красиви детайли.

Сред старопланинските дървени жилища подчертано се открояват *къщите в с. Арбанаси* (Търновско). Те се отличават с изключителни постижения на плановото, обемно-пространственото и художественото си решение. Като най-интересни образци на този архитектурен вид могат да се отбележат Констанцалиевата, Хаджикостовата, Чамуровата и Кандиларовата къща в Арбанаси. При всички изброени къщи дървеният етаж стъпва върху масивно каменно приземие, което има стопански и складови функции. В приземието е разположена и дървената стълба, която отвежда към голям ъглов салон (чардак). От салона чрез тесен коридор се влиза в дневната и кухненската част на къщата. Отделен вход от салона отвежда към практически закрития за външни лица дял на дома — соба, стая за родилката, тоалетна, пещник и мивник. Удобствата на арбанашката къща се допълват от наличния в двора кладенец, от функционално подредения двор и от добрите възможности за отопление в студените зимни месеци. Къщите на най-заможните арбанашки търговци са богато украсени с дърворезби — по вратите, долапите, таваните, огнищата. Разгърнати върху голяма площ и разчленени на многобройни жилищни, стопански и помощни помещения, богатите арбанашки къщи свидетелстват еднозначно за желанието на възрожденския българин да устрои бита си практично като същевременно го зареди с топлина, удобство и хубост.

Дървен градеж от масивни талпи е характерен и за *странджанската къща*. При нея първият етаж също е каменен, а към втория води еднораменна дървена или масивна стълба. Помещенията на странджанската къща са разположени едно до друго в прав ред, като от двете страни са обградени с коридор — стобор. Стоборът има складови и топлоизолиращи функции. Типична особеност на странджанската къща е голямото огнище, изградено от камък и глина и свързано с масивен комин — основен източник на светлина и чист въздух в дома. Към средата на XIX век този подтип жилища се обогатяват с по-голям брой стаи, еркери, фасадни украси, разнообразни стопански помещения. Подчертано по-бедна откъм украса, странджанската къща е сигурно убежище на голямото семейство, занимаващо се предимно с животновъдство и земеделие. Образци от тази типична планинска къща са съхранени в селата Граматиково, Индже войвода, Българи, Долно Ябълково и др.

Приземието или първият етаж на *каменно-паянтовата къща* е изградено от камък. При по-малките и бедни селски къщи този дял на дома служи за обор на животните. В градския тип постройки в каменната част се разполагат занаятчийски работилници, търговски помещения, складове. Стените на втория етаж са изградени от паянтова конструкция с пълнеж от кирпич или от плет и са измазани от двете страни. Подовете и таваните са дъсчени. Покритието на покривите е от каменни плочи или едноулучни (турски) керемиди. Плановата схема на жилищните етажи обикновено е асиметрична като основните помещения са подредени около чардака.

Каменно-паянтовата къща е широко разпространена в районите на Централна Стара планина и на Средна гора. В обхвата на този относително широк ареал се оформят няколко регионални типа къщи, носещи специфични групови белези. До наши дни са съхранени едни от най-ярките образци на *тревненската каменно-паянтова къща* — Даскаловата, Попангеловата, Славейковата. Специфични особености на този тип къща са голямото ъглово огнище, оптималното използване на цялото жизнено пространство и акцентът върху художествената обработка на интериора. Близки по облика си до превърналия се в архитектурна класика тревненски модел са къщите в съседните на Трявна села — Боженци и Скорците.

Тетевенската къща е разпространена в Тетевенския и Етрополския Балкан. Тя се отличава със сложните си фасадни линии. Традиционната схема на жилищните помещения е запълнена с ниши, долапи, изискани интериорни детайли. Чардакът е начупен и обогатен с кьошкове. Най-хубавите образци на този архитектурен вид са украсени с изящни дърворезби, плъзнали не само из вътрешната част на дома, но и по фасадата.

През втората и третата четвърт на XIX век се оформя облика и на *шуменската затворена зряловъзрожденска къща*. Тя е изградена по каменно-паянтовата технология и в центъра на жилищния ѝ етаж стои салонът, към който се подхожда чрез долепена към една от стените стълба. В някои от запазените образци влизането в стаите става през врати, разположени в скосените ъгли на салона. Красиво оформените кьошкове и богатата вътрешна орнаментация придават допълнителна топлина и уют на не толкова просторните, но подчертано функционални шуменски възрожденски къщи. Лишени от показността на пловдивските и копривщенските къщи, по-грубовати и по-непретенциозни, жилищата на заможните шуменски българи съперничат по своето удобство и богати вътрешни подредби на най-високите за времето си архитектурни творения.

В района на *Подбалкана и Средногорието* се срещат няколко регионални разновидности на каменно-паянтовата къща — Копривщенска, Карловска, Казанлъшка, Панагюрска. До средата на XIX в. жилищната архитектура в тези богати възрожденски селища следва класическите форми на дву- и триетажната градска къща с тенденция за намаляване на чардака за сметка на увеличаващ се брой стаи, предназначени за битови нужди. В периода на Високото възраждане най-представителните жилища в споменатите селища са строени по модела на Пловдивската симетрична къща. Издигнатата през 1845 г. Каблешкова къща в

Копривщица настойчиво съперничи на най-удобните и красиви тогавашни пловдивски къщи. При нея, както и при редица други копривщенски жилища, симетричното разположение на стаите е съчетано с художествени резби по таваните и кьошковете, със стенописни композиции по стените на големите одаи, с богата външна украса. Високи постижения бележат народните архитекти и при изграждането на редица затворени къщи със симетрична планова схема в Карлово, Пазарджик, Брацигово.

Родопската каменно-паянтова къща е развита на височина. При триетажния ѝ вариант камъкът е завладял както приземния, така и първия надземен етаж. Поради специфичните планински условия приземният етаж на родопската къща изпълнява функциите на двор, в който се прибират животните и селскостопанския инвентар. На жилищните етажи основните помещения се подреждат около чардака. Част от родопските къщи разполагат с две помещения с огнища — обстоятелство, което определено усложнява вътрешната архитектура. В периода на Високото възраждане родопската къща се развива по посока на затворен архитектурен модел и симетрична конструкция на жилищния етаж. Уникални образци на този архитектурен тип са съхранени в Смолян, Батак и Брацигово. Техният външен вид се отличава с раздвиженост на формите и богатство на фасадните композиции. При все че са претоварени с еркери и фронтони, фасадите успешно демонстрират симетричния планово-композиционен модел на постройката. Наклонените терени създават предпоставки за формиране на неповторими архитектурни ансамбли от наперените и устремени към небето родопски къщи.

Най-ярки възрожденски образци на *пиринската каменно-паянтова къща* са съхранени в град Мелник. С цел преодоляване денивелацията на стръмните склонове първият етаж на мелнишката къща е затворен от към страната на терена и се използва за маза, склад, изба или обор. Дълбоки стрехи и малки балкончета обогатяват визията на елегантната вертикално ситуирана жилищна сграда. Характерните черти на този тип къщи личат добре в запазените и до днес Кинцарова и Пашова къща в живописното пиринско градче. Културно-историческата стойност на споменатите мелнишки къщи е свързана както с тяхната сложна архитектоника, така и с факта, че те са издигнати относително рано — в средата на XVIII и в началото на XIX век. Извън Мелник каменно-паянтови къщи се срещат в Разлог и Якоруда. Под влияние на каменната къща, характерна за съседно Банско, жилищата в последните две селища се отличават със сключено улично застрояване, бялоизмазани фасади и отворени към вътрешните дворове чардаци.

Оформила своя облик под влияние на цариградски образци, *черноморската каменно-паянтова къща* по правило е затворена дву- или триетажна постройка. Варна, Несебър, Созопол, Поморие, Ахтопол — това са част от селищата, в които има запазени и реставрирани типични постройки от този представителен тип. Приземният етаж на черноморската къща е каменен с широки порти, обърнати към улицата. Етажът е положен върху масивни дървени колони, разположени така, че да не пречат приземието да се използва за присъщите си стопански и складови функции — складиране на вино и вода, сушене на риба, прибиране на риболовните принадлежности, занаятчийски дейности или търговски операции. Най-открояващият се белег на този архитектурен тип е дървената обшивка на паянтовия етаж. Този допълнителен дървен обков се е наложил като необходима изолация от влагата и пронизващия морския вятър.

Добре развити планови схеми на черноморската къща се наблюдават в жилищата на Панайот Мусояни в Несебър и на Ана Трендафилова в Созопол. При тях жилищният етаж е П-образен, като стаите са подредени около широк салон. Към втория етаж водят обикновено две стълби — официална и вътрешна. Жилищните помещения са обогатени с ниши и украсени с дърворезби. Тук безспорно трябва да се отбележи, че голяма част от най-представителните черноморски къщи принадлежат на гръцкия обществен елит, доминирал плътно в района до края на XIX век.

Макар и значително по-слабо разпространена, *иззиданата изцяло от камък къща*, се откроява като отделен тип възрожденско жилище. Скъпото и тежко за изпълнение каменно строителство е присъщо на Банско и прилежащия му регион. Последното обстоятелство дава основание на Т. Златев да нарече споменатия архитектурен тип "пиринска каменна къща". Традиционната пиринска къща е двуетажна. Тя е градена от местен камък и стабилизирана чрез дървени пояси (сантрачи). Едното ѝ лице е обърнато към улицата. То е прорязано от големи талпени врати и малки прозорци. Другото лице е обърнато към двора. В някои случаи то е паянтово или дървено. Чардакът е отворен към вътрешния двор и от него се влиза в отделните жилищни помещения — къщи, гостна одая, соба. Каменната фасада придава сдържана строгост и полукрепостен вид на запазените до днес възрожденски жилища от споменатия тип в Банско — Веляновата, Тодевата, Хаджигригоровата, Сирлещовата къща.

Две изцяло каменни къщи са запазени и в с. Арбанаси — къщата на поп Панайот и къщата на Русевич. Приема се, че в конструктивните схеми на тези къщи намира отзвук старата традиция на търновската средновековна къща. Без да се различават коренно по плановата си подредба от типичните за Арбанаси дървени къщи, двете каменни жилищни постройки се открояват със своята стабилност, със суровия си вид и непристъпния си характер.

Безспорно най-високите достижения на възрожденската жилищна архитектура намират израз в *пловдивската симетрична къща*. Повлияна силно от аналогични гръцки образци, характерни за жилищната архитектура на Одрин и Цариград, пловдивската къща е тясно обвързана и с българската културна еволюция през XIX век. Върху нея безспорно слага отпечатък и амбицията на най-заможните фамилии да въведат в ежедневието си поне част от модерните удобства и правила на европейския бит. Най-ярките образци на споменатия архитектурен тип са къщите на Димитър Георгиади, Аргир Куюмджиоглу и Никола Недкович, както и известната Ламартинова къща в Пловдив. Всички те са дву- или триетажни като жилищните стаи на етажите са разгърнати по една или две оси на симетрия. Най-представителен обикновено е вторият етаж, на който около просторен салон са подредени основните помещения — спални, гостни, кухни, санитарни възли. Помещенията са мебелирани по европейски образец и богато украсени с дърворезби и живописни пана. Умелите майстори са положили богатите пловдивски къщи в просторни и изпълнени със зеленина дворове, на чиито фон обемната постройка олеква и плавно разстила разчупената си фасада, украсена обикновено с фронтони, колони, ненатрапващи се еркери, леко изпъкнали стрехи.

Обществени сгради

Възрожденската градска среда почти не наследява български обществени сгради от ранните векове на османското владичество. Това обстоятелство се дължи на относително слабата разгърнатост на българските институции, присъщи на предвъзрожденския период. Специалистите по история на архитектурата открояват три основни вида обществени сгради, утвърдили своя облик в периода на Възраждането — *часовниковите кули, ханове и училищата*.

Още през първата половина на XVIII век в Мелник, Пещера, Русе и Етрополе са издигнати *часовникови кули*. Тяхната основна функция е периодически да дават камбанен сигнал за точния час — обстоятелство, осигуряващо регулярност на дейностите в стопанската зона на селището. Най-големият брой часовникови кули по българските земи са построени в края на XVIII и началото на XIX век — Шумен, Карлово, Габрово, Сливен, Елена, Враца, Плевен и др. По приблизителни данни, за целия доосвобожденски период в българските селища са извисявали ръст около 40 часовникови кули.

Архитектурната форма на часовниковата кула представлява каменна призма с вертикални и леко прибиращи се нагоре ръбове. Височината варира от 10 до 15 м. Неразчлененото каменно тяло е увенчано с островърха надстройка, която е направена изцяло от дърво или по технологията на паянтовия градеж. В някои от случаите (Шумен, Трявна, Габрово) в подножията на кулите има иззидани чешми, украсени с пищни каменни пластики. Специфична символика носи кулата в Банско, извисяваща ръст на височина от 29,5 м. Тази кула има двояка функция — освен отброяването на часовете, тя изпълнява и ролята на черковна камбанария. Така, чрез изящното си присъствие в центъра на красивото пиринско градче споменатата кула свързва в едно стопанските постижения и обществените стремления на Възраждането.

Хановете-страннноприемници наследяват османската традиция за строеж на масивни керван-сараи, приютяващи по пътищата търговци, поклонници, пътешественици. През XVIII и XIX век в част от просперираците селища по етническата ни територия се появяват ханове, издигнати и стопанисвани от българи — Карлово, Търново, Сливен, Шумен, Враца и др. По отношение на своя архитектурен облик, хановете са относително еднотипни постройки. Те представляват масивни каменни двуетажни сгради, издигнати около вътрешен двор. Отделени от околната архитектурна или природна среда с масивни порти и високи зидове, хановете са строени така, че да осигуряват максимална защита на отседналите в тях хора. Първият им етаж обикновено е предназначен за складове за стоките и обори за животните, докато вторият е разчленен на малки стаи, приютяващи пътниците. Част от помещенията в някои от хановете са давани под наем на занаятчии или търговци за осъществяване на специфичната им дейност. Една от най-красивите възрожденски постройки от споменатия архитектурен вид е ханът на хаджи Николи Минчооглу, разположен на Самоводската чаршия в Търново (1858 г.). Той е плод на творческия гений на майстор Колю Фичето и представлява раздвижена триетажна сграда, решена в лаконичен стил и свързана по неповторим начин със стръмния скат, върху който е положена.

Обликът на типичната за Възраждането сграда на *взаимно училище* се оформя към средата на XIX век под въздействие на жилищната архитектура. В реставриран вид до днес са запазени около 20 сгради на училища от този вид — Сливен, Трявна, Севлиево, Кюстендил, Елена и др. Следвайки конструкцията на присъщата на съответния регион къща, взаимните училища се отличават с голямото учебно помещение, заемащо около 2/3 от площта на цялата постройка. Останалите помещения са предназначени за притютяване на учителя, който в повечето от случаите не е местен за съответното селище човек.

Малко по-различни композиционни принципи залягат при изграждането на *класните училища*. Поради необходимостта от няколко равни по обем учебни стаи, този тип училищни сгради обикновено са строени по модела на пловдивската затворена симетрична къща. Класически примери в това отношение са сградите на училищата в Копривщица, Търговище, Шумен, Карлово. По-голяма част от познатите по исторически извори или съхранени до днес възрожденски класни училища са разполагали със салон, в който се организират годишните публични изпити или театрални постановки. В една от по-малките стаи периодически заседават училищното настоятелство и учителският колектив. Някои от по-големите стаи са приспособявани за нуждите на читалището. Поради ангажираността на част от учителите с революционна пропаганда в извънучебно време сградата на класното или взаимното училище често се оказва място, където заседава революционният комитет или където в тайна доба се обсъждат бунтовническите инициативи на емиграцията. Така училищната сграда се оказва средоточие на практически всички основни образователни, културни и политически начинания на възраждащото се общество.

Църковна архитектура

Промените в облика на църковната архитектура през XVIII и XIX век са продиктувани от все по-плътното ангажиране на църковната институция с политическите тенденции в развитието на възрожденското общество. Запазвайки старолавната си позиция на естествен стожер на съответната православна общност, през Възраждането храмът се натоварва и с редица граждански функции. От друга страна, замогването на българските градски и селски общини създава предпоставка за широкомащабно разгръщане на църковно строителство. Например, само в Добруджа през доосвобожденската част на XIX век са построени или обновени над 100 български православни храма. В хода на интензивното строителство на храмове се очертават съществени промени в предпочитаните архитектурни модели.

Още към средата на XVIII в. се забелязва преход от присъщата на ранните векове на османското владичество еднокорабна черква към *трикорабната псевдобазилика*. Сред най-стойностните образци на споменатия архитектурен тип от това време се открояват черквите "Св. Никола" в Мелник (1756), "Св. Троица" в Русе (1764), "Св. Никола" в Плевен (1796) и др. В сравнение с еднокорабните, трикорабните храмове са по-просторни, по-представителни и по-сложни за изпълнение. През XVIII век те нямат купол, а трите кораба са разположени под двускатен покрив (откъдето идва и наименованието им *псевдобазилика*). Вътрешното им пространство е разделено от два реда по пет, шест или седем колони, крепящи полуцилиндричните сводове. Неделима част от вътрешната архитектура на трикорабните псевдобазилики е разположеният в наоса дълбок балкон (емпория), който изпълнява ролята на женско отделение. Олтарната част

също се променя по посока на обем и представителност. Издигайки се над нивото на наоса, от запад тя е отграничена от представителен иконостас, а в източната си част завършва с една или три абсиди В повечето случаи в западната страна на храма е разположен притвор, към който отвежда отворена или затворена предхрамова част (екзонартекс). При все че външният вид на този тип храмове е подчертано лаконичен, в много от случаите екзонартексът е увенчан с ненатрапчива колонада и украсен с изискани пластични детайли.

Описаният архитектурен модел намира най-съвършената си реализация в редица храмове, строени през 30-те години на XIX век — "Св. Неделя" в Пловдив (1831), "Св. св. Петър и Павел" в Котел (1836), "Успение Богородично" в Елена (1837), "Св. Богородица" в Пазарджик (1837). Споменатата пазарджишка черква е една от най-монументалните култови сгради на Възраждането — трикорабна псевдобазилика с триделен притвор. Тя е проектирана и издигната от брациговския майстор Никола Томчев Устабашийски. В нейната история има любопитен момент, който си струва да бъде отбелязан. Тъй като средствата, събрани от общината за издигането на храма, са изчерпани в хода на строителството, през 1840 г. местните еснафи стават гаранти за заем в размер на 170000 гроша, взет от виенска банка. Тези пари са предназначени за зографисването, изработването на олтара и за вътрешното обзавеждане. Така пазарджишките еснафи залагат престижа и приходите си в името на съществена обществена инициатива — доведена, разбира се, до успешен завършек.

Едни от най-представителните трикорабни псевдобазилики са издигнати през 40-те години на XIX в. от майстор Димитър Сергюв от Трявна. Той е автор на черквите "Св. Георги" в Трявна (1850), "Успение Пресветия Богородици" в с. Енчовци, Тревненско (1849) и "Успение Пресветия Богородици" в Ески Джумая (Търговище). Отличаващата се със своя монументален вид, богато разчленена от арки, колони, ниши и странични прозорци, споменатата търговищка черква е окачествена от арх. Николай Тулешков като "една от най-хубавите възрожденски църковни сгради из всички български земи", представляваща "върхова форма в развитието на трикорабните псевдобазилики".

През втората четвърт на XIX век все повече майстори започват да увенчават храмовете с *куполи*. Първоначално куполът се явява естествена добавка на трикорабната черковна сграда. Разположен в средния кораб и стъпил върху шест колони, този традиционен елемент на православната култова архитектура постепенно започва да доминира и да диктува конструктивните решения на най-красивите късновъзрожденски черкви. Някои по-вещи архитекти дори се връщат и към класическата кръстокуполна форма. Голяма част от храмовете, издигнати или обновени през последните предосвобожденски десетилетия, са снабдени и с камбанария. В някои случаи тя е включена в архитектониката на черковната сграда, а в други е издигана допълнително в близост до нея.

Сред куполните черкви, строени през 50-те, 60-те и 70-те години на столетието, се открояват храмовете "Св. св. Кирил и Методий" в Свищов (1872), "Св. Богородица" в Габрово (1866), "Рождество Богоридично" в Елена (1865). Уникална по своята архитектура е издигнатата през 1863 г. черква "Св. Неделя" в София. Тя е сложна многокуполна постройка, проектирана и реализирана от брациговския майстор Иван Боянин. Сред най-вещите майстори на уникални черковни сгради през Възраждането се откроява Колю Фичето. По негов проект или под прякото му ръководство са построени 18 черкви в Търновско и Габровско, изброени в *Таблица № 22*. Втъкавайки в църковните обеми конструктивни елементи, присъщи на жилищната архитектура, вещият архитект постига съвършени пропорции на изключително раздвижените си и хармонични църковни сгради. Най-съвършеното творение на легендарния майстор в областта на храмовото строителство е черквата "Св. Троица" в Свищов (1867). Със своя източен силует, с високите си куполи и с разчупената си фасада, споменатата свищовска черква създава приятно чувство за уют и извисеност.

Таблица № 22
Черковни сгради, издигнати или проектирани
от първомайстор Колю Фичев (1800-1881)[*]

Черковна сграда	*Период на издигане*
Съборната черква "Св. Преображение Господне" в Преображенския манастир	1835
Черквата "Рождество Пресветая Богородица" в Търново	1842-1844
Съборната черква "Възнесение на пророк Илия" в Плаковския манастир	1841-1845
Черквата "Успение Богородично" в село Присово, Търновско	1845-1846
Съборната черква "Св. Троица" в манастира "Св. Троица" около Търново	1846-1847
Черквата "Св. Димитър" в Лясковец	1848-1849
Черквата "Св. Марина" в Търново	1849-1850
Черквата "Св. Никола" в Горна Оряховица	1849-1852
Черквата "Св. Никола" в Дряново	1850-1851
Черквата "Св. Спас" в Търново	1858-1859
Черквата "Св. св. Кирил и Методий" в Търново	1860-1861
Черквата "Св. Димитър" в с. Горна Липница, Търновско	1863
Черквата "Св. Троица" в с. Овча Могила, Търновско	1864
Черквата "Св.Троица" в Свищов	1865-1867
Черквата "Св. Архангел Михаил" в с. Лесичери, Търновско	1870-1873
Черквата "Св. св. Константин и Елена" в Търново	1872-1873
Черквата "Св. Параскева" в с. Беляковец, Търновско	1873-1874
Черква "Живоприемний източник" в с. Дебелец, Търновско	1879-1880

Тук трябва да отбележим, че основната част от стотиците черкви, издигнати по етническата ни територия в периода на Възраждането, следват класическата линия на еднокорабната едноапсидна черковна сграда. Това важи в най-голяма степен за селските храмове, които са строени с по-малко средства и са удовлетворявали духовните нужди на относително малобройни енории. Същевременно, в някои селища, разполагащи с повече средства, дори и след налагането на куполната черква продължава строителството на познатата от предходните десетилетия трикорабна псевдобазилика. Като интересни образци от този архитектурен вид, издигнати през последните предосвобожденски десетилетия, могат да се посочат черквите "Св. Николай" в Разград (1860), "Св. св. Петър и Павел" в Силистра (1860), "Успение Богородично" в Каварна (1860), "Св. Георги" в Добрич (1864).

Мащабното черковно строителство, разгърнало се по българските земи през втората и третата четвърт на XIX век често впечатлява чужденци, пресичащи по една или друга причина Балканския полуостров. Ето какво отбелязва Феликс Каниц в книгата си "Дунавска България и Балканът" за осветената през 1870 г. севлиевска черква "Св. Троица": "Далеч от строги стилови закони, тя обединява византийски и западни елементи във въздействащи ефекти. Конструкцията ѝ се състои от продълговат правоъгълник и апсида за хора, и малък купол, а в предната част е поместено преддверие с три широко отворени свода, които носят надлъжно разчленен етаж. <...> Много хубаво изработени решетки от ковано желязо красят двата прозореца на страничните полета. Въздействието на главния фриз се усилва сполучливо от изпъкналите кръгли тухли, подобни на акротерии, а надпис под средното поле увековечава основополагането на постройката. <...> Гордо издигащата се нова черковна сграда показва най-ясно промененото положение на християнския елемент в българските градове от четири десетилетия насам." Последната констатация на прозорливия унгарски пътешественик е показателна за умението на тогавашните българи да вложат своето ново колективно самочувствие в трайни материали и да го откроят в малко еклектични, но приятни за окото и провокиращи духа художествени форми.

Да обобщим

Както през XVIII, така и през XIX век българското изобразително изкуство остава тясно обвързано с църковния канон и църковния храм. Независимо от това, най-изящните образци на църковната живопис (стенописи и икони) свидетелстват за трайна ориентираност на възрожденската култура към духовните ценности на модерната епоха. Постъпателно утвърждаващото се през втората и третата четвърт на XIX век светско направление в изобразителното изкуство е резултат от творческата активност на школувани в европейски образователни средища художници. Най-ранните високи постижения на възрожденското светско изкуство са свързани със жанра на кавалетния портрет.

Материалното замогване на множеството българи и присъщото на модерния човек желание за повече удобства в ежедневието променят в значителна степен архитектурната среда на възрожденските селища и домове. Традиционното еднsecurityноделно жилище се разчленява на няколко помещения. Българската възрожденска къща извисява ръст до два и три етажа, вътрешната ѝ среда се обогатина с редица битови удобства и художествени детайли. Натоварената с нови обществени функции обществена архитектура също коренно променя своя облик — утвърждава се архитектурният модел на училищната сграда; разширява се мрежата от ханове и други постройки със стопанско предназначение; черквите придобиват все по-монументален и представителен вид.

---

[*] Списъкът е съставен по данни, систематизирани от Николай Тулешков, в специално проучване, посветено на първомайстор Никола Фичев.

Библиографски ориентири

Ангелова, Рашел. Прогресивни традиции във възрожденската жилищна среда. София: Издателство на БАН, 1979

Ангелов, Валентин. Възрожденска църковна дърворезба: Семантичен анализ. София: Издателство на БАН, 1986

Баларева, Агапия. Градска музикална култура през Българското възраждане. – *Българско музикознание*, 1995, кн. 1

Божков, Атанас. Българската икона. София: Издателство "Български художник", 1984

Божков, Атанас. Българското изобразително изкуство. София: Държавно издателство "Септември", 1988

Българската архитектура през вековете. София: Издателство "Техника", 1982

Българско възрожденско изобразително изкуство: Някои аспекти и проблеми. София: Издателство на БАН, 1985

Василиев, Асен. Български възрожденски майстори. Живописци. Резбари. Строители. София: Издателство "Наука и изкуство", 1965

Василиев, Асен. Ерминии. Технология и иконография. София: Издателство "Септември", 1976

Възрожденски художници. София: Издателство на БАН, 1956

Генова, Елена. Църковните приложни изкуства от XV-XIX век в България: Златарство, миниатюрна дърворезба, везба. София: Издателство "Арт&Арт", 2004

Генчев, Николай. Българската култура XV-XIX век. София: Университетско издателство "Климент Охридски", 1988

Гечев, Минко. Просветно строителство: Училища през XVIII-XIX век: Образци и постижения. София, 2001

Динова-Русева, Вера. Формиране на светските жанрове в българската възрожденска живопис и графика. — *Изкуство*, 1979, кн. 10

Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. 1. А-Л. Т. 2. М-Р. София: Издателство на БАН, 1980, 1987

Златев, Тодор. Българската къща през епохата на Възраждането. София: Издателство "Наука и изкуство", 1955

Златев, Тодор. Българският град през епохата на Възраждането. София: Издателство "Наука и изкуство", 1955

Иванова, Благовеста. Изображение и идея в портрета в българското възрожденско църковно изкуство. – *Родина*, 1996, кн. 4

Коева, Маргарита. Паметници на културата през Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. София: Държавно издателство "Септември", 1977

Кожухаров, Георги, Рашел Ангелова. Пловдивската симетрична къща. София: Издателство на БАН, 1971

Кратка история на българската архитектура. София: Издателство на БАН, 1965

Лиова, Евгения. Българско възрожденско изкуство. София: Издателство "Български художник", 1978

Мавродинов, Никола. Изкуството на Българското възраждане. София: Издателство "Наука и изкуство", 1957

Панорама на възрожденските приложни изкуства. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1998

Прашков, Любен. Монументалната църковна живопис в България през XVIII и XIX век. В. Търново: Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 1998

Радкова, Румяна. Българската култура през Възраждането. – В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Рошковска, Ана. Европейски влияния в българското изкуство XVIII-XIX век. София: Издателство "Графика 19", 2000

Сугарев, Делчо. Българският двор през Възраждането. София: Издателство на БАН, 1993

Тулешков, Николай. Първомайстор Никола Фичев — живот и творчество (1800-1881). — В: *Първомайстор Никола Фичев — творец на Възраждането.* Сборник доклади от националната научна конференция, посветена на 200-годишнината от рождението на Първомайстора. София: Издателство "Арт & Арт", 2001

Цончева, Мара. Българско възраждане. Живопис и графика. София: Издателство "Български художник", 1962

"КЪДЕ СИ ВЯРНА ТИ ЛЮБОВ НАРОДНА?"
МУЗИКАЛНА КУЛТУРА И ТЕАТЪР

Фолклорна и църковна музикална традиция

Народната песен през Възраждането

Както през XVIII, така и през XIX век музикалната култура на българите е доминирана от фолклорната традиция. Народната песен е неделима част от трудовото ежедневие и от празничните обреди. В публикувания през 1859 г. от П. Р. Славейков очерк "Български народни притчи" е отбелязано, че хода на протяжната празнична верига от "Рождество до Сирни заговезни" почти ежедневно семействата си гостуват по роднински и по комшийски — "по дваж и по триж". Наредени край обсипаната с ястия трапеза, "те ще ядат, ще пият, ще приказват, ще пеят първо по-гласовитите от мъжете, после жените наред, че пак [в]секи един мъж със стопанката си" – и така до края на тържеството. Тясно свързаните с календарните и семейни празници обредни песни обогатяват възловите моменти на селското и градско ежедневие с многозначна символика и с красиви поетически и музикални мотиви. Песните от споменатите цикли по правило са неподатливи на въздействия от страна на постъпателно модернизиращата се обществена среда. Затова пък историческите и хайдушките песни претърпяват видима еволюция — предимно по отношение на фактите, около които се движи тяхната сюжетика. Част от записаните през XIX и XX век песни са конструирани около образи и обстоятелства, свързани с политически борби и освободителни инициативи на Възраждането — четнически прояви, антипатриаршески брожения, ярки личностни присъствия. Практически всички основни събития на националноосвободителното движение — от участието на българите в освободителните борби на сърби и гърци в началото на XIX век до Априлското въстание и Освободителната война, са отложени трайно в многовариантни народни песни.

Още по-любопитно е вплитането на народнопесенни мотиви и образи в най-високите образци на оригиналното поетическо творчество — напр. поемите "Изворът на белоногата" на Петко Славейков и "Хайдути" на Христо Ботев. Споменатата Ботева творба е интересна с това, че в нея хайдушката песен има статус на самостоятелен поетически субект; субект, който чрез своето велегласно всевластие чертае границите на българското етническо пространство.

Затуй му пее песента,
на Странджа баир гората,
на Ирин-Пирин тревата;
меден им кавал приглаша
от Цариграда до Сръбско,
и с ясен ми глас жътварка
от Бяло море до Дунав —
по румелийски полета...

При все че през втората и третата четвърт на XIX век възрожденското културно пространство постепенно е овладяно от градската музикална култура, народната песен продължава да бъде неделим компонент от делника и празника на българина. Тя присъства дори и в част от политическите начинания. Любопитно свидетелство в тази насока е регистрираното от тревненеца Цоно Захариев пристрастие на Васил Левски към фолклорната песен. Припомняйки си една от своите срещи с Левски в Тулча през 1866 г., Захариев пише, че двамата приемат поканата на местния свещеник да го посетят в дома му и след разговорите по народните дела "попяват" разни песни. "Васил пя повече народни песни" — споделя мемоаристът. Други извори също свидетелстват, че Апостола на националната революция е силно изкушен от народната песенност — още повече че самият той е надарен с добри певчески способности.

Отличаващо се с изключително многообразие на мелодиите и ритмите народнопесенното творчество очертава няколко музикално-диалектни зони, близки по своите географски граници до съответните говорно-диалектни територии. Споменатите зони са следните — Източна България, Централна северна България, Тракия, Родопите, Пиринско, Северозападна България и Добруджа. Народните песни във всяка една от тези области се отличават с локално музикално и поетическо своеобразие. През XIX век се забелязва тенденция за сближаване стиловите особености и звученето на част от песните. Тази тенденция е резултат от активизираните контакти в пределите на общонационалното културно пространство. При все това както през XIX, така и през XX век локалните особености на народнопесенното творчество се запазват в степен, създаваща предпоставки за поддържане богатството и многообразието на този неизчерпаем ресурс на националната ни идентичност.

Църковна музика

В съответствие с култовите традиции на източното православие, църковната музика присъства в значима част от богослуженията. Като повечето компоненти на богослужението, църковната музика е строго канонизирана по мелодичност, съдържание и начин на изпълнение. По правило, основните песенни компоненти на литургията се изпълняват от духовници и пригласящи им миряни — псалтове. Към някои от по-големите храмове са организирани и църковни хорове от момчета или мъже, пеещи добре и познаващи богослужебните канони.

Църковнопесенната подготовка на духовниците по правило се осъществява в килийните училища. Подчертано по-силна традиция в тази област имат манастирските килийни училища, в които по-вещите в богослужението монаси обучават готвените за духовни лица младежи в основните правила на църковното пеене. В края на XVIII век като централно средище за подготовка на църковни певци се утвърждава Рилският манастир. През 1816 г. рилският монах Йоасаф усвоява в Цариград правилата на създадената малко преди това невмена нотация на църковните песнопения. Автори на нововъведението са гърците Хурмузий Книгохранител, Хрисант от Медитоса и Григорий Протопсалт. По името на първия от тях новият модел на записване на църковните песнопения става популярен като *Хурмузиева реформа* След завръщането си в своята обител Йоасаф Рилски обучава над 20 музикално надарени момчета в правилата на църковното пеене и в умението на разчитат   Рилски се чете върху няколко ръкописни сборника, съхранени в библиотеката на Рилския манастир. В тези сборници се съдържат записи на нотирани с невми черковнославянски текстове. Те са съставени през второто десетилетие на XIX век и са предназначени както за учебни, така и за богослужебни нужди.

Споменатите сборници съдържат църковно-песенния репертоар на целия богослужебен кръг. Те са резултат от мащабната по обем и повратна по съдържание дейност на рилските монаси по превода от гръцки на черковнославянски и адаптирането на богослужебните текстове към новите музикални норми. Тази дейност дава основание на музиковедите да твърдят, че в началото на XIX век в Рилския манастир се е оформила музикално-певческа школа, изпълняваща общонационални функции.

Продуктите на преводаческите и музикално-творческите дела на монасите от Рилската църковнопевческа школа се разпространяват по българските земи бързо и леко. До към средата на XIX век нормите за църковно пеене на черковнославянски език са практически уеднаквени в по-голямата част от регионите, където действат локалните църковнопевчески школи — Търновска, Еленска, Сливенска, Солунска и Одринска. Така, по думите на Стефан Хърков, се поставят "основите на общобългарското национално културно поле в областта на църковната музика".

През 1851 г. Неофит Рилски завършва цялостен псалтикиен сборник, включващ както традиционни църковни песнопения, така и авторски мелодии. В трудоемката дейност по подготовката на сборника участват и други рилски монаси — Атанасий, Аверкий, Исай, Константин, Кирил. Сборникът покрива целия богослужебен цикъл с черковнославянски песнопения. Част от съставените лично от Неофит Рилски композиции се изпълняват и досега — полиелея "Раби господне", песнопението "Блажен муж" и др. Макар и в ръкописен вариант, Неофитовият псалтикиен сборник представлява съществен етап в еволюцията на черковнославянската богослужебна практика към средата на XIX век.

Технологията на книгопечатането предпоставя появата и разпространението на *печатни псалтикийни сборници*. Част от тези издания съдържат "сичкото презгодишно църковно богослужение", други имат по-скоро подборно-учебен характер и са предназначени за "псалниколюбците болгаре, които желаят да се научат совершено и лесно". В периода 1847-1849 г. сливенецът Николай Трендафилов съставя и издава пет псалтикийни книги с голям за времето си тираж. Текстовете на песнопенията са на черковнославянски език, а мелодиите са означени с невми. Друг съставител на псалтикийни сборници е Ангел Иванов от Севлиево. Под негова редакция през третата четвърт на XIX век излизат общо шест книги с богослужебни текстове и мелодии. В техните заглавия или подзаглавия изрично е отбелязано, че включените в съдържанието им песнопения са преведени "от елинский на славянский език".

Подчертано по-дистанциран от гръцката църковна традиция е известният педагог и издател Драган Манчов. Той на два пъти отпечатва сборник със заглавие "Църковно песнопение" (1854, 1873). И в двата случая обаче посочва, че съответното богослужебно градиво е "собрано и сочинено от разни певци". Поради сполучливо подбраното си съдържание и достъпния си за грамотните в тази специфична област свещенослужители характер, Драган-Манчовото "Църковно песнопение" придобива широка популярност във възрожденското общество.

Независимо че в периода на Високото възраждане в градската културна среда все по-плътно прониква светската музика, църковните песнопения продължават да присъстват неотклонно — както в богослужението, така и в образователните програми на килийни и светски училища. Съществуват преки изворови податки, че в много случаи на училищни тържества и общоградски празници, наред с училищни, звучат и любими църковни песни — "Достойно ест", "Многая лета" и др.

Освен духовниците, в църковнопесенните практики често участват и онези от учителите, които притежават необходимите качества и подготвеност, за да бъдат църковни псалтове. "Тогавашният учител — спомня си Никола Еничерев — помежду другите си познания непременно трябваше да знае и да може да пее в църква." Шуменецът Руси Коджаманов също бележи връзката между авторитета на преподавателите и музикалните им способности. "Всеки учител — пише след Освобождението Коджаманов — трябваше да знае добре черковното пеене, или както казваха старите, "да държи страна" в църквата." Последната способност по правило се възнаграждава с по-голямо заплащане. Откроените с високата титла "мусикос" педагози разчитат и на по-висок обществен престиж. Но не във всички случаи. В Пазарджик, например, е запомнен показателен случай. През 30-те години на XIX в. местната община наема за учител копривщенеца Грую Николов, който имал слава на добър "мусикос". Не след дълго новоназначеният учител е отстранен — не защото се е изявил като слаб преподавател, а защото владеел само гръцко църковно пеене и псалтувал в храма не на черковнославянски, а на гръцки език.

Някои от учителите ръководят и малки църковни хорове, които обогатяват музикалната среда на празничните служби. За подобна практика говори в мемоарите си казанлъчанинът Димитър Душанов. Той споменава, че в съзнанието му се е запазил образът на един от учителите му — Стоенчо Стамболов. "Стоенчо беше добър певец — разказва Душанов, — та всяка вечер имаше при него урок по пеене на няколко избрани гласовити ученици, които той приготвяше [да пеят] като хор в черквата във време на литургия." В Копривщица и Шумен нещата са положени на още по-стабилна основа. В правилника на копривщенското училище е отбелязано задължението на учителите "да научат учениците [на църковно пеене] и да им ся дават ред всякой празничен и неделен ден да пеят [в храма] или Херувимската песен, или причастен" (1849). В утвърдения през 1859 г. от Шуменската община документ "Длъжности на учениците в шуменските учебни заведения" е записано следното: "§ 22. Събота вечер, срещу неделя, или срещу друг някой празник, всичките ученици са длъжни да дохождат на църковно пение у училището и оттам — на вечерня у църква."

Дори и когато ангажира с изисканите си музикални форми младото поколение, църковната музика си остава трайно вкоренена в средновековната традиция. Това обстоятелство дава основание на част от възрожденските интелектуалци да поставят под съмнение нейната културна функция в условията на модернизиращото се общество. "Днешното гръцко черковно пеене — пише Д. Войников — <…> е далеч от [възможността] да има високото свойство на истинната музика. Какво може да ся отбра от едно пение монотоническо, което ся лишава от всякаква хармония и [няма] почти никаква мелодия? Това пение не би могло действително да внуши високите чувства на душата към Божественото." Тук зад неприкрития скептицизъм на влиятелния музикален деец личи колкото стремеж да се дистанцира от гръцкото църковно влияние, толкова и амбиция да тласне прохождащата новобългарска песенна култура в руслото на европейските музикално-творчески форми и музикално-изпълнителски практики.

Градска музикална култура

Училището и песента

По стародавна традиция, завещана от килийното образование, музиката присъства трайно в училищния живот на Възраждането. Независимо от светския си характер, много от новобългарските училища, съществували през втората и третата четвърт на XIX в., включват в програмите си църковно пеене. Освен в изброените по-горе случаи, има данни за присъствието на църковното пеене и в програмите на пловдивското училище "Св. 'св. Кирил и Методий", на търновското девическо училище, на плевенското класно училище, на училищата в Панагюрище и в Габрово.

От средата на XIX век нататък в някои от училищата се преподава нотно пеене — Копривщица (1850), Шумен (1858), Стара Загора (1860), Пловдив (1861), Свищов (1865), Самоков (1872), Болград (1873). През 1873 г. е съставен и първият ръкописен учебник по нотно пеене и солфеж. Негов автор е педагогът Петър Златев Груев, който по това време работи във Върбица (Шуменско), като междувременно композира девет училищни песни, пети в тамошното училище и в други училища от региона.

Постъпателното навлизане на граждански форми на културна комуникация дава тласък за появата и разпространението на *училищните песни*. По съдържание и по патос тези песни са свързани с идеологията и практиката на Просвещението. Техните текстове в повечето случаи са съставени от педагози – словотворци, а мелодиите са заимствани от близки по поетика европейски или гръцки популярни песни. В някои случаи мелодиите са композирани от вещи в тази област учители — Добри Войников, Добри Чинтулов, Никола Златарски, Петър Златев Груев и др. Училищните песни са задължителен атрибут на годишните изпити, на Кирило-Методиевите празници, на общоградските тържества. Специфичен дял от споменатия музикален жанр са песните, възхваляващи султана. Те са пяти от ученически хорове по села и градове във възлови моменти от развоя на църковния въпрос. В тях, с умилителното посредничество на звънките детски гласове, е търсен ефектът на умилостивяването на владетеля-сюзерен от размирническите и претоварени с политичност антипатриаршески действия на българите. Ето и откъс от една от най-популярните песни от споменатия тематичен кръг. Тя е съставена и разпространена непосредствено след прокламирането на Фермана за учредяване на Българската екзархия от 27 февруари 1870 г.

Ден тържествен! Празник всенароден!
Тържествувай Българский народ!
Ты черковно вече си свободен;
Свободен си, на царский живот.

Весели ся; въздай Богу слава;
Възвиси глас веч от жалост чист
И да екне по всичката Държава:
Да живей султан Абдул Азис!

Както цитираната, така и други популярни песни са изпълнявани предимно от училищни хорове или ученически певчески групи. Има данни за съществуването на такива хорове в Габрово, Никопол, Копривщица, Цариград, Шумен, Свищов, Стара Загора. Тези хорове са ръководени от учителя по музика. Някои от тях изпълняват не само едногласни, но двугласни и многогласни песни. Освен в изброените по-горе случаи, ученическите хорове освежават с музикално многоцветие и някои по-специфични възрожденски прояви. Например, сбирките на старозагорското ученическо дружество задължително били отбелязвани със специално съставения за нуждите на дружеството марш, чиито текст започвал със следното многозначно изречение: "Младите сили могат планини да съборят."

Специални песни са съставяни и изпълнявани при посещението на български владици в митрополитски средища или в други градове. В началото на 1872 г. в Русе при посрещането на екзарх Антим I за пръв път прозвучава светска хорова песен — "Ой, ти, българский народе". В бр. 23 на сп. "Училище" от 17 януари 1873 г. е публикувана "Песен, изпеяна от учениците при посрещането на българския владика [Симеон] в Шумен. Нагласил Д[имитър] К[онстантинов]." Пак през 1873 г. с Чинтуловата песен "Ти, вечно пътниче" е посрещнат първият български митрополит на Сливен Серафим. Любопитно в този случай е обстоятелството, че мелодията на "Ти, вечно пътниче" е заимствана от популярната песен на Жуковски "Боже, царя храни".

В спомените си Илия Р. Блъсков отбелязва, че училищните песни упражняват магнетично въздействие върху обществото. Те привличат "множеството граждани да идат в училището, дето с благодарение слушаха от учениците песни, а от учителите проповеди." Макар и с прекомерно умиление, възрожденският учител квалифицира училищните песни като "едни от главните украшения на тържествените дни".

Част от училищните песни са публикувани още преди Освобождението — не само със словесния си, но и с нотния си текст. Първата публикация от този род е направена през 1846 г. В гръцкия псалтикиен сборник "Антология" са включени записаните с невми "Четири български училищни песни", чиито автори са пловдивските учители Петър Куртович Чалоглу и Георги П. Константинов. По-късно училищни песни са включени в "песнопойки", съставени от Йоаким Груев и от Петко Славейков. Училищни песни, съставени от Кръстю Пишурка, Добри Войников, Йоаким Груев, Васил Друмев, Михаил Буботинов и др. се появяват периодически по страниците на възрожденските вестници и списания. Някои текстове на популярни песни са включени в сборници "песнопойки", съдържащи и други песни от градския фолклор – любовни, обществени, хумористични. През 1867 г. Хр. Г. Данов отпечатва книгата "Песни, пеяни в различни случаи у българското в Пловдив училище". Тази книга се превръща в наръчник и за други изкушени от музикалното изкуство педагози, които от практиката си са установили високата дидактическа сила и нравствено-коригираща способност на песента.

Бунтовни, любовни и други градски песни

Най-ранните възрожденски песни, свързани пряко с радикалните движения на българите за национална независимост, се появяват през 40-те години на XIX век. Тези песни са функционално подчинени на революционния подем, белязал политическата история на нацията в периода 1841-1843 г. Значима част от най-популярните песни от този цикъл са свързани с творческата активност на сливенеца Добри Чинтулов. Приема се, че една от най-хубавите Чинтулови песни "Къде си, вярна ти любов народна" е създадена под въздействие на слуховете за подготовката на Втория браилски бунт (1842). Музикален образец на мелодията, с която се запява "Къде си вярна ти любов народна", е революционен химн от времето на Гръцката революция. Без да е в типичния за бунтовните песни маршов такт, споменатата Чинтулова песен звучи бойко и мобилизиращо. Затова едва ли е случаен фактът, че през 1865 г. тя е популяризирана във френско списание, като преводът ѝ получава многозначното заглавие "Български национален марш".

През 1843 г. Д. Чинтулов създава най-известната си бунтовна песен "Стани, стани, юнак балкански". Сам поетът пригажда ритмичното стихосложение към мелодията, с която и до днес се пее този революционен химн. През 1862 г. е създадена и песента "Вятър ечи, Балкан стене". По текстовата и музикалната си структура тази песен напомня руската песен на поета декабрист Ф. Глинка "Не слышно шуму городского".

Със своите призивни интонации, с маршовия си характер и с класическите си хармонични параметри Чинтуловите песни се превръщат в реални компоненти на политическото бунтовничество, овладяло най-радикалните среди от възрожденското общество през 60-те и 70-те години на XIX век. Те са пяти както на тайни комитетски сбирки, така и в хода на Априлското въстание от 1876 г. Още по-любопитно е подмолното им проникване в легални изяви — театрални постановки, еснафски събирания, общоградски тържества. Колкото и невероятно да звучи, на връх Великден през 1873 г. в Одринската българска църква младежи в съпровод с градския духов оркестър събират овациите на възторжената публика с изпълнение на песента "Вятър ечи, Балкан стене". Пак през 1873 г. организираната в Стара Загора от Петър Иванов Музикална дружина репетира и изпълнява пред публика някои от Чинтуловите бунтовни песни ведно с някои по-малко известни песни с политическо съдържание. При все че само подемането на популярната мелодия представлява знак за идентификация с революционните идеали на нацията, през първата половина на 70-те години зачестяват публичните изпълнения на неизгубилите и до днес своята въздействена сила музикални творби на Д. Чинтулов.

През третата четвърт на XIX век се разширява както броят, така и обхватът на песните с бунтовно съдържание, печелещи сърцата на българите с директни революционни призиви. През 1861 г. Константин Попов (Търновски) съставя "марш български". Маршът е изпълняван от "музикалната банда" в Браила, "за да посъживи слушателите българи". След преминаването на родна земя през юли 1868 г. четниците на Хаджи Димитър и Стефан Караджа пеят песен, композирана по стихотворението на Димитър Великсин "Позив към всички българи за освобождението на отечеството. Българский бунтовнически марш". Част от революционните стихове на Л. Каравелов, Хр. Ботев, П. Иванов, Хр. Мавридов, Т. Икономов скоро след публикуването си се запяват с мелодии на популярни песни. При все че по-голямата част от възрожденските бунтовни песни се пеят с маршови мелодии, Николай Кауфман констатира, че има още три типа мелодии на революционни песни — романсови мелодии; мелодии, близки до народната музика; мелодии, повлияни от бавната турска песен.

Подчертано натоварена с революционни песни е бунтовната 1876 г. Недвусмислени документални свидетелства потвърждават, че делегатите на Оборищенското събрание пеят песента "Ей, народ поробен, що си тъй заспал", чиито текст е съставен от Ст. Стамболов. Още по-широка популярност придобива Стамболовата песен "Не щеме ний богатство, не щеме ний пари", пята от Ботевите четници на Козлодуйския бряг и от българските доброволци, участвали в сръбско-турската война (1876). Непосредствено след потушаване на Априлското въстание широка популярност придобиват песенните варианти на част от Вазовите стихотворения, публикувани в сбирката "Пряпорец и гусла" (1876) — "Песен на панагюрските въстаници", "Тих бял Дунав" и др. Припомняйки си след Освобождението напрегнатите времена на Източната криза, Ив. Вазов пише следното: "В 1875 се начена революционно брожение. Под влиянието на новите революционни идеи аз почнах да пиша бунтовнически песни. <...> Едно стихотворение — "Боят настана..." <...> стана много популярно в Априлското въстание и бе пяно в цяла България."

През 1877 г., малко преди смъртта си, Л. Каравелов издава книгата "Нова песнопойка". В нея той включва някои от текстовете на придобилите популярност революционни песни — свои, на Хр. Ботев, на Ст. Стамболов и на Ив. Вазов. Така чрез един от последните си културни жестове кумирът на цяло поколение революционери прави опит да събере в едно книжно тяло представителна част от песенното богатство, което участва с мажорни мелодии и призивни слова във всичките бунтовни начинания на Високото възраждане.

Видим компонент на културната модернизация, набрала инерция в българското общество през третата четвърт на XIX век, е нелицемерното отношение към любовта като висша духовна ценност. Кога с шеговит и игрив тон, кога с философски проникновения, това отношение се култивира системно чрез *градските песни на любовна тема.* Заелият псевдонима си от името на най-сладкопойната птица поет Петко *Славейков* е възрожденският интелектуалец с подчертано значим принос за популяризиране на градските песни с любовно съдържание и еротични нюанси. Още през 1852 г. той публикува "Песнопойка или различни песни, сатири и гатанки на българский език за увеселение на младите". В сборника намират място както авторски стихотворни текстове, така и придобили вече известност песни като "Що си кахърна, мила душице", "Ах, прости ми, ой, душице", "С вярна клетва ме измами" и др. През следващите две десетилетия Славейков не спира да публикува — в календари, списания, сборни книжки и вестници — текстове на песни, центрирани около драматични или фриволни любовни сюжети. Едно от най-популярните начинания от този цикъл е книгата "Славейче или събрание на различни песни български и турски за разтуха на младите" (1864). В този непретенциозен сборник са включени преводни (от гръцки и турски език) градски песни и Славейкови любовни стихотворения. За улеснение при използването на книгата като песнопойка, след някои от текстовете са отбелязани мелодиите на съответната чужда песен, към която е адаптиран новонагласеният български вариант. Макар и не в пълна степен творческа, инициативата за побългаряване на градския фолклор е колкото навременна, толкова и полезна. Още повече, че с посредничеството на изкусния поет повечето от любовните и хумористични градски песни, заимствани от културния контекст на други народи, намират своя приличен новобългарски вариант — както в словесно, така и в музикално отношение.

Оркестри, музикални дейци, музикално-театрални прояви

В средата на XIX век в културното ежедневие на българите навлиза и съставеният по европейски образец *оркестър.* Появата на първите оркестри от споменатия тип по нашите земи е резултат от творческата активност на поданици на европейски държави, попаднали при различни обстоятелства на Балканите. През 1850 г. унгарският революционер –емигрант Михай Шафран организира в Шумен оркестър от 9 души чужденци. С цигулки, флейти и един контрабас споменатият оркестър изпълнява откъси от опери на Верди и авторски композиции на самия Шафран. Първите концерти са представени в края на същата година и в началото на 1851 г. пред отбрана публика в Търново и в Шумен.

Още през 1851 г., по настояване на влиятелния шуменец Анастас Стоянов, в града е организиран и оркестър от българи. Този оркестър също е ръководен от М. Шафран. В състава му влизат осем подготвени от Шафран музиканти, сред които със старанието и способностите си се откроява младият Добри Войников. Оркестърът изпълнява европейска танцова и оперна музика със странни за местната традиция инструменти — цигулка, китара, виола, контрабас. На 28 април 1851 г. анонимен дописник отбелязва в "Цариградски вестник", че шуменските младежи свирят "разни мъчни европейски" мелодии — кадрил, полка, валс, мазурка, чардаш. Обучението на музикантите се осъществява по доставени от чужбина учебни помагала. Любопитен момент от културната история на българите е неприкритата радост, с която шуменската публика слуша, а по-късно и сама припява мелодиите на популярни революционни маршове (включително и "Марсилезата"), изпълнявани от оркестъра. През 1861 г. ръководството на шуменския оркестър е поето от Добри Войников, под чието диригентство се изпълняват творби на европейски композитори, авторски композиции на самия Войников и обработени народни мелодии.

Оркестър за изпълнение на европейски инструментални пиеси и на откъси от популярни опери е организиран през 1860 г. и в Стара Загора. Негов ръководител е италианецът Фортунато, който подготвя няколко младежи да свирят на струнни инструменти. Скоро импровизираният оркестър започва да концертира пред местната българска общност. Музикално-концертната дейност в града е подета с нова сила през 1871 г. от завърналия се от учение в Белград старозагорец Петър Иванов. Освен че създава хор към църквата "Св. Никола" и оглавява местната Музикална дружина, сръбският възпитаник създава нов оркестър и популяризира пеенето и свиренето по ноти.

През 1862 г. в Разград също засвирва оркестър от 13 души. Сред музикантите се откроява Христофор Чалгаджиев, който е учил цигулка в Англия. В концертите на оркестъра участва и завършилата френски колеж Мюккерем ханъм, която притежава първото пиано в града. Концертите на разградския оркестър поддържат висок интерес към европейската музика и скоро в българското училище в града започват преподавания по нотно пеене и европейски танци.

В Сливен музикалното дело начева своето развитие през втората половина на 60-те години под тласъка, даден от полски емигранти. През 1866 г. засвирва модерен оркестър и в Габрово. През следващото десетилетие — за по-кратко или за по-продължително време — съществуват български оркестри в Пловдив, Свищов, Браила, Букурещ, Болград. Интересен момент от културната ни история е създаването на български ученически оркестър в Робърт колеж в Цариград. Формацията е оглавена от шуменеца Анастас Стоянов и придобива широка популярност сред амбициозното и интелигентно общество на разноезичните колежани.

С присъщия на всяко любителско начинание ентусиазъм първите оркестри по българските земи съдействат за формиране на най-обща представа за основните музикални форми и водещите музикални направления, доминиращи в европейската културна зона. Предпочитанието към по-достъпните форми и към по-леките за изпълнение жанрове е резултат както от липсата на стабилна местна традиция в областта на инструменталната музика, така и от нешлифованите вкусове на публиката. Трудностите, свързани с разпространението и възприемането на европейската музика, изхождат от ниската степен на популярност на пеенето и свиренето по ноти по нашите земи, както и от все още силната фолклорна традиция сред българите — и в селото, и в града. При все това през третата четвърт на XIX век присъщата на европейския културен контекст музика става близка и разбираема за все по-широк кръг просветени българи.

Сред личностите с конкретен принос за обогатяване музикалната култура на сънародниците си се откроява и интелектуалците със специализирано музикално образование. Единственият, за когото съществуват безспорни сведения, че е учил композиция, е *Никола Мутев* от Калофер. След като известно време следва в Римската консерватория, през 1849 г. той се установява в Болград. Там основава филхармонично дружество и подпомага създаването на духовия оркестър към Болградската гимназия. Приема се, че Н. Мутев е автор на две композиции — "Българска рапсодия" за малък оркестър и четири песни във фолклорен стил за висок глас и пиано.

Друг образован в областта на музиката българин е *Янко Мустаков* от Трявна. През 60-те години на XIX век той завършва музикалното училище в Букурещ и в периода 1862-1879 г. е учител по музика в Свищов. В крайдунавския град Я. Мустаков създава многогласен хор и любителски оркестър. За нуждите на своите оркестранти той закупува с лични средства три цигулки, виола и виолончело. През 1870 г. свищовският хор изпълнява четиригласна хорова композиция, написана от Мустаков и озаглавена "Опело на Христа". Тя се счита за първо явление от своя жанр в новобългарската култура. Интересно е да се отбележи, че най-ранните прояви на многогласно пеене не се посрещат особено радушно от свищовската публика. Воден от амбицията да привикне слуха на сънародниците си към изисканата естетика на многогласното пеене, Я. Мустаков периодично организира в читалищния салон хорови концерти, съпроводени с кратки беседи. В хода на

Освободителната война Я. Мустаков пише мелодии за популярни Вазови стихотворения, ангажирани с патоса на величаво-драматичните събития от националната ни история, разгърнали се в периода 1877-1878 г.

Привикването на възрожденската публика с нормите и формите на европейската музика до голяма степен е свързано и с *театралното изкуство.* При възможност градските любителски оркестри запълват антрактите на театралните постановки с приятни за ухото мелодии. "На театрално представление [в Калофер] — пише съвременник — <...> оркестър при театралната трупа начело с Димитър Баларя <...> свири мелодии от съвременни любовни песни из песнопойките на П. Р. Славейков, нови бунтовнически песни, ла и един мотив от "Травиата". Подобни музикални "добавки" са украсявали театралните постановки и в други градове. През 1872 г. при поставянето на "Многострадалната Геновева" в Габрово свирят "местните четворица музиканти". През 1870 г. споменатата драма е играна пет поредни пъти в Свищов, като музикалното оформление на спектакъла е поверено на Николчо Сопотненица, изкусен флейтист, известен по думите на Ив. Шишманов в цяла България (прототип на Вазовия герой Колчо Слепеца). Пак през 1870 г. на театралната постановка "Многострадалната Геновева" в Търново свири "правителствената музика", изпратена лично от мютесарифа и състояща се от 36 души "изкусни музиканти".

При някои от пиесите, представяни по импровизираните възрожденски сцени, по сценарий се полага изпълнение на песни или музикален съпровод. Например в края на поставяната в десетки селища драма "Многострадалната Геновева" актьорите пеят песен със заглавие "Зигфриде графе". Много често наред с актьорите запява и публиката, като понякога се стига и до извънсценарийни резултати подобни на този в Лясковец: "[След края на представлението] българите, като видели, че мюдюринът останал доволен от театъра — отпуснали му края и след изпяването на песента "Зигфриде графе" изпели и "Къде си вярна ти любов народна". Петър Кьорчев превел на мюдюрина, че това било любовна песен и тогава по желание на мюдюрина му я изпели още веднъж."

Разбрал от индивидуалната си творческа практика какво силно въздействие има хубавата музика върху публиката, още при съставянето на част от оригиналните и преводните си пиеси Д. Войников залага в тях музикални елементи. В подзаглавието на отпечатаната се през 1868 г. историческа драма "Покръщение на Преславский двор" е отбелязано, че новопоявилият се сценарий е "драма в четири действия, с пеяния и осем зрелища". Музикално-сценични "добавки" са предвидени в сценариите и на други две Войникови драматургични творби — "Възцаряването па Крума Страшний" и "Диманка". Пак по сценарий "музикални орнаменти" са заложени и в популярната Васил-Друмева драма "Иванко". Без да имат съществена сюжетна функция, песните, изпълнявани при поставянето на възрожденските драми, представляват по-скоро въздействени художествени илюстрации. В много от случаите тези илюстрации насочват умовете и сърцата на публиката към актуалното тежнение на нацията за политическо обособяване. Например, изпълняваната по сценарий в края на пиесата "Възцаряването на Крума Страшний" песен "Дей родът ми" е претоварена с открити патриотични послания. Заимствана от чешка комедия, тази песен се появява в два текстови варианта (съставени съответно от Тодор Икономов и от Добри Войников) и се пее с бодрата маршова мелодия на чешкия национален химн.

Българският възрожденски театър

Предтеатрални форми и ранни театрални прояви

През 1836 г. котленецът Анастас Кипиловски отпечатва преводната си обзорна книга "Кратко начертание на всеобщата история". Във връзка с конкретен исторически факт, интерпретиран в книгата, на преводача му се налага да поясни съдържанието на гръцката дума *театър.* Следвайки старата Софрониева традиция, Ан. Кипиловски отдава предпочитание на славянската дума *позорище*, но за да бъде по-ясен на читателите споменава и не особено сполучливото турско съответствие — *сеир.* Още по-големи трудности среща авторът при обяснението на думата *сцена.* Споменатите обстоятелства са показателни за факта, че през 30-те години на XIX век в българското публично пространство не функционира нито културният модел на театъра, нито някаква конкретна представа за същността на споменатия сценичен жанр. Констатираното положение се запазва практически до средата на XIX век.

Своеобразни предшественици на възрожденския театър са *училищните представления в диалогична форма*, подготвяни и реализирани от по-будни учители. По думите на учил при Петко Р. Славейков тревненец, по времето когато учителства в Трявна (1849-1853) амбициозният просветител съставя "сьчинения в стихове и разговорна форма". Заучени наизуст от питомците му, текстове се декламират пред публика – "на изпита или пък в черква". Подобна практика установяват и други възрожденски педагози — Йордан хаджи Константинов-Джинот и Добри Войников. От запазени в ръкопис или в периодични издания текстове на училищни диалози личи, че без да притежават статут на пълноценни драматургични произведения, тези предназначени за декламация пред публика текстове представляват своеобразни просветителски проповеди; тяхната основна цел е по-скоро "показ на знания, отколкото полет на фантазията" (В. Стефанов). При все това неумело режисираните училищни диалози (както и училищните тържества като цяло) съдействат за отделяне на "актьорите" от публиката, за оформяне на вкус към възпитаващото ума зрелище, за докосване до изкусителната магия на спектакъла. "В тия първоначални [училищни] изпити — свидетелства Илия Р. Блъсков, — <...> не съществуваше нищо ползотворно за учащите се, нищо непредничаво по учението; те си имаха само една вънкашна бляскавост, много по-нужна за тях времена." Макар и подчертано еднозначно, цитираното мнение намира потвърждение във факта, че част от най-ранните същински театрални постановки представляват училищни диалози, прораснали в едноактни пиески. Типичен пример за този тип "излаз" на театъра от сцената на училищното тържество е диалогизираната беседа "Разговор между трима ученика...", играна през 1860 г. от Добри-Войниковите ученици при раздаване на годишните награди в Шуменското училище. Споменатото културно събитие се случва четири години след първопоявата на театъра в националното ни културно пространство.

На 15 август 1856 г. учителят Сава Доброплодни, заедно с учениците си от Шуменското класно училище, поставя преводната комедия "Михал". Мястото на зрелището е повече от любопитно — "голямото салонче на Костовата ракиджийница" (В. Стоянов). На импровизираната сцена пред 100-120 зрители шуменските младежи всеотдайно се превъплъщават във фарсовата смехотвория на не особено извисената в художествено отношение комедия. "Представлението се даде [във] вечерно време — уточнява в мемоарите си Васил Стоянов — и от посетителите, по-младите, мнозина останаха до късно да се забавляват при свирането на музиката." Така, по един непринуден начин първата театрална постановка се прелива в типично за модерната култура градско музикално тържество.

В края на същата 1856 г. в Лом трупата на учителя Кръстю Пишурка поставя последователно две различни пиеси "Многострадалната Геновева" (на 28 ноември) и "Велизарий" (на 12 декември). От специално съставена за случая дописка, поместена в "Цариградски вестник", става ясно че представлението е играно в стаята на "общото взаимно училище". Липсвала специална сценография, но за сметка на това актьорите били дегизирани добре. "Костюмите били изработени от червен, зелен, жълт, син и бял американ. Шлемовете и щитовете — от мукава, облепена със златна книга; сабите и копията — дървени, изработени от ломски стругари по указания на Пишурка". И двете пиеси, играни в края на 1856 г. в Лом, са с входни билети, чиято цена би трябвало да покрие разходите по подготовката на спектаклите и да подпомогне училището.

Поставените през 1856 г. в Шумен и Лом представления остават единични театрални събития до началото на 60-те години. Следващото по хронология регистрирано събитие от този порядък е с дата 29 юли 1862 г. На този ден, в рамките на годишното училищно празненство, учениците на шуменския учител Добри Войников представят Молиеровата пиеса "По неволя доктор". В случая дори не става дума за пълноценен театър; учениците по-скоро рецитират текста — без декори, костюми и грим. През 1863 г. пак на импровизираната сцена на шуменското класно училище, Войников поставя кратки едноактни сценки на специално обособена сцена. "Актьори" са учениците, дегизирани в зависимост от ролите със съответно облекло, а сюжетите на непретенциозните "скечове" са обвързани със злободневни обществени теми от възрожденското ежедневие.

В периода 1863-1868 немногобройните театрални постановки са резултат предимно от творческата активност на българската емиграция. Само за първата година от съществуването си, учреденото през 1863 г. в Болград "българско театро" създава три сценични продукта, единият от които по стихотворния диалог на П. Р. Славейков "Иван и Стоян". На 24 януари 1866 г. емигрантът в Браила Д. Войников поставя написаната за нуждите на собствената му трупа пиеса "Стоян войвода". Няколко месеца по-късно същата трупа дава две последователни представления на придобилата по-късно общонационална популярност историческа драма "Райна княгиня". През 1867 г., под влияние на актуалните антиосмански прояви на част от радикално настроените политически лидери, Войников създава и режисира пиеса за трагичната смърт на войводите Никола Войводов и Цвятко Павлович. Особено плодотворна за браилската театрална трупа е годината 1868. Тогава на сцената на местния обществен театър е поставена пиесата "Покръщение на Преславский двор". Постановката е забележителна с това, че в нея участва Хр. Ботев и че за пръв път в националната ни театрална история две женски роли се изпълняват от жени, а не (както дотогава) от облечени в женски дрехи и гримирани като жени млади мъже. През 1868 г. цариградските българи също стават инициатори на няколко театрални прояви. Сред тях се открояват първото представление на Славейковата пиеса "Малакова" и постановката на "Райна княгиня", изиграна на 11 май от учениците в Робърт колеж под режисурата на учителя Петко Горбанов.

Макар и единични, българските театрални прояви до края на 1868 г. подсказват недвусмислено насоките в еволюцията на националната ни културна идентичност в пределите на тази интригуваща творческа зона:

- създаване на устойчиви творчески колективи за реализация на поредни сценични проекти;
- обогатяване на националната драматургична традиция с преводни, побългарени и авторски сценарии;
- приобщаване на все по-широки кръгове от българския елит към културната зона на театъра.

По отношение на последната тенденция, ясни знаци за ангажирането на все по-голям брой просветени българи с каузата на сценичното изкуство дава изходът от напрегнатата *вестникарска полемика по въпроса за вредата или ползата от театъра*. Полемиката е подета през лятото на 1866 г. от шуменския учител Тодор Икономов. На страниците на в. "Турция" нетърпящият възражение публицист настоява, че "театралните занятия действоват вредно на ученическия ум". С добре шлифованото си в хода на своето теологическо образование умение да води спор Т. Икономов намира привидно убедителни доводи в полза на своята теза, че "театралните занятия" вредят както на ума, така и на нравствеността. "Те — по думите на интелектуалеца — унижават нравственото достойнство на человека, като го научават да живее с кривения и с говоряне на лъжливи чужди думи." Цитираното крайно мнение среща многогласен отпор от страна на редица влиятелни дейци — П. Р. Славейков, Д. Войников, Ил. Р. Блъсков. Същински отпор на крайното Тодор-Икономово отрицателство обаче дава живата реалност — само за няколко години театърът се превръща за българите от единичен културен факт в популярно, добре познато и широко практикувано изкуство.

Театър и общество 1869-1878

В края на 60-те години на XIX век театралното изкуство придобива изключително широка популярност във възрожденското общество. От средата на 1869 до началото на 1871 г. по импровизираните читалищни сцени на близо 20 населени места еднократно или многократно са поставяни оригинални или преводни драматургични творби. Плевен, Свищов, Търново, Русе, Габрово, Казанлък, Сливен, Самоков, Разград, Ямбол — това са само част от градовете, чието българско население трайно се приобщава към интригуващите светове на театъра през споменатия период. Освен репертоарните шлагери "Многострадалната Геновева" и "Райна княгиня", любителските трупи представят и някои по-малко известни творби — "Момичешки разговори" от Димитър Душанов (Казанлък и Стара Загора), "Скъперникът" от Молиер (Сливен), "Стоян войвода" (Болград), "Зла жена" от Й. Ст. Попович (Калофер и Бяла Черква), "Ружица" от Тодор хаджи Станчев (Русе) и др.

През първата половина на 70-те години се оформят и водещите средища на театралното изкуство. Сред градовете с особен принос за развитие на възрожденската театрална култура се утвърждава Шумен. Шуменските театрали отдават предпочитание на българските пиеси. На сцената на двете тамошни читалища годишно се поставят по няколко драматургични творби. Съществуват безспорни свидетелства, че през 1871 г. шуменската публика се среща с "Криворазбраната цивилизация" от Д. Войников и с "Изгубена Станка" от Б. Манчев. Годината 1873 г. е запомнена с участието на Панайот Волов в главната роля на историческата драма "Възцаряването на Крума Страшний", а през 1874 г. с успех е поставена трудната за сценична реализация Васил-Друмева пиеса "Иванко, убиецът на Асеня I".

През 1870 г. театрална трупа е организирана и в Свищов. От протоколите на читалищното настоятелство става ясно, че само в рамките на м. февруари 1870 г. са изнесени 10 представления. Репертоарът на трупата в крайдунавския град е много разнообразен. В него, освен традиционните български пиеси, се открояват и класически заглавия като "Лукреция Борджия", "Меропа", "Ромео и Жулиета". За разлика от Шумен, където до сцената се допускат само мъже, в постановките на свищовските театрали участват и някои местни учителки. Позовавайки се на думите на своя баща — Димитър Шишманов, Ив. Шишманов отбелязва, че през 1874 г. "в един частен салон" свищовското женско дружество поставя написаната специално за случая пиеса "Добродетел и злоба"; постановката се откроява с факта, че целият актьорски състав се състои от дами.

В Търново през 1871-1872 г. читалище "Надежда" организира поредица от театрални прояви, режисирани от амбициозния учител Тодор Шишков. В Русе до 1872 г. драматургичната дейност се ръководи от черковно-певческото дружество, което през 1872 г. се слива с читалище "Зора". В богатия репертоар на русенските театрални дейци преобладават български пиеси. За драматургичните инициативи на българите в Силистра получаваме информация от дописка до в. "Право" от 13 март 1872 г. "Тука тези дни — съобщава дописникът — от нашите младежи са състави едно театрално дружество, което досега е представило 15 представления." В Цариград през 1871 г. български актьори любители играят на сцената на театър "Османие" открито антигръцката пиеса "Иванко, убиецът на Асеня I". Това обстоятелство става причина за арести на главните организатори и за разтурване на българското дружество "Просвещение".

В разширяващата се география на театралните центрове към средата на 70-те години се вписват редица малки селища, както и градове с по-късно обособила се българска общност — Варна, Харманли, Кюстендил, Чирпан, Свиленград, Елена, Горна Оряховица. Дори и в някои села по-будните младежи също организират любителски театрални постановки — Шипка, Жеравна, Михалци, Мусина, Беброво, Лясковец, Бяла Черква. Според обстоятелственото проучване на Ст. Каракостов, през последното предосвобожденско десетилетие театралното изкуство става познато и близко на възрожденската публика в над 60 селища по етническата ни територия. Омагьосана от силата на превъплъщението и от мъдрото иносказание на претоварените със страст и противостояния сюжети, възторжената възрожденска публика с детинска доверчивост попива посланията на току-що прохождащата ни национална драматургия. "Театралний дух — пише през 1873 г. в. "Турция" — от година на година са всява почти по всичките части на отечеството ни. Навсякъде току-речи българите са начевали да усещат вкуса на представленията."

В по-голяма част от градовете и селата основната *организация на театралните постановки* е поета от читалищата. На някои места се учредяват специални театрални дружества — Свищов, Казанлък, Стара Загора, Русе. По правило тези дружества не просъществуват дълго — след организирането на няколко представления те се разпадат и театралната дейност отново остава приоритетна задача на читалището. Фактически реализатори на представленията — актьори, режисьори, сценографи, гримьори, суфльори — са представителите на местната интелигенция. За зрителни зали в повечето случаи се приспособяват някои по-обширни учебни или читалищни помещения. По правило достъпът до залата се заплаща. Цената на билетите е различна, като варира от 1 до 5 гроша. В името на благотворителността част от по-богатите граждани заплащат и по 20 гроша за правото да гледат представлението от почетните първи места. От многобройни дописки във вестниците става ясно, че публиката добросъвестно заплаща полагащата се такса. Част от постановките донасят добри приходи на читалищните ръководства. В зависимост от конкретната ситуация тези приходи са насочвани към закупуване на учебници и учебни помагала за бедни ученици или към субсидиране на други читалищни дейности.

В повечето случаи *сцените*, върху които се разгръща драматургичната игра, са импровизирани. Понякога функциите на сцена се поемат от училищните подиуми, в други — актьорите играят върху специално скована от дъски игрална площадка. Когато има оркестър, той се разполага встрани от сцената. Свещи и газени лампи осветяват тесните сценични пространства. В изворите се съдържат сведения и за примитивни светлинни ефекти. "На предната страна на сцената — пише в спомените си Михаил Сарафов — бяха наредени лампи, на които пламъкът трябваше да се намалява, когато имаше нощ." Когато е възможно, сцената се отделя от зрителната зала със завеса. В Трявна завесата е от американ, на който е "нарисувана лира с четири струни". В Търново тя е от дебел плат, а в Свищов — от "гимиджийско платно". В Калофер и Панагюрище сцената е отделена от зрителната зала с черги. Декорите в повечето случаи са оскъдни. За аранжирането на интериорите се използват налични мебели, а природните картини се маркират условно, като се разчита предимно на въображението на зрителите. В някои градове с по-богати читалища театралната сценография придобива почти професионален облик. Поставената в края на 1870 и началото на 1871 г. в Сливен драма "Многострадалната Геновева" е подготвена със старание и вещина. "Салонът беше великолепно украсен с хубави картини — отбелязва в мемоарна статия съвременник — <...> и осветлен с множество висящи и стенни лампи. Сцената беше устроена с вкус и декорирана артистично от майстор Дживан, левантинец, преселен и задомен в Сливен <...>. С голямо изкуство той беше устроил най-вече пещерата, обкръжена с раковини, мъх и бръшлян, потока (ручея) който се извиваше твърде живописно по зелената морава, както и скалите, долината и дъбравата, които изглеждаха като натурални." В споменатото сливенско представление се използват и някои технически приспособления. В специално проучване В. Динова-Русева привежда факти за по-богата сценография на театрални постановки и в градовете Русе, Търново и Букурещ.

Костюмите на възрожденските актьори също представляват смесица от подръчни и специално изработени за случая дрехи. Пиесите със съвременни сюжети не създават особени затруднения, но историческите драми ангажират сценичните екипи с трудната задача за осигуряване на известна автентичност. В повечето случаи женските дрехи се взимат взаем от "жените от по-първите фамилии", но има запазени данни за специално ушити сценични костюми. Дрехите на боляри, владетели и войници са комплектувани от налични облекла или текстилни аксесоари. Понякога се подготвят специални сценични костюми — габровското представление на "Райна княгиня" е играно в шити за случая от сукно и кадифе дамски и мъжки костюми, чиято обща цена достига 3000 гроша. Понякога се прибягва до наемане на костюми от театрални трупи на други населени места. Реквизитът — бради, маски, шлемове, оръжия — е изработван от местните занаятчии. Има и куриозни случаи като този — при изпълнението на "Многострадалната Геновева" в Трявна субашът дава на актьорите "пушки, саби и пищови, които се съхранявали в конака за заптиите". Участниците в габровската постановка на "Райна княгиня" също ползват оръжие, взето взаем от местния гарнизон. "Саби за българската и руската войска вземахме от офицерите от турския гарнизон, който се намираше в Габрово" — свидетелства Райчо Каролев.

Независимо от непрофесионалния си характер и невисоките си художествени постижения, възрожденският театър се радва на широка популярност. Неумело режисираните и играни с предпоставено високопарие постановки печелят симпатиите на публиката въпреки непохватно конструираната условна действителност, едноизмерно скроените образи и натрапващите се внушения. Предполагайки качествено нов тип зрелищна култура, възрожденският театър дава силен начален тласък на прехода *от ритуалната към илюзорната действителност* — преход от обредни действия в реално време и пространство към сценични действия в условно време и пространство. Съществуват многобройни податки, свидетелстващи, че в началния етап от утвърждаването на театралното изкуство по българските земи публиката трудно адаптира съзнанието си към илюзорността на разигравaните на сцената сюжети. В много случаи непривикналите с условностите на театъра зрители възприемат като реалност измислените драматургични сюжети и скачат от местата си да спасяват от смърт своите любими герои. Другаде, разгневени от омерзителните постъпки на отрицателните персонажи посетители насочват към съответния актьор не само гняв, но и истинско оръжие. Така или иначе, в средата на 70-те години на XIX век театърът се превръща в неделима част от възрожденското ежедневие. Ведно с всичките парадокси и трудности, свързани с утвърждаването му, в последните предосвобожденски години изкуството на сценичната игра се оказва значим генеративен фактор в зоната на културното и политическо обособяване на нацията.

Да обобщим

Както през XVIII, така и през XIX век фолклорната и църковната песенност запазват функциите си на традиционни доминанти в пределите на възрожденската музикална култура. През втората и третата четвърт на XIX век първо църковната, а след това и светската песен навлизат трайно в образователните практики на новобългарското училище. Освен чрез училището, светската музика утвърждава своето присъствие във възрожденското културно ежедневие чрез оркестрите за "европейска" музика, чрез първите ученически хорове, чрез популяризирането на градските (любовни, революционни и хумористични) песни, чрез музикалното оформление на театралните постановки. Макар и навлязъл относително късно в културното ежедневие на възрожденското общество, театърът бързо спечелва симпатиите на доверчивата и жадна за ярки идейни и нравствени внушения публика. Поставяните по импровизирани сцени любителски драми и комедии формират усета на българина към модерната форма на заредената с висок естетически ресурс театрална зрелищност.

Библиографски ориентири

Братистилова-Добрева, Маргарита. Българската историческа драматургия през Възраждането. София: Издателство "Наука и изкуство", 1975

Братистилова, Маргарита. Театрално изкуство и фолклорна култура през епохата на Българското възраждане. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1995

Генчев, Николай. Българската култура XV-XIX век. София: Университетско издателство "Климент Охридски", 1988

Из историята на българската музикална култура през XIX и началото на XX век. Сборник [от] статии. София: Издателство на БАН, 1979

Каракостов, Стефан. Българският възрожденски театър на освободителната борба. От просвещение към революционна романтика, реализъм и революционна демокрация 1858-1878. София: Издателство "Наука и изкуство", 1973

Кауфман, Николай. Мелодиите на възрожденските ни песни. — *Български фолклор*, 1978, кн. 1

Крачева, Лили. Кратка история на българската музикална култура. София: Издателство "Абагар", 2001

Куюмджиева, Светла. Към въпроса за развитието и характера на църковната песенност у нас през епохата на османското владичество. – В: *Българската нация през Възраждането.* София: Издателство на БАН, 1980

Радкова, Румяна. Българската култура през Възраждането. – В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Стефанов, Васил. История на българския театър. Т. 1. От зараждането до 1878 г. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1997

Хърков, Стефан. Националната идея в българската църковна музика през Възраждането. – *Култура, църква и революция през Възраждането.* Сливен: Исторически музей – Сливен, 1995

Цанова, Павлина. Обособяване на градската музикална култура през епохата на Българското възраждане. — *Списание на Българската академия на науките*, 1983, кн. 2

ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ЕЖЕДНЕВИЕ

Възрожденският делник

Трудът

В съответствие с правилата и потребностите на традиционното общество основната част от ежедневието на българите през XVIII и XIX век е свързана със специфичните трудови дейности, присъщи на възрастното население от различните социални и професионални групи. "Залудо работи, залудо не стой" казва народната поговорка, свидетелстваща за убеждението на българите, че безсмислен труд няма. Споменатото убеждение намира израз дори и в наименованието на дните, предназначени за трудова дейност — *делници*. Според съставения през Възраждането речник на Найден Геров, думата "делник", означава "ден, в който се работи". По правило възрожденският българин не схваща труда като непомерно бреме, а по-скоро като източник на блага — "Който работи честно, ще живей по-лесно" (народна поговорка). Широко разпространената през XIX век народна песен "Прочул се Тодор болярин" дава израз на възгледа, че е възможно чрез труд да се забогатее и дори владетелят да оцени по достойнство спечеленото с почтени усилия богатство. Повикан при "царя" да дава обяснение за натрупаното имане, превърналият се от "сиромах" в "болярин" Тодор представя обрата в съдбата си така:

Изорах черни угари —
бащини ниви, дядови;
насеях царю от всичко —
даде го Господ, роди са,
роди са и намножи са <...>
Насипах, царю, хамбари,
хамбари жълти жълтици.
От там съм, царю, болярин!
Тогаз му царя продума:
— Халал да ти е богатството,
че си го с труд спечелил!

За възрожденския българин трудът има не само материална, но и естетическа стойност: "Работата краси човека, а мързелът го грози" (народна поговорка). Трудът е този, който облагородява личността, разхубавява девойките, осмисля ежедневието. Той дори осигурява подкрепа свише: "Труди се, мъчи се и Бог ще ти помогне" (народна поговорка). Дори и когато назовава мъчно постижимите неща "трудни", българинът влага в тази квалификация мисълта, че голяма част от същинските стойности на живота са плод на уникалната способност на човека да осмисля ежедневието си чрез труда като целенасочена физическа и психическа дейност.

Присъщото на българина трудолюбие е констатирано многократно от чужди пътешественици, обикаляли из земите ни в периода на Възраждането. Описвайки в края на XVIII в. Северна България, французинът Ф. Божур характеризира българските земеделци така: "Любовта към труда и вкусът към чистотата ги различават от другите жители на страната. <...> Това е най-добрата раса хора, които населяват Турция, или поне най-трудолюбивата и най-търпеливата." Аналогични твърдения се срещат и в пътеписите на Ами Буе, Алфонс дьо Ламартин, Сиприян Робер, Феликс Каниц. Като цяло чужденците са впечатлени от добре поддържаните ниви, от чистите домове, от обсипаните с цветя градинки и най-вече от всеотдайността, с която се труди българинът.

Поради преобладаващо аграрния характер на възрожденската икономика, основната част от населението се занимава със *земеделски труд*. Според проучванията на Н. Тодоров, дори и в градовете, около 20% от българите се прехранват от земеделие. При условията на преобладаващото ръчно производство земеделският труд на българския селянин отнема много време и сили. В ежедневните дейности по добиването на селскостопанската продукция са включени всички трудоспособни членове на семейството — дори и по-големите деца. В някои случаи по-богатите земеделци наемат ратаи за сезонни дейности. Значима част от дейностите — изораване, засяване, обработка на лозята, прибиране на готовата продукция, косене на ливадите — се извършват от мъжете. В районите с развито овцевъдство и говедовъдство грижата за големите стада също се пада на мъжете. Установили своите кошли далеч от родното селище, собствениците на големи стада от дребен рогат добитък прекарват голяма част от годината извън дома. В тези случаи почти цялата тежест на останалата земеделска работа пада върху жените от семейството и върху по-големите деца.

Според свидетелствата на френския пътешественик Пол Люка, българският селянин е отдаден ежедневно на земеделска работа. В началото на XVIII век чужденецът пътува из Пловдивско. Установил се за кратко в българско семейство, европеецът е посрещнат прелюбезно от жените, тъй като мъжете са по земеделска работа извън дома. Във връзка с това той отбелязва: "Удивително е, че мъжете им почти никога не са вкъщи; винаги са на полето да обработват земята, която при тях е от най-плодородните." Това, което чужденецът не е отбелязал, е плътната ангажираност и на жените в земеделските дейности. Жените, дори и когато имат деца на кърмаческа възраст, по правило участват както в жътвата, така и в събирането продукцията на другите земеделски култури — царевица, грозде, овощни видове, памук, лен, коноп, роза. Дори и коситбата не е считана за чисто мъжка дейност. Съществува цял цикъл от народни песни, възхваляващи трудовите усилия на девойки, които се занимават с тежката физическа работа по окосяването на ливадите:

Мома коси зелена ливада.
Като коси, три откоса кара:
първи откос — трева детелина,
втори откос — бял-червен трендафил;
трети откос — ситен ран босилек.

Основните женски задължения по поддържането на къщата, готвенето, грижата за децата, подготовката на зимнината се съвместяват с поддържането на зеленчуковата градина, засадена в близост до дома. Домашните животни също се отглеждат предимно от жените в семейството. Канонизирано в поговорка житейско правило, касаещо женските домашни задължения, гласи следното: "Къщата не стои на земята, а на жената". В типично женските домакински дейности отрано се включват и поотраснали девойки. В някои по-богати селски семейства жените разчитат на помощта на ратайкиче — момиче от бедно семейство, наето да работи срещу храна и подслон.

Градските жители, препитаващи се от занаяти и търговия, влагат не по-малко труд и инициативност на специфичните си поприща. Преобладаващо дребностоковият и ръчен характер на занаятчийското производство предполага лично участие на практически всички членове на съответния еснаф в трудовия процес. По правило майсторът работи наред с калфите и чираците, като неговите функции включват и контрол на производствения процес, пласиране на продукцията, закупуване на суровини, участие в общоеснафските дела. Най-тежко е трудовото бреме на чираците и калфите. В спомените си Киро Тулешков разказва подробно за битието на споменатото полунаемническо съсловие в Търново — град, в който преобладават трудоемки занаяти като абаджийство, кожухарство, астарджийство. "Животът изобщо по всичките занаяти на чираци и калфи е почти един и същ — разказва Тулешков. — <…> Не е имало определени часове за работене. Лятно време работели вечер, дорде се стъмни, а сутрин, щом се пукне зората, всички ставали и почвали да работят." Има случаи, когато, за да се изпълни поръчка, се работи и нощем — но само като изключение. Народната традиция повелява, че е нередно да се работи нощем —"Нощната работа — на деня смях".

Условията на труд в повечето случаи са подчертано неблагоприятни. Занаятчийските работилници обикновено представляват паянтови постройки с импровизирани прозорци и оскъдно отопление. "Оръдията на труда" са примитивни и предполагащи тежки усилия. Редът и дисциплината, поддържани от майсторите, не изключват дори и физически наказания. В повечето случаи чираците и калфите, които са от други градове или от околните села нощуват в помещенията, където работят, или в зле пригодени за целта стаи. Срещу това полуспартанско съществуване чираците получават годишни "заплати" от 150 до 500 гроша годишно. Приходите на калфите са двойни, а на майсторите — в зависимост от мащаба на дейността и от типа занаят — обикновено достигат до няколко хиляди гроша.

Ползвайки официални статистически данни за Дунавския вилает от 60-те и 70-те години на XIX век, Н. Тодоров установява, че значима част от българското градско занаятчийско население преживява със скромни приходи. 40% от хората, препитаващи се от занаяти, имат годишен доход под 500 гроша. 40% са с доход от 500 до 1000 гроша. Малка част са стопански активните граждани, които припечелват по няколко хиляди гроша. Сред тях преобладават търговци, по-заможни занаятчии, учители и държавни чиновници. Тук е необходимо да се отбележи, че при относително достъпните цени на земеделската продукция, дори и най-ниските доходи на градското население осигуряват възможност за нормално физическо съществуване на семействата. Независимо от това, голяма част от занаятчиите и търговците поддържат в крайградските части градини, чифлици и лозя.

Градската жена, за разлика от селската, в повечето случаи е освободена от земеделски труд. Нейните основни задължения се свеждат до поддържане на дома и отглеждане на децата. Много често обаче съпругата на занаятчията или търговеца се занимава с домашно производство, предназначено не само за нуждите на семейството, а и за пазара. Известно е, че прочутите котленски и чипровски килими се тъкат най-вече от местните жени в домашни условия. Развито домашно производство има Сливен (на аби и шаяци), в Копривщица (на вълнени чорапи), в Елена (на губери) и т. н. Независимо от допълващия характер на тези производства, в някои случаи те носят стабилни доходи на съответната стопанка. Доходи, явяващи се решаващи в случаите, когато поради спецификата на своя занаят или на търговската си дейност, съпругът отсъства от дома с месеци или с години.

Почивката

В края на трудовия ден всички се отдават на заслужена почивка. Момите и омъжените жени отиват "на приказка" у роднини или у съседки, т.е. да се срещнат без излишна представителност и да си побъбрят. На вечерна служба в черквата ежедневно ходят предимно възрастните жени и мъже. След края на службата те остават покрай черковните врати — да обменят дневните новини и да се пооплачат от болежките си. Някои от мъжете се отбиват в механата — да изпият по ракия или по кафе, да поспорят по народните работи или общинските дела, да обсъдят текущи стопански или битови проблеми.

Учителите, като по-освободено от предразсъдъци съсловие, в края на деня се отдават на разходки — из града или в селото, а понякога и до близките околности. В дневника на Тодор Бурмов, воден по време на учителстването му в Габрово (1858-1859), многократно се споменава за вечерни разходки и за вечерни посещения при приятели. Срещу датата 12 май 1858 г. (понеделник) учителят е отбелязал следното: "<…> Надвечер в този ден ходихме с Ивана Попвелчов на разходка комай до тепавиците. По пътя му разказвах за описания по-горе разговор с Христодула [Костович]. Като се връщахме намерихме около Байовия мост старите чорбаджии, които се бяха събрали там да пият ракия." По всичко личи, че делничният ден на габровските учители и чорбаджии завършва с почивка, подбрана според интересите и наклонностите.

След заник слънце всички се прибират по домовете. Нощта се счита за време несигурно; време владяно от зли сили и от неведоми зломисленици. По правило вечер семейството се събира около трапезата. След строгия ритуал на вечерята жените доработват нещо несвършено през деня. Старците разказват приказки на децата. Грамотните попрочитват на глас откъси от наличните в дома книги или вестници. Мъжете наглеждат добитъка и проверяват дали са залостени врати и прозорци. В топлите летни вечери е допустимо мъжете да излязат на раздумка пред вратите — но без да се отдалечават от дома. Както живописно отбелязва Вазов, при добро и ясно време неговите "чичовци" застават "лятна вечер по месечина на праговете си гологлави, по риза и по бели гащи, обути на босо, и захващаха да си бъбрят мирно". Скоро всички заспиват в общите стаи и под общите постелки. До озвученото от "първи петли" разсъмване, когато започва новият трудов ден.

За почивка е отреден и един от дните на седмицата — неделя. Дори и името на този ден повелява работещите да *не* се отдават на присъщите на ежедневието им *дела* (*не-деля*). Категоричните забрани да се работи в последния ден на седмицата касаят както селскостопанските и занаятчийските дейности, така и част от женската домашна работа (пране, предене, тъкане, чистене). Тези забрани обаче не засягат ежедневната домакинска работа на жените — готвене, грижа за децата, грижа за домашните животни. В интерес на истината трябва да се отбележи, че търговците, чийто алъш-вериш много често се активизира именно в рамките на неделния пазарен ден, не винаги спират дейността си в последния ден на седмицата. По изключение, в хода на най-усилните селскостопански кампании (жътва, вършитба, гроздобер, розобер и др.) също се работи усилено и в неделя. Няма съмнение, че в периодите, когато "ден година храни" никакви табута не могат да възпрепятстват напрегнатата дейност по прибиране на реколтата.

Според прастара източноправославна традиция неделята е ден, отреден за ходене на църква. В послание до своите епархиоти, отправено през 1878 г., кюстендилският митрополит Иларион повелява следното: "<...> Всеки стопанин в светата неделя да си вземе стопанката и децата и да отиде в църква[та]." Спретнати с новите си дрехи мъже, омъжени жени, напети ергени, ученици и старци се събират в енорийската черква, за да се срещнат както с Божественото откровение, така и с другите членове на селската или градската общност. Осигуряваща възможност за ежеседмичен контакт на различните социални и възрастови групи в селището или махалата, неделната служба изпълнява съществени консолидиращи функции. По тази причина в много от възрожденските селища непосещението на неделната служба се счита за дръзко нарушение на обществения морал. В спомените си Михаил Маджаров отбелязва, че в родната му Копривщица "да не отидеш [в неделя] на църква, значи си болен". Аналогично е свидетелството на Никола Еничерев за Прилеп. Той споменава, че според тамошния обществен ред всеки гражданин си има свое място в черквата. Ако някой отсъства от неделна служба, мястото му остава празно и след края на свещенодействието близки и роднини посещават нередовния богомолец у дома му, за да проверят защо не е изпълнил християнското си задължение.

В храма, след отдаване дължимото на Бога, свещеникът използва възможността да насочи вниманието на енориашите към някои текущи дела — трудното материално положение на сираче или вдовица, предстоящи църковни и училищни празници, скорошни училищни изпити, откриването на читалище, назначаването на нов учител. Богомолците междувременно обменят помежду си селските и градски новини, одумват някоя попрекалила с труфилата съпруга на местен първенец, окайват съдбата на хора, застигнати от лични злочестини. След приключването на литургията в някоя от черковните стаи се събират овластените от местната общност лидери — общинари, училищни настоятели, ръководители на еснафски организации. В делови порядък те решават новопоявили се проблеми или чертаят стратегии за бъдещите си управленски действия. Така, съвместявайки Божественото и светското, възрожденският храм се превръща в пресечна точка на битовизираното християнство, десакрализираната култовост и подчертано политизираните обществени приоритети.

До към средата на XIX век в голяма част от българските селища неделята е освен почивен, и пазарен ден — Търново, Велес, Силистра, Разград и др. Това обстоятелство дава възможност на пристигналите от съседните села българи да влязат в пряк контакт със събралите се на раздумка след църковната служба граждани. Така, в хода на типичния за пазара обмен на стоки и пари се обменят идеи, обществени новини, новопоявили се издания, или съвсем обикновени факти от колективното ежедневие на отделните общности. През последните предосвобожденски десетилетия, по инициатива на местните общински управи пазарният ден е преместен в петък, събота или в някой друг делник. Така се препятства възможността някои по-предприемчиви занаятчии да използват пазарния ден и да отварят дюкяните си за работа и търговия, вместо да посетят неделната църковна служба.

Едно от най-приятните занимания на млади и стари в неделния ден е хорото, което през топлата част на годината се извива на мегдана — насред селото или в някоя по-широка зона на градската махала. Ето как описва П. Р. Славейков този обичай в Трявна: "Всяка неделя и празник слизат [в Трявна] из околните колиби момци и моми и всред селото* направят хоро; ако някой от момците знае да свири, ще им свири да играят, ако ли не — момите от две страни ще пеят народни песни и ще играят народни игри." Встрани от хорото стоят по-възрастните жени от семействата, които имат моми и ергени. Те строго съблюдават спазването на благоприличие от разиграните младежи. Понякога обаче се стига до нежелани крайности. В "повелително писмо", отправено на 22 април 1863 г. от Шуменската община до цялата тамошна българска общност, се съобщава, че на неделните и празнични хорà често се стига до младежки сблъсъци — "ергените ся залавят кой[то] при коя[то] мома иска, пък по тая причина се скарват и сбиват едни други с[ъс] сопи, с ножове, най-сетне някои си и с пищови". С цел предотвратяване на този "варварски обичай" общинарите се разпореждат, че вече е забранено "да се залавя ерген до мома да играе" на хорото. Правилото е, че един до друг на хорото могат играят само "мъж до мъж и жена до жена, освен ако не са брат и сестра и мъж с венчаната си жена". Днес е трудно да установим доколко стриктно са спазвани тези разпоредби, но дори и те не са отменили прастария обичай младите се веселят в почивния ден с песни и танци, флиртувайки междувременно в търсене на най-сполучливия брачен партньор.

Изпълненият с младежки хорà, църковни церемонии и неформални срещи неделен ден за част от възрожденските българи се оказва учебен. В много селища през 60-те и 70-те години на XIX век са организирани т. нар. "неделни училища". В тях получават начална грамотност "онези млади чирачета-занаятчии, които през цялата седмица работят и само в неделя или в празник имат празно време да се занимават [с учене]" (в. "Македония", г. III, бр. 16, 1869). В случая е любопитно да се отбележи, че както авторът на цитирания текст, така и мнозинството от българите не приемат ученето за сериозна работа. "Учи, за да не работиш" — повелява широко разпространена и в съвременното ни общество родителска поръка. Така че на неделното училище, организирано от възрожденските педагози, не се е гледало като на нарушение правилото да не се работи в последния ден на седмицата. Напротив, тази образователна инициатива се е поощрявала с оглед реализиране на просвещенските идеали.

---

* Независимо от градския си облик и поминък, до Освобождението формалният административен статут на Трявна е *село*.

Възрожденският празник

Традиционни народни празници

Десетки са празниците на възрожденския българин, белязани върху календара с почит пред определен светец или свързани с практикуване на прастари (полу)похристиянчени езически култове. Празникът е ден *из-празнен* от трудови дейности. Ден, отдаден на съпреживяване със семейството и приятелите веселба. Сплотявайки чрез ежегодно повтарящи се символични действия и строго съблюдавани правила родовата и регионалната общност, календарните празници създават усещане за стабилност на отношенията между човека и природата, както и за хармония в подредбата на житейските неща.

Традиционните български празници следват годишния кръговрат на природата. Те са силно подвластни на аграрния поминък на нацията. Зимният обичайно-празничен цикъл започва в края на ноември с Андреевден (30 ноември) и продължава до деня на св. Харалампи (10 февруари). Централно място в този цикъл заемат Никулден (6 декември), Коледа (25 декември), Стефановден (27 декември), Йордановден (6 януари), Ивановден (7 януари), Бабинден (8 януари) и Трифоновден (1 февруари). Натоварени с прогнозиращи и продуциращи обреди, протяжните зимни празници са подчинени на идеята за осигуряване на добронамерено към човека начало на годишния кръговрат. Сред пролетните празници се открояват Баба Марта (1 март), Благовещение (25 март), Лазаровден, Великден (Възкресение Христово), Гергьовден (6 май). Лятно-есенните празници започват със Спасовден (40-дни след Великден) и завършват с Архангеловден (8 ноември). В усилните летни месеци се отбелязват Еньовден (24 юни), Петровден (29 юни), Горещниците (15, 16, 17 юли), Илинден (20 юли), Голяма Богородица (15 август). Летните обичаи имат предимно предпазващ характер. Магическите действия, прикрепени към тях, са насочени към предотвратяване на природни бедствия — градушка, суша, пожар, гръм. Със събирането на есенната реколта и с есенната сеитба са свързани последните празници от годишния цикъл — Кръстовден (14 септември), Петковден (14 октомври), Димитровден (26 октомври).

Пребивавалият по нашите земи по време на войната от 1877-1878 г. руски писател Всеволод Крестовски отбелязва следното: "Българите особено тачат празниците Възнесение Господне, Успение и Рождество на пресветата Богородица и дните на светците Архангел Михаил, Николай Чудотворец, Кирил и Методий, Иван Кръстител, Иван Рилски, св. Димитър и особено почитания св. Георги Победоносец. През тези дни по домовете на българите се извършва молебен, устройват се гощавки, правят се пожертвования за бедните и за църквата, българските жени посещават познати и съседки, за да ги поздравят с празника." Това странично свидетелство на православен славянин представя в непредубедена форма присъщото на практически всички календарни обичаи съчетание между църковни ритуали и семейно-съседски тържества.

В периода на Ранното възраждане православното духовенство полага системни усилия за утвърждаване приоритетно църковния характер на календарните празници. В поученията на високоучения дамаскинар Йосиф Брадати категорично се настоява за минимализиране на телесните наслади в хода на празниците. "Не поставиха се празници[те] — отбелязва той — [за] да се упразниме от работа и да почнеме тоя ден <...> да ядем и да пиеме и да твориме телесни угодия. Свети църковни учители поставили празниците, [за] да се упразниме от работа и да идем в църква да слушаме словото Божие." Независимо от поръките на мъдрословните отци обаче с течение на времето възрожденската празнична обредност се все повече се натоварва с присъщите на Новото време предпочитания към приятните за тялото и духа светски "угоди" — добра храна, забавни танци, приятелски срещи, публични тържества.

В началото на XX век шуменският учител Илия Блъсков с умиление си спомня за пищните възрожденски празници, свързани с култа към любимите народни светци и най-вече с хората, носещи техните имена. "Празнуването на именните дни в нашенско — отбелязва писателят — ставаше много по-тържествено през зимните дни, отколкото през летните. <...> Приготовленията за празника започваха няколко дни по-преди. Домакинята ще почисти къщата и ще я постели. <...> Мъжът от своя страна ще накупи и пренесе всичко нужно за посрещане на гостите: сладко вино, ракия, тютюн от добро качество, разни мезелъци — хубава пастърма, наденици, че и нещо печено от кокошки или мисирки за по-отлични гости. <...> Сутринта на празника мъжът и жената ще идат в църква. <...> Честитяванията ставаха така: първите посетители [в дома] бяха от по-видните граждани — свещеници, че и владиката, подир тях приятели и сродници. <...> Колкото повече бяха посетителите, толкова по-голяма беше радостта на домашните. <...> Изпращането на празника често ставаше понякога посред нощ и дори до сутринта." Основното удовлетворение на именника и неговото семейство идва от доброто нагостяване на посетилите дома му роднини и приятели. Затова в такива случаи не се пестят добрите мезета. По аналогичен начин протичат и курбаните, давани по традиция от много семейства по случай щастливо избавление или по някакъв друг родов повод.

Освен плътното потапяне в епикурейската пищност на обуржоазяващите се нрави, в много случаи църковните празници се превръщат в удобни пространства за реализиране на конкретни политически проекти. Многобройни извори свидетелстват как през третата четвърт на XIX век тържествените църковни служби са последвани от проповеди на свещеници и учители; проповеди, обвързани тясно с динамиката на текущите общонационални задачи. В писмо до Г. С. Раковски от 27 април 1861 г. шуменският учител Никола Бацаров описва подробно обстоятелствата, при които местните българи са скъсали официално с Цариградската патриаршия, произнасяйки след редовната "съборно-божествена служба" в деня на "цветоносната неделя" (Цветница) анатеми по адрес на "гръцкия патрик и синода му". Аналогични действия по това време предприемат повечето от влиятелните църковни общини; без при това да се притесняват от факта, че светлите църковни празници са последвани от не особено благозвучни анатеми.

Осезателна политичност владее и някои литературни творби, посветени по стара християнска традиция на обични църковни празници. Ето как звучи Славейковото стихотворение "Върбница", повлияно силно от осезаемата болка на интелектуалеца по нерадостната съдба на народа му:

Пристигна пролет радостлива,
приятен ветрец тихо вей;
ни мраз, ни ранна мъглива,
а слънчицето топло грей.

Дечица, вейчици кършете
за цветний празник Връбница,
да го посрещнем пак със цвете —
а със нажалени сърца.

Осанна Вишнему възпейте,
славянски в робство синове,
и с кървави сълзи облейте
срещналните си цветове.

В аналогична тоналност звучи и Ботевото стихотворение "Гергьовден". Освен с болка за народната съдба, то е натоварено и с остра критичност срещу инертността на българите и готовността им да следват самозвани лидери. У Ботев възрожденският обрат на ценностите достига своята кулминационна точка. Изхождайки от факта, че св. Георги принадлежи на групата светци-войни поетът-бунтовник го десакрализира тотално, прикачвайки му квалификацията "божи разбойник". Така, макар и с единичната провокация на нетърпящата възражение гениалност, още в хронологическите граници на Възраждането националната празнична система е противопоставена на самата себе си — обстоятелство, свидетелстващо за наченалото изтласкване на традиционните християнски ценности от властните идеологеми на национализма.

Един от най-пищните народни празници от семейния цикъл е *сватбата*. Бележейки прехода на момата или ергена към света на възрастните, сватбата е натоварена с тъга и радост, трепет и надежда, усещане за несигурност и желание за добруване. Възрожденският българин отдава голямо значение на годежа и сватбата на своето дете. Той се подготвя отдалеко за този повратен момент и влага много средства в предсватбените ритуали и в сватбеното тържество. Разточителството и показността, присъщи на този семеен празник, понякога достигат пословични размери. Котленският летописец Жендо Вичов съобщава, че в началото на 40-те години преславският владика издава разпоредба за ограничаване харчовете по сватби в Котел, защото достигналите до 1000 гроша разходи се оказват непосилни за някои по-малко заможни семейства. Съществуват податки, че през третата четвърт на XIX в. някои родители харчат по няколко хиляди гроша за сватба на син или дъщеря. Основната част от тези пари отиват за осигуряване храна на стотиците гости, за официални дрехи или за допълнителни салтанати. Не случайно в "Българи от старо време" Л. Каравелов сполучливо иронизира склонността на българите да прекаляват с яденето в хода на сватбените тържества. На живописно възпроизведения годеж между хаджи-Генчовата дъщеря Лила и дядо-Либеновия син Павлин отношенията между сватовете са укрепени с разни видове апетитни ястия. "Възцарило се дълбоко мълчание, защото у секиго устата биле набити най-напред от овощи и ракия, после от чорба от кокошка и ориз, а по-нататък с месо и лук, с месо и кисело зеле, с месо и нахут, с пилаф, със сирене и най-после с ягне."

Макар и подчертано гротескна, представената сцена прави сполучлива алюзия за склонността на иначе пестеливия българин да превръща сватбения ритуал в празник на разточителството. По думите на Иван Богоров, някои богати свищовци плащат "по стотина жълтици", за да доставят от чужбина рокли, с които жените им да се кипрят на сватбата на местен първенец. Мемоарни източници свидетелстват, че на сватбата на сина си казанлъшкият чорбаджия Стоенчо Груйоолу почерпва поетапно всички българи от околността, като трапезите в местността Кайнарджа не се вдигнали две седмици. В масовия случай се редят трапези за по двеста-триста души. Покрай трапезата свири наетият оркестър. Младите потропват хора и ръченици. Старите одумват младоженците и сватовете. Децата тичат и играят на воля. Така сватбата изпълнява функции не само на семеен празник, но и на приятно място за срещи и забава на българите от съответната поселищна общност.

Сред любимите на възрожденските българи празници се нареждат и свързаните с пролетно-летния сезон *събори и манастирски чествания*. Съборите се провеждат в деня на определен светец. Тогава цялото население се отправя към някоя близка до селището местност. Там, след молебена, се подреждат общи трапези, на които с донесена или закупена на място храна се черпят семейства и приятели. Празникът се огласява от свирки и песни. Неизменна част от него са и хорàта. Много често на съборите идват хора от околни села. Пристигат и доволните от подобни стълпотворения на хора амбулантни търговци, които предлагат евтини накити, играчки, храни. Запазени са интересни свидетелства за събора в Струмица — на Петровден, в София — в деня на св. Никола Софийски, в Елена — на Илинден. Известно е, че пъстрият събор в Трявна въвлича във веселието си дори и малкото мюсюлмани, пребиваващи в планинското градче в качеството на административни лица. Близки по патоса на съборите са и ежегодните посещения в манастирите в деня на храмовия празник, както и организираните в отделни селища общи курбани, свързани с посещения на оброчища и аязми.

Прекосилият надлъж и на шир Дунавска България унгарец Феликс Каниц разказва многократно за различни народни празници, на които е бил свидетел. Ето една от неговите добронамерени закачки със способността на българите да се веселят без умора: "Сред купчина весели хора — споделя той свое впечатление от посещение в Трявна през 1871 г. — стигнахме извън градчето до просторна ливада, където между високи групи дървета под светлината на голям огън младежта се забавляваше вече с хора под звуците на гайди и свирки. "Ура!", "Живио!" и "Живели!" ни викаха сто български гърла от насядалите весели групи и навсякъде се стараеха да ни предложат вино, ракия и други разхладителни питиета. Българинът е също така издръжлив на веселие, както и на труд. Подобни селски празници траят често до късно през нощта."

Граждански празници

Сред типично градските празници се открояват ежегодните еснафски чествания. По правило отделните еснафски организации си имат свои светци покровители. Празникът на всеки еснаф се провежда в деня на църковното отбелязване на съответния светец. По данни на регионалните изследвания, в Габрово терзийският еснаф празнува на св. Троица, куюмджийският — на св. Спиридон, ножарският — на Атанасовден, кожарският —

на Никулден. Сведения за подобно разпределение на "патронните" празници на отделните еснафи има и за градовете Плевен, Търново, Сливен, Скопие.

Еснафските чествания се осъществяват по утвърден през столетията ред. На специално заплатена от майсторите на еснафа тържествена литургия се споменават починали майстори и се благославят за здраве и успехи живите членове на занаятчийската организация — майсторите и калфите поименно, а чираците вкупом. След това се поставя обща трапеза, на която освен членовете на еснафа присъстват и официални гости — административни лица, устабашии на други еснафи. Много често на празника свири оркестър, извиват се хора, а въздухът потреперва от типични нашенски фойерверки — гърмежи на пушки и пищови.

По думите на Киро Тулешков в Търново през няколко години се провеждат т. нар. *тестири*. Те представляват официални промоции на утвърдилите се в дален еснаф баш-калфи и майстори. В определен преди месеци ден всички членове на еснафа, други занаятчии, роднини и граждани се отправят към местността Марно поле, където се провежда дългоочакваният "церемониал". Там под ръководството на някой от най-уважаваните първомайстори на съответния еснаф се връчват знаците на майсторското достолепие. Част от редовите калфи се провъзгласяват за баш-калфи. Следва тържествено шествие, след чийто завършек "по тревата в двора се постилат дълги и предълги месали, върху които се слагат хлябът и яденето". На обилната трапеза сядат майстори, калфи, чираци, гости. "Най-напред дават шишетата с ракия — отбелязва Тулешков.— Първомайсторът като ще пие, ще благослови и ще подаде шишето на оногова, който е до него. Други пък шишета вече са почнали да вървят от ръка на ръка в други страни. Така че шишетата с ракия се срещат и си отиват. Чорбата вече е подадена и се почва обядът." Скоро се залюлява хоро — пъстро и буйно. Начело на хорото са новопроизведените майстори и баш-калфи. По заник слънце трапезите се прибират. Гражданите тръгват към домовете си. "Щом влязат в града, всеки тръгва към дома си. Всичко вече се свършва." Следва пълноценен работен ден — на новите майстори и баш-калфи; и на мечтаещите за тяхната съдба чираци и редови калфи.

Образно описаният от търновския общественик ритуал има своите аналози и в други подчертано занаятчийски градове — Шумен, Русе, Плевен, Сливен, Габрово. В някои селища е утвърдена и практиката на т. нар. *хавалък* — празник, на който угощението се дава от калфите и чираците за майсторите и търговците, клиенти на произвежданата занаятчийска продукция. Другаде еснафите отбелязват колективно големите църковни празници. В много случаи празниците са украсени от щедри парични и материални дарения от страна на отделни майстори или на целия еснаф в полза на местните църкви, училища, манастири. Всички тези общи тържества не само консолидират съответната производствена общност, но и съдействат за укрепване съзнанието за религиозна и етническа принадлежност на занаятчийското съсловие.

През 50-те години на XIX век в културното ежедневие на българите се утвърждава практиката за ежегодно честване празника на равноапостолите Кирил и Методий. Почитани на 11 май в качеството си на светци, двамата солунски братя постепенно придобиват популярност и като обекти на граждански култ. Първото гражданско честване, посветено на тяхното дело, е организирано през 1851 г. в Пловдив. Скоро практиката на 11 май да се пеят училищни химни и да се държат прочувствени слова, посветени на делото на създателите на славянската азбука, се превръща в част от културните практики на Възраждането. В дописка от 1 юни 1860 г. анонимен българин съобщава на страниците на белградския вестник "Сръбски дневник" за тържествено отбелязване на празника в Габрово, Ямбол, Панагюрище, Сопот, Велес и "много други големи градове". Пишейки за високия патос на всенародния култ към светите равноапостоли, дописникът изказва предположение, че "тези празненства ще отворят пътя към народното щастие". Колкото и приповдигнато да звучи последното предположение, то свидетелства, че новобългарската духовност е намерила своя нов стожер; стожер, съчетаващ по сполучлив начин християнския пиетет пред писаното слово и възрожденското упование в позитивното знание.

В специално изследване Христо Йонков изброява 135 селища, в които има регистрирани 11-майски чествания. В тези празници участват над 200 възрожденски учители. Празниците са отразени в 452 статии и дописки в периодични издания. Подвластният на Просвещението култ към солунските братя мотивира много общини да изберат за патрони на местното училище славянските равноапостоли. Само през 60-те години на XIX век училища с име "Св. св. Кирил и Методий" се появяват в Копривщица, Охрид, Битоля, Варна, Пирдоп, Карнобат, Търново, Прилеп и Велес.

11-майските чествания в различните селища протичат по близък сценарий. След тържествената литургия в черковния храм, в училищния двор се събират всички — от малките азбукарчета, до учителите и училищните настоятели. Там, пред окичените с цветя икони на св. св. Кирил и Методий, с песни, стихотворения и речи се демонстрира в словесни и музикални форми преклонението пред двамата средновековни интелектуалци. Лишени от какъвто и да е мистицизъм, по детски наивни и по възрожденски патетични, гражданските тържества, посветени на солунските братя, вкореняват трайно в българското общество култа към знанието и идеологемите за национално обособяване посредством разбираемия от практически всеки съзнателен българин етноразграничителен принцип на езика.

Домът, храната, облеклото

Домът

Голяма част от основните параметри на възрожденското ежедневие са приковани към дома. За българина домът е не само центърът на семейното битие, но и най-значителното веществено постижение в личния живот. По стара традиция способността на стопанката да "върти" дома е най-същественото мерило за нейната оценка като жена и домакиня. Материалната възмога и професионалните успехи на мъжа също се съизмеряват с големината и представителността на дома, който той е издигнал. Домът създава у българина усещане за сигурност и стабилност. По тази именно причина първите припечелени средства се влагат в съзиждането на собствен дом. Не случайно народната поговорка казва "Българин, като забогатее, къща прави, а турчин — жени взема." По логиката на цитираната мисъл в някои случаи градежът на нови къщи се явява знак за икономическа стабилност. В летописа си поп Йовчо от Трявна отбелязва, че няколко години след свършека на руско-турската война от 1768-1774 г. "стана мирно и тишина, [стана] свободно, и народът започна са си прави къщи".

Самото "правене" на къщите в повечето случаи не представлява непомерно време. Относително малките по обем и не особено сложни като конструкция масови къщи се строят сравнително бързо. В етноописателната си книга "Показалец..." (1859) Г.Ст. Раковски отбелязва, че по правило българските семейства живеят в собствени домове, издигани сравнително лесно — от самия стопанин и от неговите "сродници". Споменатото твърдение е илюстрирано от едно любопитно описание на американския мисионер Джеймс Нойс, пътувал из Добруджа през 1858 г. "Начинът на строителството на българските къщи е уникален — отбелязва той. — В земята се забиват четири кола, които се свързват с напречни греди, между които се прави плет от гъвкави върбови клони. <...> Отвън стените се измазват с глина, смесена с керемиди, а отвътре мекият материал се превръща в твърди стени, които се белосват." Описаната технология, разбира се, е присъща на строителството на масовите селски жилища. По-иначе изглеждат стабилните пловдивски къщи през погледа на друг американски мисионер — Джеймс Кларк. Ето как възпроизвежда той в публикувана през 1870 г. вестникарска статия облика на жилищните квартали в Пловдив. "Къщите обикновено са изградени върху здрава рамка, запълнена с изсъхнала кал и тухли; а отвън и отвътре са измазани с кал, смесена със слама. Ако стопаните са заможни, измазват къщите с хоросан и ги боядисват. Покривите обикновено са с извити керемиди, но понякога и с ламарина. Повечето къщи са на два етажа, на богатите — и на повече, а по-бедните имат само един етаж."

Независимо дали става дума за дом, обитаван от по-богато или от по-бедно семейство, българските къщи по правило са еднофамилни. Поради факта, че по-голямата част от хората могат да си позволят лично жилище, след задомяването си стопанинът обикновено си издига отделна къща. В хода на прецизни демографски анализи Мария Тодорова и Цветана Георгиева доказват убедително, че в масовия случай традиционната българска къща приютява едно нуклеарно семейство — майка, баща и техните деца. Фактът, че мнозинството българи живеят в собствени къщи се потвърждава и от статистическите сведения. По данни от 70-те години на XIX век регистрираните като глави на семейства мъже от една свищовска махала се разпределят така — 88 души са собственици на по една къща, двама — на по две къщи, трима живеят под наем.

"Всяка селска къща — отбелязва Раковски — има наоколо си голямо просторище, кое българи въобще казват двор. Той е обграден окръжно с плет." Тук трябва да се добави, че в някои случаи дворът е обграден от стабилен зид, а в други — от тръни, дъски или някаква по-буйна растителност. Независимо дали е зидана или плянтова, оградата обособява българското семейство от външния свят; защитава го от неканени гости и го предпазва от зли сили. Защитата от последните, както отбелязва етнографът Ст. Л. Костов, в много райони се поверява на волски череп с два рога, поставен на върху оградата на видно място. Достъпът до двора се осъществява от две врати — малка и голяма. Те са обърнати към улицата, като голямата е предназначена за коли, а малката за хора. Вътремахленските контакти се облекчават от малки портички — комшулуци, които свързват долепените един до друг дворове и създават условия да се посещават съседите без излизане на улицата. В периода на Високото възраждане, когато фасадата на част от къщите излиза на

улицата, голямата порта изгубва своята функционална стойност и в някои случаи изчезва.

Независимо дали е селски или градски, дворът е разделен на две части — представителна и стопанска. Представителната част е заета от летни кьошкьове, кладенец, чешма, асми. В най-претенциозно подредените къщи представителният двор е пресечен от калдаръм, който води към входа на жилището. Правило е българският възрожденски двор да се украсява от цветни градинки. С подредбите и благоуханието си те илюстрират естетическия усет и трудолюбието на обитаващите дома моми. Една непълна "номенклатура" на възрожденското градинско многоцветие е представена от Славейковата Гергана. Отстоявайки пред везира тезата за уникалната красота на нашенските домове, дръзката мома заявява:

В моята мала градинка
доста е мени що имам:
Всякакви ружи шарени,
шарени, жълто-алени,
дребен босилчец черночък,
син кремък, жълта латинка,
бял кремък чисто сребърен,
бисерно, росно зеленче,
крехка върбица клоната,
стеолиста камка рехата,
червен седянко венечан,
синкави рокли ранници,
карамфил зимен и летен,
шибой ми кичест ператен
и морав стратул бархатен...

Задната част на двора е свързана със стопанските дейности. Ако къщата е на земеделски стопанин, там са разположени помещенията за животните, хармана, навесите за дърва и сено, помещенията за оръдия на труда. Когато собственикът е занаятчия, в задния двор се разполагат работилници, складове, помещения за нощуване на чираците. В тази именно част се намират външният нужник, както и предназначената за печене на хляб и месо покрита лятна пещ, наричана "пещник".

Стара народна традиция повелява уредността на стопанина и стопанката да се преценява по подредбата и чистотата на двора. Това важи с особена сила за къщи, в които има неомъжени моми. В очерка си "Записки за България и българите" Л. Каравелов цитира една показателна за споменатата оценъчна система народна песен:

Кога идеш у момини двори,
ти не гледай богати дарове,
ти не гледай гривни позлатени,
ти не гледай широки дворове, <...>
ами най-гледай двори пресметени.

Култът към чистотата е съществен мотив и на грижата на българката за жилищните помещения. Чужденците, посетили български дом, почти винаги се впечатляват от чистотата и реда, царуващи там. В отпечатана през 1860 г. във влиятелното руско списание "Современник" статия, посетилият година преди това българските земи Егор Южаков споделя следното: "В тях [българските къщи] обикновено има по две стаи: едната — непредставителна, която служи и за кухня, и за склад, и за работно помещение, и за спалня, а другата — чиста — за посрещане на гости. У богатите тази стая е постлана с килими, а покрай стените има дивани <...>. В другата стая само в единия ъгъл е застлана сламена рогозка с няколко възглавници. В двете стаи е толкова чисто, че се влиза само по чорапи — без обувки. Няма нито качета, нито гърнета, нито леген с умивалник, нито нарове и най-вече — нито кал, нито боклук като в Русия. В кухнята има тенджери, чаши, чинии, джезве и в ъгъла — празен мангал."

Независимо от големината на къщата и имущественото състояние на собствениците, вътрешната подредба на традиционния български дом се отличава с простота и целесъобразност. В стаите няма излишни предмети. Всички компоненти на обзавеждането и предмети на бита имат конкретна функционална стойност и строго определено място. По-малко употребяваните дрехи, завивки и домакински съдове се съхраняват в стаята за нощуване (соба, одая). Съдовете са подредени на специални лавици, тъканите са прибрани в сандъци. Всичко, не влизащо в ежедневна употреба, е в специални долапи или в присъщия на много типове къщи килер.

Средищно място във възрожденския дом заема помещението с огнище. Огнището е мястото, където укротената природна стихия на огъня дава на семейството топлина, светлина и му осигурява възможност за приготвяне на храна. Не случайно словосъчетанието "бащино огнище" представлява устойчива метонимия за обозначаване на дома като цяло. Да си припомним Ботевото негодуване срещу турчина, който "бесней/ над бащино ми огнище: там дето аз съм порасъл и първо мляко засукал". Очевидно, този популярен откъс от "На прощаване" говори с тъга не за огнището като компонент на дома, а за самия дом; дом, идентифициран в следващия стих с цялата поселищна общност, прикътала в упойващото си пространство първите любовни трепети на бъдещия поет — "там, дето либе хубаво/ черни си очи вдигнеше и с оназ тиха усмивка/ в скръбно ги сърце впиеше".

Подредбата на покъщнината във възрожденския селски и градски дом се осъществява по строги правила. Около огнището се поставят предмети, свързани с поддържането и употребата на огъня — пирустии, ръжен, маша, предметите за осветление. Във втори концентричен кръг се редят предметите, свързани с битовото "укротяване" на другата природна стихия — водата. В специален кът, наречен "водник", се редят съдове за носене и пиене на вода, съдове за миене и загребване. Предметите, свързани със съхраняването на хранителните припаси, с храната и храненето, заемат трети концентричен кръг. Необходимостта от ежедневно приготвяне на храна ги поставя в пряко удобство на домакинята. В тази група средищно място заемат и предметите, свързани с подготовката на основната храна на българина — хляба. Материалът, от който са изработени домакинските съдове, е в пряка зависимост от имущественото положение на семейството. Масовите домакински съдове са произведени от глина и мед. Част от съдовете са дървени (бъкели, каци, копанки, паванчета) или от друг природен произход (кратунки). В

по-богатите семейства преобладават медните съдове. През третата четвърт на XIX век в бита на по-богатите градски семейства навлизат съдове за хранене (чинии, чаши, кани) от порцелан и стъкло. В бита на тежките търговски фамилии по това време могат да се срещнат изящни прибори за хранене от сребро, сервизи от китайски порцелан или виенско стъкло.

Част от покъщнината на възрожденския българин е предназначена за осигуряване на почивката. В тази група предмети влизат различните видове столчета и миндери. В основната част от селските домове семейството нощува върху земята — на специални рогозки, козяци, черги, китеници и др. Пъстротата на дома се обогатява от многобройни възглавници и разнородни завивки. Макар и малко, във възрожденския дом има и предмети, изпълняващи ритуални функции — семейния иконостас, кандилниците, месинговите свещници. С навлизането на европейски влияния някои от богаташките български домове се снабдяват с вътрешна тоалетна и с баня. Подчертаният процес на вътрешно разчленяване на къщата довежда до обособяване на специални гостни помещения, на стая за родилката или на кът за претенциозната мома.

Проследявайки промените във вътрешната подредба на градския възрожденски дом, Р. Гаврилова с основание отбелязва, че независимо от умножаването броя на помещенията в редица представителни къщи, всекидневието на българското семейство се простира основно в двете стаи — стаята с огнището (вкъщи) и стаята за спане (одая, соба). Дали под натиска на неуморимия женски битов консерватизъм или под тласъка на амбицията да не се разваля реда в останалата част от жилището, "през XIX век българското градско семейство е напълно щастливо в "двустайния си апартамент" (Р. Гаврилова). Тази сполучлива алюзия със съвременните реалности се докосва до съществения проблем за привързаността на българина към неговия дом. Независимо дали е едноетажен или многоетажен, едностаен или многостаен, паянтов или каменен, домът е центърът на личностното битие — място, където човекът се ражда, създава децата си, твори блага, страда, радва се и умира. За вътрешния свят на възрожденския българин домът е по-ценен и от султански дворец. Макар и облечено в драматични отблясъци, това обстоятелство звучи неподражаем начин в безизкусните слова на Славейковата Гергана:

Стамбул е, аго, за мене
тука, дето съм родена,
а най-хубави сараи,
там онзи моя бащин дом.

Храната

Възраждането е историческа епоха, в пределите на която се осъществяват значими промени в съдържанието на храната, чрез която българинът осигурява своята физическа стабилност и здравето си. До към средата на XVIII в. сред суровините за приготвяне на храна от растителен произход, използвани по нашите земи, преобладават пшеницата, овесът, баклата, лещата, зелето, лукът, чесънът, цвеклото и гулиите. През втората половина на столетието в менюто на възрожденците се утвърждават пренесените от Америка растителни храни — фасул, картофи, пиперки, царевица. Под влияние на мюсюлманите на ежедневната трапеза на българите все по-често се появява оризът.

приготвен със зеленчуци или с месо. Промените, свързани с храните от месо и мляко, не са толкова качествени, колкото количествени. Независимо че традицията и православната църква налагат големи ограничения по отношение включването на месо в ежедневната трапеза, през XIX век консумацията на месо и месни изделия сред градското население се увеличава решително. Ето какво пише в мемоарните си бележки Христо Даскалов от Трявна: "Дядо ми [свещено]иконом казваше, че едно време Стоян касапинът заколел една овца, та цял ден я разнася на кобилица из село да я продава и не можел да я продаде. А сега, казваше дядо, и двайсет [овце] да заколят на ден, пак се изхарчват."

Храненето на българите в отделните региони и в конкретните семейства трудно може да се постави под общ знаменател. Различията са многообразни и предопределени от редица географски и социални фактори. Населението в равнинните райони консумира предимно растителна храна. Месните яхнии се появяват на трапезата в строго определен ред по празници — годишни и семейни. В планинските райони традиционната храна включва по-голям обем и по-разнообразни месни и млечни изделия. Съществуват разграничения и по социален признак. Селската храна е по-бедна, по еднообразна и по правило постна. Храната на градското занаятчийско население е по-разнообразна. Снабдяването с различни продукти от бакалските дюкяни и от ежеседмичния пазар създава на градските домакини възможност за обогатяване на ежедневното меню на семейството. Още повече, че сред "купешките" храни през XIX век все по-настойчиво навлизат рибите, източните подправки, растителните масла, кафе, чай, маслини, стафиди и др. По данни на краеведа П. Цончев, само за 1876 г. габровската фирма "Гаврил Ганчев и син" е доставила от Цариград в Габрово стока за 46000 гроша, включваща следните храни: 17 варела дървено масло, 4 каси сардели, 8 чувала чер пипер, 10 чувала сушено грозде, 24 варела маслини, 11 чувала кафе, 1 каса английско нишесте, 2 чувала сушен октопод, 1 варелче чер хайвер. В случая няма съмнение, че изброените храни са предназначени за трапезата на българите, тъй като в Габрово и околните села постоянно пребиваващите мюсюлмани са изключение.

Представеното по-горе разнообразие от екзотични храни и подправки е показателно по-скоро за изключенията в храненето на възрожденските българи, отколкото за правилото. В записките си за националните ни нрави установилият се през 1879 г. в гр. Сливен чех Йозеф Ворачек отбелязва следното: "Веднага може да се каже, че българският народ е народ вегетариански; храни се почти само с растителни продукти, които му предлага земята, а месо яде в изключителни случаи." Отбелязвайки по-нататък факта, че според православния календар постите обемат около 2/3 от годината, чужденецът с основание изтъква предпочитанието на българите към растителните храни — "лук, чесън, боб, пиперки, зеле, салати, краставици, грах, дини и други сладки плодове".

Тук е любопитно да се отбележи, че месото е изключение дори и на трапезата на хора с по-големи материални възможности и с по-издигнато обществено положение. Регистрирайки в дневника си за периода май-юни 1858 г. почти ежедневно храната, с която вечеря, високоплатеният габровски учител Тодор Бурмов изрежда — "щирена чорба", салата от бърдоква [зеле], червен лук, маслини, задушен ярешки чирек, варени яйца, пържен боб, яхния от шир и черен хайвер, варена риба моруна. Този списък почти изчерпва менюто на бъдещия български министър-председател, като повторяемостта на растителните храни в него е значително по-голяма от тази на месните. Колкото и странно да звучи, дори и хайдутите са имали не малко постни дни — по-скоро принудителни, отколкото доброволни. В дневника за движението на четата, обикаляла Котленския Балкан в периода 18 юни — 8 август 1854 г., сред храните, консумирани от хайдутите, войводата Г. Ст. Раковски системно отбелязва хляб, чесън, кисело мляко, сирене, вино. Само срещу неделния 18 юли е записано следното: "Взехме хляб от други овчари и едно агне, та го пекохме сами." Така, типичното за представителите на този "поминък" агне "по хайдушки" в продължение на два месеца се оказва еднократно на трапезата на българските бунтовници.

Ценен източник за номенклатурата и цената на храната в периода на Високото възраждане са записките, намерени в библиотеката на Димитър Попсимеонов от с. Арбанаси, Великотърновско. В тях, отбелязвайки относителното поскъпване на храните в резултат на току-що завършилата война летописецът изброява цените на няколко десетки храни, характерни за годината 1856. В поместената *Таблица № 23* е представена част от информацията, съдържаща се в споменатия източник[*].

Таблица №23

Цени на някои хранителни продукти към 1856 г.
по данни на Димитър Попсимеонов от с. Арбанаси, Търновско

Продукт	Цена
Цяла свиня	1200 гроша
Крава с телето	1300 гроша
Овца с агнето	130 гроша
Ока месо	9 гроша
Пуйка [една]	30 гроша
Агне [едно]	55 гроша
Кокошка [една]	8 гроша
Сирене ока [ока]	7 гроша
Черен хайвер [ока]	100 гроша
Пастърма [ока]	6 гроша
Прясна риба [ока]	12 гроша
Моруна [ока]	18 гроша

Продукт	Цена
Яйце [едно]	5 пари
Масло [ока]	24 гроша
Ориз [ока]	7 гроша
Жито крина	40 гроша
Царевица крина	30 гроша
Брашно 100 оки	300 гроша
Боб ока	4 гроша
Мед [ока]	9 гроша
Червен хайвер [ока]	30 гроша
Пуяк [един]	45 гроша
Бакла [ока]	5 пари
Лук [ока]	2 пари

Представените данни свидетелстват за голямо разнообразие на възможностите за подбор на храна — дори и в усилната следвоенна година. Едно сравнение с цените от 70-те години на XIX век показва тенденция за поевтиняване на месото. В навечерието на Освобождението в зависимост от произхода и качеството си то се движи между 60 пари и 2 гроша оката. В тези параметри се движи и цената на ока сирене. В зависимост от качеството, кашкавалът може да се купи за 4-10 гроша оката, кравето масло — от 4 до 6 гроша оката, оризът — от 1 до 3 гроша оката. Първенство по евтиния държат зеленчуците и плодовете. Това е нормално с оглед на факта, че в селата те практически не се продават, защото всяко семейство си ги произвежда. На градския пазар предлагането почти винаги е по-голямо от търсенето. Както стана дума по-горе, практически до края на Възраждането голям процент от градските семейства продължават да поддържат зеленчукови и овощни градини в парцели около дома си или в близост до града. Така, дори и в най-неблагополучни години произведената растителна продукция осигурява ако не благоденствието, то поне физическото оцеляване на семейството.

---

[*] За някои от продуктите в извора не е отбелязано количеството за посочената цена и затова съм си позволила в ъглови скоби да представя своето предположение за какво количество става дума.

Известно е, че върху модела на хранене слагат отпечатък не само поминъкът и социалното положение на съответното семейство, но и стриктните религиозни предписания. Категоричното обособяване на празника от делника е свързано с разграничение и в съдържанието на храната на *ежедневна и празнична*. Средищно място на трапезата на възрожденските българи — както в делник, така и в празник — заема хлябът. "Няма по-голям от хляба" — гласи народната поговорка, превръщайки тази най-типична за националната ни кухня храна в количествен измерител на всичко ценностно във вещественото битие. С оглед на устойчивата традиция в случая е съществено да се отбележи, че в говоримата реч устойчивото словосъчетание "ям хляб" в много случаи означава "храня се". Едва ли е случаен и фактът, че обредните хлябове са неизменен компонент на практически всички основни празници и ритуали — от "питката" на проходилото дете до хляба, който се раздава на раздяла с мъртвия близък.

Разнообразието във вида на хлябовете, с които се храни българинът, е повече от впечатляващо. За най-престижен и "богаташки" в националната ни кухня се приема квасеният хляб от бяло брашно. Черният хляб, произведен от непречистено брашно, се счита за "по-долен" и "по-некачествен", въпреки по-богатата му хранителна стойност. В някои райони на Северозападна България се прави хляб от брашно, включващо жито и ръж или жито и царевица. Най-бедняшкият хляб е замесен от брашно с голямо съдържание на просо. Понякога се меси хляб от чисто царевично, ръжено или просено брашно. В селските домове хлябът се пече вкъщи — в специална пещ или в подница. С развитието на градската инфраструктура се увеличават частните и обществените фурни. Те не само облекчават домакините от тежката физическа работа по приготвянето на хляба, но предлагат и известно разнообразие от предшественици на днешните тестени "закуски". Сред любимите лакомства на градските деца по това време се нареждат специално приготвените от бяло брашно малки хлебчета, наречени "симити", продавани от фурнаджиите на специални табли по улиците.

През пролетта и лятото сред ежедневните постни ядения преобладават тези, приготвени от коприва, щир, лобода, пиперки, боб и всички останали зеленчуци, присъщи на националната ни кухня. В "блажните" дни през топлия сезон храната включва яйца, мляко, млечни продукти, месо. Част от пролетно-летните празници задължително предполагат консумирането на определен вид месо — агнешко на Гергьовден, пилешко на Петровден. Когато не са в постен ден, семейните обреди — сватба, погребение, помен, кръщене — също предполагат сервиране на разнообразни месни гозби. Общоградските събори или общоеснафските тържества по Петровден, Илинден или на Голяма Богородица по правило се отбелязват с курбан от овчо или телешко месо. В някои случаи поводът е толкова съществен, че се налага да бъде жертван и селският бик. В пъстроречивата си книга "Видрица" поп Минчо Кънчев от с. Арабаджиево, Старозагорско, описва курбана, посветен на освещаването на новата селска черква "Св. Петър" през 1849 г. "Заклаха за курбан селския кравешки бик, който беше много голям и угоен — пише свещеникът. — Нарязаха го на парчета (късчета), та го натургаха в казани (котли). Накладоха огньове и туриха курбана в казаните да ври. За добра чест заваля силен дъжд, [та] накладоха в черквата огън и преместиха казаните с курбана там — в черквата да врат. <...> От дъжда не можаха да дойдат жени с паралии и хляб, да раздадат курбана, ами всеки донеси да си сипе и разнесе в къщата." Това уникално съчетаване на езическото жертвоприношение с освещаването на новия храм свидетелства по любопитен начин за трайната прикрепеност на култовата храна към всеки народен празник — бил той семеен, общоградски или общохристиянски.

Зимните ежедневни гозби се приготвят от варива, консервирани или изсушени зеленчуци, свинско, говеждо и птиче месо, мляко и млечни произведения. Пределно прагматичните български домакини се отличават със способността да нахранят неколкократно семейството си с едно пиле — на чорба, в яхния, с ориз и т.н. Оптимално се оползотворява и свинята, която се коли в дните около Коледа. Месото, сланината и субпродуктите се обработват по начин, който да осигури максимално дълго съхранение и максимално икономична консумация. С оглед необходимостта от предотвратяване развалянето на месните изделия първите възрожденски готварски книги предписват многобройни правила за приготвяне на саздърми, луканки, пастърми, пушени меса, солена сланина и т.н. Съществуват изпитани практики за консервиране на агнешко, птиче и телешко месо. Едва ли е случаен фактът, че около половината от обема на изданието на П. Р. Славейков "Готварска книга или наставления за всякакви гозби" (Цариград, 1870) е зает от рецепти за трайно консервиране на меса. Ето заглавията на част от тези рецепти: "Английски способи за солене на бутове, говеждина и сланина", "Руска пресолница", "Хамбургска пресолница", "Вестфалска окадена говеждина", "Французки способ за приготвяне на сланина", "Как се суши дивеч на дим", "Половинки от гъски, сушени на дим". Дори и това частично изброяване демонстрира по убедителен начин разнообразието на меса, присъстващи на българската трапеза — очевидно предимно в консервиран вид и задължително в дните, които не са постни.

Относителното еднообразие на продуктите, с които се приготвя ежедневната храна на възрожденските българи, е компенсирано от богатото въображение, прилагано от домакините при изработката на отделните гозби. Известно е, че традиционната култура не окачествява процеса на подготовката на храната като тайнство, а като рутинна дейност. Независимо от това, утвърдилата своя модерен облик именно през епохата на Възраждането наша национална кухня се отличава с голямо богатство на рецепти, съчетаващи вкусното с икономичното и полезното. Независимо дали става дума за задължителната за всяка сериозна трапеза чорба (постна или месна) или за яхнията с много лук, зеленчуци и сос, българската традиционна храна е добре подправена, подкиселена, а понякога и подлютена. Типично българските възрожденски яхнии се приготвят чрез варене и задушаване. Основната им разлика от съвременните е, че в тях не се съдържат домати и червен пипер. Запържването, което извлича някои ценни вещества от продуктите и обогатява яденето с мазнина, се прилага широко в ежедневната храна на възрожденските българи. То е заимствано от турската кухня. Пак от нея са заимствани някои популярни и до днес рецепти — кебапите, пилафите (ориз с масло и месо), кюфтетата, сармите и всички видове долми (пълнени зеленчуци).

Сред типично българските храни от това време се откроява баницата, наричана в някои райони под турско влияние бюрек. Широко разпространени тестени изделия са зелниците. Освен кори, яйца и сирене, те съдържат и някакъв зеленчук — лук, спанак, цвекло, лапад. Към групата на домашните тестени изделия се отнасят някои сладки баници, катмите, тиганиците, курабиите, мекиците. Почти пълната липса на нашенски сладкарски специалитети през Възраждането е компенсирана от присъщите на мюсюлманската кухня баклави, халви и кадаифи, сиропи, шербети, боза.

Освен с изброените небългарски сладкиши през всички сезони и с натуралните плодове през лятото, в зимните месеци българите подслаждат трапезата си с разнообразни консервирани плодове — сладка, мармалади, рачели. Наред с меда, с висока захарност се отличават и типичните за традиционната ни кухня петмези — гъсти захарни сиропи, приготвяни от грозде, тикви или специални метли. Сред любимите десерти на деца и възрастни се нареждат и майсторски изсушените плодове — ябълки, круши, кайсии, сливи, вишни, смокини. Запазили почти всичките си полезни свойства, в натурален или сварен вид, те компенсират слабовитаминозната зимна храна на предмодерния човек. Компенсаторни функции, но по отношение на постигане баланса на белтъчини и мазнини, изпълняват и масово консумираните ядки — предимно орехи и лешници, а в някои по-богати фамилии и бадеми.

Дори и най-повърхностното наблюдение на възрожденските маниери на хранене показва, че по правило резервираният към битовите новости българин се оказва твърде възприемчив за много от кулинарните веяния, застигнали ежедневието му в хода на повратния XIX век. Именно в рамките на този век картофите, пиперът и доматите се утвърждават като неизменен компонент на националното ни меню. Пак тогава в системата на социалните и семейни контакти трайно навлиза неизменният посредник на сладката приказка и добрия диалог — кафето. Присъщите на италианската кухня макарони и фидета също се установяват трайно на българската трапеза. Под влияние на вноса се разнообразяват сладкишите и спиртните питиета. Непосредствено преди Освобождението първите си плахи стъпки в хранителното ежедневие на българите прави и най-масовата съвременна нискоалкохолна напитка — бирата. Така, в рамките на няколко десетилетия българските битови практики, свързани с храната и храненето, постъпателно, но необратимо се обвързват с европейския социален контекст. Без при това да скъсват рязко със собствената си традиция. И с Ориента.

Облеклото

През XVIII и първата половина на XIX век основната част от българите се обличат по традиционен начин. Самото име на традиционното облекло — "носия" (нещо за носене) — подсказва еднотипност, та дори и еднокатност на ежедневните дрехи. Разнородни етнографски и етноложки проучвания показват, че дрехите на възрожденския българин се отличават с несложна кройка и непретенциозност. В масовия случай те се произвеждат в дома на съответното семейство от домашно изтъкани платове — вълнени, памучни, ленени, копринени. Най-същественият белег на народното облекло е неговата *еднаквост*. В съответствие с правилата на предмодерното общество жените тъкат и шият еднотипни дрехи за членовете на своето домакинство, спазвайки правилото, че мъжете носят панталон, риза и горна дреха, а жените — риза и сукман. Еднаквостта се подсилва от цветовото еднообразие и от близките по форма кройки. Ето какво отбелязва краеведът Петър Цончев за начина на обличане на българите в Габровско: "Облеклото на габровските селяни и граждани в края на XVIII и началото на XIX век е било почти едно и също: бяла кълчищена или памучна риза, шаечен елек без ръкави и шаечна антерия, салтамарка, кожух, дънести гащи и пояс. На главата овчи калпак, на краката навуща с цървули и пантофи. Шаекът е домашен, по цвят натурален — бозав, наречен "самочерка". Женското облекло е било [следното] — риза, сукман от натурален по цвят или багрен със синьо домашен шаек, шаечна салтамарка, елек, кожухче, престилка, колан с чапрази, забрадка, цървули или пантофи." Макар и в различни локални вариации, тези несложни, но удобни и топли дрехи покриват телата на селското и голяма част от градското население — както в делник, така и в празник.

Ако общият поглед върху традиционното облекло на възрожденските българи не фиксира съществени типологични различия в мъжките и женски носии на възрастните хора от отделни селища и региони, то вглеждането в детайла на всеки отделен костюм дава ясни знаци за индивидуалните предпочитания и общественото положение на човека, комуто принадлежи. Също в детайлите, но репродуцирани в масов тираж, са представени и регионалните различия в носиите на отделните етнографски групи. Финото сукно (чоха), вносните памучни и копринени платове, лисичите или самурени кожи, скъпите накити — това са белезите, отличаващи облеклото на богатия българин от облеклото на бедния. Допълнителен знак за достойнство и високо имуществено положение са многоредовите гайтани, опасващи ушитите по масова кройка горни дрехи. Не случайно в периода на най-висок материален подем на възрожденското общество гайтанджийството заема водещо място сред просперираците занаяти.

Специфична възможност за индивидуализиране на традиционното облекло създават бродериите (шевиците). Те се изработват върху долните дрехи — на мъжката риза само около пазвата, а на женската риза около пазвата, по ръкавите и по полите. Везани ръчно с копринени конци, шевиците представят в концентриран вид естетическите вкусове на техните създателки. Изпълнени със символика и многосказателна знаковост, шевиците не само придават уникален вид на всеки отделен народен костюм, но и създават неизчерпаеми възможности за проникване в символния свят на българската традиционна култура.

По думите на народоведа Иван Хаджийски заможните и властимащите мъже се открояват на фона на останалите българи чрез пищността на облеклото си.

"Дължината на дъното на потурите — отбелязва той — най-точно измерваше състоянието и ихтибара на еснафа и на човека отпреди Освобождението. Най-тежките чорбаджии носеха шалвари с дъно, което се влачеше по земята, замиташе сламките и вдигаше прах." Допълнителен знак на "аристократично" достойнство са "ордени, сабди, офицерски кюркове", носени в официални случаи от нашенските чорбаджии като символ на близост с автократичната власт на султана. Без да разполага с реална власт, част от по-сербез ергените понякога си присвояваха правото да се обличат със запазените за мюсюлманския елит ярки цветове и да носят дрехи, произведени от качествени материи. В кратък биографичен очерк историкът Ив. Попов отбелязва, че при връщането си в родния Лозенградград от Русе Яни Радодарович е облечен с дрехи, "каквито носеха турските бабаити, нашарени с широки черни гайтани, долу на нозете пангалии, фес висок махмудие, кривнат и привързан с червено-зеленикава язва, часовник с чифте капаци със сребърен кюстек, преметнат на шия над синия минтан и шарен копринен поас". Очевидно, първата вълна на подражание в областта на обличането е повлияна от външния вид на богатите мюсюлмани. По отношение на женското облекло, най-ранните подражателски напъни на възрожденските елити са свързани преди всичко със следването на гръцките "моди".

Активизацията на модернизационните процеси в обществото през втората и третата четвърт на XIX век създава условия за навлизане на европейски маниери на обличане и сред българите. "Когато след кърджалийските тревоги — пише краеведът Лука Ослеков — настъпва време на по-мирни години и в Копривщица зацъфтява отново бегликчийството, джелепството и абаджийството, благосъстоянието наново се повдига и от Западна Европа достига и до тук <...> новото — както в просветно отношение така и в модата. Сега жените от богатите семейства, покрай домашния китен сукман, носят вече и копринени рокли <...>, за да се завърши към средата на XIX век с широките рокли от модата малакоф, а на главата с "бунето". Коприната и чохата се носят във всяка състоятелна къща, а зимните дрехи — кюркове, на мъже и жени са отрупани със скъпи кожи. Изобщо от средата на XIX век до Априлското въстание разкошът в облеклото и мебелировката и всевъзможни накити е бил на мода."

Пристрастието на възрожденската българка към накитите е факт, който впечатлява неединократно чуждите пътешественици, обхождали етническата ни територия. В етноописателните им очерци често откриваме споменавания за пъстрото разнообразие от украшения, с които са били окичени нашенските моми и невести — от пищния сокай и нанизите жълтици до гривни и пръстени от неблагородни метали и изкуствени камъни. Правилото е, че всеки уважаващ себе си богат мъж демонстрира своето имуществено положение преди всичко чрез накитите, които осигурява на съпругата си или евентуално на подлежащата на омъжване своя дъщеря. Понякога труфенето със златни нанизи, гривни и обеци предизвиква критични бележки у съвременниците. "Конкуренцията на жените — отбелязва след Освобождението прилепчанинът Никола Еничерев — да се хвалят с богатството на мъжете си бе достигнала напоследък до крайност. Освен що посипваха гушата и гърдите до пояса с много низи от пендари, но се препасваха отгоре и с три низи от същите жълтици, както в сегашно време се препасват войниците с патрондашите."

Навлизането на европейските дрехи е процес, който се рязко активизира през третата четвърт на XIX век. В градовете и в селищата от градски тип по това време все по-често се срещат жени, облечени не със сукмани, а с рокли. Типичната за омъжените жени забрадка е заменена с широкопола шапка ("капела"). Към официалните компоненти на дамското облекло се прибавят елегантни ръкавици, екстравагантното чадърче, представителни пантофи. Мъжете — учители, търговци, заможни еснафлии — започват да се появяват на публични места с панталон, жилетка и сюртук. Редица снимки от това време свидетелстват, че по-високопоставените личности предпочитат да увековечат образите си, облечени не с традиционни народни облекла, а с дрехи, ушити по "френска" мода. На фотографиите, от които са ни познати днес, практически всички влиятелни общественици — от най-лоялните към властта учители до най-радикалните лидери на освободителното движение — са облечени с костюми, характерни за начина на обличане на останалите европейски елити. Констатираното положение поставя извън всяко съмнение принадлежността на възрожденската ни интелигенция към модернизиращата се културна среда на европейската цивилизация.

Снабдяването с новия тип дрехи става по различни начини. В големите градове някои от по-схватливите шивачи бързо усвояват маниера на изработка на мъжкия костюм от европейски тип и така се преквалифицират във френктерзии. Другаде учителки, получили образование в чужбина, показват на жените в съответното селище как сами да си шият модни рокли. В Шумен с това начинание се ангажират съпругите на полските емигранти, пребивавали в продължение на няколко месеца в града през 1849-1850 г. След установяването си в Казанлък учителката сръбкиня Рахил Душанова провежда в дома си своеобразни курсове по шев и кройка за част от местните дами. Има данни за разпространение и на европейски списания за мода сред по-просветената част от жените. Едва ли е случаен фактът, че именно едно такова списание е замесено в сюжетната линия на Войниковата комедия "Криворазбраната цивилизация".

Основната част от европейските дрехи обаче са вносни и се продават в специализирани магазини, предлагащи дори доставка по поръчка на клиента. В реклама, отпечатана през 1866 г., русенският в. "Дунав" се съобщава, че във вилаетския град е открита "английска магазия". "Почитаемата публика — пише изданието — както ще може да намери в тая магазия твърде хубави дрехи, тъй също ще може да намери в нея ризи, обуща, шапки, вратовръзки и пр. и пр. Умереността в цените на продажбата е главната основа на тази къща. Който обича може да си поръча дрехи и други работи направо от Виена." Макар и твърде редки, подобен тип реклами показват, че в по-големите градове вече не само се е създала подобен тип реклами ...

Тесните мъжки дрехи и широките поли на дамските рокли (малакови) нерядко смущават хората с традиционни вкусове и с по-консервативен манталитет. На някои от пристигналите от Русия учители им се е налагало да се връщат към елементи на местното облекло — фес, широки панталон, поас, джубе. Подобен жест към старите нрави, макар и против волята си, е направил учителят Никифор Попконстантинов, за да се избави от опасния прякор "московеца", прилепен му след връщането от Русия. По свидетелства на регионални историци първите дрехи от европейски тип в Чирпан са донесени от пристигналите от други градове учители. Същото е положението и с Калофер, където първият мъж, облечен с тесен панталон, е бил даскал Ботьо Петков. В някои случаи този тип облекло е тълкувано като заявка за модерно политическо мислене. "Който носеше опнати шаечни дрехи — разказва Н. Еничерев, — той се броеше за човек от новата вяра, сиреч самоотвержен и калён българин, надъхан с новите български мисли и идеи".

Често обаче облечените по европейски маниер мъже и жени са подложени на критични нападки. В някои случаи мотивите за подобен тип отношение изхождат от консервативни съображения. Друг път става дума за упорно придържане към изконните ценности на народната ни култура. Опасявайки се, че сънародниците му проявяват склонност да приемат европейската цивилизация само откъм външната ѝ страна — дрехи, маниери, обзавеждане — П.Р. Славейков многократно подлага най-яростните привърженици на европейския тип облекло на саркастични нападки. Стихотворението, представено тук частично, е публикувано в списвания от влиятелния публицист в. "Гайда" (г. I, бр. 16, 1864).

Едно конте поторанте,
пременено, уредено
и стъкнато хе ... парланте;
нагиздено с премени,
сякаш булка ще се жени <...>
салт са пери и са роши
със чепици и галоши,
с панталони френски шити
и сюртюка със ширити,
със жилетка, с вратовръзка,
със злат синджир да са лъска,
свилен поас му на кръста
и злат пръстен му на пръста.

Вариации на представената тема се срещат многократно в Славейковите възрожденски текстове. Особено критичен е патосът на комедията му "Малакова", иронизираща пристрастието на жените към пищните поли, подкрепени с обръчи и подплатени с многокатни фусти и дантели. Не по-малко ироничен е и Добри Войников в "Криворазбраната цивилизация" спрямо неистовия напън на новобогаташите към усвояването на най-леката и фриволна страна на европейския културен модел — модата. Независимо обаче от разноречивите комедиографски, публицистични и поетически задявки с нововъведенията в дамските и мъжки дрехи, навлизането на европейския маниер на обличане се оказва необратима тенденция, свидетелстваща за трайното обвързване на възрожденското ежедневие с европейския културен контекст.

Да обобщим

До самия край на възрожденската епоха изпълненият с труд делник на българите до голяма степен е доминиран от правилата на традиционното общество — преобладаващо ръчни дейности, колективни инициативи, неотделимост на професионалното битие от семейството. Независимо от това, по своите стопански резултати и по своя буржоазен патос трудът на предосвобожденските ни предшественици представлява съществен компонент на обществената модернизация. Подчертано раздвоени между старото и новото са и възрожденските празници. Част от тях са здраво прикрепени към устоите на традиционната култура, но други упорито гравитират към новите граждански ценности. Придържайки се строго към завещаните от дели и прадеди правила на обзавеждане и подреждане на дома, възрожденският българин се оказва благосклонно възприемчив към кулинарните новости, нахлули в ежедневието му в хода на уплътняващите се общобалкански и общоевропейски комуникации. Пак под влияние на европейските културни реалности в доосвобожденската част на XIX век най-високопоставената прослойка на възрожденското общество изоставя традиционните нашенски носии. Отдавайки предпочитание на европейските мъжки костюми и дамски тоалети, най-образованите, най-заможните и най-влиятелните жени и мъже на предосвобожденска България визуализират по недвусмислен начин своя цивилизационен избор. Което ще рече, и избора на своята нация.

Библиографски ориентири

Арнаудов, Михаил. Български народни празници: Обичаи, вярвания, песни и забави през цялата година. В. Търново: Издателство "Сириус 4", 1996

Българските градове през Възраждането. Историческо, социологическо и политологическо изследване. Част I. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2004

Гаврилова, Райна. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1999

Гандев, Христо. Ранно Българско възраждане. — В: *Гандев, Христо.* Проблеми на Българското възраждане. София: Издателство "Наука и изкуство", 1976

Ганева, Радослава. Знаците на традиционното българско облекло. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2003

Георгиева, Багра, Иван Иванчев, Лилия Пенева. Народната къща: Вътрешна архитектура, уредба и покъщнина. София: Издателство на БАН, 1980

Георгиева, Цветана. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество. София: Издателство "Мнемозина", 1997

Грекова, Майя. От обичай към право. Патриархалният българин в кръговете на чуждост. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1999

Етнография на България. Т. I, II, III. София: Издателство на БАН, 1980, 1983, 1985

Златев, Тодор. Българската национална архитектура. Т. 2. Българската къща през епохата на Възраждането. София: Издателство "Наука и изкуство", 1955

Лулева, Ана. Светът на вещите в традиционния български дом. София: Академично издателство "Марин Дринов", 2002

Наследникова, Венера. История на българския костюм. София: Издателство "Наука и изкуство", 1974

Сугарев, Делчо. Българският двор през Възраждането. София: Издателство на БАН, 1993

Тодоров, Николай. Балканският град през XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София: Издателство "Наука и изкуство", 1972

Традиционна народна архитектура. Под редакцията на *Багра Георгиева.* София: Издателство на БАН, 1996

Хаджийски, Иван. Бит и душевност на нашия народ. София: Издателство "ЛИК", 2002

Lewis, Raphaela. Everyday Life in Ottoman Turkey. New York: Dorset Press, 1988

Todorova, Marija. Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria. Washington: American University Press, 1993

БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН

ЦЪРКОВНО-НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ

Предистория и първи сблъсъци

Църковно-националното движение е специфична за Българското възраждане проява на движението за национален суверенитет. За разлика от другите балкански християнски народи, българите подемат инициативата за създаване на своя национална църква преди конституирането на модерната си държава. Това ги поставя в отношения на десетилетна конфронтация с единствената легитимно съществуваща по земите им институционална структура на православните християни в Османската империя – Цариградската патриаршия[*]. Мотивирайки претенциите си за създаване на своя самостойна църква, българите изтъкват на преден план факта, че през Средновековието в пределите на етническата им територия действат две автокефални църкви – Търновската патриаршия и Охридската архиепископия. На обвиненията във *филетизъм* те отговарят с примери от сръбското, гръцкото и румънско развитие през XIX век, настоявайки, че след създаване на своите държави, и трите балкански нации учредяват и свои автокефални църкви. Най-силният аргумент в полза на правото на българите на църковно обособяване в рамките на източноправославното ойкумене е извлечен от действащата в султановата държава *милет-система*. По силата на тази система "обществото е подредено според границите на отделните относително автономни вероизповедни общности – милети" (Ил. Тодев). Уповавайки се на законово признатото право на отделните религиозни общности на частично етнокултурно самоопределение, лидерите на църковното движение разгръщат своите инициативи почти изцяло в пределите на легитимизма. Последното обстоятелство осигурява възможност за легална пропаганда по всички правила на политическия занаят, за ангажиране на основните Велики сили с българските национални претенции и най-вече – за въвличане на широки обществени среди в разнородните практически действия по отстраняване структурите на Вселенската патриаршия[**] в доминираните от българи епархии и по съзиждане устоите на националната православна йерархия. А ведно с нея – и на ред други хоризонтални институции, подвластни на правилата на Модерността.

---

[*] До 1767 г. част от епархиите, разположени в западните и югозападни български земи, се намират под юрисдикцията на *Охридската архиепископия.* По стара традиция тази относително обширна църковно-административна област е разполагала с положение, близко до статута на автокефалните патриаршии. През 1767 г. – формално заради натрупани дългове, а реално заради възможността за увеличаване приходите на Цариградската патриаршия – йерархическата самостойност на Охридската архиепископия е отнета, като подвластните ѝ митрополии преминават под духовната власт на вселенския патриарх.

[**] Това е официалното име на *Цариградската патриаршия*, свидетелстващо за каноничния ѝ приоритет пред другите източноправославни патриаршии – Руската, Сръбската, Еладската, Александрийската, Антиохийската, Йерусалимската. Наред с това име, по-нататък в текста като синоними за обозначаване на Цариградската патриаршия ще бъдат употребявани и другите популярни през XIX век форми на самоназоваване, характерни за авторитетната църковна институция – *Велика църква* и *Вселенски престол.*

Предистория на църковното движение

Към началото на XIX век върху българските земи простират своята църковно-административна власт следните митрополии[*] на Цариградската патриаршия – Доростолска (Силистренска), Преславска (Шуменска), Варненска, Търновска (вкл. и подчинените ѝ епископии – Ловешка, Врачанска, Червенска), Видинска, Софийска, Нишка, Нишавска (Пиротска), Кюстендилска, Самоковска, Охридска, Полянска, Пелагонийска (Битолска), Велешка, Скопска, Солунска, Воденска, Струмишка, Мъгленска, Пловдивска, Одринска. Българско присъствие има в трите малки причерноморски епархии с центрове Месемврия (Несебър), Анхиало (Поморие) и Созопол. В голямата Одринска епархия преобладаващо български характер притежават селищните мрежи в районите на градовете Сливен и Ямбол, както трите по-малки града Свиленград, Лозенград, Малко Търново.

Очертани на принципа на историческата приемственост, границите на митрополиите не съвпадат в пълна степен с административното деление на Османската империя. Най-голяма по своята територия е Търновска епархия. Тя обхваща централната част на Северна България, като на запад се простира до Врачанско, Плевенско и Ловешко, а на изток граничи с Преславска (Шуменска) епархия, която до 1831 г. притежава статут на епископия в пределите на Търновска епархия, а през споменатата година е обособена като самостойна митрополия. Поради факта, че е своеобразен приемник на Търновската патриаршия, епархията с център столицата на Второто българско царство простира територията си и на юг от Балкана – в Казанлъшко, Старозагорско и Новозагорско. По традиция, завещана от ранните векове на османското владичество, търновският митрополит носи титлата *екзарх на цяла България*. Тази титла му дава частичен йерархически приоритет пред другите митрополити на географската област България. В сравнение с Търновска, останалите епархии не са толкова обширни. В повечето случаи те се простират върху няколко кази, разположени в хинтерланда на съответното средищно селище.

В епархиите, в които българите представляват мнозинство от християнското население, те съжителстват с втория по брой източноправославен народ, населяващ европейските части на султановата държава – гърците. Установили своите местоживелища в черноморското крайбрежие и в търговско-административните центрове (Варна, Търново, Одрин, Солун, Пловдив и др.), през ранните векове на османското владичество гърците са съумели да обсебят най-висшите ръководни позиции в йерархическата система на признатата от шериатското право за представителка на целия *рум-милет* Цариградска патриаршия. Патриарсите, митрополитите, епископите, както и служителите в техните канцеларии по правило са гърци. Гърци са и по-голяма част от светските лица, приближени на патриаршеската

---

[*] Според канона и традицията, основните църковно-административни области, подчинени на Цариградската патриаршия, са *митрополиите*, оглавявани от *митрополити*. В някои единични случаи, като част от по-големи и трудно управляеми митрополии, се създават по-малки църковни области – *епископии*. Начело на епископиите стоят *епископи*, подчинени на съответния митрополит. Митрополитите съставляват колективния орган на управление на патриаршията – *синода*. Синодът се председателства от *цариградския патриарх*, който същевременно е и митрополит на епархията, която има за свой център столичния град. Формално патриархът се счита за *пръв сред равните*. Реално той има широка църковна и политическа власт, но само по отношение на подчинените му християни.

канцелария, резидираща в столичния квартал Фенер. По името на този средищен квартал лицата, ангажирани с дейността или само с каузата на Патриаршията, са обозначавани с термина *фанариоти*[*].

В качеството си на официален представител на православните християни в Османската империя Цариградската патриаршия е натоварена с важни посреднически функции между централната власт и подведомственото ѝ паство. Същевременно тя има грижа за осигуряване каноничността на православния култ и за репродуциране кадровия състав на бялото и черно духовенство. В нейните правомощия е оставен проблемът за поддържане физическото състояние на храмовете и манастирите. В юрисдикцията на църковните служители влизат брачните отношения между християните, семейното и наследственото право. По стара традиция църквата играе консолидираща роля в малките териториални общности и дори в еснафските организации на занаятчиите. Ангажиментите ѝ за създаване и издържане на учебни заведения произтичат от присъщия на източното православие култ към писаното слово и произтичащите от него книжовни задължения на църковните служители.

Както с право посочват Ив. Дуйчев, Хр. Гандев и Цв. Георгиева, в ранните векове на османското владичество православната църква играе важна етностабилизираща и етноинтегрираща роля. За лишените от собствена държава българи единението около общата религия и около свързаните с нея институции създава условия за укрепване етнокултурната устойчивост на народа. Особено съществени функции в това отношение изпълняват хоризонталните структури на църквата – енориите, които обединяват около даден храм и служещия в него духовник живеещите в съответната териториална единица християни. В радост и в мъка, в делник и в празник, в конфликт и в помирение храмът е мястото, а свещеникът и черковните настоятели са хората, които поддържат живи правилата и традициите на вековната заедност, назовавана с днешната историописна терминология *българска народност*.

Властващият в Османската империя принцип на юридическа и фактическа второстепенност на християнската общност поражда някои специфични особености, присъщи на низшия клир по нашите земи. Независимо че в основната си част то е българско по произход, степента му на образованост и нивото на познаване на религиозните догми не са на високо равнище. В условията на повсеместна бедност енорийският свещеник в много от случаите осигурява препитанието си и с допълнителен (селскостопански или занаятчийски) труд. Ето как преминалият по нашите земи пътешественик Руджер Йосип Бошкович описва общественото положение на един енорийски свещеник в годината 1762. "Свещеникът на [село] Канара беше млад мъж на 25 г., беше женен и вече с деца. Той беше родом от това село и ръкоположен, доколкото можах да разбера, в Цариград, но беше облечен като останалите селяни. Освен това село, беше получил от владиците в Цариград още две други [села] срещу 60 пиастри. Селяните му плащаха по една пиастра при смърт, десет пари за кръщене и 15 за женитба, а имаше и някои допълнителни доходи. Свещеникът отслужваше литургията си на гръцки, като невежеството на енориашите му беше невероятно. Те не знаеха нищо друго от своята религия, освен дните за пост и празниците. Кръстеха се, почитаха някои икони, между които имаше ужасни, носещи християнски имена. <...> "

---

[*] Поради протяжния и напрегнат българо-гръцки църковен сблъсък, в българския език този термин получава силно негативна конотация. Той не е освободен от негативистки наслоявания и досега, въпреки големия хронологическо отрязък от време, разделящ нашата съвременност от десетилетията, свързани с църковното движение.

При условията на масова неграмотност и духовна резигнация, присъщи както на Късното средновековие, така и на Ранното възраждане, отдалечаването на българина от високите норми на религията е процес колкото обективен, толкова и обясним. В хода на този процес православната обредност опростява практиките си до степен, при която в много от енориите християнският култ се свежда до реализиране на основните тайнства (кръщене, брак, погребение), до следване на постите и до отбелязване на празниците. Това състояние на православната религиозност е назовано от Хр. Гандев "битово християнство". То допълнително облекчава размаха на църковното движение, тъй като отдалечаването от догматичните измерения на религията свежда до минимум възможността българите да изпитват някакви дълбоки колебания относно (не)каноничността на своите действия. Така, те с лекота не само да нарушават вековно установени норми, но и безостатъчно громят престижа на "богопомазани" архиереи.

Както отбелязва З. Маркова, голяма част от гъркоезичните митрополити и епископи, назначавани в българските епархии, са свещенослужители, лишени от системен интерес към духовната дейност. Заразени от алчност и псевдоаристократично високомерие, в много случаи те си позволяват да злоупотребяват с паричния размер на над 20-те вида парични вземания, които подвластните християни им дължат под формата на църковни данъци и такси. Макар и в попресилен вид това положение е описано от възрожденеца Иван Селимински така: "Архиереите, които цариградският патриарх изпраща вече толкова всякак в българските епархии, са предимно от гръцки произход, твърде невежи, неспособни и покварени. <...> Те са измислили и всекидневно измислят нови видове данъци, с които, без всякакво право облагат народа. Първата грижа на новоназначения архиерей е да обходи епархията си, като я обложи с данък, наричан от тях "помощ". <...> Освен това, те облагат и с друг данък, наречен "велик дар" или "благочестен дар". И този данък се плаща от еснафите, от свещениците, от църквите, от метосите и от манастирите. Освен тези два данъка, всяко семейство било облагано и с така наречения "годишен данък". При това те взимат една десета част от плода на нивите, от овците — агнета и вълна, сирене и масло." В цитираната "констатация" се крие може би от най-съществения мотив за масовото и активно включване на широки среди от българското общество в църковното движение. Този мотив е свързан с открития стремеж за минимализиране на изброените плащания и за въвеждане на известен ред в данъчната политика на православните институции.

В случая не бива да се пренебрегва и обстоятелството, че по подобие на другите административни структури в Османската империя, Патриаршията е силно проникната от корупция. Принципът на откупуване на всички църковни длъжности – от свещеническата до патриаршеската – през XVIII и XIX век е възведен в общо правило, обозначавано с термина *симония*. Заплащайки на вишестоящия духовник или чиновник "общоприетата" сума, в крайна сметка всеки новоназначен свещенослужител "възстановява" направените "разходи" от повереното му паство. Споменатата практика е регистрирана дори и в Софроневото "Житие...". Разказвайки как получава свещенически сан, неизтощимият котленец споменава, че след като предплатил правото си да поеме съответната енория, му се е наложило да доплаща на архиерея, тъй като друг кандидат междувременно е дал двойно по-голяма сума. Описана с думи Софрониеви, тази "пазарджийска" история звучи така: "В петок вечер прииде иконому и принесе ми парите и рече: "Да знайш, како не има да тя учини владика свещеника, почто другий подаде сто и петдесят грош. Того хоче да [illegible]." Ами какова ли скорб и сожаление мя обзе, като ся изповядах на духовнику и узех мартория, изготвих ся все потребная. Ами кому да скажа тоя скроб мой? Потекох до ония человеци, що са бяха [на архиерея] молили и парите дали. И они пойдоха и дадоша още тридесят гроша. И рукоположи ме в лето 1762, септемврия 14."

Представената класическа корупционна ситуация не е уникална. Тя отразява по-скоро масовата практика, отколкото изключението. При констатираната доминация на "веществените" над "духовните" ценности в християнската общност, отношенията подлежат на относително лесен разпад. И което е по-фатално – очевидното "материализиране" на една система, която по замисъл би трябвало да бъде "нетленна", води до безпроблемно заместване на присъщия на средновековния човек пиетет към Бога и храма с религиозен скептицизъм и с открита антиклерикалност.

Успоредно с представените обстоятелства, съществуват многобройни изворови данни, които свидетелстват за отговорно изпълнение на духовните длъжности както от страна на низшия клир, така и от страна на архиереите. В много от черквите тайнствата на православната църква се осъществяват по утвърдените правила. Както е известно, през XVIII и началото на XIX век именно духовенството осъществява основните дейности по поддържане на грамотността, по преписване и разпространение на книжовната продукция, по репродуцирането на културните традиции. В този контекст, макар и белязани с първите знаци на конфронтацията, през 20-те и 30-те години на XIX век в повечето епархии българо-гръцките църковни отношения запазват най-съществените елементи на своя вековно установен стабилитет. Съществуват разнородни исторически свидетелства, които съдържат информация за грижовно отношение на архиереи, гърци по народност, към духовните потребности на подведомствените им християни – българи. Три примера. През 1835 г. търновският митрополит Иларион оказва финансова и лобистка подкрепа в хода на създаването на Габровското взаимно училище. В края на 30-те години врачанският епископ Агапий изпраща на свои разноски българката Анастасия Димитрова "да учи славянски", за да стане първата учителка на българските девойки в Плевен. На 11 август 1844 г. преславският митрополит Порфирий е главна фигура в тържество по случай приключване на учебната година в българското училище в Шумен. Според дописка в сп. "Любословие", в края на празника архиереят държи прочувствено "слово зради успехът на народът и на учението". Междувременно той е дал 6000 гр. безлихвен заем на българите от с. Дивдядово за довършване на новата им черковна стряха.

В редица други селища обаче, още през 20-те и 30-те години на XIX век отношенията между висшите гръцки духовници и българите са помрачени от нарастващо недоверие и взаимни вражди. И ако посочените по-горе обстоятелства създават обективния фон, предпоставящ първите настоявания за отстраняване на гръцки владици, то няма съмнение, че за катализатор на процесите служи все по-отчетливо оформящото се национално самосъзнание на българите. Застанало в естествена опозиция на изостреното след 1830 г. гръцко чувство за политическа пълноценност, *българското национално самосъзнание представлява основния движещ мотив на църковното движение.*

Първият печално известен опит за отстраняване на гръцки архиерей и за заместването му с българин е направен в началото на 20-те години във *Врачанската епископия*. Под ръководството на влиятелния врачански първенец Димитраки Хаджитошев тамошните българи подемат акция за замяна на изгубилия доверието им епископ Методий (грък по народност) с българина Гаврил Бистричанин. Случаят придобива такъв размах, че се налага намесата на търновския митрополит и на цариградския патриарх. Независимо от проявената настойчивост, врачани не постигат желаното. Напротив. През 1827 г. лидерът на опозиционното начинание Д. Хаджитошев намира смъртта си във Видинската крепост.

В края на 20-те години инициатива за неподчинение на назначените от Патриаршията владици подемат и християните в *Скопска епархия*, ръководени от авторитетния лидер Трайко Рекали. Независимо че съумяват да отстранят трима поредни гръцки архиереи, скопяни така и не успяват да убедят патриарха да назначи в преобладаващо славяноезичната епархия владика от български произход. Пак по същото време и със същия резултат жителите на *Самоковска епархия* надигат глас с искане да им се определи за митрополит авторитетният книжовник Неофит Рилски. Без успех завършва и направеният през 1836 г. опит на българите от *Старозагорско, Новозагорско и Казанлъшко* да получат право техният край да се обособи като отделна епископия, която да бъде оглавена от популярния в региона духовник Онуфрий Попович Хилендарски.

Споменатите единични надигания против конкретни патриаршески владици са окачествени от З. Маркова като явления с "епизодичен и локален характер". Те предшестват същинското начало на общонационалното движение за църковен суверенитет и не надмогват претенцията за замяна на един компрометирал се архиерей – грък, с по-авторитетна фигура – българин. Независимо от своя неблагополучен край, споменатите първи антипатриаршески демонстрации не само залагат модела на по-нататъшните действия в пределите на антифанариотско движение, но и създават атмосфера на обществена нетърпимост спрямо все още несистемните опити на отделни митрополити и епископи да разширяват културното и политическо влияние на гърцизма върху етническата ни територия.

Началото 1838-1845

Най-влиятелните изследователи на църковния въпрос (П. Ников, М. Арнаудов, З. Маркова, Ил. Тодев) свързват началото на всенародната борба за самостойна йерархия с масовото движение на българите от Търновска епархия срещу новоназначения през 1838 г. владика Панарет. За разлика от предходника си – Иларион Критски, Панарет се отличава с груб нрав, непристойно поведение и необуздано сребролюбие. Само няколко месеца след установяването на новия владика в старопрестолния град недоволството от него прераства в искане за отстраняването на невежия архиерей. В стремежа си да се освободят от този "безобразен грък" търновци лансират и подходящ кандидат за нов митрополит. Те спират вниманието си на известния с "родолюбие, ученолюбие и християнско благочестие" монах Неофит Рилски. След като отдаденият на книжовни занимания рилски духовник отказва, на преден план излиза кандидатурата на Неофит Хилендарски (ок. 1785-1848). Роденият в Котел хилендарски монах се е подвизавал почти две десетилетия в Свищов и в някои манастири на Търновска епархия – като учител, таксидиот, учебникар. Въпреки избухливия си нрав, донесъл му прозвището Бозвели, котленецът се оказва подходяща алтернатива на компрометиралия се владика, тъй като в продължение на години той е провеждал активна антифанариотска пропаганда.

След началото на търновското надигане срещу Панарет, през 1839 г. Неофит Хилендарски се установява в Цариград, където по-лесно може да намери достъп до учрежденията, от които зависи евентуалното му назначение. От там той отправя открито послание до разбунтувалите се епархиоти в Търновско. "Главното съдържание [на посланието] – спомня си еленският учител Юрдан Ненов – беше [свързано с твърдението], че султановото правителство е готово да позволи за български владици, стига българите да попросят." Основание за пропагандиране на подобно твърдение дава и прокламираният по това време Гюлхански хатишериф, който, макар и в много завоалирана форма, обещава, че султанът ще даде на провинциите, "които съставляват Османската империя, благата, които се достигат с една добра администрация".

Под тласъка на Неофитовия призив българите от основните кази на Търновска епархия организирано подават прошения до правителството с искане за заместване на компрометиралия се Панарет с предпочетения от тях кандидат. В началото на 1840 г. е излъчена тричленна делегация, която пристига в столицата и за пореден път настоява пред централните институции непристойният Панарет да се замени с българина Неофит. "Но гръцкият патриарх – свидетелства Ю. Ненов – подкупил тези представители, които, научени, казали, че искат за владика Неофита. И тъй, вместо Неофит Бозвели изпратили за владика фанариотина Неофит с граматика му Костаки, известен по своите българогонения. <...>" Залагайки на вековния си опит в политическите интриги, фанариотският елит успява "да измами властните, но простодушни турци и запалените, но неопитни българи" (Ил. Тодев). Така търновци се сдобиват нов владика – 25-годишния грък Неофит. Българинът Неофит е назначен за митрополитски протосингел с мъгляво обещание да бъде въздигнат в епископски сан. Скоро обаче вместо към Ловешката епископия, Неофит Бозвели се отправя към Зографския манастир, където за известно време се укрива от интригите на младия си съименник. Безуспешно. Още през 1841 г. неуспелият кандидат за търновски митрополит е заточен в Света гора. Там той прекарва следващите три години от живота си, местен не по своя воля в различни атонски манастири – Хилендар, Зограф и Дионисиат. Междувременно, в Търновско на гонения са подложени и други българи, открояващи се с по-ярко личностно присъствие в духовния живот на региона – Андрей Робовски, Максим Райкович и младият учител Петко Славейков.

Така – с пълно поражение за националната кауза, завършва първият масов и сравнително добре организиран опит за отстраняване на компрометирал се гръцки владика и за заместването му с подходящ български духовник. В хода на описания неполучлив опит е култивирана известна политическа вещина, която ще бъде полезна за воденето на бъдещите неравностойни битки. Натрупано е и силно антипатриаршеско напрежение, което по-нататък многократно ще избуява. И при все че в следващите години българите от старопрестолния град не ще спрат да се жалват от назначаваните от Патриаршията владици, "знаещи само езикът на парите", към средата на 40-те години центърът на църковното движение се премества в имперската столица, назовавана от мюсюлманите с името Истанбул, от гърците – Константинопол, а от българите – Цариград.

Схема №24

Искания, представени от Неофит Хилендарски и Иларион Стоянов пред Високата порта в меморандумите от септември 1844 г.

Искания, залегнали в меморандума на Неофит Хилендарски - Бозвели	***Искания, залегнали в меморандума на Иларион Стоянов [Макариополски]***
⇩	⇩
Български архиереи и българско духовенство в българските епархии.	*Български архиереи*, които да "удържат народа чисто от гръцките злоумишления".
Пълна свобода на българите да откриват *свои училища*, за да не отиват младите "да учат в Русия или в Гърция".	Право на българите да си поддържат *собствени училища*.
Разрешение *българските книги* "да се печатат в самата страна"; така ще се спре внасянето на книги, печатани в други страни.	Право на българите "да си печатат *газета [вестник]* по языка си, което е най-голямото средство да се стопли народът към царството".
Правителството да определи "*една българска депутация*", която да представя народните "нужди" пряко на Високата порта.	Всяка епархия да изпрати "дипломати" в Цариград, които да представят на правителството "желанията на народа".
В българските градове да се създадат *смесени съдилища*, "съставени от мюсюлмани и българи"; на тези съдилища да са подсъдни делата, по които страни или обвиняеми са българи, за да могат българите да се защитават "от гръцките интриги".	"Аяните" да нямат право на "*ортаци в търговията*", защото така се монополизира пазарът на стоки.
	Българите да получат право да си издигнат *собствен храм в Цариград*, чрез който "да се отдели народът български" от несъществуващия като хомогенно цяло рум-милет.

По стечение на ред икономически, политически и демографски обстоятелства, през втората четвърт на XIX век в Цариград е концентрирана многохилядна българска колония. Средищно място в нея заемат замогналите се търговци братя Тъпчилещови,

---

братя Моравенови, братя Гешови, Георги Золотович, Иванчо Дочов, Христо Карами
и др. Голяма група български шивачи (гурбетчии) работят в държавната манифак
известна с името *Хамбара*. Част от занаятчийските еснафи, свързани с изхранва
милионния град, определено са преобладавани от българи. С особена почит
султанската власт се ползва джелепската фамилия Чалъкови, които системно доста
столицата огромни стада, събирани в хода на ежегодното данъчно облаган
скотовъдната продукция. Временно или постоянно в многоетничния град на Бос
пребивават и редица възрожденски интелектуалци – духовници, учители, изда
публицисти, зографи. Още през втората четвърт на XIX век в редица столични учи
(държавни, мисионерски, патриаршески) се обучават десетки българчета. Макар и с
консолидирана, българската общност в Цариград е заредена със значим соци
потенциал – поради отбрания характер на нейните членове, поради близостт
централните властови учреждения и поради сравнително добрите възможност
комуникация с всички основни възрожденски средища. През 40-те години на XIX
споменатите обстоятелства дават съществен тласък за превръщането на Цариград –
на практика периферен за етническата ни територия град – в безспорен центъ
общобългарските църковно-национални инициативи.

Първите сигнали за активизиране на антипатриаршеската дейност в столица
появяват скоро след бягството на Неофит Бозвели от заточение – август 18
Установил се в лазаристкия[*] манастир Сен Бьоноа в Цариград, неуспелият кандид
търновски митрополит подготвя нова акция за поставяне на българските искания
правителството. Ползвайки се с покровителството и подкрепата на лидера на полс
емигранти в Османската империя Михаил Чайковски, Неофит Бозвели и по-младия
съмишленик Иларион Стоянов Михайловски[**] (1812-1875) съставят *два отд*
меморандума, които през септември 1844 г. депозират в правителствената канцел
Безспорното съпричастие на поляците към този етапен момент в развитиет
българското църковно-национално движение е провокирано от твърдата анти
позиция на полската емигрантска централа в Париж. Позиция, противостояща в с
на все още непоклатимата петербургска теза за единство на източното православие
духовната опека на Цариградската патриаршия.

Както личи от информацията, съдържаща се в *Схема № 24*, исканията на Не
Бозвели и Иларион Стоянов, са отправени до османското правителство от имет
всичките им сънародници, живеещи в епархиите, подвластни на цариградския патр
Няма съмнение, че водеща роля и в двата меморандума имат претенциите за замяна
гръцките владици с български. Това, лансирано още чрез врачанската акция от
години на XIX век, желание в случая придобива общонационален статус. По аналог
начин могат да се тълкуват и другите общи за двата документа искания – искане
допускане създаването на български учебни заведения и искането за намиране ня

---

[*] Лазаристите са френски католическа конгрегация, резидирана в Цариград, която си по
прозелитични цели по отношение на българите.

[**] По това време еленчанинът Иларион Стоянов е хилендарски монах. Името, с което
останал в историята – *Иларион Макариополски*, става част от личната му съдба
октомври 1858, г. когато е ръкоположен за макариополски епископ. В този см
назоваването до 1858 г. на известния църковен лидер с името Иларион Макариополски
съвсем коректно.

инвестиция не само във веществената, но и в духовната област. Споменатата тенденция е особено съществена за онази райони, където след кърджалийските времена е укрепнала и се е умножила българската общност. Ето какво отбелязва в своята автобиография балчишкият първенец Кою Райчов: "И тъй като са умножиха българите [в града], намислихме да си направим черква и в Балчик. Като [принадлежащи към] Варненска епархия прибегнахме до Варненския владика Негово Преосвещенство Йосиф, родом българин, отечеството му е Серес. Той, като ни чу гласа, прие ни с всяко благодарение [и] ни помогна чрез правителството да си правим черкова, помогна ни с пари и ни изведи едно позволение от варненския паша да се направим една попска къща." В нововъздигнатата балчишка черква, както на много други места, незасегнати през този период от постъпателно засилващата се панелинистка пропаганда на Вселенската патриаршия, се служи на черковнославянски език. Черковнославянско е богослужението и в много от регионите, отстоящи извън близкия обхват на съответния митрополитски център, преобладаващо населени с българи и разполагащи с подготвен за тази дейност свещеник – Котел, Стара Загора, Казанлък, Елена, Трявна, Пазарджик, Свищов, Сливен, Плевен, Калофер и др. През 1847 г. дори и на търновския митрополит Атанасий му се налага да служи в Стара Загора на черковнославянски език, тъй като предвидливите граждани изхвърлили от черквата "Св. Никола" гръцките богослужебни книги. Макар и без видими резултати в общонационален план, дейността по възстановяване на старите и строителство на нови български черкви, както и произтичащото от нея институционално укрепване на местните общности, ще даде своите плодове в следващия – повратен по своя характер, период на църковното движение.

Междувременно в редица части на етническата ни територия продължават опозиционните действия срещу патриаршеските владици. През 1846 г. голямата *Търновска епархия* за пореден път се обединява около искане за отстраняване на митрополит Неофит, известен с прозвището Византиос. Използвайки пребиваването на султан Абдул Меджид в старопрестолния град, българите му подават прошение, съдържащо молба за бъде "изпъден" (по думите на летописеца поп Йовчо от Трявна) митрополитът, който "много отегчи народа", и "да им се даде по язика българин владика". Молбата е изпълнена още през юли 1846 г., но наполовина. Мястото на отпътувалия Неофит е заето от друг грък – Атанасий. Той управлява сравнително кратко – до лятото на 1848 г., когато намира по мистериозен начин смъртта си в кладенеца на митрополитската къща. Скоро в Търново се връща Неофит Византиос, който при второто си управление се държи привидно толерантно към инородните си епархиоти – създава свое обкръжение от влиятелни първенци, ръкополага на освободените епископски длъжности във Враца и Ловеч българите Доротей (1853) и Иларион (1852), назначава през 1856 г. Иларион Стоянович за свой протосингел.

През 1846 г. християните в *Самоковска епархия* също прогонват дотогавашния си митрополит Йеремия. Дошлият на негово място Матей се оказва духовник, чиито манталитет и морал представляват рязко предизвикателство към църковните канони. Независимо от това, именуваният заради грубото си

поведение от своите епархиоти *Делиматей*[*] не напуска доходната си служба, въпреки четирикратните патриаршески разпоредби за отстраняването му. Непристойният духовник резидира в Самоков до смъртта си през 1861 г., набирайки толкова негативизъм от тамошните българи, че след раздялата с него самоковци побързват да провъзгласят скъсването на каноничните си връзки с Вселенския престол и до създаването на Българската екзархия не приемат друг патриаршески митрополит.

В специално писмо до централната власт от май 1847 г. християните от *Софийска епархия* настояват да бъде "вдигнат" от града им митрополит Мелетий, за когото просителите заявяват, че "не ни прощава совест да изговориме хощавините му". Скоро искането е удовлетворено, но само по отношение на конкретния владика. Назначеният на негово място архиерей също е грък. По подобен начин се развиват събитията и във *Видинска епархия*. За периода 1840-1852 г. видинският митрополитски дом е обитаван от четирима различни архиереи. Всичките те са гърци, независимо от декларираното още през 1840 г. желание на местните българи да ги управлява архиерей от тяхната народност. Особено масово е недоволството срещу Венедикт, чието отстраняване е включено в исканията на въстаналите през 1850 г. селяни в Северозападна България. В лишената от силно гръцко присъствие *Преславска (Шуменска) епархия* напрежението между митрополита и епархиотите не довежда до открито противопоставяне, но местната община съумява да изолира слабите (в личностен и управленски смисъл) владици Порфирий и Дионисий и да им изземе много от правомощията, свързани с ръководството на местните училища и с регулирането на другите граждански дела на християните.

В превърналата се след 1856 г. в средищна за църковно-националното движение *Пловдивска епархия* през първата половина на 50-те години се засилват панелинистките домогвания на владиката Хрисант и на неговите приближени. Използвайки позициите на немногобройната, но силна гръцка общност в митрополитския център, Хрисант се опитва да наложи гръцко богослужение в черквите на редица чисто български селища. Нажежени от остри словесни сблъсъци, отношенията между българите и митрополитската власт прерастват в открити конфликти. На гонения са подложени влиятелни просветни дейци. Под тласъка на митрополитските интриги някои учители са принудени да напуснат заеманите длъжности, а непокорният хасковски педагог Атанас Чолаков намира смъртта си от ръката на наемен убиец. Независимо че до средата на 50-те години на XIX век българите от Пловдивска епархия са поставени в положение на дефанзивна отбрана по отношение на напираща патриаршески гърцизъм, оформилият се по това време лидерски институт на местната общност ще се окаже решаващ за по-нататъшния ход на църковните борби – както в регионален, така и в общонационален план.

Средищната по отношение на всички основни антипатриаршески изяви *българска общност в Цариград* сравнително трудно надмогва насилственото отстраняване на Неофит Бозвели и Иларион Стоянов. За активизирането ѝ се оказват необходими над две години, както и появата на нови лидери. С амбиция да оглави църковно-народните претенции на своите сънародници, към края на 1847 г. в Цариград се установява Александър Екзарх (ок.1810-1891). Натрупал опит в лобистки инициативи в полза на нацията си, осъществени в Париж, Лондон и Санкт Петербург, на 25 ноември 1847 г. амбициозният старозагорец получава пълномощно от българските еснафски организации в столицата. В документа е отбелязано, че занаятчийските сдружения ще разчитат на Ал. Екзарх да работи за получаване на правителствено разрешение за отваряне на *български храм в Цариград* – "едно свещено прибежище, дето да изпълняваме нашите религиозни задължения и да възприемаме нашите християнски и раетски задължения на нашия собствен език". След едногодишни преговори, няколко поредни прошения и неколкократни отлагания, желанието на еснафите остава все още неизпълнено. Една от причините за затлачването на въпроса е новопоявилата се у високопоставения правителствен чиновник от български произход княз Стефан Богориди (ок. 1775-1859) амбиция да оглави народната инициатива за придобиване на български храм в столицата. През 1848 г. Ст. Богориди прави предложение на еснафските предводители да приемат дарението му – негова къща, разположена в квартала Фенер, която да бъде преустроена в черковна сграда. Контрирайки с тази дарителска оферта идеята да се закупи друг парцел, струващ над половин милион гроша, традиционно свързаният с Патриаршията сановник получава възможност да укрепи престижа си на покровител на своя народ. Макар и след известни колебания, през лятото на 1849 г. еснафите приемат Богоридиевото благодеяние. Така българите се сдобиват със свой църковен имот в патриаршеския квартал Фенер. Приспособената със скромни средства за богослужение жилищна сграда е осветена тържествено на 9 октомври 1849 г. от созополския митрополит, който служи на черковнославянски език. Специална патриаршеска грамота определя статута на храма, получил в чест на своя дарител името "Св. Стефан". За предстоятел на храма през 1851 г. е определен в сърбинът Стефан Ковачевич, получил титлата епископ Лаодикейски. През същата година завършва и конституирането на църковното настоятелство. В специален документ – "Устроение" са описани правилата на функциониране на българската община в Цариград и модела на нейното ръководство. С този акт се полагат основите на една от най-дейните институционални структури на широко разгърналото се през следващите десетилетия църковно-национално движение.

---

[*] Представката *дели-* е заимствана от турския език и означава *лудетина, див човек*. В практиката на българските именувания тази представка е слагана пред имената на буйни и своенравни личности.

В хода на регламентацията на статута на храма в официалната османска документация се появява терминът *булгар-милет*. С него, макар и само терминологично, българската етническа общност е отделена от общността на източноправославните християни в Османската империя. Така, след усилно неколкогодишно упорство българите се сдобиват не само със свое "свещено прибежище" в Цариград, но и с фактическо признание от официалната власт на своя самостоен народностен статут. Значимостта на тези събития е доловена още от съвременниците. Макар и с присъщите на "даскалската" поезия несръчност и декларативност, ангажираният с описаните събития архимандрит Онуфрий Попович съставя и публикува "Песен за българската църква в Цариград". Ето къс от нея:

В самий Цариград
помежду Фенер и Балат,
вече по български четат и пеят
и към небо ръце въздигат.
От сърце и душа Бога славят.

Към първите по-мащабни църковно-народни проекти не остава безразлична и *отвъддунавската ни емиграция*. През 1846 г. нейни представители предават на пребиваващия в Русе султан Абдул Меджид прошение, съставено от Иван Селимински (1799-1867). Според текста на документа, съхранен в архива на неговия автор, живеещите във Влашко и Молдова българи настояват за три основни неща: 1) определяне фиксирани годишни заплати на владиците; 2) по-стриктен подбор на архиереите, заемащи митрополитски и епископски длъжности; 3) съобразяване с исканията на епархиотите за назначаване на притежаващи необходимия образователен статус и съответните морални качества български духовници за владици. Във връзка с възможностите за реализация на последното искане, през втората половина на 40-те години десетки български младежи са изпратени на учение в руски духовни училища (средни и висши) за сметка на петербургското правителство. Този образователен проект става факт благодарение на многократни писмени и устни настоявания на българските емигранти, пребиваващи в Южна Русия, пред тамошните църковни и граждански власти.

През 1853 г. твърдата позиция на Петербург за единство на източното православие е атакувана от два представителни документа, систематизирали в съответния дипломатически формат основните български претенции по църковния въпрос в навечерието на Кримската война. В специално съставена от Найден Геров записка, отправена до руския императорски посланик в Цариград, се настоява, че българите "никога не биха мислили да се отделят от Константинополската църква", ако злоупотребите на архиереите "не излизат от пределите на търпимостта". В документа са направени четири конкретни предложения за преодоляване на създалата се ситуация. Приоритетно място сред тях заема искането "правото на избор на архиереите да бъде предоставено на епархиите". Това, многократно лансирано и в по-нататъшните църковни прошения, желание носи в себе си идеята, че ако бъде утвърдена подобна процедура, то тя в кратък срок ще доведе до замяна на гръцките владици по нашите земи с български. В логиката на едно такова предположение звучи убедително и формулираната от Н. Геров претенция сънародниците му да имат свои представители в патриаршеския синод.

Макар и в по-завоалирана форма, аналогични искания са поставени и в прошението на 43-ма български емигранти от Влашко, отправено на 17 август 1853 г. до руския император Николай I. Заявявайки недвусмислено, че сънародниците им нямат намерение да се отделят от Константинополската църква, букурешките просители молят за разрешение "нашият народ да си има, както всички други народи, свои архипастири". "Ние искаме – настояват те – нашите пастири да ни извикат по име и ние да разбираме гласа им." Зад това привидно коленопреклонно прошение се крие една безспорно националистическа претенция. Претенция, която Патриаршията заклеймява като филетизъм, а българите възвисяват като единствено справедлива и канонична. Претенция, около която се движат основните механизми на българо-гръцката църковна разпра до началото на повратната 1856 година.

Мирната революция

Решаващият период 1856-1861

Непосредствено след прокламирането на Хатихумаюна (6/18 февруари 1856), през пролетта на годината 1856 г., цариградската община подава прошение до султана от името на "един народ от 6400000 души". В документа се настоява българите да получат право да бъдат управлявани и представлявани от "един върховен църковен началник" и от "един върховен граждански началник". Успоредно с това се иска включване представители на многобройния християнски народ в местната администрация, в съдебната система и дори в някои силови структура на властта. Така, използвайки процедурите по установяване на новото международноправно статукво в пределите на Източния въпрос, българската нация лансира искане *за пълна църковна самостоятелност и за административна автономия в пределите на Османската империя*. За да придадат по-голяма убедителност на новите програмни претенции, цариградските българи организират изпращането на аналогични прошения от основните български селища. Така, в началото на 1857 г. в столицата се събират няколко десетки български "депутати". Според информация, съдържаща се в списвания от Раковски вестник "Българска дневница", те подават над 60 "жалби" против "веществените злоупотребления" на гръцкото духовенство и против "нравственото угнетение от страна того духовенства". Макар и завършил без реален успех, този не особено строен форум е назован от ранните изследователи на църковното движение "първо българско народно събрание в Ново време" (М. Арнаудов и П. Ников). Цитираната характеристика е валидна само в условен план, но тя подсказва, че рязко повишилите своите църковно-народни претенции българи стават все по-подвластни на най-съществените изкушения на модерния национализъм – от идеята за националния суверенитет до амбицията за институционален градеж на обществени структури от представителен тип.

След прокламирането на Хатихумаюна и лансирането на програмата за пълен църковно-народен суверенитет българите в някои епархии подемат с нова сила позаглъхналите в периода на Кримската война антипатриаршески действия. Още през 1856 г. християните в голямата *Търновска епархия* подновяват настояванията си за отстраняване на недолюбвания от тях владика Неофит. Крепеният от умело манипулираната провладишка "партия" архиерей дестабилизира позициите си след като си позволява да посегне на училищното дело в митрополитския град и да подложи на гонения някои влиятелни интелектуалци. В крайна сметка, след неколкократното изпращане на про- и антивладишки "депутации" в Цариград, Неофит е отзован. На негово място е назначен поредният грък – бившият Лесбоски владика Григорий. Пак по това време *шуменци* проявяват голяма изобретателност и не особено подобаваща почтителност в системните си опити да дискредитират "своя" митрополит – гърка Вениамин. В *Самоковска епархия* християните пишат прошение след прошение за отстраняване на Делиматей, чиито "грешки и злоупотребления" са създали положение, при което българите заявяват, че дори се срамуват да споменават "скверното му име" в храмовете си. Показателни за насочеността на църковното движение са засилилите се антиархиерейски

негодувания във *Врачанско и Плевенско* против епископ Доротей – българин по произход, но назначен от Патриаршията.

Особено драматично се разгръщат първите антипатриаршески демонстрации в *Полянската епархия* с център гр. Кукуш. След като не успяват с поредица от настойчиви опити да заменят компрометиралия се владика Мелетий с образования българин Партений Зографски, през лятото на 1859 г. християните от Полянска епархия обявяват, че прекъсват каноничните си връзки с Вселенския престол и сключват уния с католическата църква. Чрез изрична уговорка, че представителите на папа Пий IX няма да променят обредността и кадровия състав на низшето духовенство, кукушчани полагат основите на един от моделите за по-нататъшно развитие на църковния въпрос. Модел, който така и не получава своята пълноценна реализация, но затова пък осигурява добри потенциални възможности за натиск върху Патриаршията и неизменно покровителстващата я православна Русия. Упорствайки в отстояването на народностните си искания, през октомври 1859 г. кукушчани получават от Патриаршията за владика сънародника си Панарет Полянски, който съдейства изключително много за укрепване позициите на българската национална кауза в Македония.

В *Пловдив*, заради по-силното етническо присъствие на гърците в митрополитския център, антимитрополитското движение се развива трудно и напрегнато. След изострени конфликти с владиката, пренесли се дори и в съдебните зали, недолюбваният Хрисант освобождава владишкия престол – 1857. На негово място за пловдивски митрополит е определен етническият албанец Паисий, който съвсем скоро ще подкрепи българските инициативи за получаване на църковно-народен суверенитет. Междувременно, тръгналият именно от Пловдивска епархия призив за гражданско честване на славянските първоучители св. св. Кирил и Методий дава съществен тласък на консолидационните процеси в българското общество – и то не само в училищно-просветен аспект. На първите общоградски чествания, посветени на двамата светци, организирани в редица български селища още преди Великденската акция, се държат ярки антипатриаршески проповеди, съдържащи преки напомнения, че през обичното на възрожденците Ранно средновековие българите са разполагали със своя автокефална църква.

Прокламираният в началото на 1856 г. Хатихумаюн дава тласък не само на българското движение за църковно-народен суверенитет, но и на специална правителствена инициатива за реформи в Цариградската патриаршия. След избори, проведени по утвърдена от Високата порта процедура, през октомври 1858 г. в имперската столица се събират 45 представители (духовни и светски лица) от епархиите, подвластни на Вселенската църква. Задачата им е да изработят нови устройствени правила за избор на патриарх и владици, да регламентират принципите на конституиране и дейност на консултативен орган към синода – смесен съвет, да фиксират заплатите на митрополитите и да уеднаквят църковните данъци. Българите, макар и да са най-многобройният народ, подвластен на патриарха, участват в събора само с трима представители – хаджи Николи Минчоглу от Търново, Георгаки Стоянов Чалъкоглу от Пловдив и Илия Петров от Видин. Там заседава и княз Стефан Богориди, но не като представител на българската общност в Империята, а като високопоставен турски сановник. Независимо от констатираната несъразмерност, още през декември 1858 г. Г.

Чалъкоглу и Н. Минчоглу депозират писмено "заявление" до председателството на форума. Чрез документа е поискано в новите устави на Вселенската патриаршия за залегне принципът владиците да се избират от "духовенството и от по-първите мирски лица на епархията". Ясно е формулирана и претенцията при подбора на архиереите да се спазва изискването те да владеят езика на своите епархиоти. Както личи, проявявайки необходимата за случая политичност, българите не поставят на преден план ясно декларираното през 1856 г. църковно-автономистко искане. Въпреки това, в рамките на заседавалия до февруари 1860 г. събор реален дебат по техните – минималистични или максималистични – църковно-народни желания не се провежда.

Твърдата позиция на фанариотския елит и очертаващото се пълно незачитане на умерените български искания провокират търновския делегат хаджи Николи хаджи Минчооглу към по-висока активност. В едно от последните заседания на събора той подава мотивирано писмено заявление, чрез което декларира че не признава решенията на форума, тъй като те не взимат предвид дори и най-умерените български искания. В устно изказване той уточнява, че българите няма да изплащат патриаршеския дълг и ще продължат да искат както избрани от народа владици, така и възстановяване на църковната си независимост чрез отмяна актовете за незаконно унищожаване автокефалността на Търновската патриаршия и на Охридската архиепископия.

Аналогични заявления са отправени и от името на някои по-големи български общини – Стара Загора, Казанлък, Шумен. Успоредно с тази поредна "петиционна" кампания, чрез брошури и вестникарски статии цариградските дейци и отвъддунавската емиграция не спират да разясняват каноничните, историческите и политическите корени на българската църковно-народна самостойност. В групата на споменатите материали се откроява брошурата със заглавие "Отговор на словото на господин С[тефан] Каратеодориди", отпечатана непосредствено след закриването на събора и съдържаща пунктуално опровергаване на открито антибългарското слово на споменатия фанариот; слово, държано при закриването на събора и отстояващо основните патриаршески идеологеми за неканоничността на българските църковно-народни претенции. Публикуваната от името на търновския представител хаджи Николи хаджи Минчооглу брошура е написана на гръцки език от идеолога на националната позиция по спора с Фенер Гаврил Кръстевич. В нея е деклариран колективният отказ от компромиси и палиативни действия и на преден план отново е поставена програмата максимум — пълна църковно-народна самостоятелност. "Българите — отбелязва Кръстевич, — като изгубиха вече съвсем довереността си към гръцкий клир и народ, и като усещат от друга страна собственото си народно честолюбие и достойнство, принуждават ся да отрекат и отхвърлят духовното властвование на гърците връх тях и да си направят под широката сянка на Негово Султанско Величество собствена независима йерархия."

С аналогичен тон и неотстъпна решимост в края на м. март 1860 г е подадена "жалба" до правителството. Чрез нея българите заявяват, че не приемат решенията на патриаршеския събор, че не са съгласни да плащат съразмерно с броя си най-голямата част от патриаршеския дълг (възлизащ на около 7 млн. гроша) и че искат да бъде узаконено откъсването им от властта на Вселенския престол. Същата претенция, но представена значително по-обстоятелствено, е защитена и в отпечатаната в края на м. март брошура на Тодор Бурмов "Българите и високото гръцко духовенство". Появата на последната брошура е знак за началото на подготвената вече операция за официално скъсване на каноничните връзки с Патриаршията.

Споменатата акция се осъществява в хода на тържествената великденска литургия в цариградския храм "Св. Стефан" на 3 април 1860 г. По време на службата епископ Иларион Макариополски не произнася традиционното молебствие за патриарха, замествайки го с молитва за здраве и дълголетие на султана. Същевременно, чрез употребата на формулата "Всякое епископство православних", популярният архиерей фактически застава начело на новопровъзгласената българска йерархия. Тези по същество словесни актове полагат началото на една значима институционална промяна. Промяна, получила тласък не само от енергията и изобретателността на организаторите на ярката демонстрация, но и от дълбоката символика на прераждането, концентрирана във великденския празник. *Българският Великден* – зад това сакрализирано от Тончо Жечев име на описаната акция се крие една пълноценна идеология за национална самостойност.

"След тази знаменита демонстрация – разказва очевидецът Христо Стамболски – двама от старите виновници, а именно Хр. П. Тъпчилеща и Х. Николи Минчоглу подадоха на великия везир още същия ден приготвения от страна на българската цариградска община обширен махзар, с който се искаше припознаването на независима българска йерархия, и отидоха при Мехмед Али паша, Риза паша и други министри, за да ги уведомят за станалото. Последните <...> не ги укорили, а само се позасмели." Зад хитроумните усмивки на турските управници се крие определено задоволство от откриващата се перспектива Високата порта да извлече полза от ожесточаването на българо-гръцкия спор.

Новината за Великденското отричане от патриарха се пръсва мълниеносно из българските земи. По примера на столичните си сънародници, жителите на много селища, разположени от двете страни на Балкана, прокламират присъединяването си към новата църковно-народна институция – Габрово, Свищов, Сливен, Стара Загора, Нова Загора, Шумен и др. По знак, даден от Цариград, те заявяват "разобщението си с гръцкото духовенство и прогласението на своята народна йерархия" (Т. Бурмов). В хода на тази кампания, разгърнала се с пълна сила през пролетта и лятото на 1860 г., са подадени прошения от 33 селища – до Високата порта и до Вселенския престол. "Като изпровождаха такива прошения до правителството – повествува летописецът на църковните борби Т. Бурмов, – нашите единородци едни след други отправяха в същото време до преосвещенаго Илариона [Макариополски] адреси, в които му заявяваха, че се отричат от гръцкий цариградский патриарх, че прекъсват всяко сношение с него и с проводените от него владици и че се подчиняват на началството на българската в Цариград църква, на което беше той предстоятел. В тези адреси Иларион се нерядко титулуваше като цариградский патриарх [с титула] всесветейший. <...>" Тук трябва да се отбележи и фактът, че в повратната за църковно-народните борби 1860 г. висшите духовници, идентифицирали се Великденската позиция на разбунилата се нация са малцина. Освен Иларион

Макариополски, това са българинът Авксентий Велешки* и албанецът Паисий Пловдивски. От користни съображения към новата църковна структура се присъединява софийският митрополит Гедеон, но скоро след отстраняването му той скъсва своите връзки с българските църковни дейци.

Междувременно българите от редица селища използват и прякатa възможност за контакт с правителствените представители в хода на инспекционната обиколка по балканските територии на Империята, предприета през лятото на 1860 г. от великия везир Мехмед Кабразлъ паша. Нему, както и на придружаващите го правителствени чиновници, са предоставени стотици оплаквания от патриаршеските владици, в които е мотивирана общоимперската "полза" от евентуалното узаконяване на новопровъзгласената българска йерархия.

Султанското правителство обаче реагира на българските искания с подчертана уклончивост. Както стана ясно от цитирания по-горе откъс от мемоарите на д-р Христо Стамболски, османските управници определено са доволни от разрастващата се българо-гръцка църковна разпра, отклоняваща вниманието на поданиците му встрани от управленските и фискални действия на администрацията. Залагайки на политиката на отлагането и на добре прикрития флирт с българската настойчивост, Високата порта няма никакви намерения непосредствено след Великденската акция да подкрепи със съответни административни действия лансираната програма за църковно-народен суверенитет.

Цариградската патриаршия откликва своевременно на българското непокорство. След неуспешен опит да принуди Иларион Макариополски да се покае за извършеното, синодът атакува правителството с искания за наказване на непокорния владика и тримата последвали примера му архиереи – Гедеон Софийски, Паисий Пловдивски, Авксентий Велешки. Сблъсквайки се с тежката уклончивост на Високата порта, фанариотският елит изпада в състояние на остра криза, която довежда до оставка на действащия патриарх Кирил. Чрез сложна процедура, залегнала в новия църковен устав, и на фона на ожесточени спорове и сложни интриги, в началото на октомври е определен новият патриарх – Кизическия митрополит Йоаким.

Реакциите на ангажираните с Източния въпрос Велики сили също не са еднозначни. Руският посланик в Цариград прави неколкократни опити да помири двете страни. Католическа Австрия и протестантска Англия заемат изчакателни позиции. Най-голяма активност проявяват дипломатите на католическа Франция и представителите на Ватикана. Скоро след появата на първите затруднения пред възможността за решаване на българския църковен въпрос ангажираният с пропагандата на католицизма Орден на лазаристите и някои френски представители активизират усилията си за спечелване на част от лидерите на антифанариотското

---

* Авксентий (1797-1865) е бивш митрополит на Велес. По време на десетгодишното си архиерейство в Македония той прави много за подема на тамошното българско училищно дело. През 1858 г. обаче Патриаршията предвидливо му отнема Велешката епархия и го мести в Драч. В края на 1859 г. той напуска небългарската си епархия и се установява в Цариград, където се ангажира с каузата на българската църковно-народна независимост. В контекста на представените обстоятелства титулуването на този духовник след 1858 г. като *Велешки митрополит* не е съвсем коректно, но то е придобило популярност в историческата ни книжнина и затова по-нататък ще се придържам към него.

движение в полза на идеята за сключване на *евентуална уния с католическата църква*. Тяхната оферта на пръв поглед е примамлива. Тя предполага заобикаляне на властното руско "не" на скъсването на каноничните връзки с Цариградската патриаршия, като осигурява евентуално покровителство от страна на силна Франция. Споменатата оферта предполага лесно утвърждаване на българската католическа общност от правителството, готово да санкционира в положителен план всеки акт, който е свързан с разделение и взаимно противопоставяне на християните в Империята.

Споменатите обстоятелства са взети на въоръжение от приелия тайно католицизма свищовлия Драган Цанков (1828-1911). Още през 1859 г. с финансовата подкрепа на лазаристите той започва да списва и разпространява в. "България" (1859-1863). Първоначално подмолно, а след това открито изданието начева проуниатска пропаганда сред българите. Освен изброените по-горе доводи в полза приемане йерархическия приоритет на Ватикана, Драган Цанков настойчиво популяризира тезата, че евентуалното сключване на унията няма да накърни по никой начин обредността на българската църква. Изкушени от очертаващата се привидно благоприятна перспектива, на 18 декември 1860 г. група дейци подписват акт, според който признават папа Пий IX "за глава на всичките български църкви, на всичкото българско духовенство, на което, както и на речените църкви, той ще е управител". Парафираният и от официални представители на Ватикана документ представлява по същество писмен ангажимент за припознаване йерархическия приоритет на католическата църква, т.е. сключване на уния. Особеното в случая е, че зад декларираното желание за преминаване под църковната власт на папата не стоят "всичките български църкви", а една малка група цариградски дейци, предводителствани от Др. Цанков, д-р Георги Миркович, архимандрит Макарий и архимандрит Йосиф Соколски.

Независимо от относително слабата популярност на униатската алтернатива за решаване на църковния въпрос, през март 1861 г. делегация, включваща лидерите на инициативата, пристига във Ватикана. Там, на 2/14 април, лично папа Пий IX ръкополага Йосиф Соколски за апостолически викарий на българоуниатите. Посрещнат с подобаваща тържественост в Цариград, на 1 юни новият български първосвещеник получава султански берат, с който е признат за милетбашия на българоуниатската общност. Макар и широко афиширана, новата българска църковна общност не се радва на широк прием сред редовите християни. Дори и в периода на най-голямото разпространение на униатската идея, официално ангажираните с нея българи са малко повече от 10000 души. Най-съществената предпоставка за слабата популярност на униатството е трайната българска привързаност към устоите на православието. Водени от споменатата привързаност, но и от здрав усет за политическите реалности, още в края на 1860 г. група възрожденски интелектуалци подемат масирана атака срещу униатите. Със силата на магнетичното си публицистично слово Г. Ст. Раковски от в. "Дунавски лебед", Г. Кръстевич и Т. Бурмов от сп. "Български книжици" системно громят основополагащите тези на българоуниатите. Висока антиуниатска активност реализират и още двама влиятелни българи – пловдивският руски вицеконсул Найден Геров и утвърденият вече книжовник Петко Славейков. Последният, не без съдействието на руската дипломатическа мисия в Цариград, на 6 юни 1861 г.

Макариополски, това са българинът Авксентий Велешки[*] и албанецът Паисий Пловдивски. От користни съображения към новата църковна структура се присъединява софийският митрополит Гедеон, но скоро след отстраняването му той скъсва своите връзки с българските църковни дейци.

Междувременно българите от редица селища използват и пряката възможност за контакт с правителствените представители в хода на инспекционната обиколка по балканските територии на Империята, предприета през лятото на 1860 г. от великия везир Мехмед Кабразлъ паша. Нему, както и на придружаващите го правителствени чиновници, са предоставени стотици оплаквания от патриаршеските владици, в които е мотивирана общоимперската "полза" от евентуалното узаконяване на новопровъзгласената българска йерархия.

Султанското правителство обаче реагира на българските искания с подчертана уклончивост. Както стана ясно от цитирания по-горе откъс от мемоарите на д-р Христо Стамболски, османските управници определено са доволни от разрастващата се българо-гръцка църковна разпра, отклоняваща вниманието на поданиците му встрани от управленските и фискални действия на администрацията. Залагайки на политиката на отлагането и на добре прикрития флирт с българската настойчивост, Високата порта няма никакви намерения непосредствено след Великденската акция да подкрепи със съответни административни действия лансираната програма за църковно-народен суверенитет.

Цариградската патриаршия откликва своевременно на българското непокорство. След неуспешен опит да принуди Иларион Макариополски да се покае за извършеното, синодът атакува правителството с искания за наказание на непокорния владика и тримата последвали примера му архиереи – Гедеон Софийски, Паисий Пловдивски, Авксентий Велешки. Сблъсквайки се с тежката уклончивост на Високата порта, фанариотският елит изпада в състояние на остра криза, която довежда до оставка на действащия патриарх Кирил. Чрез сложна процедура, залегнала в новия църковен устав, и на фона на ожесточени спорове и сложни интриги, в началото на октомври е определен новият патриарх – Кизическия митрополит Йоаким.

Реакциите на ангажираните с Източния въпрос Велики сили също не са еднозначни. Руският посланик в Цариград прави неколкократни опити да помири двете страни. Католическа Австрия и протестантска Англия заемат изчаквателни позиции. Най-голяма активност проявяват дипломатите на католическа Франция и представителите на Ватикана. Скоро след появата на първите затруднения пред възможността за решаване на българския църковен въпрос ангажираният с пропагандата на католицизма Орден на лазаристите и някои френски представители активизират усилията си за спечелване на част от лидерите на антифанариотското движение в полза на идеята за сключване на *евентуална уния с католическата църква*. Тяхната оферта на пръв поглед е примамлива. Тя предполага заобикаляне на властното руско "не" на скъсването на каноничните връзки с Цариградската патриаршия, като осигурява евентуално покровителство от страна на силна Франция. Споменатата оферта предполага лесно утвърждаване на българската католическа общност от правителството, готово да санкционира в положителен план всеки акт, който е свързан с разделение и взаимно противопоставяне на християните в Империята.

Споменатите обстоятелства са взети на въоръжение от приелия тайно католицизма свищовлия Драган Цанков (1828-1911). Още през 1859 г. с финансовата подкрепа на лазаристите той започва да списва и разпространява в. "България" (1859-1863). Първоначално подмолно, а след това открито изданието начева проуниатска пропаганда сред българите. Освен изброените по-горе доводи в полза приемане йерархическия приоритет на Ватикана, Драган Цанков настойчиво популяризира тезата, че евентуалното сключване на унията няма да накърни по никой начин обредността на българската църква. Изкушени от очертаващата се привидно благоприятна перспектива, на 18 декември 1860 г. група дейци подписват акт, според който признават папа Пий IX "за глава на всичките български църкви, на всичкото българско духовенство, на което, както и на речените църкви, той ще е управител". Парафираният и от официални представители на Ватикана документ представлява по същество писмен ангажимент за припознаване йерархическия приоритет на католическата църква, т.е. сключване на уния. Особеното в случая е, че зад декларираното желание за преминаване под църковната власт на папата не стоят "всичките български църкви", а една малка група цариградски дейци, предводителствани от Др. Цанков, д-р Георги Миркович, архимандрит Макарий и архимандрит Йосиф Соколски.

Независимо от относително слабата популярност на униатската алтернатива за решаване на църковния въпрос, през март 1861 г. делегация, включваща лидерите на инициативата, пристига във Ватикана. Там, на 2/14 април, лично папа Пий IX ръкополага Йосиф Соколски за апостолически викарий на българоуниатите. Посрещнат с подобаваща тържественост в Цариград, на 1 юни новият български първосвещеник получава султански берат, с който е признат за милетбашия на българоуниатската общност. Макар и широко афиширана, новата българска църковна общност не се радва на широк прием сред редовите християни. Дори и в периода на най-голямото разпространение на униатската идея, официално ангажираните с нея българи са малко повече от 10000 души. Най-съществената предпоставка за слабата популярност на униатството е трайната българска привързаност към устоите на православието. Водени от споменатата привързаност, но и от здрав усет за политическите реалности, още в края на 1860 г. група възрожденски интелектуалци подемат масирана атака срещу униатите. Със силата на магнетичното си публицистично слово Г. Ст. Раковски от в. "Дунавски лебед", Г. Кръстевич й Т. Бурмов от сп. "Български книжици" системно громят основополагащите тези на българоуниатите. Висока антиуниатска активност реализират и още двама влиятелни българи – пловдивският руски вицеконсул Найден Геров и утвърденият вече книжовник Петко Славейков. Последният, не без съдействието на руската дипломатическа мисия в Цариград, на 6 юни 1861 г.

---

[*] Авксентий (1797-1865) е бивш митрополит на Велес. По време на десетгодишното си архиерейство в Македония той прави много за подема на тамошното българско училищно дело. През 1858 г. обаче Патриаршията предвидливо му отнема Велешката епархия и го мести в Драч. В края на 1859 г. той напуска небългарската си епархия и се установява в Цариград, където се ангажира с каузата на българската църковно-народна независимост. В контекста на представените обстоятелства титулуването на този духовник след 1858 г. като *Велешки митрополит* не е съвсем коректно, но то е придобило популярност в историческата ни книжнина и затова по-нататък ще се придържам към него.

убеждава Йосиф Соколски да отпътува за Русия ведно с всички документи и инсигнии на архиерейско достойнство, връчени му от папата. След физическото отдалечаване на разколебалия се първосвещеник от имперската столица българоуниатската общност попада в положение на остра вътрешна криза. Само за няколко седмици част от дотогавашните лидери на униатската община се оттеглят от участие в непопулярното начинание. Рязко спада и броят на редовите униати, ангажирали се през предходните месеци с прокатолическата линия на църковното движение по-скоро от любопитство, отколкото от трайно убеждение в перспективността на инициативата за йерархическо обвързване с Ватикана.

Междувременно Цариградската патриаршия се опитва да вземе инициативата в свои ръце. На 24 февруари 1861 г. тя провежда събор, в хода на който действащият патриарх, осем бивши патриарси и 27 други владици обявяват за неканонични действията на българския църковен предстоятел Иларион Макариополски, както и на двамата архиереи, които са се осмелили да го подкрепят – Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски. Тримата са низвергнати от архиерейски сан. Взето е решение за заточаването им. Ударът е последван от лек флирт с накърненото достойнство на възнегодувалата нация. Още на същия ден патриархът разпраща из епархиите специално окръжно послание. В него са изброени някои нови правила, които Вселенският престол е готов да съблюдава в официалната си политика спрямо българите. "Отстъпките", формулирани в 15 точки, потвърждават обстоятелства и позиции в отношенията между българите и Патриаршията, които вече са реален факт – назначаване на българи за владици в епархиите с преобладаващо българско население, черковнославянско богослужение в храмовете, българоезична просветна дейност в училищата и др. Въпреки своята закъснялост и палиативност, тези "отстъпки" са широко пропагандирани от цариградската гръцка преса, а османските управници веднага ги утвърждават и с неприсъща за бюрократичните им порядки сръчност издават специално султанско разпореждане, което е разпратено из румелийските провинции. В процеса на формулиране и прокламиране на споменатите "отстъпки", сполучливо назовани от М. Арнаудов "призрачни", ясно се долавя все по-осезаемият синхрон между действията на Патриаршията и Портата по българо-гръцката "разпра". При това разположение на силите, на българите не им остава нищо друго освен отново да се въоръжат с тактиката на безкомпромисната легална борба в името на прокламираната независима йерархия.

По примера на цариградските лидери, през пролетта на 1861 г. в много градове и села по време на редовните църковни служби българите анатемосват цариградския патриарх. Тези деяния, освен неканонични, са подчертано дръзки и провокативни. Чрез тях се скъсват и последните нишки, които поне частично биха могли да възвърнат взаимната лоялност между двете страни. В последвалите махзари до Портата още веднъж е деклариран отказът от Патриаршията и е изразено дълбоко възмущение от афоресването на тримата владици. Следователно, вместо да сплашат разбунените българи и да ги подлъжат с еластични полумерки, чрез решенията си от февруари 1861 г. фенерските лидери фактически взривяват и последните мостове между своята хилядолетна институция и младата християнска нация. Последна стъпка в тази посока е насилственото отстраняване в края на април 1861 г. на народните архиереи Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски от столицата. Преди да заминат – Иларион и Авксентий за Мала Азия, а Паисий за Света гора – тримата духовни предводители публикуват "Завет към българския народ". В него те заявяват, че поемат бремето на насилственото заточение в името на общобългарското единение около устоите на бащината вяра. Пресрещнато от масови демонстрации, организирани от цариградската община, изпращането на тримата владици активизира в допълнителна степен процесите на все по-отчетлива надрегионална консолидация около ясно формулираната от църковните лидери идеологема за етнокултурно и политико-административно обособяване на нацията.

Отвоюване на църковния суверенитет 1861-1867

С цел координиране на общобългарските прояви в затегналия се сблъсък с Цариградската патриаршия през май 1861 г. в столицата на Османската империя се събират около 30 официални представители на по-големи общини или на цели епархии. "Пълномощията на всички представители – свидетелства Тодор Бурмов – гласяха еднакво, а именно, че те се изпращат в столицата да ходатайствуват пред Правителството на султанът да припознае за българите една особена, независима от патриархът и [от] папата йерархия. Вследствие на това те, след няколко съвещания помежду си относително задачата им и начинът за изпълнението ѝ, единогласно признаха, че не могат да молят за друго нещо Високата порта, освен да припознае тя българската йерархия за независима." Текстуалното оформяне на националната претенция е възложено на пловдивския представител д-р Стоян Чомаков. Междувременно група народни пълномощници се срещат с великия везир Мехмед Кабразлъ паша, комуто докладват желанието на сънародниците си за "припознаване на българската йерархия". Министърът отказва по нетърпящ възражение начин. Последното обстоятелство тласка част от естествено откроилите се лидери на представителния форум към търсене на една по-компромисна формула, в която да бъде лансирана поредната програма за църковно-народен суверенитет. Споменатата формула намира израз в лансирания на 12 юли 1861 г. меморандум, станал малко по-късно известен с титула "Осемте точки". Новото в съставения от д-р Стоян Чомаков меморандум е, че в него липсва пряка заявка за пълна йерархическа самостоятелност. Най-съществената "точка" от него се свежда до директно формулираното желание "българите да имат право да участват при избора на патриарха пропорционално на своето числено мнозинство". Като се има предвид, че към тогавашния момент православните българи съставляват най-големият брой християни, подвластни на Вселенския престол, става ясно какъв по народност ще бъде патриархът, избран по тази процедура. Второто искане е по-умерено – половината от членовете на синода и на смесения съвет към Патриаршията да са българи. Предвижда се конституиране на институция на постоянно българско представителство при правителството. Предлага се възраждане на старата традиция митрополитите и епископите да се избират по специална двустепенна система от бъдещите им епархиоти. Зад представените искания, макар и в прикрита форма прозира концепцията за "завладяване" на Цариградската патриаршия отвътре. Тази концепция, по мнението на патриарх Кирил, е резултат от внушенията на кръга от полски емигранти около Садък паша (М. Чайковски). В случая е по-приемлива тезата на Ил. Тодев, който смята, че въпросният проект е израз на самобитната политичност на д-р Стоян Чомаков – деец, отличаващ се с подчертан максимализъм на визията за решаване на църковния въпрос.

Като максималистични са оценени "Осемте точки" и от Патриаршията, която още при получаването на документа отхвърля всяка възможност за практическата реализация на залегналите в него принципи. Голяма част от българските общини също не одобряват новия документ. Техните лидери виждат в него отстъпление от завоюваните позиции и бързо изтеглят пълномощниците си. Въпреки това, в Цариград остава едно постоянно представителство в състав д-р Ст. Чомаков, Захари Гюров, д-р Захари Струмски, Христо Тъпчилещов и хаджи Николи Минчоглу. Още през лятото на 1861 г. изброените личности получават правомощия от общините във вътрешността на страната, натоварващи ги да отстояват общонационалните интереси пред Портата и пред Патриаршията. Така в имперската столица остава да действа едно представително тяло от светски лица – лидери на заявилата воля за църковно обособяване нация. Лица, които ще допринесат изключително много за реализирането на най-мащабния самостоятелен политически проект на възрожденските българи.

Под натиска и под наблюдението на правителството, през юни 1862 г. в Цариград започва да заседава смесена българо-гръцка комисия по църковния въпрос. Макар и възприели "Осемте точки" като основа на преговорите, патриаршеските представители отхвърлят всички евентуални споразумения, създаващи условия за доминация на българския елемент при определяне кадрите и взимане решенията в структурите на Вселенския престол. Не по-малко безкомпромисни са българските членове на комисията, които са подложени на постоянен обществен контрол с оглед поддържане на тяхната категорична неотстъпчивост от завоюваните позиции и от лансираните претенции. След едногодишни безплодни заседания, в началото на юни 1863 г. комисията е разпусната от нейния патрон Али паша – министър на външните работи и изповеданията. Пак нему, веднага след прекратяване на преговорите, цариградските пълномощници на българския народ отправят ново прошение в следния смисъл – тъй като заради упорството на патриаршеските представители не е постигнат резултат, правителството само да реши въпроса в българска полза – или да наложи силом на фенерския елит "Осемте точки", или да признае провъзгласената самостойна българска йерархия. Прошението остава без последствия.

След краха на протяжните българо-патриаршески преговори, през октомври 1863 г. патриаршеската катедра в Цариград е заета от нов архиерей – патриарх Софроний III. Слаба личност и несамостоятелна политическа фигура, веднага след встъпването си в длъжност той започва да търси начини за изход от кризата в българо-гръцките отношения. Неговата инициативност е провокирана не толкова от добра воля, а от непреодолимите финансови затруднения на Великата църква, предизвикани от практическото откъсване на повечето български епархии от нейната власт. Мерките, които предприема са повече от прозаични. "Светейший Софроний – разказва Тодор Бурмов – наскоро след като пое браздите на църковното управление изпрати едно окръжно послание до всичките подчинени на вселенский престол архиереи, в което, като показваше трудното положение на патриаршията, поради непостъпването на предвидените за нея доходи, строго им предписваше да внесе всеки от тях час [по]-напред количеството, [пред]назначено за патриаршеска

платка <...>. Същевременно с изпращането на това послание патриархът изходатайства от Високата порта емирнамето до всичките валии, в които им се заповядваше да спомагат деятелно на архиереите да съберат от населението назначените за заплатите им пари." Ангажирането на административните власти със събиране на църковните вземания оказва бумерангов ефект спрямо позициите на хилядолетната църковна институция. Вместо да засили нейния властови ресурс чрез постъпване на нови средства, споменатият акт активизира в допълнителна степен процесите на фактическо скъсване на българите с патриаршеските структури.

Втората стъпка, предприета от Софроний III, е свързана с организиране на пореден форум за обсъждане на създалата се ситуация в българските епархии. Този път е избран традиционният за източното православие формат на *църковно-народния събор*. Съборът е открит на 21 февруари 1864 г. В заседанията му участват над 30 представители на фенерския елит (духовници и миряни), включително всички бивши патриарси, както и действащите патриарси на Антиохия, Йерусалим и Александрия. Българите са представени от четирима делегати – Гаврил Кръстевич и владиците Панарет Пловдивски, Антим Преславски, Доротей Софийски. В хода на сложни дебати защитниците на патриаршеската позиция се постарават да докажат – пункт по пункт, каноничната несъстоятелност на българските претенции, заложени в искането за пълна църковна самостоятелност и в "Осемте точки". Българската позиция е защитена от Гаврил Кръстевич и от Антим Преславски, но техните дълбоко промислени и издържани в духа на догматичната казуистика тези не са възприети. В решенията, взети на последното съборно заседание от юни 1864 г., българските искания са окачествени с еднозначни квалификации като "несправедливи", "неканонични", "неприложими". Така, за пореден път Патриаршията се показва изключително твърда в позицията си – до степен, при която преговорите между двете страни са прекратени за повече от година.

Единственият позитив, който българите извличат от поредния неуспешен опит за равноправна и рационална комуникация с практически обезвластената в техните епархии Патриаршия, е освобождаването на Иларион Макариополски и Авксентий Велешки от заточение. Решението за този дългоочакван акт е прокламирано със султански ферман от септември 1864. Макар и не получили право да служат в църквата "Св. Стефан" и да живеят в пределите на българския имот във Фенер, със своето завръщане двамата архиереи мъченици донасят и надеждата, че системният и постоянен натиск в крайна сметка ще изведе делото към добър край. Пак това време третият заточеник Паисий Пловдивски е преместен от на о-в Халки, намиращ се в непосредствена близост до Цариград.

Поредното прошение, съдържащо българските църковно-народни претенции, е представено на Високата порта през февруари 1865 г. Конкретният мотив за съставянето му е свързан със смъртта на Авксентий Велешки, и по-точно с нелоялните опити на Патриаршията да изнуди смъртно болния архиерей с обещание да му върне титлите и благословията си, ако се отрече от филетисткото движение на сънародниците си. По този повод, след като погребват с необходимите почести своя мъченик, цариградските лидери депозират пред Али паша въпросното прошение, в което заявяват, че гробът на Авксентий е изкопал непреодолима пропаст между двете християнски нации. Затова те за пореден път настойчиво молят султанското правителство да даде на българите "правото да ся организираме в отделно общество от Патриаршията и да ся управляваме черковно от един черковен началник с[ъс] Синод, наредени под благосклонността на Н[егово] И[мператорско] В[исочество] Султанът, и с длъжностите и гаранциите, които ще благоволи да ни наложи". Макар и останал без отговор, този документ показва, че в най-трудния момент на застой и привидна неразрешимост на десетилетния спор, водещите лидери на движението (в случая кръга около д-р Стоян Чомаков) се връщат към крайното, но изключително популярно искане за пълно отделяне от Вселенския престол.

Междувременно от юни 1864 г. в зоната на българо-патриаршеските общувания се намесва още една фигура – новият посланик на Петербург в Истанбул граф Николай Павлович Игнатиев. В нашата историопис битуват разноречиви мнения за мястото на руския посланик в ситуациите, свързани с утвърждаване на църковно-народната ни самостойност – от тезата на патриарх Кирил за изключителния принос на амбициозния дипломат за реализиране на българския проект до тезата на Ил. Тодев за двойствения характер на тясно ангажираната му с руските имперски стратегии позиция. При все това никой специалист не отрича факта, че с желанието си да намери точките на "съгласието между противоречащите си страни" (Н. П. Игнатиев), руският посланик в много случаи се явява в ролята на необходимия катализатор за активиране на процесите. Това твърдение важи с особена сила за събитията от края на 1865 г.

През ноември 1865 г. по внушение на граф Игнатиев двама влиятелни гръцки търговци (кредитори на затъналата в дългове Патриаршия) стават инициатори за подхващане на нови преговори по църковната разпра. За кратко време те съумяват да постигнат с българските представители споразумение по шест спорни въпроса, свързани главно с процедурата по избиране на архиереите и на патриарха и с начина на съставяне на смесения съвет. Споразумението, оформено като официална спогодба, от българска страна е подписано от д-р Ст. Чомаков, Димитър Гешоглу, Христо Тъпчилещов, Стефан Камбуров, Захари Гюров и Димитър Добрович. То обаче не е възприето от Софроний III. Последното обстоятелство дава основание на руския посланик да осъществи натиск върху Високата порта, предлагайки ѝ три варианта за изход от положението. Тъй като и трите варианта са свързани с различно по степен обособяване на българите в пределите на Цариградската патриаршия, фенерският елит свиква поредния "църковно-народен събор".

Откритият на 22 април 1866 г. патриаршески събор е почти идентичен по състав и по нагласа със събора от 1864 г. "Във всичкото това многобройно събрание – съобщава в. "Време" – е имало само двама българи: преосвещеният Панарет, митрополит Пловдивски, и известният по учеността си и по другите си преимущества г. Гавриил Кръстович". Пак същият вестник отбелязва, че българските представители предлагат да се започнат преговори върху основата на постигнатото в края на отминалата година частно споразумение с гръцките търговци – кредитори на Патриаршията. Без да изслуша докрай техните доводи, обладаното от панелинистически идеи мнозинство реагира с недвусмислена категоричност. Архимандрит Клеовул заявява, че няма какво да се умува по т.нар. "български въпрос", който дори не би трябвало да се нарича "български въпрос", а "български метеж или български бунт". Според в. "Време", събранието одобрило съжденията на Клеовул и дори изпратило изказването му с акламации. В условията на описаната националистическа еуфория изглежда дори странно как гръцкото мнозинство

приема предложението на бившия патриарх Григорий за съставяне на нова комисия по българските искания. В резултат от неколкомесечни умувания, чисто гръцката по състав комисия изработва проект, който е оценен от българите като крайно неприемлив. Във връзка с това, в доклад до руското външно министерство от 4 октомври 1866 г. граф Игнатиев пише следното: "Информирайки ме за гореизложените обстоятелства, Филипополският епископ Панарет не скри от мен, че тукашните дейци на българското движение, както и самият той, не виждат друг изход от ситуацията, освен обръщение към Портата с искане за създаване на отделна от гърците независима йерархия." По всичко личи, че втвърдяването на патриаршеската позиция води до поредно връщане на българите към Великденската идея за пълна църковна самостойност. Нещо повече, в самия край на 1866 г. едни от най-влиятелните ръководители на българското движение се подписват под съставен от д-р Стоян Чомаков адрес до Портата. Във възприетия с противоречиви чувства от тогавашния ни елит документ разбунтувалите се в името на националното си освобождение гърци от о-в Крит са обявени за метежници. Там е противопоставен лоялният към Портата български народ, който дори и при отстояване на законното си искане за църковна независимост не прибягва до диктата на открития бунт. Макар и подложен на остри критики от страна на по-умерените църковни дейци и от радикалните предводители на отвъддунавската емиграция, Чомаковият адрес обективно раздвижва правителствените среди за търсене приемлив за българите изход от десетилетната църковна разпра.

Междувременно е осъществена важна персонална промяна в Патриаршията. Без излишни процедурни хватки, в края на 1866 г. патриарх Софроний III е отстранен. През февруари 1867 г. мястото му е заето от Григорий VI. Владеещ до съвършенство изкуството на политическия компромис, новият първосвещеник на Вселенската църква е носител на идеята за частични отстъпки пред българите. А и политическата ситуация вече е такава, че предполага нов тип отношение към десетилетния църковен конфликт – както от страна на Патриаршията, така и от страна на Високата порта.

Положението на патриаршеските дела в епархиите, наследено от Григорий VI, съвсем не е безпроблемно. В много от българските епархии гръцките владици са прогонени, а там, където това не е сторено, са спрени почти всякакви църковни плащания. Така, в рамките на няколко години Цариградската патриаршия се е оказала не само лишена от власт и авторитет, но и поставена при условия на крайна финансова оскъдица, заради спрелия приток на пари от най-богатите и най-населените ѝ епархии. Ето как е представено това състояние на българо-патриаршеските отношения от летописеца на църковното движение Тодор Бурмов: "Нашите единородци <...> страняха от Патриаршията, не приемаха изпращаните от нея владици, противяха се на изпращанието [на] определените в тяхна полза даждия и избягваха от всяко общение с висшето гръцко духовенство. Те се нареждаха така, щото да могат да прекарат още години без владици. Свещеното миро, което се освещаваше и раздаваше от Патриаршията, и което можеше един ден да се свърши, те предпазваха от намаление с прибавяне [на] дървено масло; а делата, които по-напред се решаваха от архиереите, каквото бракоразвождание, а така и управлението на църквите, се възлагаха на съвети, съставени от духовни и мирски лица." Зад представената обобщена картина се крият десетки конкретни ситуации, концентрирали в себе си както българското упорство за следване на избрания път, така и българската изобретателност за сътворяване ситуации, привидно лоялни към правителството и крайно дръзки по отношение на патриаршеските служители.

Както стана ясно, великденските събития оставят без митрополити някои от най-активните български епархии – Пловдивска и Софийска (заради низвергването на владиците им), Шуменска, Врачанска и Кюстендилска (заради отстраняването на архиереите по искане на епархиотите). И в петте изброени епархии българите, ангажирали се с антипатриаршеските инициативи от 1860-1861 г., обявяват официално скъсването на каноническите и църковно-административните връзки с Фенер, анатемосват патриарха и синода му, изпращат свои представители на събора от 1861 г., учредяват самоуправленски органи – главни общини, които поемат почти всички правомощия, принадлежащи дотогава на митрополитските и епископски власти. Скоро обаче Патриаршията започва да назначава на освободените катедри нови лица. За *Пловдив* е определен българинът Панарет – бивш Ксантийски епископ. Той обаче не е приет от паството си и скоро също е заточен. Така, влиятелната Пловдивска епархия остава под управлението на утвърденото на специален форум епархийско настоятелство. Българите от Пловдивско ще останат верни на своя заточен владика Паисий и чак след смъртта му през 1872 г. ще приемат ангажиралия се междувременно с църковно-народната кауза Панарет.

В Шумен и Кюстендил събитията се развиват по почти аналогични сценарии. И за двете епархии през 1861 г. са определени нови владици – българи. За *Шуменската митрополия* е определен Антим (бъдещия пръв екзарх), а за *Кюстендилска* – Игнатий. И двамата не са приети от епархиотите им, които отказват да поддържат каквито и да е връзки с тях. През 1864 г. Игнатий все пак пристига в Кюстендил. Той поддържа една двойнствена политика, в резултат на която се стига до масови безредици в митрополитския център. През 1869 г. Игнатий е отстранен и управлението на епархийските дела е поето от Кюстендилската община.

Наблюдавайки развоя на събитията в другите епархии, Антим Преславски не посмява да направи опит за установяването си в Шумен. Останал почти без средства заради упорството на шуменци, през 1865 г. той приема предложението да стане ректор на патриаршеското богословско училище на о-в Халки. През 1868 Антим поема духовното управление на Видинската митрополия. И така, в целия период от Великденската акция до назначаването на екзархийския митрополит Симеон (1872) в Шуменска епархия не резидира патриаршески владика.

Неприет остава и патриаршеският митрополит Неофит, назначен в *Самоковска епархия* след смъртта на омразния на всички тамошни българи Матей (май 1861). Информиран за масовото и непримиримо движение на самоковци срещу митрополит Матей и епископ Паисий, Неофит не се осмелява да се яви в митрополитския град. Тамошните църковни дела са управлявани последователно от архимандрит Хрисант и от архимандрит Макарий – и двамата овластени от Самоковската българска община.

Назначеният през май 1861 г. за митрополит на *софийската* катедра Доротей (бивш врачански епископ) прави несполучлив опит да се установи в новия си митрополитски център. Това предизвиква масовото недоволство на софиянци. В края на с.г. се стига до общоградски бойкот на омразния патриаршески владика. Доротей напуска безславно бъдещата българска столица и през втората половина на 60-те години, без да губи статута си на софийски митрополит, постепенно се ангажира с някои от каузите на българското църковно движение. Въпреки това, той остава непризнат от софиянци до момента на учредяване на реално действащите общобългарски църковни структури.

По примера на софиянци, през пролетта на 1861 г. българите във *Врачанска епархия* еднозначно отказват да приемат новия си патриаршески владика – българина епископ Паисий. Подобна категоричност проявяват християните и от другия голям град на епископията – Плевен. Независимо от това, със силова подкрепа от страна на административната власт Паисий се установява в своя епископски дом. От това обстоятелство обаче не произтичат почти никакви църковно-управленски последици. Властта в региона е поета от Врачанската главна община, оглавявана от влиятелния местен общественик Никола Занкин. След известно време лишеният от доходи и от архиерейски правомощия владика се оттегля в Оряхово, а през 1868 г. заминава за Цариград. Паисий Врачански остава в историята на църковното ни движение като патриаршески архиерей от български произход, който е събрал може би най-много омраза от страна на своите епархиоти. И не само на тях. По повод опита му да възпрепятства през 1863 г. честването на 11 май (деня на св.св. Кирил и Методий) в епископския център П. Р. Славейков го квалифицира във в. "Гайда" като "предател, оставил черно име и черен помен в историята на народа". Този казус е изключително показателен за факта, че в хода на църковното движение водещ е не принципът на етническата принадлежност на участващите обществени фигури, а ангажираността на съответните дейци с труднопостижимата крайна цел – пълна църковно-народна самостоятелност.

Не по-малко драматично се развиват събитията в *Търновска епархия*. Установилият се в старата столица през 1858 г. митрополит Григорий не намира за необходимо да напусне катедрата си след официалното провъзгласяване на българската църковна независимост през 1860 г. Той обаче постепенно е отстранен от ръководните дела в епархията. Властта в митрополитския център е поверена на Търновската главна община, ръководена от архимандрит Теодосий и учителя Никола Златарски. Почти всички големи селища, подвластни на търновския митрополит, след 1860 г. отхвърлят духовната опека на Григорий – Свищов, Стара Загора, Габрово, Севлиево, Дряново, Трявна, Казанлък, Горна Оряховица и др. В пределите на съответните региони управлението на духовните и училищни дела също е поето от общините. Единствената опора на владиката остава все по-отслабващата провладишка "партия" в Търново, която успява да закрепи своя патрон до края на 1866 г. Междувременно мобилизиралите антивладишките си усилия епархиоти в най-голямата българска митрополия на 11 октомври 1866 г. отправят до своя недолюбван архиерей недвусмислена покана за раздяла: "Ти не си избран от епархиотите на тая епархия – пише в посланието на търновци – и не си правилен архиерей на тая епархия. Който те е проводил него слушаш и за негов хатър ся противиш на святаго духа. Но ела в себе си. Свести ся с опачинството си. Послушай думите на спасителя! "Дето ви не приемат, вий си отърсете обущата от праха и си идете. " <...> Пак ти напомняме да предадеш кондиката и вещите митрополитски на игумена от Килифаревския манастир хаджи Теодосия в присъствието на членовете от местния меджлис, които са от народа представители пред честното правителство, и дай си оставката." След това заканителноподканително послание на митрополита не му остават много варианти за действие. На 16 март 1867 г., в присъствието на търновски общинари и турски администратори, Григорий предава по опис вещите в митрополитския дом. Сградата е запечатана, а последният патриаршески митрополит, властвал в старопрестолния град, напуска Търново, отправяйки се към Арбанаси, а оттам към Цариград.

Голямо упорство за оставане на архиерейската катедра проявява и епископът на *Ловешка епархия* Иларион. Той получава назначението си през 1852 г. и е сред първите българи, официално допуснати от Патриаршията до владишки длъжности. Въпреки това, Иларион не е особено долюбван от своите епархиоти. Отношенията се изострят особено силно след 1860 г. В характерен за слабите личности стил ловешкият епископ прави привидни отстъпки пред каузата на сънародниците си, но като цяло се придържа към позициите на Вселенската църква. Подложен на системни прояви на неуважение и на периодически подкани да напусне Ловеч, епископ Иларион живее повече в Троян и в Тетевен, където недоволството срещу него е по-малко. Въпреки изпращането на депутация до великия везир за отстраняването му, до 1868 г. упоритият архиерей се задържа в епархията си. В края на същата година той откликва на призива на цариградските българи, скъсва официално с Патриаришията и се включва в новоучредения български синод. Така, Иларион Ловчански се оказва един от малкото архиереи на бъдещата Екзархия, които не изстрадват в изгнание или в унизителни преследвания цената на българската църковна независимост.

Една от най-цветистите страници от историята на църковно-националното движение е написана от русенци, които проявяват ярко колективистично съзнание при отстояване на българската кауза за йерархическа самостойност. След Великденската акция християните в *Русенска епархия* обявяват прекъсването на духовните си връзки с управляващия ги от 1843 г. епископ Синесий. Скоро е учредена община, оглавена от бившия протосингел Нил Изворов, който поема църковните и граждански прерогативи на епископската власт. Междувременно русенци се включват или подкрепят практически всички общонационални инициативи, свързани с развоя на църковните борби. Въпреки това, Синесий отказва да напусне своето архиерейско седалище. Нещо повече – в края на 1863 г. той прави опит насилствено да събере неплащаните от епархиотите в продължение на години владишки данъци с помощта на административния управител Ариф паша. В този момент напрежението достига точката на кипенето. На 16 януари 1864 г. недоволните и от властта на Ариф паша и от алчността на Синесий българи затварят дюкяните, завладяват епископския дом и го опустошават. Голям брой граждани се струпват пред конака и настояват да бъдат освободени арестуваните им сънародници, изпратени да водят преговори с пашата по църковния спор. Съзнавайки риска от ескалация на напрежението, властта отстъпва. Скоро от вилаетския център отпътува Ариф паша, а на негово място идва обладаният от идеи за реформи на закостенялата имперска структура Мидхат паша. В хода на дипломатични преговори с русенци Мидхат паша успява да ги убеди да заплатят малка сума обезщетение на Синесий за нанесените материални щети и да го отпратят. Във връзка с това, в запазената разходна книга на общината срещу сумата, броена на публично низвергнатия епископ, е отбелязано следното: "Счет за парите, [които дадохме] на владиката гърка Синесий, който му дадохме плата, че го изпъдихме."

В условията на силно обществено напрежение протичат църковните борби и във *Видинска епархия*. Тамошният патриаршески митрополит Паисий е грък, установил се във Видин през 1852 г. С интриги и насилнически действия той съумява да се крепи до 1868 г. Използвайки стабилните си връзки с местните административни власти, до 1863 г. Паисий ежегодно събира големи суми под формата на църковни данъци. На началото през 1864 г. силно антивладишко движение той отговаря с репресии, осъществени под прякото ръководство на валията на Дунавския вилает Мидхат паша. През 1868 г., във връзка с отказа двама бедни българи да бъдат венчани срещу по-малка от утвърдената сума, започва масово движение срещу Паисий. През април 1868 г. Патриаршията го отзовава, като назначава на негово място неприетият от Преславска епархия Антим. Поелата властта в митрополитския център Видинска община отказва да признае новия владика докато през декември 1868 г. той не подава оставката си като патриаршески архиерей. Едва след това видинци посрещат официално първия българин, поел митрополитските функции в крепостния град на р. Дунав.

В разположените под духовната юрисдикция на *Варненската митрополия* селища в регионите на Варна и Хаджиоглу Пазарджик (Добрич) основната част от селското население е българско. През втората четвърт на XIX век се стабилизират българските общности и в двата споменати града. Въпреки това, позициите на патриаршеската власт се крепят от икономически силна гръцка общност във Варна и от населението в гагаузките села. По тази причина създадената през май 1860 г. Варненска българска община не успява да отстрани патриаршеския владика Порфирий. До смъртта си през ноември 1864 г. Порфирий твърдо отстоява позициите на институцията, която представлява. Въпреки това, неговото влияние безспорно намалява. За това свидетелстват данните, систематизирани в *Таблица №25*, която представя финансовото изражение на отслабващите позиции на Вселенския престол в доскоро безспорно доминираното от него Западно Черноморие.

В началото на 1865 г. във Варна пристига новият патриаршески архиерей – Йоаким. Въпреки амбициите му да укрепи отслабващите позиции на митрополитската власт, от лятото на 1866 г. властта над българската православна общност във Варненско е поета от Варненската община. Начело на новата църковно-народна институция застава авторитетният местен духовник архимандрит Константин. По официални данни, към 1867 г. 90 български села във Варненско не признават Йоаким за свой митрополит. Селищата от региона на Хаджиоглу Пазарджик също прекъсват връзките си с патриаршеския поставеник. Малко по-сложно е положението в Балчик и Каварна, където българското население е разделено на противостоящи се групи, част от които на моменти проявяват склонност да уважават духовния сюзеренитет на младия и амбициозен архиерей.

Таблица № 25

Данни за постъпления в касите на Варненската митрополия от данъка владичина и от таксата ематика за периода 1859-1863[*]

Година	Постъпления на Варненската митрополия от данъка *владичина*	Постъпления на Варненската митрополия от таксата *ематика*
1859	57885 гроша	16856 гроша
1860	18102 гроша	17852 гроша
1861	25236 гроша	10481 гроша
1862	7994 гроша	12441 гроша
1863	20 гроша	464 гроша

Немалко усилия полагат и българите в *Силистренска епархия* за отстраняване на патриаршеския владика Дионисий. Веднага след Великденската акция голямата българска общност в Тулча отхвърля властта на Патриаршията. Примерът на Тулча е последван и от другия по-голям севернодобруджански град Мачин. В митрополитското средище архиереят запазва позициите си, тъй като подкрепя българското начинание за издигане на нов храм. След освещаването на черквата "Св. св. Петър и Павел" в нея, както и в още една силистренска черква начева черковнославянско богослужение. Макар и подлаган на остри критики за финансови злоупотреби и за толериране на гръцкия език, Дионисий остава в митрополията си още няколко години. През октомври 1866 г. той е прогонен от дунавския град и църковно-народната власт е поета от създадената няколко месеца преди това Силистренска главна община. Записвайки в учредителния си акт, че поема отговорността за "черковните и религиозните обреди" и за гражданското положение на българите по "всичката окръжност", Силистренската община се превръща в основен властови фактор по отношение на местното българското население в зоната на три основни публични дейности – училищните институции, гражданското състояние и църковните дела.

Макар и с по-ниска ниска степен на интензивност, антипатриаршески действия предприемат и българите в *Нишка* и *Нишавска (Пиротска) епархии*. Назначеният през 1859 г. нишки митрополит Калиник първоначално съумява да се укрепи. През 1861 г. обаче християните подписват колективен протест срещу властта му. Въпреки това, Калиник се задържа в епархията до 1869 г., когато българите се отричат от него и създават църковно настоятелство, което поема управлението на духовните и светските им дела. В Нишавска епархия през 1862 г. се установява митрополит Софроний. Скоро българската общност се възправя срещу новия владика, който е направил опит да наложи богослужение на гръцки език. Въпреки това, Софроний се задържа до 1867 г., когато е сменен от българина Партений. Известен с всеотдайната си църковно-книжовна и църковно-устройствена

дейност, бившият Кукушко-Полянски епископ се ангажира плътно с тежненията на своите сънародници и през 1868 г. се присъединява към самостоятелната българска йерархия.

В *Македония и Южна Тракия* църковно-народните искания придобиват обществена популярност относително късно. Най-активни са преобладаващо българските зони. Принадлежащите към Одринска епархия райони на Сливенско и Ямболско скъсват с Патриаршията още през 1860 г. В по-южните райони на Одринско през 60-те години на XIX век основните искания на българите са за роден език в църковното богослужение и за въвеждане ред в църковното управление. Освен гърцизма и гъркоманите, съществена пречка пред антипатриаршеското движение в Югоизточна Тракия е ангажирането на одринската българска общност с католицизма.

В Македония. Кукушкият "инцидент" от края на 50-те години е последван от силно настъпление на гърцизма, довело до известна стабилизация на патриаршеската власт в тамошните митрополии. По тази причина основните църковно-народни искания до 1867 г. в Битолска, Велешка и Охридска епархия се свеждат до отстояване позициите на българския език в училищното дело и в богослужението. Малко по-силна е българската кауза в Скопска епархия, където след 1861 г. видимо се стабилизира присъствието на българския език в църковните ритуали. Пак по това време е постигнато и споразумение със скопския митрополит за почти трикратно намаляване на годишните му приходи. Независимо от споменатите обстоятелства, тласък на същинския размах на църковно-националното движение в епархиите с преобладаващо българско население в Македония дават правителствените проекти за разрешаване на проточилия се десетилетия българо-патриаршески конфликт, лансирани през октомври 1868 г.

Трудната победа 1867-1870

При значително променена международна и вътрешнополитическа ситуация, през май 1867 г. новият цариградски патриарх Григорий VI лансира свой проект за разрешаване на българския църковен въпрос. В текстуален вид проектът е систематизиран в 18 члена, получили единодушното одобрение и от страна на синода. Според *концепцията на патриарх Григорий VI,* епархиите в земите между Дунав и Стара планина "ще съставят особена област в окръга на Вселенската патриаршия и ще се ползват с някои особени преимущества". Въпросната област е именувана *Екзархия* и разполага с известни самоуправленски правомощия по отношение избора на архиереите и конструирането на свой отделен синод. Същевременно Патриаршията си запазва много лостове за намеса във вътрешните работи на екзархията – решенията на екзархийския синод и устава ú подлежат на утвърждаване от Всленската църква, а патриаршеското мнение тежи при определянето на владиците. Предвижда се участие на българите в изплащане дълга на Патриаршията, а форматът на новата църковна структура не отменя задълженията на екзархийските епархии ежегодно да внасят определени суми в патриаршеската хазна.

Съставен под силния натиск на граф Н. Игнатиев, проектът на патриарх Григорий VI представлява съществен пробив в твърдолинейното поведение на фанариотския елит по българския въпрос в продължение на десетилетия. Както справедливо отбелязва П. Ников, "тук за пръв път Патриаршията признава правото на българите да имат своя отделна църква". И още нещо – значимостта на Григориевото предложение за решаване на протяжния църковен спор се подсилва от

---

[*] Данните са извлечени от документалната книга на Петър Ников "Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция" (1934). *Владичината* е основен данък, плащан от всяко християнско семейство на митрополитската власт, а *ематикът* е такса за посвещаване в духовен сан.

факта, че при цялата си ограниченост това предложение става основа на най-жизнеспособните по-нататъшни проекти за изход от конфликта. И още нещо – самия факт на иницииране на подобна концепция от страна на Вселенската църква е показателен за моралната победа, удържана от българската нация в най-трудната част от битката – протяжната позиционна война, свързана с отстраняване (номинално и фактическо) на патриаршеските владици в по-голямата част от българските епархии.

Последното обстоятелство предопределя категоричния отказ на българските водачи на църковното движение да приемат Григориевия проект. Веднага след публичното оповестяване на новия патриаршески акт към столицата се отправят прошения от по-малки и по-големи селища – Прилеп, Битоля, Велес, Неврокоп, Скопие, Самоков, Кюстендил и др. С присъщия на този тип документи верноподанически тон Високата порта е уведомена, че българите не са се отказали от претенцията си за пълна църковно-национална независимост. След известна подготовка, на 26 август 1867 г. цариградските лидери депозират пред правителството официално становище по проекта. Написано с присъщия на църковната риторика многословесие, августовското прошение окачествява Григориевия проект като документ, който е основан на принципа на "разединението". Припомняйки за пореден път каноничността и основателността на българските църковни искания, просителите отправят апел за възстановяване на незаконно ликвидираната през 1767 г. Охридска архиепископия. Така, по тяхно мнение би се избегнало каквото и да е нововъведение в църковните норми, а решението на българския въпрос ще се финализира чрез "присъединяване [към Охридската архиепископия] на онези от българските епархии, които пожелаят". Макар и привидно сложна, тази формула е трудно атакуема от страна на онези фанариотски идеолози, които обвиняват българите във филетизъм и във въвличане на мюсюлманското правителство в един вътрешноправославен вероизповеден спор.

С оглед укрепване на българските позиции в пределите на православната общност, на 13 ноември 1867 г. двама емигрантски дейци – Христо Георгиев и Георги Шопов, се срещат с влиятелния в пределите на цялото православие московски митрополит Филарет. След като получава подробна информация за последните новости в българо-патриаршеския спор, Филает твърдо отхвърля Григориевия проект като документ, който бе довел до опасно разпокъсване на българския народ. За зла участ, самонатоварилият се с посредническа мисия йерарх умира съвсем скоро. При все това неговата активност, както и дейността на някои правителствени дипломати, съдържа ясни знаци за готовността на Русия да търси варианти за изход от кризата с цената на съществени патриаршески отстъпки.

Междувременно цариградските дейци продължават натиска си върху правителството за решаване на българския въпрос. През септември 1867 г. е подадено още едно прошение до Високата порта, което също настоява за пълна църковна независимост. Въпреки българския натиск и патриаршеската инициативност, до пролетта на 1868 г. султановите министри не дават ясни знаци за реална дейност по църковния конфликт. В опит да излезе от патовата ситуация, през април с.г. граф Игнатиев натоварва с посредническа мисия завърналия се в столицата Паисий Пловдивски. Старият деец се ангажира да помогне по силите си. За кратко време той изработва свой проект, основаващ се на принципите на Григориевия, но предвиждащ само символична намеса на Патриаршията във вътрешните дела на българската църковна област. И което е по-съществено – според неговия проект територията на екзархията трябва да се определи в съответствие с етническия принцип. Паисий дори започва конфиденциални преговори с патриарха, но както отбелязва в кореспонденцията си руския посланик, идеята на ангажирания с българската кауза архиерей "всичко, което е българско да бъде подчинено на един синод" докарва Григорий до нервно възбуждение, при което "светейший Григорий бил готов даже да оттегли своя проект". Тук трябва да се отбележи, че "нервното възбуждение" на патриарха е провокирано и от крайната позиция на официална Атина, която декларира пред Игнатиев чрез своя посланик в Цариград, че приема идеята за българска църковна област като предизвикателство спрямо интересите на "елинизма" и като посегателство спрямо "политическото бъдеще на Гърция". Така, за пореден път възможността за споразумение е стопирана от безкомпромисната позиция на войнстващия гърцизъм.

Независимо от безрезултатността на поредните българо-патриаршески преговори, те изиграват ролята на катализатор за активизиране на правителството. Стреснат от риска двете страни да постигнат без негово посредничество някакво взаимно приемливо съглашение, през юни 1868 г. министърът на външните работи и изповеданията Фуад паша представя в конфиденциална форма макета на бъдещия правителствен проект за административен акт по спора. Както личи от съхранения текст на този макет, още в ранното лято на 1868 г. султанската администрация е формулирала основните начала, които съвсем скоро ще препоръча като база за споразумение между двете страни. Въпреки това тя изчаква. Това изчакване има чисто психологически ефект за спорещите. То би могло да бъде тълкувано и като израз и на колебания сред самите османски чиновници. Скоро обаче колебанията са преодолени. Определен тласък на този процес дава размахът на българските революционни начинания от лятото на 1868 г. Или по-скоро широкият международен отзвук, последвал похода на Хаджи-Димитровата чета.

Тъй или иначе, през октомври 1868 г. Високата порта изпраща на патриарха *два свои проекта за разрешаване на спора.* В придружаващото ги тескере е заявено, че е желателно след обсъждането им Вселенският престол да избере единия или "да намислите друг някой способ на решение, който да се приеме и от двете страни, и да дадете, колкото е възможно по-скоро край на работата". Разработени с решаващото участие на българина на турска служба Гаврил Кръстевич, проектите предвиждат създаването на самостоятелна църковна организация, която да обхваща цялото българско население в империята. Първият проект се състои от 7 точки и съдържанието му накратко е следното: 1) българите имат право, "в което и място на царството да се намират", да си назначават свои свещеници; 2) в смесените епархии с българско мнозинство митрополитите са българи, а гърците имат свой епископ, и обратно; 3) "българите ще имат един главен митрополит (резидиращ в Цариград), при който ще има един управителен синод"; 4) "българските митрополити и епископи ще се избират от българския синод, а ще се утвърждават и назначават със султански берат"; 5) "българската църква образува откъм управата си едно отделно и независимо тяло", а откъм верските дела, се консултира с Патриарха; 6) църковните сгради се разпределят по следния начин – българските остават за българите, а смесените – за гърците; 7) българският синод ще изработи устав за управлението на църквата, който ще влезе в действие след утвърждаването му от правителството.

Вторият проект се различава от първия по три основни пункта: 1) добавен е нов член 2-ри, според който българите "ще имат, ако искат" във всеки вилает митрополит и във всеки санджак епископ"; 2) българските митрополити и епископи ще имат за седалище селища, които не са седалища на гръцки владици; 3) член 5-ти предвижда гърците и българите, които пожелаят това, да останат под ведомството на гръцките архиереи, но "назначаването на един епископ българин в санджака ще зависи всякога от волята на болшинството на тамошните българи".

Съставени върху основата на етническия принцип, двата проекта осигуряват възможност на всеки българин, живеещ в пределите на Империята да попадне под ведомството на новата църковна организация. Те прокарват пълно институционално разграничение между българската църква и Вселенската патриаршия, а чрез прецизната от юридическа гледна точка формулировка "отделно и независимо тяло" осигуряват значителна независимост и по отношение на светската власт. Трудният проблем за смесените епархии е решен сравнително сполучливо и най-важното – по един напълно реализуем от практическа гледна точка начин. Формулирани твърде общо, постановленията на двата проекта допускат възможността в процеса на конституирането си българската църква да огради още по-стабилно своя суверенитет. Идеята на П. Ников, че проектите обслужват предимно интересите на Високата порта е неоснователно крайна. Макар и обвързани с турските амбиции за увековечаване на конфликта между двата православни народа, тези документи съдържат в себе си значими потенциални придобивки и за устремилите се към своята национална независимост българи.

Оповестени в цариградската черква "Св. Стефан" от д-р Стоян Чомаков и разпространени веднага в печатен вариант из българските земи, двата правителствени проекта са представени като окончателна воля на султана да реши десетилетния спор в полза на българите. Те дават съществен тласък на църковното движение – особено в епархиите, където все още резидират патриаршески владици. През 1869 г. с особена сила се разгръщат църковно-народните борби в Македония и Южна Тракия, а колебаещите се митрополити от български произход официално прекъсват йерархическите си връзки с Вселенския престол. Както отбелязва в спомените си Хр. Стамболски, през декември 1868 г. Антим Видински, Иларион Ловчански и Доротей Софийски пристигат в столицата. Скоро те поединично информират Григорий VI, че заедно с целите си епархии се присъединяват към "едновременната канонически, самостоятелна Охридска архиепископия". Получавайки и заявлението на Панарет Пловдивски, който дотогава не се е отричал официално от Патриаршията, Григорий "в изумлението си, от яд се нахвърлил с всевъзможни хули върху народните владици и се заканвал да ги накаже" (Хр. Стамболски).

Гръцката общественост в Цариград посреща правителствените проекти с тревога и възмущение. Патриаршеският синод и двата специално свикани църковни събора решително отхвърлят предложените им текстове, заявявайки че няма да формулират свой проект, тъй като в досегашните си инициативи те са направили всичко възможно за постигане на помирение. Те смятат за неправомерна намесата на друговерското правителство в спора и предлагат въпросът да се обсъди на вселенски (всеправославен) събор. В специално публикуваното опровержение се привеждат много богословски и публичноправни доводи против всеки един член на двата проекта.

В тази ситуация правителството отново взима инициативата в свои ръце и през февруари 1869 г. великият везир Али паша назначава поредна българо-гръцка комисия, която е натоварена със задача да състави нов, приемлив и за двете страни правителствен проект за разрешаване на църковния спор. Съставът на комисията е следният: Гаврил Кръстевич, хаджи Иванчо Пенчович и Георгаки Стоянович – от българска страна; Фотиади бей, Александър Каратеодориди и Христаки Зографос – от гръцка. За да успокои Патриаршията и за да покаже, че не се е отказал от амбицията си да направлява развоя на българо-гръцките отношения в този решителен момент, в началото на март Али паша декларира, че обсъжданията на комисията "нямат нищо официално, нито задължително за Портата, като се има предвид, че тя се е ограничила да предостави на двете страни случай за нова обмяна на мисли". По-нататъшният развой на събитията показва ясно, че нещата не стоят точно така. Влиятелният везир не само възлага големи надежди на тази комисия, но и на практика ѝ предоставя правото да разработи проекта на правителствения документ за учредяване на новата църковна област.

След почти едногодишна работа, бавена от правителствени протакания и тласкана от нови български прошения, с дата 27 февруари 1870 г.[*] е прокламиран султански ферман, допускащ създаването на нова православна институция в Османската империя с име Българска екзархия. *Ферманът за учредяване на Българската екзархия* се състои от 11 члена, в които са предписани основните принципи, според които трябва да действа новата институция. В документа е предвидено под пряката власт на българския екзарх и на неговия синод да минат значителен брой епархии, били доскоро под ведомството на Патриаршията. Според член 10, към Екзархията се присъединяват всички епархии между Дунав и Стара планина (с изключение на град Варна), църковните области в Северна Тракия и Софийско (вкл. Нишко и Пиротско), както и Велешка епархия от Македония. На другите "спорни" епархии в Тракия и Македония е предоставена възможността да се присъединят към Екзархията чрез предстоящи плебисцити. Новата църковна организация получава относително широк суверенитет от Патриаршията, която остава само духовен наставник на откъсналите се от нейната църковно-административна и фискална власт български земи. Отношенията със султанската власт са уредени по действащите в Империята правила на цезаропапизма.

Осмислен в контекста на *османските обществено-политически реалности*, Ферманът за учредяване на Българската екзархия представлява повратен за българската нация документ, чрез който едно неосвободено от постулатите на теократизма правителство признава правото на подвластния му друговерен народ на самоопределение. Същественото в случая е че султанът се подписва под акт, който очертава (макар и не в пълнота) етническите граници на българите, като им осигурява не само духовен и културен суверенитет, но и право да управляват сами такива съществени за Модерната епоха публично- и частноправни зони като учебното дело, семейните и наследствените отношения, както и част от административните въпроси с вътребългарско значение. Анализиран в логиката на сложния възел от *международни отношения*, обозначаван с термина Източен въпрос, Ферманът представлява съществен пробив не само за личната позиция на ангажираните с подготовката и създаването му политически фигури (Али паша и Фуад паша, граф Игнатиев и Гаврил Кръстевич, д-р Стоян Чомаков и Иларион Макариополски), но и пример за подронващ установеното статукво документ, създаден по правилата на най-висшето политическо изкуство – без съществени формални провокации спрямо съществуващия към тогавашния момент вътрешнополитически и международноправен ред. От гледна точка на *българското движение за национално самоопределение* Ферманът представлява административен акт, гарантиращ неразрушимостта на десетилетен институционален градеж в областта на локалните и регионални институции. Институции, върху които през последното доосвобожденско и първите следосвобожденски десетилетия ще стъпи градивната общонационална воля за пълноценно държавно съществуване.

---

[*] В българската историопис част от авторите свързват Фермана за учредяване на Българската екзархия с датата *27 февруари 1870 г.* – денят, който е изписан върху самия документ. Друга група учени отдават предпочитание на датата *28 февруари 1870 г.* – денят, в който документът е връчен на двете страни (българските представители и патриаршеските лидери) от великия везир Али паша. Популяризиран още преди Освобождението като "ден за возраждението на потъпканата ни народна йерархия" (Д. Войников), 28 февруари основателно е придобил статус на дата, която бележи условното начало на българската църковно-народна независимост. С оглед на историописната коректност обаче, не бива да се загърбва и фактът, че на ръкописния оригинал на Фермана стои датата 8 зилхидже 1286 г. (27 февруари 1870).

Българската екзархия

Учредяване на екзархийските структури

Прокламирането на Фермана за учредяване на Българската екзархия е посрещнато с бурна радост от българите, живеещи в столицата на Османската империя и в балканските ú провинции. Убедени в конструиращия характер на споменатия султански акт по отношение на националната си идентичност, духовните поданици на новата църковна институция устройват емоционални тържества в редица епархиални центрове и в някои по-малки селища. Пловдив и Севлиево, Сливен и Разград, Стара Загора и Русе, Търново и Варна, София и Шумен — това са само част от градовете, в които според дописки в тогавашния печат са проведени тържества по повод прокламирането на Фермана. "Народът се стичаше в църковния двор, за да чуе с ушите си и да види с очите си депешите[*], които ненадейно го поставят в едно такова превъзходно възхищение". Цитираното свидетелство принадлежи на учителя Димитър Душанов, който в специална дописка до в. "Македония" разказва подробно за тържественото отбелязване на събитието в Хасково от "пременений като на Великден народ". Междувременно в храмовете са отслужени тържествени молебени за здраве и благоденствие на султана и на подвластния му български народ. По знак, даден от Цариград, правителствената канцелария е затрупана с благодарствени адреси, дошли от различни краища на България. На великия везир Али паша е връчен отделен адрес, написан на пергамент и подписан от членовете на току-що формираното екзархийско ръководство.

Успоредно с всенародните тържества, провокирани от новината за решаването на църковния въпрос, столичните дейци конструират Привременен смесен съвет към Екзархията, който си поставя за цел да изработи проект за екзархийски устав. В Привременния съвет влизат 10 мирски лица и 5-мата архиереи, съставляващи българския синод. Водеща роля в новата структура играят двамата светски лидери на църковното движение – Гаврил Кръстевич и д-р Стоян Чомаков. На 30 март правителството изпраща до екзархийското ръководство специално тескере, чрез което го уведомява, че одобрява състава и правомощията на Привременния съвет. По този начин се затваря кръгът от предварителните действия по узаконяване статута на новата институция. До септември 1870 г., след продължителни и напрегнати дискусии, е завършен текстът на проектоустава. След получаването му Високата порта потвърждава правото на временното екзархийско ръководство да започне воденето на отделни от патриаршеските регистри за гражданското състояние на подведомственото му християнско население. Разрешено е и свикването на събор, който да утвърди екзархийския устав.

На 23 февруари 1871 г. в Цариград е открит първият екзархийски църковно-народен събор. В него заседават 50 души – 35 представители от отделните епархии и 15-те члена на Привременния смесен съвет. Заседанията са председателствани от Иларион Ловчански и продължават до 24 юли с.г. Прилежно водените от Марко Балабанов протоколи на форума свидетелстват, че екзархийските "бащи-учредители" се отнасят изключително отговорно към мисията, с която са натоварени. Те ползват за първооснова на своята законотворческа дейност споменатия проектоустав, но не му се предоверяват, а обсъждат и гласуват екзархийската "конституция" глава по глава, член по член. Основните дебати се разгарят по два въпроса: 1) мандатността на длъжността на българския първосвещеник; 2) съотношението светски лица – духовници в управленските органи на Екзархията. По проблема за мандатността или пожизнеността на екзарха се оформят две противостоящи си позиции, поддържани от две групи представители. Умерените дейци, чиито най-ярки лидери са Гаврил Кръстевич и Иларион Макариополски, настояват след като бъде избран, екзархът да заема длъжността си пожизнено. По-радикалните дейци, предводителствани от д-р Стоян Чомаков и от Панарет Пловдивски, се обединяват около искането длъжността на екзарха да е мандатна, като на всеки четири години синодалните архиереи осъществяват нов избор на свой предстоятел. Този заимстван от републиканските институции управленски механизъм несъмнено е неканоничен, но той среща повече привърженици сред възпитаните от демократичните правила на българското общинско самоуправление депутати и е утвърден. Малко по-балансирано е решен спорът за мястото и ролята на светските лица в управленските структури на Екзархията. В завършения на 14 май 1871 г. *Устав за управление на Българската екзархия* са дефинирани правилата, по които се определят българските архиереи, като са посочени техните заплати и правомощията на духовните сановници. Регламентиран е начинът за ръкополагане на свещениците. Посочени се принципите, по които се осъществява назначаването на екзархийските чиновници. Описани са механизмите, по които се избират и действат съветите към отделните еднолични църковни институции – екзархийския смесен съвет, както и подчинените нему епархийски, казалийски и нахийски смесени съвети. Стриктно са формулирани задълженията на новата духовна власт по отношение поддържане на църковното имущество, на храмовете и манастирите, функциите ú спрямо просветните учреждения и ангажиментите ú спрямо някои сфери, свързани с гражданското състояние на българското население. Създаден в условията на едно изкушено от амбицията за собствена държава общество, макар и формално ангажиран с хилядолетната догматика на източноправославната църква, Уставът за управление на Българската екзархия е претоварен с победоносно шестващите из европейските предели правила на модерния конституционализъм.

---

[*] Става дума за телеграмите, съдържащи вестта за прокламирането на Фермана.

Таблица №26[*]
Епархии на Българската екзархия в доосвобожденския период

Епархия	*Обхват, очертан по османската административна система*	*Титулярни митрополити*
Доростоло-Червенска	Каза Силистра и Тулчански санджак; казите Русчук (Русе), Разград и Тутракан	Григорий Доростоло-Червенски, 1872[**]
Варненско-Преславска	Казите Варна (без града Варна и крайморските селища на север - до Кюстенджа), Хаджиоглу Пазарджик (Добрич), Балчик, Мангалия, Провадия; казите Шумен, Ени Пазар (Нови Пазар), Ески Джумая (Търговище) и нахията Котел	Симеон Варненско-Преславски, 1872
Сливенска	Казите Сливен, Ямбол, Карнобат, Айтос, Казълагач (Елхово), Месемврия (Несебър), Анхиало (Поморие) и Созопол (без трите последни крайморските селища)	Серафим Сливенски, 1873
Пловдивска	Казите Пловдив, Татар Пазарджик (Пазарджик), Хасково, част от казите Чирпан и Казанлък	Панарет Пловдивски
Търновска	Казите Търново, Свищов, Никопол, Габрово, Севлиево, Ески Заара (Стара Загора) , Ени Заара (Нова Загора), части от казите Чирпан и Казанлък, както и нахиите Беброво, Горна Оряховица, Дряново, Трявна и Елена	Иларион Търновски (бивш Макариополски епископ), 1872
Ловчанска	Казите Ловеч, Орхание (Ботевград), Златица	Дионисий Ловчански, 1873
Врачанска	Казите Враца, Плевен и Оряхово	Аверкий Врачански, 1873
Видинска	Казите Видин, Лом, Белоградчик, Адлие (Кула)	Антим Видински, 1868
Софийска	Казите София, Берковица и Знеполе (Брезник)	Мелетий Софийски, 1872
Самоковска	Казите Самоков, Дупница, Горна Джумая (Благоевград), Ихтиман и Разлог	Дионисий Самоковски, 1872
Кюстендилска	Казите Кюстендил, Щип, Пирот, Кратово, Кочани, Радомир и областта Пиянец	Иларион Кюстендилски, 1872
Велешка	Казата Велес	Дамаскин Велешки, 1872
Нишавска	Казите Пирот и Тръи	Партений Нишавски, 1867
Нишка	Казите Ниш, Лесковац и Прокупле	Виктор Нишки, 1872
Скопска	Казите Скопие, Куманово, Тетово, Враня, Крива паланка	Доротей Скопски, 1874
Охридска	Каза Охрид, нахиите Преспа, Ресен, Крушево	Натанаил Охридски, 1874

---

[*] Данните са извлечени от монографията на *З. Маркова* "Българската екзархия 1870-1879".

[**] Цифрата след името обозначава годината, в която съответният митрополит е встъпил в длъжност.

Съобразявайки се с разпоредбите на Фермана за учредяване на Екзархията, участниците в църковно-народния събор депозират изработения от тях устройствен документ пред Високата порта ведно с искане да се разкрие процедура за избор на екзарх. Правителството обаче забавя отговора си. По тази причина на 24 юли 1871 г. съборът е закрит, като временните органи за управлението на Екзархията са натоварени със задача да продължат настояванията си за утвърждаване на Устава и за реално конструиране на новата църковна област по залегналите в него правила. Междувременно българските духовни и светски лидери на църковния въпрос са подложени на силен натиск от страна на Високата порта и на руския императорски посланик, които (в угода на Патриаршията) се опитват да наложат частична промяна на Фермана от 27 февруари 1870 г. В тази трудна ситуация дори и най-умерените дейци не посмяват да се съгласят на отстъпки. Още повече, че широко информираното от страниците на в. "Македония" за всички детайли на църковния въпрос обществено мнение твърдо отстоява принципа за ненакърнимост на акта, който макар и не освободил цялата етническа територия от властта на Патриаршията, дава съществени гаранции за националния суверенитет на българите. При така описаните обстоятелства, към края на 1871 г. българското църковно движение рискува да попадне по думите на Ил. Тодев в нов мъчителен "импас". Тук отново се изявява групата дейци около д-р Стоян Чомаков, които дават решителен тласък на изход от кризата.

След кратки предварителни агитации от страна на споменатите дейци, на 6 януари 1872 г. (Богоявление) трима български владици – Иларион Макариопорски, Иларион Ловчански и Панарет Пловдивски, отслужват празнична литургия в църквата "Св. Стефан". Тази наглед рутинна процедура представлява дръзка провокация срещу църковните канони, според които православните владици не могат да служат на територията на чужда митрополия без разрешение на титулярния архиерей – в случая патриарха. А новият патриарх – Антим VI, не само че не е разрешил подобно свещенодействие, а изрично го е забранил. Последното обстоятелство дава основание на Вселенския престол да издаде поредните разпоредби за заточения на владиците непокорници. Скоро тримата архиереи са насилствено отведени от столицата. Този акт дава повод на многохилядната българска общност да проведе масова демонстрация с искане за връщане на владиците и за утвърждаване на устава. Този път без много колебания и отлагания великият везир Махмуд Недим паша издава разрешение за освобождаване на тримата духовници и за разкриване на процедура за избор на екзарх. Така, предизвиквайки за пореден път страха на всяка една власт от диктата на изпълнените с недоволни хора площади, българите съумяват да надмогнат поредния опит на Патриаршията да взриви процеса по устрояване на Екзархията.

В хода на известни (нормални за значимостта на поста) вътрешни борби, на 16 февруари 1872 г. за български екзарх е определен видинският митрополит Антим. След като получава берата за назначаването си, на 11 май новият първосвещеник отслужва тържествена литургия в столицата, на която официално е обявено възстановяването на българската йерархия. Известният с високоучеността си духовник остава на екзархийската катедра до април 1877 г. и предводителства в църковно отношение българите в продължение на пет повратни за колективното им битие години с титула *екзарх Антим I*. Скоро след определянето на екзарха са конструирани и другите управленски органи на новата църковна институция – синода и смесения съвет. На основание на проведените междувременно допитвания, Скопска и Охридска епархии придобиват екзархийски статут. Сред приоритетните дейности на новата църковна власт е и назначаването на владици за 14-те екзархийски епархии. Както личи от данните в *Таблица №26*, Екзархията се справя не само в срок, но и сравнително успешно с кадровия подбор на духовните предводители на българите. Както е известно, голяма част от първото поколение български екзархийски архиереи отстояват достойно интересите на своите епархиоти – и през последните доосвобожденски години, и в хода на руско-турската война 1877/78, и в следосвобожденския период.

Видимият процес по успешно конструиране на независимата българска църква всява смущение и недоволство в патриаршеския елит. След неколкократни опити да саботират градивните тенденции по отстояване църковната самостойност на българите и провал на инициативата за свикване на вселенски (т.е. всеправославен) събор, на 29 август 1872 г. в Цариград започват заседанията на поредни патриаршески събор. Неговият представителен състав е призован да се произнесе окончателно по "противоканоническите дела" на българите. След обсъждане на специален доклад, в който тяхното църковно-национално движение е представено като еретическо, а Екзархията – като сборище на отцепници, на 16 септември е приет акт за низвержение на българските владици и орос за обявяване на българската църква за схизматична, т.е. за изключена от общността на православните църкви. Така Патриаршията прекъсва всички възможности за конструктивен диалог с Българската екзархия в обозримото бъдеще. Замислен като стряскащ съзнанието на вярващите българи акт, оросът за обявяване на Екзархията за схизматична изиграва по-скоро консолидираща роля в хода на нелеките процеси за начеване реалната църковно-народна дейност на екзархийските структури – централни, регионални и местни.

Основни направления на екзархийската дейност до 1879

Както подобава на една църковна организация, веднага след конструирането си новите екзархийски власти започват да полагат грижи за *укрепване разклатените в хода на църковната борба устои на православието*. В архивите на много митрополии са запазени архиерейски послания към епархиотите за спазване на църковните празници, за редовно посещение на храма, за благотворителност, за придържане към традиционните християнски ценности, за бдителност по отношение прозелитичната дейност на чуждите пропаганди. Сред приоритетите в дейността на новите митрополити се откроява освещаването на построените в предходните десетилетия и останали неосветени в хода на църковното движение черкви, въвеждането на ред в църковното имущество и църковната документация, подобряването кадровия състав на духовенството. С оглед кадрово подсигуряване на православната институция са открити две богословски училища – в Петропавловския манастир до Лясковец (1874) и в Самоков (1876).

В съответствие с Устава за управление на Екзархията, митрополитите и подведомствените им свещеници и съвети обсъждат и решават въпроси, свързани със сключване и разтрогване на бракове в съответните християнски общности. Съществени са и ангажиментите на новите църковни власти по уреждане на наследствени отношения и наследствени спорове. Успоредно с това, смесените съвети по места изпълняват и специализирани нотариални функции. Поемайки основната част от дейностите на българските общини, епархиалните, казалийските и нахийските съвети се явяват официални представители на християните пред местните власти. Тези съвети излъчват участници в представителните органи – меджлисите. Върху тях са прехвърлени и част от общинските правомощия, свързани с данъчното облагане.

Нелеки проблеми стоят пред новата църква и във връзка с *материалното осигуряване* на екзархийските структури. В съответствие с правилата, заложени в Екзархийския устав, и на основание решенията на синода, православните християни заплащат по 6 гр. годишен църковен данък (владичина) на семейство (венчило). Тези 6 гр. се разпределят така — 2 гр. за екзархийския ковчег, 2 гр. за владиката, 2 гр. за дейностите на местния смесен съвет. Основната трудност, която трябва да преодоляват новоназначените митрополити, е свързана с десетилетния навик на мнозинството от православните българи да саботират данъчните инициативи на патриаршеската власт или въобще да не плащат църковни данъци. От запазената документация личи ясно, че в първите години постъпленията от данъка владичина трудно покриват насъщните нужди, свързани с финансовата издръжка на Екзархията и на отделните митрополии. Небогатото съсловие на свещениците разчита основно на т.нар "случайни проходи" – такси за годеж, водосвет, венчавка, погребение. Въпреки това, както епархийските каси, така и касите на смесените съвети по места отделят прилични суми за поддържане на училищната мрежа.

Новосъставеният устав за управление на Българската екзархия повелява митрополитите и смесените съвети да поемат основната грижа за *състоянието и развитието на учебното дело*. Освен системните усилия за осигуряване приходи на училищата, екзархийските структури (чрез преминалите в тяхно подчинение училищни настоятелства) се ангажират със строителството и поддържането на сградния фонд, с наемането на подготвени учители, с разширяването на училищната мрежа, с изпращането на даровити деца да продължат образованието си в чужбина. Организираните под прекия протекторат на владиците училищни събори се превръщат във форуми, осигуряващи възможност за обмен на добрия опит и даващи тласък в развитието на училищното дело в селата. С посредничеството на Екзархията през 70-те години десетки българи получават възможност да завършат средно и/или висше образование в престижни училища извън Османската империя. Пак екзархийска е неосъществената инициатива за учредяване на българско висше училище в Цариград. Сред ползотворните образователни проекти на екзархийския синод се откроява дейността по набиране на средства за българското учебно дело в районите, останали извън пределите на новата църковна област – най-вече Македония. Както справедливо отбелязва З. Маркова, поемайки реално в свои ръце една вече създадена и успешно действаща училищна мрежа, Екзархията (като религиозна институция) не накърнява по никой начин светския статут на възрожденската образователна система. Напротив, чрез конструктивните си управленски действия тя активизира емблематичните за

Модерната епоха тенденции на унификация и стабилизация в пределите на споменатата система.

Съществен е приносът на централните екзархийски структури – и най-вече лично на екзарх Антим I, за *отстояване суверенитета и устойчивостта на новосъздадената църковна институция*. В това отношение важно значение има умелото преодоляване на патриаршеския натиск за промяна в облеклото на българското духовенство. Ползотворна активност развива Антим I и по посока надмогване опозиционните изяви на гръцките общности в някои подчинени на Екзархията градове. Като съществен успех трябва да се отбележи резултатният натиск спрямо Високата порта за отстояване правото на българите в Охридска и Скопска епархия на свои екзархийски владици. С издадените през 1874 г. берати на Доротей Скопски и Натанаил Охридски правителството дава надежди на останалите извън границите на Екзархията българи, че чл. 10 от Фермана от 27 февруари 1870 г. ще влезе в действие, т.е. че ще се потърси мнението на македонските и тракийски българи за църковната им принадлежност.

В особено трудно положение са поставени екзархийските архиереи и цялата система на екзархийските власти в периода на *Източната криза (1875-1878)*. Учредена със султански ферман и пряко свързана с административната йерархия на Османската империя, Българската екзархия системно е притискана от правителството да доказва лоялността си не само чрез декларации, но и чрез действия. Независимо от това, почти всички нейни дейци – от Антим I, през митрополитите и архимандритите до редовите духовници – съумяват в повечето случаи да защитят интересите на подведомствените им християни и да останат на нивото на своята високоотговорна хуманитарна и обществено-политическа мисия. Тук могат да се приведат примери от различен порядък – от войводската дейност на екзархийския свещеник поп Харитон Халачев до деликатните посреднически инициативи на митрополит Симеон Варненско-Преславски за спасяване на осъдени заради участие във въстаническото съзаклятие от 1875 г. шуменски младежи. Най-яркият пример в случая е свързан с достойното поведение на екзарх Антим I в месеците след Априлското въстание. Независимо, че на 28 април и на 14 май 1876 г. отправя послания към духовниците и миряните за въздържане от бунтовнически действия, още при първите новини за кървавите събития от двете страни на Балкана екзархът категорично застава на страната на своите разбунтували се сънародници. Неколкократните му писмени протести срещу репресиите, на които са подложени българите се редуват с упорит лобистки натиск спрямо министри и дипломати в полза на пострадалото население. Под личния му протекторат и с архиерейската му благословия се осъществява и ползотворното дипломатическо пътуване на Марко Балабанов и Драган Цанков из европейските столици. Ангажираността на Антим I с въпросната инициатива му струва екзархийската катедра. След като отказва да дезавуира двамата пратеници, дистанцирайки Екзархията от мисията им, той дори получава заплахи, че упорството му може да го доведе до бесилката. Отговорът на минаващия за умерен в поведението си духовник е емблематичен: "Дай Боже, <...> защото, когато обесиха гръцкия патриарх Григорий, създаде се свободното Гръцко кралство; и сега, ако обесят мене, това би могло да създаде свободно Българско царство." Тъй като годината не е 1821, а 1877, до публична екзекуция на църковен

първосвещеник не се стига, но през април с.г. Антим I е принуден да подаде оставка.

Избраният на 24 април 1877 г. за български екзарх ловешки митрополит Йосиф поема духовната власт над сънародниците си в труден за нацията момент. Чрез коректно, но твърдо спрямо официалната власт поведение той не допуска съществена намеса на мюсюлманското правителство във вътрешните дела на Екзархията. Отправил, по внушение на Високата порта, няколко поредни послания до подвластните му християни за покорство пред "установените власти", екзарх Йосиф I не спира ходатайствата си за освобождаване на пребиваващи още от лятото на 1876 г. из цариградските затвори българи. Успоредно с това екзархът действа за събиране на помощи за прииждащите в имперската столица бежанци от опожарените през лятото на 1877 г. подбалкански селища. Грижовно се отнасят към своите епархиоти и другите митрополити, чиито подведомствени региони са подложени на тежките изпитания на войната. Особено се откроява отговорната позиция на временно управляващия Търновска епархия епископ Климент Браницки. Не по-малка духовна опора получават от страна на своя архиерей християните в редица други митрополии – Преславска, Софийска, Пловдивска, Сливенска. В хода на военните действия както конкретни духовници, така и смесените съвети оказват пряка подкрепа на руските окупационни власти – с преводачи, с административно съдействие, с организиране на благотворителни начинания.

След оповестяването решенията на Берлинския договор от 1 (13) юли 1878 г. Българската екзархия е поставена в много трудно положение. По нареждане на княз Дондуков екзарх Йосиф I се премества в Пловдив. Въпреки това, екзархът назначава свой заместник в Цариград, което му дава основание още през 1880 г. да се установи трайно в имперската столица и да поеме под своята духовна опека останалите под османска власт българи. В резултат на следвоенното статукво от екзархийската област реално са откъснати големи територии. Почти целите Нишка и Нишавска епархии са присъединени към Сърбия. Северна Добруджа, принадлежаща към Доростоло-Червенската епархия, е включена в територията на Румъния. Само в рамките на няколко години новите управници на тези български земи успяват да уредят там свое църковно управление.

Обективна криза на прехода преживяват до момента на учредяване на новите правителствени институции и екзархийските структури, останали в пределите на Княжество България и Източна Румелия. Действията на архиереите в първата следвоенна година са насочени към възстановяване на нормалния църковен живот, към покровителство на пострадалите от войната семейства и към оформяне модела на отношение със светските власти в условия на възстановяваща се държавност. Както би следвало, в процеса на конструиране на регионалните институции на новата българска държава, гражданските, нотариалните и почти всички неангажирани с религиозния култ правомощия на Екзархията са суспендирани безвъзвратно. Така тя е поставена в ситуация да се върне при същностните си духовни функции. Функции, позагърбени до голяма степен в бурните десетилетия на църковно-националното движение.

Да обобщим

Църковно-националното движение е най-масовата политическа по съдържание и легална по форма проява на амбицията на възрожденските българи за суверенно развитие. Продължило четири пълни десетилетия, това движение преминава през трудни периоди на остра конфронтация с Цариградската патриаршия и на сложни преговори с правителствените власти. Втъкани плътно в сложната казуистика на Източния въпрос, църковно-народните борби на българите осигуряват възможност на младата нация да лансира проектите си за политическа и етнокултурна самостойност в непосредствен контакт с влиятелни дипломати, опитни държавници, престижни издания и авторитетни институции. В решаващата фаза на своя развой, църковното движение създава предпоставки за укрепване самоуправленските структури в българското общество чрез реално изземване на публично-правни правомощия от разполагащата с хилядолетен опит във властването над християнски общности Вселенска патриаршия. В неговите пространни и изпъстрени с многозначна събитийност предели натрупва политическа вещина и управленски опит първото поколение дейци, които ще поемат в ръцете си съдбата на Княжество България и Източна Румелия след 1879 г. Дейци, които в малките общини, в областните администрации, в парламента или в правителството ще отстояват с култивирано в предосвобожденските десетилетия упорство основната идеологема на българското движение за национален суверенитет – тезата, че българите са не само готови, но и способни да устроят публичното си битие по правилата на политическата модерност.

Библиографски ориентири

Бонева, Вера. Христоматия по история на Българското възраждане. Църковно-национално движение. Шумен: Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", 2002

Гандев, Христо. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. – Във: *В чест на академик Димитър Косев.* Изследвания по случай 70 години от рождението му. София: Издателство на БАН, 1974

Данова, Надя. Представата за "другия" на Балканите: образът на гърка в българската книжнина XV – средата на XIX век. — *Исторически преглед,* 1993, кн. 6

Жечев, Тончо. Българският Великден или Страстите български. София: Издателство "Народна младеж", 1980

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Българското национално представителство — идеи и опити за създаването му (40-те — 60-те години на XIX в.). — *Исторически преглед*, 1993, кн. 2; кн. 4-5

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Църковният въпрос и българските общини (1860-1870). — В: *Българската църква през вековете.* Научна сесия по случай 1130 години от учредяването на българската църква и 130 години от създаването на Българската екзархия. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2003

Маркова, Зина. Българската екзархия 1870-1879. София: Издателство на БАН, 1989

Маркова, Зина. Българското църковно-национално движение до Кримската война. София: Издателство на БАН, 1976

Ников, Петър. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София: Издателство "Наука и изкуство", 1971. Първото издание на книгата е от 1929

Сто години от учредяването на Българската екзархия. Сборник статии под редакцията на Кирил патриарх Български. София: Синодално издателство, 1971

Темелски, Христо. Българската светиня на Златния рог. В. Търново: Издателство "ПИК" 1998

Тодев, Илия. Граф Игнатиев и принципът за единство на православието. — *Исторически преглед,* 1991, кн. 7

Тодев, Илия. Д-р Стоян Чомаков (1819-1893). Живот, дело, потомци. Част I. Изследване. София: Академично издателство "Марин Дринов", 2003

Тодев, Илия. Църковният въпрос. – В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Тодорова, Олга. Православната църква и българите XV-XVIII век. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1997

Христов, Христо. Българските общини през Възраждането. София: Издателство на БАН, 1973

Clarke, James F. Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria. New York, 1971

Hupchick, Dennis P. The Bulgarians in the seventeenth century: Slavic Orthodox society and culture under Ottoman rule. Jefferson, N.C.: McFarland, 1993

Maininger, Thomas. Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872. A Study in Personal Diplomacy. Madison, 1970

ПОЛИТИЧЕСКИ ИНИЦИАТИВИ И ОСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

ПРОЯВИ НА ВЪОРЪЖЕНА АНТИИМПЕРСКА СЪПРОТИВА

Антиосманските движения на българите през XVIII век са свързани преди всичко с военните операции на традиционните противници на Османската империя — Австрия и Русия. Съществуват безспорни изворови податки за бунтове в северозападните български земи по време на австро-турската война от 1715-1718 г., както и по време на войната на Австрия и Русия срещу Османската империя от 1735-1739 г. В периода на руско-турската война от 1768-1774 г. се активизират хайдушките прояви, а съставеният от около 3000 български доброволци въоръжен отряд участва в операциите за превземането на Букурещ и Гюргево. В хода на последната за XVIII век австро-руско-турска война (1787-1790/1791) стотици доброволци от българските земи се включват в т. нар. "арнаутски дружини". Макар и ангажирани с военните инициативи на антиосманските коалиции, бунтовническите прояви на българите от XVIII век създават определени антиимперски нагласи у християнското население на Балканите. Тези нагласи дестабилизират властвалата в продължение на векове представа за несъкрушимостта на султановата държава. Те създават предпоставки за активизиране на самозащитните механизми в българското общество в трудните десетилетия на "кърджалийското време", разположени на границата между XVIII-то и XIX-то столетие. Както вече стана ясно, именно тези десетилетия бележат повратния етап на българския преход към Новото време, подготвяйки умовете на лидерите и подредбите на обществените структури за повеите на националноосвободителните идеологии, присъщи както на европейския, така и на балканския XIX век.

От Първото сръбско въстание до Одринския мирен договор

Освободителни прояви до 1812 година

Избухналото през пролетта на 1804 г. *Първо сръбско въстание* бележи фактическото начало на въоръжените освободителни движения на балканските християнски народи през XIX век. Решителните победи на предводителстваните от Карагеорги Петрович въстаници увличат във вихъра на антиосманските въоръжени операции много българи. В разгара на въстанието в Белград се установяват братята търговци Петър и Кузман Ичкови от Воденско. Те оказват съдействие на младата сръбска армия за снабдяване с оръжие и продоволствие. Петър Ичко дори участва в сполучливи дипломатически преговори с Високата порта. Постигнатото в резултат от тези преговори споразумение носи красноречивото име Ичков мир. В първия период на въстанието въоръжени брожения са регистрирани и в северозападните български земи. Не случайно властите издават многократни разпореждания за изземване на оръжие от населението в територията между Видин и Никопол. Със задълбочаване на конфликта във въстанието се включват цели отряди от българи доброволци. Сред най-известните предводители на такива отряди се открояват имената на Хайдут Велко Петров и братята му Милко и Милутин от Зайчарско, Драган Папазоооглу от Видинско, Кондо Бинбаши от Сливен. За масовия характер на българското участие във въстаническата армия свидетелства факта, че в официални международни документи, свързани с преговорите за умиротворяване на региона, се среща квалификацията "българска войска". Според свидетелствата на разнородни сръбски и български извори, тази "войска" не само участва в едни от най-тежките сражения, но и оказва съдействие на сръбските части за установяване на ред и спокойствие в новоосвободените територии. По думите на Ст. Дойнов, преобладаващата част от хилядите българи, участвали с оръжие в ръка в Първото сръбско въстание (1804-1813) произлизат от западната част на етническата ни територия — Видинско, Нишко, Пиротско, Лесковацко. Тяхното съпричастие към антиосманския бунт е резултат от продължителното размирие, властвало в региона вследствие отцепническите действия на Осман Пазвантооглу. Увличането на населението от съседните на Белградския пашалък земи във въоръжените антиимперски действия е естествено и с оглед на все още ненадмогнатите упования на православните балканци за общохристиянско единодействие срещу противостоящите им по религия, културна принадлежност и обществен статус управници.

Следвайки политическите похвати на разбунтувалите се сърби, през 1804 г. група представители на българския елит натоварват двама заможни търговци с *дипломатическа мисия в Русия*. Упълномощени от "седем от най-знатните люде на Враца" Иван Замбин от Враца и Атанас Некович от Тетевен се оправят към Петербург, за да търсят подкрепа от Русия. При опита на двамата "депутати" да осъществят контакти с официални лица и институции в руската столица те са отпратени с мотив, че не разполагат "с нужните грамоти за общополезни дела", т.е. с пълномощия да представляват сънародниците си. В продължение на две години Замбин и Некович се опитват чрез писма до видни обществени дейци да получат необходимите пълномощия. През март 1806 г. те дори подават официално прошение до руското външно министерство. В този пръв по рода си документ представителите настояват българите, живеещи в пределите на Османската империя, да получат подкрепа от страна на петербургското правителство за обособяване на земите им по подобие на Дунавските княжества в отделна административна единица, която да се устрои в съответствие с "обстоятелствата на днешното време".

Започналата през 1806 г. поредна руско-турска война създава нови възможности пред двамата емигранти да лобират в полза на своята нация. В края на 1807 г. Ат. Некович се връща в Букурещ и след разговори с тамошните български дейци той получава необходимото пълномощно, заверено от епископ Софроний Врачански. В пълномощното е записано изрично, че приносителят му има право да действа пред руското правителство от името на "всички сънародници" [sic] представената позиция в по-широк план — не толкова като настояване за пряко включване на българската етническа територия в пределите на Романовата империя, колкото като съобразена с "общоприетата за времето си терминология" формулировка на автономистките въжделения на ранновъзрожденските политически лидери (В. Рачева). Ст. Грънчаров анализира искането за присъединяване към Русия в контекста на аналогични молби от страна на други балканци (сърби, гърци, румънци). Той с основание свързва споменатото искане с неизкоренената все още "средновековна външнополитическа логика и практика", по чиято неумолима традиция победилата държава включва в границите си "земи от победената", като обитателите им добиват ново поданичество.

В началото на 1808 г. министърът на външните работи на Русия граф Н. Румянцев натоварва командващия Дунавската армия фелдмаршал Прозоровски със задача да осъществи контакт с епископ Софроний. Целта е да се констатират основателността на представените в посланието до Петербург твърдения и сериозността на българските претенции. През юни 1808 г. е направена среща между архиерея-политик и руския генерал М. Милорадович. Останал с възторжени впечатления от продължителния разговор с магнетичната личност на българския емигрантски лидер, в доклада си генералът уточнява, че е дал на епископа да разбере, че българите "могат да се надяват на нашите добри чувства и помощ". Зад тази добронамерена, но твърде обща формулировка се крие нежеланието на Русия в тогавашния момент да поема каквито и да било задължения спрямо автономистките намерения на българите. При все това фактът на реализирането на официалната среща между епископ Софроний и ген. Милорадович представлява важен знак за навлизането на въпроса за националното обособяване на българите в зоната на дипломатическите общувания, свързани с все по-усложняващия се Източен въпрос. Без съмнение, споменатият факт се явява резултат от продължителната и трудна посланическа мисия, с която се натоварват двамата първи официални представители на българите в условията на Новото време — Атанас Некович и Иван Замбин. Самият Ив. Замбин не успява да доживее завършека на делото, с което се е заел — през пролетта на 1808 г. той умира от туберкулоза, добита вероятно от продължителния престой в студената северна столица.

В условията на напрегнатата и динамично променяща се военновременна ситуация се оформя и *първият политически център на българите от епохата на Възраждането*. Условното начало на споменатото неформално сдружение на емиграцията ни е свързано с политическото активизиране на епископ Софроний Врачански в края на 1807 г. във връзка с официализирането на мисията на Ив. Замбин и Ат. Некович. В споменатото по-горе пълномощно, подписано от Софроний, изрично се споменава, че "тези двама членове бяха избрани от всеобщия съвет на нашия род в полза на всички". Формулировката "всеобщия съвет на нашия род" подсказва недвусмислено, че на север от р. Дунав функционира политическа общност на пребиваващите във Влашко и Молдова емигранти. В съвременната историопис споменатата общност обикновено е обозначавана с условното наименование *Български политически център (кръг)* в Букурещ. Своеобразен стожер на тази ранновъзрожденска организация е епископ Софроний Врачански. Не случайно смъртта на архиерея през 1813 г. се приема

като крайна хронологическа граница на съществуването на Букурещкия политически център. Според проучванията на Ст. Дойнов, сред по-активните дейци на организацията са на хаджи Панов от Ески Джумая (Търговище), Симеон Кипарис от Враца, архимандрит Вениамин Ловчански, Димитър Попски от Трявна и др.

Съществена част от дейността на Букурещкия политически кръг е свързана със съдействието, оказано на руската армия в хода на военните операции в Североизточна България, разгърнали се успешно през 1810 г. Поддържайки широка мрежа от информатори в земите между Стара планина и р. Дунав, дейците около епископ Софроний снабдяват руската армия с достоверни разузнавателни данни за разположението на турските части. В периода 1810-1811 г. Букурещкия политически център съдейства за обединяването на действащите в рамките на руската армия български доброволчески отряди в компактна бойна единица с име *Българска земска войска*. Събрала под знамената си около 2500 души, тази бойна единица действа под командването на ген. Турчанинов. На ръководни постове в нея се изявяват поборниците Димитриос Ватикиотис (грък), Пенчо Хаджикулев, Георги Мамарчов. Формированието участва в сражения при Тутракан, Силистра, Русе, с. Василовци.

Междувременно се забелязва активизация на антиосманските действия на българите от някои региони на Северна България. Особено активни са християните от Разградско, където през 1810 г. избухва масов въоръжен бунт. По данни на османските власти, при навлизането на руските войски на юг от р. Дунав готовност за въоръжена съпротива проявява и населението от старопланинския регион — Габрово, Шипка, Казанлък. Без съмнение, активните антиправителствени действия на българите през споменатата година са резултат и от двете възвания, съставени от Софроний Врачански и разпространени при навлизането на руските войски. В тях архиереят препоръчва на сънародниците си да подпомагат православното "кръстоносно войнство", настоявайки, че то ще избави народа от "турецкое варварское мучителство". Откритият призив за въоръжена съпротива, отправен от практически най-влиятелния за времето си българин към сънародниците му, живеещи в пределите на Османската империя, представлява важен знак за разширяване похватите на освободителното движение. Макар и разположени в тясна успоредица с военните действия на руските войски срещу Османската империя, призивите на букурещкия лидер за масов бунт показват ясно че една от основните насоки, в които ще се развива националноосвободителното движение през XIX век, ще бъде свързана със самопожертвователните практики на въоръжената борба.

Друга съществена насока на националноосвободителното движение е набелязана в представената на 29 май 1811 г. пред главнокомандващия руската Дунавска армия ген. Михаил Кутузов "Записка" за уреждане положението на българските бежанци в Дунавските княжества. "Записката" е съставена от епископ Софроний и в нея се съдържа една от най-ранните ясно формулирани *автономистки програми* на Ранното възраждане. В документа се настоява българите, живеещи "по левия бряг на р. Дунав", да се обединят в една "общност". С оглед на очаквания победоносен за православните християни изход от войната, се настоява тази общност да разполага с автономия в пределите на Влашко под сюзеренитета на Русия. В случая българските емигранти предполагат, че православната империя ще простре границите си на юг до р. Дунав и двете Дунавски княжества ще бъдат прехвърлени под властта на Александър I.

Формулираните в "Записката" български претенции са пределно конкретни — свобода на стопанската инициатива, самостоятелност в областта на поддържаното от държавата църковно и учебното дело, национални съдилища и национална администрация за всеки обособен компонент от българската "общност". Предвижда се голяма част от управителните тела да са изборни, а общото им ръководство да бъде възложено на "специален магистрат". Важен елемент на Софрониевата програма от 1811 г. е допускането на възможност за присъединяване към обособената във Влашко българска автономна област и на територии, разположени по "десния бряг на р. Дунав". По всичко личи, че в случая се чертае перспективата за автономно развитие на всички българи. Колкото и условна да е тази перспектива, фактът че тя е лансирана в официален документ в началото на второто десетилетие на XIX век е показателен за постъпателното развитие на тенденцията за национално обособяване на българите. По мнението на Божидар Райков и Василий Конобеев, споменатата тенденция намира израз и в още един текст, свързан с Букурещкия политически кръг — съставената от Димитър Попски "Ода в чест на Софроний Врачански" (1813). В нея, покрай присъщите на жанра хвалебствени слова за популярния епископ, се отправя призив към българите да се възползват от "това удобно време". Мотивът е повече от прагматичен — "да не останем и ние нещо по-долу от другите народи, каквото греци, власи и про[чее]". Макар и в твърде условен смисъл, споменатата поетическа творба съизмерява българите с другите балканци, настоявайки за отграничаването им както едни от други, така и от вековната имперска традиция на османските султани.

Подписаният през май 1812 г. Букурещки мирен договор слага край на най-продължителната за XIX век руско-турска война. В договора не е предвидена промяна в статута на българите и това поставя в трудно положение многобройните участници в антиосманските действия от периода 1810-1811 г. В търсене на сигурност и спасение населението на цели селища от Северна България се насочва към Дунавските княжества и към някои южноруски земи. По изчисления на Стефан Дойнов, в изселническата вълна след Букурещкия договор се включват около 96700 души. Последното обстоятелство представлява съществен негативен факт по отношение демографското развитие на българската нация. Още повече, че по официални данни в периода 1700-1812 г. етническата ни територия е напусната от над четвърт милион българи.

Българите и гръцкото националноосвободително движение до 1828 година

Макар и половинчата, победата на Второто сръбско въстание (1815) дава известни надежди на балканските християнски народи във възможността за добиване на поне частично самоуправление. Конструираният в резултат от устното споразумение между Марашли Али паша и Милош Обренович полуавтономен статут на Белградския пашалък очертава недвусмислено и единственият за първата половина на XIX век реалистичен път за постигане на национално самоопределение — дипломацията на оръжието. Този именно път е избран и от учредената през 1814 г. гръцка

националноосвободителна организация с общобалкански характер *Филики етерия* (Дружество на приятелите).

Филики етерия възниква като конспиративна структура, която започва подготовка за общо въстание на балканските християнски народи срещу османската власт с цел отхвърляне на чуждото владичество. Като се опира на гръцката диаспора и на антиосманските настроения на балканските християни, организацията изгражда своя мрежа в Дунавските княжества, Южна Русия, гръцките и българските земи. За пълномощник (апостол) на Филики етерия сред българите е определен Димитриос Ватикиотис. По официални данни етеристки групи действат във всички по-големи селища от етническата ни територия. Броят на съзаклятниците достига до 14000 души. Етеристки структури са изградени и сред българските общности във Влашко, Молдова и Бесарабия. По думите на съвременника Ив. Селимински, в навечерието на Гръцкото въстание "във всички по-важни български градове" съществуват поделения на конспиративната организация. Дейността на съзаклятниците се свежда до събиране на средства и оръжие за въстанието, вербуване на нови членове, частична военна подготовка, популяризиране на освободителната кауза.

Продължително готвеното антиосманско въстание започва през февруари 1821 г. на територията на Дунавските княжества. Под ръководството на избрания за оглави въоръжените сили на Етерията Александър Ипсилантис се обединяват около 5000 доброволци, сред които голям процент българи. Българи има и в другата революционна армия — тази, която в основната си част се състои от румънски селяни и под предводителството на влашкия водач Тудор Владимиреску си поставя предимно социални цели. Насочвайки се към Букурещ, двете въоръжени формирования очакват подкрепа от руския император. Скоро обаче император Александър I се дистанцира от въстаниците и следвайки принципите на Свещения съюз дава съгласието си за навлизане на турски войски на север от р. Дунав. До началото на лятото въстанието е потушено. Т. Владимиреску е убит от заговорници, а Ал. Ипсиантис е принуден да емигрира в Австрия. Там през 1827 г. той намира смъртта си след продължително затворничество.

Направени от В. Трайков и Н. Тодоров проучвания показват, че в отрядите на Ипсилантис и Владимиреску се сражават българи от различни краища — Свищов, Плевен, Самоков, Пловдив, Силистра, Стара Загора, Търново, Габрово, Карнобат и др. Съществуват данни, че хиляди етеристи, живеещи на юг от р. Дунав са имали готовност да се включат във въстанието, когато революционните армии навлязат в Османската империя. Косвено свидетелство за мащабите на бунтовническото съзаклятие по българските земи е разпоредбата на правителството да се отнеме оръжието от християните от двете страни на Балкана, като се накажат със смърт всички, които окажат съпротива на превантивната антиреволюционна мярка. Във връзка с операцията по изземването на оръжието даскал Тодор Пирдопски отбелязва в своя летопис следното: "Тогива [1821] много първи човеци погубиха по градища и по села. Тогива повелиха и събраха пушките по християните и много ги мъчиха за тези пушки дяволски. И избиха люди много по други места." Масовото насилие спрямо българите етеристи и спрямо по-издигнатите в обществено и имуществено отношение християни е регистрирано и от други извори. Многобройни документи, легенди и спомени свидетелстват за системни убийства и конфискации на имуществото на заможни и влиятелни българи от Търново, Лясковец, Елена, Трявна, Свищов, Казанлък, Враца, Копривщица и др. В анонимния текст "Повествование за страданията на българите от агаряните" са посочени редица конкретни случаи на самоубийства на български първенци след идването на известията за масовото избиване на етеристи през пролетта на 1821 г. "От село, наречено Трявна — пише там, — богат човек и славен, именуем хаджи Йоан, и той поради агарянски страх, като се отрови, умря." Причината за масовите самоубийства на стотици дейци на Заверата (така българите наричат етеристката конспирация) е свързана с желание да се избегне задължителната по това време процедура по изземване парите и имотите на заподозрените в евентуално участие в антиимперския заговор. Така поне имуществото — понякога твърде голямо — остава за наследниците на самопожертвователния съзаклятник.

Междувременно, през март 1821 г. се разгръщат масови въстанически действия и в Гърция. В хода на кървава партизанска война въстаниците овладяват полуостров Пелопонес, както и градовете Мисолонги, Атина и Тива. Скоро предводителстваните от Теодор Колокотронис, Александър Маврокордатос и Йоанис Колетис гърци конструират основните институции на своята модерна държава. През 1825 г., след навлизане в континентална Гърция на съюзническата на султана армия на египетския паша Мохамед Али, въстаниците са притиснати, а през април 1826 г. е завладяна и столицата им Мисолонги. В условията на крайно изостряне на Източния въпрос е предприета дипломатическа офанзива на Англия, Франция и Русия пред Високата порта. В Лондонския договор, подписан от представители на трите държави през юли 1827 г., открито се препоръчва на Османската империя да допусне създаването на автономна гръцка държава. С цел принуждаване султана да изпълни условията на Лондонския договор е организирана морска блокада на гръцкото крайбрежие. В хода на блокадата се стига до голямото морско сражение в залива Наварин от 20 октомври 1827 г. В хода на сражението обединените англо-френско-руски сили унищожават изцяло турско-египетския флот. Така проблемът за освобождението на Гърция се превръща във въпрос за установяване на ново военно-политическо статукво на Балканския полуостров.

Мотивирани от съзнание за значимостта на революционната война, водена в продължение на години по планинските усои на Пелопонес и по егейските острови, в Гръцкото въстание се включват хиляди българи. В специални проучвания на Ст. Маслев, Н. Тодоров и В. Трайков са обобщени данни от стотици извори, свидетелстващи за масовото и самоотвержено участие на доброволци от различни краища на България в гръцката революционна армия. Някои от участниците получават офицерски степени и предводителстват въоръжени части в хода на продължителните и тежки сражения. Натоварени с генералски отличителни знаци и с генералска отговорност, с бойна слава в хода на Гръцкото въстание се сдобиват Хаджи Христо Българин, Кара Георги Българин, Ангел Гацо от Воден, Хаджи Стефан Българин от Одрин, Янко Българин от Пловдив. Списъците на убитите и пострадали в хода на въстанието съдържат стотици български имена. Поради сложността на военновременната ситуация, част от данните на българите, участвали в партизанската война в Гърция, са заличени от времето. Така или иначе, съществуващите документални свидетелства показват по безспорен начин, че от етническата ни територия реално е рекрутирана една неколкохилядна армия, чиито бойци със самоотверженост и с чувство за общохристиянски дълг дават своя принос за държавното обособяване на модерна Гърция.

Българите и руско-турската война от 1828-1829 година

Поредната руско-турска война започва през април 1828 г. Българите, по подобие на всички останали балкански християнски народи, я посрещат с надежди за промяна на политическата си участ и с желание за реално участие във военните действия. Още през февруари 1828 г. български преселници в Бесарабия и Южна Русия масово изявяват желание да се включат в състава на руската армия, която ще се отправи към Балканите. Имперското главно командване отказва, следвайки съобразената с правилата на Свещения съюз позиция за максимално сдържане на евентуални въстанически действия в зоната на военния конфликт. След започването на реалните военни операции обаче император Николай I дава съгласие за създаване на "земска войска" от "най-благонадеждни жители на България". Бързата промяна в официалната позиция на Русия е свързана с усложнената ситуация, в която попада нейната Дунавска армия при придвижването си във Влашко, Молдова и Добруджа.

Формирането на български доброволчески отряди започва веднага след получаването на споменатото официално разрешение. Начело на най-многобройния отряд (от около 270 души) застават котленецът Георги Мамарчев и сливенецът Панайот Фокиано. В отряда, освен българи, се записват гърци, румънци, сърби, албанци. По военностратегически съображения доброволческото формирование е разделено на два отряда — пеши под командването на Г. Мамарчев) и конен (под командването на П. Фокиано). Пешият отряд участва в бойните действия при Силистра, а конният изпълнява охранителни функции. Предимно от български доброволци се състоят и отрядите, командвани от Милко Петрович и от капитан Алекси.

Успоредно с прякото участие във военните действия, българите заявяват и своите претенции за национално обособяване. В края на юли 1828 г. в главната квартира на руската армия при Шумен се явява техният представител Александър Некович. Той се легитимира като "пълномощник на българския народ", натоварен да представи молбата на сънародниците си император Николай I да приеме под своя закрила "този нещастен народ, разсеян по разни места на турските владения", така както е "благоволил да приеме под свое покровителство и защита Сърбия, Влахия, Молдова и Гърция". Искането, оформено във вид на официална молба, гласи че българите очакват след края на войната да получат "такова монаршеско покровителство, с каквото ще бъдат удостоени другите единоверци" — сърби, румънци, гърци. Насочването вниманието на руските управляващи среди към статута на споменатите християнски народи показва недвусмислено, че в случая българският политически елит отново залага на автономистката концепция. Както е известно, сърбите и румънците вече разполагат с частична автономия. Автономен статут очакват и гърците след като осма година поред воюват за своето право на самостоятелна държава. Възгледите на кръга около Ал. Некович за самостоятелно развитие на българите са формулирани в още една молба от това време (съставена вероятно през м. септември). В нея се излагат "нуждите" на емиграцията ни във Влашко и Молдова и се настоява след войната тя да получи частично административно и църковно самоуправление, както и възможност да поддържа свои училища. Конкретизираните български претенции във втората молба на Ал. Некович демонстрират все по-ясното убеждение на възрожденските лидери, че реалните стъпки на нацията към политическа или административна автономия са свързани преди всичко с оформянето на самостоятелни реално функциониращи институции.

В хода на военната кампания през пролетта и лятото на 1829 г. българите заявяват своите амбиции за самостоятелно развитие и със силата на оръжието. Споменатите по-горе доброволчески отряди действат широкомащабно в Североизточна България. С цел контролиране наплива на доброволци, през юни руското командване обединява българските въоръжени формирования в самостоятелен корпус под командването на ген. И. Липранди. Числеността на корпуса скоро достига 1500 души, като военните операции, осъществявани от него, са контролирани строго от командващия, който е инструктиран да не допуска доброволческото движение да прерасне в "общо въстание на българите".

Независимо от превантивните мерки на руските военачалници, българското население по Южното Черноморие въстава масово след руския десант при Созопол (февруари 1829 г.). С многобройни документи от руските архиви В. Конобеев показва как се създават и действат въоръжени отряди в районите на Созопол, Месемврия (Несебър), Анхиало (Поморие), Малко Търново. В някои селища мъжкото население масово се хваща за оръжието и отстранява местните османски управници. Съществуват сведения, че българите системно снабдяват императорските офицери с разузнавателни данни. В овладяните от руските войски селища — Котел, Сливен, Ямбол, Карнобат, Айтос — се организират българо-руски охранителни отряди. Те са натоварени със задача да защитават мирното население от присъщите на всяка война мародерски и насилнически прояви. Някои военновременни , доклади свидетелстват, че населението в Габровско, Шуменско и Търновско също проявява готовност да въстане при евентуално придвижване на руската армия в района на Централна Стара планина.

В прелюбопитните си писма от военната кампания 1828-1829 г. руският дипломатическият чиновник Филип Фонтон констатира с известни уговорки, че у българите се е зародило гражданско чувство, както и наченки на "съзнание за народ и независимост". В писмо от 23 юли (5 август) 1829 г. Ф. Фонтон представя на своя приятел Павел Ив. Кривцов интересни детайли от посрещането на руските войски в Югоизточна България. "Ние минаваме през разкошни и богати селища — отбелязва дипломатът. — Селяните с кръстове, с хляб и сол, със свещи и със звънчета, където има, на тълпи излизат насреща ни. <...> Навред весело посрещане и викове, и сълзи на искрена радост, така че и мнозина от нас също се просълзиха, но от умиление и скръб, понеже предвиждахме, че и този път безпощадната политика пак ще ни принуди да оставим този злополучен народ в плячка на турците."

В конкретния случай "безпощадната политика" е овеществена в клаузите на Одринския мирен договор от 2 (14) септември 1829 г. В текста на договора българският народ дори и не е споменат, независимо че три дни преди подписването му депутация от Враца настоява пред ген. П. Кисельов в "трактата за мира с турците и за България да има известно съображение". Единственото договорно "съображение", което по косвен начин касае българите, е пълната амнистия за лицата, подкрепяли с оръжие в ръка руските военни операции.

Одринският мирен договор допуска възможност за преселване в Русия на всички поданици на султана, пожелали това в последващите споразумението 18 месеца. Тази клауза, както и основателният страх от репресии спрямо ангажиралите се с подкрепа на християнската войска българи дават тласък на едно от най-масовите изселвания от етническата ни територия през XIX век. По официални данни, само през 1830 г. българските земи са напуснати от над 100000 души. Основната част от тази емигрантска вълна се насочва към Южна Русия и Украйна. Отделни групи от преселниците се установяват във Влашко и Молдова. Фаталните последици от това полунасилствено преселване са представени от Ив. Селимински така: "Изселването из Турция на толкова хиляди семейства допринесе за запустяването на Тракия между Одрин, Стара Загора, Стара планина и Черно море, [както] и на Североизточна България между Варна, Силистра, Исакча и Черно море." Само за една година десетки села, описани от Ф. Фонтон като "разкошни и богати", обезлюдяват напълно. Намалява българското население в градовете, разположени в засегнатите региони. По думите на Ог. Маждракова тази тежка за българската нация демографска загуба не само отслабва възможностите за стопански просперитет в очертаните географски зони, но и "забавя възрожденския процес" като цяло.

От Одринския мирен договор до въстанието от 1850 година

Политически инициативи и въоръжени прояви от 30-те години на XIX век

Провокирани по всяка вероятност от хатишерифа, с който в края на 1830 г. султанът регламентира самоуправлението на Сърбия, в периода 1830-1831 г. група представители на букурещката ни емиграция формулират идея за създаване на *автономна българска област в Добружа.* Полуприкритата цел на проекта е обособената в североизточните части на етническата ни територия област да се превърне в стожер за обединяване на цялата българска нация в пределите на самостойно княжество. Малкото изворови податки, свидетелстващи за този проект, свързват инициативата с имената на Васил Ненович от Свищов, Иван Селимински от Сливен, Анастас Кипиловски от Котел, Михаил Кифалов от Тетевен, Симеон Априлович от Габрово, Васил Елехтер от Черна вода, Ради Сараф, хаджи Христо хаджи Жеков, Йордан Деблеев, Васил хаджи Михайлов и др. За кратко време със споменатата автономистка идея се свързва и българинът на турска служба Стефан Богориди. Но и той не успява да проправи път за реализацията ѝ, независимо от високия си държавнически ранг. След отдръпването на Богориди от проекта привържениците му обсъждат възможността техни представители да проведат преки преговори с пашата на Русе и с някои султански министри. По стечение на обстоятелствата до преговори не се достига. А и те едва ли биха дали резултат след като в конкретния момент Русия не проявява никаква склонност да подкрепи евентуална българска автономия.

Отново надежди за руска подкрепа — но този път спрямо въоръжена инициатива — тласкат възрожденския елит към организиране на първия самостоятелен антиосмански заговор с цел въстание — *Велчовата завера*. Заговорниците са окуражени от изключително възможността за намеса на Русия във вътрешните работи на Османската империя, придобита с договора от Ункяр Искелеси (1833). Те се уповават и на присъствието на руски войски във Влашко и в крепостния град Силистра. Идеята им е да вървят по пътя на съседите сърби и гърци — всенародно въстание подкрепено в решаващия момент от Северната империя. "Я гледай сърбите и гърците <...> как се отърваха; тъй и ний ще направим" — с тези думи към съзаклятието е привлечен богатият търновски търговец Георги Кисимов. Те еднозначно свидетелстват за дългосрочните намерения на бунтовниците.

Основни сподвижници на въстаническата подготовка са влиятелният търновски търговец Велчо Атанасов Джамджията и установилият се след 1830 г. в Силистра Георги Мамарчев. През 1834 е създадена конспиративна мрежа в централната част на Северна България с център Търново. Сред съзаклятниците се открояват имената на Колю Гайтанджията от Търново, майсторът строител Димитър Софиянлията, първомайсторът на кожухарския еснаф в Търново Иванаки Кюркчи, видният еленски чорбаджия хаджи Юрдан Брадата, игуменът на Плаковския манастир отец Сергий и др. По правило съзаклятниците се събират на тайни заседания в някой от близките до Търново манастири — Плаковския, Преображенския, Лясковския, Капиновския. Понякога срещите им са в старопрестолния град, определен за бъдеща столица на освободена България. Има сведения и за техни обиколки в балкански селища. В приписка върху църковна книга от с. Кършовци, Еленско, е отбелязано следното: "Да се знае, кога идваха йеромонах Зотик, Велко [Джамджията] и Колю [Гайтанджията] на Малка Богородица, лето 1834."

Подготовката на въстанието се свежда не само до вербуване на съзаклятници. Съществуват мемоарни податки за събиране на парични средства, за закупуване на оръжие, за изработка на ножове, пушки, фишеци. За мащабите на военната подготовка свидетелстват мемоарните записки на П. Р. Славейков. Израсналият в занаятчийската част на Търново възрожденец отбелязва, че като член на бакърджийския еснаф баща му е бил натоварен със задача да подготви барут и фишеци за въстанието. Сред разкритията на Заверата барутът е изсипан в р. Янтра. "Стари хора са ми разказвали — пише в спомените си П. Кисимов, — че изхвърленият по този начин барут в реката около Търново, както и около селата Елена и др., бил толкова много, щото изтровил рибата им за учудване на незнаещите причината." В някои балкански села оръжието е изхвърляно в кладенци или заравяно в земята. Учителят Юрдан Ненов, родом от Еленско, пише, че през пролетта на 1835 г. дядо му и баща му закопали в градината "един цял сноп пушки, пищови, ножове".

В основата на стратегическия замисъл на съзаклятието стои идеята за овладяване на Търново от отряд от 2000 души. Те би трябвало да се съберат в старата столица под формата на строителни работници, наети от Димитър Софиянлията за възстановяване на разрушената при последната руско-турска война варненска крепост. Предвижда се към този отряд да се присъединят местните въстаници и след отвоюване на свободна територия да се провъзгласи възстановяването на българската държава. За бъдещ княз единодушно бил определен Велчо Джамджията. Многобройни мемоарни съобщения и летописни бележки от епохата свидетелстват, че амбициите на въстаниците да установят българска власт в столицата на Второто българско царство са повече от сериозни. Ето какво е отбелязал в летописа си даскал Денко Попниколов от Дряново срещу годината 1835: "Априлий, 12. Кога се подписаха от Търново бератлиите [първенците] и правиха совет. На манастир стояха, да си поставят на Търново господар." По всичко личи, че ангажиралите се с въстаническата инициатива дейци проявяват готовност не само да рушат структурите на османската административна система, но и да градят основите на своя национална държава. Това обстоятелство представлява важен знак за напредналите процеси на политическо съзряване на възрожденския елит.

Според някои предания, въстанието би трябвало да избухне в петъчния ден след Великден. Тогава, поради пазара в Търново и поради църковните служби, в града се събират много хора. С готовност да поведе бунта в Плаковския манастир бил пристигнал и Георги Мамарчев. Скоро обаче основните съзаклятници са арестувани по заповед на местните власти. Приема се, че в последния момент заговорът е разкрит от еленския чорбаджия хаджи Юрдан Кисьов. Предателството е документирано в летописни бележки от епохата и в посланието на Червенския епископ Неофит до разградчани от 20 април 1835 г. "Като разбрали християните за това зло [за подготовката на въстанието] — съобщава архиерея, — отишли [и] обадили на забитино, на Хаким ефенди и на владиката, а тие проводили, чи ги изловили оние петимата и оногова капетанина от манастира, мучили ги и ги испитвали, [но] не нашли други да са уйдисвали на тях."

Петима от арестуваните са осъдени на смърт от специален съдебен състав още в началото на м. април. Смъртните присъди са изпълнени веднага. За назидание предводителят на бунта Велчо Джамджията е обесен насред Търново. Другите четирима — Димитър Софиянлията, Колю Гайтанджията, Иванаки Йонков Кюркчи, хаджи Юрдан Брадата — също намират смъртта си на бесилото. Поради факта, че е руски поданик, Георги Мамарчев е осъден на заточение. Заточени са и другите двама заловени съзаклятници — отец Сергий и даскал Андон Никопит. Според свидетелства на съвременници, никой от арестуваните не дава информация за други хора или за допълнителни факти, свързани с подготвяното въстание. Платили с живота си за риска да се ангажират с националноосвободителната идея, предводителите на Велчовата завера отнасят със себе си много от тайнствата на тази първа пълноценна проява на движението на българите за държавен суверенитет. Така, търновското съзаклятие от 1835 г. остава обвито в предположения, легенди и недоизказаности. Независимо от това, то оставя трайна следа в съзнанието на следващите възрожденски поколения — и като модел за конспиративна подготовка на въстание, и като модел за личностна самопожертвователност в името на високите национални идеали.

През 30-те години на XIX век избухват поредица от *селски бунтове в Западна и Северозападна България*. Масовото участие на тамошното селячество в бунтовете е провокирано от утежнения аграрен режим във Видинския вилает. Опасявайки се от евентуални сепаратистични амбиции от страна на местния мюсюлмански елит (а защо не и от страна на християните), султанското правителство не създава пречки в региона да се утвърди т. нар. "господарско земевладение". При него селячеството се оказва в двойна данъчна зависимост — спрямо местните чифликчии (господари) и спрямо фиска. Граничният характер на територията и близостта до размирното Сръбско княжество препятстват в допълнителна степен евентуални възможности за ограничаване правата на практически рефеодализираната местна върхушка.

Притиснати от непомерни данъци и ангарии и провокирани от сръбския княз Милош Обренович, през 1833 г. въстават селяните в Берковско, Видинско и Нишко. Бунтът е потушен лесно и бързо от дислоцираните в региона военни части. До облекчение в аграрния режим не се достига. Съществена полза от въстанието обаче извлича Сърбия, която присъединява към територията си няколко "спорни" нахии в земи, населени предимно с българи. Териториалната корекция е подкрепена от Русия, а новопридобитите земи увеличават обхвата на автономното княжество в южна посока с около 1/3.

Следващото антифеодално въстание избухва през 1835 г. На бунт се вдигат 16 села в Нишко, предвождани от кнеза на с. Каменица Милое Йованович. Скоро мъжко население се оттегля в планинските райони и прокламира искане за отмяна на "господарското земевладение". При все че не срещат очакваната подкрепа от страна на Сърбия, въстаниците проявяват твърда готовност за съпротива. Последното обстоятелство предпоставя частичния успех на бунта — сменен е управителят на Ниш, намалени са някои ангарии, освободени са арестуваните заради размириието християни.

В началото на 1836 г. селското население в Пиротско се обединява около прошение на българските първенци срещу данъчния и административен произвол на местните власти. Макар и мирно, движението в Пиротско придобива застрашителни за османските управници мащаби. След продължителни и трудни преговори селяните получават обещания за известни данъчни облекчения, но това не усмирява духовете в региона. През април същата година селското брожение в Берковско прераства в открит бунт. Начело на бунта застава селският първенец Манчо Пунин, от чието име това движение става известно като *Манчова буна*. През м. май събралите се в Чипровския манастир 3000 въстаници изпращат делегация в Сърбия с молба за въоръжена подкрепа и политическо посредничество. И този път княз Милош се дистанцира от размириието, като дори заплашва, че ще изпрати войски срещу въстаниците. В хода на бунта се стига до тежки сблъсъци, до залавяне и екзекутиране на предводителите. Към средата на август 1836 г. *въстанието в Берковско и Пиротско* е разгромено без селяните да получат възможност за отмяна на двойното данъчно облагане и надежда за въвеждане на известен административен ред. Аналогичен е краят и на *бунта в Берковско от ноември 1837 г.* Тогава около 2000 души, предвождани от Кръстю Нешин и Върбан Панов, влизат в открито сражение с набързо организирана от берковския мюдюрин турска военна част. Зле въоръжените въстаници са разгромени и разпръснати бързо.

Инспирирани от насилническите действия на местните потисници, бунтовете, разтърсили Западна и Северозападна България в периода 1833-1837 г. имат подчертано стихиен характер. При все това участниците в споменатите въоръжени движения открито заявяват претенции за разширяване на местното самоуправление и за въвеждане на данъчен и административен ред. Тези претенции показват недвусмислено, че икономическият хаос и безобразното самоуправство на местните мюсюлмански първенци обективно тласкат селското население към идеята за обособяване в съответствие с принципите на националността.

Политически инициативи и въоръжени прояви от 40-те години на XIX век

Дори и след прокламирането на Гюлханския хатишериф от 1839 г. практическото самоуправство на местните аги и бейове в Западна и Северозападна България остава. Не е променен и аграрният режим. Последното обстоятелство провокира изпращането на делегация в столицата, която да настои от името на населението в Нишкия еялет за отмяна на спахийския режим в региона. Потърсени са контакти и с официалните среди в Сърбия. Споменатите мирни инициативи са последвани от репресии от страна на местните управници. През пролетта на 1841 г. са арестувани част от инициаторите на прошенията и са обявени за "подстрекатели". Това обстоятелство нажежава в допълнителна степен опозиционните настроения и под предводителството на местните селски старейшини — Санко Атанасов Бояджи, Никола Цветкович, Стоян Здравкович, Стоян Чавдар, Милое Йованович и др. — започва подготовка на въстание. Събира се оръжие, държат се "възбудителни речи", вербуват се въстаници.

Първият сблъсък е провокиран от безчинства на мюсюлманите спрямо християнското население в с. Каменица по време на Великденската служба — 6 април 1841. Още същия ден населението от с. Каменица се вдига на въстание. Скоро практически целият Нишки еялет е обхванат от въстаническото движение. Организирани са два укрепени лагера. В първия, дислоциран между селата Каменица и Горни Матеевац, се съсредоточават около 6000 въстаници. Тази слабо въоръжена, но силно мотивирана "армия" е предводителствана от селския първенец Милое Йованович. Вторият укрепен лагер е разположен южно от Ниш по р. Българска Морава. Формирани са големи въстанически отряди в районите на Заплanско и Лесковацко. Особено масово се включва селячеството от Лесковацко в отряда, предвождан от войводата Станко Бояджи и от поп Георги Янкович. Регистрирани са по-слаби въоръжени действия и на българите от Видинско, Пиротско и Вранско.

Очакваната подкрепа от страна на Сърбия не идва. Напротив, още на 10 април новият сръбски княз Михаил Обренович обявява, че княжеството се дистанцира от борбите на "другостранните поданици". Той заявява, че страната му няма да се намеси в конфликта и заплашва с наказание всеки сърбин, дръзнал да подкрепи българския бунт. Така, въстаниците са оставени сами срещу редовната османска армия и срещу специално набрания за случая арнаутски башибозук.

В първите битки с набързо мобилизираните мюсюлмански части въстаниците удържат важни победи. Прекъснат е пътят между Ниш и София. На 12 и 13 април редовната армия, подпомогната от многоброен башибозук, нанася съкрушителни удари върху укрепените лагери. Подложени на артилерийски обстрел, селата Каменица и Горни Матеевац са практически унищожени. След разгрома на въстаническите лагери и разпръскването на последните чети започва масово посегателство над мирното население. Опожарени и опустошени са 225 села. Унищожено е имуществото и е разграбен добитъкът на християните. Избити или прогонени са лидерите на местното население. Броят на загиналите се изчислява с хиляди, като голяма част от тях са мирни жители — включително жени, старци и деца. Хиляди българи — бунтовници и мирно население — емигрират в Сърбия.

При все че протича под форма, близка до тази на стихийните бунтове в района от 30-те години на XIX в., Нишкото въстание от 1841 г. се отличава с подчертано по-целенасочен характер. Още преди разразяването на сраженията местните лидери открито заявяват своите автономистки претенции. Разбира се, в случая не става дума за реално откъсване на Нишкия еялет от територията на Османската империя, а за *частична административна автономия*; автономия, изразяваща се в правото на излъчени от народа първенци да разхвърлят и събират данъци и да представляват християнското население пред регионалните османски власти. Колкото и условна да изглежда тази автономия, преди броени десетилетия тя именно очертава пътя, по който бавно и постъпателно сърбите съграждат своите държавни институции, изтласквайки съответните османски. Последното обстоятелство е съзнавано ясно както от султанското правителство, така и от местните управници. Те не само отхвърлят автономистките претенции на християнското население, но и без колебание разгромяват опита му да отвоюва своите правдини със силата на оръжието.

Нишкото въстание от 1841 г. получава широк международен отзвук. Той се дължи както на жестокостите, до които прибягват османските власти при потушаването на бунта, така и на сложния дисбаланс, в който се намират по това време международните отношения, свързани с Източния въпрос. Демонстрирайки загриженост за съдбата на християните в Османската империя, през август 1841 г. руското правителство изпраща в района на въстанието специален анкетьор — генерал Дмитрий Кодинец. В доклада, представен от анкетьора, с чиновническа добросъвестност са изброени стотиците опожарени и разграбени села, човешките жертви и материалните загуби на населението от региона. В края на август руският посланик в Цариград Титов, позовавайки се на доклада на Кодинец, отправя до султанското правителство обширна нота, съдържаща седем конкретни предложения за реформи в региона. С тон на изискана дипломатичност министърът на външните работи приема по принцип възможността за реализиране на част от предложенията — с изключение на тези, които предполагат частична административна автономия на българите в Нишкия еялет.

Аналогичен резултат има и мисията на френския анкетьор Жером-Адолф Бланки. През септември 1841 г. Бланки също посещава пострадалия регион. Той е придружен от българския студент в Париж Александър Екзарх, с чието посредничество получава възможност за преки контакти с местното население. Мисията на Бланки в Османската империя е подкрепена официално от създадения няколко месеца по-рано в Париж Източен комитет. Включващ в състава си популярни опозиционни дейци и влиятелни общественици, източният комитет настоява Франция да провежда политика на разчленяване на Османската империя и създаване на стабилни християнски държави на Балканите. Свързан по-скоро с правителствените, отколкото с опозиционните среди, анкетьорът констатира извършените издевателства над българите в Нишко, но в заключението на доклада си заявява, че все още е рано да се мисли за освобождение на българите. Неговата основна препоръка е в района да се приложат с пълна сила разпоредбите на Гюлханския хатишериф, за да могат тамошните българи "да живеят спокойно и да бъдат господари на своя култ, на своите жени и на своята собственост". Две години след посещението си на Балканите — през 1843 г. — Ж.-А. Бланки публикува книгата си с преки впечатления от своята мисия "Пътуване в България". В нея икономистът представя многобройни детайли за стопанското ежедневие и обществената съдба на българите в Османската империя. Книгата популяризира в средите на официална и опозиционна Франция съдбата на една малко позната на Запад християнска нация. Тя не само проблематизира перспективите, стоящи пред доминираните от Османовата династия Балкани, но и настоява Европа да се ангажира с действено покровителство спрямо българите. Така, вследствие на хилядите жертви, дадени в хода на Нишкото въстание, в средите на европейската дипломация официално се заговорва за съществуването на български национален въпрос.

Нишкото въстание не представлява единичен политически акт. То протича в тясна успоредица с антиосманското въстание на гърците на о-в Крит. Това въстание избухва през 1841 г. То е резултат от пропагандната дейност на гръцките конспиративни организации, действали в продължение на няколко години в Тесалия, Епир и на о-в Крит. По подобие на тях, в началото на 40-те години част българите, учащи се по това време в Атина, създават свое политическо формирование с име "Македонско дружество". Включващото в състава си емблематични фигури като Георги Ст. Раковски и Иларион Михайловски (бъдещия епископ Иларион Макариополски), дружеството си поставя за цел да подготви антиосманско въстание сред българите. Поради отдалечеността си от етническата ни територия, дружеството не успява да реализира мащабни начинания, но затова пък най-яркият му представител Г. Ст. Раковски още в края на 1841 г. се озовава в румънския град Браила, който по това време се оказва средоточие на поредица от четнически инициативи, останали в балканската история с името *Браилски бунтове*.

По същество и трите Браилски бунта представляват опити да се подготвят големи чети във влашкия пристанищен град и да се прехвърлят в българските земи. Организаторите им — страстни родолюбци и отявлени авантюристи — чертаят планове за всеобщо надигане на балканските християнски народи под тласъка на евентуални бляскави военни победи на четите над изненаданите османски части. Освен с относително добрата си подготвеност, Браилските бунтове се отличават и с разноетничния си характер. В тях рамо до рамо се готвят да воюват българи, гърци, сърби, румънци. Съществуват податки, че сръбските участници са тясно свързани с княжеския двор на Милош Обренович; следователно и с амбициите на сръбския княз да използва балканското освободително движение за постигане на свои тясно династически интереси.

Така или иначе, през пролетта на 1841 г. в Браила кипи усилена въстаническа подготовка. В центъра на заговора стоят сръбският капитан Милое Станиславович и българинът Васил хаджи Вълков. С материалната помощ на българската емиграция са събрани оръжия и муниции. На призива за участие в четата откликват около 300 доброволци. В редиците им преобладават българите. Гръцките и румънски четници са общо около 50 души. На 13 юли вечерта, в момента когато се качват на кораб, с който да преминат на отсрещния бряг, четниците са подложени на обстрел от румънски военни части. От публикуваните по-късно румънски документи става ясно, че властта е била уведомена за съзаклятието и в изпълнение на своите васални ангажименти своевременно е изпратила военни части, които да парират навлизането на четата в Османската империя. В хода на завързалото се сражение загиват над 80 бунтовници. Заловени са около 50 души, които са осъдени на каторжен труд.

Независимо от разгрома на *Първия браилски бунт*, още през есента на 1841 г. пристигналият специално за конспиративното начинание Георги Ст. Раковски и представителят на тесало-епирското дружество Ставрос Георгиу започват подготовка за нова четническа акция. Скоро към тях се присъединяват Георги Димитров — Казака, Васил хаджи Вълков и Петър Ганчев. Последният прави неуспешен опит да привлече към съзаклятието бесарабски българи и емигранти в Южна Русия. Когато подготовката навлиза във фазата на конкретните планове за въоръжената операция се решава съсредоточените в Браила и Галац около 1000 доброволци да преминат р. Дунав по леда и да се отправят към стратегически селища в Централна България — Търново, Габрово, Казанлък. Очакванията били, че тамошните българи "ще се вдигнат на общо въстание против турците". Очакванията обаче остават несбъднати, тъй като в навечерието на планираното прехвърляне на юг от р. Дунав заговорниците са разкрити. На 10 февруари 1842 г., при опит за арестуване на водачите на бъдещата чета, се стига до сражение. Част от бунтовниците са убити, други са ранени и арестувани. Скоро в ръцете на румънските власти попадат и главните организатори — Г. Ст. Раковски и Ст. Георгиу. Двамата са осъдени на смърт, но присъдата не е изпълнена, тъй като съзаклятниците са гръцки поданици. Скоро гръцките дипломатически служби се погрижват за изтеглянето им от Влашко. С цел отклоняване вниманието на властите от личността на размирния българин, гръцкият посланик в Цариград осигурява възможност на двайсетгодишния Раковски да замине за Марсилия. Така, в хода на *Втория браилски бунт* за пръв път на политическата сцена се появява бъдещият лидер на националнореволюционните ни борби. Както сполучливо отбелязва Ст. Грънчаров още през 1842 г. Г. Ст. Раковски проявява "силна амбиция, широта на погледа, но и импулсивно бързомислие, неотстъпчиво самомнение, самоуверен и безпочвен оптимизъм".

В подготовката на *Третия браилски бунт* се включват както дейци на българската емиграция — Васил хаджи Вълков, Петър Радовски, Никола Филиповски — така и представители на румънските опозиционни среди — Костаке Суцо и Андрей Дешу. Румънският учен Константин Велики приема, че това съзаклятие има два центъра — Букурещ и Браила, и че българската и румънската групровки са относително обособени. През пролетта и лятото на 1843 г. споменатите дейци привличат български емигранти от различни румънски селища за съставяне на чета. Тя би трябвало да премине р. Дунав при Търну Мъгуреле или при Мачин и да вдигне на въстание мирното население в България. "Тоя бунт щяхме да го правим отвъд, в България" — заявява в показанията си пред съда Никола Филиповски. Сведения за заговора и този път стигат до властта. На 4 септември 1843 г. главните организатори са заловени. След кратък процес по-голямата част от тях са осъдени на каторжен труд в солниците.

Потушени в зачатъка на съзаклятническите действия, Браилските бунтове са показателни за готовността на националната ни емиграция да се включи пряко във въоръжени освободителни инициативи. В тези бунтове намира израз присъщата на политическите ни движения до 40-те години на XIX век обвързаност с общобалканските антиосмански движения. Ангажирането на сърби, гърци и румънци с планираните четнически инициативи е факт, който произтича от основателното схващане на най-перспективно мислещите дейци, че всяка една балканска християнска нация сама трудно ще реши собствения си национален въпрос. Плановете, чертани от браилските съзаклятници, обаче, до голяма степен са идеалистически и неосъществими. Надеждата, че навлизането на голяма чета в българските земи е достатъчно условие за вдигането на масово всенародно въстание, е повече от илюзорна. Това го показва практиката на освободителното движение — както в хода на Браилските бунтове, така и през следващите десетилетия.

През 40-те години на XIX век започва и *системната пропаганда на българската национална кауза* пред правителствата и обществените среди на западноевропейските страни. Особено висока активност проявяват българите, пребиваващи по това време в Париж — Ал. Екзарх, Гаврил Кръстевич, Теохар Пиколо и др. Техните системни действия за популяризиране на българската кауза пред френското правителство дават основание на Крумка Шарова да приеме, че през споменатия период в столицата на Франция функционира *български политически център*. Основните изяви на този център се свързват с посредническата мисия на Ал. Екзарх по време на пътуването му с Ж.-А. Бланки в района на Нишкото въстание. След връщането си от Балканите Ал. Екзарх се среща с френския министър на външните работи Франсоа Гизо пред когото лобира за по-плътна ангажираност на Франция със съдбата на ясно обособилата се българска нация. На 23 януари 1843 г. младият старозагорец представя в писмен вид Мемоар по българския въпрос. С посредничеството на полските емигранти документът е връчен на френското правителство и на посланиците на Англия, Прусия и Османската империя в Париж. В българското общество документът придобива популярност с оригиналното си заглавие "Надпис ради болгаров". Неговото широко разпространение в средите на възрожденската интелигенция показва недвусмислено, че представените в текста му идеи са споделяни от мнозина съвременници на Ал. Екзарх. Съобразявайки се с конформизма на мисленето на европейските политици след 1815 г., авторът му настоява за реално провеждане на реформи в Османската империя. Той предлага френското правителство да подпомогне българите в образователно отношение. Най-същественият акцент на Мемоара от 1843 г. е свързан с настояването Великите сили и Османската империя да приемат съществуването на българската нация като реален социален факт, факт, който води след себе си естествените амбиции на българите за реално и формално обособяване.

В края на 1846 и началото на 1847 г. Ал. Екзарх отправя три последователни мемоара до руския император Николай I. В тях той отбелязва значителния културен и стопански потенциал на българския народ. Настояването му е Русия да подкрепи материално българското образование. Така, без да отправя открити провокации спрямо ангажиментите на руския император в рамките на "Свещения съюз", амбициозният български политик търси възможност да подсигури развитието на пряко свързаната с процесите на националното ни обособяване образователна подсистема на обществото. В резултат от дипломатическия натиск на Ал. Екзарх в края на 40-те и началото на 50-те години на XIX век руското правителство системно изпраща за нуждите на българското образование учебни книги и финансови средства — по 10000 рубли годишно. Отпуснати са 13 държавни стипендии за следване на българчета в руски средни и висши училища. Подарени са 2 печатни преси и различни черковнославянски и граждански шрифтове, използвани от българската цариградска интелигенция за отпечатване на книги и на първото дълготрайно периодично издание "Цариградски вестник". Така, в резултат от пропагандната дейност на един от първите новобългарски професионални политици — Ал. Екзарх, националната ни кауза получава възможната за времето си популярност в дипломатическите среди, а възрожденската амбиция за културно обособяване се сдобива със немалка материална подкрепа.

В средата на 40-те години активността на лидерите на българската цариградска общност намира израз в прошенията, отправени през септември 1844 г. до Високата порта от духовниците Неофит Хилендарски-Бозвели и Иларион Михайловски. Особено ясно са формулирани общобългарските претенции в прошението на Неофит Бозвели. То с основание е квалифицирано от Ог. Маждракова като "първи легитимен опит да бъде запозната Портата с действителните проблеми общо на българите и да се формулират по-конкретно или по-завоалирано техни важни политически искания". В споменатото прошение директно се настоява правителството да разреши българите да упълномощят 4-ма свои "депутати", които да се установят в столицата и да представят "всички нужди на народа пряко на Високата порта". Така формулирана, привидно невинната идея за общобългарско представителство визира възможността за създаване на *реално действаща общонационална институция*. Тук трябва да се уточни, че Неофит Бозвели предвижда националното представителство да се съчетае със самостойни на културни и образователни структури и с практически българизирани митополитски и епископски катедри по националната ни територия. Всичко това, съчетано с предложеното от духовника кооптиране на българи към съдебните състави, представлява една не особено добре "завоалирана" програма за административна автономия. Както е известно, вложените в прошенията от септември 1844 г. претенции са реализирани само в частта, касаеща възможностите за развитие на българско книгопечатане и на самостойно българско образователно дело. Така или иначе, официалното деклариране на

автономистки претенции от името на българския народ пред османското правителство представлява етапен момент в еволюцията на движението за национален суверенитет към средата на XIX век.

Българското въстание от 1850 година

Отзвукът в българските земи на революциите, разтърсили Западна и Централна Европа през 1848-1849 г. е относително слаб. Известията за въоръжените сблъсъци, разтърсили Унгария, славянските земи на Хабсбургската империя, Влашко и Молдова, не довеждат до съществени раздвижвания сред българите.Установилите се през лятото на 1849 г. в Шумен 1500 войници и офицери от революционната армия на Лайош Кошут са възприети от българите в региона по-скоро като културна екзотика, отколкото като носители на радикални националноосвободителни идеи. Така или иначе, "пролетта на народите" намира своя далечен отглас сред българското общество в активизирането на антиосманските настроения в Пловдивско, Търновско и Софийско, във въоръжените сблъсъци, регистрирани през 1849 г. в Кулско и Видинско, и най-вече в машабното селско въстание, разтърсило Северозападна България през 1850 г.

Притиснати от неразрешения аграрен въпрос в региона и от злоупотребите на местните господари и "золумкяри", към края на 1849 г. селяните във Видинско, Белоградчишко, Кулско, Ломско и Нишко започват подготовка на въстание. Излъчените предводители по правило са местни първенци — Цоло Тодоров, Иван Кулин, Петко Маринов и др. Някои от участниците в съзаклятието са натрупали боен опит от предходните въстанически движения — Станко Бояджи, Никола Сръндак, Пуйо Войвода, Цоно Власотинец. Направени са сондажи за осигуряване дипломатическа и/или военна подкрепа от страна на Сърбия, но сръбският министър-председател Илия Гарашанин не само отказва да окаже съдействие на бунтовното движение, но и дава инструкции то да бъде предотвратено.

Независимо от липсата на международна подкрепа, през пролетта на 1850 г. подготовката на въстанието тече изключително интензивно. Периодически военните предводители и местните чорбаджии се събират в Раковишкия манастир. Чертаейки стратегията на бъдещите военни действия, те са водени от съзнание, че ще водят борба не само за освобождение на собствените си села, но и "за освобождение на целия наш народ, намиращ се в турски ръце". Цитираната декларация на въстаническия предводител Цоно Власотинеца разкрива по недвусмислен начин политическите цели на начинанието.

В края на май и началото на юни 1850 г. с постъпателна сила въстанието обхваща почти цяла Северозападна България — Белоградчишко, Кулско, Видинско, Ломско. Големи отряди от разбунтували се селяни се насочват към Лом и Белоградчик. Целта е да се овладеят тези по-слабо укрепени селища и след това да се обсади крепостния град Видин. Скоро, предвожданият от капитан Кръстю отряд от 1000 души селяни от Ломско е разбит. Подобна е съдбата и на насочилия се към Видин отряд на Петко Маринов, включващ в състава си повече от 3000 селяни от Видинско и Кулско. Липсата на боен опит и оскъдното въоръжение не са компенсирани от ентусиазма на въстаниците. В кървавото сражение, разразило се на 6 юни в близост до Видин въстаниците дават истинско сражение на 2500-я гарнизон на града. Загиват над 200 души. Останалите са разпръснати и оставени на отмъстителния гняв на башибозука.

В Белоградчишко въстанието започва малко по-късно. Основните действия на няколкото хиляди въстаници срещу Белоградчишката крепост се разгръщат между 1 и 8 юни. Независимо , че разполагат с малко пушки, белоградчишките селяни водят поредица от сражения с редовни и нередовни войски. На 9 юни въстаниците попадат в обкръжение и цял ден се сражават срещу многократно превъзхождащ ги противник. Към края на деня сражението завършва с около 200 жертви от страна на въстаниците и с показна смърт на заловените им предводители.

Сраженията около Белоградчишката крепост слагат край на *първия етап на въстанието.* Стр. Димитров приема, че във въоръжените операции на селяните в Северозападна България се включват около 15000 души. Броят на загиналите в битки е не по-малък от 700 души. Около 3000 са жертвите от мирното население. От страховитите следвъстанически мародерства на местни размирни елементи пострадват в най-голяма степен Лом, Белоградчик и околните села.

Независимо от дадените жертви (или точно заради тях), част от въстаниците проявяват готовност да продължат борбата до успешен завършек. В средата на юни големи групи селяни се оттеглят в планинските части, където организират въстанически лагери. Лагерът на въстаниците от Видинско и Кулско е разположен около с. Раковица и местността Връшка чука. Свой лагер устройват и селяните от Белоградчишкия край. От позициите на своите планински "укрепления" разбунтувалите са българи поискват въоръжена подкрепа от руските военни части, дислоцирани във Влашко след разгрома на тамошното въстание. Помощ не идва. Сърбия също не се ангажира с подкрепа. Затова пък султанското правителство проявява готовност за преговори и изпраща в региона извънредния пълномощник Али Риза паша. На полуултимативните претенции, формулирани от пашата с добронамерени думи, въстаниците отговарят с две писмени изложения, носещи датите 2 юли и 4 юли. И двата документа са адресирани до султана, като за посредник е предпочетен не правителственият пратеник, а сръбският княз Александър Карагеоргиевич. Основните искания, представени в двата документа, касаят въвеждане на ред в данъчното облагане, отстраняване на най-компрометиралите се управници, премахване на господарското земевладение, зачитане на самоуправленските институции на християните. В почти същия порядък са изложени селските претенции от местните първенци и лично пред Али Риза паша на среща, проведена на 5 юли. Така, масовият селски бунт навлиза във фазата на трудни преговори. В хода на тези преговори проличава не само волята на българите за промяна на социалното и стопанското им положение, но и амбицията им да бъдат активни субекти в управлението на колективната си съдба. От тази амбиция до идеологията на националното освобождение има само една крачка.

След окуражителни устни обещания от страна на Али Риза паша и настойчива посредническа дейност от страна на специален пратеник на сръбското правителство въстаническите лагери са разпуснати. Завършва вторият етап на въстанието, в хода на който чрез въоръжен ултиматум бунтовните селяни получават надежди за удовлетворяване на исканията им. Надеждите обаче се

оказват неоснователни, тъй като след връщането на разбунтувалото се население по села и градове, то е подложено на нови репресии от страна на местните аги и бейове, подкрепени мълчаливо от валията Зия паша.

Споменатите обстоятелства поставят началото на последния, *трепи етап от развитието на конфликта.* Този етап е преобладаващо мирен, но не по лесен за бунтовното население от предходните. На 3 август 1850 г. специално упълномощена делегация в състав от 19 души общински ръководители от Северозападна България представят на членовете на Висшия административен и съдебен съвет исканията на селското население от региона — прилагане на Танзиматските реформи, отмяна на господарлъците, въвеждане на ред в данъчното облагане, разширяване правомощията на българските самоуправленски структури. Авторитетната представителна мисия на ясно съзнаващите своите конкретни и по-далечни интереси селяни провокира част от дейците на общобългарския политически елит да потърсят възможности за реализиране на формулирания вече в техните среди автономистки проект. С идеята се ангажират личности като Стефан Богориди, Александър Екзарх, Александър Димитриевич. Последният е син на популярния врачански търговец и борец за църковно-народни правдини Димитраки Хаджитошев. Той разполага със силни позиции сред местното население и храни известни надежди да бъде провъзгласен за княз на евентуална автономна област в Северозападна България. На подобни амбиции не е чужд и влиятелният османски магистрат Стефан Богориди.

С прякото участие на Богориди в правителствената канцилария е разработен проект за административно обособяване на размирния регион. Идеята е да се създаден отделен каймакамлък, обединяващ трите нахии с преобладаващо българско население — Поломие, Белоградчик и Сахра (обхващаща Видинско и Кулско). Неговият управител — каймакам, би трябвало да бъде подчинен пряко на Високата порта. Предвижда се и създаването на постоянно действаща институция "капу-кехая", т.е. представител на християнското население, живеещо в новата област. Проектът обаче остава нереализиран, заради основателните опасения на правителството, че евентуалното обособяване на Северозападна България може до доведе до повторение на сръбския прецедент.

Независимо от пропадането на проекта за административно обособяване на Северозападна България, въстанието, разтърсило региона праз лятото на 1850 г., дава реален тласък на аграрната реформа в размирната област. В рамките на следващото десетилетие господарското земевладение е ликвидирано поетапно. Въведен е известен ред в данъчното облагане. Общинските институции на българите получават възможност пълноценно да реализират самоуправленските си функции. В желанието си да предотвратят поредни надигания на доказалото своите бунтовнически наклонности население правителството дори отпуска пенсии на семействата на част от загиналите въстаници.

Частично постигнатите цели на въстанието от 1850 г. дават подчертан тласък на въоръжените форми на антиосманска съпротива. Независимо от своя локален характер, въстанието на селяните от Северозападна България залага един продуктивен модел на отстояване на националните интереси — въоръжена борба, съчетана с ясно формулирани искания; готовност за преговори с правителството във фазата на фактическото изравняване на шансовете за надмощие; търсене на външни съюзници — балкански и извънбалкански; лобиране пред правителството чрез висши чиновници българи. Всички тези похвати, използвани от лидерите на мащабния въоръжен бунт свидетелстват за навлизането на освободителното ни движение във фазата на политическата зрелост. А фактът, че точно в средата на XIX век султанското правителство за пръв път участва в реални преговори за даване евентуална автономия на част от етническата ни територия е повече от симптоматичен за небезосновstaticността на общобългарската претенция за национално обособяване.

Българите и Кримската война

Политически инициативи в навечерието на войната

Обтягането на отношенията между Русия и Османската империя през пролетта и лятото на 1853 г. дава надежди на българите за промяна на политическата им съдба. В навечерието на очертаващата се война най-дейните представители на цариградската ни общност отправят *две поредни прошения* до руските официални власти. Първото прошение е представено на 1 май 1853 г. на пратеника на императорското правителство княз А. Меншиков, делегиран в Цариград с мисия да гарантира правата на Русия като покровител на християните в Османската империя. Сред подписалите прошението се открояват имената на Никола Тъпчилещов, Гаврил Моравенов, Цоко Каблешков, Георги Ст. Раковски. Макар и формулирани твърде общо, исканията предполагат църковна и културна автономия. Аналогични претенции съдържа и отправеното от цариградските българи през юли 1853 г. прошение до руското правителство. В него е записано следното искане: "В предстоящите договори с Османската порта [Русия] да утвърди следното: българите са множество от православното население на Европейска Турция; затова справедливостта изисква те да се ползват наравно с другите народи с всички права и предимства — както църковни, така и граждански." По-нататък в документа открито е заявено, че българите виждат своето бъдеще във форма, близка до тази на получилите вече автономия или политическа независимост народи — гърци, сърби, румънци. Така, динамизирането на Източния въпрос в средата на XIX век създава предпоставки за подчертано конкретизиране на националните програми, формулирани от възрожденския ни елит под формата на официални документи.

Споменатата тенденция личи ясно и в отправеното на 17 август 1853 г. обръщение на 37 букурещки българи до руския император. След като представят положението на сънародниците си под османска власт в драматична светлина, просителите формулират няколко конкретни искания: 1) да се разреши на българския народ да има "свои архипастри"; 2) да бъде допуснато българите са събират средства "за обществени нужди" — учебни заведения, печатници, "богоугодни заведения" и др.; 3) пряко пред правителството да бъдат делегирани народни представители, "да радеят" за сънародниците си и да се грижат за техните "нужди". Тези конкретни искания са обобщени в директно послание до руския император: "Ние се осмеляваме да ти се молим, царю, честити, ако твоята висока премъдрост намери това полезно за нас, да ни удостои, подобно на единоверните братя сърби и молдовлахи, да имаме, ако не напълно, то поне до известна степен народно управление." В цитираното изречение по недвусмислен начин е представена претенцията на българите за национална автономия. Красноречивото сравнение със сърби и молдовлахи показва, че букурещките просители виждат перспективите на политическото развитие на своя народ под формата на самоуправляваща се в рамките на Османската империя автономна територия. В случая е съществено да се отбележи и обстоятелството, че само в рамките на няколко месеца най-активната част от възрожденския елит — цариградските дейци и букурещките емигранти, се обединяват около възгледа за необходимостта от политическо обособяване на нацията под формата на автономно княжество.

Политически инициативи и въоръжени прояви по време на войната

Обявената на 4 октомври 1853 г. поредна руско-турска война провокира най-деятелните привърженици на идеята за извоюване на национален суверенитет да започнат подготовка за въоръжени действия. По инициатива на Георги Ст. Раковски и Иван Бацов е създадена конспиративна организация, наречена "Тайно общество". В кратка мемоарна бележка Раковски пише, че целта на съзаклятието е да попречи на угнетяването на "наш бедний народ во время размирия", както и да подготви българите да действат "съгласно с руское напредване в Турция". Към организацията гравитират редица видни цариградски българи. Тя печели привърженици и в редица други градове — Свищов, Търново, Габрово, Елена, Трявна, Видин. Има сведения, че сред посветените в делото са свищовските търговци Апостол Конкович и Цвятко Радославов, търновецът Стоянчо Ахтар, габровският учител Цвятко Недев и др. В архива на Г. С. Раковски е запазена разписка за сумата 1000 гроша, дадена на 18 октомври 1853 г. от шуменския първенец Анастас хаджи Стоянов на бунтовния лидер при посещението му в града. Това "дарение" по всяка вероятност е насочено към финансиране на конспиративното начинание.

В хода на подготовката на антиосманската инициатива лидерът на организацията Иван Бацов посещава Сърбия. След това се отправя към Влашко, където са дислоцирани руските военни части. Ст. Дойнов предполага, че това пътуване е свързано с необходимостта от "координиране на общите българо-руски и българо-сръбски начинания". Осъществени са и опити за създаване на контакти и с дейците на гръцкото националноосвободително движение в Османската империя. Безспорно голям успех за съзаклятието представлява назначаването на Г. С. Раковски за главен преводач на турската Дунавска армия, чието командване е установено в Шумен. В хода на неколкомесечната си преводаческа дейност бунтовникът събира значим обем сведения за действията на турските части. Предавайки ги по тайни канали на руското командване "преводачът" оказва важно съдействие на императорската армия, установила се на север от р. Дунав. В началото на 1854 г. двойната игра на Раковски е разкрита и скоростното произнасяне на смъртна присъда е последвано от отправянето на конспиратора под конвой към столицата. По пътя той е освободен с помощта на верни приятели. След известен престой в Цариград Раковски се насочва към Котленския Балкан, където през летните месеци на 1854 г. хайдутува с малка чета. Узнал за изтеглянето на руските войски, революционерът разпуска четата и в края на годината отпътува за Влашко.

Междувременно, "Тайното общество", създадено след започването на войната, спира да действа. След включването на Франция и Англия във военните действия на страната на Османската империя центърът на сраженията се е премества от Балканския на Кримския полуостров. Почти едногодишните сражения около крепостта Севастопол завършват с победа за съюзническите сили. Последвалият падането на Севастопол Парижки мирен договор (18/30 март 1856 г.) слага край на руската хегемония на Балканите. Така надеждите на българите за скорошно освобождение с помощта на руското оръжие за пореден път са отправени към неопределеното бъдеще. Независимо от това, опитът за изграждане на конспиративна мрежа в сърцевината на етническата ни територия се оказва полезен в бъдещото развитие на освободителното движение. Полезни се оказват и разочарованията. Те именно дават мотив на възрожденските дейци да разчитат предимно на вътрешните политически ресурси и да търсят възможност за съчетаване на нелегалните прояви с легални действия в хода на набиращото инерция движение за национално обособяване.

Динамизирането на Източния въпрос в навечерието и в хода на Кримската война създава предпоставки за политическа консолидация на емиграцията. Още през пролетта на 1853 г. букурещките българи учредяват своя организация, наречена *"Епитропия"*. С дейността й се ангажират най-влиятелните емигранти, пребиваващи във Влашко —— Христофор Мустаков, д-р Васил Берон, Иван Бакалооглу, Христо Георгиев, Маричо Бенли, д-р Иван Селимински и др. От тези именно среди изхожда и прошението до император Николай от 17 август 1853 г. Връчено лично на руския самодържец, прошението получава окуражителен за българската нация отговор. В писмо до Иван Денкоолгу от януари 1854 г. лидерите на "Епитропията" споделят, че са създали организацията, за да осигурят възможност за представителство на нацията. В този начален етап от развитието на организацията намеренията на епитропите са декларирани така: "В случай на мирни преговори или при сключване на трактатите между Русия и Турция те [епитропите], <…> ще искат от името на народа неговите права".

На 9 март 1854 г. букурещките българи избират 7-членно ръководство на своята организация и й дават името "Средоточно българско попечителство". В ръководството влизат Константин Чокан, Христофор Мустаков, Иван Бакалооглу, Христо Георгиев, Александър Хаджи, д-р Петър Протич, д-р Георги Атанасович. Скоро организацията се сдобива и със свои клонове в градовете Браила, Галац, Плоещ и др. Към организацията, която през 1862 г. ще получи името Добродетелна дружина, гравитират предимно заможни и богати емигранти, чиито политически възгледи се отличават със подчертан конформизъм и с безпрекословно убеждение в тясната взаимообвързаност между българското освободително движение и руската политика по Източния въпрос.

В обръщение от април 1854 г. към главнокомандващия руските военни части, дислоцирани в Дунавските княжества, лидерите на "Средоточното попечителство" формулират близката си задача като предимно благотворителна — да събират средства в полза на "страдующите българи отвъд Дунава". Сред приоритетите си те определят и организирането на доброволчески части, които да подпомогнат руската армия при евентуалното й навлизане по-дълбоко в българските земи. Във връзка с втората задача, още в края на 1853 г. започва формиране на доброволчески отряд от българи, който да се включи наравно с руските военни части във войната. За главнокомандващ на отряда е определен гъркът ген. Йоанис Салос. Като негов помощник се отличава д-р Иван Селимински. През първите месеци на 1854 г. Селимински предприема обиколка из българските емигрантски средища във Влашко. В хода на обиколката са рекрутирани голям брой доброволци, които по мнението на Ст. Дойнов възлизат на около 4000 души. Това значимо формирование започва военна подготовка, но обратът във войната довежда до постепенното му разпускане през лятото на 1854. Успоредно със споменатия доброволчески корпус действа още един български отряд, командван от кап. Александър Хаджирусев. Част от участниците в този отряд се включват като доброволци и в последната фаза на общоевропейския конфликт. В боевете при Севастопол особено се отличава българинът Иван Кишелски, който след Кримската война прави успешна военна кариера в Русия, достигайки до чин генерал.

На 2 февруари 1854 г. българската емиграция в Южна Русия също създава своя организация — *Одеско българско настоятелство*. То е оглавено от най-видните дейци на тамошната ни колония — Стефан Д. Тошкович, Николай Хр. Палаузов, Николай М. Тошков, Николай Рашеев и др. В утвърдения на учредителното събрание протокол е записано, че основната цел на организацията е да събира доброволни дарения, с които да подпомага българите, живеещи в Османската империя. В хода на разгърналата се война обаче същинската цел на одеските емигранти е да провокират евентуално освободително движение при навлизането на руските войски на юг от р. Дунав. Тази цел личи ясно от съставеното още в края на януари 1854 г. от Н. Палаузов "Изложение за България". То е отправено до главнокомандващия руската Дунавска армия. В документа се предвижда, че евентуалните руски победи над султанската армия ще доведат до масово българско въстание — "всички българи да се [в]дигнат поред — и отсам Балкана, и оттатък, и в Македония". В хода на въстанието Палаузов предлага да се създаде ръководен орган "Българска канцелария", който да бъде подчинен на руското главно командване и да ръководи в административно отношение новоосвободените територии. Поименно са представени личностите, на които руските военновременни власти могат да разчитат в отделни български селища. По отношение крайния резултат от военните операции и въстаническите действия влиятелният емигрант предлага Русия да дари българите със "същото такова управление, каквото имат сърбите". Този надхвърлящ и най-пробългарските визии на императорското правителство проект е показателен за амбициите на утвърждаващия се български елит да поеме в свои ръце съдбата на освобождаващото се отечество.

Дейците на Одеското настоятелство отстояват възгледите си за активизиране и масовизиране на антиосманските прояви не само на думи. През пролетта на 1854 г. Н. Палаузов пристига в Букурещ с амбиция да се включи в усилената подготовка за масова българска подкрепа на руските операции на юг от р. Дунав. Той донася във влашката столица сумата от 2400 рубли, която е дарена от одеските българи за подготовка на доброволческия отряд. Независимо от появата на естествена конкуренция за руското благоволение между двете емигрантски организации — Одеското настоятелство и Букурещкото попечителство, мисията на Палаузов се оказва плодотворна. Чрез своите енергични действия той дава тласък на подготовка на доброволческите части. Същевременно, настойчивият представител на одеската емиграция влага много сили, за да разсее опасенията на командването на руската Дунавска армия от евентуално общобългарско въстание, невлизащо в тактическите планове за войната. При все че не постига реални резултати в отстояването на споменатата цел, усилията му не отиват напразно. Те дават реален тласък за консолидиране българската емиграция в Южна Русия около идеята за популяризиране на българските автономистки претенции — дори и пред подчертано резервираното към радикализма на балканските освободителни движения руско самодържавие.

През втория етап на войната емигрантските организации снижават своята активност в очакване на изхода от затегналия се конфликт. Това обстоятелство предпоставя и тяхната инертност в началото на 1856 г., когато се подготвят условията на мирния договор. И макар че в хода на преговорите за новото балканско статукво д-р Никола Пиколо и д-р Петър Берон правят опити за популяризиране на националната ни кауза по страниците на влиятелни френски вестници, текстът на Парижкия мирен договор не третира пряко съдбата на българите. В косвен план положението им е променено с някои твърде абстрактни положения. Те, ведно с останалите християни в Османската империя, преминават под покровителството на всички европейски държави, подписали Парижкия договор. Султанът от своя страна дарява поданиците си с нов реформен акт — Хатихумаюн, в който е прокламирано гражданско равноправие и е обещан ред в държавните дела. Включвайки в текста на договора препоръка за превръщане на Хатихумаюна в действен нормативен акт, държавите-гарантки поемат, макар и формално, ангажимент да следят за неговото спазване.

Най-бързо и най-организирано реагират на променената ситуация цариградските дейци. Веднага след връщането на великия везир от Париж те подават прошение, с което открито искат административна автономия в пределите на империята. Искането е формулирано от името на 6.4 милиона техни сънародници и е мотивирано от необходимостта "да се изполни точно по слово всичкий разум на благодетелний Танзимат и на четений на 6 февруария 1856 года Хатихумаюн". В конкретен план българите настояват за следното: 1) да се отделят в църковно отношение от Цариградската патриаршия и да се ръководят от един "върховен църковен началник"; 2) да си избират "един върховен гражданский началник, родом българин", който да ги представлява пряко пред правителството; 3) да се учредят български съдилища, в които да се решават съдебните спорове между българи; 4) ако бъде реализирано обещанието да се "събира войска" и от християните, то българските войници да служат в отделни полкове под ръководство на български офицери. Представените искания, отправени чрез великия везир директно до султана, са израз на зряло обществено съзнание и добър политически такт — водени от присъщата си умереност, цариградските дейци формулират възможния за пролетта на 1856 г. максимум на легалните претенции на българския народ. Не така обаче смята правителството. То отминава с мълчание прошението на цариградските дейци, демонстрирайки по недвусмислен начин своята неподготвеност да действа по правилата на прокламирания от самото него реформен акт.

Неутолените надежди за промяна в политическото положение на българския народ тласкат част от радикалните дейци по пътя на въоръжените действия. През май 1856 г. в Северозападна България отново започва въстаническо брожение. Снабдени с оръжие от Сърбия, опитните във въстаническите начинания дейци Иван Кулин, Манчо Кръстев, Първул Станков и др. оглавяват въоръжените действия на над 500 селяни от селата Салаш, Чупрене, Раковица, Станкевци. Начело на съзаклятието стои бунтовническият лидер Димитър Петрович. По неговото име в народната памет събитието е обозначено със словосъчетението *"Димитракиева буна"*.

Планът на въстаниците е след като се събере достатъчно голям отряд, той да се насочи към Белоградчик и да го овладее. Скоро обаче слабо въоръжените селски формирования са разпръснати, а четата на Димитър Петрович се прехвърля в Сърбия. Към средата на юни 1856 г. бунтът е потушен. С цел умиротворяване на района голяма част от изправените на съд около 200 души са оправдани. Така правителството избягва както нагнетяването на атмосферата в размирния регион, така и международни усложнения. Явявайки се естествено продължение на несекващите селски бунтове в Северозападна България от 30-те и 40-те години на XIX век, "Димитракиевата буна" е ясен знак за това, че установеното с Парижкия мир балканско статукво се приема с недоволство от българите.

Аналогичен сигнал дава и въстаническото движение в Търновско, Тревненско и Габровско, известно с името *Дядо-Николово въстание.* Началото на тази въоръжена антиосманска инициатива е поставено на 29 юли 1856 г. след относително настойчива подготовка от страна на съзаклятниците Кънчо Кесариев, Ради Колесов, Стефан Ахтар, Никола Козлев, Петко Славейков и др. В центъра на това съзаклятие стои един от водачите на Третия браилски бунт Никола Филиповски, установил се години преди това в старата столица и подвизаващ се като френк-терзия (шивач на европейски дрехи).

Както отбелязва летописецът на тази въоръжена проява Пантелей Кисимов, "недобре организираното и прибързано въстание на Дядо Никола" започва с излизането на чета от Търново и насочването й към Тревненско и Габровско. Въпреки обещанията на неколкостотин души да се включат в четата, към Балкана се отправят общо 13 бунтовника. По пътя към тях се присъединяват още няколко десетки души. Скоро по следите на четниците тръгват нередовни и редовни военни части и в началото на м. август четата е разпръсната в Тревненския балкан. Войводата — Дядо Никола, е заловен и убит. Част от другите заловени четници са осъдени на смърт и на заточение. След изпълнението на присъдите властта взима мерки за стабилизиране положението в региона като сменя търновския каймакам и провежда следствие за "подбудителните причини" и "подбудителите на това политическо движение" (П. Кисимов).

"Подбудителните причини" на поредното търновско съзаклятие са формулирани ясно в анонимна дописка, публикувана в "Цариградски вестник" на 28 август 1856 г. "На первий ден Августа — пише в дописката — появиха се в Балкана, недалеч от Габрово, 10 до 12 души и почнаха да прогласяват, че са ставали да просят от правителството подарения Хатихумаюн на народа да се даде." Както личи от еднозначната формулировка въстаниците се обявяват за практическо прилагане на прокламирания реформен акт. Подобно тълкувание на събитията дават в официално послание до Русия и група запознати със случая букурещки българи. Преувеличавайки цифрата на хваналите оръжие техни сънародници, те заявяват, че в случая не става дума за бунт против султана, а за въоръжено отстояване на даденото от Хатихумаюна право на българите" да постъпват на военна служба, като образуват отделни отряди" в рамките на султановата армия. Зад тази завоалирана формулировка отново се крият автономистки претенции — макар и прокарани само по отношение на армията.

Независимо коя версия ще се приеме по отношение мотивите за този съзаклятнически опит, същественото в случая е, че както организаторите, така и популяризаторите му влагат в трагично приключилата четническа проява еднозначни политически мотиви. Мотиви, свързани ако не с пълното освобождение, то поне с частичното обособяване на българите в рамките на Османската империя. Към тези мотиви без съмнение трябва да се прибави и разочарованието от фактически непромененото положение на нацията след сключването на Парижкия мирен договор. А може би и инерцията на готвеното по време на Кримската война общобългарско въстание.

Така или иначе, този предварително обречен бунт оставя дълбока следа в съзнанието на съвременници и следовници. Практически до края на XIX век в Търновско се пее популярна народна песен за опита на трагично загиналия Дядо Никола да събере "българска войска". Любопитното в случая е, че народната памет е произвела своя нереализиран пълководец в чин капитан, осмисляйки усилията му колкото в държвоунищожителен, толкова и в държавотворчески план.

Повдигнал ми са`й, нано, капитан Никола,
капитан Никола, нано, капитанско чадо,
у Търново града, нано, войска да събира,
войска да събира, нано, млади търновчани,
млади търновчани, нано, сербез лясковчани,
думбас еленчани, нано, фудул тревненци,
зенгин габровчени, нано, шейрет дреновчени.

Ако приемем, че зад ангажирането на сербез (дръзките) лясковчани, думбас (богатите) еленчани, фудул (надменните) тревненци, зенгин (имотните) габровци и шейрет (хитроумните) дряновчани с начинанието на бунтовническия лидер се крие поне частична историческа истина, ще стане ясно, че предварителното съзаклятие е било много по-широко от обхвата на четническата проява, до която фактически се свежда т. нар. *Дядо-Николово въстание.*

◆ ◆ ◆

По покана на официалните руски власти на коронацията на новия руски император Александър II, състояла се в Москва на 26 август 1856 г., присъстват четирима българи — три светски лица и един духовник. Делегирани от името на българската преселническа общност в Южна Русия, те се легитимират като представители на целия български народ. След тържеството делегацията е приета от императорското семейство. В продължилия около час разговор Александър II е информиран за готовността на българите "да се избавят" от турската власт, както и за желанието им техните борби да бъдат подкрепени от Русия. В края на аудиенцията самодържецът открито заявява, че няма надежди за скорошна руска военна помощ на евентуални български въоръжени освободителни инициативи. "Но понеже султанът издаде Хатихумаюна — предава императорските думи един от делегатът Никола Бацаров — <...> вие сега гледайте да се ползвате от него, сиреч да се учите и просвещавате. Пак се занимавайте с църковний си въпрос <...>, додето му дойде времето."

Колкото и свободно да е предадено посланието на Александър II в мемоарите на Н. Бацаров, в случая безспорно се визира насоката на руската политика по българския национален въпрос за следващото десетилетие. Тази насока слага своя отпечатък върху подчертаното предпочитание на възрожденските дейци през следващите години към легалните методи на политическа борба. Така, до следващото изостряне на Източния въпрос през 1866-1867 г. в подходите на българските възрожденски лидери дипломацията на оръжието определено отстъпва място на оръжието на дипломацията. Това е съвсем естествено и с оглед на факта, че продиктуваното в Париж на 18 (30) март 1856 г. от Англия и Франция ново балканско статукво определено благоприятства подобен избор.

Да обобщим

През първите десетилетия на XIX век българското националноосвободително движение се развива плътно в контекста на общобалканските антиосмански начинания. Отдавайки инициативност, сили и живот в борбите на сърби, гърци и румънци за национална независимост, българите трупат както конспиративен и въстанически опит, така и политическа зрелост. Практически всички големи въоръжени надигания на българите в пределите на етническата им територия до 1829 г. са пряко свързани със съответни руски военни операции срещу Османската империя. Към средата на периода се набелязва тенденция за еманципиране на освободителното ни движение от външни фактори. Все по-самостоятелните въоръжени и легални прояви се съчетават с все по-зрели и промислени политически програми. Все по-видим и влиятелен става кръгът от лидери — напористи, отговорни, прозорливи. Лидери, доказали своята способност да отстояват в решаващи моменти националните интереси. Към средата на столетието българското освободително движение заявява себе си в едно масово въстание (1850), в поредица от въоръжени начинания в хода на Кримската война (1853-1856) и в амбициозните действия на оформилите своя облик три стожера на бъдещите движения за национален суверенитет — Букурещкото средоточно попечителство, Одеското българско настоятелство, Цариградския политически център.

Библиографски ориентири

Велики, Константин. Страници от миналото на българския народ. София: Издателство на Отечествения фронт, 1987

Велики, Константин. Браилските бунтове 1841-1843 година. София: Издателство на БАН, 1968

Грънчаров, Стойчо. Балканският свят: Идеи за държавност, национализми и развития от началото на XIX век до края на Първата световна война. Съпоставителен разказ. София: Издателство "Дамян Яков", 2001.

Димитров, Страшимир. Въстанието от 1850 година в Северозападна България. София: Издателство на БАН, 1972.

Дойнов Стефан. Българите и руско-турските войни 1774-1856. София: Издателство "Народна просвета", 1987

Дойнов, Стефан. Българското националноосвободително движение 1800-1812. София: Издателство на БАН, 1979

Жечев, Николай. Велчовата завера 1835. София: Издателство "Наука и изкуство", 1985

Конобеев, Василий. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. София: Издателство "Наука и изкуство", 1972

Лалков, Милчо. Балканското националноосвободително движение през XIX век. (1804-1878). София: Издателство "Народна просвета", 1982

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Задграничното представителство на нацията — алтернатива за българите през Възраждането (до Парижкия мир). — *Исторически преглед,* 2000, кн. 5-6

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Националнореволюционни борби на българския народ 1828-1878. София: Издателство "Абагар", 1998

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Предпоставки и начало на легалната политическа борба на българския народ през Възраждането. — *Исторически преглед,* 1992, кн. 3

Плетньов, Георги. Руско-турската война 1828-1829 г. и положението на българския народ. — *Военноисторически сборник,* 1988, кн. 6

Рачева, Ваня. Руският политически фактор и българската идея за автономия 1806-1829. — *Минало,* 1999, кн. 1

Тодев, Илия. Към националноосвободителна революция. — В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Тодоров, Николай и Веселин Трайков. Гръцкото въстание от 1821-1829 г. и българите. — *Исторически преглед,* 1971, кн. 2

Шарова, Крумка. Втората българска легия в Белград (1867-1868). – Във: В памет на акад. Михаил Димитров. Изследвания в върху Българското възраждане. София: Издателство на БАН, 1974

Шарова, Крумка. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860-1867. София: Издателство "Наука и изкуство", 1970

В ХВАТКАТА НА ПАРИЖКИЯ МИРЕН ДОГОВОР

ПОЛИТИЧЕСКИ ИНИЦИАТИВИ И ОСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ В ПЕРИОДА 1856-1866

Политическите движения и въоръжените прояви на българите от периода на Високото възраждане[*] се отличават с голямо разнообразие на форми, похвати и инициативи. Те се разгръщат в условията на подчертана динамика на организационното състояние и лидерския институт. Един по-широк подход при интерпретацията на политическото развитие на нацията от този период би наложил осмислянето на процесите не само в контекста на въоръжените борби и мирните освободителни начинания, но и в логиката на църковните борби, културния развой, образователните институции. Защото най-съществения компонент на възрожденската публичност са не конкретните антиимперски инициативи, а *постъпателното оформяне на общобългарското съзнание за колективна самостойност.* Това именно съзнание дава най-съществените тласъци на борбите за политическа независимост и на готовността на нацията да конструира своя модерна конституционна държава.

Представените съждения не принизяват значимостта на всички прояви на въоръжена и мирна антиосманска съпротива, оставили следа в историческата еволюция на последните предосвобожденски десетилетия. Тези съждения представляват по-скоро абстрактната рамка, в чиито предели ще се разгърне по-нататъшният историописен разказ. В тях се съдържа и необходимото обяснение на обстоятелството, че независимо от откровено политическия характер на основната част от църковно-националните борби, това направление на политическото ни Възраждане е предмет на отделен очерк. Фактографското успоредяване на събитията от църковното и от националноосвободителното движение не е традиция в националната ни историопис и затова и тук акцентите ще паднат върху онези инициативи и движения, които са подготвени и реализирани като *самостойни политически актове*; актове, необлечени във формата на антифанариотска опозиция, културно сдружение или художествена изява.

Политически инициативи в условията на международна изолация 1856-1862

Проекти и програми от втората половина на 50-те години

Неблагополучният за Русия завършек на Кримската война преподрежда балканското статукво по правила, съответстващи в най-голяма степен на интересите на държавите победителки — най-вече Англия и Франция. Тяхната основополагаща теза за запазване целостта на Османската империя чрез постъпателното ú реформиране и модернизиране се превръща във водещ императив не само по отношение развоя на дестабилизираната султанова държава, но и по отношение на нейните поданици християни.

---

[*] Този и следващият очерк представляват *една относителна цялост.* Те имат общ предмет — политическите движения през третата четвърт на XIX век. Разделени са условно, за да се вмести обемът им в разумните граници на текст, ангажиран с учебни цели. Своеобразни обединяващи звена между двата очерка са настоящият увод, *Таблица №28* и обобщението, направено в края на очерка, озаглавен "В зоната на самостоятелните действия".

Невъзможността за организиране на мащабни въоръжени прояви се превръща в основен проблем пред освободителното движение на българите. Споменатата невъзможност е резултат и от позицията на Русия, управлявана след 1855 г. от предпазливия във външнополитическите си инициативи император Александър II. Като водеща цел на руската балканска политика в края на 50-те и началото на 60-те години на XIX век се очертава амбицията за превъзмогване ограниченията, наложени от Парижкия договор. Както царят, така и администрацията му осъзнават ясно, че тази цел е постижима само чрез лоялност към държавите победителки, т.е. чрез стриктно съблюдаване (поне в зоната на видимите реалности) на концепцията за запазване целостта на Османската империя.

В така създалата се ситуация българското освободително движение навлиза в период, доминиран от пропагандни инициативи и идейни търсения (Ог. Маждракова). Независимо от привидната си неефективност, този период дава възможност на личностите, ангажирани с освободителните начинания, да промислят по-задълбочено извървения път и да създадат по-зрели концепции за бъдещото развитие на борбата за национален суверенитет. Периодът е значим и с частично реализираните възможности за по-широка пропаганда на възгледа за радикално решаване на българския национален въпрос.

Сред най-ранните по хронология действия в очертаната насока се нарежда политическата акция на българския емигрант в Русия *Иван Кишелски* (1826-1880) — бивш участник в Кримската война, придобил в хода на отбраната на Севастопол офицерски чин. Както самият Кишелски отбелязва в книгата си "Ръководство за успешен бой с турците" (1876), през лятото на 1857 г. той пътува по българските земи (Котленско, Одринско, Сливенско) с политическа мисия. Прикрит зад формалната позиция на учител, който търси преподавателско място, разполагащият с доверието на руските власти деец се старае да проучи настроенията на сънародниците си и да разпространи сред тях своя "План за постепенното приготвяне за освобождението на България". Запазеният ръкопис на споменатия план свидетелства, че документът е разработен още през 1856 г. През 1857 емигрантът само го донася в родината, търсейки съмишленици за реализирането му. По неизвестни засега причини бъдещият генерал от руската армия не остава повече от месец в Югоизточна България. След кратка обиколка из родния край той се отправя към Петербург, където получава чиновническо назначение в руското външно министерство.

Концепцията на Ив. Кишелски за "постепенното приготвяне за освобождението на България" е развита в две части. Първата част носи заглавие "Искренний и полезний глас отечества, заради образованието и напредванието българско". В нея е обоснована тезата, че е дошло време българите да "възобновят отколе изгубените свои външни и вътрешни национални интереси, които от толкова години [са с] беззаконност от гърци и турци погълнати". Зад тази твърде обща формулировка стои идеята за постъпателно възстановяване на националния суверенитет чрез конструиране на общности ("общества"), обединяващи интереси на хора и институции по различни признаци. Сред "обществата", които Кишелски предлага да се създадат, се открояват "благотворителното общество", "родолюбивото общество", "историко-географското общество", "частно-комерческата банка", "бегликчийското общество" и др. От подробно разгърнатите описания на начините, по който трябва да функционират планираните от руския възпитаник "общества", личи че в случая се препоръчва учредяване и укрепване на *национални институции* — стопански, културни, социални. Институции, върху чиято основа трябва да се съзида целостта на голямото "национално общество". Давайки определение на последното, Кишелски се домогва до една модерна и адекватна на политическата култура на XIX век концепция за нацията: "И тъй, кога много хора имат един образ мислей — пише той, — едно согласие, едно желание и направление, една цел, и при еднакви условия се трудят за общата народна полза, то тия хора составляват едно цяло тяло, което се назовава *национално общество*, а хората отделно се казват частици или членове на това общество, които са морално, национално и политично помежду си свързани."

От цитираната теза до идеята за пълно държавно обособяване на описаното "национално общество" има само една крачка. Във втората част на своята политическа програма от 1856-57 г. Ив. Кишелски се опитва да направи тази крачка — разбира се, по мярата на скромната си практическа подготвеност в областта на конспиративните начинания. "Проект за безсмъртно общество" — под това заглавие офицерът от руската армия разработва план за създаване на широка нелегална организация, която да разгърне своята мрежа върху цялата етническа територия на страната и да подготви населението за въоръжена борба срещу османската власт. Целта е дефинирана еднозначно — "благополучието и свободата на България". Разделяйки евентуалните съзаклятници на шест основни групи (поверени, послушници, юнаци, любородни, просветители и политици), Кишелски натоварва всяка една група с различни функции — от въоръжения бунт, през умелата дипломация до ежедневна грижа да културната възмога на нацията. Без да посочва срокове, в рамките на които да се реализират амбициозните му начертания, емигрантът настоява общобългарската конспирация да се изгради тайно, умело и в големи мащаби. Въпросът за началото на фактическото скъсване със структурите на Османската империя остава открит. Както впрочем е открит и въпросът за пряка руска подкрепа на българското политическо движение. Това положение е логично с оглед на факта, че действайки до голяма степен от името на Русия, Ив. Кишелски не може да предложи на сънародниците си близки перспективи за руски въоръжен натиск спрямо Османската империя.

С оглед развоя на освободителното ни движение е важен фактът, че още в появилия се през 1856 г. "Проект за безсмъртно общество" на преден план е изтъкната необходимостта от суверенно развитие на българските политически борби. Издигайки в приоритет "ползата българска", Кишелски предвижда окръжните ръководители на конспиративната организация да съобщават на руските консули само част от информацията по подготовката на бунта. "А другите работи, които и Русия ако ги знае, не ще ни стане по-леко от това, трябва да си мълчим и хиляди пъти е по-добре да мълчим, като малко по малко да си работим, дето никой да не ни знай какво правим и що мислим." Анализирайки цитирания текст, както и редица други компоненти от проекта за "безсмъртно общество" американският българист Филип Шашко с основание приема, че заложените в него идеи "несъмнено са оказали влияние върху съвременниците на Кишелски — включително върху Раковски, Левски и др."

Пак през 1857 г., но от Северозападната част на Балканите, се пръсва из българските земи един текст, осъществил мощен пропаганден ефект върху възрожденското общество. Става дума за *поемата на Г. Ст. Раковски "Горски пътник"*, отпечатана в Нови Сад в книгопечатницата на д-р Данило Медакович. Въпреки "тромавия си стих и невъзможната си форма" (М. Арнаудов), пространната поетическа творба въздейства поразително силно върху умовете на просветените българи. В спомените си следосвобожденският държавник Григор Начович разказва как събраните в дома на баща му свищовски първенци с тържествен трепет са чели витиеватите стихове на бунтовническата поема. Атанас Илиев и Иван Вазов до старини цитират наизуст строфи от "Горски пътник", заучени в младежките им години под въздействието на революционната романтика, вееща от творбата. В писмо до Раковски от януари 1859 г. плевенският учител Петър Оджаков заявява директно, че съчинението на бунтовническия лидер "много разпали българи[те] по тия места".

Няма съмнение, че популярността на "Горски пътник" се дължи на факта, че нейният автор, по един нетърпящ възражение начин,издига в култ въоръжената борба срещу османската власт. В това отношение особено показателен е следният стих:

Народ, кой своя правда желае,
Мила свобода и прелюбезна,
Трябва с оръжие да я добие,
С жертва голяма и скъпоценна!

Проследявайки чрез съдбите на своите герои — корави хайдути — развоя на "българското горско воюване", поетът-бунтовник настоява за активизиране на въоръжената съпротива срещу вековния потисник. Идеята за масовизиране на хайдушкото движение чрез обвързването му с политическите идеали на нацията е колкото нова, толкова и примамлива за възпитаните с драматизма и обаянието на хайдушките песни нашенски обществени лидери. И още нещо — чрез умели подтекстови внушения Раковски прокарва в поетическата си творба тезата, че българите трябва да разчитат преди всичко на собствените си сили и да не се уповават на политически комбинации и военни коалиции с други антиосмански фактори. Тази теза е особено важна за по-нататъшния развой на освободителното ни движение. Тя е и своеобразен ключ за разгадаване причините за популярността на лишената от висока художественост творба, пресрещнала се с очакващите именно такова послание умове на политически съзрелите българи.

Близък до идейните внушения и до патетиката на "Горски пътник" е и *първият план на Г. Ст. Раковски за освобождението на България*. Документът е съставен през лятото на 1858 г. в Одеса, където неуморимият котленец се е установил няколко месеца по-рано. По думите на Ог. Маждракова, подтикът за съставянето му е свързан с международните усложнения на Балканите, провокирани от разгорелия се през пролетта на същата година черногорско-турски конфликт. След успешната за християнските сили битка при Грахово (1 май 1858 г.) се появяват известни надежди за формиране на антиосманска християнска коалиция. В контекста на тази динамична политическа ситуация лидерът Раковски заявява своята готовност да застане в центъра на подготовката за масово българско въстание срещу османската власт. Готовността му е изразена в текстова форма в т. нар. "Одески план", в който е записано следното послание: "Мечом са българи своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият! Иначе никой не ще я освободи [България] във веки веков, ако не сами те; и никакви права не ще им ся отдадат без да ся [в]земат за оръжие е [да] пролеят кръв."

Чрез плана от 1858 г. и в съпътстващия го "Позив към родолюбци българи за освобождение България" Раковски се опитва да консолидира всички среди на обществото около освободителната идея. По негово мнение, заможните трябва да дадат пари, учените трабва да се включат чрез знания и мисъл, а способните да носят оръжие трябва да вземат пряко участие в бунтовническите отряди. Така, след като емиграцията ни отдели голяма сума парични за народното дело, в Одеса ще се създаде ръководният център на въстанието, назован "Главна/тайна канцелария". Този център би трябвало да поддържа контакти с емиграцията в Дунавските княжества и да делегира в Петербург и Париж специално упълномощени представители, които да изложат пред съответните правителства българските искания. Предвиждат се и евентуални преговори с балканските християнски държави — Сърбия, Черна гора, Гърция. След кратковременна пропагандна дейност на специални емисари, в българските земи ще се прехвърлят оръжие и боеприпаси. Въстанието ще започне по даден от "Главната канцелария" сигнал, ще обхване задължително "Видинска и Търновска област" и ще продължи чрез отбранителни действия в Стара планина под ръководството на учредено в хода на бунта "Временно правителство". Военновременната власт ще управлява чрез "временни закони, [съставени] според обстоятелствата".

В първия план на Раковски е формулирана и крайната цел на борбата: "Да по-скоро се реши и наша бъдущност и ми да живееме под равноправност и под наши народни закони." Еднозначно заявената амбиция за държавно обособяване на нацията е белег на политическа зрелост и на постъпателно утвърждаващо се държавническо съзнание у възрожденския елит. Важен знак за ангажираност на документа с идеологемите на модерния национализъм представлява декларацията, че "народните закони" на българите ще са подвластни на осветения от буржоазните революции на XVIII век принцип на гражданско равноправие.

Днес е трудно да се отговори на въпроса доколко планът и призивът на Раковски от 1858 г. са стигнали до сънародниците на пламенния родолюбец, живеещи в пределите на Османската империя. Практическата липса на преки податки за разпространение на представената политическа платформа из българските земи не принизява историческата стойност на документа. Още повече, че съществуват данни за активизиране на определени кръгове от радикално настроени обществени дейци. В проучванията си за Плевен през Възраждането М. Грънчаров систематизира данни от група разнородни исторически извори, свидетелстващи че в периода 1858-1864 г. в града съществува "таен въстанически комитет", ръководен от учителя Петър Оджаков. Тук трябва да се отбележи фактът, че в случая квалификацията "комитет" е употребена от мемоаристите за време, когато в практическата дейност на възрожденците и в публичната лексика тази категория все още не съществува в смисъла, с който функционира масово след 1866 г. Независимо от това, явно става дума за конспиративно сдружение, подготвящо умовете на българите от региона за евентуални въстанически действия. Тази информация е ценна и с твърдението на мемоаристите (Петър Оджаков и Петър Стоянов), че плевенския "таен комитет" е поддържал контакти с подобни сдружения в градовете Плевен, Враца, Орехово, Лясковец, София. Аналогичен "кръг от съмишленици", по думите на Илия Тодев, съществува в периода 1859-1861 г. и сред християнската общност в Одрин. Любопитно е да се отбележи, че одринското "Общество" включва както българи, така и гърци, обединени от идеята за "коренни промени във всички части на управлението чрез никакъв внезапен и силен преврат в страната".

При цялата условност на данните за съществуването на пълноценно функциониращи конспиративни структури в българското общество в края на 50-те години на XIX век, едва ли подлежи на съмнение фактът на все по-силното влияние на радикалните идеи сред политически активната част от възрожденците. Косвено свидетелство за споменатата тенденция е разширяващият се книжовен интерес към хайдушкия фолклор, към песните за Крали Марко и към темата за въоръжения антиосмански бунт въобще. Три примера. През 1858 г. старозагорският учител Тодор Шишков публикува няколко хайдушки песни в четири различни книжки на цариградското списание "Български книжици". Две години по-късно Петко Р. Славейков отпечатва в отделна брошура три народни песни за Крали Марко. Патосът на идеята за продуктивността на борбата с оръжие вее и от преводната книга на Иван Касабов "Освобождението на сърбите под Кара Георгия и Милоша Обреновича" (Белград, 1860). Краткият исторически обзор, представен на българската публика от съратника на Раковски, изобилства с примери на ефективни въстанически прояви, довели до освобождаването на сърбите от османска власт. Макар и в условен порядък, споменатите книжовни факти показват как тихомълком, но категорично и неотстъпно, идеята за радикална развръзка на българския политически въпрос придобива все по-голяма власт над все по-широк кръг дейци.

Съществен фактор за популяризиране на споменатата идея и за засилване позициите на модерните категории в политическото мислене на българите има най-трайното периодично издание на Г. Ст. Раковски — *вестник "Дунавски лебед"* (септември 1860 – декември 1861). Вестникът се подготвя и печата в Белград. Финансова първооснова за появата му е остатъкът от 300-те жълтици, дадени безвъзмездно на Раковски от браилските българи за отпечатване на ръкописните му трудове, съставени в Одеса. Квалифициран многократно като "пръв орган на националната революция", в. "Дунавски лебед" се откроява с качествено списване, добро оформление и въздействена публицистичност. При все че през почти цялата си първа годишнина изданието поддържа лоялен тон спрямо Високата порта, то не спира да тръби, че законно дадените от Хатихумаюна права на българите са потъпкани. Не спира и да представя в подробности развоя на църковния въпрос, постиженията на просветното движение, размаха на етно-културното обособяване на нацията.

"Народное право взе веке голяма важност в просвещена Европа и всяко противно, по старому духу, мълдруване веке никак не се слуша." Зад тази декларация, публикувана в бр. 6 на в. "Дунавски лебед" (19 октомври 1860) стои

убеждението на влиятелния публицист, че принципът на националното самоопределение придобива все по-силни позиции в европейското политическо пространство. Позовавайки се на този именно принцип, Раковски приветства постиженията на италианското обединително движение, антиавстрийските надигания на славяните в Хабсбургската империя, освободителните борби на унгарци и поляци. Опасявайки се от евентуално възстановяване на Свещения съюз, публицистът громи очертаващото се сближение между Австрия и Османската империя — две държави, конструирана на принципа на "монархическое старое право". Така, постъпателно и неотклонно, вещият журналист налага в публичното съзнание на съвременниците си идеята за необратимостта на процесите, свързани с политическото обособяване на нацията. Прокарана с примери от съдбата на други народи или в хода на полемични схватки с идейните опоненти по църковния въпрос, именно тази идея превръща Раковски във всепризнат лидер на радикално настроените българи. Още повече че в неофициалните си контакти (писма, разговори, срещи) с приятели и съмишленици редакторът на "Дунавски лебед" декларира многократно привързаността си към въоръжения модел на решаването на българския национален въпрос. "Без скъпоценна жертва свобода не се добива... — пише той на 21 май 1861 г. на Йосиф Дайнелов. — Ах! Де са сега родолюбиви българи да ся решат да мрат и да освободят беднаго си народа от монголско тиранство. Едно юнач[ес]ко в Стара планина движение [в]сичко може да унищожи."

Точно по това време обаче, както Раковски, така и многобройните му съмишленици и кореспонденти от всички кътчета на България съзнават ясно, че моментът е крайно неподходящ за въоръжена борба. Водени от подобни съображения, и другите възрожденски политически субекти също не се ангажират с активни и радикални антиосмански прояви. Създаденото през 1854 г. в Букурещ *Средоточно попечителство* от края на Кримската война до началото на 60-те години работи по обществени проекти, подчинени предимно на църковно-националните борби и на културно-просветното развитие на българите. Дълбоко убедени, че българското освобождение е непостижимо без пряка руска подкрепа, дейците на Букурещкия комитет влагат сили и средства в мирни инициативи, имащи за цел политическо и културно съзряване на нацията. Сред тези инициативи се откроява създаването на специален фонд за построяване на болница и училище в Търново (1859), убеждаването на руското правителство и на административния съвет на Дунавските княжества да отпуснат крупни суми за субсидиране на български учебни заведения (1860), организиране на читалища, училищни настоятелства и общини на българите, пребиваващи постоянно в редица градове на север от р. Дунав — Гюргево, Браила, Букурещ, Галац, Александрия.

В подобно русло се развива и дейността на *Одеското българско настоятелство* (ОБН). То е регистрирано през май 1858 г. от руските императорски власти като благотворителна организация, поставена под духовната опека на Херсонския архиепископ. Независимо от тесните административни рамки, в които е лимитирано, Одеското настоятелство развива мащабна дейност под ръководството на енергичния Николай Палаузов. Както отбелязва Н. Генчев, след Кримската война усилията на одеските български лидери са концентрирани в две насоки: 1) създаване благоприятни условия за учене и обществена изява на българите в Русия; 2) обединяване под свое ръководство на емигрантските центрове и българските общини. По отношение на първото направление ОБН постига видими резултати още през втората половина на 50-те години. По официални данни, за времето от 2 февруари 1854 до 2 февруари 1861 г. Настоятелството събира и разпределя за българските училища и църкви 16000 рубли. Част от тези средства са използвани за обучение за българи в Русия, за издаване книгата на Раковски "Показалец...", за закупуване на книги и учебни принадлежности за учебни заведения. Втората амбиция и одеските настоятели — за превръщане на ОБН в основен стожер на българските политически и културни институции, се оказва неосъществима — дори само по отношение на емиграцията. Това обаче не намалява значимостта на стремежа на влиятелните одески дейци да търсят пътища за консолидиране на дейните. Добре е известно, че подобен стремеж е израз на пълноценно политическо мислене. Мислене, подчинено на продуктивната теза за необходимостта от подредба на всички основни обществени компоненти по правилата на една единна и универсална институция — държавността.

Формиралият се през втората половина на 40-те и началото на 50-те години *Цариградски политически кръг*[*] след края на Кримската война е ангажиран предимно с развоя на църковно-националния сблъсък с Цариградската патриаршия. Отстоявайки последователно позицията за скъсване на каноническите и административни връзки с Фенер и за учредяване на независима българска църковна област, цариградските лидери се погрижват за по-ефективно устрояване на своята църковна община (май 1858) и за ангажиране ресурсите на извънстоличните селища в борбата за църковен суверенитет. Те са инициатори и ръководители на почти всички основни практически действия и пропагандни инициативи, свързани с провъзгласяване и първоначално отстояване българската църковна независимост в периода 1860-1861 г. Успоредно със споменатите прояви, цариградските дейци учредяват и поддържат самостоятелна културна институция — Българска книжовна община. Тя си поставя си за цел да снабдява храмовете и училищата с евтини книги и да издава периодическо списание. През 1858 г. със средства на Книжовната община започва да излиза едно от най-грамотно списваните възрожденски издания — списание "Български книжици". Както основателно отбелязва Евлоги Бужашки, "Книжовната община в Цариград възниква като общо дело на "млади" и "стари"[**], ползва се с подкрепата на видни представители на Цариградската българска община и на "старите" от двата главни емигрантски центъра в Букурещ и Одеса".

Констатираното единство между умерените и радикалните среди на възрожденското общество по отношение книжовните изяви и културните начинания бързо се разпада, когато стане дума за по-резки опозиционни действия спрямо османската власт. Подобен разпад се наблюдава ясно през лятото на 1861 г., когато на общобалканския политически хоризонт се появяват възможности за организиране на успешни освободителни инициативи. Еднозначен сигнал за активизиране на революционно настроените "млади" е писмото на пребиваващия в столицата на империята Стефан Буйнов до Г. Ст. Раковски от 9 август 1861 г. В него е споделена готовността на тамошните млади да организират един "комитет български, който да работи тайно за полза бедному ни народу". Скоро споменатата готовност прераства в активни действия. Само месец по-късно същият Ст. Буйнов настоява пред своя революционен идол да даде знак за започване на "въстание, което ся желай и от най-безчувственаго" българина. "Приемете поздравление — настоява пред Раковски неговият цариградски съмишленик — от всичките младежи балкапанци[*], кои[то] с нетърпение чакаме гласа Ви от върха на Стара планина". Няма да мине много време и революционният лидер действително ще призове за бунт. Но не от "върха на Стара планина", а от столицата на разбунилото се Княжество Сърбия.

Революционното раздвижване 1861-1862

Към средата на 1861 г. става все по-осезаем фактът на дестабилизация в Османската империя и на повишаване напреженията (вътребалкански и извънбалкански) по Източния въпрос. Тласъците идват от различни посоки. Финансовата криза, разтърсила империята, довежда до масови фалити и до социално напрежение в столицата. Княжество Сърбия се намира на прага на военен конфликт със своя сюзерен. Започналото настаняване в Европейска Турция на татари и черкези и преселване на българи от Видинско в Южна Русия — по споразумение между Високата порта и Петербург — силно нажежава обществената атмосфера сред емиграцията и в северозападните части на етническата ни територия. Пак по това време става очевиден фактът, че решаването на църковния въпрос ще се отложи с години.

В създалата се ситуация най-бързо реагират обединените в "Дружина на верните приятели" радикални дейци в Цариград. Техните лидери Стоян Буйнов, Стоил Балкански, Йосиф Дайнелов, Стефан Илич и др. още през лятото на 1861 г. се заемат с агитационна дейност. Те не само активизират кореспонденцията си със свои съмишленици в империята и сред емиграцията, но и предприемат няколко обиколки из български селища. След завръщането си от една такава обиколка Стоил Балкански пише на Раковска следното: "Духовете от ден на ден по-закалени отиват и [в] общото въображение е сватбата [бунта]." В края на септември другият цариградски "верен приятел" Ст. Буйнов изпраща на редактора на в. "Дунавски лебед" стихотворение, съдържащо открит призив за въоръжена съпротива срещу властта:

> *[В]синца братя съгласно уръжие да хванем,*
> *Свобода или смърт едногласно да викнем.*
> *С надежда в Бога против врага да тръгнем,*
> *Съгласие и любов между себе да скрепим...*

---

[*] Процесите, свързани с първопоявата и развитието на този възрожденски политически субект, са представени по-подробно в обзора, посветен на *църковно-националното движение*.

[**] Както в цитата, така и в авторския текст, категориите "*млади*" и "*стари*" се употребяват като популярни още от времето на Възраждането квалификации на *радикалните и умерени* политически среди в българското общество.

[*] *Балкапан* е квартал на Цариград, заселен с многобройна българска колония.

Под тласъка на описаните събития в. "Дунавски лебед" сменя осезаемо насоката на своята пропаганда дейност. Лоялният тон към султанското правителство е заменен с остри критики. Към Високата порта се отправят директни обвинения в дискриминационни действия и бездействия по отношение на християните в империята. На 3 октомври 1861 г. Г. Ст. Раковски бележи еднозначната перспектива за изход от ситуацията: "Едно всеобщо въстание е неизбежно и тогава веке Европа ще решава счико!" Воден от изтъкнатото съображение, Раковски вече се е заел с подготовка на организирани въоръжени антиосмански прояви. Получил подкрепа на белградското правителство, той започва усилена дейност по рекрутиране на български революционен батальон, който след преминаване на съответна военна подготовка да даде решителен тласък на евентуално антиосманско въстание от двете страни на Балкана.

Към края на годината (според В. Трайков на 21 ноември) е завършен и поредният програмен текст на Раковски, известен в историческата книжнина като "План за освобождението на България от 1861 г."* Документът е конструиран върху твърдото убеждение на революционния лидер, че "народний дух навсякъде е приготвен за въстание против турков". Това убеждение дава основание на бунтарския лидер да предположи, че е достатъчно в българските земи от Сърбия да навлезе "един добре [въ]оръжен полк от 1000 добре избрани и окървавени в бой люди". Движейки се на изток — по "балканский хрепт" полкът ще увлече след себе си подготвеното от действащите в главните градове "тайни комитети" въстаници. "Доде достигне до Търново, де само 800 низама има и крепост няма, ще има най-малко да 150000 на крак мъже, от коих 40 хиляди въоръжени". Крайната цифра на разбунтувалите се по сигнал на полка българи в България "ще се качи и до 500000 мъже", когато въоръженият сблъсък достигне до черноморското крайбрежие. Предвижда се въстаниците да центрират усилията си върху овладяване на старопланинските проходи, върху осигуряването на подкрепа от Влашко и Сърбия и върху поддържането на обществения ред в зоната на бунтовническите действия. Водещата тактика са "хайдушки горски боюве", и то не с всички турци, а само с представителите на местните военни и административни власти. "Колкото турци по селата и градовете се предадат, ще им се [в]зема оръжието и ще им се респектува чест, вяра и имот." Администрирането на овладените земи ще се повери на "временно правление, [съставено] от най-достойни и опитни людие". Какъв ще бъде по-нататъшният развой на събитията, Раковски не отбелязва, тъй като в писания от неговата ръка вариант, документът не е завършен. Така или иначе, от плана личи готовността на революционния предводител в най-скоро време да бъде предприета освободителна акция — под негово пряко ръководство и с подкрепата на Сърбия. По отношение на основателното питане доколко е реалистичен този план, то отговорът се съдържа в по-нататъшния ход на събитията, свързани с опита да се подготви проектирания "полк" и с усилията на кръга около Раковски да поеме в свои ръце инициативата по евентуално възстановяване на българската държавност в хода на очертаващия се сблъсък между Княжество Сърбия и Османската империя. Тук ще си позволя да отбележа само, че ако лансираното в плана твърдение, че в няколко десетки града и в 500 "села български" действа мрежа от "тайни комитети, кои[то] разпространяват между народу [призиви] за това въстание", не се основава на никакви конкретни факти, то зад надеждата, че полк от 1000 души е способен да провокира масово националноосвободително движение, стои революционната практика на италианските гарибалдийци.

През есента на 1861 г. в Москва Любен Каравелов също прави опит да систематизира програмните начала на освободителното ни движение. Документът, написан от него с помощта на руснака Иван Гаврилович Прижков, е озаглавен "С какво може да се помогне на българите?" Този ранен Каравелов идеен проект предвижда учредяване в Белград на нелегална емигрантска организация с име *Дружество на българското движение*. Дружеството има за задача да подготвя духовете на българите за приобщаване към разрастващите се в Европа националноосвободителни и националнообединителни борби. По подобие на Раковски, Каравелов също е запленен от победоносния ход на италианското Рисорджименто, чийто несъмнен фаворит в началото на 60-те години е военният предводител на доброволческите отряди Джузепе Гарибалди.

Първата легия и Привременното началство

Увлечени от примера на гарибалдийците, през пролетта на 1862 г. белградските български емигранти създават военното формирование, известно с името Първа българска легия. То е плод на споразумение между Г. Ст. Раковски и сръбското правителство. Както отбелязва Ог. Маждракова, революционият лидер получава право да създаде и ръководи в Белград военен отряд от свои сънародници срещу евентуално задължение за оказване подкрепа на Сърбия в очертаващия се въоръжен сблъсък с шестте турски гарнизона, разположени в пределите на Княжеството. Инициативата получава материална подкрепа от богатите български търговци, резидиращи в Браила, Одеса, Цариград и Виена. Те събират значителни суми и ги предоставят на Раковски за издръжка и въоръжаване на легионерите. Запазена е разписка за получени 250 жълтици материална помощ от браилските българи за нуждите на готвеното въстание. Трима от членовете на Одеското българско настоятелство (Николай М. Тошков, Стефан Тошкович и Константин Палаузов) през ноември 1861 г. предават на пратеника на Раковски Стоил Балкански сумата от 13000 сребърни рубли. Букурещката Добродетелна дружина изпраща в Белград Иван Селимински, комуто е възложена задача "да види работите и да се увери, че са сериозни" (В. Трайков) преди "старите" да отпуснат пари за делото.

Популяризирана по тайните канали на конспиративната кореспонденция, акцията за набиране на участници във военното формирование също дава резултат. През първата половина на 1862 г. към Белград се отправят стотици доброволци. Част от тях не достигат до Белград, а по препоръка на сръбските власти са включени в местното опълчение. Независимо от това, броят на легистите надхвърля 500 души. Сред тях се открояват имената на Стефан Караджа и Васил Левски, Христо Македонски и Иван Кършовски, Христо Иванов-Големия и Петър Бонев, Матей Преображенски и Васил Друмев. Опасявайки се от струпването на голяма група революционно настроени младежи в столицата, сръбското командване обособява отряд под предводителството на Ильо войвода, който е съсредоточен в граничния град Крагуевац. Останалата част от легистите се подготвят във военно отношение под прякото ръководство на "главнокомандущий" Раковски.

---

* Авторското име на документа е еднословно — *План*.

Вживявайки се в ролята на бъдещ български княз, предводителят на легистите се старае да открои своята персона — чрез водаческо поведение и подобаващ вид. Ето как го описва участвалият в тези събития деец Йордан Планински: "На главата си имаше бял калпак, на челото му светеше златогривий лъв, мундирът му беше от червено сукно, а панталоните му от зелено сукно. Ботушите му бяха от черен лак, с махмузи, а мантилото, връхната дреха, беше без ръкави и дълга до пети." Чрез този достолепен вид Раковски внушава не само респект у подчинените му войни, но и прави заявка, че е способен да поеме в свои ръце отговорността за управлението на освободеното отечество. Този факт е констатиран дори и от конкурента му за княжеския пост — Никола Конаки-Богориди. Той представлява важен знак за все по-видимото държавническо съзнание у българските обществени лидери. Да не говорим за безспорната знаковост, съдържаща се в съчетанието между *белия* калпак, *зелените* панталони и *червения* мундир.

Безспорен сигнал за съзряването на възрожденските политически предводители представлява и формирането на ръководния център на въоръжената инициатива в Белград, назован от учредителите му *Привременно българко началство*. Споменатият ръководен орган на освободителното движение действа реално още от пролетта на 1862 г. в състав Г.Ст. Раковски — председател, и членове — д-р Рашко Петров, Димитър Павлович, Сава Йованович, Иван Касабов, Иван Грудов. В средата на м. юни е съставен и устройственият документ на новата организация, назован "Щатути" ("Статути"). В първоначален вид текстът на документа е написан от Иван Касабов, който отдава предпочитание на термина "комитет" пред термина "началство". След съществена редакция от страна на председателя, на 15 юни "Щатути"-те са приподписани от всичките членове на ръководството. Те постановяват, че само това белградското българско Началство има право да "управлява всички ония дела, касаящи се на всеобщото българско въстание". Така, новият ръководен център на освободителното ни движение се самопровъзгласява за единствен център на националните антиосмански действия. Тази привидно егоцентрична позиция е израз на присъщия на всяка отговорна държавотворческа дейност принцип на *универсализма*[*]. В документа са залегнали и други принципи на модерно институционално общуване — принципът на открито обсъждане на съществените въпроси, принципът на "вишегласието", принципът на документиране на решенията и др. И при все че "Щатути"-те на Привременното началство имат характер по-скоро на военновременни разпоредби, отколкото на документ, предпоставящ системна работа по учредяване на държавни институции, едва ли подлежи на съмнение фактът, че българските участници в белградските събития от лятото на 1862 г. са били готови да поемат в свои ръце и политическата власт над евентуални освободени територии от своето отечество.

---

[*] В контекста на модерния конституциализъм, който без съмнение владее умовете на членовете на Привременното началство, принципът на *универсализма* обозначава факта, че върху *една административно обособена територия* с държавни правомощия разполага само *една система от политически институции*. Този принцип дава логично обяснение на факта, че всяка по-значима и трайна възрожденска политическа организация прави всичко възможно, за да бъде призната за *единствен политически представител* на българския народ — във вътрешен и международен план.

Привременното българско началство в Белград е първата радикална българска политическа организация, която разполага със свой печат. С него са подпечатвани не само програмните документи, но и част от кореспонденцията. Печатът е кръгъл. В средата му е гравиран коронован лъв, който в предните си две лапи държи сабя и кръст. Със задните си лапи лъвът тъпче повалени турски знамена с отчетливо изобразени върху тях символите на Османската империя — полумесец и звезда. Между два филигранно изработени канта личат надписите "Българско привременно началство", "1862", "Свобода или смърт". Както отбелязва Христо Дерменджиев, печатът е изработен по изричното настояване на Раковски и е използван до началото на септември 1862.

Категорична готовност за антиосмански действия личи и в начина, по който командваните от белградското Началство легионери се включват във въоръжения конфликт с турския гарнизон, разгорял се на 5/17 юни 1862 г. в близост до Белградската крепост. Под прякото военно ръководство на Раковски в сраженията се участват голяма част от легистите. Те дори успяват да пленят турско оръжие, което също е използвано в боя. Участието на българските доброволци в сраженията при Варош капия и Байраклъ джамия са отразени и коментирани в тогавашната дипломатическа преписка като свидетелство на факта, че сръбско-турският конфликт може да прерасне в общобалкански. Опасявайки се от подобна перспектива, европейските правителства, имащи прерогативи за поддържат статуквото на Балканите, организират в края на август 1862 г. посланическа конференция в Цариград. В подписания от посланиците протокол за уреждане на спора между Княжество Сърбия и Османската империя е включена клауза, предвиждаща разпускането на чуждестранните доброволчески формирования. Десет дни след приключването на конференцията — на 7 септември 1862 — сръбското правителство разтурва българската легия. Така завършва поредният опит за организиране на голям революционен отряд в гранична с българските земи страна. Макар и ненавлязъл в етническата ни територия, този отряд съдейства за популяризирането на въоръжените форми на антиосманска съпротива. Съдейства и за консолидиране на изкушените от идеята за национално освобождение дейци около радикалните политически възгледи на Г. Ст. Раковски.

Като непосредствен резултат от пропагандните действия на Привременното българско началство в средата на м. юни 1862 г. от района на Търновско излиза чета, предвождана от съзаклятника хаджи Ставри Койнов. В състава на четата се включват около 70 българи. В очакване на евентуална сръбско-турска война четниците се насочват към Габровския Балкан. Там те планират да се обединят с чети, формирани в районите на Котленско, Габровско и Сливенско. От Габровско също излиза малка чета, водена от Коста Евтимов. Към въстаническата инициатива прави неуспешен опит да се присъедини и малката чета на Панайот Хитов, движеща се по това време из Сливенския Балкан.

След първия сигнал за четническото раздвижване, към Габровския Балкан се отправят редовни войски и башибозук. При създалото се положение, четата на хаджи Ставри се оказва обречена. С цел предотвратяване на излишни кръвопролития тя се разделя на части и постепенно се разпръсва. Въпреки че не влизат в пряк въоръжен сблъсък с турски военни части, много от четниците са заловени и осъдени на различни периоди затвор или заточение. Част от тези, до които властта не успява да се добере, поемат по пътя на политическата емиграция. Така, в резултат на прибързаното формиране на хаджи-Ставревата чета, освободителните движения в Търновско за известен период са обезглавени. Ето как характеризира сетнините на този предварително обречен бунтовнически опит активният участник в подготовката му — търновеца Пантелей Кисимов: "Този град [Търново] се видя изведнъж лишен от 200-300 младежи — едни откарани на заточение, а други забягнали в странство. Дълго време този град стоял като запустял в грузост и жалост, и униние."

Бунтовническата 1862 г. приключва със съставен от Г. Ст. Раковски *позив към сънародниците му*. Документът носи дата 1 август и прави кратък обзор на обстоятелствата от отминаващото политическо лято. В него авторитетният лидер настоява, че е осъществено важно придвижване на нацията към заветните освободителни цели. Макар и необлечено в публично-правни актове и международни договори, това придвижване е реалност, която по мнението на радикалния деец се проявява в две форми: 1) скъсване на народа с "гърколудието", в "което го бе заблудило гръцкото лукаво свещенство"; 2) надмогване на "морното неусещане за свобода и привичката {на народа] да търпи поганското османско робство". Припомняйки четническите прояви и конспиративните действия, разгърнали се в хода на поредното изостряне на Източния въпрос, Раковски обобщава: "Никой не може отказа, че в българи не се е въобще развил тойзи святий дух свободи." И настоява, че тепърва ще се създават благоприятни обстоятелства, при които българите, ведно със сърби, румъни и черногорци, ще намерят воля и сили да изтласкат Османската империя от Балканския полуостров, като "добият своите си народни права, т.е. да бъдат пак свободни и независими". Зад приповдигнатия тон на цитирания документ стои ясното съзнание на възрожденския елит за насоките в бъдещото развитие на Балканите. В текста прозира и способността на радикалните дейци да използват естествените периоди на затишие в политическите борби за равносметка на изминатия път и за консолидиране на ангажираните с освободителното движение обществени среди.

Революционното затишие 1863-1865

След уреждането на сръбско-турския конфликт през септември 1862 г. обективните предпоставки за въоръжени антиосмански прояви на Балканите намаляват. Българските дейци, проявили в хода на кризата готовност да се включат в евентуални въстанически действия, се оттеглят в емиграция — основно в Румъния, като някои от тях се включват в епизодичните *прехвърляния на малки чети* на юг от р. Дунав. По-известни инициативи от този порядък в средата на 60-те години са преминаванията на четите на Христо Македонски и Петър Стоянов (1864), на Стоян Люцканов и Хаджи Димитър (1864), на Жельо войвода (1865). Междувременно, в Северозападна България действат четите на Стоян войвода (1863), на Васил Главиняшки (1864), на Коста войвода и Панайот Хитов (1864), а в района на Гюмюрджинско, Ксантийско и Еноско хайдутува прочутият Петко войвода. Решавайки предимно локални проблеми, свързани с въздаване "правосъдие" спрямо представители на местните мюсюлмански общности, споменатите четнически прояви са свързани частично с прокламирания в обръщението на Г. Ст. Раковски "Мили братя българи" (1 август 1862 г.) принцип "Нашата свобода от нас зависи". Значението на изброените въоръжени отряди обаче не бива да се надценява, най-малко по две причини: 1) те не могат да се тълкуват като *общонационални* прояви, тъй като не са свързани с национална политическа организация; 2) ефектът от действията им е локален и не води до *съществено дестабилизиране* на административния ред в регионите, където те се появяват. Както справедливо отбелязва Ог. Маждракова, основната роля на няколкото малки чети, действащи в етническата ни територия в периода 1863-1865 г. е "да изпитат настроенията и [да] поддържат духа".

По отношение "поддържането на духа" съществени функции по това време изпълняват *пропагандните акции* на част от възрожденските дейци. Сред тези акции се откроява публикуваната с инициали Т.И.В.М. сбирка с революционно-патриотични песни на Тонко Мутевски, озаглавена еднозначно "Отечество "Свобода или смърт" (Белград, 1863). В нея са включени стихотворения, чийто слаб поетически слог е компенсиран от непоколебима революционна патетика. Макар и в условен смисъл, като пропагандни действия в полза на радикалното решаване на националния ни въпрос могат да се тълкуват подчертаните симпатии спрямо полското въстание от 1863 г., веещи от статиите по споменатия проблем, публикувани в цариградския вестник "България" и в браилския "Българска пчела". С умерен тон, но с големи амбиции, през 1864 г. на публицистичното поле отново се появява Г. Ст. Раковски. Макар и кратковременни, двуезичните му вестници (българо-румънски) от 1864 г. "Бъдущност" и "Бранител" отправят еднозначно послание за консолидиране силите на балканските християнски народи срещу Османската империя. Замаскирал своите радикални обществени възгледи зад увлекателни пътеписи и сатирични закачки, в средата на 60-те години чрез популярната си "Гайда" П. Р. Славейков също съдейства за консолидиране националното съзнание на обществения ни елит. Назовал изданието си "вестник за свестяване на българите", неизтощимият творец системно настоява за културно и обществено самоопределение на "петте милиона българи", разпрострели своите живелища из "всичка България[*], Тракия и Македония" (*Гайда*, г. I, бр. 6).

Макар и символични в сравнение със съответните прояви на останалите балкански християнски народи, по това време не секват и *международните пропагандни инициативи* на българите. В групата на тези инициативи се откроява публикуваната през 1863 г. от Васил Стоянов в Прага на чешки език карта на "Европейска Турция, Черна гора, Гърция и Йонийските острови". На нея ясно личат пространствените граници на нацията ни. Отбелязяни са и регионите, в които българите съжителстват с представители на други етноси. През 1864 г. руският ежудневник "Московские ведомости" отпечатва поредица от статии на българи, подписани с инициали К., П. К., К. Л. и др. Тези статии представят в драматична светлина положението на българския народ под турска власт. В тях се изброяват факти на физическо насилие, данъчен произвол, административни неуредици, които — по думите на автора — са способни да тласнат "всички угнетени от турския ярем славяни по следите на техните братя: сърби и черногорци", т.е. по пътя на непокорството и бунта.

---

[*] В представите на възрожденците географският термин *България* обхваща земите между Стара планина и р. Дунав, вкл. и цяла Добруджа.

В търсене на единодействие със съседите, в края на 1862 г. българската емиграция във Влашко взима участие в рискована операция по прехвърляне по р. Дунав на голяма пратка оръжие за нуждите на сръбската армия. В качеството си на пълномощник на сръбското правителство и на българската революционна емиграция през 1863 г. Г. Ст. Раковски пътува до Атина и Цетине. В двете балкански столици той води преговори за сближаване на позициите по перспективата Източния въпрос да се реши максимално в полза на балканските християни. След неколкомесечни усилия в споменатата насока авторитетният политик се установява в Букурещ. Там той намира благоприятни условия за своята книжовна и пропагандна дейност. Намира и перспективи за евентуална антиосманска коалиция между българи и румъни.

За подобни перспективи споменава през декември 1865 г. руският консул в Русе Василий Кожевников. В доклад до своя петербургски началник той отбелязва, че е получил информация за готвено през пролетта на следващата година въстание в България. Свързвайки този слух с дейността на "агентите на [румънския княз Александър] Куза, дипломатът отбелязва следното: "Що са касае до мен, аз съм твърдо убеден, че въстание в България към момента не може да избухне. Причината е в съществуващите противоречия между общините, народа, градските съсловия и духовенството. И при отсъствието на всякакви материални и нравствени средства, християните не могат да помислят за въоръжена съпротива на турците."

Точните наблюдения на руския дипломат спрямо разединението на българското общество са основателен мотив за колебанието му относно възможността за активизиране на бунтовническите настроения. Той обаче не съумява да предвиди предстоящото общобалканско раздвижване, което ще даде естествен тласък на поредната вълна от антиосмански инициативи на емиграцията ни.

В люлката на общобалкански сътресения и коалиции
1866-1868

Тайният комитет

В началото на февруари 1866 г. румънски Таен комитет отстранява от престола владетеля на обединените княжества Влашко и Молдова Александър Йон Куза. В хода на нарастващата опасност от навлизане на турски войски на север от р. Дунав съзаклятниците детронатори потърсват съдействие от българските радикални лидери в Букурещ за създаване на евентуална антиосманска коалиция. Първоначалните им преговори с Г. Ст. Раковски не дават очаквания резултат. При все че обещава за създаде доброволчески отряд от 5000 българи, влиятелният революционер се оказва ненадежден съюзник. Непредвидимият му характер и властническите му амбиции всяват сериозни опасения у новите румънски властници. Самият той преценява, че има опасност да бъде арестуван при евентуално навлизане на османски войски в княжеството, тъй като е издирван от султанското правителство. Затова скоро след преврата предводителят на Белградската легия напуска румънската столица и се отправя към Русия.

Скоро след заминаването на Раковски новите румънски управници осъществяват контакт с друг представител на радикалната ни емиграция Иван Касабов. Изкушеният от политиката доктор по право в продължение на години е бил близък сътрудник на Раковски и ползвайки широките си контакти, скоро формира група от дейци, готови да работят в рамките на съвместния българо-румънски политически проект. В създадения към края на май 1866 г. *Български таен централен комитет* (БТЦК)[*] освен Касабов се включват още Димитър Диамандиев, Атанас Андреев, Хараламби Сяров, Иван Адженов, Стефан Ряпов. Според Цв. Нушев и Г. Якимов към първоначалния състав на комитета принадлежи и Добри Войников. Скоро към букурещките съзаклятници се присъединяват още някои изявени емигранти — Кириак Цанков, Иван Грудов и Пантелей Кисимов. Те се ангажират да работят съвместно с румънския комитет по правилата на документ, озаглавен "Акт на свещена коалиция между румънците и българите". Водещите направления на коалиционната дейност са няколко — създаване мрежа от съзаклятнически комитети от двете страни на р. Дунав, подготовка на антиосманско въстание в българските земи, рекрутиране на български доброволчески отряди за евентуален отпор на османска агресия срещу Румъния. Очаква се към новата коалиция да се присъединят Сърбия, Черна гора и Албания. "Целта на споменатите комитети — пише в коалиционния акт — е да подготвят народа за едно всеобщо въстание против общия враг на източните християнски народи."

Веднага след създаването си БТЦК се заема с пропагандна и организационна дейност. Вложени са сили за набиране на доброволци и за разгръщане на комитетската мрежа сред българите, живеещи от двете страни на р. Дунав. В пряко подчинение на букурещкия комитет са поставени новоизградените комитети в Гюргево, Браила, Турну Магуреле, Зимнич, както и тези в Търново, Шумен, Русе, Свищов, Сливен, София, Габрово, Лом, Ловеч и Горна Оряховица. Техните членове се задължават да пазят строго комитетската тайна, да се съобразяват с утвърдения конспиративен церемониал и да пропагандират целите на организацията, формулирани в програмния документ "Основно законоположение на народните тайни комитети". Отдавайки приоритет на въоръжената форма за отхвърляне на османската власт, този документ допуска три възможности за евентуално реализиране на бъдещия български държавен суверенитет: 1) "възстановление на Българското царство самостоятелно"; 2) обособяване на княжество "под зависимост на Портата"; 3) създаване на "конфедерация (съюз) със съседни народи". Констатираният широкоспектърен подход е израз колкото на политическа гъвкавост, толкова и на съзнание, че конкретната дейност по конструиране на държавността е относително отдалечена във времето. Най-съществениият приоритет, поставен в "Основно законоположение на народните тайни комитети", е създаването и поддържането на строго йерархизирана конспиративна структура от комитети. Начело на тази структура стои Централният комитет, който ръководи освободителното движение и "представлява българския народ и пред Силите[*], и пред каквото и да е началство чрез свои пълномощници". Цитираната недвусмислена формулировка показва, че учреденият под румънски протекторат БТЦК поема отговорността да бъде пълномощник на народа си и да го ръководи в хода на евентуално въстание. Към тази ръководна позиция обаче скоро ще предявят претенции още четири политически структури — две радикални (Върховното народно тайно гражданско началство на Г. Ст. Раковски и Белградският комитет на Л. Каравелов) и две умерени (Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство). Но да вървим поред.

---

[*] В рамките на този текст означавам тази радикална политическа организация с името *Български таен централен комитет (БТЦК)*, а не с по-разпространеното в историческата книжнина *Таен централен български комитет (ТБЦК)*, тъй като приемам основателните доводи на Цветолюб Нушев в полза на първото име като легално, възприето от дейците на организацията.

Към средата на 1866 г. румъно-турският конфликт е туширан и румънските управници оттеглят участието си от "свещената коалиция". Този акт отдалечава перспективата за скорошна въоръжена антиосманска акция и дейността на БТЦК се локализира в руслото на пропагандните инициативи. През декември 1866 г. е отпечатана и разпространена (на български и френски език) от името на БТЦК написаната от Пантелей Кисимов брошура "България пред Европа". Мотивирайки с много факти тезата, че "българите са узрели за една независимост", Кисимов заявява, че те биха могли да отвоюват тази независимост и със средствата на "революцията". Той обаче настоява да не се стига до подобна крайна развръзка, тъй като какъвто и да бъде изходът на подобни бунтове, "те всякога ще имат [за] следствие варваризма — и от страната на притеснителите, и от страната на притесняемите". Като препоръчва на европейските кабинети да преодолеят "неоправдания си антагонизъм с Русия по Източния въпрос", членът на БТЦК настоява Великите сили да окажат натиск пред османското правителство за предоставяне политически суверенитет на българите — по подобие на сърби и румънци. При все че не уточнява каква да бъде формата на този суверенитет, Кисимов настоява да се има предвид следното: "Българският народ <...> има своята книжевност, своята народна история, своя народен бит, отделни от всяка друга славянска породица; има и своя отделна бъдущност."

Увереността в самостойното политическо бъдеще на българската нация личи и в другия политически документ на БТЦК — *Мемоарът до султан Абдул Азис* от март 1867 г. Той също е отпечатан на български и френски език, като са положени усилия за широкото му разпространение сред българите на юг от р. Дунав, сред емиграцията ни, сред дипломатическите среди и сред големите европейски периодични издания. Специални екземпляри са депозирани в канцелариите на султан Абдул Азис, на френския император Наполеон III, на руския цар Александър II, на пруския крал и на неговия канцлер Ото фон Бисмарк. В *Мемоара на БТЦК* се съдържа конкретна програма за предоставяне политическа и духовна самостоятелност на българите чрез реформиране на Османската империя в дуалистична държава[*]. Повлиян силно от осъщественото наскоро преобразование на Хабсбургската империя в дуалистичната монархия Австро-Унгария, Мемоарът предлага България да се обособи като отделна конституционна монархия, "която да зависи политически от Османската империя и да има винаги за свой цар <...> султан Абдул Азис и неговите наследници". По форма българската част от визираната федерация трябва да бъде парламентарна монархия, управлявана "от един царски наместник, християнин, избран от народното представителство и припознат от султана". Предвиждайки проектираната държава да има собствено правителство и независима съдебна власт, документът визира перспективата за гарантиране на гражданските права и свободи на всички нейни поданици. Описан е и начинът, по който би трябвало да се реши с години тлеещият църковен въпрос — чрез създаване на "самостоятелна и независима" религиозна институция с име "Българска православна черква".

Авторите на Мемоара настояват, че създаването на предложената от тях българо-турска държава ще стабилизира вътрешното положение на разклатената султанова империя. "Българският народ — прокламират комитетските лидери — пред [в]сяка друга постъпка, като подава това принапомнюване[*] на В[аше] И[мператорско] В[еличество] , изпълнява една от най-големите си длъжности. Но ако, за зла чест, гласът му остане без отзив, страшната отговорност за следствията, които биха могли да произлязат [от това], ще падне връх онези, които биха [в]зели в презрение законните желания на един цял народ верен, предан, и покорен."

Представлявайки по същество *един проект за политическа автономия на България*, мемоарът залага колкото на "добрата воля" на властващия султан, толкова и на европейската дипломация. Както основателно отбелязва Д. Косев, документът се старае да отстои идеята за българска политическа самостойност, без да влиза в конфронтация с непоколебимата позиция на западноевропейските Велики сили за запазване целостта на Османската империя. По тази именно причина в Мемоара не са отправени директни заплахи за въстанически действия; те несъмнено биха подразнили изброените по-горе държавници, които са подчертано чувствителните към "дипломацията" на бунта. По отношение на своите сънародници обаче ръководителите на БТЦК са по-крайни. Екземплярите от Мемоара, предназначени за разпространение в българското общество, са съпроводени със специално обръщение, в което се препоръчва комитетските дейци и съмишленици да поддържат готовност за въстание, знак за което може да бъде даден, ако султанът не реализира препоръчаните от Мемоара държавни преобразования.

Както би трябвало да се очаква, султанското правителство не реагира по никакъв начин на комитетския Мемоар. При все това в личен разговор с цариградския българин Христо Стамболски влиятелният държавник Фуад паша споделя опасенията си от разрастващото се влияние на комитетската пропаганда в Европейска Турция.

---

[*] Става дума за *Великите сили*.

[*] Терминът *дуалистична монархия* и изхождащият от него термин *дуализъм* имат конкретно-исторически смисъл и оперативно значение за назоваване на проекта за българо-турска монархия от 1867 г., лансиран от БТЦК. От гледна точка еволюцията на програмите за национален суверенитет тук става дума за една *автономистка концепция*, гравитираща към *федерализма* (като модел на обвързване на аналогични държавни формирования) и към *конституционната монархия* (като модел на вътредържавно устройство).

[*] *Принапомнюване* е буквален превод на френската дума *мемоар*. Така комитетските лидери именуват на български език своето писмено обръщение до султана.

В разрез с представите на управляващите в Истанбул политици, Мемоарът е посрещнат твърде нееднозначно от възрожденските групировки и организации. Най-безрезервна подкрепа комитетският Мемоар среща у дейците на Одеското българско настоятелство, част от които през април 1867 г. дори изграждат самостойна структура на БТЦК в Одеса. Добродетелната дружина посреща документа сдържано, опасявайки се, че високата политическа активност на Тайния комитет ще доведе до частична неутрализация на ефекта от нейните собствени преговори с Белград за евентуален българо-сръбски дуализъм. Реакцията на Цариградския политически център е още по-крайна. На 5 април 1867 г. част от тамошните лидери се подписват под протестно писмо, провъзгласяващо Мемоара за "бунтовнишко обявление". Същинският мотив на д-р Стоян Чомаков и на гравитиращите около него дейци в случая е свързан с опасения от изместване на обществения интерес от движението за църковен суверенитет към комитетските начинания. Колкото и неочаквано да изглежда, най-яростните атаки срещу пропагандната активност на БТЦК от края на 1866 и началото на 1867 г. изхождат от останалия за няколко месеца встрани от бунтовническите съзаклятия Г. Ст. Раковски.

Още две радикални структури

Завърналият се в края на август 1866 г. в Букурещ Раковски отказва да се включи като редови член в дейността на БТЦК. Той напада остро ръководителите на Тайния комитет за това, че го държат встрани от ръководството на новата организация. Междувременно напрежението на Балканите нараства. През май започва антиосманско въстание на гърците, живеещи на о-в Крит. То получава подкрепа от сънародниците им от континентална Гърция. Към края на годината значима част от въстаническите сили са разгромени, но съпротивата продължава. През ноември с.г. сръбският княз се възползва от затрудненото положение на своя сюзерен и повдига въпроса за освобождаването на крепостите в Княжество Сърбия от турски гарнизони. В тази ситуация към края на 1866 г. българската емиграция формира две нови радикални организации, самонатоварили се със задачата да поемат ръководството на освободителното ни движение.

Първата организация е оглавена от Раковски и носи високопарното име *Върховно българско тайно гражданско началство.* Тя е учредена в края на 1866 г. В нея членуват и други известни личности, свързани с въоръжената борба — Панайот Хитов, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю, Иван Кършовски, Христо Македонски. Независимо от "гражданското" име на новата структура, тя си поставя цели, свързани с подготовката на ново бунтовническо съзаклятие. Утвърденият на 1 януари 1867 г. "Привременен закон за народните горски чети за 1867-мо лето" поставя предстоящите четнически акции под прякото ръководство на Началството и на "върховний войвода" Г. Ст. Раковски. Както справедливо отбелязва Ог. Маждракова, "сърцевина на Привременния закон е идеята за централизираното ръководство на четите". Сред четническите войводи е установена йерархия, а строгата военна дисциплина и единоначалието са възведени до абсолют. Доколко силна е вярата на магнетичния революционен лидер в способността на натоварените с освободителна мисия чети да провокират

общонационално въстание свидетелства и съставеният от него скоро след това проект "Закон за българското народно въстание, по който ще се управлява българската народна войска в 1867 г." Почти прикован на легло, през лятото на 1867 г. Раковски обнародва и последната си книга — историческия очерк "Българските хайдути". Настоявайки, че хайдушките чети са "наший знак политического живота", влиятелният деец лансира в последната си книга тезата, че западноевропейските народи трябва да помогнат на балканските християни да се освободят от османска власт не от хуманизъм, а по задължение. "Защото — продължава Раковски — никой не може отказа [това], че ако тия народи [балканските] не бяха храборно удържали силните удари в тогавашното слабо състояние на Западна Европа на азиатския разярен кръвопиец звяр с толкогодишните си кръвопролитни против него борби, той непременно с най-голяма леснина би погълнал и цял Запад. И питане е: дали би съществувал днешний Париж и други такива градове и дели би са гордила днес Западна Европа с напредъка си, до който е достигнала?" Оставяйки без отговор цитирания риторичен въпрос, смъртно болният български възрожденец демонстрира за пореден път способността си да отстоява българските национални интереси по възможно най-достойния начин. И независимо, че само няколко месеца след появата на "Българските хайдути" Раковски вече няма да е сред живите, убедеността му в политическата зрелост на неговия народ му ще превърне историческа фигура в символ на национално достолепие. Или по думите на Добри Войников — във "възродител на българския национален и българския военен дух" (*Дунавска зора*, г. I, бр. 44).

Както установи Кр. Шарова, през лятото на 1867 г. в Белград също действа *Български комитет.* Той е създаден по инициатива на пребиваващия там Л. Каравелов. Сред членовете му се открояват имената на войводите Иван Кулин, Цеко Петков, Ильо Марков. С дейността му са ангажирани и дейци от по-младото поколение — Еремия Българов и Найден Попиванов. Комитетът си поставя за цел да рекрутира от средите на емиграцията доброволческа чета, която да навлезе в българска територия. За напредналата фаза на подготовката свидетелства фактът, че е написан устройствен документ, назован "Закон и нареда". Той, по подобие на "Привременния закон..." на Раковски, предвижда четническите инициативи да са подчинени на политически овластена организация — в случая Белградския комитет.

През лятото на 1867 г. Белградският комитет прави опит да прехвърли в България чета от около 600 емигранти. Начело на съзаклятието стоят Иван Кулин и Еремия Българов, а четата става известна с името *Зайчарска*, тъй като основната част от доброволците се събират в граничния район на Сърбия, разположен около гр. Зайчар. В началото на юли 1867 г. Зайчарската чета преминава границата и се съсредоточава в района на с. Раковица. Скоро обаче сръбските власти, със съдействието на турски гранични части, разпръсват четниците и арестуват войводите. Така за пореден път става очевидна двойнствената политика на официална Сърбия по отношение на българските освободителни начинания. Още повече, че точно по това време се водят интензивни преговори около проекта на Добродетелната дружина за българо-сръбски дуализъм.

"Старите" и българо-сръбското сближение под протектората на Русия

Динамизирането на Източния въпрос през 1866 г. активизира и дипломатическият натиск от страна на Великите сили по отношение на Османската империя. Най-голяма активност в този момент проявяват Франция и Русия. Техните правителства с основание се опасяват, че след претърпяното през лятото на същата година военно поражение от Прусия Австрия ще пренасочи акцента на външнополитическите си стратегии на юг. Водени от идеята да поемат инициативата при разрешаването на поредната криза на Балканите, в началото на 1867 г. както Париж, така и Петербург лансират пред Високата порта два отделни проекта за реформи в империята — френски от февруари 1867 и руски от април 1867. Френският проект предвижда разширяване на гражданските и политически права на християните и по-големи гаранции за института на частната собственост. Руският проект е по-радикален. В него се настоява да бъде осигурена административна автономия на балканските територии, населени с християни. Повлиян силно от концепцията на граф Николай П. Игнатиев, че Русия трябва да бъде основна опора на освободителните тежнения на балканските християни, петербургският натиск върху султанското правителство е лансиран с премерена предпазливост. Тази предпазливост е свързана с ясното съзнание на руските политици, че към момента Русия няма готовност да води война с Османската империя. В този смисъл, към дипломатите, резидиращи на Балканите, е отправена препоръка да не си позволяват "неразумни поощрения" по отношение на местните освободителни движения. Това е и причината, поради която руските дипломатически представители подкрепят лансирания още в края на 1866 г. проект на лоялната към Петербург Добродетелна дружина за създаване на българо-сръбска държава.

Утвърдената с дата 14 януари 1867 г. "Програма за политическите отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение" е разработена от "старите" в Букурещ със съдействие на руските дипломати — посланика в Цариград граф Н. Игнатиев, генералния консул в Букурещ барон Хенри Офенберг и пловдивския вицеконсул Найден Геров. С цел легализиране на новия проект за решаване на българския въпрос на 5 април 1867 г. в румънската столица е свикано представително събрание. В него вземат участие над 70 представители от Букурещ, Одеса, Браила, Галац и Измаил. Освен дейци на Добродетелната дружина, на събранието присъстват упълномощени членове и от Одеското настоятелство. Приетият от събранието протокол утвърждава предварителния проект с някои малки корекции. Променено е наименованието на новата държава — вместо неопределеното *Сърбо-България* или *Българо-Сърбия*, е предпочетено още по-неопределеното *Югославянско царство*. Без да вземат отношение по въпроса автономна или независима ще бъде бъдещата българо-сръбска държава, букурещките "учредители" заявяват съгласието си тя да се управлява от правителство, оглавено от "днешний княз ср[ъ]бский Михаил Обренович с право на наследство [на престола]". Маркираните по най-общ начин параметри на Югославянското царство предполагат то да бъде конституционна държава, в която сърби и българи ще разполагат със своя автономия — културна и административна. Парламентът и правителството обаче се предвижда да бъдат общи, което ще рече, че в случая не може да се говори за федерализъм или за дуализъм. Същественото тук е, че проектът настоява българите да влязат в държавата с цялата си етническа територия — *България, Тракия и Македония.* По този начин, предложеното съразмерно участие на двете нации в централните органи на властта би дало числен приоритет в управленските институции на българите, тъй като в рамките на очертаните географски зони те са пет милиона — срещу милион поданици на тогавашното Княжество Сърбия.

Твърде общият и подчертано неопределен в някои свои аспекти проект на "старите" за Южнославянско царство е представен на сръбското правителство с молба да го приеме като основа за бъдещи преговори и с надежда да даде "веществена и нравствена помощ" на българите, за да изпълнят своите ангажименти по отстояване на общата кауза. Водените под пряк руски протекторат преговори включват дори среща на двама представители на утвърденото от събранието на 5 април Настоятелство — Михаил Колони и Георги Шопов, със сръбския княз Михайло Обренович. Той, както и неговият министър-председател Илия Гарашанин, се ангажират с проекта само на думи. Те отказват да подпишат каквото и да е споразумение с Настоятелството. Поставят и условие — българите да дадат видим знак, че са готови да се включат във въоръжена акция срещу османската власт.

Сръбската уклончивост и руската деликатна намеса тласкат "старите" в руслото на по-радикални прояви. През април 1867 г. Хр. Георгиев оказва финансова помощ на Панайот Хитов за екипирането на две чети, които получават задача да минат на юг от р. Дунав и без да призовават към въстание, да проучат настроенията на народа. Така, по думите на Ог. Маждракова, подготовката на Върховното тайно гражданско началство за четнически прояви през пролетта на 1867 г. се пресреща с готовността на Добродетелната дружина да надмогне традиционния си легитимизъм и да навлезе в зоната на рискованите въоръжени инициативи. Като резултат от споменатата съвместна дейност през пролетта на 1867 г. са осъществени *две четнически акции.*

Преминалата на 28 април при Тутракан *чета на войводата Панайот Хитов* включва в състава си около 30 души. Сред тях се открояват имената на Жельо Чернев (подвойвода), Васил Левски (знаменосец), Иван Кършовски (писар). Пресичайки районите на Разградско, Османпазарско (Омуртагско) и Котленско, към средата на май четата се установява в Сливенския балкан. Там тя обсъжда и утвърждава "Закона за българското народно въстание" и приема в състава си още 17 доброволци от околните селища. Съществуват документални свидетелства, потвърждаващи факта, че сред българите от района (Сливенско, Тулчанско, Варненско, Свищовско) съществува известна нагласа за въстание. По-голямата част обаче се въздържат, поради несигурната перспектива за международна подкрепа и поради липса на оръжие. В бележките, които води Иван Кършовски, е посочено, че през юни 1867 г. Панайот-Хитовата чета се отправя на запад и избягвайки срещи с редовни и нередовни турски части пресича сръбската граница на 5 август. Там четата предава оръжието си на граничната стража и се саморазпуска. Така, благодарение опита и предпазливостта на "главния войвода" П. Хитов почти всички участници в това въоръжено начинание остават живи, всявайки с появата си в Балкана смут сред властите и политическо самочувствие у сънародниците си. В мемоарите си войводата Панайот Хитов отбелязва и един чисто терминологичен резултат от четническите инициативи през 1867 г. С основание войводата бележи, че мащабните пропагандни инициативи на Тайния комитет, осъществени в пряка успоредица с четническите навлизания в този кризисен момент, въвеждат в политически оборот понятието "комита". "И навсякъде из Турско — пише войводата — на четите им изчезна старото име, останало от турците *хайдут-панта* и се замести с [новото име] *комита*." Споменатият терминологичен обрат е регистриран и от Захари Стоянов в очерка му за бойния път на Филип-Тотювата чета от 1867 г.

Войводата Филип Тотю навлиза в българските земи на 17 май при Свищов. Предводителстваните от него 25 четника не успяват да достигнат до Балкана. Предадени от забелязали ги ловджии, те са пресрещнати от башибозук и от редовни военни части. В хода на разгорялото се около търновското село Върбовка сражение четата търпи значими загуби. "Захванала си отчаяна борба — разказва летописецът Захари Стоянов. — Мирната до него време горичка преобърнала се на касапница. От една страна гърмели пушки, а от друга — звънтели ятагани; а из помежду мнозина се борели като пехливани." Тази картина без съмнение е обагрена от склонността на З. Стоянов да митологизира героиката на въоръжените борби. Тя обаче съдържа колкото персоналната оценка на летописеца, толкова и колективната визия за събитието. Споменатата визия е регистрирана и в една популярна литография, разпространявана още преди Освобождението и представяща в схематизирана форма битката при с. Върбовка. Тази литография е част от съпътстващата четническите прояви мащабна пропагандна акция на емиграцията ни. Тя свидетелства за формираното у българските лидери основателно убеждение за постъпателно разширяващите се позиции на идеята за национален суверенитет; свидетелства и за факта, че ефектът от навлизането на малки и предварително обречени на военен разгром чети е по-скоро политически, отколкото военно-стратегически.

Появата на двете финансирани от Добродетелната дружина чети не изчерпва всички факти на въоръженото бунтовничество от пролетта и лятото на 1867. Има сведения за подготовката на още няколко доброволчески отряда. В Сърбия, освен Зайчарската чета, се събира още чета, ръководена от Никола Войводов и Цвятко Павлович. Тя обаче е разпусната преди да навлезе в България, по причина разстрелването на двамата войводи на кораба "Германия" от разконспирирали ги турски гранични части. Съществуват данни за приготовление в Румъния на чета от около 35 души, оглавена от Васил Ганчев и Тодор Ковачев. Цариградските българи също въоръжават около 50 доброволци, които така и не успяват да поемат пътя към Балкана.

Българските бунтовнически приготовления от пролетта и лятото на 1867 г. намират широко отражение в европейския печат и в дипломатическата преписка. Прави впечатление, че голяма част от вестникарските материали и някои дипломатически доклади раздухват твърде нашироко неоснователни слухове за предстоящи прехвърляния на чети в България. Преувеличени са и данните за готвено сред българите въстание. Например в доклад на френския вицеконсул в Пловдив Огюст Дозон от август 1867 г. се споменава, че България е проядена от "метежни миязми". Готовността на българите за участие във въоръжени бунтове е

свързана със скорошна перспектива за политическото обособяване на страната: "Още една или две години — пише Дозон — и България ще бъде отделена от Турция; всичко е против правителството и особено против администрацията." Както справедливо отбелязват Д. Косев и З. Маркова, големият медиен и дипломатически шум около българските въстанически приготовления е провокиран от нарушеното равновесие между големите европейски държави след образуването на Северогерманския съюз. В стремежа си да компрометират Русия пред евентуалната ú съюзничка Прусия западните държави (най-вече Франция) настойчиво раздухват слуховете за активна руска подкрепа на освободителните начинания на балканските християни. При все че в много отношения тези слухове са преувеличени, до началото на 1868 г. те имат известни фактически основания в покровителственото отношение на Петербург спрямо Сърбия и в пряката помощ, оказана от Русия, за създаването и поддържането на доброволческото формирование, останало в историята с името *Втора българска легия*.

Проектът за подготовка на български доброволци в Сърбия е резултат от преговорите между Добродетелната дружина и сръбското правителство. За разлика от провалилия се през 1862 г. аналогичен проект, този път начинанието е изцяло финансирано от Русия. С отпуснатите от Петербург средства е създадено българско военно училище в Белград към т. нар. Артилерийска школа. През есента на 1867 г. в легията са зачислени над 200 доброволци. Сред тях са почти всички участници в четите на П. Хитов и Ф. Тотю, група свищовски младежи, дългогодишни букурещки хъшове и новоемигрирали младежи. Васил Левски и Христо Македонски, Стефан Караджа и Михаил Греков, Христо Иванов – Големия и Иван Кършовски — както личи по изброените имена, сред личностите, преминали през Втората легия, са голяма група онези дейци, които ще стоят в центъра на комитетските начинания през следващите години.

Доброволците, включени в Белградската легия, се отнасят изключително отговорно към военната си подготовка. Всички те "живеят с мисълта, че през пролетта на 1868 г. ще развеят въстаническото знаме в България" (З. Маркова). Надеждите им обаче се оказват напразни. В началото на 1868 г. сръбското правителство се ориентира към лоялна политика спрямо Османската империя. То продължава да приема руските пари за издръжка на легията, но сръбските офицери подлагат българските школници на силен психологически натиск, включващ открита антибългарска пропаганда. Естествено избуялите в тези условия прояви на неподчинение са наказани строго. Постъпателно назряващият конфликт е разрешен с разпускането на легията през м. юни 1868 г. По мнението на Кр. Шарова и Ог. Маждракова несполучливият завършек на втория проект на емиграцията за подготовка на българска военна част в Белград се дължи на факта, че Втората българска легия е "лишена от политическо ръководство". Това основателно твърдение трябва да се има предвид като второстепенна причина за неуспеха на начинанието. Първостепенната е променената международна ситуация, довела до категоричен обрат във външната политика на Княжество Сърбия и до оттегляне на руската подкрепа за българските радикални начинания.

Да обобщим

Развитието на политическите движения на българите в периода 1856-1868 г. е процес, обвързан тясно с динамиката на Източния въпрос. Невъзможността за организиране на по-мащаби политически инициативи през втората половина на 50-те години и в периода 1862-1865 г. е резултат от постигнатия в рамките на Парижкия мирен договор (1856) "консенсус" на Великите сили около принципа за неразчленимост на Османската империя. Дестабилизацията на статуквото в началото на 60-те и в средата на 60-те години на XIX век предпоставя значителното активизиране на емигрантските кръгове. Това активизиране създава условия за появата на нови политически структури, за разработването на мащабни идейни проекти, за организирането на въоръжени начинания и конструирането на конспиративни структури. Така или иначе, до средата на 1868 г. водещите фактори на българския политически хоризонт не успяват да еманципират своите действия от общобалканския контекст в степен, която да подсигури на освободителните прояви устойчив суверенитет. През лятото на 1868 г. нещата се променят коренно — консолидирани около стойностни цели и общи визии да бъдещото самостойно развитие на нацията среди инициират и реализират една от най-ярките и резултатни освободителни акции — подготовката и преминаването в българските земи на четата, предводителствана от Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

Библиографски ориентири

Бонева, Вера. Политическите програми на българската 1867 година. В: — *Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869.* София: Издателство "ГорексПрес", 2000

Велики, Константин. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850-1878). София: Издателство на Отечествения фронт. 1982

Генчев, Николай. Георги Ст. Раковски и външнополитическите проблеми на българската национална революция. — Във: *В памет на акад. Михаил Димитров.* Изследвания върху Българското възраждане. София: Издателство на БАН, 1974

Генчев, Николай. Одеското българско настоятелство. — *Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет.* Т. LXIV (1970), кн. 3. История. София, 1972

Грънчаров, Стойчо. Балканският свят: Идеи за държавност, национализми и развития от началото на XIX век до края на Първата световна война. Съпоставителен разказ. София: Издателство "Дамян Яков", 2001

Данова, Надя. Критското въстание 1866-1869 г. и българската общественост. — *Исторически преглед,* 1971, кн. 6

Димитров, Михаил. Комитетът на "старите" - Добродетелната дружина. — В: *България 1000 години.* 927-1927. София: Министерство на народното просвещение, 1930

Косев, Константин. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. София: Издателство "Наука и изкуство", 1963

Маждракова, Огняна. Българският Гарибалди и Привременното българско началство. — В: *Българско възраждане. Идеи, личности, събития.* Годишник на Общобългарския комитет "Васил Левски". Том 4. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2002

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Националнореволюционни борби на българския народ 1828-1878. София: Издателство "Абагар", 1998

Маркова, Зина. Четата от 1868 година. София: Издателство на БАН, 1990

Петков, Петко Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856-1879 г. В. Търново: Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2003

Тодев, Илия. Към националноосвободителна революция. — В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Трайков, Веселин. Георги Стойков Раковски. Биография. София: БАН, 1974

Шарова, Крумка. Български външнополитически акции през Европа през XIX век до 1877 г. — *Исторически преглед,* 1996, кн. 4

Шарова, Крумка. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860-1867. София: Издателство "Наука и изкуство", 1970

Якимов, Георги. Пантелей Кисимов. Живот и дейност. София: Академично издателство "Марин Дринов", 2003

В ЗОНАТА НА САМОСТОЯТЕЛНИТЕ ДЕЙСТВИЯ

ПОЛИТИЧЕСКИ ИНИЦИАТИВИ И ОСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ В ПЕРИОДА 1868-1875

Две години на идейни търсения и политически противостояния 1868-1869

Четата от 1868 година

През пролетта на 1868 г. Русия оттегля подкрепата си за въоръжените прояви на балканските християни. Новата позиция на Петербург по българския национален въпрос предвижда недопускане на четнически навлизания в Османската империя. Това обстоятелство променя насоките на действията на подчертано проруската Добродетелна дружина. Чрез специална мисия на Григор Начович в Сърбия Комитетът на "старите" се опитва да попречи на бившите белградски легисти да се самоорганизират във въоръжени формирования, с които да пресекат сръбско-турската граница. С аналогична мисия, инициирана този път от страна на сръбското правителство, през май 1868 г. в Букурещ е изпратен и П. Хитов. Там опитният войвода се опитва да убеди разбунилите се хъшове, че не е време за бунт. Отговорът на един от най-авторитетните им лидери — Хаджи Димитър, е симптоматичен: "Уверявам те, че ние никога няма да намерим по-сгодно време. Ако падне Крит, то после ще да бъде тежко да се борим с многочислени неприятели." В този отговор намират отражение опасенията на радикалните дейци, че очертаващият се консенсус на Великите сили по Критския въпрос ще блокира за дълго възможностите за по-амбициозни прояви на полето на въоръжената борба.

Аналогични мисли владеят умовете и на дейците на одеския седемчленен комитет, свързан с революционните структури в Букурещ. Пак по това време те си поставят за цел да снабдяват с оръжие евентуалните български въстанически отряди. Под ръководството на Николай М. Тошков и с активното участие на Иван Кишелски е направен неуспешен опит за прехвърляне на руско оръжие от Южна Русия на българското черноморско крайбрежие. Одеските настоятели междувременно са отпуснали на БТЦК 200 наполеона — сума, която прави възможна появата на комитетския вестник "Народност". От страниците на в. "Народност" и на списвания в Браила от Д. Войников вестник "Дунавска зора" през първата половина на 1868 г. се провежда целенасочена пропаганда на радикалния вариант за решаване на българския национален въпрос. Споменатата пропаганда включва системно припомняне на отшумелите през 1867 г. четнически акции, настоявания в полза на тезата за непоправимостта на установения в Османската империя режим с мирни реформени действия, както и директни призиви за подготовка на въстание.

В тази ситуация лишените от подкрепата на някоя влиятелна Велика сила български емигранти се обединяват около идеята за комплектуване на няколко добре въоръжени и големи чети, които да навлязат в Дунавската равнина и да провокират масово антиосманско въстание. Освен от илюзията, че сънародниците им в българските села и градове ще се присъединят масово към въоръжения бунт, организаторите на акцията са вдъхновени и от примера на Критското въстание. Така, демонстрирайки еманципираност по отношение твърдото "не" на практически всички Велики сили спрямо каквито и да е антиосмански въоръжени действия,

българите се оказват въвлечени в една *само*убийствена (от гледна точка на участниците) и *само*утвърдителна (от гледна точка на общонационалната амбиция за политическа самостойност) въоръжена проява.

Практическата подготовка на четническата акция от 1868 г. е свързана с учредения в Букурещ през юни с.г. легален организационен център с име *Българско народно общество*. Заявявайки се като благотворително дружество, новопоявилото се емигрантско средище започва да събира средства за предстоящата въоръжена инициатива. При все че в модерната ни историопис Българското общество е квалифицирано като "формирование с конкретни задачи на радикалното крило на ТБЦК" (З. Маркова), има основание да се приеме, че в случая става дума за *временна структура*, обединила през лятото на 1868 г. дейци от различни организации, привърженици на идеята за масирано четническо нахлуване в България. Споменатата теза намира потвърждение във факта, че в дейността на Българско общество взимат участие както членове на БТЦК и бивши съратници на Г. Ст. Раковски, така и дейци, свързани с Добродетелната дружина. В запазената част от документацията на организацията са отбелязани част от сумите, дарени от емигранти за народното дело. Сред вписаните имена се открояват тези на Константин Чокан (бивш член на Добродетелната дружина), дарил 100 наполеона и Димитър Ценович, дарил 20 наполеона. Друг член на Добродетелната дружина — Спиро Константинов, купува контрабандно със свои средства голямо количество барут за нуждите на Хаджи-Димитровата чета. Както стана ясно, с аналогична "благотворителна" дейност се занимават по това време част от дейците на Одеското настоятелство. В този смисъл, твърденията на някои автори, че в случая става дума за поредна относително трайна и стабилна комитетска структура на емиграцията, са лишени от основание. По всичко личи, че активността на Българско общество е центрирана около четническите приготовления и действия през 1868. Не случайно един от един от най-ентусиазираните му деятели — Димитър Ценович, квалифицира формированието като "комитет за наоръжаване на Х. Димитровата чета". В случая терминът "комитет" е употребен за изтъкване радикалния характер на въпросния политически субект, а не за подчертаване на неговата устойчивост. Още повече, че след разгрома на четата формираното с оглед реализацията на конкретния радикален проект Българско общество изчезва от хоризонта на възрожденските публични структури — началото на 1869.

Проектираната четническа акция е подплатена и с няколко политически документа. Те са съставени от редактора на в. "Народност" Иван Касабов в сътрудничество с близки нему дейци на Тайния комитет. Най-пространният от тези документи е *Правилник за четите, образувани за извоюване свободата и независимостта на България*. В него са регламентирани принципите на политическо и организационно ръководство на четническите операции. Наред с Правилника са отпечатани и разпространени *Прокламация към българите*, *Адрес до посланиците на Великите сили в Цариград* и *Мемоар до султана*. Четирите документа са издадени от името на Привременно правителство в Балкана, самонатоварило се със задачата "да се грижи за доброто управление на народните работи, за създаване и организиране на комитетите и за привеждане в изпълнение на взетите решения — както на тези по отношение на четите, така и на тези, които се отнасят до другите народни работи." Поемайки функцията и на официален представител на нацията, въпросното Привременно правителство мотивира пред Великите сили безалтернативността на разрастващата се въоръжена съпротива на българите срещу техния сюзерен. На самия сюзерен пък е заявено, че е дошло времето българският народ да получи "свое самостоятелно народно управление". В името на тази цел "[в]сичкият народ" вече е готов да "залови оръжието" и да последва примера на критяните. Прокламацията към сънародниците е най-краткословна. Споменавайки как "нашите славни прадеди" не са търпели "чуждото и ниско за человека иго", тя призовава към активно включване в начеващата въоръжена борба. Без да прибягва до неясни за масовия българин формулировки, описващи националния суверенитет, Прокламацията настоява да "се покажем пред света [като] народ достоен за свобода".

В съвременната историопис съществуват известни колебания относно статута и характера на споменатото Привременно правителство. Наличието на печат и очевидните персонални ангажименти на някои дейци със споменатата имагинерна структура навеждат Кр. Шарова на мисълта за реално съществуване на такъв ръководен център през 1868 г. Макар и с известни уговорки, Ог. Маждракова също приема за възможно учредяването на споменатия орган в навечерието на четническата акция. С по-големи основания Д. Косев и З. Маркова заявяват, че в случая става дума за една добре скроена пропагандна операция, която има за цел да придаде легитимен характер на очертаващото се народно надигане. Така или иначе, в случая е съществен фактът, че българският радикален елит подготвя българското въоръжено нахлуване от юли 1868 г. всестранно — организационно, технически, кадрово, политически и дори психологически. Умело направляваните слухове за готовността на много и добре въоръжени чети да навлязат едновременно на юг от р. Дунав са разпространени толкова нашироко, че както европейските дипломати, така и османските държавни мъже се оказват объркани и заблудени относно размаха и посоката на готвения въоръжен удар.

Същинският замисъл на четническото предприятие от лятото на 1868 г. е по-мащабен от състоялата се операция. Съществуват безспорни данни за амбиции да се рекрутират поне още две чети, предводителствани съответно от Филип Тотю и Желю войвода. Приготовленията на Жельовата чета са оставили ярък белег и в националната ни литература. Ботевото стихотворение "На прощаване в 1868 година" е плод на хайдушките трепети, обсебили младия калоферец в хода на опита да се намерят средства за преминаването на юг от р. Дунав на почти комплектованата като кадрови състав Жельо-войводова чета.

Прехвърлената в ранните утринни часове на 6 юли 1868 г. чета, предводителствана от Хаджи Димитър и Стефан Караджа, представлява фактическо обединение на готвените до последния момент като отделни въоръжени формирования две чети, ръководени от двамата споменати войводи. Това обстоятелство обяснява и двойното военно ръководство на отряда, възлизащ на около 125 души. В ръководството на четата, освен войводите, влизат още двама души — писарят Иван Христович и знаменосецът Димитър Захралията. Съзнавайки и изтъквайки политическия характер на своята въоръжена мисия, българските бойци от 1868 г. носят със себе си и разпространяват (доколкото е възможно) четирите споменати по-горе въстанически документа. Последното обстоятелство прави силно впечатление на османските държавници и на европейските дипломати. В писмо от 24 юли 1868 г. до френския посланик Проспер Буре турският външен министър Фуад паша мотивира убеждението си, че четниците са готвели "адски заговор срещу Империята", със следните думи: "В прокламациите, които разбойниците искаха да разпространят, се говори за хуманните им цели; тяхното състрадание се простирало еднакво над християнските и мюсюлманските жители на България."

Както съвременниците, така и изследователите открояват като съществена особеност на Хаджи-Димитровата чета добрата военна подготовка на голяма част от нейния личен състав. Мнозина от членовете ú са преминали през Втората белградска легия. Някои от тях са участвали в реални въоръжени операции. Войводите разчитат и на помощта на Ванката Райчев — професионален офицер от руската армия, включен в състава на четата. Снабдени с относително качествено оръжие, с муниции и с печатни помагала по военно дело, доброволците от Хаджи-Димитровата чета се оказват реално военно препятствие за посрещналите ги на дунавския бряг редовни военни части, редиф и башибозук.

След три поредни тежки сражения — при търновските села Караисен, Патреш и Вишовград, останалата наполовина чета се насочва към предпланините на Балкана. Там, на 10 юли в местността Канлъ дере се разгръща четвъртата кръвопролитна битка, в която е ранен тежко Стефан Караджа. Плененият след края на сражението войвода е отведен в русенския затвор, където умира от раните си. Успял да изтегли спасилите се четници, на 17 юли Хаджи Димитър осъмва на старопланинския връх "Св. Никола". Изтощените от безсъние, глад и напрежение четници се разделят на две групи — по-голямата, предвождана от Хаджи Димитър, дава последния бой на многочисления си противник на 18 юли на връх Бузлуджа. В боя загиват почти всички четници ведно с войводата. "Хаджи Димитър — отбелязва вестник "Курие д`Ориан", — тежко ранен, [за] малко остана да падне в ръцете на турските войници. Но въоръжен с револвера си, той се борú до последната минута с една енергия, достойна за друго по-добро време. <...> Най-после той падна. Сабята му, револверът му, един телескоп и много писма се проводиха на Мидхат паша в Русчук [Русе]." Макар и обвеяна от героичната митология, тази сцена показва как съвременниците са си представяли и са оценявали неразбираемата за мнозина самопожертвователност на показалите висок боен дух и добри военни умения четници.

За практически самоубийствения характер на четническата акция от 1868 г. свидетелства статистиката на жертвите, дадени в хода на операцията и след нея. Данните, систематизирани от З. Маркова, показват следното — 89 или 90 четника загиват в сраженията; екзекутираните след импровизираните от Мидхат паша съдебни процеси са 22 или 23; осъдените на различни срокове затвор са 9, а 8 четника успяват да се спасят извън границите на Империята. Освен това, на репресии са подложени и част от българите в Дунавския вилает, които са заподозрени в съпричастие към четническата акция.

Яркият подвиг на Хаджи-Димитровите четници всява тревога и смут в управляващите среди на Османската империя. Както управниците на Дунавския вилает, така и представителите на централната власт осъзнават ясно, че зад подобна готовност за масова саможертва стоят сериозни политически мотиви. Изпратеният от столицата и натоварен с широки правомощия за потушаване на бунта Мидхат паша изказва пред чуждите дипломати в Русе основателната си тревога от разрастването на българските радикални искания. Той предлага да се продължи реализацията на започналия от него в качеството му на валия на Дунавския вилает проект за поставяне на българското учебно дело "под контрола и управлението на държавата". Настоява и за скорошно решаване на българския църковен въпрос в полза на разбунтувалата се против властта на Цариградската патриаршия нация.

Не по-малко обезпокоени са и официалните кръгове във Франция, Англия и Австро-Унгария. Правителствата на тези страни са сериозно разтревожени от перспективата за разрастване на българските освободителни прояви, дестабилизиращи наложеното преди 22 години в Париж балканско статукво. Опитвайки си да си обяснят рационално създалата се ситуация, те насочват обвиненията си против Русия, която по тяхно мнение се явява подстрекател на бунта. Самото руско правителство е поставено в затруднено положение. При все че в навечерието на акцията неговите дипломати се опитват да осуетят въоръжения поход към Балкана, официална Русия не се дистанцира открито от българската кауза. Обратната позиция би накърнила сериозно влиянието ѝ сред българите.

Съществен елемент, свързан с отзвука от похода на Хаджи-Димитровата чета, е големият интерес на европейския и балканския печат, както и значимият обем дипломатическа преписка по темата, отложена във външнополитическите канцеларии на държавите, ангажирани с Източния въпрос. Сред множеството текстове, написани по свидетелства и най-вече по слухове, се откроява тезата, че става дума за събитие, което представлява начало на края на османското господство над българските земи. Дори и онези наблюдатели, които не приемат тезата за самостойния характер на мащабната въоръжена операция, са наясно, че българският народ вече се е консолидирал около прокламирания от елита му програмен принцип за политическо обособяване на нацията — в границите или извън пределите на Османската империя. Показателно в случая е мнението на италианския консул в Русе Александро ди Донато. "Може да се каже — пише той, — че днес съдбата на османската държава е в ръцете на нейните християнски народи; и в деня, в който се осъществи тяхното съединение или само временният им съюз, ще бъде отбелязан последният ѝ дъх."

По ярък и запомнящ се начин отеква подвигът на Хаджи-Димитровите четници и в българското национално съзнание. Списвани професионално и темпераментно, вестниците "Народност" и "Дунавска зора", отразяват нашироко факти, слухове и интерпретации, свързани със събитието. Плод на провокираното от четата раздвижване в средите на възрожденското общество са драмата на Л. Каравелов "Хаджи Димитър Асенов" (1872), Ботевата статия "Петрушан" (1871) и баладата "Хаджи Димитър" (1873). "Те измряха — пише Ботев в емблематичния си публицистичен текст, посветен на четническото самопожертвование от 1868, — но тяхната смърт беше громен удар за Турция, громен и за нашето отечество; на първата извести падането, на второто — възраждането. <...> Будният народ стресна се силно, огледа се и като не можа да скочи на оръжие, със сълзи благослови великия подвиг на синовете си. Той видя и усети силата си." Макар и звучаща като заклинание, последната констатация е колкото вярна, толкова и съществена. Тя намира потвърждение и в начина, по който осмисля българския национален въпрос в. "Дунавска зора" през втората половина на 1868 и в началото на 1869 г. Проучвайки подробно публицистичните материали, публикувани по това време във Войниковото издание, Ог. Маждракова достига до основателния извод, че трагичният изход от мащабното четническо предприятие провокира радикалните емигрантски лидери да търсят нови практически подходи по отношение организирането на освободителните борби. Симптоматична е пропагандата на идеята, че въоръжените надигания трябва да се подготвят щателно от *конспиративна организация, действаща в пределите на Османската империя*. Едва тогава — според изданието — навлизането на чети отвън би могло да провокира масово въоръжено надигане на народа. Така обоснованата идея съвсем скоро ще се скрепи с титаническата организационна дейност на Васил Левски — деецът, демонстрирал през 1869 г. готовност да търси и трасира нови пътища за консолидирането на максимален брой българи около идеологията и практиката на въоръжения радикализъм.

"Млади" и "стари" през политическата 1869 година

В хода на изострения политически дебат в българското общество около смисъла и сетнините на впечатляващата четническа операция от юли 1868 г. съществуващото разграничение между основните емигрантски групировки се задълбочава. Радикалните дейци — членове и съмишленици на престаналия да съществува през 1868 г. БТЦК, съидейници на Раковски, бивши легисти и четници, новопоявили се в редовете на емиграцията хъшове — формират в началото на 1869 г. групата "Млада България". Тя е именувана по подобие на аналогични формирования, появили се по това време в Европа — "Млада Италия", "Млада Полша", "Млада Франция" и др., обединени в политическия съюз "Млада Европа". Традиционно място на срещите на "младите" е букурещкото читалище "Братска любов", превърнало се по това време в средоточие на българските революционни начинания. Продължавайки да списва до лятото на с.г. комитетския вестник "Народност", Иван Касабов се оказва естествен лидер на "Млада България". Още повече, че именно той се явява най-настойчивият български последовател на превърнатата в знаме на "Млада Европа" революционна идеология на трибуна на италианската борба за обединение и независимост Джузепе Мацини. Идеология, която чрез в. "Народност" и чрез политическите документи, съставяни по това време от Касабов, ще придобие широка популярност в средите на българската емиграция.

От тази именно среда и със средства, отпуснати от Българското общество, в началото на декември 1868 г. от Букурещ за Цариград отпътува *Васил Левски* (1837-1873). Задачата на преминалия през двете легии, откроил се като знаменосец на Панайот-Хитовата чета (1867), но надживял вече илюзиите на четничеството карловец е да пресече България, отбивайки се в основни селища с цел проучване готовността на народа за въстание. Освен 30-те турски лири, получени от Димитър Ценович, Левски носи със себе си екземпляри от прокламацията до българите, отпечатана преди навлизането на Хаджи-Димитровата чета и подпечатана с печата на Привременното правителство. Достигнал с кораб до Цариград, след среща с тамошните патриоти, на 11 декември 1868 г. Левски се отправя към българските земи. Пловдив, Перущица, Карлово, Сопот, Казанлък, Сливен, Търново, Ловеч, Плевен и Никопол — това са селищата, които според проучванията на Иван

Унджиев посещава Апостола[*] при своята т. нар. "първа обиколка". Тази "обиколка" приключва с връщането на Левски в Букурещ на 24 февруари 1869 г. Като резултат от споменатата по-скоро проучвателна, отколкото пропагандна мисия, у оформения революционер се затвърждава убеждението, че е необходима системна практическа дейност сред българите, живеещи постоянно в пределите на Османската империя. Целите на тази дейност са няколко — създаване на конспиративна организация, военна и психологическа подготовка на населението за въстание, популяризиране на бунтовнически идеи. Едва след като споменатата дейност даде определени резултат, може да се мисли за обявяване на въстание. Както отбелязва Ог. Маждракова, по това време Левски не е сам в тезата си, че центърът на революционните начинания трябва да се измести от Румъния в България. Аналогично твърдение е формулирано и в анонимна статия, публикувана във в. "Дунавска зора" на 13 април 1869 г.: "Ония, които ще предприемат въстанието, знаят вече, че за да напреднува, то трябва да избухне отвътре." Макар и слабо популярна в средите на емиграцията по това време, представената идея ще зададе една от най-продуктивните перспективи на освободителното ни движение през следващите години.

Изповядвайки по това време коренно различна идеология по отношение възможностите за решаване на българския национален въпрос, другата политическа групировка — Комитетът на "старите" (Добродетелната дружина), предприема поредната си дипломатическа инициатива. На 29 декември 1868/10 януари 1869 г. техните лидери отправят специално съставено прошение до конференцията на Великите сили, събрала се в Париж в началото на 1869 г. за решаване на критския въпрос. В прошението, скрепено с личните подписи на 51 български "нотабили", е отбелязана непродуктивността на реформените мерки в Османската империя, последвали Хатихумаюна от 1856 г. На тази основа е декларирано следното искане: "Не Турция да ни дарява с тази или онази реформа, а [да имаме] възможността ние самите пряко и ежедневно да променяме своята съдба." Последната твърде обща претенция е конкретизирана в три точки: "1. Автономия с национална администрация. 2. Главно събрание, избрано с всеобщи двустепенни избори. 3. Губернатор, избран от Главното събрание и утвърден от Н[егово] В[еличество] Султана." Така формулираната програма представлява искане за политическа автономия, близко до искането, лансирано в Мемоара на БТЦК, прокламиран две години по-рано. За разлика от Мемоара, прошението на "старите" от януари 1869 г. не съдържа директни заплахи за насилствено отвоюване на исканите права. Само в най-общ план е подсказано, че подобен развой не е невъзможен — но не с български пример, а с тлеещия вече трета година критски въоръжен конфликт.

Поредната дипломатическа инициатива на Добродетелната дружина не успява да провокира поставянето на българския въпрос за обсъждане на Парижкия форум, заседавал в началото на 1869 г. Тя обаче става повод за продължителни дебати в емигрантския печат. Позволилите се да се самоназоват "нотабили" 51 букурещки дейци са атакувани от вестниците "Народност" и "Тъпан" не толкова за автономисткитe им въжделения, колкото за присвоеното аристократично звание. В. "Дунавска зора" приема по-благосклонно опита на дейците около Хр. Георгиев да ангажират вниманието на високия дипломатически форум със съдбата на живеещите на юг от р. Дунав техни сънародници. Така или иначе, прошението от януари 1869 г. не придвижва българския национален въпрос към зоната на неговото разрешаване, но затова пък провокира поредното нажежаване на страстите сред и без това разделената българска емигрантска общност.

---

[*] По отношение личността на *Васил Левски* си позволявам да употребявам популярната в следосвобожденското и съвременното българско общество метонимия *Апостол*. Тази метонимия, както е известно, изхожда от съответстващата на мисионерската му дейност квалификация *Апостол на свободата*.

Схема №27

Практическо и идейно разграничение
между българските емигрантски групировки
"млади" и стари" през 1869 г.

"Млади"	***"Стари"***
⇩	⇩
В-к "Народност"; в-к "Тъпан"; в-к "Дунавска зора"; в-к "Свобода"	Вестник "Отечество"
Пропаганда на радикални идеи за политическо освобождение чрез въоръжена борба	Пропаганда на умерени идеи за решаване на националния въпрос чрез компромиси и дипломатически инициативи
Финансиране и подкрепа на двете обиколки на Васил Левски в България	Финансиране на просветни инициативи и културни начинания
Поддържане на контакти с европейските движения на "младите"	Отправяне на прошение пред Парижката конференция по Критския въпрос
Създаване на Българското книжовно дружество в Браила и поддържане на читалище "Братска любов" в Букурещ	Подкрепа на лоялни към руската балканска политика образователни и културни проекти
Прозападна външнополитическа ориентация, с изключение на кръга около в. "Дунавска зора"	Проруска външнополитическа ориентация

През пролетта на 1869 г. се очертава видим процес на идейна и организационна консолидация на "младите". При все че техният кръг така и не придобива вид на пълноценна политическа организация, те предприемат няколко важни инициативи. Първата инициатива е свързана с поредното прехвърляне на Васил Левски в Османската империя. Снабден с прокламация от името на Привременното правителство в Балкана и с пълномощно, заверено от Ив. Касабов, на 1 май (по всяка вероятност пак през Цариград) Левски се насочва към селищата, в които е установил контакти със съмишленици на революционното дело или където очаква да намери такива. В продължение на четири месеца (до края на август) той пропагандира сред политически ангажирания елит на възрожденското общество идеята за масово всенародно въстание. Междувременно търси хора, на които може да разчита в рискованите си конспиративни пътувания. Плевен, Карлово, Пловдив, Пазарджик, Перущица, Стара Загора, Чирпан, Сливен, Ловеч, Търново, Габрово, Севлиево, Трявна — това са основните селища, в които е документно установено преминаването на В. Левски при втората му обиколка. Някои автори (Д. Страшимиров, Ив. Унджиев, Ал. Бурмов, Цв. Павловска, Н. Генчев) приемат, че в хода на тази обиколка са създадени първите частни революционни комитети в част от изброените селища. Това мнение се уповава *само* на несигурни и пълни с противоречия мемоарни сведения. То не намира потвърждение нито в тогавашната кореспонденция на Апостола, нито в други съвременни документални свидетелства. Регионалните изследвания, посветени на учредяването на местните революционни комитети, също са твърде уклончиви по отношение на проблема има или няма през 1869 в съответните селища частни революционни комитети. Освен това, както основателно отбелязва Д. Косев, каква е логиката Левски да създаде комитети и да ги остави да действат сами в съвсем начална фаза на евентуалното си съществуване в продължение на почти една година. Както е известно, Левски напуска България през август 1869 и пребивава във Влашко до май 1870 г. Веднага след връщането си в Букурещ той представя пред кръга на "младите" резултатите от неколкомесечната си мисия. Пред съмишлениците си деецът споделя мотивираното впечатление, че мнозинството от сънародниците му не са готови за въстание. Всичко това дава основание да се приеме, че в хода на втората обиколка основната дейност на Левски се е свеждала до *създаване и стабилизиране на контакти с привърженици на идеята за радикално действие*, до изнамиране и лично проагитиране за включване в революционното дело на съмишленици на комитетската идея, популяризирана дотогава само чрез пропагандните инициативи на БТЦК, чрез емигрантската преса и чрез четническите акции от 1867/68 г.

Тази реконструкция на събитията по никакъв начин не омаловажава направеното от Левски при втората му обиколка. Напротив, една такава интерпретация показва зрялото и отговорно отношение на Апостола към предприетото начинание. Показва и това, че водещата му политическа концепция включва не *само* формалното заклеване на революционните дейци в името на прокламираната идея за масово всенародно въстание. Същинската цел на Левски по това време е създаването на стабилна и реално действаща конспиративна структура в институционалния смисъл на термина. Такава структура той създава, но през 1871 г. — и то след продължителна и напрегната подготвителна дейност. Сравнително точно споменатото намерение на влиятелния революционер е разгадано от съдейника му Светослав Миларов. В писмо от декември 1869 г. Миларов отбелязва, че след като обменил мисли по революционното дело с Левски е разбрал, че прозорливият лидер има "една мечта" — да събере "всичките пръснати революционерни сили и да ги подчини на една програма, която ще бъде двигателят на общата ни работа за свободата".

През май-юни 1869 г. групата "Млада България" предприема и една международна акция. Финансирани от читалище "Братска любов" двама представители на "младите" — Теофан Райнов и Райчо Попгръблев, отпътуват за Западна Европа, където се срещат последователно с трима радикални лидери от европейска величина — Александър Херцен, Михаил Бакунин, Джузепе Мацини. В Лондон при разговора с Мацини преводач е българският студент в Париж Марко Балабанов. В спомените си той отбелязва, че влиятелният италиански революционер препоръчва на радикалните дейци да пренесат центъра на пропагандната и организационната си дейност в българските земи, да се готвят за въстание, но и да не спират с четническите акции, които всяват смут и тревога сред османските управници. От друга страна, Мацини изтъква ролята на националната пропаганда чрез вестници и други печатни материали, посочва и необходимостта от събиране на оръжие и парични средства, както и ползата от учредяване и поддържане на "разни дружества" за разпространяване на "революционния дух". Той споменава необходимостта от плътно единодействие на балканските християнски народи срещу общия потисник. За отзвука на срещата в българските емигрантски среди може да се съди от запазен препис на писмото, изпратено от "младите" до Дж. Мацини на 16 юли 1869 г. след завръщането на делегацията в Букурещ. В писмото е декларирана готовността на радикалните дейци да следват съветите на своя италиански кумир, като обаче се съобразяват с местните реалности — нерешения все още църковен въпрос, слабото влияние на републиканската идея на Балканите, противоречията със "старите" относно методите на действие и външнополитическите ангажименти на освободителното движение.

Международните контакти на "младите" всяват тревога в руските дипломатически служби. През лятото на 1869 г. императорският консул в Букурещ барон Х. Офенберг неколкократно докладва на граф Игнатиев в Цариград, че е разтревожен от проведеното между българите и Мацини "съвещание по въпросите на световната революция за освобождението на народите". Същевременно дипломатът споделя впечатлението си за отслабващо влияние на "старите" в средите на емиграцията с оглед и на препоръчваните от тях умерени прийоми на политическа дейност.

През лятото на 1869 г. лидерите на Добродетелната дружина реализират отколешния си проект за *създаване на политически вестник*. Изданието е именувано "Отечество" и излиза ежеседмично в продължение на две години (юли 1869 — юли 1871). За редактор на "Отечество" е определен търновецът емигрант Пантелей Кисимов. Решението на "старите" за ангажиране на Кисимов идва, след като те не успяват да постигнат споразумение с пристигналия през май 1869 г. в Букурещ Любен Каравелов, поканен специално да списва изданието. Каравелов обаче отказва, тъй като не е съгласен да проповядва политическо благоразумие сред своите сънародници под диктата на "старите". Нещо повече, популярният с радикалните си възгледи публицист бързо съумява да се впише в кръга на "младите" и да се наеме с мисията за продължаване пропагандата на техните идеи чрез самостоятелен вестник след спирането на "Народност" през юли 1869 г.

По отношение изданието на "старите" е необходимо да се отбележи, че то е доминирано от духа на умереност, присъщ на кръга, който представлява. Популяризирайки автономистките възгледи на Добродетелната дружина, в. "Отечество" настоява, че е възможно да се постигне постепенно етнополитическо обособяване на българите в рамките на Османската империя. По темите, свързани с църковния въпрос и с училищното дело, изданието поддържа една продуктивна и национално отговорна линия. На нея в крайна сметка се уповава и престижът на "Отечество" в кръга на умерените емигрантски дейци. Като напада остро средите, ангажирани с проекта за освобождение на България чрез въстание или чрез други въоръжени прояви, вестникът на "старите" се превръща в допълнителен фактор за нажежаването на и без това претоварените с напрежение отношения между емигрантските групировки.

Независимо от инвестираните сериозни усилия и немалко средства в пропаганда на своите политически възгледи, "старите" така и не успяват да се наложат като доминираща групировка в средите на българската емиграция през 1869 г. Показателен в това отношение е фактът, че учреденото през септември с.г. в Браила *Българско книжовно дружество* е конструирано по правилата, препоръчани от "Млада България", а избраното ръководство на новата общонационална книжовна организация е пряко свързано с "младите". Споменатото положение намира относително точно отражение в доклада от 2 август 1869 г. на френския консул в Русе Шарл Шефер до парижките му началници. "Партията на българските нотабили [на "старите"] — пише Шефер, — която вече шест месеца е изгубила предимството си, поради създаването и бързото развитие на противниковата партия "Млада България", полага големи усилия, за да я отслаби или присъедини. <...> Г-н Офенберг [руският консул в Букурещ], въздържайки се от намеса в тези борби, гледа да постигне някакво съгласие между двете партии. Неговите постъпки до момента не са довели до резултата, който желае. "Младите" българи са твърде малко склонни към сдобряване. Те отхвърлят панславистките идеи, доближават се до славянските демократи и искат от своя страна да основат нов вестник, който ще излиза в Букурещ под заглавие "Свобода" с главен редактор г-н Каравелов."

Проектираният още през лятото на 1869 г. вестник "Свобода" става книжовен факт на 7 ноември с.г., когато е отпечатан неговият първи брой. Публицистичната вещина на редактора Любен Каравелов и темпераментно защитаваните радикални позиции от страна на изданието превръщат "Свобода" и приемникът му "Независимост" (1869-1874) в открояващо се книжовно и обществено явление. Последното обстоятелство дава основание на част от историците да свържат появата на следващата устойчива политическа организация — Българският революционен централен комитет (БРЦК), с кръга от личности и поредицата от обстоятелства, провокирали появата и съдействали за утвърждаването на изданието. Сред споменатите историци се открояват имената на Д. Страшимиров, Ал. Бурмов, Н. Кондарев, Ив. Унджиев, Кр. Шарова. По тяхно мнение организацията е учредена през есента на 1869 г. от група бивши дейци на Тайния комитет и от гравитиращи към тях съмишленици на революционната идея. Ръководството ѝ е поето от Л. Каравелов, а набиращият популярност в. "Свобода" е определен за печатен орган на комитета.

Представената теза не съответства на историческите реалности по мнението на Д. Косев и на още няколко специалисти (М. Димитров, Д. Шелудко, Тодор Абаджиев, Ив. Лалев). Те настояват, че българската емиграция учредява поредната си трайна структура с характер на типична политическа организация едва през пролетта на 1872 г. — след създаването на съответна конспиративна организация в България от В. Левски и от неговите сподвижници. Липсата на каквито и да е протоколи, на устав и на други документи, свидетелстващи за системна и реална организационна работа, са изтъквани като важни факти по посока на идеята, че БРЦК е учреден през 1872 г. Освен това, кореспонденцията на В. Левски и книжовното наследство на Л. Каравелов не съдържат нито една безспорна податка за учредяване през 1869 г. и за трайно присъствие в политическия живот на въпросната емигрантска организация до края на април 1872 г.

Както основателно отбелязва Д. Косев, никой от дейците, приемани за членове на БРЦК в периода ноември 1869 – април 1872 г., не отделя в мемоарите си място, за да разкаже за своята евентуална принадлежност към ръководството на подобна важна структура. Напротив. Димитър Ценович, когото Ал. Бурмов и съмишлениците му изрично сочат като учредител и деец на БРЦК в периода 1869-1872, давайки подробности за комитетската дейност до 1868 г. и за някои начинания на "Млада България" през 1869 г. заключава: "До 1872 комитетът беше спрял за [известно] време своите действия."

Близки по информационната си натовареност са и бележките на сочения за учредител на БРЦК емигрантски лидер Иван Касабов. Разказвайки за срещата си с Каравелов след установяването на последния в Букурещ, Касабов заявява, че след като изразил съжалението си от спирането на в. "Народност", попитал утвърдения вече публицист какво смята да прави в румънската столица. "Той ми каза — отбелязва мемоаристът, — че ще издава свой вестник по негови собствени взглядове под заглавие "Свобода". Тогава, моля те, казах, следвай поне комитетските работи. Разбира се, че това имам намерение да правя, отговори той <...> Каравелов започна наистина да следва комитетските работи, като нарече своя комитет революционен. <...> Той следваше наистина революционните движения, но сам той беше комитет, както бях станал аз [Касабов] в последно време." Цитираните изречения показват ясно, че основното намерение на новия букурещки вестникар се свеждат до популяризиране на революционната идея. Както е известно, с тази мисия Каравелов се справя блестящо. И тъй като до Общото събрание от 29 април – 4 май 1872 г. той представлява своеобразен стожер на революционните дейци в Букурещ, е логично да се приеме твърдението на М. Димитров, че без да имат своя специално учредена и поддържана организация, по това време радикалните емигрантски дейци формират един относително устойчив кръг около харизматичната фигура на Каравелов. Назовавайки споменатия кръг "дружество за пропаганда на дадена политическа програма", М. Димитров с основание настоява тази дейност да не се подценява, но и да не се вкарва в несъществуващите рамки на някаква по-трайна организационна йерархия.

Тук трябва да се добавят още няколко уточнения. Регистрираните (в повечето случаи мъгляви и неясни) съобщения в дипломатическата преписка за някакви комитетски дела на българската емиграция в периода 1869-1871 г. са по-скоро резултат от завещаната от времето на Тайния комитет и на Касабов способност на революционните дейци да манипулират общественото мнение чрез мощни идеологеми. Рожба на подобен тип продуктивна манипулативност е подетият и от Левски мит за Привременно правителство в Балкана. Пак от порядъка на този тип пропагандна дейност са и двата документа, написани от Л. Каравелов през 1870 г. и публикувани от името на БРЦК — отпечатаният в руското списание "Народно дело" (излизащо в Женева) програмен текст със заглавие "Програма на Българския революционен комитет" и брошурата "Български глас. От БРЦК". Съставена в отговор на конкретно искане от страна на европейските радикални среди, "женевската" Програма на Българския революционен комитет представлява пропаганден документ, обърнат към небългарска публика. В този случай е логично той да бъде лансиран от името на някаква структура (дори и имагинерна), а не от името на личност, издание или политическа групировка.

Върху заглавната страница на "Български глас" е посочена фалшива локализация на изданието — Женева. Брошурата обаче е отпечатана в Букурещ и без съмнение е насочена към българската аудитория. С типичния за Каравелов полемичен стил тя представя възгледите на своя автор по най-открояващите се национални проблеми. Изтъкнатото обстоятелство не дава основание този популярен политически текст да се квалифицира като програмен документ, лансиран от реално съществуваща организация. Най-малкото, защото няма запазени свидетелства, текстът ѝ да е обсъден и утвърден по надлежния ред — дори и в средите на разпокъсания от спорове и персонални вражди кръг от съмишленици, гравитиращи около властната фигура на бъдещия председател на БРЦК — Любен Каравелов. И още нещо. От протокола на Общото събрание на БРЦК от 1872 г. личи ясно, че дотогава не е съществувала комитетска програма, тъй като на комисията по основните документи е възложено да "напише програма".

Днес не съществува съмнение, че по време на последното си продължително пребиваване във Влашко (август 1869 — май 1870) към споменатия кръг гравитира и В. Левски. Не случайно в писмо от 20 юни 1871 г. до Райчо Попхристов в Плоещ той споделя, че през тази почти пълна година е участвал в усиления емигрантски дебат по народните работи. В хода на въпросния дебат обаче не се постига единомислие по тактическите въпроси на борбата — припомня Левски. Нещо повече — споровете проявяват тенденция да се превърнат в празнословия, а различията във възгледите — в непримирими вражди. "Аз тия комедии — заключава прагматичният политик — в година време до нейде стоях да гледам и казах ви няколко пъти, [че] нямаме хора в[ъв] Влашко." Дълбоко убеден, че центърът на дейността трябва да се пренесе в България и че трябва да се работи сред тамошните сънародници, Левски решава да се заеме с практическа реализация на проекта за създаване на общонационална конспиративна организация, която да подготви народа за въстание. "И станах, та си дойдох в Българско" — завършва краткия си ретроспективен ескиз Апостола без да споменава нито в цитираното писмо, нито някъде другаде в кореспонденцията си от това време, че въпросните дебати са протичали в пределите на някаква организационна структура.

БРЦК в Българско

Левски и съмишлениците му през втората половина на 1870 и началото на 1871

Дейността на Левски през втората половина на 1870 г. е документирана твърде слабо. От оскъдни епистоларни и мемоарни източници получаваме информация, че той предприема поредица от пътувания из българските селища. Съществуват частични податки за пребиваването му в Ловеч, Търново, Горна Оряховица, Лясковец, Трявна, Елена, Габрово, Етрополе и др. По думите на Ив. Унджиев, в ранната есен на с.г. амбициозният революционен деец организира "съвещания с местни съратници" и в Южна България — Карлово, Панагюрище, Копривщица, с. Стрелча и др. Изказаните от някои учени предположения, че по това време са организирани част от местните революционни комитети не се опират на безспорни документални източници. Още повече, че сам Левски в писмо до Ангел Кънчев от 29 септември 1871 г. бележи, че към тогавашния момент са изминали само "осем месеца време", откогато "сме се заловили да работим по чисто български в Българско". Следователно, дейността до началото на 1871 г. има по-скоро предорганизационен характер. Нейният най-съществен резултат се свежда до това, че към момента на учредяването на БРЦК в Българско Левски е създал в различните селища стабилни групи от съмишленици, назовавани от него с имена, извлечени от съответното поселищно наименование — софиянци, търновци, карловци, пазарджичани и др. Тук е съществено да се отбележи, че след създаването на БРЦК и на съответните частни комитети Левски работи вече с името (или с псевдонима) на съответния комитет — напр. "братя членове на Ч[астния] Б[ългарски] Р[еволюцион] комитет в Карлово".

През втората половина на 1870 г. се активизира и *българската емиграция*. Вещо списваният от Л. Каравелов в. "Свобода" все по-настойчиво пропагандира открито революционни идеи. Споменатите по-горе програмни текстове, разпространени от името на БРЦК ("Програма на БРК" и брошурата "Български глас") чертаят по недвусмислен начин перспективата за радикално решаване на българския национален въпрос.

Окуражени от раздвижването на Русия след очевидния крах на Франция във Френско-пруската война, сигнал за политически амбиции дават и дейците от Добродетелната дружина. Получили информация за натиска на Петербург за отмяна на някои ограничителни клаузи на Парижкия мирен договор, към края на 1870 г. "старите" обмислят възможността за подаване на прошение пред международната конференция в Лондон, която възвръща правото на Русия да поддържа свой военен флот по черноморското си крайбрежие. Идеята обаче остава нереализирана, тъй като граф Игнатиев строго предупреждава верните нему дейци около Христо Георгиев, че голямата православна империя няма никакви намерения да "възбужда Източния въпрос".

Подчертано по-самостойните в политическото си поведение "млади" на 20 октомври 1870 г., отново под ръководството на Л. Каравелов, подават писмено оплакване до императорския посланик в Цариград граф Игнатиев. С доста рязък тон те се оплакват от препятствията, които срещат в дейността си от недоброжелателните дипломатически прояви на букурешкия руски консул барон Х. Офенберг. Така или иначе, останалата и през 1870 г. сепарирана на две противостоящи си групировки емиграция не успява да се консолидира около някакъв по-продуктивен политически проект.

Междувременно, в пределите на българската етническа територия лидерът на зараждащите се конспиративни структури Васил Левски вече е наясно как трябва да се действа в полза на евентуална освободителна перспектива. Още през октомври 1870 г. той поръчва на сътрудника си Данаил Попов, пребиваващ в румънския дунавски град Турну Мъгуреле, да се погрижи за изработване печат за нуждите на бъдещата организация. Успоредно с това, в дописка до в. "Свобода" от 28 януари 1871 г. Апостола декларира по един нетърпящ възражение начин целите на "младите български юнаци" в Българско: "<...> ние желаеме да въстанеме и да искаме насила своите права, които са зверски потъпкани". В случая е необходимо да се отбележи, че цитираните въстанически намерения са представени от името на кръга "Млада България", а не от името на организацията, която Левски тепърва започва да гради.

През пролетта на 1871 г. са осъществени решаващи крачки към конструирането на онази широкомащабна структура, която следосвобожденските историописци ще наименуват *Вътрешна революционна организация (ВРО)*[*]. Първият съществен етап в тази насока е свързан с укрепване връзките на В. Левски с местните дейци — Христо Иванов-Големия, Иван Арбаджията, Петър Бонев, Никола Ръжанков, Тодор Пеев, Иван Драсов, Васил Йонков-Гложенеца, Георги Данчов-Зографина, Матей Преображенски-Миткалото и др. Успоредно с това продължава и пропагандната работа. В позив, издаден на 6 февруари 1871 г. от името на имагинерното Привременно българско правителство, пише, че привържениците на въоръжената борба са започнали подготовка за въстание срещу "несносното иго агарянско". Съобщено е, че вече се рекрутират кадрите на бъдещата революция и е начевало набиране на средства за нуждите на бунта. В директен призив към всички българи е препоръчано всеки да даде пари, които ще бъдат разумно вложени "пред народния ни жертвеник". Препоръчано е и строго съблюдаване на конспиративната тайна.

Съзнавайки все още слабата подготвеност на народа за въстание, през пролетта на 1871 г. В. Левски предупреждава емигрантските дейци да не водят преговори със Сърбия или с Русия за евентуални съюзнически действия или за подкрепа. "Ний не отказваме и помощта на дявола — заявява той, — но имаме си предначертание." Това "предначертание" включва набирането на необходимите средства, създаването на здрава организация от добре въоръжени и дисциплинирани бойци и дори приобщаване към революционното съзаклятие на довчерашни негови врагове. По линия на последната задача Левски съставя няколко варианта на писма към богати българи, чрез които от името на Привременното правителство призовава (включително и със заплахи) за включване в акцията по събиране на средства за нуждите на бунта. Успоредно с това, набралият самочувствие и придобил реална

---

[*] Това неприсъщо на възрожденските политически комуникации име носи в себе си послание за паралела между революционната организация на Левски и Вътрешната македоно-одринска революционна организация. То придобива популярност в следосвобожденския период и независимо от широкото му разпространение в съвременната историческа книжнина, тук избягвам употребата му — в името на терминологичната коректност към дейността и епохата на Васил Левски.

власт в средите на съмишлениците на революционната идея лидер пише през април 1871 г. от Търново до осъществяващия връзката му с емиграцията търговец Д. Попов следното: "От днес [нататък] ще ни е работа да търсим парите. Прибързайте да съобщите писмото ми на Каравелова, като му забележите да напечата колкото [от] ония книги, толкова и записки, че без тях не може. Па и вие бързайте с печатът, че колкото разноски станат за печатанието на книжата, опишете ни [ги], да ви ги внесем."[*] По всичко личи, че Левски очаква подкрепа от страна на съмишленика си в революционното дело Каравелов, но връзката между тях в никакъв случай не е йерархическа, както приемат онези учени, които са убедени, че по това време в Букурещ съществува БРЦК, ръководен от Каравелов и ръководещ конспиративните дела на Левски и съзаклятниците му. Напротив, ако искаме да бъдем коректни към историческите реалности, трябва да приемем, че към средата на 1871 г. Левски е най-активният овластен фактор в зоната на революционните начинания. Не случайно той е обвинен от някои емигрантски дейци, че без консултации с тях на практика е оглавил революционното дело на българите, живеещи в пределите на Османската империя. В отговор на споменатото обвинение на 20 юни 1871 г. Апостола пише: "Бележите ми в писмото си йоще [следното]: как смея да правя програма и печат, с който да се разполагам в Българско без да се споразумея с [в]сичките членове в делото? Я кажете ми с две думи, че и ний сме готови да ви кажем отпосле из едно гърло с по-многото гласове из Българско: с кои членове в делото [да се споразумея]? В[ъв] Влашко ли, които се днес показвате, и колко сте души? И сега чакаме да се забележите; или по вишегласието трябва да се гледа в самото място, за което и вий се туряте днес в жертва? Вчера не! Било е вчера, но само с думи."

Независимо от съществуващите разногласия с "външните дейци", през март-април 1871 г. представителите на "по-многото гласове из Българско" изпращат във Влашко Марин Поплуканов и Иван Драсов. Целта на тази мисия е да се потърси подкрепа от страна на емиграцията за реализирането за мащабния политически проект, чието подмолно реализиране вече е започнало в пределите на султановата империя. Двамата емисари са натоварени и със задача да ускорят получаването на книжата, които Каравелов е поел ангажимент да отпечата срещу заплащане. Сред важните им задачи е и доставянето на печата, чрез който да се легитимира новата конспиративна власт в Българско. По отношение на печата, Левски продължава да настоява пред Д. Попов, че забавянето му препятства реалните действия по конструирането на организацията. "Днес — пише на 11 май с.г. той — тръгвам да пообиколя някой град и други. После 10-20 дена ще се завърна и вие дано побързате с печатът да го изпратите, та дано го намеря готов, защото без него работите ми остават назад; също и пари няма без него. Най-много за него съм чакал и седя на едно място, че накъдето и да ида, думите ми са тъмни, като не дотам вероятни без него." Цитираните изречения показват, че лидерът на радикалните дейци в Българско вече е подготвил условията за създаване на конспиративното средище на оглавената от него организация; средище, наименувано от самия Левски *Български революционен централен комитет (БРЦК) в Българско.*

---

[*] Споменатите "книги" са подканващо-заплашителните писма до богатите българи. "Записките" са бланкови разписки на БРЦК, които са давани на българите, внесли пари за народното дело.

Учредяване на БРЦК и създаване на частни комитети

Името на БРЦК като обозначение на средищното звено на конспиративната организация се появява в кореспонденцията на В. Левски още през пролетта на 1871 г. Това обаче не означава, че комитетът е учреден още тогава. Първите употреби на емблематичното име са свързани с пропагандни акции и е логично в този случай Левски да споменава за БРЦК по същата логика, по която до това време действа от името на Привременното правителство. При все че сред историците съществуват разногласия за момента на конструирането на този нов ръководен орган на революционното дело, повечето специалисти по проблема приемат, че БРЦК в Българско е учреден през лятото на 1871 г. Съществува голяма вероятност това да е станало на 1 август с.г. Наскоро Ив. Лалев популяризира снимка, запечатала тържественото отбелязване на 25-годишнината от създаването на комитета. На нея личат не само образите и имената на живите към 1896 г. членове на БРЦК в Българско, но и печатът на организацията, поставен върху колективната фотография след четвъртвековния юбилей за удостоверяване на регистрираното събитие. Въпросният печат, останал по стечение на обстоятелствата след арестуването на В. Левски в ловешките дейци, също играе ключова роля при учредяването на централното звено на комитетската организация. След доставянето му на 30 юни 1871 г. с него започват да се подпечатват всички официални документи на организацията. Воден от ясно изразения си държавнически усет, В. Левски снабдява изходящата комитетска документация с поредна номерация. Макар и фрагментарно съхранена, тази номерация показва, че новият тип деловодство на ЦК започва реално след август 1871 г.

Без да имаме преки податки за това, можем да предположим, че учредителното събрание на БРЦК, проведено вероятно на 1 август 1871 г., е взело поне три важни решения: 1) Определило е състава на комитета — Васил Левски, Марин Поплуканов, Иван Драсов, Димитър Пъшков, Христо Иванов-Големия и още няколко местни дейци. Към ЦК са приобщени и пристигналите от емиграция Димитър Общи и Ангел Кънчев — съзаклятници, натоварени със задачата да подпомогнат Левски при учредяването на частните комитети и при укрепването на организацията като цяло. 2) За седалище на БРЦК е избран гр. Ловеч. 3) Обсъдена е съставената от Левски "Нареда на работниците за освобождението на българския народ". Налице са всички основания да се приеме, че въпросният организационен документ не е утвърден на учредителното събрание на БРЦК, а е приет като *основа за бъдещ устав.* В духа на добрите демократични традиции Левски подлага основополагащия документ на оглавената от него организация на широко обсъждане — включително и в емигрантските среди. Последното обстоятелство личи недвусмислено от писмото до Д. Попов, изпратено на 29 септември 1871 г. След като съобщава, че е разработен проект на "закон", по който да се ръководи революционното дело, Апостола съобщава, че изпраща екземпляри за П. Хитов, Ф. Тотю, Д. Ценович и Л. Каравелов. Молбата е проектът да се обмисли добре и да се направят съответни добавки. След като приеме бележките на всички посветени, Централният комитет ще утвърди основния документ — "по вишегласието на всичките членове, а най-повече ще гледа вишегласието в Българско, и [след това] ще го проводи да се напечата."

Разработената от Левски "Нареда" представлява етапен документ в развитието на българските радикални движения през епохата на Възраждането. По форма тя е устав с елементи на политическа програма. В кратката програмна част е декларирано, че БРЦК си поставя за цел "с една *обща революция* да направи *коренно* преобразование на сегашната държавна *деспотско-тиранска* система и [тя] да се замени с *демократска република* (народно управление)". Позовавайки се на изконните ценности на модерното либерално общество (свобода, съгласие, братство и равенство), Левски декларира, че след унищожаването на османската административна система по българските земи ще се учреди нова власт, която ще гарантира правата на всички народности и вероизповедания. Същественото в случая е, че за разлика от други аналогични документи, свързани с радикалните политически групировки, написаната от Левски "Нареда" чертае не само тенденцията за унищожаване на чуждата власт по земите, които "нашите прадеди <...> с[ъс] своята свята кръв [са] откупили", но маркира и перспективите за бъдещото политическо устройство на възродената българска държава.

С присъщата на административния си стил лаконичност Апостола изброява основните фактори, необходими за успешното провеждане на планираната революция: "1) *уреждание* [организация]; 2) *пари*; 3) *хора;* 4) *оръжие* и други бойни потреби." Основополагаща функция за осигуряване споменатите "елементи" на успешната революция е възложена на "Централният български революционерен комитет"[*]. Със стриктност, присъща на най-прецизните административни актове, документът описва структурата и правомощията на ЦК. Особено внимание е отделено на системното водене на документацията и на отчетността на финансовите средства. Отбелязани са процедурата, при която ЦК заседава и начинът, по който взима решения. Записано е, че всички решения "ще носят комитетския печат; без него не са припознати"[**]. Посочени са другите структурни звена на оглавяваната от БРЦК организация — частни революционни комитети (ЧРК), тайна полиция и тайна поща. Описани са правилата за набиране на пари, начините за снабдяване с оръжие, както и принципите за вербуване на нови съзаклятници. Разгърнатото представяне на "длъжностите" на ЧРК, тайната полиция и тайната поща показва, че революционният проект на Левски предвижда разрастването на структурите на оглавената от него организация във "всякой град и околните села", т.е. по цялата етническа територия на българите. Изведеният в абсолют принцип на строга конспиративност и предвиденото смъртно наказание за много от случаите на нарушаване на установения вътрешен ред са логични с оглед на факта, че организацията си поставя за цел да разруши съществуващата държавна система. За подобно начинание османският наказателен закон предвижда смъртно наказание, така че е нормално Левски да охранява устоите на своята нелегална структура с крайни мерки.

---

[*] Тази предпочетена от Левски подредба на името на Централния орган на революцията *(ЦБРК)* в по-нататъшната дейност на организацията върви успоредно с по-популярната днес форма *БРЦК.* Констатираната дублетност е резултат от разминаванията в абревиатурите върху официалните символи на ЦК — на бланковите листи е означена абревиатурата *ЦБРК*, а на печата е записано буквално следното — "Привременно правителство в България — I отд[еление] на *БРЦК*". При все че създава известни неудобства, представената двойнственост не е свързана с някакви съществени колебания от страна на Левски относно същността и функциите на органа, представян в документацията с разместени прилагателни, прилежащи към името *комитет.*

[**] Цитираната постановка означава, че не може да се допусне създаването на БРЦК в Българско преди 30 юни 1871 г. — денят, в който Левски е получил печата на организацията.

По подобие на други документи от този порядък "Нареда"-та прокламира, че единствено БРЦК има право "да представлява българския народ пред другите народности", като "никой няма право да издава революционни прокламации и да буни народа без знанието на Ц[ентралния] комитет." Тук отново се натъкваме на факта, че *към лятото на 1871 г. БРЦК в Българско и подчинените нему средища на революционна дейност в страната са единствената реално действаща революционна структура в политическите предели на възрожденското общество.* Ако не беше така, то получилите копия от "Нареда"-та Д. Ценович и Л. Каравелов щяха поне да възроптаят срещу постановката за всевластието на БРЦК в Българско.

Веднага след учредяването на БРЦК част от неговия ръководен състав се заема с институционализиране на съществуващите вече конспиративни ядра на българите в селищата им от двете страни на Балкана. В рамките на няколко обиколки В. Левски, придружаван от Д. Общи, Ан. Кънчев и някои местни дейци, учредява десетки частни революционни комитети. Съществуват безспорни данни за обиколката от края на октомври до 11 ноември 1871 г., когато са стабилизирани революционните центрове в Карлово, Клисура, Копривщица, Пазарджик, Стара Загора, Чирпан, Трявна, Севлиево, Търново и др. В края на ноември с.г. Апостола посещава редица селища в Северна България, като отделя специално време за престой в София, Плевен и Плевенския край, Троянския манастир. През февруари и март 1872 г. отново са посетени комитетите в Южна България. Така, за няколко месеца, след като старателно са подготвили умовете и сърцата на конспиративните дейци по места за отговорната организационна дейност, В. Левски и сподвижниците му *учредяват десетки частни революционни комитети.* В създадената мрежа от комитети оживява амбицията на Апостола да създаде и оглави реално функционираща политическа структура, чрез която да подсигури човешкия фактор и политическия ресурс на бъдещото всенародно въстание.

Мнозина съвременни учени (Д. Косев, Кр. Шарова, Ог. Маждракова, Ив. Унджиев) поддържат становището, че частните революционни комитети в повечето селища са създадени от лятото на 1870 до лятото на 1871 г., т.е. преди учредяването на БРЦК в Българско. Това становище не намира неоспорима опора в изворите. В документацията на БРЦК и в личните писма на Левски първите споменавания на реално съществуващи частни революционни комитети се срещат едва през втората половина на 1871 г. В хода на следственото дело и при разпитите от специализирания съдебен състав на сподвижниците на революционната организация практически всички дейци посочват, че са станали членове на съответния ЧРК пак по това време. По особено красноречив начин е представен процесът на създаване на ВРО в писмо от БРЦК до комитета в Плевен от 23 януари 1872 г. Ето го и съответният откъс: "Преди да се съставят ч[астни] р[еволюционни] комитети в Българско, нашият работник *В. Л[евс]кий* в обикалянието си от 4-5 години по Българско даде точна сметка [за следното]: где и какви хора има и какво е [в]земал и давал с тях. Подир съставянието на Ц[ентралния] ком[итет]отреди се пак същият (В. Л[евс]кий) [снабден] със законът по същите места да състави ч[астни] р[еволюционни] б[ългарски] комитети, за което пак даде точна сметка." Цитираният пасаж от писмо, подпечатано с печата на БРЦК и съдържащо саморъчни добавки от В. Левски, едва ли съдържа неточна информация. Още повече, че най-точните и безспорни данни от регионални източници и мемоарни свидетелства за дейността на частните революционни комитети са именно от този период — края на 1871 и цялата 1872 г.

Кои са основните направления в работата на създадената комитетска мрежа? Освен приоритета за обсъждане на устава с цел доработването и утвърждаването му от представителен форум, на преден план в края на 1871 и началото на 1871 г. стои задачата за вербуване на нови съзаклятници и за укрепване на междукомитетските връзки. Продължава събирането на парични средства. Обмислят се варианти за закупуване на големи партиди оръжие, с което да се въоръжат бъдещите бойци на революцията. Левски продължава да търси начини да се снабди с военно-оперативна документация. Същевременно БРЦК събира информация за състоянието на комитетите и за реалната им дейност. Ето каква разпоредба получава Плевенския ЧРК в цитираното по-горе писмо: "Работата ви засега, [възложена] от Ц[ентралния] ком[итет] е да ни дадете сметка с бележките ви от хората ни, които сме ви изпращали с мисия да ви покажат пътят за избавлението на поробеното ни отечество. <...> За всичко точно, кратко и ясно писмено ще съобщите на Ц[ентралния] ком[итет]. Ваша[та] сметка: относително със законът, както в градът ви, тъй също и по околните села, работите ли да се съставят подобни дружества и имен[н]о с кои села; [те] приносят ли сметка за работата си в ч[астния] ви ком[итет]. Колко членове сте в ч[астния] ви ком[итет] — под номера от 1-во, 2-ро и т.н. без имена; колко войводи сте изпитали? Какви са и где се намират [войводите]? Колко и какво оръжие има, тайни къщи или ханове за укриване на подозрени наши хора, колко пеши или с коне (защото се случва); и йоще [има ли] места за събиране на воен[н]ий материал."

Наред с изброените дейности се поставя акцент върху стабилизиране на връзките между БРЦК и ЧРК. Настоява се да се пропагандират целите на организацията в достъпна за по-непросветените люде форма. "Казваше[ни] се да се отделим от мюсюлманите и да станем като Влашко и Молдова" — с тези думи през януари 1873 г. съзаклятникът Станчо Попниколов от с. Лопян описва пред софийския съдебен състав начина, по който са разяснявани перспективите на рискованото дело пред редовите съзаклятници.

Успоредно с учредяването на местните революционни комитети се конструират и другите структурни компоненти на организацията — тайната полиция и тайната поща. Стабилизира се каналът, свързващ БРЦК в Българско с емиграцията. Направени са усилия за привличане на влиятелните войводи Панайот Хитов и Филип Тотю в съзаклятието. Тук условието обаче е безкомпромисно — и двамата трябва да признаят върховенството на БРЦК и да се съобразяват с уставно регламентираните правила.

Следвайки стриктно принципа на вишегласието, още в средата на 1871 г. Левски замисля подготовката на представително събрание на революционните дейци. Първоначалната идея е събранието да се проведе в някое българско селище. В писмо до Райчо Попхристов на 20 юни 1871 г. Апостола отбелязва, че вече съществува готовност да се излъчат представители от отделните центрове, в чиито правомощия да влиза утвърждаването на основните документи и възлагане правомощия на Централния комитет. Организирането на подобно събрание в условията на нелегалност обаче се оказва невъзможно. По тази причина към началото на 1872 г. БРЦК в Българско проявява готовност да се съгласи форумът да се проведе във Влашко. Натоварен със задача да осъществи необходимите разговори с политическия кръг около Л. Каравелов и Д. Ценович, през март 1872 г. към Букурещ се отправя младият помощник на Апостола Ангел Кънчев. За зла участ обаче при опит да бъде задържан от граничните власти младият революционер се самоубива. Тази скъпа жертва дава тласък на тенденцията за преодоляване на острите противоречия между БРЦК в Българско и емигрантските революционни лидери. Съвсем скоро е насрочено общо събрание на представителите на частните революционни комитети, действащи в България и във Влашко. В навечерието на събранието Левски инструктира частните революционни комитети да дадат конкретни пълномощия на своите представители, като ги снабдят и с информация какъв е евентуалният въстанически ресурс на съответния регион.

Макар и подготвил своя проект за революционен устав, лидерът на БРЦК в Българско продължава да разсъждава върху организационните и политически устои на своя революционен проект. Това личи от няколко кратки записа в личния бележник, направени по всяка вероятност в навечерието на Общото събрание на БРЦК в Букурещ:

> *Гласоподаванията писмено ли ще се дават?*
> *Аз как тряб[в]а да бъда в работите по-нататък?*
> *На никаква народност няма да съобщавате нищо народно, докато не [в]земете гласът ни.*
> *С печатът как [ще се действа], за да не би [стане нещо] лъстително.*
> *В случай, ако ЦК не извършва длъжностите си, то ч[астните] ко[митети] ще променят членовете на ЦК или...*

Зад тези привидно несистемни изречения стои един политически деец, комуто е присъщо не само зряло държавническо мислене, но и дълбока социална проницателност. В случая Левски се докосва до важния проблем за (не)контролируемостта на централните институции извън периодите на тяхното избиране от съответните оправомощени личности или структури. Предположението му за възможни злоупотреби с печата, т.е. със силата на изпълнителната власт, е колкото основателно, толкова и реалистично. Любопитно е поставянето на проблема за алтернативата на тайния и явния вот — една алтернатива, по отношение на която и до днес съществуват колебания в пределите на демократичните политически практики. Декларативно изречената забрана да се огласяват "народните неща" преди утвърждаването им от вътрешен колективен орган е съществен израз на идеята за националния суверенитет.

А по отношение на риторичното питане какво е неговото място в по-нататъшния върве ж на народните работи, Левски по всяка вероятност е повече от наясно. За човека, декларирал преди година пред приятеля си Филип Тотю, че не се страхува, ако "по вишегласие" го сменят с друг, едва ли съществуват основания за колебание и в тази ситуация. "Аз съм се обещал на отечеството си жертва за освобождението му — споделя той, — а не да бъда кой знай какъв." Зад тази лишена от каквато и да е маниерност декларация стои уникалното за Левски съчетание между способността за поемане на политическа отговорност и съзнанието за изпълнение на висохохуманна обществена мисия. Своето мисионерско самочувствие ръководителят на БРЦК в Българско не скрива дори и от съдебния състав, подложил го през януари 1873 г. на тежък и продължителен разпит. На въпроса в какво се е състояла работата му като "баш комита" Апостола отговаря с едно изречение: "Възложиха ми да обнадеждавам цяла България." Макар и обвит в библейска метафоричност, този отговор на Левски не е лъжовен. Особено за периода след Общото събрание на БРЦК от 1872 г., което фактически възлага цялата отговорност за развитието на комитетските дела в Българско именно нему.

БРЦК в Букурещ

Комитетската активност през 1872 година

Общото събрание за обединяване на комитетските дейци и съмишленици в България, Влашко и Бесарабия се провежда в Букурещ в периода 29 април - 4 май 1872 г. В петте му заседания участват 25-ма комитетски дейци. Част от делегатите са с пълномощия от няколко комитета и така се получава следното съотношение на гласовете — представителите на комитетите от вътрешността на страната разполагат с 33 гласа, а представителите на емиграцията — със 17. Това разпределение удовлетворява напълно изискването на Левски на събранието да преобладават "по-многото гласове из Българско". По отношение характера и състава на българските комитети в емиграция, тук трябва да се отбележи, че някои от тях се явяват естествени продължители на учредените от БТЦК структурни звена през 1866-1867 г. Други се създават или възстановяват в хода на подготовката за Общото събрание. Така, инициативата за представителен форум на комитетските дейци от България дава обективен тласък на консолидацията и на радикалната емиграция.

В запазения протокол на Общото събрание на БРЦК е регистрирано, че на първото заседание е съставена четиричленна комисия – Л. Каравелов, К. Цанков, В. Левски и Т. Пеев. Комисията е натоварена с две задачи — "да напише програмата и да прегледа устава на БРЦ ком[итет]". На 1, 2 и 3 май 1872 г. делегатите обсъждат предложената програма и правят бележки върху проекта за устав, разработен от Левски и озаглавен от него "Нареда". На последното — пето заседание, проведено на 4 май, представителите "взимат оставката на досегашния Централен комитет и пристъпват към избиранието на новия Центр[ален] revол[юционен] бълг[арски] комитет". Цитираната постановка означава, че БРЦК в Букурещ се явява приемник на БРЦК в Българско, като оставката на Левски и другите членове на БРЦК в Българско е свидетелство на волята им за единение на комитетските структури — вътрешни и емигрантски.

Изборът на нов състав на БРЦК протича по правилата на новия устав. Първоначално е избрано "главното лице" на новия комитет — Любен Каравелов, който по право посочва другите членове. По тази процедура за подпредседател е определен Кирияк Цанков, за секретар — Олимпий Панов, за касиер — Димитър Ценович, а за членове — Панайот Хитов и Васил Левски.

Върху текста на *Програмата на БРЦК* личи силният отпечатък на Каравеловото слово и на Каравеловите възгледи. При все това документът начева с блестящата формулировка на В. Левски, че целта на БРЦК е "да освободи България чрез революция — морална и с оръжие". По-нататък се изброяват допустимите средства на борбата, включващи "пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр." Прехвърляйки проблема за конкретния модел на "бъдещото българско управление" към следреволюционния период, Програмата на БРЦК лансира Каравеловата идея за "федерация из свободни земи", съставена от българи, сърби, румънци и черногорци. Като своеобразно изключение от други аналогични програми, дори е допусната възможността в евентуалната федерация да се включат и гърците — но само ако "се откажат от досегашните си панелинистически цели". Прокламирайки успоредно с това принципа на свободата — народна, лична, религиозна — документът настоява освободените български земи да се управляват "съобразно нравите, обичаите и характерът на българския народ", а земите, населени с други народи, да се управляват съобразно техните традиции. Зад тази обща формулировка отново прозира Каравеловият възглед, че след освобождението си българите трябва да се федерират в обща държава с някой друг балкански народ. Като цяло Програмата на БРЦК от 1872 г. представлява декларативен и малко еклектичен документ, но поради своята синтетичност, лаконичност и призивност, тя успешно изпълнява функциите си на обединяващ възгледите и волите на революционните дейци текст.

В *Устава на БРЦК* влизат почти всички постановки, промислени и лансирани от В. Левски в съставената от него "Нареда на работниците за освобождението на българския народ". Сред по-съществените промени е формулировката за местонахождението на Комитета — "навсякъде и никъде". Допускайки компромис с изискването си БРЦК да бъде в Българско, Левски съумява да наложи върху цялата организация изпробваните в продължителната му дейност принципи на строга конспирация, стриктна отчетност и персонална отговорност. С оглед допуснатата в цитираните по-горе бележки на Апостола възможност за надхвърляне прерогативите на изпълнителната власт, обновеният устав на организацията предвижда създаването на "комисия", излъчена от частните революционни комитети, която има за задача да "нагледва работите на Центр[алния] комитет". Прокараното в устава относително разграничение на правомощията на отделните централни органи би могло да се свърже с модерния конституционен принцип на разделение на властите — но само условно. Все пак БРЦК е конспиративна организация и на преден план в нейната дейност стоят единоначалието и общата воля за политическо освобождение. Последната е концентрирана в широките правомощия на централните структури — Централния комитет, Тайната полиция и Тайната поща. По отношение на регионалните комитетски структури, устройственият документ предвижда те да функционират по модела на БРЦК. Тук обаче е заложен и съществeният принцип за постъпателно разрастване мрежата на революционната организация. Едно от основните задължения на частните революционни комитети и на техните поделения е да включват все нови и нови съзаклятници в своите редове. Зад тази постановка прозира идеята на Букурещкото представително събрание за ангажиране на максимално широки кръгове от българското общество с целите и практическите начинания на БРЦК.

В заключителните разпоредби на устава е прокламирано правилото, че само БРЦК има право да дава "знак за общонародно въстание" и да издава революционни документи. Изричната постановка, че оглавената от Л. Каравелов организация е единственият законен представител на българския народ пред другите страни и народи показва, че към момента на Общото събрание от 1872 г. обединените около БРЦК комитети и дейци имат самочувствие, че са част от една стабилна национално отговорна и национално представителна политическа структура. Споменатото самочувствие личи и в начина, по който е отбелязан завършекът на комитетското събрание в Букурещ. В спомените на двама от участниците — Димитър Ценович и Киро Тулешков, е отбелязано, че форумът протича при небивало единение на радикалните дейци около прокламираните организационни принципи и политически идеали. Всеобщото въодушевление, обсебило участниците в събранието, намира израз и на банкета, с който завършва събитието. В тържествена обстановка и при присъствието на румънски държавници и сръбски политически дейци българските комитетски лидери открито декларират волята си да организират масово въстание срещу Османската империя, след което (ведно с румънци и сърби) да променят политическата карта на Балканския полуостров в полза на християнските нации и държави.

След закриването на Общото събрание, в качеството си на член на новия БРЦК, В. Левски получава един от двата комитетски печата и заверено пълномощно, че има право да "представлява БРЦК във всичко", като "действията му са неограничени, разбира се по пределите на устава". С дата 16 юни 1872 г. той подписва и клетвена декларация, че ще изпълнява "точно длъжностите си". В рамките на споменатите длъжности влиза преди всичко дейност по укрепването на комитетската мрежа в България и по конкретната подготовка на народа за въстание. Това обаче не пречи на В. Левски да посети някои от емигрантските средища преди преминаването си на юг от р. Дунав. В резултат от срещите със съзаклятници в Олтеница, Гюргево, Турну Мъгуреле, в специално писмо от 27 юни опитният деец препоръчва на председателя на БРЦК няколко неща — да разпространи отпечатаните устави из комитетите във Влашко, да има готовност да изпраща в България в. "Свобода", да действа за увеличаване на българските комитетски дейци в Румъния и да е малко по-умерен в поведенческите си изяви спрямо съмишленици и опоненти.

На 1 юли Левски пристига в "столицата" на тайната си комитетска организация — гр. Ловеч. Приоритетите в дейността му през лятото на 1872 г. са няколко — популяризиране устава на БРЦК, разширяване на комитетската мрежа, продължаване на работата по събиране на пари за нуждите на предстоящия бунт, стабилизиране на съществуващите звена на организацията, търсене на възможности за евентуално обучение на 150-200 души българи в сръбското "войнишко училище". В кореспонденцията между Левски и Каравелов от този период правят впечатление както деловият тон, така и склонността на Апостола да се допитва до другите членове на ръководството и да не предприема важни стъпки "без знанието председателево".

Спечелил авторитет сред радикалните дейци с темпераментното си и професионално списване на в. "Свобода", Л. Каравелов продължава своята публицистична дейност и след поемането на председателския пост на революционната организация. С неизтощимата сила на своя писателски талант, формираният в средите на руската демократична мисъл деец громи ретроградния характер на обществените нрави и административните правила в Османската империя. С прозорливост, присъща на широко скроените политици, редакторът на в. "Свобода" анализира заплетения дипломатически възел, наречен *Източен въпрос*. Разгадавайки користните интереси на всички Велики сили, ангажирани със съдбата на Османската империя, публицистът настоява сънародниците му да не очакват "помощ и поддръжка от другите", а да се надяват "на собствените си сили". Макар и двойнствено, отношението му към Русия и към присъщия на външната ú политика панславизъм също се отличава с трезвост и прагматизъм. Отчитайки факта, че голямата православна империя има интерес от разчленяването на султановата държава, Каравелов настоява българите да не приемат безрезервно евентуална руска подкрепа на своите освободителни движения. "Ние искаме да бъдем свободни и за това не ни трябва ничие туторство [покровителство] — пише влиятелният лидер. — Нашите надежди към Русия ще бъдат причина да страдаме още цяло столетие. Нашето спасение е в Дунавската федерация, а не в Русия." Колкото точна е цитираната прогноза по отношение руската намеса в националното ни развитие, толкова неточна е визията му за пълноценния държавнически характер на федералистката перспектива на Балканите. Тук обаче трябва да се направи едно важно уточнение — Каравеловата представа за създаването на някакъв тип федерация на Балканите включва като задължителен предварителен етап пълният национален суверенитет на съответните християнски народи. "Ние живеем в XIX-то столетие, в което народната свобода трябва да стои най-горе от всичко" — декларира без колебание редакторът на в. "Свобода". В този смисъл — както чрез идеята за националния суверенитет, така и чрез системната пропаганда на необходимостта от радикално решаване на българския национален въпрос, председателят на Букурещкия БРЦК оказва реално въздействие върху утвърждаването на тезата за безалтернативността на въоръжената антиосманска съпротива. Теза, която придобива все повече привърженици сред възрожденския елит през първата половина на 70-те години на XIX век и която е водеща в пропагандата и практиката на разширяващата своето подмолно влияние Вътрешна революционна организация след Общото събрание на БРЦК от април-май 1872 г.

През есента на 1872 г. В. Левски и вътрешните дейци предприемат важни организационни промени, целящи прехвърляне на част от отговорността по подготовката на въстанието на местните дейци и структури. През м. септември те се заемат с учредяването на окръжни революционни комитети, натоварени със задача да ръководят съзаклятническите дела в съответния регион. Статут на окръжни центрове придобиват комитетите в с. Голям Извор (Тетевенско), Пазарджик, Стара Загора, Сливен, Търново и Ловеч. В процеса на създаване на окръжните комитети и на укрепване междукомитетските връзки В. Левски и неговите сътрудници предприемат поредица от обиколки в Дунавска България и Тракия. В хода на споменатата дейност своенравният революционер Димитър Общи и местният деец Анастас Попхинов проявяват качества, застрашаващи сигурността и перспективите на делото. Особено рисково е поведението на Д. Общи. Още в края на август 1872 г. В. Левски докладва подробно на Л. Каравелов за неспособността на самоуверения хъш да пази тайна и за склонността му да злоупотребява с народни пари. По

отношение нападките на Ан. Попхинов спрямо самия него Левски пише следното: "А кажете на Анастаса да до[й]де да му дам мястото си. Да разполага с работата на [в]сичките ч[астни] к[омите]ти, да управлява всекидневните им криви постъпки; да посреща тайните пощи; да [в]зема и да дава писмените им отговори; да дава упълномощия на работниците според способност[т]а на човека; да намира хора за тайна полиция; да ги нарежда и да се споразумява с нея и пр. и пр. С една дума — да му поверя канцеларията си." Цитираният пасаж описва в краткословен порядък конспиративното ежедневие на В. Левски в най-пълноценния период от неговата дейност — втората половина на 1872 г. За съжаление, този период скоро е прекъснат, и то заради поредната "крива постъпка" на Д. Общи, за чието отстраняване Левски настоява пред председателя на БРЦК още през август.

На 22 септември 1872 г., с цел осигуряване на средства за революционната организация, Димитър Общи с предводителствана от него група местни дейци нападат в прохода Арабаконак* пощенска кола и ограбват носените в нея държавни пари — около 125000 гроша. Акцията е осъществена без съгласието на Левски и на БРЦК. Това хайдушко приключение остава за известно време неразкрито, но непредпазливостта на част от обирджиите насочва вниманието на властите към тях и през октомври започват първите арести и разкрития. Предводителят на операцията Димитър Общи е арестуван на 24 октомври 1872 г. Още при първите разпити той представя обира не като обикновен криминален акт, а като дело на мощна конспиративна организация, поставила си за цел да събори устоите на Османската империя по българските земи. Разкрития правят и другите арестувани по случая. Тези разкрития послужват за основа на нови арести и за нови следствени действия, в хода на които властта се добира до важна информация за размаха на комитетското дело в България, като успява да разгроми конспиративните структури в районите на Орханийско, Тетевенско, Софийско.

Новината за обира на държавните пари и за последвалите разкрития намира Левски в Южна България. Той реагира изключително хладнокръвно — предупреждава комитетите за рисковете, съдържащи се в създалата се ситуация, но в окръжните писма, съставени от него по това време, се настоява работата по събирането на средства за революционното дело да продължи. В тази напрегната обстановка председателят на БРЦК също реагира бързо и отговорно. След като събира информация за случилото се, той предупреждава Левски да се пази. Във второ писмо (от 1 ноември 1872 г.) Л. Каравелов призовава Апостола да обяви началото на революцията, за да предотврати понататъшен разпад на организацията. "Обаждам ти само, че тряб[в]а да вървиш на бой без да губиш ни[то] минута!" В това Каравелово настояване се крие известна нервност, както и непознаване на ситуацията в България. Левски забавя отговора си, размишлявайки. След това се консултира с комитетите в Стара Загора и Сливен. Местните дейци се консолидират около мнението, че няма условия за вдигане на въстание. Обещанието от страна на Каравелов за помощ от Сърбия и Черна гора е твърде мъгляво, а и в момента не е възможно "да [се] излезе съ[с] сполука от таквоз бързо движение, когато ний в нищо не сме приготвени". Цитираната позиция е регистрирана в протокол на Сливенския революционен комитет. Тя е отразена и в писмо на същия комитет до Каравелов от 24 ноември 1872 г.

---

* Днешния *Ботевградски проход*.

Очерталото се разногласие между председателя на БРЦК и вътрешните дейци, както и съсипващите организацията разкрития в хода на течащото в София следствие по Арабаконашкия обир, тласкат В. Левски към рисковано решение. Привършил делата си в Южна България, той решава да се отправи към Букурещ, но по най-опасния път — през Ловеч. Мотивът за избора на този рискован маршрут е свързан с тревогата на влиятелния лидер за съдбата на комитетската архива, съхранявана в основната си част у дейците на Ловешкия комитет. Като движещ мотив на това фатално решение може да се счита и желанието на Левски да получи информация за случилото се на място — от неарестуваните комитетски съзаклятници. В крайна сметка става дума за разрушаване на една структура, която е плод на неговия денонощен няколкогодишен труд.

На 25 декември 1872 г. Левски пристига в Ловеч. Неуспявайки да осъществи предвидената среща с председателя на местния комитет поп Кръстю, той прибира комитетската архива и съпровождан от верния си съратник Никола Сирков се отправя към Търново. Идеята му е след среща с тамошните дейци да се прехвърли във Влашко, където БРЦК в пълен състав да обсъди създалата се ситуация. Дори и в този труден момент Апостола вярва в скорошната перспектива на бунта. В последното си писмо до ЧРК в Ловеч на 12 декември с.г. той е отбелязал, че събирането на пари и набавянето на оръжие трябва да продължи с оглед на "едно скорошно въстание". При това опитният политик декларира твърдо, че "докато не се видим, че можеме самички да си изтъчем платното, няма да се дава глас за въстание".

Обладан от тревоги относно перспективите на делото, но без униние и отчаяние, на 26 декември 1872 г. Левски замръква в ханчето до с. Къкрина, чийто съдържател Христо Цонев-Латинеца е комитетски деец. В ранната сутрин на следващия ден ръководителят на комитетската организация е заловен от група патрулиращи заптиета. Отвеждайки го в Търново, властите установяват със сигурност самоличността му и под строг конвой го изпращат в София. Там Левски е подложен на няколкодневен разпит от специалната следствена комисия, назначена от правителството да разследва обстоятелствата около Арабаконашкия обир и комитетските съзаклятия. В председателстваната от Али Саиб паша комисия участват четирима турци и четирима българи. Българите са хаджи Иванчо Пенчович, хаджи Мано Стоянов, Петър Тодоров, Димитър Каймакчиев. С изключение на хаджи Иванчо, който е изпратен от Цариград в качеството му на високопоставен чиновник, останалите трима българи са видни софийски първенци.

В хода на следствените разпити Левски се държи с подобаващо на положението си достойнство. Давайки най-смътни сведения за своята личност и за делата си, той представя мисията си така: "Занятието ми е да облекчавам положението на българите и обикалях да им давам упование." Дори и след очни ставки с Димитър Общи и с други арестанти, направили пълни самопризнания, ръководителят на конспиративната организация не споменава нито едно конкретно име и нито един комитет, за които знае, че разследващите нямат сведения. Единственият разпит, в хода на който Левски проявява по-голяма словоохотливост, е този на 8 януари 1873, когато комисията се опитва да получи по-обща информация

за мотивите на българите за подготовката на антиимперската конспирация. Правейки обобщено описание на подготовката на сънародниците му за въстание "водачът на бунта" подчертава, че селяните трудно понасят данъчния режим и административния произвол. Тласкани от недоимъка и от несправедливостите, те лесно се поддават на агитация за разлика от "начетените българи", които залагат на "училището и на просветата". Последното твърдение безспорно е манипулативно. Чрез него Левски се старае да избегне въпроси, свързани с конкретни имена на по-влиятелни българи. Самият той много добре е знаел, че сред активните съзаклятници има както учители и заможни занаятчии, така и градски първенци, духовници и богати търговци. Дори и сред разпитващите го членове на комисията Левски разпознава приелия го през 1871 г. в дома си в Цариград хаджи Иванчо, както и члена на Софийския ЧРК Димитър Каймакчиев. По отношение на комитетската документация Апостола заявява категорично: "Освен книжата, които се намират в ръцете ви, други няма, защото за извършените от мен тук работи аз ги бях изпратил отсреща [в Букурещ] за сведение."*

На 14 януари 1873 г. специалната следствена комисия съставя заключителен протокол, в който характеризира "Дякон Левски" като "компетентна и централна личност в комитетската организация". В качеството му на източник и организатор на замисления бунт той е осъден на смърт. След получаване на съответно потвърждение от столицата, на 6 (18) февруари 1873 г. Левски е обесен в покрайнините на София. Бесилото е издигнато в непосредствена близост до мястото, където днес се издига неговият паметник, а народната памет повествува, че смели софиянци свалят тленните останки на Апостола от бесилото и ги полагат в олтара на черквата "Св. Петка Самарджийска".

"Наконец изгубихме и най-добрия си българин <...>" — пише на 24 февруари 1873 г. от Турну Мъгуреле Данаил Попов до пребиваващия по това време в Чехия комитетски деец Иван Драсов. Тази констатация се оказва колкото вярна, толкова и пророческа. Още в доосвобожденския период познатите и приятелите на Левски оценяват високо личностните му качества и политическите му приноси. След 1873 г. тезата за неизмеримата стойност на загубата от 6 февруари се превръща в рефрен на Ботевата и на Каравеловата публицистика. Тази теза стои в основата и на най-силната поетическа творба на Ботев, посветена на трагичната гибел на Апостола — стихотворението "Обесването на Васил Левски". В първите следосвобожденски години идеята за величието на Апостола се подема от Захари-Стояновия очерк "Васил Левски" и от Вазовата поема "Левски".

В бъдещето тъмно той гледаше ясно.
той любеше свойто отечество красно.
Той беше скиталец и кат` дете прост

---

[*] Цитираната декларация е невярна. Както стана ясно Левски отива до Ловеч, за да вземе архива на комитетската организация. Преди тръгването си за Къкрина той грижливо го пришива в самара на коня, с който поема към Търново. След арестуването конят е изоставен от заптиетата. Той се връща обратно в Ловеч и документите са прибрани от тамошните дейци. След Освобождението те ги предават на първия биограф на Левски Захари Стоянов, чиято съпруга след смъртта на писателя ги предава на Архива на Възраждането в София.

и като отшелник живееше в пост <...>
Днес в селото глухо, утре в някой град
говореше тайно за ближний преврат,
за бунт, за свобода, за смъртта, за гробът
и че веч` е време да въстане робът <...>
че равни сме всички в големия час —
той внасяше бодрост в народната свяст.

Формиран под въздействието на впиващия се с лекота в съзнанието на всеки българин поетически слог, ореолът на Левски като недостижима личност се е вкоренил дълбоко в устоите на националната ни идентичност. Доколко необходима на съвременното ни колективно битие е тази митолигизирана фигура свидетелства непоклатимият консенсус около тезата за неизмеримия принос на амбициозния карловец в общобългарското развитие. Теза, уповаваща се и на неоспорими исторически факти, и на неподдаващи се на конюнктурни обстоятелства обществени конструкти.

Комитетската активност от началото на 1873 до началото на 1875 година

В българската историопис се е утвърдила тезата, че след смъртта на В. Левски създадената от него комитетска мрежа, както и ръководният център БРЦК попадат в тежка кризисна ситуация. Тази теза има своите сериозни основания по отношение на БРЦК и по отношение на частните революционни комитети в Ловешко, Орханийско, Тетевенско, Софийско. Спрямо революционните структури в Търновско, Русенско, Старозагорско, Сливенско, Пазарджишко и др. незасегнати от съдебно-следствените действия след Арабаконашкия обир тя не е съвсем точна. Макар и стреснати от тежките присъди на уличените в антидържавна дейност комитетски членове, голяма част от дейците от споменатите региони не се отказват от клетвата си и продължават да подготвят бъдещото въстание. Съществуват представителен обем документи, свидетелстващи, че съградената с многогодишни усилия конспиративна организация, макар и понесла тежък удар в началото на 1873 г., запазва своята частична конструктивна цялост. Още по-важен е фактът, че убедените в безалтернативността на въоръжената борба дейци не спират да търсят начини и форми за успешна реализация на завещания от Левски революционен проект.

Още през януари 1873 г. Търновският ЧРК изпраща свой упълномощен представител (вероятно отец Матей Преображенски) в Белград. Пратеникът е натоварен със задача да се срещне с установилия се през декември 1872 г. в сръбската столица Л. Каравелов и с пребиваващия там член на БРЦК П. Хитов. В подготвеното за случая официално писмо търновци информират двамата споменати ръководители на БРЦК за трагичния развой на събитията в България, като от името на "тукашния Централен комитет" декларират готовността на вътрешните дейци да продължат по поетия път "още по-деятелно". Цитираната формулировка подсказва амбицията на Търновския комитет да заеме средищно място в революционната дейност. В посланието до П. Хитов е изразена надежда, че идната пролет славният войвода "ще отвори знамената", подсигурявайки акцията с военна операция от страна на Сърбия. При липса на евентуална съседска подкрепа, търновските съзаклятници заявяват, че няма да се решат да тръгнат на бой преди да се подготвят добре. "Защото един народ да го приготвиш [за въстание] е и тежко, и мъчно много". По всичко личи, че комитетски членове не само се стараят да следват завещаните от Левски организационни принципи, но и за пореден път се опитват да мобилизират емиграцията около една по-действена политическа програма. Съществен израз на последното обстоятелство е опитът на пратеника на Търновския ЧРК да проведе преки преговори със сръбски правителствени чиновници за евентуални паралелни антиосмански действия. Както може да се очаква, този опит не дава никакъв резултат. Той е посрещнат с недоволство и от Л. Каравелов, който обвинява търновци, че се опитват да водят дипломатически преговори без благословията на БРЦК.

През пролетта на 1873 г. се активизират и останалите в Букурещ членове на БРЦК — К. Цанков и Д. Ценович. Със съдействието на наскоро емигриралия Тодор Пеев те се опитват да стабилизират отвъддунавските комитети, като предприемат агитационни обиколки в отделните селища. Завърналият се през м. февруари в Румъния Л. Каравелов подновява списването на комитетския вестник. Макар и с ново заглавие — "Независимост", изданието продължава радикалната пропаганда с присъщата на своя редактор словоохотливост и непримиримост. Букурещките дейци подновяват връзките си с войводата Ф. Тотю, опитвайки се да го включат в подготовката на бъдещите въоръжени действия. В навечерието на Великден П. Хитов предприема пътуване до Одеса, в хода на което води разговори с Н. Тошков за евентуална подкрепа на нова четническа акция. Тошков не се ангажира с никакви конкретни обещания. Той отговаря условно, че е готов да помогне, но в по-далечна перспектива.

Пореден опит за консолидация на вътрешните комитети е направен на 18 март 1873 г. по инициатива на Търновският ЧРК. На тайно събрание в Търново пълномощници на 3-4 комитета вземат решения за промени в конспиративните пароли и псевдоними. Изменени са и начините на комуникация между отделните звена, както и условните формули, с които се работи при воденето на тайната кореспонденция. Събранието се обединява около становището, че е необходимо да продължи работата по стабилизиране и разширяване на комитетската дейност. Направено е поредно предложение за организиране на общо събрание на БРЦК в Букурещ.

Неколкократно отлаганото "главно събрание" на БРЦК се провежда на 11-12 май 1873 г. В него взимат участие предимно емигрантски дейци. Представителите на комитетите в България са само двама. С оглед тайния характер на начинанието дебатите и решенията не са протоколирани. От спомените на участниците личи, че събранието одобрява новите конспиративни мерки, утвърдени на 18 март в Търново. Направеният преглед на финансовото състояние на Комитета показва, че организацията не разполага с почти никакви налични средства. Взето е решение за по-строго спазване на конспиративните принципи. В този смисъл предположенията на някои историци, че събранието от май 1873 г. отменя приетия преди малко повече от година устав на БРЦК не звучи логично. Съставен върху основата на значимия конспиративен опит на В. Левски, този устав създава ефективни предпоставки за стриктно съблюдаване на комитетската тайна. Още повече, че към момента не са открити безспорни документални податки за подобно дистанциране на БРЦК от градивния организационен опит на В. Левски.

Процесите на стабилизация на комитетската дейност в България, наченали през пролетта на 1873 г., са стопирани от едно необмислено начинание на Хасковския ЧРК. На 4 май с.г. група местни дейци правят неуспешен опит да убият богатия хасковлия хаджи Ставри Примо. Групата е предводителствана от младия и амбициозен комитетски деец Атанас Узунов, който е арестуван още същата вечер. В хода на мащабна следствена операция местните власти арестуват още десетки комитетски активисти от Хасковско, Старозагорско, Чирпанско и Пловдивско. На 20 август 1873 г. съдебен състав в Одрин произнася наказателни присъди на над 20 души. Част от осъдените са изпратени на заточение, други са въдворени из имперските затвори и каторги. Така, злощастното "хасковско съзаклятие" нанася поредния удар на комитетските структури — този път в Югоизточна България.

Опитвайки се да неутрализират негативния ефект от поредния комитетски провал, през лятото на 1873 г. дейците на Търновския и Русенския ЧРК подемат инициатива за съставяне на жалба до Великите сили, чрез която да сезират най-влиятелните посланици в Цариград за мотивите, тласкащи българите към радикални начинания. В процеса на подготовка на документа председателят на Търновски комитет Иван хаджи Димитров пише до скептично настроените към легалната изява дейци, че смисълът от подобно начинание трябва да се търси не в ефимерната надежда, че влиятелните европейски правителства "ще ся помилеят да помислят нещо и за нази", а в реалната перспектива "европейските господари" да задължат посланиците си по повод жалбата "да им пишат какво става" на Балканите. "И тогаз [нашата съдба] начинава да става от ден на ден голям въпрос." Зад цитираните формулировки личи ясното съзнание на комитетските дейци, че промяна на политическото положение на българите може да се очаква само след превръщане на претенциите им за национална самостойност в "голям въпрос".

Въпреки колебанията на русенските дейци, през есента на 1873 г. е подготвен относително завършен текст на жалбата до Великите сили. Документът, както предполага Пл. Митев, е съставен или от Михаил Греков, или от Стефан Стамболов. Съхранена в ръкописен вариант в документалното наследство на комитетския деец Никола Обретенов, жалбата не е депозирана в съответните дипломатически канцеларии. Съдържанието ѝ обаче е показателно за възгледите на радикалния ни политически елит в трудната за освободителното движение 1873 г. Изказвайки манипулативната теза, че твърдението за наличието на комитетска организация е нелоялна провокация от страна на османските власти, жалбата настоява, че заловените във връзка с хасковското покушение "двама наши мъже" не са конспиратори, а съвсем добронамерени към султанската власт българи, "изпратени от всинца ни да издирват злоупотребленията на чиновниците между населението". Безбройните административни злоупотреби са — по думите на просителите — основната причина, поради която все по-голяма част от българите се вслушват в призивите за въстание. И ако положението не се промени радикално, то правителството в скоро време ще се изправи срещу "цял народ", превърнал се в "цял комитет". А за да "унищожи този комитет, то трябва за избие всинца ни". Чрез тази заплашителна декларация съставителите на жалбата се опитват не само да провокират интереса на Великите сили към съдбата на сънародниците си, но и да оневинят арестуваните, действали като народни "оръдия и повече нищо".

Готовността на вътрешните дейци да продължат подготовката за въстание е еднозначно дефинирана в писмо на младия съзаклятник Михаил Греков до П. Хитов от 28 октомври 1873 г. "Трябва да бъдем съгласни и да вървим с обща сила. — настоява Греков. — <…> Преди всичко трябва да се подготвим наздравата, [та] когато излезем [на бунт] да не тръгне народът да ни гони, но да се съедини с нас." Водени от аналогични убеждения, през лятото на 1874 г. русенските дейци споделят с П. Хитов, че имат готовност да изпратят комитетски емисар, който да тръгне да издирва "краищата на конците", т.е. да стабилизира комитетската мрежа в Северна България. Съществуват сериозни основания да се мисли, че въпросното лице е учителят Панайот Волов, който след връщането си в своя роден град – Шумен, оживява дейността на тамошния комитет.

На 21 и 22 август 1874 г. се провежда ново "главно събрание" на БРЦК в Букурещ. В хода на неговите заседания все по-откроима власт придобиват група млади дейци — образовани, амбициозни, непримирими и готови на саможертва. Сред тях се открояват Михаил Греков и Стефан Стамболов, Христо Ботев и Иван Драсов, Тодор Пеев и Никола Обретенов. Съдействайки определено за укрепване на връзките между букурещкия център и вътрешните дейци, събранието от август 1874 г. определя Русенския ЧРК за централен по отношение на всички действащи в Османската империя структури. Лансирана е и идеята да се изпрати емисар, който по подобие на Левски да поддържа връзката между отделните тайни звена. Поради непълното представяне на вътрешните комитети, събранието избира временно ръководство на БРЦК в следния състав — Любен Каравелов, Кириак Цанков, Олимпий Панов, Тодор Пеев, Христо Ботев. След приключване на букурещкото събрание русенци определят Ст. Стамболов за комитетски емисар.

В съответствие с възложените му задачи, през есента и зимата на 1874 г. Ст. Стамболов обикаля редица селища в Търновско и Габровско. Негов неизменен спътник е съратникът на Левски отец Матей Преображенски. В отчета на дейността си по съживяване на комитетската дейност пред следващото общо събрание Ст. Стамболов дава обнадеждаващи данни. Въпреки това, комитетският деец Юрдан Теодоров свидетелства в спомените си, че в хода на своята конспиративна работа младият апостол доста често е владян от колебания и скептицизъм относно перспективите на делото.

Подобни колебания през 1874 г. владеят ума и на най-влиятелния комитетски лидер Л. Каравелов. Преживял тежко загубата на Левски и буквално потресен от двата поредни удара върху организацията, председателят на БРЦК все по-твърдо изповядва идеята, че подготовката на народа за въстание трябва да продължи до момента, докато делото получи реални шансове за успех. На Хр. Ботев и групираните около него по-млади комитетски дейци тази идея не се харесва. Обсебени от революционен идеализъм и младежки ентусиазъм, те смятат, че сънародниците им са готови за въстание. Нужен е само знак за началото на бунта, съчетан с навлизанията на няколко чети. По думите на члена на БРЦК Кириак Цанков спорът между Каравелов и Ботев за съдбата на комитетското дело се разразява колкото поради сблъсъка на два силни характера, толкова и поради пресрещането на два противоположни възгледа. "Л. Каравелов мислеше — свидетелства Цанков, — че почвата за едно общо въстание не била достатъчно подготвена, като се основаваше на несполуките в движението, станали дотогава. Следователно, той искаше по-нататъшно апостолско действие à la Левски в България. При това [той] търсеше помощ отвън, най-паче от Русия, Сърбия и Румъния. Ботев, напротив, беше уверен, че народът е подготвен и не чакал [нищо друго], освен една народна чета отвън, за да въстане като един човек."

Провеждайки през цялата 1874 г. масирана кампания за дискредитиране на председателя на БРЦК, в крайна сметка Ботев постига своето. На 12 октомври с.г. Каравелов преустановява издаването на политическия си вестник. Последното послание към читателите на в. "Независимост" носи в себе си огорчение от неоснователните нападки, но и убеденост в адекватността на следваната поведенческа линия от председателя на БРЦК. "Братя българи! — пише Каравелов. — В продължение на последните пет години аз се борих за българските интереси енергически и оставям публицистичното поле с чиста съвест и спокойно сърце. С една дума, аз заплатих вече своя дълг на отечеството си. Работил ли съм добросъвестно, прави ли са били моите идеи и полезна ли е била моята програма — това ще реши времето и безпристрастната критика. И така, прощавайте! Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия. Моля се и на ония мои съотечественици, на които съм нападнал право или косвено във вестника си напразно, да ме простят. Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност."

Три месеца след спирането на в. "Независимост" Каравелов отпечатва първата книжка на сп. "Знание" — 15 януари 1875. В подготвителния етап на редакторската си работа около "Знание" помъдрелият от комитетските несполуки деец споделя с М. Греков, че наред с революционния печат българският народ остро се нуждае от един "литературен журнал", който да се разпространява без ограничения из Империята и в който, "освен статиите за небето, земята, водата, човека, конопите, буболечките, кашлицата, охтиката и пр. и пр., да се пущат исторически оригинални и преводни статии за бунтове, за революции, за освобождението на народите и т.н." Както личи от свидетелството на Греков, влиятелният комитетски лидер няма никакво намерение да се отказва от ангажираността си с освободителната кауза. Доближавайки се под тласъка на неблагополучните обстоятелства до концепцията на Левски за необходимостта от по-продължителна подготовка на умовете на българите за радикалния преврат, в края на 1874 г. Каравелов отстъпва правото на Ботев да списва комитетския вестник. Без да губи излишно време, вещият трибун на революционното слово се отдава на изискващата повече търпение и по-голям журналистически опит дейност по редактирането на издание, което по легален път да популяризира и положителното знание, и модерните социални ценности. Ценности, без чието здраво втъкаване в устоите на възрожденското общество, би било немислимо конструирането на същинската българска модерност.

Не така обаче възприемат Каравеловата позиция дейците около Ботев. Още в първите броеве на започналия да излиза на 8 декември 1875 г. вестник "Знаме" те засилват нападките срещу самолюбивия председател на БРЦК. В сатирична форма антикараveловата кампания е подета и от двата хумористични емигрантски вестника — "Тъпан" и "Михал". Като обвинява своя бивш приятел и покровител в "просветителство" и в предателство спрямо революционните идеи, Ботев използва в. "Знаме", за да популяризира своята неадекватна на историческата ситуация представа за бъдещото антиосманско въстание на Балканите. Там той лансира идеята, че комитетската мрежа в страната трябва да се преобразува в "една корпорация". Когато прецени, че е дошъл моментът за бунта, тази "корпорация" ще "драсне кибрита на въстанието" и ще "осветли свободата на Балканския полуостров". Отричайки необходимостта от комбиниране на българското въстание със съответни действия от страна на Сърбия, Румъния или Русия, темпераментният публицист изпада в политически утопизъм, тъй като след 1856 г. възможностите на балканските християнски държави и народи за мащабни самостоятелни антиосмански прояви са сведени до точката на практическата нереализуемост. Както справедливо отбелязват Кр. Шарова и Пл. Митев, представената идеологическа платформа не само подценява сложността на историческата ситуация, в която е поставен българския народ, но и залага сериозни рискови капани пред бъдещите инициативи на емиграцията. Тук трябва да се отбележи, че зад крайната позиция на Хр. Ботев и подкрепящите го дейци стои и нескрита амбиция за овладяване ръководството на революционната организация. Тази амбиция проличава особено ярко на поредното "главно събрание" на БРЦК, проведено на 26 декември 1874 г. в Букурещ.

Както свидетелстват историческите извори, декемврийското събрание на БРЦК от 1874 г. преминава в атмосфера на политически спорове и междуличностни нападки. Макар и слабо представени, дейците от вътрешните комитети упорито настояват лидерите на революционната емиграция да спрат да враждуват помежду си и да концентрират сили и амбиции в подготовка на народа за въстание. Отново се повдигат въпросите за набиране на средства за революционното дело, за възстановяване на прекратилите дейността си комитети и за разширяване на комитетската мрежа. Акцентът върху необходимостта да се укрепи дисциплината и да се стабилизират конспиративните канали провокира председателят на БРЦК да направи предложение за избиране на "едно пълновластно лице", което да основава комитети, да контролира финансите на организацията и да води преговори с други страни и народи. Подозирайки зад това предложение опит на Каравелов да получи неограничена власт върху комитетската мрежа, Хр. Ботев и групираните около него дейци отхвърлят идеята за подобно организационно положение, мотивирайки се с традициите на организацията. В хода на разгорещените дебати редица подети теми остават открити. Нерешен остава дори и важният въпрос за състава на БРЦК. Обсъждането на кадровите и организационните проблеми е отложено за следващо заседание, което е насрочено на 1 март 1875 г. Дотогава е решено делата на комитета да се поемат от временна комисия в състав Л. Каравелов, К. Цанков, Ив. Адженов и Т. Пантелеев. Поради невъзможността да остане задълго в Букурещ, Т. Пантелеев отстъпва правото си на членство в комисията на Хр. Ботев.

В хода на събранието от декември 1874 г., а и след него Каравелов не се дистанцира рязко от комитетските дела, независимо от факта, че е плътно ангажиран с подготовката на новото си издание. Той дори оказва частична материална подкрепа на в. "Знаме", допускайки първите броеве на новия революционен орган да се печатат в неговата печатница. Въпреки това, властният лидер на БРЦК е подложен на остри нападки от страна на Хр. Ботев и на няколкото приближени нему дейци. Като начева от деперсонализирани обвинения към онези "паразити, които не се срамуват да се наричат патриоти", проповядвайки "наука, образование, знание, просвещение" на народа, живеещ в условията на "варварския деспотизъм", младият революционер достига до преки закани за саморазправа с разколебания Каравелов. Представената ситуация е разтълкувана сполучливо от вещия историк на Възраждането М. Арнаудов. "Опортюнистът Каравелов – пише ученият, – приспособявайки се бързо към реалностите, <...> се връща към чисто литературно-научната си програма и дейност. Ботев – и по духовен строй, и по сурова школа в живота, прибягва до доктринерско опростяване на проблемите, не признавайки друга метода на действие, освен тази на крайните социални и политически революционери. Еднакво експанзивни и с искрено убеждение в правотата на избрания си път, двамата бивши другари попадат в пълно разединение, изключило – особено поради разменените обиди – всеки компромис. <...> Трагизмът на цялата тази борба <...> е там, че са страдали личности с необикновени дарования и с общ велик идеал."

Макар и владени от "общ велик идеал", през пролетта на 1875 г. Каравелов и Ботев фактически разпокъсват на две части разноречивата общност на българските радикални дейци. Постепенно около Ботев се формира група, която по думите на Пл. Митев възлиза на около "десетина души". Чрез писма, лични контакти и чрез два вестника ("Знаме" и "Михал") групата поддържа напрежението в радикалните среди. Част от дейците (М. Греков, Ив. Драсов, Т. Пеев, П. Хитов) се опитват да заемат посредническа позиция. На страната на обругания Каравелов застава опитният комитетски деец Кириак Цанков, който започва да издава в. "Балканул" с цел продължаване на радикалната пропаганда, но в контекста на един по-реалистичен поглед по отношение на балканските и европейски политически реалности. Така, през пролетта на 1875 г. съграденият с дългогодишни усилия и саможертви на стотици ревностни патриоти *Български революционен централен комитет в Букурещ* вече не изпълнява своята основна функция – да бъде средищно звено и еднозначен авторитет в средите на онази група българи, които все по-настойчиво изявяват готовност да се ангажират с решаването на националния въпрос чрез мащабна въоръжена операция, подготвена от дестабилизираната, но съществуваща комитетска организация. И макар че името му и политическата му платформа продължават да битуват във възрожденското политическо пространство, през първите месеци на 1875 г. БРЦК вече е прекратил съществуването си като организационен център на революционните борби.

Да обобщим[*]

Представеното в *Таблица №28* сравнение между най-общите особености на водещите общонационални политически субекти във възрожденското общество през третата четвърт на XIX век свидетелства за наличието на значим брой трайни структури, поставили си за цел да представляват българската нация в политическо отношение и да ръководят проявите, свързани с нейното реално държавно обособяване. Макар и пределно абстрактни, систематизираните акценти в дейността на съответните организации, подсказват очевиден паралелизъм в изявите — особено в периоди на повишаване напрежението по Източния въпрос. Забележим е широкоспектърният подход при избора на конкретни антиосмански действия. Отчетливо се откроява гъвкавостта при подбора на външнополитически съюзници — предимно с оглед на националните интереси. Както личи от *Таблица №28*, въоръжената борба и войнстващата антиосманска пропаганда са методи, присъщи предимно на най-радикалните дейци и кръгове. Към тях в някои случаи обаче прибягват и организации, отличаващи се с умерена идеология и трайно предпочитание към легализма. Практически всички политически субекти не изключват сътрудничество на българите в техните освободителни начинания с другите балкански християнски народи. Малко по-сложно стои проблемът с очакванията за подкрепа от страна на една или друга Велика сила. Съзнавайки ясно, че промяната на установеното с Парижкия мир (1856) статукво може да стане само с благословията на "европейския концерт", възрожденските дейци упорито търсят начини да съчетаят своите политически действия със съответни инициативи от страна на една или няколко Велики сили. В контекста на тази най-сложна част от националния ни въпрос в предосвобожденския период се откроят онези идеологии и практики, които поставят в приоритет вътребългарските движения и вътребългарската дейност по конструиране и отстояване на националния суверенитет. Най-отчетливо ангажирани със споменатата политическа линия са две групи политически субекти: 1) радикалните центрове и движения от времето на т. нар. "комитетско десетилетие" (Д. Страшимиров) и 2) институциите и фигурите, свързани с църковно-националното движение.

Библиографски ориентири

Арнаудов, Михаил. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха 1834-1879. София: Издателство "Наука и изкуство", 1972

Велики, Константин. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850-1878). София: Издателство на Отечествения фронт, 1982

Гандев, Христо. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. — В: *Христо Гандев.* Проблеми на Българското възраждане. София: Издателство "Наука и изкуство", 1976

Генчев, Николай. Васил Левски. София: Военно издателство, 1987

---

[*] Този обобщителен текст се отнася до политическите движения за целия период на Високото възраждане.

Генчев, Николай. Одеското българско настоятелство. — *Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет.* Т. LXIV (1970), кн. 3. История. София, 1972

Димитров, Михаил. Комитетът на "старите" - Добродетелната дружина. — В: *България 1000 години.* 927-1927. София: Министерство на народното просвещение, 1930

Лалев, Иван. Васил Левски, Ловеч и Вътрешната революционна организация. В. Търново: Издателство "Витал", 1996

Косев, Димитър. БРЦК в Букурещ, Васил Левски и Вътрешната революционна организация. — *Исторически преглед,* 1973, кн. 2

Косев, Димитър. Към историята на революционното движение в България 1867-1871. София: Издателство на БАН, 1958

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Националнореволюционни борби на българския народ 1828-1878. София: Издателство "Абагар", 1998

Павловска, Цветана. Васил Левски и Вътрешната революционна организация. София: Военно издателство "Св. Георги Победоносец", 1993

Петков, Петко Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856-1879 г. В. Търново: Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2003

Унджиев, Иван. Васил Левски. Биография. София: Наука и изкуство, 1980

Унджиев, Иван и Цвета Унджиева. Христо Ботев. Живот и дело. София: Издателство на Отечествения фронт, 1983

Тодев, Илия. Към националноосвободителна революция. — В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Шарова, Крумка. Български външнополитически акции през Европа през XIX век до 1877 г. — *Исторически преглед,* 1996, кн. 4

Шарова, Крумка. Създаване и дейност на Ловчанския Централен комитет през 1871 г. и обсег на неговата дейност. — *Военноисторически сборник,* 1994, кн. 6; 1995, кн. 5

Якимов, Георги. Пантелей Кисимов. Живот и дейност. София: Академично издателство "Марин Дринов", 2003

Таблица № 28

Сравнителен преглед на политическите формирования, действащи сред българите в периода 1856-1875 г.

Политическо формирование[*]	*Приоритетни направления на обществена активност*	*Предпочитани форми на действие*	*Външнополитически предпочитания*
Епитропия; Средоточно попечителство; Добродетелна дружина	➢Подкрепа на просветни инициативи и книжовни начинания. ➢Ангажираност с националната програма по църковния въпрос. ➢Ангажираност с движението за политически суверенитет в унисон с руската балканска политика.	➢Иницииране на дипломатически прояви и други легални действия в полза на българската кауза. ➢Подкрепа на някои радикални прояви в случаите, когато не са в противовес на руската балканска политика. ➢Пропагандна дейност чрез самостоятелен вестник и чрез други печатни форми. ➢Финансова подкрепа на книжовни и просветни начинания. ➢Съпричастие към църковното движение.	➢Русия. ➢Сърбия. ➢Влашко и Молдова (Румъния).

---

[*] След името на изброените политически субекти в скоби са посочени години само в случаите, когато съответната структура не съществува през целия период, обект на сравнителен обзор в настоящата таблица.

Политическо формирование	*Приоритетни направления на обществена активност*	*Предпочитани форми на действие*	*Външнополитически предпочитания*
Одеско българско настоятелство	➢ Подпомагане на просветни инициативи. ➢ Съдействие на църковното движение. Подкрепа на някои радикални политически прояви; участие в легални политически начинания.	➢ Дипломатически и други легални политически инициативи. ➢ Финансова подкрепа на просветни и книжовни начинания. ➢ Финансово и лобистко съдействие на въоръжени начинания, когато не са в противовес на руската балканска политика.	➢ Русия. ➢ Сърбия. Влашко и Молдова (Румъния) — в някои политически ситуации.
Привременно българско началство в Белград (1862)	➢ Дестабилизиране политическия режим на османската власт по българските земи чрез конспиративна дейност и въоръжени акции. ➢ Подкрепа на радикалното православно направление в църковното движение.	➢ Въоръжена борба. ➢ Дипломатически комбинации. ➢ Политическа пропаганда на радикални освободителни идеи.	➢ Сърбия. ➢ Черна гора. ➢ Румъния — при известни условия.
Цариградски български политически център	➢ Приоритетна дейност по църковния въпрос. ➢ Частични ангажименти с някои легални политически инициативи. ➢ Съществен приоритет в дейността му е развитието на периодичния печат и книжовността като цяло.	➢ Подготовка и реализиране на мащабни инициативи по отношение ръководството на църковно-националното движение. ➢ Пропаганда на автономистки проекти, прикрити зад концепции за църковна еманципация. ➢ Създаване и поддържане на общонационални институции, свързани с просветния живот, културата и църквата. ➢ Участие в някои легални политически акции — особено след Априлското въстание от 1876	➢ В зависимост от ситуацията се търси подкрепа от дипломатическите представители на Русия, Англия Франция или някоя друга Велика сила.
Български таен централен комитет, Българско общество (1866-1868)	➢ Политическите измерения на българския национален въпрос. ➢ Има позиции по решаването на църковния въпрос и по проблемите на културната модернизация.	➢ Активна пропаганда на идеята за политическо обособяване на българската нация. ➢ Дипломатически действия пред Великите сили. ➢ Готовност за съвместни действия с други български политически субекти. ➢ Иницииране и подкрепа на конспиративни начинания и въоръжени акции. ➢ Търсене на контакти с европейските радикални освободителни и иредентистки движения.	➢ Франция и другите западни Велики сили. ➢ Русия — при определени ситуации. ➢ Балканските християнски държави с предпочитание към Румъния.
Върховно народно тайно гражданско началство (1866-1867)	➢ Политическите измерения на българския национален въпрос.	➢ Въоръжена борба за политическо освобождение. ➢ Създаване и поддържане на български политически център за ръководство на въоръжената антиосманска дейност. ➢ Подготовка и навлизане на чети в България. ➢ Подготовка и провокиране на масово антиосманско въстание.	➢ Предпочитание към самостоятелните действия, реализирани успоредно с аналогични действия на другите балкански християни. ➢ Суверенитет по отношение на Великите сили.

Политическо формирование	*Приоритетни направления на обществена активност*	*Предпочитани форми на действие*	*Външнополитически предпочитания*
Български комитет в Белград (1867)	➢ Политическите измерения на българския национален въпрос.	➢ Въоръжена борба за политическо освобождение. ➢ Подготовка и навлизане на чети в България. ➢ Създаване и подържане на български политически център за ръководство на въоръжената антиосманска дейност.	➢ Сърбия и евентуално други балкански християнски нации.
БРЦК в Българско и БРЦК в Букурещ (1870-1874); БРК (1875); Гюргевски революционен комитет (1875)	➢ Политическите измерения на българския национален въпрос. ➢ Имат мотивирани позиции по църковния въпрос и по движението за културен суверенитет. ➢ Имат мотивирана концепция по международните аспекти на българския въпрос.	➢ Въоръжена борба за политическо освобождение. ➢ Създаване на конспиративна организация, поставяща си за цел да подготви и осъществи масово антиосманско въстание. ➢ Масово включване в конспиративната дейност на личности, ангажирани с училищното дело и с църковното движение. ➢ Широка пропагандна дейност на радикалния вариант за решаване на българския национален въпрос. ➢ Подкрепа на книжовни начинания и културни инициативи.	➢ Предпочитание към самостоятелните действия, реализирани успоредно с аналогични действия на другите балкански християни. ➢ Суверенитет по отношение на Великите сили.

ИЗТОЧНАТА КРИЗА И БЪЛГАРСКИЯТ НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС 1875-1878

През първата половина на 1875 г. редица обстоятелства от стопанско и политическо естество активизират освободителните настроения у подвластните на Османската империя християнски народи. Провокирано от поредното повишение на данъците, през юни въстава населението на Южна Херцеговина. След по-малко от два месеца бунтовническото движение обхваща и Босна. Получили открита подкрепа от страна на Сърбия, въстаническите сили упорстват в борбата си за откъсване на Босна и Херцеговина от властта на султана. Кървавото размирие в западната част на Балканския полуостров провокира висока дипломатическа активност в пределите на Източния въпрос. Проследявайки отзвука на въстанието в Босна и Херцеговина във външнополитическите канцеларии на заинтересованите държави, К. Косев резюмира в краткословна форма реакциите на Великите сили така: "В Берлин то [въстанието] предизвиква едва сдържано задоволство, в Париж и Лондон – сериозно безпокойство, във Виена – стаени надежди, а в Петербург – много голяма тревога." Както личи от цитираното изречение, всички основни фактори, ангажирани със съдбата на Османската империя, се оказват въвлечени в динамиката на новата политическа ситуация, назована не случайно *Източна криза*. За разлика от предходните кризи, свързани с все по-видимите деконструктивистки тенденции, люлеещи разноетничната султанова държава, Източната криза от 1875-1878 г. се откроява със своята широкообхватност и продължителност. Наченала с локално въстаническо движение в западната част на Балканите, тя завършва с радикално пречертаване политическата карта на полуострова. Пречертаване, незапомнено от времето на османското завоевание и създало условия за учредяването на модерната българска държава.

Априлско въстание от 1876 година

Българският революционен комитет от 1875 година

Въстанието в Босна и Херцеговина подхранва у радикално настроените дейци надеждата за подобен развой и в българското общество. Ето как Константин Величков описва вълненията на пазарджишките младежи през лятото на 1875 г.: "Ние гълтахме всяка новина, която идваше от Босна и Херцеговина, опивахме се от подвизите на юнаците им и във възторг, който ни увличаше, виждахме България цяла възпламенена като един човек, кръстосана с чети, които се борят храбро под знамето на свободата и разнасят далеко името ѝ." Подобни визии владеят и умовете на най-възпламенимата част от революционната емиграция, тъй като скоро след разпространяването на новината за бунта в Западните Балкани в нейните среди започват кроежи за въстание и в България. От страниците на в. "Знаме" Хр. Ботев настоява: "Сега е време да извикаме народа на въстание и като разделиме силите на общия враг, да помогнем и на себе си, и на своите братя. Сега!" За разлика от редактора на в. "Знаме", групираните около Л. Каравелов и К. Цанков дейци проявяват разумна сдържаност по проблема за необходимостта от скорошен и набързо подготвен бунт. От позициите на своя по-голям организационен опит приближеният до тях приятел на Левски Данаил Попов отрито проповядва идеята, че без сериозна предварителна работа в пределите на българската етническа територия всеки призив за масово въстание е неразумен.

Водени от убеждение за наложителността на скорошно въстание, на 12 август 1875 г. в дома на Димитър Ценович в Букурещ 12 революционни дейци, принадлежащи предимно към наскоро формиралата се около Хр. Ботев група, провеждат "народно събрание". Част от тези дейци са свързани с прекратилия своята дейност в началото на годината БРЦК, но в случая става дума за учредителен форум на *нова радикална организация*, а не за поредно събрание на старата комитетска структура. Както личи от запазения протокол, събранието от 12 август взима решение, че е необходимо "при днешното сгодно време да прогласим всеобщо въстание в Българско". Загърбвайки някои основни революционни принципи, завещани от В. Левски и възприети от Л. Каравелов през 1873 и 1874 г., групираните около Хр. Ботев дейци се връщат безусловно към четническата тактика. Те упълномощават председателстващия форума П. Хитов да подготви със сръбска помощ една "чета от 500-1000-2000 и повече юнаци българи" и с нея да навлезе на юг от р. Дунав. Същевременно е предвидено в България да се изпратят "няколко лица апостоли", които трябва "да приготвят бунта". С оглед крайно ограничения срок за предварителната работа, се очертава перспективата дейността на апостолите да бъде само пропагандна. Обърнато е внимание на финансовото подсигуряване на проекта, като се планира набиране на средства от емиграцията в Румъния и Южна Русия. Събранието препоръчва да се създаде диверсионна група, която в навечерието на въстанието да предизвика пожари и смут в имперската столица Цариград.

С цел по-ефективна подготовка на "всеобщото въстание в Българско" събранието избира петчленен комитет, на който възлага да ръководи подготвителната операция. Димитър Ценович, Драгой Шопов (касиер), д-р Христо Чобанов, Христо Ботев и Иван Драсов – това са членовете на формирания на 12 август *Български революционен комитет (БРК)*. Предвиденото колегиално ръководство на структурата не налага избор на председател и секретар. Приемайки представения проект за въстание като своеобразна програма на БРК, Пл. Митев изтъква и други обстоятелства, потвърждаващи факта, че става дума за "напълно самостоятелна и различна от БРЦК революционна формация"[*] – изработването на нов печат, отпечатването на нови бланкови листи, начеването на нови касови книги и на ново деловодство, възлагането на Д. Ценович задача да състави нов устав.

До момента, определен за начало на бунта (нощта на 16 срещу 17 септември 1875 г.), са направени несистемни опити за подготовка на въоръженото надигане. В качеството на емисари ("апостоли") в България се прехвърлят Н. Обретенов, Ст. Стамболов и П. Волов. Заедно с местни дейци те предприемат подготвителни действия в Търновско, Старозагорско, Казанлъшко. Снабден с пълномощно писмо, Ботев отива в Одеса. Там той търси контакт с войводата Ф. Тотю и възможност за набиране на средства. В хода на няколкото срещи с дейци на Одеското българско настоятелство младият революционер е обнадежден, но руската дипломация оказва

---

[*] Тезата, че на 12 август 1875 г. е учредена нова радикална организация с име *Български революционен комитет* се поддържа и от други историци – Кр. Шарова, М. Димитров, М. Арнаудов.

възпиращо въздействие спрямо тамошната ни емиграция. Позицията на официална Русия спрямо готвеното въстание е категорично "не". Съзнавайки, че няма практическа възможност да се намеси в полза на разбунтувалите се българи, руското правителство инструктира своя консул в Букурещ да възпрепятства въстаническата подготовка: "Обстоятелствата сега са неблагоприятни. Нека запазят средства и кръв за друга минута. Действайте незабавно за предпазване от нещастието." Макар и положил известни усилия по посока на правителствената препоръка, консулът Иван Зиновиев не съумява да възпре "нещастието". Още през м. септември 1875 г. под формата на локални четнически прояви българите от три различни региона на Османската империя проявяват с въоръжена сила своята воля за самостоен политически живот. *Старозагорско въстание* – с това, дадено от З. Стоянов име е останал в историята неуспешният въстанически експеримент, организиран от БРК в края на лятото на 1875 г.

В уговорената от "апостолите" нощ на 16 срещу 17 септември в околностите на Стара Загора се формира въоръжена група. Поради некоординираност на действията, съставените в околните села чети се разпръсват преди да се съсредоточат на сборния пункт. Въпреки това, двайсетината въстаници от града, предводителствани от Ст. Стамболов и Г. Икономов, поемат с развято знаме към Стара планина. По пътя част от четниците са застигнати от турски военни части. В единична престрелка загиват старозагорските комитетски дейци братя Михаил и Георги Жекови. Разбрали, че планът за масово въстание се е провалил, останалите четници се разпръскват. "И така Заарското въстание се свърши, без да замирише на барут" – заключава участникът в старозагорската чета и летописец на "българските въстания" Захари Стоянов.

В хода на последвалите репресии в Старозагорско властите арестуват над 600 заподозрени. Независимо от изпратената от столицата инструкция за прикриване политическия характер на "произшествието", съдът третира съзаклятниците строго. Около 60 души са осъдени на различни срокове затвор и 7 души на смърт. В групата на "смъртниците" попада и един от най-ревностните комитетски дейци в България – председателят на Старозагорския комитет Колю Ганчев. Така, в хода на поредната необмислена акция е нанесен непоправим удар на поредната стабилна конспиративна структура.

Въстанически опит е направен и в *Шуменско*. Въпреки стремежа на лидерите на Шуменската българска община и на преславския митрополит Симеон да осуетят евентуална антиосманска проява, в уреченото време около 20 дейни членове на местния комитет съставят чета, оглавена от Атанас Стойков. Отправяйки се към с. Драгоево, а от там към Котел, четниците очакват масово включване на тамошното българско население във въоръжения отряд. След като не получава подкрепление, и тази чета се саморазпуска. В хода на последвалите арести мнозина от най-отговорните дейци на революционната организация са осъдени на заточение в гр. Мосул (Ирак). Съдебният състав в Русе не произнася смъртни присъди спрямо шуменските съзаклятници – най-вече поради настойчивото застъпничеството на екзархийските институции.

Последният център на бунтовнически действия през 1875 г. е *с. Червена вода, Русенско*. Недочакали обещаното от БРК прехвърляне на голяма чета, предводителствана от Ф. Тотю, и въпреки ареста на комитетския лидер Тома

Кърджиев, на 21 септември 17 местни доброволци поемат пътя към Балкана. Начело на малката чета застава войводата Върбан Йорданов. Скоро обаче четниците научават, че в другите части на страната не е избухнало въстание. Четата е разпусната. По стечение на обстоятелствата войводата е пленен и убит при опит да окаже съпротива на арестували го пълномощници на властта. По-голяма част от червеноводските четници успяват да напуснат Империята преди да са заловени, а заловените са освободени, поради липса на безспорни доказателства за участието им в антиправителствената проява.

Известна въстаническа подготовка е осъществена и в *Търновско.* Още на 19 май 1875 г. местният революционен комитет е приел специални "Постановления", които стават основа за частично стабилизиране на организацията в региона. Според решенията на Букурещкия БРК, Търновският комитет би трябвало да играе ръководна роля при консолидиране на въстаническите сили в хода на предстоящото въоръжено надигане. Слухът за това решение явно достига и до правителствената администрация, по чиято поръка в средата на септември е претърсен изоснови дома на отсъстващия от града председател на комитета Иван хаджи Димитров. Споменатото обстоятелство стъписва търновските дейци и на 16 септември 1875 г. те не се ангажират с никакви реални действия.

Емиграцията също не съумява да реализира първоначалните планове. След като Хр. Ботев не успява да убеди одеските българи да отпуснат средства, проектираните големи чети така и не са сформирани. Войводите Ф. Тотю и П. Хитов остават на север от р. Дунав в очакване на по-добри времена за въоръжена борба. Проектите за диверсионни акции в столицата също пропадат. Разочарован дълбоко от пълния провал на плана за въстание, на 30 септември най-активният радетел за провъзгласяването на "революция незабавна, народна, отчаяна" – Хр. Ботев, подава оставка. Проведеното на следващия ден комитетско събрание не взима адекватни на ситуацията решения. Дейността на създадения на 12 август Български революционен комитет замира, а емиграцията за пореден път попада в лабиринтите на непреодолими политически противоречия и междуличностни борби. Въпреки това, част от по-опитните дейци не само че не се отказват от конспиративната дейност, но проявяват и готовност да осмислят поуките от претърпяното крушение. Едва ли е случаен фактът, че в приятелско писмо до П. Хитов от края на 1875 г. Иван хаджи Димитров отбелязва следното: "Жално ми е, че не можахме да се срещнем тази зима и да разумееме кои бяха причините за нашата несполука; но както и да е, ще кажем – всяка случка за добро."

Гюргевският революционен комитет

Както личи от запазения протокол на комитетското събрание от 1 октомври 1875 г., въпреки преживените разочарования, голяма част от дейците не се отказват от организиране на въстание. Тласък за подобно решение дават продължаващите въоръжени операции на бунтовниците в Босна и Херцеговина, както и обстоятелството, че султанското правителство проявява готовност да осъществи някои реформи по българските земи веднага след единичните прояви на въоръжено недоволство от септември 1875. Още в края на същия месец са издадени официални разпоредби за намаляване на десятъка, за опрощаване на данъчни недобори и за някои частични реформи в дейността на местната администрация. Реформените инициативи на властта са посрещнати от българите с основателен скептицизъм. Въпреки това, през декември 1875 и януари 1876 г. някои по-активни общини (Габрово, Севлиево, Ловеч, Сливен) представят пред правителството прошения, съдържащи две основни искания: 1) признаване на българския език за официален в администрацията в регионите с преобладаващо българско население; 2) отмяна на данъка бедел и пряко включване на българите в армията.

Междувременно дипломациите на Великите сили засилват контактите помежду си с оглед постигане на ново равновесие на Балканите върху основата на разумни взаимни компромиси. Особено висока активност в случая проявяват държавите, които пряко или косвено подкрепят националния сепаратизъм на балканските християнски народи – Русия и Австро-Унгария. В хода на този процес за май 1875 г. в Берлин е насрочена среща на външните министри на наскоро формиралата се коалиция от европейски държави, носеща условното име *Съюз на тримата императори* (Русия, Австро-Унгария, Германия). Както личи от запазените документи, сред приоритетите на берлинската среща се очертава темата за напрежението по Източния въпрос.

Лишени от дипломатическата вещина на европейските политици, но долавяйки с безпогрешната си интуиция обстоятелството, че съдбата на балканските народи тепърва ще се решава, в края на 1875 г. българските революционни дейци отново се връщат към нереализирания, но реализуем (по тяхно мнение) проект за масово народно въстание. В периода 11 ноември – 25 декември 1875 г. в специално наета от Димитър Горов къща, разположена в покрайнините на гр. Гюргево, се събират 15-17 души – участници в неуспешния въстанически опит през септември и радетели на идеята за скорошен антиосмански бунт в българските земи. В хода на оживени и продължителни дебати гюргевските съзаклятници вземат *решение за организиране на ново въстание през пролетта*, като разработват подробен план за подготовката и хода на начинанието. Поради факта, че това заседание се провежда тайно от почти всички дейци на бившите БРЦК и БРК, в българската историопис е прието то да се обозначава с термина *Гюргевски революционен комитет.* С оглед на утвърдения подход към възрожденските политически организации, това име не е съвсем коректно, тъй като не става дума за устойчива политическа структура, а за единичен форум. Но и тук думата са си казали недостижимият митотворец Захари Стоянов и опонентът му Стоян Заимов.

В групата на гюргевските апостоли се открояват имената на Никола Обретенов, Стоян Заимов, Стефан Стамболов, Иларион Драгостинов, Панайот Волов, Георги Икономов, Георги Апостолов, Христо Караминков, Георги Бенковски, Иваница Данчов, Никола Славков и др. Според свидетелството на мемоариста Н. Обретенов, заседанията са председателствани от наложилия се като неформален лидер Ст. Стамболов, а с деловодителската работа се е занимавал Ст. Заимов. За съжаление, от работата на Гюргевския революционен комитет не е останала никаква автентична документация и затова всички историописни реконструкции се уповават на мемоарни свидетелства и епистоларни податки.

Едно от най-важните решения на гюргевските апостоли е свързано с необходимостта от сериозна подготвителна дейност в страната. Предвидено е за опора на тази дейност да послужи дестабилизираната, но съществуваща на повечето места комитетска мрежа, създадена в началото на 70-те години. С цел по-оперативно протичане на подготовката, българските земи са разделени на пет революционни окръга. При формирането на окръзите е взета предвид традицията на съответния регион в конспиративната дейност, но са отчетени и редица други фактори – наличието или липсата на турски гарнизони, етническият облик на съответната област, природните дадености. В *Таблица №29* е систематизирана информация за революционните окръзи, създадени от Гюргевския революционен комитет. От очертания географски обхват на отделните окръзи личи несъмнена амбиция за максимално широко разпростиране на въстаническите действия от двете страни на Балкана.

Таблица №29

Разпределение на революционните окръзи,
определени от Гюргевския революционен комитет през декември 1875 г.

Революционен окръг	*Географски обхват*	*Апостоли*
Търновски революционен окръг	Централна Северна България, Габровско и Севлиевско, Североизточна България	Стефан Стамболов – главен апостол; Христо Караминков и Георги Измирлиев
Сливенски революционен окръг	Сливенско, Ямболско, Котленския Балкан, Старозагорско, Новозагорско, Чирпанско	Иларион Драгостинов – главен апостол; Георги Обретенов, Георги Икономов, Стоил войвода
Врачански революционен окръг	Северозападна България	Стоян Заимов – главен апостол; Иваница Данчов [*]
Пловдивски революционен окръг	Северна Тракия, Северните Родопи и Средногорието	Панайот Волов – главен апостол; Георги Бенковски, Тодор Каблешков и Захари Стоянов[**]
Софийски революционен окръг	Софийско и евентуално югозападните български земи	Никола Обретенов – главен апостол; Никола Славков; Георги Апостолов

Подготвителната дейност, препоръчана от гюргевските апостоли, включва пряка агитационна работа в отделните селища, възстановяване на замрели комитети и създаване на нови, набиране на пари и закупуване на оръжие, военна подготовка на боеспособното население, пропаганда на тезата за неизбежността на масовото всенародно въстание. В създадените окръжни структури би трябвало да се проведат тайни събрания, на които да се разпределят ръководните функции и оперативните задачи. Тъй като след заседанията от ноември-декември 1875 г. Гюргевският комитет фактически се саморазпуска, оперативното ръководство на въстаническите действия е прехвърлено върху политическите и военни предводители на съответните окръзи. Без да играе ролята на централен въстанически щаб, ръководството на Търновски революционен окръг е натоварено с координационни задачи по отношение цялостния ход на мащабната въоръжена операция.

Стратегическият план на въстанието предвижда в уречения ден в отделните селища да се съставят големи въоръжени отряди, които да нанесат съкрушителни удари на турските части по места. В хода на разрастващата се съпротива би трябвало да дойде подкрепа и отвън – от многобройни български чети, командвани от легендарните войводи. С оглед перспективата за по-голяма продължителност на въстанието. са набелязани 24 естествено защитени планински зони, в които би трябвало да се изтеглят жените, децата и старците. В съответствие с вековната традиция на българските антиосмански движения се отдава приоритет на въоръжените действия в планинските региони – Балкана, Средна гора, Родопите. Направени са разчети за завладяване и охрана на отделни проходи, за саботажи по железопътната мрежа и по телеграфните станции, за подпалване на отделни градове – Одрин, Пловдив, Русе, София и др. Планирани са и присъщите на всяка масова проява пропагандни манипулации – разпространение на революционни прокламации, пръсване на слуха за незабавна подкрепа от страна на Сърбия и Русия, засилване на антиимперската неприязън у редовите членове на българското общество.

По отношение стратегическите замисли на гюргевските апостоли трябва да се отбележи, че в огромното си мнозинство тези дейци не са хранели илюзии относно възможността на планираното въстание да реши напълно и окончателно българския национален въпрос. Познавайки добре правилата, по които се осъществява и най-малката корекция на граници и публичноправни статути в пределите на Османската империя, дейците, поели риска да организират и ръководят въстанието, разчитат колкото на българското въоръжено упорство, толкова и на задължителния в подобни ситуации натиск от страна на Великите сили спрямо султанското правителство. Тази нелицеприятна на пръв поглед визия спрямо перспективите на бунта е повече от реалистична – както с оглед на начините, по които се освобождават другите балкански народи, така и с оглед на трайните интереси на големите европейски държави на полуострова.

В писмо до Тома Кърджиев от началото на април 1876 г. Ст. Стамболов отбелязва, че в хода на гюргевските заседания е определена и *условната дата за началото на бунта* – 18 април. По всяка вероятност обаче тази дата не е строго фиксирана, тъй като чрез взаимен обмен на мнения за хода на подготовката през пролетта на 1876 г. апостолите от различните революционни окръзи спират вниманието си на още две евентуални дати за всеобщото надигане – 1 май или 11 май. Регистрираните в изворите разминавания относно планирания първи ден на бунта са израз на желанието да се потърси оптималния момент, при който балансът между външните обстоятелства (продължаващото въстание в западната част на полуострова) и вътрешната готовност на народа за масово включване в предстоящата рискована операция да е оптимален.

---

[*] След пропадането на идеята за конструиране на Софийски революционен окръг към апостолите на Врачански окръг се присъединяват Н. Обретенов, Н. Славков и Г. Апостолов.

[**] Последните двама са привлечени към апостолска работа след пристигането на П. Волов и Г. Бенковски в Пловдивско.

В края на 1875 г., след утвърждаване на проекта за бъдещото въстание, почти всички гюргевски апостоли преминават в българските земи, насочвайки се към съответния революционен окръг. В Гюргево остават само трима от съзаклятниците – Янко Ангелов, Димитър Горов и Иван хаджи Димитров. Те са натоварени със задача да поддържат връзките между структурите вътре в страната и емиграцията без да представляват някакво централно ръководство на планираната мащабна операция. В този смисъл, бъдещото въстание остава без реален координационен център, т.е. без звено, което поне частично да направлява планираната мащабна въоръжена операция.

Подготовката

Подготвителната работа в *Търновски революционен окръг* начева през януари 1876 г. Скоро след пристигането на тримата апостоли центърът на оперативните действия е разположен в гр. Горна Оряховица. Тази предохранителна мярка се налага, поради наличието на значими турски сили в административния център Търново. Предпазливият Ст. Стамболов дори предпочита да се установи в близкото до Г. Оряховица с. Самоводене, където намира сигурно прибежище в дома на тамошен революционен деец.

Въстаническата агитация в териториите, включени в Първи революционен окръг[*], има две съществени предимства: 1) консолидираните български общности в местните градове и села; 2) относителната стабилност на комитетската мрежа, която не е претърпявала съществени крушения в хода на провалите от последните години. Така, в подкрепа на изпратените от емиграцията дейци заработват и мнозина местни патриоти – Бачо Киро Петров от с. Бяла Черква, Стефан Пешев от Севлиево, Цанко Дюстабанов от Габрово, Христо Иванов – Книговезеца и Никола Кабакчиев от Търново, Иван Семерджиев и братята Иван и Вичо Грънчарови от Горна Оряховица. Съществени надежди са възложени на пристигналите в помощ на местните въстаници хора с опит във воденето на военни действия – войводите поп Харитон Халачев и Никола Виранооглу, както и офицерът от руската армия Петър Пармаков.

През целия период на подготвителна работа усилията на въстаническите предводители са насочени към укрепване на комитетската мрежа и създаване на нови конспиративни звена. Както по-опитните съзаклятници, така и новоприобщените са призовавани да се въоръжават, да подготвят муниции, санитарни материали и припаси за времето на въстанието. Успоредно с това се разпространяват революционни прокламации. Чете се, пее се и се декламира популярната сред революционните дейци "песнопойка" със стиховете на Ботев и Стамболов. Макар и подмолно, сред населението се пръскат и броеве на спрения още през септември 1875 г. Ботев вестник "Знаме". Ето как описва въздействието на изданието в предвъстаническите месеци бъдещият български политик Петър Пешев: "Сегиз-тогиз от Влашко някои броеве от в. "Знаме" ни пълнеха с трепетно очакване. Четяхме тайно редки броеве от тоя и [от] други вестници, <...> поглъщахме ги с жадност, вярвахме на всичко, писано в тях, и мислехме, че е наближил краят на робството."

Въстаническите приготовления оставят трайна следа не само в съзнанието на тогавашните младежи, но и във фолклора. Години след Освобождението в Търновско се пее народна песен, чиято сюжетика безспорно тежнее към факти от предвечерието на бунта:

> *Събрали ми се ютбрали,*
> *трима-четирима даскали,*
> *вяра с клетва сторили*
> *народа да си повдигнат,*
> *повдигнат да го побунят.*

Освен в Търновско, реална дейност по подготовка на българите за въстание се осъществява и в районите на Севлиево и Севлиевско, на Габрово и Габровско, на Трявна и тревненските села. Съществуват податки за частично революционно раздвижване в Русе и Русенско, в Шумен, в Разград, в Ески Джумая (Търговище), както и в някои райони на Добруджа. При все това усилията на дейците от Североизточна България за подготовка на въстание остават безрезултатни, най-малко по две причини: 1) наличието на големи турски гарнизони в региона; 2) преобладаващия брой мюсюлманско население в тази гранична за Османската империя зона.

Въпреки подмолния характер на подготвителните действия, революционното раздвижване на българите не остава тайна за най-прозорливите дипломати. В специален доклад до канцлера Горчаков от 4 февруари 1876 г. руският консул в Букурещ Иван Зиновиев пише следното: "Силно вълнение цари сред християните в Дунавския вилает. Многочислени тайни комитети са действали в различни пунктове на Османската империя и тези комитети, бидейки в постоянна връзка помежду си, са успели да разпространят вълнения по цялата територия на вилаета. <...> Всички българи, млади и стари, единодушно разглеждат настоящото положение като непоносимо. Те са решили да употребят всички усилия, за да му сложат край." Макар и малко пресилено в частта си, засягаща темата за единението на българите около революционната кауза, описанието на дипломата отразява относително точно факта на засилената комитетска активност на радикално настроените българи в началото на 1876 г.

Установявайки се в *Сливенски революционен окръг,* гюргевските апостоли намират една относително запазена комитетска традиция, но и силно тежнение на местните дейци към хайдушките форми на въоръжената борба. Последното обстоятелство предопределя категоричното решение на преобладаващата част от сливенските съзаклятници да защитят в максимална степен мирното население от стихията на насилието, като се доверят на изпитаната четническа тактика. Във връзка с решението за създаване на укрепени зони в планината, по инициатива на Стоил войвода, в местността Куш бунар в Сливенския Балкан са струпани храни, оръжие и боеприпаси. Подготвяйки се да изпълнят основната си стратегическа задача за овладяване на проходите в Източна Стара планина, сливенските дейци осъществяват някои проучвателни операции и подготвят планове за съответни военни действия. Особено значим принос за организационното сплотяване на сливенските съзаклятници има местният деец Антон Кутев, който за разлика от Ил. Драгостинов и Г. Обретенов още от началото на 1876 г. начева пряка дейност за подготовка на въстание.

---

[*] Оттук нататък следвам номерацията на окръзите, утвърдена в българската историопис през XX век. Тази номерация е следната: *Първи* Търновски революционен окръг, *Втори* Сливенски революционен окръг, *Трети* Врачански революционен окръг и *Четвърти* Пловдивски (Панагюрски) революционен окръг.

При пристигането си в Сливен към средата на м. март Иларион Драгостинов и Георги Обретенов донасят революционни прокламации, въстаническо знаме и стихосбирката на Ботев и Стамболов. Съзнавайки значимата роля на бунтовническото слово, Драгостинов сам съставя обръщение към местните дейци. "Братя българи – призовава апостолът, – побързайте да се приготвите за всеобщото българско въстание <...>. Днес е най-сгодният случай да въстанем. Дерзайте да се съберем под левското кръстно знаме и да докажем на тиранина турчин, че знаем да мрем за свободата на отечеството си!" Цитираното писмо, както и другите въстанически документи, са разпространени не само в Сливен, но и в близките села. Предприети са и частични агитационни действия в Ямбол, Карнобат, Котел, Жеравна, Градец. Революционната пропаганда достига дори и Южното Черноморие. В района на Бургаско учителите Сава Катрафилов и Стоян Шивачев чертаят планове за подбуждане на по-компактно населените с българи райони към въстание.

Въпреки усилията на най-ревностните комитетски дейци, въстаническите приготовления във Втори революционен окръг не са много резултатни. Още при появата си в Сливен апостолът Г. Икономов е заподозрян в антиимперско съзаклятие и му се налага да напусне града. Той обаче не абдикира от революционните си задължения, а се отправя към Пловдивско, където подпомага ръководителите на Четвърти окръг. Пропагандата на идеята за въстание в региона среща страха и колебанията на част от местните българи, до които са достигнали новините за тежките присъди на старозагорските бунтовници, развели през септември 1875 г. поборническо знаме над Чадър могила. Освен това, получили по свои тайни канали информация за готвения бунт, властите в Сливен и в Сливенско предприемат арести и преследвания на някои по-отявлени родолюбци. Така, известната с многобройните си хайдушки войводи голяма и политически осъзната българска общност в Сливенско и в Котленско посреща новината за началото на общонационалното въстание частично разколебана и не съвсем готова за самопожертвователни изяви.

Във формирания в Гюргево (по думите на Н. Обретенов и Ст. Заимов) *Софийски революционен окръг* подготовката на въстанието практически пропада. В старанието си да прикрият дейността си апостолите решават центърът на окръга да бъде в с. Голям Извор, където по времето на В. Левски е създаден окръжен комитет. Въпреки надеждите за възстановяване на разгромената в началото на 1873 г. комитетска мрежа в Софийско, въстаническите предводители не намират сред местното население очакваната подкрепа. Още повече, че след пристигането си в района апостолът Никола Славков е арестуван. За да не последват неговата съдба, Никола Обретенов и Георги Икономов се отправят към Враца, където се надяват революционната агитация да намери повече съмишленици.

Въстаническите приготовления във *Врачански революционен окръг* започват още преди Гюргевското събрание. През есента на 1875 г. районът е посетен от бъдещия главен апостол Стоян Заимов и от помощника му Иваница Данчов. В началото на следващата година местните дейци се заемат да набавят най-необходимото за бъдещия бунт. Според спомените на председателя на Врачанския революционен комитет Мито Анков, към пролетта на 1876 г. в града и близките села готовност да се включат във въоръжената борба заявяват над 600 души. Има данни и за засилена комитетска активност в близките до Враца села, в Оряховско и в Белослатинско. Независимо от това, пристигналият във Врачанско Н. Обретенов е подчертано скептичен към революционния потенциал на местното население. "Турците – пише в спомените си Обретенов – били пръснали много шпиони из селата, като заплашвали селяните, че при най-малкото подозрение в комитаджилък ще ги изгорят живи в къщите им заедно с децата им. <...> Аз се убедих, че не може тук нищо да се работи." Воден от цитираното мнение и от страх да не бъде заловен, Никола Обретенов се връща в Румъния, ненаправил никакви реални усилия за промяна на констатираното положение. Заедно с него отвъд Дунава се отправя и сътрудникът му Г. Апостолов.

Без да положи старание да се приобщи към практическите действия на местните "комитаджии", още след пристигането си във Враца Ст. Заимов се заема със съставяне на революционни документи. В подробно написания от него "Закон за всичките бунтовници" са регламентирани стриктно задълженията на редовите въстаници и на техните предводители. Грижата за вербуването на повече въстаници, както и пряката организационна и военно-техническа подготовка на бунта, са оставени настрана. Тук нещата се усложняват допълнително от вътрешните противоречия между някои комитетски дейци, от силното присъствие на турски военни части, както и от откритата опозиция на по-влиятелните българи срещу подготвения бунт. В случая обаче е направен един съществен пропуск. Без да отчетат като предимство близостта до Балкана и възможностите за успешни маневри на евентуални въоръжени отряди, Стоян Заимов и местните комитетски ръководители не набелязват конкретен военно-тактически план.

За разлика от мнозинството заможни врачани, търговецът Митю Цветков поръчителства с имуществото си една "мошеническа" (по думите на Д. Страшимиров) операция по фиктивен износ на пастърма и лой. Със спечелените над 10000 гр. пребиваващите във Влашко апостоли Иваница Данчов, Георги Икономов и Никола Обретенов закупуват голямо количество оръжие. Така, жертвалият имуществото и търговското си име М. Цветков осигурява оръжие за бъдещите врачански въстаници, които при преминаването на Ботевата чета така и не намират смелост да се включат във въоръжената проява.

Въстаническата подготовка в *Пловдивски революционен окръг* се ръководи от пристигналите през януари 1876 г. Г. Бенковски и П. Волов. Скоро към тях се присъединяват още трима апостоли – З. Стоянов, Т. Каблешков и Г. Икономов. Активно участие в агитационната и организационна работа вземат и редица местни дейци – Васил Петлешков от Брацигово, Петър Бонев и Спас Гинев от Перущица, Тодор Влайков и Павел Бобеков от Панагюрище, поп Грую Бански от с. Баня и др.

Още в хода на първите обиколки из Пловдивско апостолите решават да изместят центъра на окръга в Панагюрище. В отдалеченото от многоетничния град селище ръководителите на бъдещото въстание могат да действат по-открито и по-спокойно. С цел успешно координиране на съзаклятническите дела, в Панагюрище е учреден "Подготвителен комитет", който поема ръководството на цялата комитетска мрежа в региона. В правомощията на този комитет влизат всички действия по създаване на нови революционни звена и стабилизиране на съществуващите, по планиране на военно-технически операции и политически инициативи. Географският ареал на въстаническите приготовления в Четвърти революционен окръг е твърде широк. Поставяйки акцент на дейността си в Средногорието, Северните Родопи и Тракия, предводителите на бунта се опитват да активизират комитетските съзаклятници чак до Одрин, Разложко и Горноджумайско.

Под прякото ръководство на откроявашия се с лидерските си качества Г. Бенковски апостолите осъществяват многобройни обиколки из окръга, в хода на които разясняват неизбежността на бъдещото въстание, обсъждат с местните дейци военно-стратегически и военно-тактически проблеми, разясняват целите и смисъла на предстоящото масово самопожертвование. Не случайно именно в Четвърти революционен окръг най-голяма популярност придобива пророческата формула "Турціа ке падне!" [*], съчинена в края на 1875 г. от монаха Полиевкт. Уповавайки се на присъщия на християнската традиция култ към писмените знаци, в края на 1875 г. духовникът предлага на сънародниците си едно ребусно "разгадаване" символната връзка между текста "Турціа ке падне!" и годината 1876. Споменатата връзка е осъществена чрез представеният в *Схема №30* паралел между буквите от споменатото изречение и съответстващите на техните писмени знаци цифрови означения в черковнославянската книжовна традиция.

Схема №30

Графично изображение на "пророческата буквеница"

"Турция ке падне!"

Т = 300		к = 20		п = 80	
у = 400		е = 5		а = 1	
р = 100				д = 4	
ц = 900				н = 50	
і = 10				е = 5	
а = 1					
1711	+	*25*	+	*140*	*= 1876*

Въстаническите предводители от Четвърти революционен окръг полагат старание и за осигуряване въоръжението на бъдещите въстаници. По-голяма част от комитетските дейци си набавят оръжието сами – чрез покупка или поправяне на стари пушки и пистолети. Направени са няколко неуспешни опита за закупуване на оръжие за по-бедните съзаклятници с парите от създадения "общ фонд". Снабдяването с барут и с муниции става най-вече по линия на контрабандните канали. Осигурени са няколко опитни във военни операции мъже, които биха могли да изпълняват ръководни функции в хода на въстанието. Ползвайки опита от самозащитните въоръжени операции по време на кърджалийските размирици, българите от Средногорието подготвят и своя дървена "артилерия". И при все че повечето от направените над 40 "оръдия" от черешови дънери се оказват негодни за реален бой, тяхното наличие осигурява на въстаниците известна увереност. Негодни в хода на въстанието се оказват и по-голяма част от пушките кремъклийки. Постоянните априлски и майски валежи се оказват съществена пречка за нормално функциониране на този тип оръжие.

В най-подготвената територия за въстание от Четвърти революционен окръг българите полагат грижи и за изработването на адекватен на патетиката на бунта набор от революционни символи. Ушити са няколко десетки знамена. Приготвени са униформи за военните предводители. Изработени са метални лъвчета и кръстчета, който да бъдат носени като отличителни знаци от участниците във въоръжените действия.

Макар и претоварени с носталгия по "златния век" на българската революционна решителност, незабравимите страници от "Под игото" на Ив. Вазов и от "Записки по българските въстания" на З. Стоянов носят в себе си късчета истина за въодушевленията и страховете, за ентусиазма и колебанията, за властта на решителността и безвластието на традиционните структури. "Панагюрище и околните села Мечка, Поибрене, Мухово, Петрич и пр. – припомня си З. Стоянов – отдавна бяха престанали да съществуват де факто за славната Отоманска империя. Полицейските разпоредби, събирането на данъка, раздаването на правосъдие, градските разпореждания и пр. и пр. бяха напълно преминали във ведомството на революционния комитет." Тази невероятна на пръв поглед версия за предисторията на бунта показва, че по правило колебливият и скептичен български народ е реализирал важна стъпка по пътя към своя национален суверенитет. Регистрираната от ненадминатия летописец на въстанието готовност да се управляват обществените дела е безапелационен знак за способността на възрожденския политически елит да поеме в свои ръце съдбините на отечеството. Друг е въпросът доколко обстоятелствата ще позволят това да стане през пролетта на 1876 г.

В интерес на историописната коректност трябва да се отбележи, че големи части от българската етническа територия остават встрани от въстаническия кипеж – Добруджа и Черноморието, Северозападна България и Софийско, Македония и значими центрове на културната и политическа модернизация в Тракия. Емиграцията също не е единна. Радикалните среди приемат идеята за предстоящата антиосманска инициатива с ентусиазъм и очакване. Според силите и възможностите си те предприемат действия за популяризиране на българската кауза, за намиране на съюзници, за кадрово и материално осигуряване на предстоящите въоръжени операции. Още в ранна пролет в по-големите български колонии на север от р. Дунав започват четнически приготовления. "Старите" (Добродетелната дружина) и част от дейците на Одеското настоятелство приемат плана за въстание със смесени чувства. Разноречиви са отзивите за съзаклятието и в средите на голямата българска общност в Цариград. В мемоарно-аналитичната си книга "Страница из политическото ни Възраждане" деецът на Цариградския политически център Марко Балабанов представя настроенията на тамошната българска колония така: "Важни, решителни, извънредни събития се очакваха през пролетта на 1876, както по вън по провинциите, така и в самия Цариград. Известни търговци и други лица из Татар-Пазарджишко, из Пловдивско, из Търновско и пр. идваха през туй време в Цариград [и] при най-малкото доверие, което би[ха] могли да имат тук към свои приятели, познайници, съдружници или търговски кореспонденти, щом се намерваха насаме, друг предмет на разговор нямаха, а само това, що се е мислило и крояло и що се е готвило в техните местности и другаде из България за едно общо и едновременно българско въстание, не дошло отвън, а приготвено в сама България. И от тия лица едни напълно без никаква предпазливост одобряваха и с ентусиазъм възнасяха кроеното народно предприятие, защото турската управия не била вече за търпение. Други пък, по-сдържани, го представляваха като необмислена младежка смелост с гибелни, без друго, за страната сетнини, та по това не се стесняваха да се отзоват за него не до там одобрително."

---

[*] Изречението е представено в графичния образ, с който се разпространява в навечерието и в хода на въстанието.

Въстанието

С цел координиране на предстоящите въоръжени операции, наложилият се като естествен лидер на апостолите в Четвърти революционен окръг Г. Бенковски свиква на 14 април *общо събрание на комитетските структури.* Събранието се провежда в местността Оборище, разположена на запад от Панагюрище. Според различни проучвания, в него участват над 70 делегати, представляващи комитетите от около 60 селища. Широко приложеният принцип на представителността дава основание на Г. Бенковски да поиска от форума правомощия за военно ръководство на бунта. След присъщи на националния ни манталитет обструкции, правомощията са получени. Утвърдено е и решение, според което в хода на въстанието Панагюрският революционен комитет ще изпълнява функции на временно правителство. След приключване на събранието специално избрана комисия разработва тактическия план за въоръжените действия и утвърждава текста на революционна прокламация. Предвидено е въстанието да избухне на 1 май, но при извънредни обстоятелства ръководителите могат да провъзгласят началото на бунта и по-рано.

Мащабните въстанически приготовления не остават тайна нито за чуждите дипломати, нито за турските власти. В писмо до императорския посланик в Цариград пловдивският руски консул Н. Геров отбелязва следното: "Според най-нови сведения, между българите действително се правят приготовления за въстание и опит за това ще бъде направен някъде. Дали с оглед на това или заради нещо друго, турците от своя страна, по внушение на властите, също се въоръжават. В същото време в джамиите се проповядва народът[*] да се опълчи против неверниците."

Нарастващото напрежение достига точката на сблъсъка в момента, в който властите получават от свой доносник, присъствал на събранието в Оборище, информация за мащабите и размаха на очакваните въстанически операции. Властта решава да вземе инициативата в свои ръце, като валиите на Одринския и Дунавския вилаети дават разпореждания за арестуване на най-отявлените съзаклятници. Началото на мащабната полицейска операция е поставено с направения на 20 април 1876 г. в Копривщица опит за залавяне на Т. Каблешков. Опасявайки се от евентуален разгром на местните структури, Каблешков и другите местни дейци решават да обявят *началото на въстанието*. Още същия ден те дават необходимото разпореждане, след което въоръжените бунтовници превземат местния конак и убиват мюдюрина и няколкото заптии. Така в чисто българското градче е установена въстаническа власт. Под звъна на камбаните на местната църква "Св. Никола" и под въздействие на масовото опиянение от първия успех, Т. Каблешков написва прочутото "Кърваво писмо". В него той представя накратко развоя на събитията в Копривщица и призовава другите апостоли да провъзгласят началото на въстанието в целия революционен окръг. "Ако вие братя, – настоява Каблешков, – сте били истински патриоти и апостоли на свободата, то последвайте нашия пример и в Панагюрище." Под този горещ призив стои кръст, изрисуван с кръвта на убит представител на "съборената" турска власт в Копривщица.

"Кървавато писмо" е донесено в Панагюрище още следобед на 20 април. Без излишни колебания Г. Бенковски събира въстаническите предводители и заповядва да се унищожат структурите на турската власт и в центъра на *Четвърти революционен окръг.* Предводителстван от Павел Бобеков отряд превзема конака. Веднага са конструирани органите на революционната власт. За комендант на Панагюрище е определен Иван Соколов, а за ръководител на Привременното българско правителство – Г. Бенковски. Без да губят излишно време революционните управници разпространяват предварително подготвената прокламация, съдържаща призив до всички българи да въстанат. Специални куриери разпространяват заповед до съседните селища да се присъединят към бунта. На 20 април разпоредбата е изпълнена в селата Клисура и Стрелча. На следващия ден въстават още 32 села в региона. Предводителстван лично от Г. Бенковски конен отряд от около 200 въстаници обикаля югозападната част на окръга, като вдига на бунт селата от Средногорието и от десния бряг на р. Марица. Междувременно в района на Ихтиманска Средна гора (около връх Еледжик) е образуван въстанически лагер, в който се съсредоточават селяните от близките села. Ръководството на лагера е поето от военен съвет, начело с Гене Телийски. Към североизточната част на окръга се отправят П. Волов и Г. Икономов, които поемат прякото ръководство на въстаническите действия там.

На 22 април в Панагюрище е осветено "главното" знаме на Четвърти революционен окръг, ушито от учителката Райна Попгеоргиева. В хода на пищна церемония за знаменоска е определена въпросната учителка, а апостолът Г. Бенковски използва възможността да укрепи авторитета си на практически безпрекословен въстанически вожд. Веднага след церемонията "хвърковатият" конен отряд на Бенковски отново поема из региона, за да подбужда селяните на въстание – не само чрез пропаганда и заповеди, но и чрез палежи на мирни до вчера села.

Пак на 22 април започват първите реални сражения между въстаниците и правителствени войски. Струпвайки в района на Средногорието големи отряди, сред които преобладават неподлежащите на строг военен контрол нередовни военни части и черкезки дружини, до края на месеца властта съумява да потуши бунта в Средногорието. В хода на тежки боеве на 26 април пада "столицата" на въстаническото непокорство Панагюрище. Срещу укрепения лагер на Еледжик е изпратена редовна войска, оборудвана с добро оръжие и с артилерия. След разгрома на въстаниците присъщото на всеки военен сблъсък насилие застига не само въоръжените мъже, но и пребиваващите там жени, деца и старци. С изключение на откупената с цената на голямо количество злато Копривщица, почти всички въстанали села и градчета в този процъфтяващ до 20 април край са опожарени и ограбени.

---

[*] В смисъл *мюсюлманите*.

Макар и обградени от многобройни мюсюлмански селища, българите от *Северните Родопи* също въстават. Брацигово, Перущица и Батак – това са основните средища на бунта в този живописен кът на България. В Брацигово, под ръководството на Васил Петлешков, още на 21 април на оръжие се вдига практически цялото боеспособно мъжко население. Сраженията с редовните и нередовни военни части продължават повече от две седмици. Независимо от многото човешки жертви и разрушения, градчето не е опожарено, заради големия откуп, платен на предводителя на "умиротворителите" Хасан паша. Откупът обаче не спасява живота на Васил Петлешков, комуто е отредено смъртно наказание, извадено от арсенала на най-мракобесническите средновековни нрави – изгаряне между два огъня.

От 23 април до 1 май продължава защитата на въстанала Перущица. Предводителствани от Кочо Чистеменски, Спас Гинев и Петър Бонев, перущенци първоначално устояват на вражеските набези, поради сполучливо организираната кръгова отбрана. След смъртта на П. Бонев, на 30 април група въстаници успяват да напуснат обграденото селище. Останалата част се събират в черквата "Св. Архангел". Там мнозина се самоубиват ведно с целите си семейства, за да не попаднат живи в ръцете на врага.

Не по-малко драматична е съдбата на българите в Батак. Обявили въстанието на 22 април, тамошните българи масово се включват в добре организирания въоръжен отряд, надхвърлящ 1000 души. Скоро селището е обградено от башибозук и от събраните под знамената запасни военни части (редифи). Преобладаващата част от "умиротворителите" на Батак са българомохамедани от съседните села. Те са предводителствани от един от най-злокобните символи на насилието от епохата на въстанието Ахмед ага Барутанлията – също българомохамеданин. След едноседмични боеве, на 1 май отрядите на Ахмед ага започват да проникват в Батак. На следващия ден въоръжената съпротива от страна на българите е прекратена. За "възстановителите на реда" това обаче не е достатъчно. В следващите няколко дни – целенасочено и методично, са посечени около 3000 българи – мъже, жени, деца. Така, Батак се превръща в символ на масовата саможертва в името на осъзнатата идея за политическа самостойност. Описвайки кървавия изход от отбраната на Батак, проникновеният историописец на Априлското въстание Д. Страшимиров завършва така: "На 5 май Батак представлявал най-ужасното гробище, което може да се мисли на земята. Обезобразени трупове се валяли [на]всякъде. Нямало жива душа. Ахмед ага потеглил за Брацигово. Помаците си отишли, като отнесли всичко, що могло да влезе в работа. Само виенето на кучетата се разнасяло из глухата атмосфера."

В *Търновски революционен окръг* вестта за обявяването на въстанието пристига на 23 април – три дни след като властите са официално информирани по телеграфа за въоръжените прояви в Средногорието. Така възможността за изненада е пропусната, а местната администрация има време да затегне реда, да рекрутира допълнителни военни части и да ги дислоцира във взривоопасните региони. Въпреки обиските и арестите, на конспиративно събрание в Горна Оряховица се взема решение за мобилизиране на въстаническите сили. На определената дата – 28 април, населението на селата, разположени по долното течение на р. Росица (Бяла черква, Мусина, Михалци, Вишовград, Дичин и Русаля), излъчва чета от около 200 въоръжени мъже. За войвода е определен поп Харитон Халачев, а за военен командир – Петър Пармаков. Следвайки предварителните стратегически замисли, четата се насочва към Габровския Балкан. По пътя тя отсяда в Дряновския манастир, но там е обградена от набързо мобилизирани нередовни войски. Скоро от Шумен пристигат и редовни части, командвани от опитния военачалник Фазлъ паша. В продължение на девет дни въстаниците удържат напъна на 10000-те правителствени части, които обстрелват манастира не само с пушки, но и с оръдия. На 7 май една малка група оцелели бунтовници успява да напусне полуразрушения манастир, криейки се под затрупаните с неочаквания майски сняг разлистени дървета. Повечето въстаници намират смъртта си в озлочестената обител. Не всички напуснали манастира въстаници успяват да се укрият добре и срещу заловените е организиран процес. В хода на процеса е осъден и обесен един от най-активните комитетски дейци в региона – белочерковският учител Бачо Киро Петров.

От района на Габровско и Севлиевско също излиза чета от около 200 души. Тя е предводителствана от Цанко Дюстабанов. След комплектуването си в Соколския манастир Габровската чета се отправя към въстаналите села в севлиевския край – Кръвеник, Батошево, Ново село. Ползвайки укрепителните съоръжения, изградени от новоселските въстаници, в продължение на десет дни разбунтувалите се българи отбиват атаките на многократно превъзхождащия ги противник. След пристигането на редовните войски съпротивата на бунтовните села е прекършена – на 6 май в Батошево, на 9 май в Кръвеник, на 10 май в Ново село. Последната битка е под връх Марагидик, където са съкрушени и последните съпротивителни сили на въстаниците. Само за няколко седмици просперираният регион е доведен до такова жалко състояние, че преминалата през август анкетна комисия намира жителите му в "крайно бедно и окаяно състояние".

В чисто българското планинско градче Трявна също е провъзгласено отхвърлянето на съвсем символично присъстващата там османска власт. След развяването на революционното знаме е съставена чета от около 60-70 души, предводителствана от Тодор Кирков, Христо Патрев и Станьо Гърдев. На 9 май четата води успешен бой с башибозушки части. Сраженията с редовната армия внасят обрат в събитията. Четата е разпръсната, а разпуснатият башибозук се отдава на грабеж и безчинства из богатите планински селища. С разгрома на тревненската чета завършват и въстаническите прояви в Търновски революционен окръг.

В *Сливенски революционен окръг* планът за организиране на мащабни четнически операции пропада. Веднага след получаване на информация за избухване на въстанието в Средногорието местните власти арестуват председателя на сливенския революционен комитет. Това отлага обявяването началото на въоръжените действия с няколко дни. Междувременно в града и в околността са дислоцирани многобройни военни части. Отправяйки се към организирания в планината лагер, Ил. Драгостинов и Г. Апостолов се надяват да мобилизират въстаническите сили от селата. Това обаче също не се случва. Сливенската чета едва достига 60-70 души. Освен това, тя е твърде закъсняла с появата си. Поели своя път към Балкана на 7 май, скоро сливенските четници са пресрещнати от многократно превъзхождащ ги противник. В разразилото се сражение четата е разбита, а голяма част от четниците загиват. Загива и легендарният в региона Стоил войвода.

Потушаването на единичните бунтовнически прояви в Сливенско и Ямболско има тежки сетнини за мирното население. Независимо от факта, че селищата във Втори революционен окръг практически не въстават, към средата на май в много от селищата са извършени публични екзекуции и масови погроми. На грабеж и насилие са подложени богатите български села в Котленския Балкан. Особено тежко пострадва ямболското село Бояджик, което не успява да въстане, но затова пък е разгромено "превантивно" от редовни и нередовни части, въоръжени с артилерия. Подчертано "старателни" в насилническата си мисия са военните формирования на татарите и черкезите.

Във *Врачански революционен окръг* въстание така и не избухва. Получили на 24 април известие за бунта в Тракия, местните апостоли продължават да се придържат към решението си масовото надигане да започне на 11 май. В техните среди не секват разправиите, предизвикани от факта, че оръжието, закупено във Влашко от полукриминалната търговска сделка, не е доставено навреме в града, а е послужило за въоръжаване на чета, която тепърва ще навлиза в българските земи. В хода на подготвителните действия особена нерешителност проявява главният апостол Ст. Заимов. Оправдавайки се с липсата на оръжие и с многобройните военни части, пребиваващи в Берковица и в Орхание, той не успява да организира събралите се на 18 май около 500 души, готови да тръгнат към Балкана с цел подпомагане на прехвърлилата се предния ден при Козлодуй Ботева чета. Самият Заимов в следосвобожденските си спомени отчита като грешка бездействието на врачани на 18 и 19 май, тъй като огромната част от местните войски са мобилизирани срещу самоотвержено сражаващата се чета. Това обстоятелство би позволило на въстаниците да ударят в гръб събраните в един хан турски войски и да овладеят града. Вместо обаче да поеме ръководството на рискованата операция, Заимов напуска града и на път към Влашко е заловен в близост до с. Баница.

Единични антиосмански движения има в началото на м. май и в *югозападните български земи*. Тамошният център на въстаническите прояви е съсредоточен в с. Разловци, Пиянечко. Под ръководството на местните комитетски дейци Димитър Попгеоргиев Берковски и поп Стоян Разловски е организирана чета от около 60 души. Отправяйки си към селата в региона със задача да ги вдигне на въстание, четата е пресрещната от многобройни турски военни части. След разгрома ú са предприети репресии не само спрямо съзаклятниците, но и спрямо мирното население в Македония.

Със закъснение се реализират и четническите инициативи на емиграцията. Практически след разгрома на въстанието в Средногорието, Родопите и Търновско в страната навлизат *три въоръжени отряда, предводителствани съответно от Христо Ботев, Таньо Стоянов и Сидер Грънчаров.* В първата чета участват 205 доброволци, които са сравнително добре въоръжени с пушките, закупени за нуждите на Врачански революционен окръг. Освен от младия Хр. Ботев, четата е предводителствана и от офицера Никола Войводов. За знаменосец е определен Никола Симов – Курито. След познатото на всеки българин от Вазовото стихотворение "Радецки" овладяване на австрийския кораб, командван от кап. Дагоберт Енглендер, четата слиза на българския бряг при Козлодуй – 17 май 1876. Отправяйки се с бърз марш към Врачанския Балкан, още на следващия ден тя води тежки сражения при местността Милин камък. Макар и изгубили над 30 души, въстаниците не се отказват от въоръжената си мисия. На 19 май те достигат местността Веслец край Враца. Направеният опит за връзка с врачанските съзаклятници се оказва неуспешен. На 20 май на път към връх Вола четата е пресрещната от големи отряди черкези и башибозуци. След тях се движат редовните части, въоръжени и с оръдия. Започва тежко сражение, описано от четника Димитър Икономов така: "Макар и набързо, сполучихме да натъкмим добре отбраната си. Една група момчета под моя команда се настанихме на запад от мястото, дето бяхме, между канарите, и от там стреляхме. Ботев с други момчета бяха над нас, а към изток бяха Перо Македонеца и Н. Войновски с останалите. Ужасна битка се захвана, която трая до вечерта. Неприятелят по-многочислен и по-силен, искаше да ни унищожи съвсем. Бясно и решително налиташе; ние се държахме здраво. Ботев беше силно разпален. Неговият глас се чуваше по цялата бойна линия. Умората и жаждата ни измъчваха, ала отчайване нямаше."

След продължителната битка четниците се разпръсват из местността Йолковица, за да търсят вода за пиене. Ботев с още трима въстаници – Никола Обретенов, Перо Херцеговинеца, Георги Апостолов – се оттеглят, за да обсъдят кризисното положение. По това време единичен куршум прострелва войводата. Смъртта го застига почти веднага. Обезкуражените четници се отправят към Троянския Балкан, обладани от надежда, че бунтът на юг от Стара планина продължава. На 21 май те водят последния си бой, след който всеки от останалите живи четници потърсва свой личен път към физическото спасение. Намират го малцина.

Четата на Таньо Стоянов преминава Дунав при Тутракан и също на 17 май е на българска земя. Тя е значително по-малка – около 20 души. Това обаче я прави оперативна и независимо, че постоянно е следвана от турски части, тя изминава над 200 км. до мястото на последната си битка при с. Араплар (Априлово), Поповско. В неравното сражение на 27 май загива войводата, а мнозина от оцелелите четници са заловени.

Сетен знак за въоръжена активност на българите върху собствената им етническа територия през пролетта на 1876 г. представлява закъснелият поход на войводата Сидер Грънчаров и водената от него чета от около 50 бойци. Преминалите на 12 юли сръбско-турската граница четници, се оказват подведени от несекващите слухове, че Ботев е жив и че предводителстваните от него въстаници продължават да поддържат бойния дух на въсталите българи във Врачанско. Дори и след като разбират, че разгромът на Ботевата чета е факт, последните самотни бойци на българския априлски дух продължават своя поход. След неколкократни сражения и след смъртта на войводата, достигайки до Орханийско, четниците се разпръскват на малки групи, като повечето намират смъртта си из оказалия се недружелюбен към тази закъсняла бунтовническа проява Балкан.

Със закъснялата поява на трите чети, навлезли в българските земи от териториите на Влашко и Сърбия, завършва цикълът от събития, обозначаван в националната ни историопис с името *Априлско въстание*. В конкретноисторически план споменатите събития са локализирани основно в четири региона на етническата ни територия – Централна Северна България, Средногорието, Родопите и Врачанско. В абстрактноисторически план обаче, те са много по-широкообхватни. Макар и несбъднало очакването на гюргевските апостоли за всенародно въоръжено надигане, Априлското въстание е част от обществената съдба на *всички тогавашни българи* – на тези, които участват в него и на тези, които му се противопоставят; на тези, които загиват и на тези, които оцеляват; на тези, които се бунтуват и на тези, които са подложени на репресии; на отвъддунавската емиграция и на цариградските българи; на обнадеждените и на обезкуражените...

Историческото значение на самопожертвователните прояви на панагюрските въстаници, баташките селяни или доброволците от Поп-Харитоновата чета не се свежда само до физически заявената с оръжие воля за държавна самостойност. Тази самопожертвувателност се превръща във важен стожер на българската национална менталност. Въстанието не е само актът на бунта, то е отзвукът на бунта в българското общество, промяната в манталитета на българите в резултат от бунта, говоренето и писането по националния въпрос непосредствено след бунта, готовността да се отстояват и с други средства целите, отстоявани с оръжие при Брацигово, Марагидик и Милин камък.

В този смисъл, колкото и нелицеприятно да звучи, около 30000-те загинали българи, стотиците разграбени и опожарени села, десетките хиляди емигрирали, разорени и озлочестени хора представляват оня безценен данък, който по злощастните правила на историята практически всяка нация плаща в процеса на конструиране на модерната си държава. Да не забравяме, че просperиращите през XIX век Великобритания и Франция стават европейски свръхсили в резултат от кървави революции, разгърнали се съответно през XVII и XVIII век. Да не забравяме и факта, че десетилетие преди българското Априлско въстание Съединените щати постигат обединението си в хода на най-кървавата война за целия XIX век. Не минава без платени с човешки жертви военни сблъсъци и обединението на другите две големи европейски държави – Италия и Германия. Подобна съдба застига или очаква практически всички християнски народи в Централна и Югоизточна Европа, пребивавали векове в пределите на двете големи империи – Хабсбургската и Османската.

Българският национален въпрос
през втората половина на 1876 година

Отзвукът от въстанието

В съответствие с правилата на модерното общество, българските събития от април – май 1876 г. бързо се превръщат в обект на дипломатически и медиен интерес. Първите сведения, които се появяват в европейския печат и в консулските доклади, са почерпени от емигрантските ни периодични издания, от разкази на очевидци и от съпътстващите подобен род събития слухове. Особена активност по отношение информиране на чуждите издания проявява националната ни емиграция, както и българите, обучаващи се в различни учебни заведения в Централна и Западна Европа или в Русия. Тук е любопитно да се отбележи, че около 1/3 от огромния поток небългарски вестникарски материали, отразили Априлското въстание, са посветени на т.нар. "афера "Радецки", т.е. на бляскавата саможертва на Ботевите четници.

Както официалната, така и неофициалната информация за размаха на българското въстание и за мащабите на насилническите действия на овластени и неовластени фактори спрямо мирното население, предизвикват своевременни реакции от страна на дипломати и журналисти. Анкетите на специално упълномощени представители на държавите, ангажирани със съдбата на християните в Османската империя, започват скоро след погромите. Още в края на м. юни руският вицеконсул в Пловдив княз Алексей Церетелев, съпроводен от немския си колега и от френския публицист Жан дьо Вестин, обикаля пострадалите райони. В началото на м. юли е осъществена следващата анкетна обиколка от комисия в състав А. Церетелев, американския дипломат Юджин Скайлър и специалния пратеник на британския вестник "Дейли Нюз" Джанюариъс Макгахан. Освен пострадалите селища в Средногорието, анкетьорите посещават и ямболското село Бояджик, както и най-засегнатите от погромите части на Търновския санджак. Успоредно с това е предприета още една английска анкета, възложена на дипломатите Хътън Дюпюи и Уолтър Беринг. С изключение на сдържаните, но относително коректни доклади на последните двама, отчетите на посетилите местата на кървавите разправи с българското население чужденци са претоварени от негативни оценки спрямо властта, допуснала насилническите изстъпления. Силно въздействие върху либерално настроените европейски среди оказват страстните репортажи на Дж. Макгахан от опустошените и застлани с непогребани трупове селища.

Отзвукът от въстанието има и политически, и хуманитарни измерения. В мемоарната си книга, посветена на осъществената от него мисия в европейските столици, българският пратеник Марко Балабанов разказва как в хода на една неделна разходка из Лондон в началото на септември 1876 г. двамата с Драган Цанков случайно попадат в "препълнен с богомолци" местен храм. В хода на богослужението "по едно време всички черкуващи се стават на крака и захващат да пеят една умилителна песен", в която често се повтаря името на България. След като завършва службата българските делегати, без да представят своята етническа принадлежност, запитват един от участниците в церемонията в какво се състои смисъла на изпятата песен. "Той ми каза – свидетелства Балабанов – с един вид душевно задоволство, че от няколко седмици насам те всяка почти неделя пеят тази песен, с която се молят Богу за многострадателна християнска България."

Под тласъка на хилядите вестникарски материали, публикувани в чуждия печат и посветени на разгрома на въстанието, мнозина видни европейци надигат глас в защита правото на българите да бъдат управлявани от цивилизована власт, излъчена от техните среди в съответствие с принципите на модерния конституционализъм. Оскар Уайлд и Чарлз Дарвин, Уилям Гладстон и Уилям Морис, Емил Жирарден и Жул Верн, Джузепе Гарибалди и Феликс Каниц, Лев Толстой и Дмитрий Менделеев – това са само част от имената на личностите, принадлежащи към западния и руския културен и политически елит, които през втората половина на 1876 г. пишат, говорят, полемизират по българския национален въпрос. Особено отзивчиви към отстояваните с кръв български политически въжделения са живеещите също под чужда власт чехи и поляци, близките нам по историческа участ сърби и румънци, руските славянофилски среди и американските протестантски мисионери. Сред най-въздействените документи, появили се в хода на масираната пробългарска кампания, е апелът на френския писател Виктор Юго, разпространен на 29 август 1876 г. "Кога ще свърши мъченичеството на този малък героичен народ?" – пита писателят и настоява: "Време е цивилизацията да издаде своята величествена забрана да се продължава така. Ние, народите, заповядваме на правителствата да издадат тази заповед!" Самонатоварил се с мисията да говори от името на европейските народи, Виктор Юго произнася най-тежката присъда на османската власт в европейските предели на Турция, призовавайки директно да бъдат унищожени империите, "които убиват".

Страстните призиви на класика на френската литература В. Юго предизвикват поетически ответ от страна на бъдещия класик на българската литература Иван Вазов. След като на 17 юли в стихотворението "Към Европа" младият поет е обвинил западните народи, че се дистанцират от българската драма, на 12 септември на страниците на в. "Български глас" Вазов отпечатва поемата си "Векът!" В нея, очертавайки някои от най-страховитите параметри на българските страдания, вещият словотворец заявява, че вече си е възвърнал вярата в свободолюбивия дух на своя "грозен и мрачен" век. Мотивът му е свързан с отклика на най-просветените европейци на следвъстаническите репресии, на които са подложени сънародниците му.

И ако съществуват на туй нещастно време
и гении на злото, и изверги големи,
каквито са например зловещий Елиот,
Дизраели и Дерби[*] *– и всичкият им род,*
с кръвта Христова, който се някога накапа,
и ватиканский идол, чудовищний Рим-папа,
съюзник на Корана![**] *– то има мъже днес,*
венец на человека, на времето ни чест.
Тъй Ръсел благородний, на слабите бранител,
и славний Гарибалди, на робите любител,
които не един път вдигнаха своя глас,
ужасен за тирана и сладостен за нас;
Странгфорд и Брайт, и Гладстон, Фарлей, Хюго поетът[***]
и други тям подобни, що кат лампади светят
във мрачината обща на деветнайстий век,
приятели и братя на страдущий човек.

Макар и в не много изящна поетическа форма, представените стихове препрочитат почти цялата история на европейските дебати по българския въпрос през втората половина на 1876 г. В рязкото очертаване на границите между сатанинското (антибългарското) и благородното (пробългарското) личи не само утвърдената вече обществена представа за високата политическа самостойност на българската нация, но и формирания усет към тънкостите на заплетената

---

[*] Тук Вазов визира Едуард Дерби, Хенри Елиът и Бенджамин Дизраели – британски политици, подкрепили позицията на султанското правителство след Априлското въстание.

[**] Поетът има предвид фактът, че тогавашния римски папа приветства султана за победните му военни действия в хода на сръбско-турската война.

[***] Изброените в този стих личности, ведно с посочените по-горе Джон Ръсел и Джудзепе Гарибалди, подкрепят българската кауза в трудните месеци след въстанието.

дипломатическа игра, притежаваща най-висока степен на сложност. Игра, която и до днес зовем *Източен въпрос*.

Българските инициативи

След април 1876 г. Източната криза навлиза в нова фаза. Под тласъка на българските събития и вследствие на присъщите на подобни политически ситуации центробежни сили, на 18 май 1876 г. в Истанбул е извършен държавен преврат. На мястото на сваления султан Абдул Азис дошлите на власт "нови османи" поставят султан Мурад V – образован и привидно пролиберално настроен държавник. Високият пост обаче скоро отключва в съзнанието на Мурад V таено от години психическо отклонение. Това налага нова намеса на опитните вече превратаджии, които през август заменят Мурад V с брат му Абдул Хамид II. Поел властта в условията на тежка политическа криза, Абдул Хамид II остава начело на държавата още 33 години – до 1909.

По времето, когато османските държавници са заети с дворцови борби и с "умиротворяване" на българи, херцеговинци и босненци, Великите сили, ангажирани пряко с Източния въпрос, продължават дипломатическия демарш, насочен към урегулиране на балканското статукво в съответствие с техните интереси. В хода на планирана още в края на предходната година среща, осъществена през май 1876 г. в Берлин първите министри на страните от Съюза на тримата императори (Русия, Австро-Унгария и Германия) приемат меморандум, съдържащ проект за реформи в европейската част на Османската империя. Документът обаче не довежда до никакви реални промени на Балканите – още повече, че разразилото се успоредно с Берлинската среща българско въстание внася нови, значително по-сложни компоненти в хода на Източната криза. Ситуацията придобива практически необратим характер след като на 18 юни (2 юли) 1876 г. Сърбия и Черна гора обявяват война на султанското правителство.

Една от най-резултатните следвъстанически инициативи на възрожденския елит е свързана с изпращането на специално упълномощена *делегация от двама представители на българската нация в основните европейски столици*. Членовете на делегацията – Марко Балабанов и Драган Цанков – са образовани и известни сред сънародниците си общественици. Представляваща по същество самостоен проект на цариградския политически център, инициативата е подкрепена материално и политически и от лидерите на Добродетелната дружина. В периода август – ноември 1876 г. двамата представители посещават последователно градовете Лондон, Манчестър, Бирмингам, Париж, Рим, Берлин, Виена, Петербург и Москва. В срещи с управляващи и с опозиционни дейци, с политици и с журналисти, с общественици и с духовни сановници М. Балабанов и Др. Цанков представят положението на българския народ, описват физическите и морални резултати от насилническите действия, на които са подложени сънародниците им през последните години. В делови план българските претенции са представени в два официални текста – брошурата *България* и политическото послание *Мемоар до шестте Велики сили, покровителки на източните християни*. Написани с умерен дипломатичен тон, но последователни в отстояваните тези, и двата документа формулират искането на българите да се предостави "пълна автономия с народно правителство". Това искане е защитено и пред високопоставените политици, с които се срещат делегатите – император

Александър II и Едуард Дерби, Джон Ръсел и Адолф Тиер, Ото фон Бисмарк и Гюла Андраши, Александър Горчаков и Д. Милютин. Особено показателен за бъдещия развой на събитията е разговорът с практически най-влиятелния европейски политик по това време – германския канцлер Бисмарк. След като внимателно изслушва делегатите, "железният канцлер" им заявява без заобикалки следното: "Ние ви съчувстваме и в кръга на дипломатическите действия ние ще направим каквото можем, за да се измени вашето положение, но ние няма да обявим за това война. Ако войната стане необходима, тази война ще я направи Русия, а както ви казах, ние сме приятели с Русия." Макар и в завоалирана форма, тези думи подсказват на българите насоката, в която вещият германски дипломат тласка развоя на Източния въпрос. Насока, която ще бъде последвана от руските политици и военни, и която само след две години ще създаде условия за частична реализация на българските възрожденски програми за държавен суверенитет.

През втората половина на 1876 г. настъпват частични разместванияв емигрантските среди. Наред с утвърдилата своето влияние в групата на по-умерено настроените дейци Добродетелна дружина, букурещките "стари" се ангажират и с учредената още през 1875 г. от радикалните емигранти благотворителна организация с име *Българско човеколюбиво настоятелство (БЧН).* Начело на организацията застава влиятелният архиерей митрополит Панарет Рашев. Непосредствено след Априлското въстание "старите" успяват да получат ръководни позиции в благотворителната организация и от нейно име организират редица хуманитарни операции в подкрепа на пострадалите от погромите личности, семейства, общини. Успоредно с това, БЧН набира средства, с които финансира и някои не съвсем мирни инициативи – например участието на българите в сръбско-черногорско-турската война, подготовката на българското опълчение и др. Следвайки плътно руската външна политика, в самия край на 1876 и в началото на 1877 г. "старите" активизират усилията си за разрешаване на българския национален въпрос – включително и със силата на оръжието.

На 10 юли 1876 г. "младите" създават поредната си организация – *Българското централно благотворително общество (БЦБО)*. В учредителния акт на БЦБО е отбелязано, че организацията ще се ръководи от "централно общество", председателствано от Кириак Цанков. Още на 10 юли новата българска структура заявява еднозначната си ангажираност с петербургските дипломатически стратегии, като определя за свой "почетен председател" московския славянофил Владимир Йонин. В утвърдения устав БЦБО, по подобие на БЧН, се самоопределя като благотворителна организация. В приетата на 19 ноември 1876 г. *политическа програма* обаче официално е прокламирано искането за "възобновяване" на българската държава, която да се "управлява самостоятелно и независимо по една конституция, изработена от едно законодателно тяло, избрано от народа". Представените политически претенции са подплатени и с конкретни действия. Въпреки липсата на съответни обективни условия, след учредяването си БЦБО настойчиво пропагандира идеята за организиране на ново антиосманско въстание. Наред с това, дейците на БЦБО успешно се занимават с формиране на българските доброволчески отряди, заминаващи за фронтовете на сръбско-черногорско-турската война. Те са и основните посредници, чрез които нашите доброволци получават закупените от руските славянски комитети пушки, дрехи и храни.

Активна благотворителна и политическа дейност през втората половина на 1876 г. осъществява и *Одеското българско настоятелство*. То полага настойчиви грижи за материална подкрепа на близо 1500-те нови емигранти в Южна Русия. С негово съдействие за Сърбия са изпратени около 300 доброволци. ОБН е надежден посредник между руските славянски комитети и българското общество. Чрез някои свои начинания одеските настоятели подкрепят инициативите на БЦБО. Към края на 1876 г., при очертаващата се перспектива за война, лидерът на одеските настоятели Николай Палаузов започва да събира сведения за "благонадеждни българи", които биха могли да "бъдат употребени в работата по управлението на заетите [в хода на военните действия] градове и места, и [които] въобще могат да бъдат полезни на делото". Съзнавайки близката възможност за възстановяване на българската държава, ОБН се грижи и за запознаване на руските управници с реалните етнически граници на нацията. В официално писмо до съответните руски институции от 14 октомври 1876 г. Николай Палаузов, Васил Рашеев и Мина Пашов настояват, че в най-пълна степен реалният обхват на българската етническа територия е очертан в проекта на Смесената комисия по църковния въпрос от 1869 г. за създаване на Екзархията. Както е известно, за времето си този проект представлява официализиран от османското правителство документ, очертаващ относително най-широките етнически граници на земите, в които българският елемент доминира над другите етноси; или поне заема водещи стопански и обществени позиции. В този смисъл, ангажирането на одеските българи с въпросния документ е важен знак за техните представи за границите, в които трябва да се простира модерната българска държава.

След 18 юни 1876 г. над 3000 българи участват в *сръбско-черногорско-турската война* като доброволци. Още при обявяването на войната са комплектувани няколко чети, оглавени от опитните войводи П. Хитов, Ф. Тотю, Хр. Македонски, Ильо войвода, капитан Кръстю и др. Освен в чисто българските чети, наши доброволци участват и в сборни батальони, ведно със сърби, черногорци и руснаци. Започналата с първоначални успехи за християнската коалиция война, още през м. август се превръща в отбранителна за сърби и черногорци. След голямото поражение, претърпяно от коалицията при Джунис на 17 (29) октомври 1876 г., пътят към сръбската столица остава открит за османската армия. Единствена пречка пред пълно овладяване на Сърбия остава руският ултиматум за спиране на военните действия, отправен пред султанските министри два дни след катастрофалната битка.

В специалното си проучване по проблема Е. Хаджиниколова уточнява, че през цялата война българските чети и доброволци се бият на източния фронт – най-важната оперативна зона. По официални данни в сражения с османските войски загиват над 1700 българи. Тези жертви са дадени в полза на кауза, близка до каузата на Априлското въстание, тъй като евентуалната победа на християнската коалиция над Османската империя би разклатила сериозно устоите на имперските институции на Балканите. Нещо повече. Както справедливо отбелязва Пл. Митев, обективната оценка на балканските събития от 1876 г. изисква да се признае, че не толкова Априлското въстание, колкото фактическият разгром на сръбската армия през октомври провокират император Александър II да преодолее колебанията си относно необходимостта от руска военна кампания на Балканите. Следователно, макар и ангажирано с една привидно изгубена кауза, българското участие в сръбско-турската война се оказва тясно обвързано с последвалите повратни за съдбата на балканските християни исторически събития.

Цариградската конференция

Първите преговори на високо равнище между държавите, ангажирани със съдбата на Османската империя, започват още в началото на сръбско-черногорско-турската война. На 26 юни (8 юли) 1876 г. в замъка Райхщад (разположен на територията на днешна Чехия) в хода на предварително договорена среща между руския император Александър II и австрийския му колега Франц Йосиф се постигат някои принципни договорености по Източния въпрос. Двете империи се ангажират да пазят неутралитет в хода на започналата война, но при евентуална победа на Турция те се споразумяват да настояват за възстановяване на довоенното статукво. Ако обаче победи християнската коалиция, Австро-Унгария и Русия предвиждат да се направят съответни корекции на границите в полза на победителката, но да не се създава голяма славянска държава на Балканите. Възгледите на двамата императори се разминават по два въпроса: 1) съдбата на Босна и Херцеговина и 2) държавното устрояване на Балканския полуостров при евентуален разпад на османските административни структури в Европа. Руската версия предвижда да се създадат две независими български княжества на север и на юг от Балкана. Според Австро-Унгария, българските княжества трябва да бъдат подчинени на Цариград по правилата на политическата автономия. Както личи, замисленото като въздържащ спрямо външна намеса в балканските дела акт, *Райхщадското споразумение* се оказва предпоставка за бъдещи противоречия в хода на по-нататъшните преговори за политическата съдба на Балканите.

Макар и прикрити зад дебелите стени на Райхщадския замък и зад мълчанието на секретността, райхщадските преговори между Австро-Унгария и Русия дават тласък на тенденцията за търсене на ново балканско статукво. Пряко заинтересувани от динамизираните дипломатически процеси, българите също (макар и индиректно) се включват в текущия политически дебат. През втората половина на 1876 г. *възрожденският елит изработва и лансира десетки проекти за устройството на бъдещата си държава*. Освен споменатите по-горе концепции за държавен суверенитет на България, през месеците октомври, ноември и декември са съставени и публикувани цяла поредица от изложения, меморандуми, планове, програми и т.н. Под различни имена – "Желанията на българите", "Желанията на българската нация", "План за организация на България" и др. – споменатите документи представят възгледите на различни организации, групировки, както и на общностите в някои български градове (Татар Пазарджик, Търново, Свищов, Шумен, Варна, Тулча, Русе) за начина, по който трябва да бъде администрирана етническата ни територия в съответствие с принципите на националния суверенитет и модерния конституционализъм. Групирани по признака степен на зависимост–независимост от султанското правителство, българските проекти за държавен суверенитет от втората половина на 1876 г. гравитират към три основни модела – административна автономия, политическа автономия, пълна държавна независимост. Най-слабо представеното искане за *пълна държавна независимост* предвижда върху географския ареал на земите, населени с българи, да се създаде суверенна държава, чиито централни институции разполагат с неограничени правомощия за решаване на всички външно- и вътрешнополитически проблеми на България. Съзнавайки добре, че подобна перспектива е практически нереалистична, мнозинството от съставителите на споменатите проекти гравитират към модела на *политическата автономия*. Има и няколко проекта за *административна автономия*[*]. Независимо от различията в подхода към възможностите за решаване на националния ни въпрос, всички програмни документи, лансирани в навечерието на Цариградската конференция, свидетелстват както за политическа зрелост, така и за готовност на възрожденския елит да поеме в свои ръце управлението на собствената си страна.

След неблагополучния завършек на сръбско-черногорско-турската война Великите сили стигат постепенно до идеята за свикване на международна конференция по Източния въпрос. Решено е конференцията да се проведе в османската столица, като водеща роля в протичането ú е възложена на тамошните посланици. Така форумът остава в историята с името *Цариградска посланическа конференция* от 1876/77 г. Събралите се в Цариград в началото на декември дипломати от Англия, Русия, Австро-Унгария, Германия, Франция и Италия започват преговори за съдбата на балканските християни и за условията на мира между султанското правителство и Сърбия още преди официалното откриване на форума.

В хода на предварителния обмен на мнения руският посланик граф Николай Игнатиев и британският пълномощник лорд Робърт Солсбъри постигат единомислие за бъдещото устройство на земите населени с българи върху основата на лансирана от австро-унгарския представител концепция. Тази концепция предвижда в земите на юг от р. Дунав да бъдат създадени два вилаета – единият с център Търново, а другият с център София. Според разработения проект за "органически правилник" на двете автономни области, в границите на източната автономна област би трябвало да се включат следните санджаци – Търновски, Русенски, Тулчански, Варненски, Сливенски (без две кази в Родопите) и казите Елхово, Свиленград и Лозенград. Западната автономна област би трябвало да обхваща санджаците Софийски, Видински, Нишки, Скопски, Битолски (без две южни кази), три кази от Серския наджак и казите Струмица, Велеш, Костур и Тиквеш. Устройството на двете области е по-близко до административната, отколкото до политическата автономия. Предвижда се двамата главни управители (валии) да се назначават за петгодишен срок от султана в съгласие с Великите сили. В проекта е прокаран сравнително ясно принципът на разделение на властите, като законодателната власт е възложена на избираемо народно събрание, а изпълнителната е поделена между главния управител и утвърден от областното събрание постоянен съвет. В съдебната област е регламентирано да продължи да действа османското законодателство, като съставът на съдебните институции бъде съобразен с преобладаващия в отделните кантони етнически елемент. Зависимостта от Цариград се изразява в задължението 30% от областните приходи да се внасят в имперската хазна, във възможността за разполагане на турски войски в определени крепости и в правото на султана да назначава висшите офицери в милицията и жандармерията.

---

[*] Тънката публично-правна разлика между *административната* и *политическата* автономия тук е мислена в контекста на политическите реалности на балканския XIX век. Тогава под *политическа автономия* на определена територия се разбира такава форма на местно самоуправление, при която съответната област има изградени всички централни органи на власт — правителство, парламент, самостоятелна армия. Ограниченията обикновено се свеждат до признаване сюзеренитета на някоя чужда династия (в случая османската), до плащането на годишен данък и до формална невъзможност за водене на самостоятелна външна политика. Като типични примери за политическа автономия от споменатия тип по това време се приемат Румъния и Сърбия до 1878, както и Княжество България до 1908 година. *Административната автономия* предполага самоуправление на регионално равнище, частично конструирани централни органи, зависими от волята на сюзерена, липса на самостоятелна армия и на свое суверенно законодателство. По споменатия модел е устроен Крит след 1868, както и Източна Румелия в периода 1879-1885 година.

Турските представители Савфет паша и Едхем паша не посрещат с особено удовлетворение предложението на посланиците за даване автономия на българи, босненци и черногорци. Техният скептицизъм и основателните им опасения, че предложеният модел ще доведе до създаване на още самостоятелни християнски държави на Балканите, са подхранвани – умело и задкулисно – от германския и от английския представители. Това в крайна сметка предопределя изхода на форума. В деня на официалното откриване на Цариградската конференция – 11 (23) декември 1876 г. Савфет паша мотивира тезата на своето правителство, че бъдещите заседания са безпредметни, тъй като същия ден султанът е прокламирал конституция на Империята, в която е гарантирано устрояването на пъстроетничните европейски територии по модерни публично-правни принципи.

Независимо от османските обструкции, конференцията продължава своята работа до 8 (20) януари 1877 г. В хода на форума представеният по-горе проект за конституиране на българските автономни области е детайлизиран и утвърден. В израз на съгласие със заложените в него принципи, представителите на шестте Велики сили скрепяват с подписите си заключителен протокол, неделима част от който е и проектът за "органически правилник" на двете български области. Утвърдените от дипломатите документи са връчени на султанското правителство в деня на закриване на конференцията. То обаче ги отхвърля и с това провокира временното оттегляне на посланиците на Великите сили от Цариград. Този акт минимализира шансовете за мирно уреждане на въпроса. Но към деня 8 (20) януари 1877 г. военният изход от Източната криза е все още практически нереализуем – поне от гледна точка на държавата, от която в най-голяма степен се очаква да разсече Гордиевия възел на балканските противоречия със силата на оръжието – Русия.

Руско-турската война 1877/78 г.
и българският национален въпрос

Подготовката

Още преди да приключат заседанията на Цариградската конференция – на 3 (15) януари 1877 г., в Будапеща е подписана тайна конвенция между Русия и Австро-Унгария. Според нейните клаузи, при евентуална руско-турска война Хабсбургската империя се задължава "да спазва по отношение на действащата самостоятелно Русия доброжелателен неутралитет". Цената на обещания неутралитет е пределно висока. Австро-Унгария "си запазва правото да избере момента и начина за завземането със свои войски на Босна и Херцеговина". Чл. 3 на анекса към конвенцията предвижда следното: "В случай на териториални изменения или [на] разпадане на Отоманската империя се изключва [възможността за] образуването на голяма сплотена славянска или друга държава; напротив – България[*], Албания и останала Румелия биха могли да станат независими държави". Както личи, следвайки стриктно принципите, заложени в Берлинския меморандум и в Райхщадското споразумение, двете християнски империи са единодушни относно перспективата за разделяне на българската етническа територия поне на две части.

Будапещенската конвенция не разсейва колебанията на част от водещите руски политици относно необходимостта Петербург да се ангажира с военна кампания на Балканите. По мнението на княз А. Горчаков, на финансовия министър и на посланика в Лондон граф Петър Шувалов Русия би поела огромен риск при евентуалното начеване на нова война с Османската империя. Техните опасения са силно повлияни от "кримския синдром", който вече две десетилетия държи нащрек петербургските държавници. Освен това, доводите на групата около А. Горчаков относно недостатъчната подготвеност на Русия да води далеч извън границите си мащабна и модерна война, са повече от основателни. Тези доводи надделяват в хода на специално правителствено заседание на руския кабинет, проведено в края на февруари 1877 г. Въпреки моментното решение за изчакване, взето на въпросното заседание, на граф Н. Игнатиев е възложена специална мисия в Берлин и в Лондон. В хода на мисията той би трябвало не само да сондира мненията на тамошните правителства относно руска военна кампания на Балканите, но и евентуално да осигури и техния неутралитет. Дипломатическото пътуване на вещия дипломат се оказва резултатно. След сложни преговори, на 19 (31) март в Лондон официални представители на шестте Велики сили, участвали в Цариградската конференция, подписват протокол. В *Лондонския протокол* изрично е отбелязано, че държавите, "които предприеха съвместно омиротворяване на Изтока", очакват в Босна, Херцеговина и България да бъдат въведени препоръчаните реформи. В противен случай, въпросните държави "си запазват правото съвместно да обсъдят мерките, които ще признаят за най-действени, за да се осигури благосъстоянието на християнското население". Зад тази твърде дипломатична формулировка вече без съмнение стърчат щиковете на войната. Получил и джентълменски обещания от управляващите в Лондон и Берлин държавни мъже, че няма да се намесят на страната на Османската империя, руският император Александър II преодолява сериозните си колебания и на 12 (24) април 1877 г. подписва манифеста за обявяване на поредната руско-турска война.

---

[*] В случая името България е употребено в неговия географски смисъл – като термин, описващ териториите, заключени между Дунав и Стара планина.

Във военно-стратегическо отношение руското правителство залага на плана, разработен от ген. Николай Обручев. Споменатият план предвижда войната да се води на два фронта – Дунавски и Кавказки. Отдавайки приоритет на Дунавския фронт, ген. Н. Обручев предлага военната кампания да бъде кратка – 13-14 седмици, като главният удар да се нанесе западно от Русе и движението на основните военни части да се осъществява по линията Търново–Одрин–Цариград. Този подход предполага заобикаляне на т.нар. "укрепен четириъгълник", включващ територията, обрамчена от четирите добре защитени крепости – Русе, Силистра, Варна и Шумен. На действията на Кавказкия фронт е отредено второстепенно значение. След като одобрява основните параметри на плана, императорското правителство назначава за главнокомандващ на Дунавската армия брата на императора – великия княз Николай Николаевич, а за главнокомандващ на Кавказкия – другия брат на Александър II – княз Михаил Николаевич.

Към началото на военната кампания Русия е осъществила мащабна мобилизация. След форсирането на р. Дунав под командването на Н. Николаевич се намират около 185000 души. На Кавказкия фронт първоначалното настъпление е осъществено с около 80000 войници и офицери[*]. В хода на войната към Дунавската армия са присъединени още части, като във времето на най-голямата си численост тя достига около 550000 души. В тази цифра се включват частите на поредната балканска антиосманска коалиция, формирала се в края на 1876 и началото на 1877 г. В качеството си на съюзници на Русия, във военните операции срещу османската армия се включват Сърбия (с над 50000 войници), Черна гора (с около 30000 войници), Румъния (с около 60000 войници). Към този значим военен потенциал принадлежи и Българското опълчение.

Създадено още през ноември 1876 г. като "Пеши конвой на главнокомандващия княз Николай Николаевич", българското доброволческо формирование включва в състава си емигранти, участници в Априлското въстание, участници в сръбско-турската война и други патриоти, готови да воюват за освобождението на отечеството си. Първоначалната военна подготовка на българските доброволци се осъществява в гр. Кишинев. След официалното обявяване на войната "Пешият конвой" официално е преименуван в *Българско опълчение*. Опълчението е поставено под командването на руския генерал Николай Столетов. На 6 (18) май 1877 г. опълченците получават от жителите на южноруския град Самара бойно знаме, което и в най-драматичните битки е опазено като символ на възобновяващата се българска бойна слава. В навечерието на военните действия Българското опълчение включва 6 дружини с около 7500 доброволци, които преминават едномесечна военна подготовка в гр. Плоещ преди да се присъединят към Дунавската армия. В хода на войната са комплектувани още 6 дружини и личният състав на формированието надхвърля 12000 души.

---

[*] Военните действия на Кавказкия фронт се водят с променлив успех, но и те като цяло са успешни за Русия. С оглед неангажираността им с българската тематика, те няма да бъдат предмет на по-нататъшното изложение.

Въпреки добрата предварителна подготовка, осъществена от руските политически и военни среди, императорската армия не разполага с решаващо превъзходство над османските военни части. Начело на турската армия е поставен опитният и модерно мислещ генерал Абдул Керим паша. Към началото на бойните действия под негово командване се намират около 300000 души. От тях 180000 са съсредоточени в Северна България. Впоследствие, разположените в Европейска Турция султански войски достигат до 500000. На Кавказкия фронт са съсредоточени около 100000 войници и офицери. Командваната от Абдул Керим паша армия има предимството да води военни действия на собствена територия, като използва предварително подготвени крепостни съоръжения и материални ресурси. Нейно голямо предимство е и качественото лично стрелково оръжие, закупено през последните години от Англия и Германия, както и най-модерните за времето си оръдия "Крул". Военните специалисти обаче посочват, че независимо от обновената си техника, като цяло турската артилерия отстъпва на руската. Сред значимите предимства на Русия в тази трудна за нея война е и фактът, че при навлизането си на юг от р. Дунав, тя е посрещната от дружелюбно българско население, готово да помага по силите и възможностите си на армията, провъзгласена от него за освободителна.

Военните действия

Обявената на 12 (24) април 1877 г. война започва реално два месеца по-късно, тъй като придвижването на големия брой войници и на техниката отнема повече от предварително планираното време. На 10 (22) юни части от Долнодунавския отряд, командвани от ген. Аполон Цимерман, осъществяват успешен десант при Галац и настъпват в Северна Добруджа. Скоро командвания от ген. Цимерман корпус достига до линията Черна вода – Кюстенджа, създавайки впечатление, че основните части на настъпващата многохилядна армия ще навлязат в Османската империя през Добруджа. След успешната акция по дезориентиране на противника, на 15 (27) юни в близост до Свищов е направен нов десант под командването на ген. Михаил Драгомиров. Установилата се след десанта на южния бряг на р. Дунав 14-та пехотна дивизия проправя пътя за прехвърлянето на останалата част от Дунавската армия.

Веднага след овладяването на гр. Свищов командваната от княз Н. Николаевич армия е разделена на три отряда – Източен, Западен и Преден. Както личи от информацията, включена в *Таблица №31*, евентуалните успешни действия на трите отряда биха създали възможност за сравнително бързо и резултатно приключване на войната. Тази перспектива обаче не е реализирана. С изключение на Предния отряд, другите две военни формирования действат относително мудно и нерешително.

Големият *Източен отряд* се насочва по посока на р. Янтра, превзема на 5 (17) юли гр. Бяла и вместо да продължи решителната си атака към крепостите Русе и Шумен получава заповед за заемане на отбранителни позиции. Разгръщайки основните си части по течението на р. Осъм, Източният отряд остава в положение на позиционна война почти до края на конфликта. На пръв поглед това поведение на добре въоръжените руски полкове изглежда странно, още повече че поне в началото изправеният срещу тях противник не е по-многоброен. В търсене рационално обяснение на този тактически подход, К. Косев акцентува на факта, че представеното състояние на нещата в Североизточна България "се дължи на очакванията за скорошен мир от страна на Турция". Тези очаквания обаче се оказват неоснователни – поне до края на 1877 г.

Таблица №31

Основни структурни звена на Дунавската армия
след навлизането ѝ в Османската империя

Отряд	***Западен***	***Преден***	***Източен***
Главно-командващ	ген. Николай Криденер	ген. Йосиф Гурко	княз Александър Александрович
Личен състав	35000 войници и офицери	12000 войници и офицери, вкл. и Българското опълчение	70000 войници и офицери
Брой оръдия	108	38	246
Тактически задачи	Настъпление към Видинската крепост и овладяване на Западна България	Овладяване на Търново, на староплaнинските проходи, насочване към Пловдив и Одрин	Неутрализиране на турските части, съсредоточени в "укрепения четириъгълник"

Следвайки възложените му задачи, ген. Й. Гурко повежда *Предния отряд* към Търново. На 25 юни (7 юли) старата столица е овладяна без тежки сражения. След тържествено посрещане от българското население на Търново и четиридневна почивка отрядът се насочва към Хаинкьойския проход. Завладява го без да срещне сериозна съпротива и на 5 (17) юли дефилира из улиците на Казанлък. Застрашен от обкръжение, турският отряд, разположен на стратегическия връх Св. Никола (Шипка), се оттегля без бой. Разполагайки своите части на станалия по-късно легендарен връх, руските офицери констатират, че изградените на него отбранителни съоръжения са толкова стабилни, че руснаците и опълченците биха се справили трудно със завземането му, "ако турците не се бяха изплашили". Принципът на изненадата действа и при овладяването на един от най-големите градове в Тракия – Стара Загора. Още с влизането си в Стара Загора на 10 (22 юли) руските части и опълченските дружини са посрещнати с "радостни и задушевни приветствия". Депутации от други части на Тракия донасят молби освободителните отряди да се насочат към техните селища. Това обаче се оказва невъзможно, тъй като към града наближава голямата армия (40000 д.), командвана от способния пълководец Сюлейман паша. На 19 (31) юли над 15000 добре въоръжените и калени в реални бойни условия Сюлейманови войници нанасят тежко поражение на 3500 руснаци и българи. Давайки заповед за отстъпление, ген. Гурко оценява високо самоотвержеността на поверените му военни части. След оттеглянето на руските части Стара Загора е подложена на опожаряване и разграбване от башибозука и от мародерски групи. Оцелелите българи от града и региона се отправят към Северна България, за да спасят поне живота си. По официални данни в продължение на три дни от съществуващите в града 4419 къщи остават само 1089. Броят на загиналите от града и околните села българи достига 14500 души. Подобна съдба застига и други подбалкански селища. Така, прибързаното и неподплатено със стабилен тил навлизане на Предния отряд в Тракия се превръща в предпоставка за разсипване на редица просперираши български региони на юг от Стара планина.

Междувременно, завладял на 4 (16) юли дунавската крепост Никопол, *Западният отряд* се насочва към Плевен. Поради мудност на командващия ген. Н. Криденер атаката срещу Плевен е забавена. Това дава възможност в града да се установи Осман паша, пристигнал с бърз марш от Видин и съпроводен от 15000 войници. Използвайки руското забавяне, опитният турски офицер изгражда стабилни укрепителни линии и успешно посреща двата поредни опита за овладяване на Плевен – 8 (20) юли и 18 (30) юли. Разразилите се в промеждутък от 10 дни юлски сражения при Плевен са едни от най-тежките и кръвопролитни за цялата руско-турска война. Само в първото от тях в боя падат над 2500 руски бойци и над 2000 турски. Втората атака е още по-кървава – особено за армията на показалия не особено високи пълководчески умения ген. Н. Криденер. Социално-психологическите последици от печално разгромените при Гривишкия редут руски войски също са много тежки. Както отбелязват мемоаристите, в тила на армията се появява страх и униние. Страховитите кервани от пътуващи за Свищов коли, натоварени с хиляди ранени и умиращи войници са съпътствани от мълва за предстоящо турско настъпление към завладените територии и от страховита перспектива за обръщане на войната в полза на Турция.

В съвременната историопис е прието, че с втората атака на Плевен на 18 (30) юли и с разгрома на руско-българския отряд при Стара Загора на 19 (31) юли завършва *първият етап* на руско-турската война от 1877/78 г. Съществена особеност на този етап е сравнително успешното разгръщане на руските сили на юг от Балкана и получаването на временно предимство в няколко решаващи за по-нататъшния ход на военните действия зони. Началият в началото на август (н. ст.) *втори етап* е свързан с турско надмощие и с тежки отбранителни боеве за руската армия и християнските ѝ съюзници. Осъществената промяна на тактическите планове, прегрупирането на руските части, кадровите смени и включването на нови бойни съединения в операциите предопределят неочакваният за британските и германски държавници успех на руската армия. Като повратна точка в хода на войната се приема успешната операция при Плевен на 28 ноември (10 декември), довела до бърз марш на християнските сили в посока Пловдив~Одрин и до подписване на Одринското примирие. Макар и относително кратък, *третият етап* на войната е показателен за относително успешното справяне на руските генерали с поставените пред тях военно-стратегически и военно-тактически задачи. При отчитането на факторите, довели до успешния за Петербург изход от това рисковано военно начинание, не бива да се пренебрегва и добронамереното отношение на българското население към руските военни части, както и въоръженото участие на румънските, черногорските и сръбски войски в няколко решаващи сражения. По отношение българския принос в положителния за националната ни програма изход от руско-турската война особено значение има участието на опълчението в *драматичните сражения при връх Св. Никола (Шипка) през м. август 1877 г.*

След завладяването на Ст. Загора войските на Сюлейман паша се отправят към Балкана. Амбицията на турския генерал е да премине в Северна България и да удари в гръб руските части, съсредоточени при Плевен. Очаквайки армията на Сюлейман паша да се насочи към някой от по-леките за преход проходи, ген. Фьодор Радецки насочва един пехотен полк и още няколко по-малки бойни единици в района на Елена, оставяйки на вр. Шипка само 5500 души, вкл. и 5 опълченски дружини. Тези именно бойци в периода 9-11 (21-23) август посрещат настойчивите атаки на 27-хилядната Сюлейманова армия. "Заветният връх" е удържан с цената на над 3400 убити българи и руснаци. Получилите подкрепление руски и български войници продължават сраженията и през следващите дни, но постепенно изтощената мюсюлманска войска отстъпва, като осигурява възможност на руските военачалници да стабилизират отбранителната линия. Отбелязвайки в спомените си значимостта на постигнатата през август руско-българска победа, ген. Ф. Радецки визира и факта, че след августовските сражения, в региона на Централния Балкан е блокирана 20-хилядна турска армия, която остава практически изолирана от опитите на Осман паша (в Плевен) и на Мехмед Али паша (в Североизточна България) да поемат в свои ръце военно-стратегическата инициатива. По това време на мястото на разформирования Преден отряд е създаден Южен отряд, поставен под командването на ген. Ф. Радецки. Той именно ръководи изтощителните защитни действия на Шипченския проход в периода септември 1877 – януари 1878, при които от премръзване и простуда умират почти десет хиляди войници. Въпреки многобройните жертви и изключително трудните условия, при които осъществява бойната си мисия, Южният отряд не допуска прехвърляне на съсредоточените в прохода турски войски на север.

Скоро сред тежките августовски Шипченски сражения *Източният отряд* е принуден да отстъпи частично под натиска на масирана турска офанзива, започнала в някои участъци на трудния за отбрана 120-километров фронт. На този фронт турските войски имат стабилни бази в Русе, Разград, Ески Джумая (Търговище) и Осман Пазар (Омуртаг); още повече, че в региона преобладава резервираното към руската армия мюсюлманско население. Разполагащи със значим човешки и материален ресурс, командваните от Мехмед Али паша султанови войници са мобилизирани в максимална степен и на 9 (21) септември 1877 г. дават победоносна битка на руските части при село Чаиркьой (Камен). Макар и не успели да разкъсат фронта, турските части изтласкват своя противник от лагера при р. Черни Лом и така създават опасност от откриване на пътя към Търново. Още по-опасни са двете сражения при селата Мечка и Тръстеник, проведени съответно на 14 (26) ноември и на 30 ноември (12 декември). С цената на големи жертви руските части удържат турските атаки, предводителствани от "героя" от Шипка Сюлейман паша.

Едно от най-драматичните сражения на Източния фронт е зимната битка при Елена. Тя също е инициирана от Сюлейман паша и е свързана с идеята му да удари в гръб руските части и чрез бърз пробив да помогне на блокирания в Плевен Осман паша. На 22 ноември (4 декември) – в навечерието на втората атака при Мечка-Тръстеник с около 20000 души амбициозният генерал прави опит да настъпи през Еленския проход към Търново. В хода на кръвопролитни боеве руските войски отстъпват град Елена, като успяват да спрат турския натиск чак при с. Златарица. По официални данни в боевете при Елена загиват над 1800 руски войници и офицери. Независимо от това, планът на Сюлейман паша за пробив на Източния фронт не е реализиран.

Изгубили в хода на ожесточените сражения през октомври и ноември в този участък на военните операции по няколко хиляди бойци, към края на м. ноември двете страни вече дават признаци на умора и изтощение. Ситуацията обаче е по-неблагоприятна за султановата армия, тъй като през декември на *решаващия участък от фронта – при Плевен*, вече е започнал реалният обрат във войната в полза на Русия. Споменатият обрат има драматична предистория, свързана с най-кървавото сражение в хода на цялата война.

След съсредоточаване на руски и румънски части и на техника по посока Плевен, в края на август 1877 г. се подготвя третата битка за града. В навечерието на атаката в зоната на бъдещите бойни действия е концентрирана 84-хилядна коалиционна армия, докато войските на Осман паша са не повече от 32000. След няколкото поредни провала на ген. Н. Криденер, за главнокомандващ на Западния отряд е назначен румънският княз Карол I, а за началник щаб – руският ген. Павел Зотов. Коалицията си осигурява значим превес и в броя на оръдията, но ефективните турски укрепителни съоръжения и подходящите за защитни сражения изходни позиции представляват съществено предимство за Османовите части. След четиридневна артилерийска подготовка и избирайки грешна посока за главния удар, ген. П. Зотов дава заповед за атака. Започва най-кървавата схватка в хода на цялата война, разгърнала се в хода на два дни – 30-31 август (11-12 септември). След поредица от неуспешни атаки, на втория ден руското настъпление е прекратено и турците започват мощна контраатака. Градът остава в техни ръце. Така и третият опит за овладяване на Плевен завършва без успех – при това на твърде висока цена – 15000 убити руснаци и 3000 загинали румънци.

Веднага след трагичната битка руското командване взима решение за блокиране на Плевен. Ръководството на обсадните действия е поверено на ген. Едуард Тотлебен. Още с първите си действия ген. Тотлебен показва способности и решителност, като възпрепятства турските опити за осуетяване на обсадата. Скоро градът е изолиран от основните си източници на храна, оръжие и военни подкрепления. През октомври е овладян Горни Дъбник, заемащ ключово място при снабдяването на обсадените. Пак с оглед на блокадата, през м. ноември новосформираният Западен отряд, командван от ген. Й. Гурко, превзема Етрополе, Орхание (Ботевград) и Враца. Подложен на системни артилерийски бомбардировки и притиснат от намаляващите припаси, на 28 ноември (10 декември) Осман паша прави опит да изведе войските си, форсирайки р. Вит. Посрещнат е от мощен ответен удар и след тежко неколкочасово сражение армията му е разгромена. В плен попадат 40000 турски войници и офицери, в това число и 10 паши. В спомените на ген. Тотлебен е регистриран любопитен момент на съхранено в трудните условия на войната човешко достойнство – както от страна на победителите, така и от страна на победените. Там е разказано как след като предава украсената си с диаманти сабя на ген. Ганецки, раненият Осман паша е изпратен под конвой към къщата, където трябва да бъде настанен. По пътя конвоят му е пресрещнат от княз Н. Николаевич, княз Карол I и от самия ген. Тотлебен. "Великият княз го поздрави – разказва мемоаристът. – Веднага след това аз поведох по-дълъг разговор. Всички го поздравихме с "Браво", "Браво, Осман паша". Той се владееше. Лицето му имаше приятен, любезен, направо симпатичен израз <...>. При разговора ми с него чрез преводача си ми каза "Всички дни не са еднакво щастливи! Направих каквото можах. Щастлив съм, че ме раниха!"

За Русия, Румъния и за българската национална кауза обаче денят 28 ноември (10 декември) 1877 г. е повече от щастлив. Той бележи започването на обрата във войната, поставяйки началото на най-краткия ú, но най-ползотворен за руското оръжие заключителен период. Разпръсналата се като мълния новина за успешния завършек на битката срещу Осман паша още на следващия ден поражда възторжен поетически отзив. Във написаното на 29 октомври (11 ноември) стихотворение "Падна Плевен!" младият поет Ив. Вазов ликува ведно с народа си:

Падна, падна в грозен бой;
турска сила съкруши се,
полумесец помрачи се –
няма веч да светне той!

Завладяването на Плевен от руските и румънски войски дава повод на *Сърбия* да навлезе с армията си по долината на р. Нишава. Овладявайки Бяла Паланка и Пирот, сърбите напредват към Ниш. Нишкият турски гарнизон оказва сериозна съпротива и градът е превзет едва след едномесечна обсада. Обратът във военните действия води до активизиране и на *черногорските части*. Техните атаки към Подгорица и Никшич са облекчени от отсъствието на големи турски части в района. Независимо че се ангажират с периферни операции, сръбските и черногорски войски имат реален принос за разгрома на османската армия в края на 1877 и началото на 1878 г.

Веднага след падането на Плевен са предприети и бързи оперативни действия за решително руско настъпление. Следвайки плана на Д. Милютин и Н. Обручев, главнокомандващият разпорежда действащите руски части да се разделят на три отряда. Съществуващият *Западен отряд*, командван от ген. Й. Гурко, е подсилен с хора и техника. Към него се числят общо 71000 бойци и 318 оръдия. Той получава задача да пресече Арабаконашкия проход, да овладее София и след това да се насочи към Пловдив. Вторият, т.нар. *Троянски отряд*, е с по-малък състав – 6000 души и 24 оръдия. Той е ръководен от ген. П. Карцов. Задачата му е да пресече Балкана през Троянския проход и да освободи селищата по р. Стряма. Третият, т. нар. *Шипченски отряд*, е поставен под командването на ген. Ф. Радецки. С 54000 души и 199 оръдия той трябва да премине през Шипченския проход, да разгроми охраняващите го османски части и да се насочи на юг. Към Шипченския отряд са зачислени и българските опълченски дружини.

Макар и поставен при изключително трудни климатични условия, *Западният отряд* пресича Балкана в три колони и в няколко тежки сражения разгромява войските на Шакир паша. На 23 декември 1877 (4 януари 1878) г. руските части влизат в София. Под натиска на чуждите дипломати, резидиращи в бъдещата столица, градът е спасен от замисленото от Нури паша опожаряване. Местният турски гарнизон, ведно с част от мюсюлманското население, се оттегля на юг, като оставя на руската армия огромни количества хранителни припаси След кратка почивка, ген. Гурко разделя войските си на три части, всяка от които получава конкретни задачи по преследването на отстъпващите султанови войски по посока Пловдив през Ихтиманския проход.

Описвайки навлизането на руските войски в София, Феликс Каниц представя както градивното, така и опустошителното лице на войната. "На 4 януари по обяд – свидетелства унгарецът – ген. Гурко, начело на своите войски влязъл в София и се отправил към катедралата под звуците на музика, песни и възторга на спасеното от големи нещастия население на града. В катедралата била отслужена църковна служба. <...> Тъй като българите отдавна страдаха от жилищна криза, няколко стотин християнски фамилии окупираха къщи на османлии, оттеглили се заедно с турските войски. С това те спасиха тези къщи от опустошенията, сполетели наскоро турския квартал. 870 турски къщи и 8 еврейски бяха умишлено подпалени и разрушени от русите и от българите. Всички [мюсюлмански параклиси], повечето малки, и осем по-големи джамии бяха разрушени. За военни цели бяха използвани 13 от запазените 14 джамии."

Успоредно с излизането на ген. Гурко на юг от Стара планина през Балкана поема и *Троянският отряд*. Пътят му минава през един от най-тесните и стръмни проходи, назован не случайно "Троянската пътека". Предводителствани от запознатия с потайностите на планината войвода Цеко Петков руснаци не успяват да преодолеят с пряк удар съпротивата на съсредоточените на планинския превал турски части. В хода на наложилия се обход мнозина войници загиват от премръзване, но въпреки това шестхилядният отряд успява да надделее в разразилото се на 25 декември (6 януари) 1878 г. сражение. Само след няколко дни войниците и офицерите на ген. Карцов влизат в Карлово, Златица, Пирдоп и др. подбалкански селища. В средата на януари Троянският отряд се присъединява към войските на ген. Гурко.

С особено големи трудности е съпроводено зимното преминаване на Балкана от *Шипченския отряд*. Разделен по оперативни съображения на три колони, в края на декември командваният от ген. Радецки отряд поема на юг. Разчитайки на подкрепата на български водачи в планината и на над 2500 местни българи, които помагат при разчистването на снега и пренасянето на оръдията, трите колони с руски военни части се придвижват през планината в поставените срокове. Боевете започват под връх Св. Никола на 27 декември (8 януари) 1878 г. На следващия ден се осъществява решителният сблъсък на укрепената от турските войски позиция в района Шипка~Шейново. Използвайки момента на изненадата и чувствайки се стабилни в равнинната зона, руските войници и българските опълченци атакуват многохилядната армия на Вейсел паша. Тази именно армия, в продължение на месеци е държала руските части на границата на изтощението в периода на т.нар. "шипченско стоене". Напорът е толкова масиран, че след няколко часа над турските части се развяват бели знамена. Вейсел паша лично предава сабята си на ген. М. Скобелев. В плен попадат над 22000 султанови войници и 130 оръдия. Цената на победата не е малка – в боевете при селата Шипка и Шейново загиват около 5000 руснаци и българи.

Пренасянето на военните действия на юг от Балкана смущава силно турските държавници. Още на 27 декември (8 януари) 1878 г. военният министър Реуф паша уведомява с телеграма княз Николай Николаевич, че Високата порта е готова да води преговори за примирие. Въпреки това, амбициозният Сюлейман паша прави пореден опит да спре руското придвижване в Тракия. След тридневни боеве, в средата на януари и армията на Сюлейман паша е разбита. Отстъпвайки към Гюмюрджина и Дедеагач, тя отваря пътя към Тракия. Скоро руските части почти безпрепятствено навлизат в Пазарджик (2/14 януари), Пловдив (4/16 януари), Одрин (8/20 януари). Следват Сливен, Ямбол, Карнобат, Месемврия (Несебър), Бургас.

На 6 (18) януари командваният от ген. А. Цимерман Долнодунавски отряд също предприема настъпление. Превземайки Хаджиоглу Пазарджик (Добрич) и Силистра, той се придвижва дълбоко в Южна Добруджа, но не получава заповед за атака на големите крепости Русе, Шумен и Варна. Окуражени от видимия разгром на турската армия, в много региони български чети ликвидират структурите на фактически разпадналата се османска власт. В тази ситуация, на 18 (30) януари пълномощникът на Високата порта съобщава на главнокомандващия, че Турция е готова да приеме безусловно руските предложения за примирие. На следващия ден – 19 (31) януари 1878 г. – в Одрин е подписан протокол, съдържащ "предварителните основания на мира". Освен че обявява прекратяването на военните действия, документът дава заявка и за основата, върху която ще се водят бъдещите преговори за съдбата на българските земи. "България – пише в протокола – се създава като автономно княжество в пределите, където мнозинството от населението е българско. Нейните граници в никакъв случай не могат да бъдат по-малки от границите, определени на Цариградската конференция. Тя ще плаща данък, ще има християнско народно правителство и местна полиция." Цитираният текст показва, че за българските земи е предвиден автономен статут, а пред българския народ най-после се появява близка перспектива да създаде своя национална държава. Очертаната от протокола демаркационна линия минава съвсем близо до столицата на Османската империя, но населени с българи земи в Македония и Родопите остават извън окупираната от руските части зона. Извън територията, от която трябва да се оттеглят турските войски, остават и крепостите Шумен и Варна, ведно с прилежащите им области.

Българското участие във войната

Създаденото още в навечерието на руско-турската война от 1877/78 г. *Българско опълчение* осигурява възможност на най-дейните и самоотвержени млади българи да се включат пряко във военните действия и да дадат своя принос за сполучливо реализиране на стратегическите и тактически задачи, с които се ангажира Русия при поредната си военна кампания на Балканите. Въоръженият със средства на емиграцията ни и на руските славянски комитети доброволчески отряд участва в едни от най-тежките сражения – при Стара Загора през юли 1877, на връх Св. Никола през август 1877 и при Шипка–Шейново през януари 1878 г. След насочването на основните руски части към Одрин и Цариград Българското опълчение е натоварено със задача да конвоира пленените турски войници, отправени към Търново. Няколко опълченски дружини са дислоцирани в Еленския Балкан със задача да защитават тамошното население от насилнически действия на мародерстващи черкези и башибозуци. След приключването на военните операции – през май 1878 г., опълчението поставя началото на новата българска армия, именувана "земска войска".

Въоръженото съпричастие на българите към военната мисия на разгърналата се по техните земи руска армия намира израз и в спонтанното формиране на *доброволчески чети* – особено в районите, където не се установяват руски военни подразделения. Начело на тези чети застават опитни войводи – Панайот Хитов, Жельо войвода, Цеко Петков, Димитър Попгеоргиев, Петко Киряков и др. По правило съставът на една такава чета се движи от няколко десетки души до 100-150 четника. По приблизителни изчисления общият брой на въоръжените мъже, участвали в периода на войната в такива чети, възлиза на 3500-4000 д. С цел координиране на действията си със спонтанно възникналите български чети руското командване издава на натоварените с отбранителна дейност доброволчески формирования "разрешителни свидетелства". Така се препятства възможността за легализиране на опасни за реда паравоенни формирования. Сред приоритетните задачи на споменатите чети са охраната на проходи и съоръжения, унищожаване на разбойнически банди, защита на мирното население от мародерски набези. Особено висока е четническата активност при зимното руско преминаване на Стара планина и в самия край на войната. В началото на 1878 г. в райони като Кюстендилско, Горноджумайско, Чирпанско, Новозагорско, Ямболско, Родопите и Южна Тракия българските бойни чети са основният властови фактор до момента на следвоенно институционално стабилизиране.

За защита на селищата са създадени още един тип доброволчески военни формирования – *милиционни стражи*. В тях се включват мъже от съответното селище, въоръжени с руско или с пленено турско оръжие. Тези стражи изпълняват функции, близки до полицейските. Те оситуряват мира и спокойствието на мирното население, както и реда при устройването на бежанците. Любопитно е да се отбележи, че в някои региони с преобладаващо българско население местните въоръжени мъже поемат силовата власт в селището месеци преди реалното отстраняване на турските управници. Такъв е случаят в Троян, където още през лятото на 1877 г. една "команда" от местни българи събира оръжието на постоянно живеещото в региона мюсюлманско население. След това, както отбелязва в спомените си Иван Марковски, без да са напуснали града, мюдюринът и неговите стражи стават вече "безгласни" и напълно се подчиняват на троянчаните.

Работейки с най-общи сведения за българското въоръжено съпричастие спрямо провежданите от Русия военни операции от двете страни на Балкана, Ст. Дойнов и К. Косев констатират, че ангажираните с четите и милиционните стражи българи са не по-малко от 35000-40000. На фона на тези относително високи цифри двамата автори с право заключават, че на практика въпросните паравоенни и paраполицейски структури "формират истинска въстаническа армия, която на много места сама се справя с нападенията на многобройните нередовни турски части".

Съществен принос за успешния изход на голяма част от руските операции имат и събраните от българите *разузнавателни сведения*. Още преди началото на войната в специално създаден в Букурещ разузнавателен център, ръководен от Иван Кишелски и от двама руски кадрови разузнавачи, започва да постъпва разузнавателна информация. Източници на тази информация са както дейци на революционната организация, така и търговски партньори на богатите букурещки българи. Чрез вербуване на телеграфисти и на обслужващ гарнизоните персонал в навечерието на войната руското командване разполага с изключително подробни данни за дислокацията на турските части, техния брой, въоръжение и маневрени възможности. Рискувайки живота си, някои български разузнавачи проникват дълбоко в тила на турските части – включително и в региони, компактно населени с мюсюлмани. Оценявайки факторите за руската победа след приключване на войната, един от най-големите ѝ стратези – ген. Н. Обручев – пише следното: "Никога данните за турската армия не са били така щателно и подробно разработени, както през миналата война <...> При започването на войната разположението на турците ни беше известно почти батальон по батальон." Това положение, по мнението на генерала, се дължи на дошлите от българите разузнавателни сведения.

В специални проучвания на български и руски историци са систематизирани голям обем данни за *материалната помощ*, оказана от българското общество на руската армия в периода 1877-1879 г. Както следосвобожденските хронисти, така и съвременните изследователи не крият, че в хода на военните действия императорската армия има сериозни проблеми с интендантската служба. Част от тези проблеми са резултат от слаба организация, а други – от корупция и недобросъвестност. Така или иначе, в много от ситуациите проблемът с изхранването на войниците и на съпровождащите ги коне е стоял с изключителна острота. Почти винаги случаи този проблем се решава с помощта на българското население. Особено красноречив е случаят с бързото напредване на командвания от ген. Й. Гурко Преден отряд на юг от Стара планина през юни-юли 1877 г. Откъснат в продължение на дни от своя обоз, отрядът за около седмица е продоволстван безплатно от българите. В други случаи храните и фуражите се предоставят срещу заплащане. Понякога българското население оказва помощ на руските части за разкриване и усвояване на турски складове с храни и облекло. По данни на В. Хаджиниколов около 50% от продоволствието на Дунавската армия за периода на цялата война е предоставено от българското население. Макар и по-малък, процентът на българското участие при осигуряването на облекло и обувки за руските войници, също е много съществен – особено с оглед на факта, че следвайки плана за неколкоседмична война, интендантските служби не подготвят необходимите за тежките зимни условия топли дрехи и зимни обувки за своите войници.

Установили, че българските селяни и граждани разполагат с много от продуктите, които са необходими на армията, руските интендантски служби започват да снабдяват армията тук на място, като в много от случаите заплащат направо с новоотпечатаната емисия златни монети. Последното обстоятелство създава условие за замогване на някои по-предприемчиви българи и за увеличаване на оборотните парични средства като цяло. Широкото навлизане на нови количества златни монети в кесиите на българските селяни и предприемачи в хода на войната е представено по красноречив начин от съвременника на събитията Добри Ганчев. "В най-бедняшката къща с пулове [златни монети] си играят – пише той. – Нови, чисти жълтици. Слънце не видели, ръка не ги мърсила. Направо в Тарапханата* както са отсечени, така са предадени на интендантството, а от него чрез прекупвачите – в кесията на българина. <...> Посипаха се, пръснаха се по българската земя."

---

* Монетния двор.

В руските военновременни документи ясно е регистрирана доброволната *техническа и транспортна помощ* на българското население за някои специфични военни дейности – разчистване на пътища, възстановяване на мостове, превозване на военна техника, съдействие на обозните служби, строителство на траншеи и окопи. Троян, Плевен, Враца, Берковица, Търново, Бяла, София, Пловдив – това са само част от селищата, споменати в хрониките на войната, за които съществуват данни, че са излъчили български доброволци, подпомагали с физически труд или със свой транспорт руските части.

Водени от християнския си дълг, българите оказват и безценна *медицинска помощ* за спасяване живота или облекчаване страданията на хиляди войници и офицери. Още в хода на разгръщането на военните действия много училищни сгради и частни домове са предоставени на руските лазарети. Значим обем от обзавеждането и снабдяването на тези импровизирани болници се осигурява от околното българско население. По време на най-тежките битки – при Стара Загора, Плевен, Шипка и др., селяните и гражданите от региона със собствен транспорт или на ръце изнасят от бойното поле десетки ранени. Добри военни болници с българска помощ са организирани в Търново, Стара Загора, Казанлък, Габрово, София и др. Пряко в медицинската дейност се включват и много от местните български лекари и фелдшери. С българска помощ са намалени значително смъртните случаи от т. нар. "шипченско стоене" на отряда на ген. Ф. Радецки през зимата на 1877/78 г., когато неподходящо облечените и незащитени от студа руски войници измират със стотици. С българско съдействие е предотвратено разразяване на дизентерия през пролетта на 1878 г. Тогава с помощта на доброволци са дезинфекцирани огромни жизнени зони в районите, където са се струпали много хора – войници, бежанци, местно население.

Макар и неорганизирана от централизирани структури, медицинската помощ, оказана от страна на българите на руската армия, представлява съществен фактор за предотвратяване на присъщата на големите руски военни кампании висока смъртност сред действащата армия. Както е известно, в хода на войната – в сражения, от рани, от болести и от нещастни случаи – умират 66130 руски войници и офицери. И при все че не е редно човешкият живот да се калкулира в цифри, в случая може да се заключи, че тези загуби са съизмерими със загубите на българския народ в жертви на въоръжените сблъсъци, дадени между април 1876 и март 1878 г. В този смисъл, може да се приеме, че неизмеримо по-малкият от многомилионната руска нация български народ, заплаща с изключително висока цена от около 60000 жертви* своето политическо освобождение, регламентирано през пролетта и лятото на 1878 г. в Сан Стефано и Берлин.

---

* Тук включвам 30-те хиляди българи, загинали по време на Априлското въстание, българите, намерили смъртта си в хода на сръбско-черногорско-турската война от 1876 г., и жертвите, дадени в хода на руско-турската война от 1877/78 г. Макар и изчислени в неофициален порядък, загиналите по време на Освободителната война – само сред гражданското население са не по-малко от 30000 души.

Между санстефанските илюзии и берлинските реалности

След тежки двуседмични преговори, на 19 февруари (3 март) 1878 г. в цариградското предградие Сан Стефано е сключен *прелиминарен договор между Османската империя и Русия*. Страни по договора са и съюзничките на Русия – Румъния, Сърбия, Черна гора. В документа са фиксирани предварителните условия на мира, които се приемат като основа за окончателното урегулиране на следвоенното статукво. В съответствие с международно възприетите след 1856 г. принципи, всяка промяна на граници и етнонационални статути в пределите на Османската империя придобива законен характер едва след утвърждаването ѝ от всички сили "гарантки", т.е. от Русия и от западните държави, ангажирани със съдбата на Турция. Това положение е известно както на основния руски представител в Сан Стефано – граф Н. Игнатиев, така и на цялото петербургско правителство. Още повече, че дипломатите на Александър II неколкократно са поели устни и писмени ангажименти да не подписват мирен договор без предварително съгласуване с другите Велики сили. Въпреки това, Русия лансира в публичното пространство Санстефанския прелиминарен договор. Този акт е израз по-скоро на амбиция за укрепване на авторитета на "царя-освободител" сред българите, отколкото на заявка за някакви реални политически аспирации на руската дипломация в бъдещите месеци и години.

Според текста на Санстефанският договор, Османската империя признава независимостта на бившите свои васални княжества Румъния, Сърбия и Черна гора. Заради участието си в коалицията победителка трите балкански държави получават възможност за териториално разширение. Сърбия присъединява населени с българи територии по долината на р. Морава. Румъния получава Северна Добруджа (също населена предимно с българи) като компенсация на отнетата ѝ от Русия Южна Бесарабия. Черна гора практически удвоява територията си със завладените в хода на нейните военни операции земи. За Босна и Херцеговина е предвиден автономен статут. Договорът фиксира и разширяване на руската граница в района на Кавказ за сметка да бивши турски територии.

В Санстефанския договор е предвидено създаването на "автономно трибутарно" Княжество България, чието управление ще бъде поверено на "християнско правителство". В приложена към договора карта е очертано "пространството на българското княжество", включващо земите между Дунав и Стара планина (без Северна Добруджа), Северна и Централна Македония до устието на р. Вардар, Тракия със Северните Родопи, земите до устията на реките Струма и Места, Източна Тракия до Люлебургаз (без Одрин и прилежащия му регион). Както личи, договорът очертава твърде широки граници на княжеството, нарушавайки на практика поетия от Русия още през януари 1877 г. ангажимент да не се създава голяма славянска държава на Балканите.

В съответствие със своя автономен статут, Княжество България е задължено да плаща годишен данък на султанското правителство. Договорът предвижда новото княжество да поеме "всички тежести и задължения към железопътната компания Русе – Варна", да не препятства движението на османски войски и муниции по определени пътища и да гарантира ненакърнимостта на недвижимата собственост на поданиците си мюсюлмани. По отношение

вътрешното устройство на новата балканска държава в документа са регламентирани няколко основни положения: 1) "Българският княз ще бъде свободно избиран от населението и утвърден от Високата порта със съгласието на Силите." 2) "Едно събрание на първенци" ще изработи "устав за бъдещото управление" на държавата. Препоръчва се този устав да следва "правилата, установени през 1830 г. след Одринския мир в Дунавските княжества. 3) Въвеждането на новия държавен ред ще се осъществява под наблюдението на "руски императорски комисар", който има право да остане в страната с окупационния си корпус за не повече от две години. 4) "Турска войска не ще има вече в България и всички стари укрепления ще бъдат съборени за сметка на местното правителство."

В периода 1 (13) юни – 1 (13) юли 1878 г. в Берлин заседава международен конгрес на Великите сили. В него, освен представители на двете воювали държави, участват високопоставени дипломати от Англия, Франция, Германия, Италия и Австро-Унгария. Форумът е председателстван от германския канцлер Ото фон Бисмарк. "Ние се събрахме тук – заявява Бисмарк, – за да подложим Санстефанския договор на свободно обсъждане от кабинетите, подписали трактатите от 1856 и 1871. Нашата цел е да утвърдим с общо съгласие и на основата на нови гаранции мирът, от който така се нуждае Европа." Зад тази дипломатична формулировка стои желанието на всички заинтересовани сили да урегулират новото балканско статукво при максимално отчитане на техните интереси. На конгреса балканските народи са по-скоро обект, отколкото субект на голямата политика. Дори и трите воювали на страната на Русия държави не са поканени на официалните заседания. Техните представители са изслушани извън дневния ред. При все това Берлинският договор внася малки корекции в режима на следвоенното регулиране на Сърбия, Румъния, Черна гора – и то в полза на трите държави. Изслушани са дори и доводите на неучаствалата във войната Гърция, чийто делегат предявява претенции за изместване границата на България на стотици километри на север с оглед защита интересите на Атина.

В съответствие с подписания на 1 (13) юли 1878 г. *Берлински договор* територията на *Княжество България* се свежда до земите, разположени между Дунав и Стара планина, към които е присъединен Софийският санджак. Северна Добруджа остава за Румъния. Княжество България получава статут на *политическа автономия*. На земите на юг от Стара планина, чийто етнически облик е преобладаващо български, се определя статут на *административна автономия* в отделна провинция с име *Източна Румелия*. Заселените с българи региони около градовете Пирот и Враня се преотстъпват на Сърбия. Македония, Беломорска Тракия и част от Одринска Тракия се връщат на Османската империя, която поема задължение да проведе в тези земи реформи, гарантиращи правата на преобладаващото там християнско население. Регламентирайки основните параметри на вътрешното устройство на Княжество България и Източна Румелия, Берлинският договор осигурява на поданиците им възможност да подредят своето публично битие по правилата на модерния конституционализъм. Макар и лишил българите от голяма част от териториите, включени в Санстефанска България[*], Берлинският договор е акт с висока историческа стойност в националното ни развитие. Той възстановява на политическата карта на Европа държавата България, а в начина по който регламентира статута на Източна Румелия залага реален потенциал за скорошното ѝ обединяване с Княжество България.

◆ ◆ ◆

Макар и ликвидирана юридически с решенията на Берлинския договор, в някои райони на север от Балкана османската военна и административна власт продължава да бъде факт и след 1 (13) юли 1878 г. По стечение на ред обстоятелства, дори и след победния ход на руските войски към Цариград, двете големи крепости в Северна България – Шумен и Варна, остават непревзети. Техните коменданти упорито изчакват решенията на международния конгрес и не проявяват особена склонност да бързат с изтеглянето на гарнизоните. След сключване на конкретни споразумения по предаването на двете крепости и в хода на сложни военни маневри, на 6 (18) юли руските части влизат в Шумен, а на 27 юли (8 август) 1878 г. – във Варна. Изтеглянето на турските части и създаването на гражданските институции в крепостите градове и в прилежащите им региони продължава още няколко месеца. Едва в края на октомври 1878 командващият операцията по овладяване на Варна ген. Пьотр Вановски докладва на главнокомандващия следното: "Вчера заех с караули целия град. Днес, 24 октомври, заех конака и в три часа следобед беше извършен молебен за пречистване на същия в присъствието на представители на всички части от войската и огромна маса народ. В името на Господаря Император обявих Варна за присъединена към България и въвеждането на гражданско управление."

Да обобщим

От лятото на 1875 до лятото на 1878 г. политическата съдба и общественото ежедневие на българите са тясно свързани с динамиката на Източната криза. Притиснат между имперските амбиции на Турция и Русия, между стратегиите на останалите Велики сили и желанията на съседните балкански народи за държавно утвърждаване и суверенно развитие, българският народ упорито и относително последователно следва своите възрожденски идеали. В изпълнените с насилие и страхове, но и с упования, и с добри възможности дни и месеци на Източната криза, действайки съобразно ситуацията, българите търсят и намират сполучливи начини да демонстрират и реализират готовността си да поемат собствената си политическа съдба в свои ръце – с оръжие в ръка или с подкрепа на навлязлата в нашите земи руска армия, с дипломация и с пропаганда, с лансиране на повече или по-малко реалистични проекти за държавно устрояване на етническата си територия, с поетически строфи или с директно изземване на властта от стреснати бивши администратори. Извън конкретиката на изпълненото с политически сътресения и пораждащото значими национални илюзии българско ежедневие, заключено между лятото на 1875 и лятото на 1878 г., е уместно да се припомни, че в резултат на руската и западна дипломатическа и военна активност, в края на Източната криза българите получават своя национална държава. Получават и още две съществени неща: 1) право да устроят държавата си по правилата на модерния конституционализъм и 2) основателни надежди за бъдещо консолидиране на цялата нация в пределите на собствената ѝ конституционна държава.

Библиографски ориентири

Бонева, Вера. Властта на словото във вихъра на въстанието. (Революционните прокламации на българската 1876 година). — *Летописи*, 1996, кн. 9-10

Бонева, Вера. Един български глас от Болград. Програми за политически суверенитет на нацията върху страниците на вестник "Български глас". — *Исторически преглед,* 2000, кн. 3-4

Генов, Георги, П. Българският въпрос на Цариградската конференция, в Сан Стефано и Берлин. – *Българска историческа библиотека,* 1929, кн. 1

Генов, Цонко. Българската емиграция и националноосвободителното движение в навечерието на Руско-турската война 1877-1878. — *Исторически преглед*, 1968, кн. 1

Генов, Цонко. Освободителната война 1877-1878. София: Издателство "Наука и изкуство", 1978

Димитров, Михаил. Любен Каравелов. Биография. София: Издателство на БАН, 1959

Дойнов, Стефан. Българската общественост и Руско-турската освободителна война 1877-1878. София: Издателство на Отечествения фронт, 1978

Илчев, Иван. Митът за Санстефанска България като "свещена крава" на българския патриотизъм. — *История,* 1995, кн. 6

Косев, Константин и Стефан Дойнов. Освобождението 1877-1878. София: Академично издателство "Марин Дринов", 2003

Косев, Константин. Априлското въстание — прелюдия на Освобождението. София: Издателска къща "Христо Ботев", 1996

Косев, Константин, Николай Жечев и Дойно Дойнов. История на Априлското въстание 1876. София: Партиздат, 1986

Косев, Константин, Николай Жечев и Дойно Дойнов. Априлското въстание в съдбата на българския народ. София: Академично издателство "Марин Дринов", 2001

---

[*] Без да влизам в пряк спор с неизтощимите критици на Берлинския "трактат", тук само ще отбележа, че споделям доводите на Ив. Илчев за съизмеримостта между направеното от българите през последните десетилетия преди Освобождението по посока реализиране на техния "национален идеал" с даденото им по клаузите на Берлинския договор. Както е известно, голямата политика е зона на мащабни начинания и амбициозни политически програми, в чиито предели добирането до висок резултат в дадена област е свързано или с огромни жертви, или с мощен потенциал – икономически, демографски, военен, технологичен. А българите (за добро или за лошо) в *предберлинската зона* на своята колективна биография не са инвестирали нито в едното, нито в другото до степен, която да им даде право да очакват получаване на напълно независима национална държава в естествените си етническа граници. Такива са правилата на европейския XIX век.

Маждракова-Чавдарова, Огняна. За идейно-политическата подготовка на Априлското въстание. — *Исторически преглед,* 1976, кн. 1

Маждракова-Чавдарова, Огняна. За обстановката и политическите настроения в България в навечерието и по време на Руско-турската война 1877-1878 г. — *Военноисторически сборник,* 1979, кн. 4

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Националнореволюционни борби на българския народ 1828-1878. София: Издателство "Абагар", 1998

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Комитетските дейци и съмишленици в България в навечерието и по време на Освободителната война от 1877-1878 година. — В: *Проблеми на Българското възраждане.* София: Издателство на БАН, 1981

Митев, Пламен. Българският революционен комитет 1875. София: Издателство "ЛИК", 1998

Митев, Пламен. Размисли върху Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. — *История,* 1994, кн. 2

Пантев, Андрей. Българският април 1876 в Англия и САЩ. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1996

Пантев, Андрей. Българският въпрос във Великобритания 1876-1878. София: Издателство на Отечествения фронт, 1981

Страшимиров, Димитър. История на Априлското въстание. Т. 1-3. Пловдив: Издание на Пловдивската окръжна постоянна комисия, 1907. Второ фототипно издание — София: Академично издателство "Марин Дринов", 1996

Тодев, Илия. Към националноосвободителна революция. — В: *История на българите.* Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща "Труд", 2004

Улунян, Агоп. Българският народ в Руско-турската война 1877-1878. София: Държавно военно издателство, 1972

Хаджиниколова, Елена. Българите и Сръбско-турската война 1876. София: Издателство на Министерството на отбраната "Св. Георги Победоносец", 1996

ПОСТИГНАТИЯТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ИДЕАЛ

УЧРЕДЯВАНЕ НА МОДЕРНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА 1877-1879

Протодържавни структури от военновременния период

Конструиране на граждански институции

През ноември 1876 г. в щаба на действащата руска армия е назначен опитният в административните дела княз Владимир Черкаски. Нему е възложено да започне подготовка за гражданско устрояване на освободените след евентуални военни действия в български земи. Към Вл. Черкаски скоро е създадена и *Канцелария за гражданско управление,* която се заема с подготовка за реално администриране на България. В първата фаза от дейността на Канцеларията е събрана значителна информация за състоянието и управлението на териториите в Османската империя, населени с българи. В резултат от споменатата дейност са отпечатани пет тома "Материали за изучаване на България", в които е направено подробно описание на административния и данъчния ред, на съдебната система и на полицията, на образованието и на общинското самоуправление по нашите земи. Това описание служи като основа на изработените в Канцеларията на Вл. Черкаски временни правила за военно-полицейските, административните и съдебни органи в земите, които предстои да бъдат окупирани. В хода на подготвителната работа е уточнена и концепцията за данъчния ред и за финансовите дела в България. Събрани са значителни сведения за лоялни към Русия образовани българи, които биха могли да заемат управленски длъжности в системата на временната администрация.

Княз Вл. Черкаски има ясна представа за най-общите особености на бъдещото гражданско администриране на българските земи. През май 1877 г. той формулира тази своя представа по следния начин: "Аз желая само да се устрои силна администрация, да въдворя ред и да предоставя на местното население възможност да урежда своите обществени и частни работи при тържеството на новите християнски принципи на управление, като всичко останало допускам да се предостави на самия български народ, който после сам ще се ориентира във финансовите, съдебните и другите дела." Подобна теза е залегнала и във възванието на император Александър II към българите, оповестено при преминаването на руските войски на юг от р. Дунав.

Първите действия на руските военни власти по отношение гражданското устройство на окупираните от тях територии са съобразени с утвърдения през юни 1877 г. *Проект за главните начала на гражданското управление на губерниите и околиите на българската земя.* В съответствие с предписанията на споменатия документ административното деление в българските земи се запазва като териториален обхват и управленска структура. Променят се наименованията на териториалните единици и се налага строга подчиненост на административните лица на правилата на военното положение. Съществуващите санджаци се преименуват в губернии, казите – в окръзи, нахиите – в околии, а общините напълно запазват своя облик и статут. Губернаторите и вицегубернаторите се назначават от главнокомандващия. Окръжните началници се назначават от завеждащия гражданското управление Вл. Черкаски. "Главните длъжности на губернаторите и окръжните началници – постановява документът – се заключават в строго спазване на спокойствието и реда между населението в тила на армията; <...> в запазване свободата на вярата на всички вероизповедания, без да се изключва мюсюлманското, а така също и в следенето за точното и бързо изпълнение от местното население на всички военни искания, които ще служат за нуждите на войските." Към едноличните институции се изграждат съвети – окръжни, градски, селски. Половината от техните членове се назначават, а другата половина се избират. Съветите са натоварени с нормалните функции на местната власт – решаване на стопански и благоустройствени въпроси, събиране на данъци и поддържане на пътища, грижа за училищата и болниците.

През втората половина на 1877 г. официално са създадени осем губернии и 56 окръга. По правило за губернатор се назначава руски офицер, а за вицегубернатор българин. Това обстоятелство още в хода на войната въвлича в управленска дейност влиятелни проруски настроени дейци като Марин Дринов, Марко Балабанов, Драган Цанков, Иван Иванов, Тодор Икономов и др. Според систематизираните от Горан Тодоров данни, в хода на войната на различни административни длъжности са назначени около 3000 българи и 250 руски офицери. Цифровото съотношение между двете групи показва амбицията на руските окупационни власти за максимално въвличане на местното население в гражданското управление.

В процеса на конструиране на различните управленски звена руските офицери се натъкват на работещи процедури за избор на представителни органи. В писма и мемоарни бележки мнозина пребивавали по нашите земи руснаци споделят, че са впечатлени от спокойствието и деловитостта, с които протичат изборите за съвети към гражданските управители или за общински ръководители. В книгата си "Писма от България" (1879) военният репортер Евгений Утин разказва, че след установяването на руските части в Трявна под наблюдението на полк. Леонид Соболев е осъществено разпределение на длъжностите в общината. На представителното събрание в конака най-влиятелните тревненци действат така: "Преди да вземат решение избирателите се съвещавали помежду си, обяснявали се по различни въпроси, след което заявявали, че еди кой си избират за еди каква си длъжност. Избраните лица отговаряли на всички зададени въпроси, а ако някой не знаел, то другите веднага му подсказвали. Избраните давали сведения за броя на турските и българските домове, [за това] колко турски семейства са избягали и колко са останали, колко училища има в града, колко ученици и ученички, колко учители и т.н." В конкретния случай почудата на руските офицери произтича от това, че те не са наясно с факта, че през последните десетилетия преди 1877 г. в чисто български селища от типа на Трявна практически всички общински въпроси са решавани от същите тези първенци, в чиито действия Е. Утин открива и управленска вещина, и висока информираност за състоянието на местните дела.

Още по-леко протича конструирането на българските органи на властта в санджакския/губернски център Търново. Предвидливите търновци създават временна комисия за управление на града още през март 1877 г. За председател на комисията е определен архимандрит Стефан. Членовете на комисията осигуряват ред в региона в периода от навлизането на руските войски до назначаването на новите граждански управници. Съобразявайки се с волята на местните християни, през юли с.г. руският губернатор утвърждава търновския градски съвет, в който (пак след избор) влизат мнозина от членовете на временната комисия. В Тулча властта също преминава в ръцете на двама християни (българин и грък) преди пристигането на руските войски. В Карлово нещата се развиват малко по-сложно. В кондиката на местната община е отбелязано, че карловският общински съвет е утвърден на 16 януари след двукратен избор. В документа е уточнено, че веднага след влизането на руските войски, "така наричаемите карловски чорбаджии се събраха помежду си и съставиха градски съвет". Легитимността на въпросния съвет не е призната от мнозинството карловци и "народът, който не търпи самозваността" свиква пълноценно общоградско събрание, което избира по-късно утвърдения от руските власти съвет, но в условията на широка гласност и представителност.

Макар и разполагащи с известен административен опит, натрупан в рамките на общинските институции, на меджлисите и на епархийските съвети, в някои от ситуациите представителите на българския обществен елит се оказват неподготвени за сложните и отговорни административни казуси, които би трябвало да разрешават. Още повече, че новите граждански органи поемат властта в условията на военни действия и на произтичащата от тях частична социална дестабилизация. Въпреки това, значима част от военновременните администратори действат адекватно не само на напрегнатите обстоятелства, но и на високите очаквания на сънародниците си. "Новонаредените учреждения – пише в спомените си бившият кюстенджански окръжен началник Михаил Греков – функционираха небезгрешно, ала греховете произтичаха не от зли намерения, а от неопитност, незнание, неусвоение на новото положение. Всички чиновници бяха нови на работата, която бяха поставени да вършат. <...> Криво-ляво, с падане-ставане, администрацията изпълняваше своите функции, ала съвестта ми не позволява да кажа, че е имало кражби, рушвети; и не затова, че тогази младите бяха светци, а защото делото беше ново, то се прегърна с идеална радост."

Основни направления в дейността на гражданските власти

Един от най-трудните проблеми, с които се сблъскват военновременните граждански институции е *бежанският*. Още при навлизането на руските войски на юг от р. Дунав започва масова миграция на мюсюлманското население към столицата Цариград и към прилежащите ѝ региони. След разгрома на Предния отряд през юли 1877 г. десетки хиляди българи тръгват в обратната посока и преминавайки Балкана се установяват в централната част на Северна България. По разпореждане на окупационните власти напусналите родните си селища българи са настанявани в къщите на избягалите мюсюлмани. Скоро идва разрешението новите заселници да ползват изоставените ниви, градини и лозя и да съберат реколтата им. Това разпореждане решава частично проблема с изхранването на бежанците и с доставките за войската. То обаче се оказва временно, тъй като мнозина от мюсюлманите се връщат и поемат грижата за своите имоти. Следвайки инструкциите на княз Вл. Черкаски, местните власти не препятстват завърналите се да влязат във владение на недвижимата си собственост. Описаните миграционни движения са изпълнени с лични драми и персонални сблъсъци. Те не навсякъде протичат коректно. Много са пропилените имущества и накърнените достойнства. Техен обективен резултат е т. нар. *аграрен преврат*, т.е. процесът, при който голяма част от земите, владени и обработвани до 1877 г. от мюсюлмани, преминават в ръцете на българските селяни и земевладелци.

По отношение на *фискалната дейност*, руските окупационни власти не предприемат рисковани промени в модела на събиране на данъците. Отменен е само военният данък на немюсюлманите *бедел*. Значително са намалени натуралните вземания. Следвайки правилата на наследената от османската власт данъчна система – както в организационен, така и в кадрови план, гражданските структури, свързани с финансовия ресор, съумяват в годините на войната да съберат значима част от очакваните приходи. Особено стабилни са приходите от митниците, държавните имоти и акцизите. В периода на войната тези приходи, ведно със събраните данъци, не само осигуряват издръжката на административния апарат, но и позволяват да се правят отчисления за армията. Част от допълнителните финансови средства са вложени в организирането на ефективна пощенска служба.

Направени са и първите стъпки в реформирането на *съдебната система*. В новите съдебни съвети са включени авторитетни и образовани личности, като се спазват известни квоти за представители на отделните народности. По отношение на гражданското съдопроизводство са следвани правилата и традициите на османското законодателство. Семейните и имуществени спорове между българи по традиция се решават от епархийските съвети или от общинските първенци.

Изключително трудни са задачите, стоящи пред гражданските власти във връзка с практически прекъснатото *учебно дело*. В почти всички засегнати от военните действия и от бежанската вълна селища учебните занятия са спрени. Учителите (ако не са се записали в опълчението) се ангажират с административния апарат или с някаква доброволческа дейност към армията. Училищните сгради са превърнати в болници или във временни подслони за бежанци. В този смисъл, дейността на местната администрация по отношение на училищата се свежда до грижа за целостта на училищните сгради и за поддържане на учебните занятия там, където е възможно. Това положение не пречи още в хода на войната местните градски съвети да изземат от Българската екзархия функциите по администриране и финансиране на училищното дело – факт, оказал се полезен с оглед бързото възстановяване на образователните институции след прекратяването на военните действия.

Конституционното устройство на Княжество България и Източна Румелия според Берлинския договор

Значима част от най-общите параметри на държавното устройство на *Княжество България* са заложени в текста на Берлинския договор от 1 (13) юли 1878 г. Статусът на новата европейска държава е дефиниран така: "България се конституира като автономно трибутарно княжество под суверенитета на Н[егово] В[еличество] султана. То ще има християнско правителство и народна войска." Суверенитетът на Княжеството е защитен от изричната разпоредба за изтегляне на всички турски войски от неговата територия и за събаряне на крепостните съоръжения. Съблюдавайки принципа на политическата автономия, договорът постановява, че "българският княз ще се избере свободно от народа", но ще встъпи в легитимната си власт след "одобрение" от Високата порта и от Великите сили. Описаната процедура по изработване на "органическия устав" на Княжеството предполага необходимостта да се свика представително събрание в Търново, което да обсъди и утвърди основния закон на държавата. Изрично е подчертана необходимостта този закон да гарантира гражданските права и религиозните свободи на всички поданици. Основните задължения спрямо сюзерена се свеждат до плащане на ежегоден данък, до поемане на съразмерна част от османския дълг и до признаване на всички "права и привилегии на чуждите поданици, <...> установени с капитулациите и обичаите". До момента на учредяването на княжеската институция в България Берлинският договор възлага изпълнителната власт на руски императорски комисар, чиято дейност подлежи на контрол от страна на турски императорски комисар и от консулите на държавите, подписали договора. В срок до девет месеца от ратифицирането на документа руският императорски комисар трябва да създаде условия за изработване на "органическия устав" и за избор на български княз. "Щом князът се короняса, новото устройство влиза в сила и Княжеството встъпва в пълно упражнение на своята автономия." Цитираният текст показва, че в Берлинския договор изрично е посочен *актът, който превръща Княжество България в самостоен публично-правен субект – коронацията, т.е. встъпването на княза в длъжност.*

По отношение на *Източна Румелия* в Берлинския договор е записано, че тя ще се устрои като отделна провинция, "която остава под пряката политическа и военна власт на султана при условия на административна автономия". Предвижда се точните параметри на административната автономия да бъдат регламентирани в устройствен документ, изработен от комисия, включваща делегирани представители на Великите сили. По отношение административната система и конституционния ред на провинцията е препоръчан моделът на българската автономия, проектирана от Цариградската конференция (1876 г.). Единствената изрично регламентирана в договора румелийска институция е генерал-губернаторът, комуто е отредено ръководството на изпълнителната власт. По отношение на него е поставено изискването да бъде християнин, а зависимостта му от Високата порта се изразява във факта, че той е назначаем от султана "със съгласието на Силите" за петгодишен срок. Сюзеренът има право и на определени приходи от провинцията, както и на контрол върху силовите структури (жандармерия и милиция), чиито офицери също се назначават от султана. Наред с това, Османската империя получава възможност да поддържа военни гарнизони по границите на Източна Румелия, т.е. по границата на автономната провинция с Княжество България.

Очертал в най-едри щрихи параметрите на следвоенното балканско статукво, Берлинският договор от 1878 г. е основополагащ международно-правен акт по отношение развитието на България от Освобождението до началото на Балканските войни. Макар и приет от следосвобожденското поколение българи с основателен негативизъм, заради разпокъсаната етническа територия на нацията, този акт дава съществен тласък на конституционното устройство на Княжество България и Източна Румелия. Уповавайки се на неговите изрични постановки, както търновските учредители, така и членовете на комисията, съставила Органическия устав на Източна Румелия, се чувстват не само морално, но и юридически ангажирани да изпълняват законотворческата си мисия при съобразяване с най-модерните за времето си принципи на европейското конституционно право.

От Берлинския договор до учредяването на княжеската институция

Централните и местни институции в условията на руска окупация

Амбициозният ръководител на Гражданската канцелария ген. Вл. Черкаски умира в деня на подписването на Сан-Стефанския договор – 19 февруари (3 март) 1878 г. За кратко време длъжността му е поверена на ген. Дмитрий Анучин, под чието ръководство се полагат основите на българската армия. Първите дружини на т.нар. *Земска войска,* в състав от около 10000 души, са комплектувани през пролетта на 1878 г. Пак по това време започва и обучението на офицери в специално създадено Военно училище.

На 8 май 1878 г. гражданската власт по българските земи е поверена на руския императорски комисар княз Александър Дондуков-Корсаков. Правомощията на новия административен управник на балканските територии, откъснати от Османската империя, са потвърдени и от Берлинския договор, като акцентът в дейността му е поставен върху *държавното устрояване на Княжество България.* Следвайки традиционния модел на централните изпълнителни учреждения, руските окупационни власти създават седемчленен Съвет към императорския комисар, чиито членове поемат управлението на основните ресори на изпълнителната власт. За седалище на Съвета е определен гр. София, който по ред причини по-късно става столица на Княжество България. В рамките на една календарна година (до назначаването на първото българско правителство на 5 юли 1879 г.) княз Ал. Дондуков и неговите съветници реализират значими приноси в конструирането на модерната българска държавност – както на нивото на централните институции, така и на нивото на регионалните структури.

Още през втората половина на 1878 г. на длъжностите на губернатори, вицегубернатори и окръжни началници са назначени българи. В съответствие с временните правила за устройство и действие на полицията започва комплектуването на личния състав на полицейските служби – също от българи. Реформирана е и данъчната област, като са запазени много от добре действащите правила на турската администрация. Успоредно с въвличането на българи в органите на фискалната власт е съставен и проектът и за първия годишен бюджет на Княжеството. Учредената на 23 май 1879 г. в София Българска народна банка се превръща в символ на финансовия суверенитет на новата държава още преди пълното ú конституиране.

След спирането на военните действия е активизиран процесът на изграждане на съдебната система, устроена според сполучливо разработените от руски експерти Временни правила за устройство на съдебната част. В създадената по въпросните Правила тристепенна съдебна система частично е приложен принципът на изборност на съдиите. Същевременно е потърсена възможност на назначаемите длъжности да се поставят образовани и авторитетни личности, които да укрепят престижа на споменатата институция, възприемана по традиция от българина с голяма доза скептицизъм.

През есента на 1878 г. са възстановени учебните занятия в повечето български училища. Под прякото ръководство на ръководителя на Отдела за просвещение и духовни дела проф. Марин Дринов са отделени средства за реконструкция на пострадали училищни сгради, за закупуване на учебници и учебни помагала. Наченалата в началото на 70-те години тенденция за унифициране на учебните програми на българските училища придобива завършен характер в публикуваните учебни програми за различните училищни степени. Във финансово отношение училищното дело си остава обвързано със средствата, получавани от местни данъци и от такси, заплащани от по-заможните родители. Един от най-трудните проблеми в образователната област остава липсата на добре подготвени учители, тъй като мнозина от доскорошните педагози са предпочели по-сигурните и по-добре заплатени държавни служби. С цел преодоляване на този проблем започва откриване на държавни гимназии.

Основна грижа на общинските и градски съвети и по това време продължават да бъдат бежанският въпрос и проблемът за собствеността върху земите и другите недвижими имоти на напусналите Княжеството мюсюлмани. Независимо от изричните разпоредби на Берлинския договор в много райони местните власти скрито толерират българите при решаване на имотните спорове. Това създава условия не само за промяна в етническия облик на някои селища, но и за рязко преразпределение на огромен масив недвижимости в полза на по-настойчиви и предприемчиви българи. В този смисъл смяната на административния апарат и на държавния ред в Княжеството и частично в Източна Румелия представляват само публично-институционалната страна на рязката промяна в битието на българската нация. Другият аспект е свързан с частнособственическите отношения и се изразява в преминаване на големи поземлени площи и значим брой сгради във владение на българите. Тази, положена в зоната на хоризонталните обществени структури, промяна съдържа в себе си също толкова предпоставки за окачествяване на събитията по българските земи от 1877-1879 г. като революционни, колкото предпоставки съдържат и процесите, свързани с учредяване институциите на модерната българска държава.

Успоредно с държавотворческата дейност на север от Стара планина и в Софийско, в столицата *на Източна Румелия* Пловдив работи европейската комисия, натоварена със задача да напише устройствения документ на новата привилегирована провинция на Османската империя. След дълги спорове и взаимни компромиси, на 14 април 1879 г. Органическият устав на Източна Румелия става факт. В рамките на обемистия и сложен конституционен текст са предписани правомощията на Генерал-губернатора (Главен управител) и на неговия Частен съвет (Директорат), описан е моделът на действие на Областното събрание и на Постоянния комитет, законодателно са закрепени гражданските права и религиозните свободи на румелийците. Същинската самостойна история на автономната провинция започва на 6 май 1879 г., когато за главен управител е назначен княз Александър Богориди. Конструираните скоро след това местни институции демонстрират по категоричен начин преобладаващо българския характер на областта, заключена между Стара планина и Родопите.

Образователният и имуществен ценз за избирателите и двустепенната структура на законодателната колегия в Източна Румелия дават основание на мнозина специалисти да окачествят автономната провинция като административна област с относително консервативно държавно устройство. Това твърдение е основателно само в сравнителен план с държавния модел на Княжество България, предписан от Търновската конституция. И то не съвсем, защото постигнатият добър баланс между отделните власти и оптималната административна структура на Източна Румелия осигуряват на поданиците ú относително стабилен държавен ред, а на българските национални интереси – реална обособеност от Империята до степен, при която съединисткият акт от 5 септември 1885 г. ще реши с относителна лекота и по необратим начин проблема за фактическото единение на двете български държавици, създадени по силата на Берлинския договор.

Търновските учредители

След продължителна юридическа, политическа и организационна подготовка, на 10 февруари 1879 г. в Търново е открито Учредителното събрание, в което заседават 229 депутати – избрани, назначени или заели депутатска позиция по право. Събранието е призвано да изработи и утвърди "органическия устав" на Княжество България. Изгубили голям обем от полагащото им се законодателно време в предварителни дебати по процедурни въпроси и по проблема за съдбата на останалите извън пределите на Княжеството български земи, търновските учредители преминават към същинската част от работата си едва на 21 март. На този ден, след ожесточени спорове, е отхвърлен Рапортът на комисията по изработване "основните начала" на бъдещия основен закон, докладван от председателя на комисията д-р Константин Стоилов. Основателно квалифицираният като "български проект за конституция" (П. Ст. Петков) Рапорт съдържа някои прагматични и работещи идеи за държавното устройство на Княжеството. Част от тези идеи – като предложението основният закон да носи името *конституция* – влизат в окончателния текст на Търновския акт от 16 април. Други – като концепцията за създаване на двукамарен парламент – отпадат. След отхвърлянето на "българския проект" депутатите започват обсъждане по същество на конституционния текст, като ползват за основа руския проект, изработен от юриста Сергей Лукиянов по модела на сръбската и на румънската конституции. В хода на оживените дебати текстът е адаптиран към представата на мнозинството депутати за готовността и способността на българския народ да държи в свои ръце политическите си съдбини.

Следвайки проекта на Лукиянов и водени от властния възрожденски егалитаризъм, търновските учредители съставят законов текст, който в основните си параметри съответства на модерните конституционни правила за разделение на властите, за гарантирани граждански права, за делегиране на законодателната власт на избираема колегия, за независими съдебни институции, за неприкосновеност на частната собственост, за политическо равноправие. Поделянето на изпълнителната власт между княжеската институция и министерския съвет в Търновската конституция е относително сполучливо, но с известен приоритет на княза. По аналогичен начин стоят нещата и с двата типа парламентарни колегии – Обикновено народно събрание и Велико народно събрание. Избрани чрез всеобщо (за мъжете) избирателно право и отворени за всеки грамотен гражданин на държавата, който е навършил 30 години, българските парламентарни структури притежават добър държавотворчески потенциал. На практика обаче в много от следосвобожденските ситуации този потенциал не е реализиран в пълна степен, поради силния приоритет на княза, разполагащ с право да разпуска парламента по своя воля и когато прецени за необходимо. Заложеният в Търновската конституция модел на съдебно устройство също е адекватен на добрия дотогавашен европейски опит. Независимо от превратностите в понататъшното развитие на Княжеството, следосвобожденската съдебна система се оказва една от ефективно функциониращите структури на българската държавност. Сполучливо и работещо през следващите десетилетия е и фиксираното в Търновската конституция административно деление на страната, както и свързаните с него регионални структури на властта. Изключително полезна за по-нататъшната културна модернизация се оказва формулираната под влияние на възрожденския култ към просветата разпоредба, че "първоначалното учение е безплатно и задължително за всите поданици". Умело регламентираният статут на Българската екзархия се оказва изключително важна публичноправна предпоставка за бъдеща мащабна дейност по съхраняване на етно-културното единство на нацията.

Особено силни са възрожденските веяния в онези текстове от Конституцията, които описват правата и свободите на гражданите. Опитвайки се да превърнат малкото си княжество в убежище на свободата, търновските учредители постановяват, че "всякой роб <...> свободен става, щом стъпи на българска територия". Със същата решителност е прокламирано равноправие на гражданите пред законите, отхвърлена е възможността за създаване на съсловия, за получаване на благороднически титли и за учредяване на ордени. В противовес на съществуващите в Османската империя порядки, създателите на Търновската конституция обявяват печата за свободен и отхвърлят всяка възможност за цензура върху изданията. Така те създават предпоставки за бързо и резултатно конструиране на четвъртата власт в Княжеството – медиите; власт, която още от предосвобожденските десетилетия си е създала стабилни позиции в българското общество.

Утвърдената на 16 април 1879 г. Търновска конституция влиза в действие веднага, създавайки условия за законосъобразно протичане на осъществения на следващия ден – 17 април – избор на български княз. Пак в Търново, Първото Велико народно събрание единодушно определя за български владетел немския принц Александър Батенберг. Макар и твърде млад, натовареният с готовност за промяна и с големи амбиции аристократ полага клетва пред избралото го Велико народно събрание на 26 юни 1879 г. От този ден нататък той заема княжеския престол в София с името княз *Александър I Български* и управлява неукрепналата държава до принудителната си абдикация през август 1886 г.

Да завършим

На 28 юли 1879 г. в столицата на Княжество България е отпечатан брой 1 на "Държавен вестник". На челно място в официалното издание е публикувано *Възвание на княз Александър I към поданиците му* от 27 юни 1879 г. В него младият аристократ заявява че след като е положил клетва като български владетел и е встъпил на княжеския престол, поема цялата отговорност на новата си мисия – "да се трудим за доброто и благоденствието на народът, който ни е поверил съдбините си". В същия брой на официалното издание е публикуван и *Указ № 1 от 5 юли 1879 г.*, с който князът назначава първия Министерски съвет на България, председателстван от Тодор Бурмов. Макар и в условен порядък, първото княжеско възвание и първият княжески указ представляват актове, чрез които по силата на Берлинския договор "Княжеството встъпва в пълно упражнение на своята автономия", т.е. появява се на политическата карта на Европа като нов, макар и все още неравнопоставен публично-правен субект.

С учредяването на автономното Княжество България се поставя и условният край на възрожденската епоха. Постигнат е възрожденският идеал за създаване на суверенна и конституционна българска държава. Като всеки идеал, намерил себе си в някаква реална форма, и възрожденското тежнение за политическа самостойност не е реализирано в мечтаната пълнота. Извън пределите на Княжеството остават обширни територии, населени с компактно българско население. Юридическият сюзеренитет на султана и фактическата зависимост от руския император внасят напрежение и несигурност в политическото битие на нацията. Но както при отделните личности, така и при големите социални общности в някои случаи несигурността и неудовлетворението се оказват по-съществени мотив за градивна дейност, отколкото спокойствието и привидното благополучие. Както е известно, през следващия четвърт век всенародното обществено недоволство, провокирано от "несправедливия Берлински трактат", заработва за националната кауза много повече, отколкото удовлетворението от всички състояли се през тези години общонационални сполуки. Безспорното "българско чудо", регистрирано от доброжелатели и недоброжелатели на народа ни в началото на XX век, обаче едва ли би било възможно без мощните модернизационни импулси, натрупани в българското общество през пъстроликите десетилетия на Възраждането.

Библиографски ориентири

Гандев, Христо. Руската помощ за освободена България. – В: *Христо Гандев.* Проблеми на Българското възраждане. София: Издателство "Наука и изкуство", 1976.

Манолова, Мария. Нормотворческата дейност на Временното руско управление в България (1877-1879). София: Издателство "Сиела", 2003.

Манолова, Мария. Създаване на Търновската конституция. София: Издателство на БАН, 1980.

Маркова, Зина, Елена Стателова. Учредителното събрание в Търново. – *Исторически преглед,* 1979, кн. 9.

Петков, Петко Ст. Българският проект за конституция от 1879 година (Към историята на идеите за политическо управление през 70-те години на XIX век). – *Исторически преглед,* 2000, кн. 3-4.

Петков, Петко Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856-1879 г. В. Търново: Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2003.

Радев, Симеон. Строителите на съвременна България. Т.1. Царуването на Александра 1879-1886. София: Издателство "Български писател", 1990.

Стателова, Елена. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, политика, култура. София: Издателство на Отечествения фронт, 1983.

Стателова, Елена. Уредба на Третата българска държава. София: Издателство "СловД", 1993.

Тодоров, Горан. Временното руско управление в България 1877-1878. София: Издателство на БКП, 1958.

Търновските законодатели. Юбилеен сборник. София: Военно издателство, 1980.

РЕЧНИК НА РЯДКО УПОТРЕБЯВАНИ ДУМИ И СПЕЦИАЛИЗИРАНИ ТЕРМИНИ

автограф (гр.) — в старобългаристиката с този термин се обозначава саморъчния ръкописен текст на даден автор

автокефален (гр.) — Термин за обозначаване на независимите църкви, разполагащи със свой върховен първосвещеник

акротерий (гр.) — архитектурен термина, обозначаващ статуя, поставена на ъглите или на върха на фронтон

алъш-вериш (тур.) — вземане-даване, търговия

анатемосвам (гр.) — отлъчвам от църква чрез проклятие

ангария (тур.) — принудителен труд, налаган на селското население от представителите на централната власт или от мюсюлманския елит по места

анекс (лат.) — добавка

антерия (тур.) — памучна или вълнена връхна дреха с дължина, достигаща до коляното

антропоцентризъм (гр.) — философско учение, което поставя човека в центъра на социалното битие

апсида (гр.) — конструктивен елемент на православния християнския храм, представляващ полукръг, разположен в източната, олтарната част на черковната сграда; в повечето случаи апсидата е засводена с получетвърт сфера

аршин (тур.) — мярка за дължина; когато се отнася до текстилното производство; 1 аршин възлиза на 68 см.

археография (гр.) — 1) помощна историческа дисциплина, която има за свой обект правилата на публикуване на архивните документи; 2) издирване и описване на стародавни писмени паметници

Апостол — богослужебна книга на православната църква, включваща 22 текста от Новия завет на Библията

архиерей (гр.) — висш духовник (епископ, митрополит, екзарх, архиепископ, патриарх)

афоресвам (гр.) — отлъчвам от църквата чрез проклятие

аязмо (гр.) — извор на минерални води, притежаващи лечебни свойства.

аян (аянин) (араб.) — почетна титла в Османската империя, давана на влиятелни и богати мюсюлмани след избор от местната знат и административна санкция от санджакбея

бакия (тур.) — неплатен навреме данък, просрочен дълг

башибозук (тур.) — нередовна турска войска през XVIII и XIX век

бегликчия (тур.) откупчик на данъка по овцете (беглик) в Османската империя

бедел (-и аскерие) (тур.) — данък, плащан от християните в Османската империя като своеобразен откуп за военната служба; въведен е след 1856 г. вместо отмененото джизие

берат (тур.) — писмена разпоредба на султана за назначаване на длъжност; в по-общ план – документ за потвърждаване на привилегии или за предоставяне на управленски правомощия

вакъф (тур.) — имот, завещан от собственика му за благотворителни цели за вечни времена

валия (тур.) — управител на провинция — вилает, в Османската империя

везир (тур.) — най-висш държавен сановник в Османската империя; член на Дивана

вергия (тур.) — данък

викарий (лат.) — духовник, натоварен от съответния архиерей с функцията на негов заместник; длъжността обикновено се заема от епископи

вилает (тур.) — обширна административна област в Османската империя

Високата порта (Баби али) — метонимичен израз, дошъл от османската политическа лексика, в рамките на която с това име се назовава централното управление на държавата, свързано с ведомството на великия везир

войвода — административно лице, натоварено от собственик на хас да събира данъците от съответното владение

грош (нем.) — едра сребърна монета; основно платежно средство в Османската империя

гурбет (тур.) — временно пребиваване в чужбина с цел печалба

даждие (остар.) — данък

детронация — насилствено отстраняване на владетел от заемания от него престол

джизие (тур.) — поголовен данък, налагаян на немюсюлманите в полза на хазната; през 1856 г. е заменен с нов данък — бедел

дивит (тур.) — метална мастилница, приспособена за носене на пояс

диаспора (гр.) — значителна общност хора от даден народ, разпръснати извън родината им

диоцез (гр.) — юрисдикция над църковно-административна област

диплография (гр.) — правила за водене на търговски книги

дюнюм (тур.) — мярка за поземлена площ близка по размер до декара

емирname (тур.) — писмена заповед, излязла от владетелската канцелария

еснаф (тур.) — затворено стопанско и обществено сдружение на занаятчии, свързани с един вид производство

етерия (етерна) (гр.) — тайна гръцка организация за борча срещу турската власт

ефор (гр.) — надзирател, настоятел

дякон (гр.) — духовно лице, ръкоположено в първата, най-ниска степен от църковната йерархия; има право да участва в богослужение, но само заедно със свещеник или архиерей

епистоларен (лат.) — във вид на писма, в писмовна форма

епитроп (гр.) — църковен или училищен настоятел

еркер (нем.) — издадена над партера част в етаж за увеличаване на площта на жилищните помещения

ерминии (гр.) — практически ръководства, съдържащи каноните на църковното изкуство, по които трябва да се изобразяват библейските личности и сцени, както и ликовете на светците; ползват се от зографи, иконописци, миниатюристи

еснаф (тур.) — сдружение на занаятчии от един бранш

завера — въстание, заговор; терминът се появява в българската политическа лексика в началото на XIX век във връзка с антиосманско въстание във Влашко и Молдова

заптие (тур.) — полицейски служител в Османската империя

землеописание (остар.) — термин, с който през Възраждането по правило се именува учебният предмет география; буквален превод от гръцки език на думата география

зограф (гр.) — живописец, иконописец

иконом (гр.) — титла, давана на свещеник за проявено усърдие; свещеноиконом

илирийски език — изкуствен език, създаден през XVII век от католическото духовенство като общославянски; в основата му лежи хърватският език, но има примеси от сръбския и българския

илтизам (тур.) аренда, откуп; система за откупуване на данъци от оправомощени за това лица

инсигнии (лат.) — външни знаци за властническо положение

ираде (тур.) — султански указ; заповед

испендж (испенч) (тур.) — данък, събиран от всички пълнолетни немюсюлмани; по правило влиза в групата на позамлените данъци

истилям (тур.) — допитване, плебисцит

ихтибар (тур.) — почит, уважение

йеромонах — монашески сан, чиито носител му има право да извършва богослужение

йеросхимонах — монах със степен презвитер, който е дал обет за строго монашеско уединение

кавалетно изкуство — произведения на живописта, графиката (поставени в рамка) и скулптурата (малка пластика), притежаващи самостоен характер

каза (тур.) — административно-териториална единица в Османската империя, околия

кадилък (тур.) — съдебен район в Османската империя

каймакам (тур.) — в османската административна система - управител или заместник-управител на регионална административна единица (околия)

катихизис (гр.) — кратко изложение на богословието

кехая (тур.) — главатар на овчари

клир (гр.) — духовенство

конак (тур.) — резиденция на административен управител

кондика (гр.) — протоколна или счетоводна книга, водена за обикновено за нуждите на църковно настоятелство, манастир или еснафска организация; съдаржа финансови сметки и кратки съобщения за по-важни събития

ктитор (гр.) — дарител на храм, отделил голямо количество финансови средства за издигане на сградата или за обзавеждането ѝ, дарил на храма недвижим имот или завещал голяма сума пари; църковен настоятел

курбан (тур.) — обредна гощавка със заклано домашно животно.

кьошк (тур.) — издигната част в единия ъгъл на чардака, присъща на някои типове възрожденски къщи

кършла (тур.) — зимна кошара за овце

легитимизъм (фр.) — политически принцип на съобразяване с действащото законодателство

литография (гр.) — тиражирана графика, изработена по специална технология — изображението се нанася върху каменна плоча със специален туш, обработва се с киселина и след това се полага върху хартия

малакоф (фр.) — вид широка женска пола, крепена от специални обръчи; терминът произхожда от селищно име във Франция

мангал (тур.) — разлат метален или глинен съд за отопление чрез разгорени въглища

марангози (тур.) — майстори резбари през Възраждането

махзар (тур.) — писмено изложение (молба, петиция, прошение) от поданиците до централната власт в Османската империя

махмуз (тур.) — шпора

метонимия (гр.) — стилистична фигура, при която една дума се употребява вместо друга поради някаква връзка между съответните понятия

метох (гр.) — манастирски недвижим имот извън манастира; обикновено включва сгради, в които се установява духовно лице, което събира помощи и изпраща поклонници, а често ръководи и килийно училище

милет (тур.) — религиозна общност в Османската империя, разполагаща с известни самоуправленски правомощия; в по-общ план терминът означава *народ, народност*

минтан (тур.) — къса горна дреха с права яка и ръкави

миро (гр.) — благовонно масло, употребявано в църковните ритуали

мукатаа (тур.) — фискален участък в Османската империя; по правило е свързан с приходоносен обект — земя, данъчен район, солник, мина и др.

мюдюр (-ин) (тур.) — управител на малка административна единица в Османската империя (нахия)

мюлк (тур.) — недвижим имот, върху който владелецът притежава пълна собственост

мютесариф (тур.) — управител на санджак

наполеон (наполеон д`ор) (фр.) — френска златна монета с номинал 20 франка

нахия (тур.) — административна единица в Османската империя, разположена около района на селище; община

низам (тур.) — войник от редовната османска армия

нотабил (лат.) — представител на аристократичния елит; човек със знатно потекло

обител — манастир

одая (тур.) — стая

ойкумене (гр.) — цивилизационен ареал

ока (тур.) — мярка за тежест в Османската империя, равна на 1282 грама

орос (гр.) — решение на църковен събор

ортак (тур.) — съдружник

паство — група християни, оформена по отношение на духовника, комуто е поверено църковното ѝ попечителство

паша (тур.) — титла, давана на висши военни и на висши административни лица в Османската империя

пехливан (тур.) — борец (във физическия смисъл)

пиастър (лат.) — турска монета, равностойна на 40 гроша

потир (гр.) — култов съд, използван в православната църква в тайнството на причастието; представлява висококодънна чаша от скъпоценен метал

предстоятел — най-висшият в йерархическо отношение архиерей в дадена църква

прозелитизъм (гр.) — целенасочена и организирана дейност по привличане последователи на някое вероизповедание

псалт (гр.) — църковен певец

псалтикиен сборник — сборник с църковни песнопения

Псалтир — старозаветен сборник от религиозни песни — псалми

рая (тур.) — термин, с който властта през ранните векове на османското владичество обозначава цялото податно население в Османската империя; през XIX век той започва да се прилага само спрямо християните и то с известна отрицателна конотация.

редакция — по отношение на ръкописните текстове през средновековието терминът фиксира положението, при което в една творба се явява с частично променено съдържание, без да е напусната първоначалната форма и фабула; това положение не важи за библейските книги, които се считат за "божествени" и всяко отклонение от оригинала може да доведе до ерес

редиф (тур.) — войскови части в Османската империя, съставени от резервисти

рум-милет (тур.) — православната общност в Османската империя

сахатчия (тур.) — часовникар

салтамарка (тур.) — къса връхна дреха от сукно или шаяк, подплатена с кожа

салтанат (тур.) — великолепие, разкош, самоизтъкване

секуларизаця (лат.) — освобождаване на обществената система от властта на църковната институция и на религиозните канони

схизма (гр.) — разцепление на църквата чрез отделяне на големи териториално-административни единици; обикновено е провокирано от догматични различия или противоречия

сюзерен (фр.) — държава, поставила в подчинение друго държавно формирование или подчинила

територия, разполагаща с частично самоуправление

сюртук (фр.) — мъжка горна дреха, дълга до колените и пристегната в кръста, произхожда от облеклото на френските офицери

табу (полинез.) — неприкосновен предмет, дума, израз; забрана за извършване на определени действия

таксидиот (гр.) — пътуващ монах, който събира помощи и/или поклонници за своя манастир; занимават се и с проповедническа, просветителска и педагогическа дейност; играят важна роля за поддържане на православния култ и за укрепване народностното самосъзнание на българите християни

тапия (тур.) — писмен документ за владеене на имот

теокрация (гр.) — форма на управление, при която духовенството има доминиращи позиции в системата на политическите институции

тимар (тур.) — условно владение в Османската империя, осигуряващо доход до 20000 акчета; титулярът му, който практически поделя своята рента с държавата, е задължен да участва в армията със свое оборудване и определен военен контингент

типография (гр.) — печатница

триптих (гр.) — сгъваема икона, състояща се от три части

уврат — стара мярка за поземлена площ с размер 920 кв. м.

угар — разорана и незасята нива

ферман (тур.) — писмена разпоредба на османския султан със силата на закон, скрепен с туграта (официалния монограм) на султана

филетизъм (гр.) — в доктрината на източноправославната църква – отдаване приоритет на принципа на народността пред принципа на християнския универсализъм

фистан (тур.) — рокля, фустан

хараджь (харач) (тур.) — обединително наименование на данъците, плащани от немюсюлманите в Османската империя

хералдика — гербознание; умение да се разпознават, тълкуват и описват гербове

хас (тур.) — поземлено владение в Османската империя, предоставяно на лице с висок ранг в армията или администрацията

хатихумаюн (хат-и хумаюн) (тур.) — султански указ

хатишериф (хат-и шериф) (тур.) — султански указ

хинтерланд (нем.) — област, свързана с някакъв център с административни, политически, стопански, културни или др. връзки

хиротонисвам (гр.) — ръкополагам

хъшове — прозвище, с което са назовавани радикално настроените и относително бедни български емигранти в Румъния през 60-те и 70-те години на XIX век

чардак (тур.) — покрита част от етаж на сграда, отворена към слънчевата страна или към двора; в някои региони носи името *пруст.*

Часослов — богослужебна книга на православната църква, съдържаща молитви на богослужебните последования от денонощния цикъл

шарампол (тур.) — полско укрепление

Шериат (тур.) — система от мюсюлмански религиозни закони, формиращи основата на религиозното право, доминиращо в Османската империя до ерата на Танзимата

ПОКАЗАЛЕЦ НА СПОМЕНАТИТЕ УЧЕНИ

Ангелов, Боню (1915-1989). Литературен историк. Автор на изследвания върху литературните феномени на Ранното възраждане и на проучвания върху българо-руските книжовни общувания до XIX век.

Андреев, Стефан (1938). Историк, ориенталист. Проучва стопанското и общественото развитие на българите в периода XV-XIX век в контекста на османската обществено-политическа система. Извороевед, палеограф, документалист.

Аретов, Николай (1954). Филолог. Изследовател на жанровите трансформации във възрожденската литература, на преводната белетристика и на присъствието на някои специфични сюжети (убийството) в литературния ни развой. Има приноси за публикуване документалното наследство на видни възрожденци, както и за фактографската реконструкция на биографиите им — Васил Попович, Васил Чолаков, Димитър и Рахил Душанови.

Арнаудов, Михаил (1878-1978). Филолог, историк, фолклорист. Творец с широкомащабен принос за проучване на възрожденското политическо и културно развитие. Автор на поредица от монографии, посветени на водещи фигури на Възраждането — Г.С. Раковски, Софроний Врачански, Иван Селимински, Неофит Бозвели, Паисий Хилендарски, Васил Априлов, Любен Каравелов и др.

Балан, Александър (1859-1959). Филолог-славист. Специалист по история на българския книжовен език, старобългарската и възрожденската литература. Автор на проникновени книжовноезикови и културно-исторически анализи на възрожденски текстове.

Беров, Любен (1925). Стопански историк. Автор на статии, монографии и учебни помагала по българска и балканска стопанска история и по въпросите на трудовите отношения в България след 1878 г.

Бицилли, Петър (1879-1953). Руски историк, приет в българските академични среди през 1924 г. Автор на поредица от обзорни съчинения, представляващи широкопанорамни обзори на общоевропейското развитие в Модерната епоха.

Богданов, Иван (1910-1992). Литературен историк и библиограф. Проучванията му върху възрожденската литература и култура са подчертано фактографски и описателски. Независимо от това, творчеството му има свое място в книжовната среда на интерпретативните съчинения, посветени на Българското възраждане.

Божков, Атанас (1929-1995). Изкуствовед. Изследовател на българското светско и църковно изобразително изкуство. В широкообемното му творчество, наред с трудовете върху средновековното и съвременното изкуство, се открояват и текстове, чиито обект е еволюцията на възрожденската живопис.

Бонева, Вера (1965). Историк. Автор на проучвания, посветени на влиятелни възрожденци, на съществени проблеми на църковно-националното движение и на някои от външните фактори, дали тласък на модернизационните тенденции в българското общество през XVIII и XIX век.

Боршуков, Георги (1903-1975). Журналист и историк на българската журналистика. Автор на обстоятелствено проучване, посветено на възрожденския периодичен печат.

Бурмов, Александър (1911-1965). Историк. Автор на поредица от изследвания върху политическото Възраждане. Част от тезите и интерпретациите му се открояват с висока историописна устойчивост, но друга част са спорни и ангажирани със следдеветосептемврийската политическа конюнктура. Има съществени приноси за институционалното и кадрово укрепване на историческата наука през 50-те и първата половина от 60-те години на XX век.

Бужашки, Евлоги (1925-2003). Историк. Автор на проучвания върху политическите течения в освободителното движение.

Василиев, Асен (1900-1981). Изкуствовед и живописец. Автор на проучвания върху българското възрожденско изкуство. Има съществени приноси за анализа и оценката на голям брой паметници на църковното изкуство, сътворени през XVIII и XIX век.

Велева, Мария (1926). Историк. Изследовател на българската историография. Основната част от проучванията ѝ имат за предмет постиженията на видни български историци — Д. Страшимиров, Сп. Палаузов, Ал. Бурмов и др.

Велики, Константин (1912-1997). Румънски българист, историк. Автор на научни изследвания, посветени на българското културно, демографско и политическо присъствие в Румъния през XVIII и XIX век.

Велчев, Велчо (1907-1991). Филолог-славист. Автор на монографии върху Паисиевото дело.

Гаврилова, Райна (1957). Историк, културолог. Проучва българската градска култура в периода XVIII-XIX век. Автор на изследвания в областта на градската култура и история, история на всекидневния живот, историческа антропология.

Гандев, Христо (1907-1987). Историк. Изследовател на прехода на българското общество към Новото време, на редица демографски и стопански проблеми на Възраждането. Редактор на научни списания и сборници. Документалист и етнограф.

Генов, Цонко (1925-1988). Историк. Автор на многобройни проучвания, посветени военно-историческите проблеми на Българското възраждане. Има приносни монографии за руско-турската война 1877/78 г. и за военните аспекти на Априлското въстание от 1876 г.

Генчев, Николай (1931-2000). Историк, чиито научни интереси са простреми върху широки предели на възрожденското обществено развитие — политически прояви, международни контакти, културни феномени, личностни присъствия и др. Автор със специфичен стил и ярко творческо присъствие в националната историопис. Темпераментен популяризатор на градивните стойности на общобългарското развитие. Създател на школа от ученици и последователи.

Георгиева, Цветана (1937). Историк. Международно утвърден специалист – османист. Автор на поредица от етноложки проучвания и на монографии и статии, интерпретиращи историческата съдба на българите през ранните векове на османското владичество.

Грозданова, Елена (1941). Историк – османист. Автор на поредица от проучвания за демографското, стопанско и административно положение на българското общество в ранните векове на османското владичество.

Грънчаров, Михаил (1949). Историк, музеен деец. Изследовател на възрожденското развитие на Плевен и региона. Автор на студии и статии по съществени проблеми на предосвобожденската история — чорбаджийският институт, учебното дело, руско-турската война 1877/78 и българският национален въпрос. Има научни приноси и в музеологията.

Грънчаров, Стойчо (1942). Историк. Автор на поредица от монографии и статии, посветени на политическото развитие на България в края на XIX и началото на XX век. Изследовател с вкус към аналитизма и с постижения в областта на компаративистиката.

Дамянов, Симеон (1927-1986). Историк. Автор на проучвания, посветени на мястото на България в международните общувания през XVIII и XIX век. По отношение проучването на възрожденската епоха се открояват приносите му по темата за позициите на Франция по Източния въпрос и по-конкретно — по неговите български измерения.

Данова, Надя (1942). Историк, специалист по проблемите на балканското обществено-политическо развитие през XVIII и XIX век. Автор на приносни изследвания, посветени на българо-гръцките общувания през Възраждането, на някои модерни културни институции, присъщи на прехода към Новото време, и на водещи възрожденци — Константин Фотинов, Иван Добровски и др.

Даскалов, Румен (1958). Историк, културолог. Автор на провокативна монография, посветена на традиционните историописни подходи към Българското възраждане и на свързаните с тях обществени митологеми. Хуманитарист, чиито интерпретативен подход към българския XIX век настоява за максимална коректност към фактите и оптимална дистанцираност от политическата конюнктура.

Димитров, Ангел (1945). Историк. Научното му творчество има за предмет развитието на училищното дело през Възраждането. Ценни са наблюденията му върху взаимодействието на просветното движение и другите направления на общественото развитие на българите в доосвобожденския период.

Димитров, Михаил (1881-1966). Психолог, историк. Историческите му занимания са центрирани върху личностите и творческите изяви на Хр. Ботев и Л. Каравелов. Макар и пределно пристрастни, тезите му съдействат за поддържане на дебата върху историческите образи на най-видните възрожденци.

Димитров, Страшимир (1930-2001). Историк-османист. Изследовател на аграрните отношения и на политическите движения на българите в периода XV-XIX в. Документалист. Специалист по съществени регионални и демографски проблеми на Възраждането.

Димов, Георги (1918-1995). Филолог. Работи по проблемите на сравнителното литературознание. Най-ценните му приноси по отношение на възрожденската историопис са свързани с публикуването архива на Раковски. Има сполучливи наблюдения за взаимодействието между "националната революция и националния литературен процес".

Дойнов, Дойно (1927). Историк с научни приноси в проучването на политическите движения на българите през Възраждането. В творчеството му се открояват историописните обзори за обществената дейност и възгледите на Васил Левски, за Априлското въстание от 1876, за Кресненско-Разложкото въстание от 1878/79.

Дойнов, Стефан (1936). Историк. Изследовател на националноосвободителните движения на българите през Възраждането. Автор на проучвания, посветени на въздействието на руския политически и военен фактор върху националното ни развитие през XVIII и XIX в.

Драгова, Надежда (1931). Филолог. Работи в областта на възрожденската литература — Паисий Хилендарски, Добри Войников. Има ценни наблюдения върху развитието на възрожденската историопис, възрожденската драматургия и върху цялостната еволюция на възрожденската култура.

Дринов, Марин (1838-1906). Историк, славист. Очерците му върху историята на българската църква през вековете и върху Паисиевото дело участват активно в полагането основите на модерната българска историопис по проблемите на Възраждането.

Дроснева, Елка (1953). Историк — специалист по българска историография. Проучва развоя на възрожденската историопис. Автор на аналитични обзори, посветени на различни историописни прояви през Възраждането.

Дуйчев, Иван (1907-1986). Историк. Международно утвърден византолог. В центъра на проучванията му стоят проблемите на българското, балканското и византийско средновековие. Част от изследванията му се докосват до проблеми на българската църковна и културна история през Възраждането.

Жечев, Николай (1929). Историк. Изследовател на Българското политическо и културно възраждане. Има ценни приноси във фактографското и аналитично осветляване на съдбата на националната ни емиграция, на биографиите на водещи възрожденци, както и на важни регионални проблеми на епохата.

Жечев, Тончо (1929-2000). Литературен историк и критик. Автор на многобройни статии, студии, монографии. Най-популярната му книга е "Българският Великден или страстите български". Творец с принос за насочване на българската хуманитаристика през 70-те и 80-те години на XX век към по-сложно разбиране на възрожденските обществени реалности.

Златарски, Васил (1866-1935). Историк-медиевист. Проучванията му са съсредоточени върху политическата история на Българското средновековие. Има приноси в старобългарската епиграфика и в историографията. Автор е на приносни статии и студии, посветени на Ранното културно и политическо възраждане.

Златев, Тодор (1885-1977). Архитект с принос за проучване, популяризиране и съхранение на недвижими паметници на културата от епохата на Възраждането. Автор на изследвания върху възрожденската жилищна архитектура.

Иванов, Йордан (1872-1947). Литератор, историк, фолклорист, археолог. Издирва и публикува голям брой старобългарски и възрожденски надписи и ръкописи. Сред съчиненията му се откроява фундаменталната документално-аналитична книга "Български старини из Македония".

Игов, Светлозар (1945). Литературен критик и литературен историк. Автор на "История на българската литература" и на многобройни изследвания, посветени на видни български писатели. Вещ интерпретатор на сложни литературни процеси и многозначни авторски присъствия в културния контекст на XIX и XX век.

Илчев, Иван (1953). Историк. Специалист по история на балканските народи. Автор на поредица от приносни проучвания върху политическото и културно развитие на българите през XIX век. Изследователската му позиция се отличава с богатство от паралели между националното ни развитие и еволюцията на другите балкански народи в хода на съответните периоди и събития.

Иречек, Константин (1854-1918). Чешки историк. Българист. Автор на първия обзор върху българското историческо развитие от Средновековието до Освобождението, съставен по правилата на модерната историопис — "История на българите" (1876). В следосвобожденския период съставя значим обем пътеписни и мемоарно-документални текстове, имащи значение на съществени исторически източници и до сега.

Йоцов, Борис (1894-1945). Филолог – славист. Историк. Има проучвания върху възрожденски дейци и творци — Паисий Хилендарски, Петър Берон, Харалан Ангелов. Разстрелян по присъда на т. нар. "Народен съд" като министър в периода 1942-1944.

Каракостов, Стефан (1915-1988). Филолог. Историк. Театровед. Автор на широкомащабно проучване върху историята на възрожденския театър. Вещ интерпретатор на възрожденското културно ежедневие. Редактор на научни сборници и документални публикации.

Кауфман, Николай (1925). Музиковед, фолклорист. Изследовател на българския фолклор, събрал и нотирал значим обем български народни песни. Творец със значим принос за осмисляне на музикалната ни фолклорна традиция и за вписването ú в съвременната културна среда.

Кирил Патриарх Български (1901-1971). Православен архиерей, богослов и църковен историк. Предстоятел на Българската православна църква в периода 1953-1971. Името му е свързано с многообемни монографии и документални публикации, посветени на църковно-националните борби през Възраждането. При все че в хода на изследователската си работа ползва услугите на големи екипи от сътрудници, патриарх Кирил е оставил следа в българската църковна история — предимно с книгите, посветени на архиереите, лидери на предосвобожденските обществени движения.

Киселков, Васил (1887-1973). Филолог-славист. Център на творчеството му е старата българска литература, но в част от текстовете му са интерпретирани проблеми на ранновъзрожденското културно развитие.

Кондарев, Никола (1911). Комунистически функционер, обществен деец, историк. Автор на многобройни статии, книги и брошури, интерпретиращи дейността на водещите възрожденци и същността на повратни предосвобожденски събития от позициите на войнстващ комунистически идеологизъм.

Конев, Илия (1928). Филолог. Работи в областта на сравнителното литературознание. Има съществени приноси за очертаване развоя на българо-сръбските културни общувания през Възраждането. Автор на монографии и студии върху живота и творческата дейност на видни възрожденци — Ил. Блъсков, Л. Каравелов.

Конобеев, Василий (1916-1978). Руски историк, българист. Изследовател на стопанското и обществено-политическо развитие на българите през XVIII и първата половина на XIX век. Документалист. Принадлежи към групата учени, интерпретирали обстоятелствено идейно-политическите възгледи на водещи възрожденци.

Косев, Димитър (1903-1996) Историк. Всепризнат доайен на възрожденската историопис през втората половина на XX век. Автор на проучвания върху политическото развитие и социалните отношения в българското възрожденско общество. Редактор и съставител на значим обем научни сборници и документални поредици. Учен, съумял в условията на силен политически натиск върху историческата колегия да поддържа жив духа на научния обективизъм.

Косев, Константин (1937). Историк. Автор на приносни изследвания върху стопанското и политическо развитие на българите в предосвобожденския период. В творчеството му се открояват аналитичните монографии и студии, посветени на Априлското въстание, Руско-турската война 1877/78, както и на международните измерения на българския национален въпрос през третата четвърт на XIX век.

Лалков, Милчо (1944-2001). Историк. Специалист по нова и най-нова балканска история. Автор на приносни монографични проучвания, посветени на съществени проблеми от политическото развитие на Балканите през XIX и XX век. Оценките му се уповават на широкоспектърни фактографски анализи и на модерен методологически подход.

Леков, Дочо (1928-2002). Филолог със съществен принос за проучване на възрожденската белетристика, както и за уплътняване представите за част от най-влиятелните предосвобожденски творци — Васил Друмев, Любен Каравелов, Добри Чинтулов, Райко Жинзифов, Васил Априлов, Нешо Бончев и др.

Маждракова-Чавдарова, Огняна (1936). Историк. Проучва националнореволюционното движение на българите в годините след Кримската война. Автор на задълбочени статии и студии, посветени на легалните антиосмански движения и на точни наблюдения върху механизмите на институциализиране волята на българите за политическа независимост. Учен, отличаващ се с прецизен подход към изворите и отговорно отношение към словесната форма на своите текстове.

Маркова, Зина (1940-2004). Историк. Изследовател на въоръжените борби и на църковно-националното движение на българите през Възраждането. Съставител на документални сборници и редактор на научни издания. Учен с принос за преориентиране историческото знание за Възраждането към по-широки проблемни кръгове и към оценка на историческите факти в по-широк обществено-политически контекст.

Маслев, Стоян (1923). Историк. Сред преобладаващо медиевистичните му проучвания се открояват поредица от стойностни текстове, посветени на българо-гръцките култури и политически общувания през Възраждането.

Милев, Никола (1881-1925). Историк. Публицист. Политически деец. Необемното му историописно творчество съдържа ценни приноси по отношение осмислянето на политическото и културно развитие на българското общество в ранните векове на османското владичество. Монографията му за католическата пропаганда по нашите земи през XVIII век и досега е пример за добросъвестно и прецизно научно съчинение.

Милетич, Любомир (1863-1937). Филолог-езиковед. Научните му тези върху езика на дамаскинарската книжнина очертават пътищата, по които се е осъществявала еволюцията на писмения език от старобългарски към новобългарски книжовни норми.

Митев, Пламен (1956). Историк. Специалист по стопанските проблеми на Българското възраждане и по развоя на политическите движения през третата четвърт на XIX век. Автор на обзорни историописни очерци върху Възраждането и на текстове, популяризиращи историческото знание за епохата. Учен, отличаващ се с вкус към обоснованата полемика по възлови въпроси на националното ни развитие и умение за лансиране на балансирани историописни тези.

Михнева, Румяна (1949). Историк. Специалист по проблемите на балканското политическо развитие в периода на османското владичество. Автор на проучвания, посветени на международните измерения на Източния въпрос и на процесите на европеизация на балканските общества в прехода към Новото време.

Мутафчиева, Вера (1928). Историк и писател. Османист с висок европейски престиж. Има трудове върху османските аграрни отношения и институции, върху историята на "кърджалийското време", върху съдбата на някои възрожденски дейци. Научният ѝ стил се откроява със своя оригинален авторски натюрел и с умение за многопластово проникване в осмисляните социални явления.

Ников, Петър (1884-1938). Историк — византолог, медиевист. Провокирани от сантиментални подбуди и фамилни ангажименти, заниманията му с история на Българското възраждане са насочени към църковно-историческата тематика. Монографията му за църковно-националното движение и документалните му публикации върху проблеми от този кръг се отличават с историописна прецизност и с трайно присъствие в комуникативната среда на българската хуманитаристика.

Николова, Юлия (1941). Филолог-българист. Автор на литературно-исторически проучвания върху възрожденските басни, на монография за възрожденския деец Сава Радулов, на академичен обзор върху развоя на българската книжнина и литература през XVIII и XIX век.

Нушев, Цветолюб (1952). Историк. Автор на изследване за БТЦК и на други научни текстове, посветени на политическите движения и културните прояви на българите през 60-те и 70-те години на XIX век.

Павловска, Цветана (1938). Историк. Автор на проучвания върху политическите и военно-историческите проблеми на Възраждането. Монографиите ѝ за Васил Левски, за възрожденския републиканизъм и за Сопот през Възраждането се отличават с добросъвестен научен подход.

Пантев, Андрей (1939). Историк. Специалист по проблемите на модерната история. Плодовит автор на многобройни проучвания, посветени на мястото на българския национален въпрос в системата на международните отношения през XIX век. В неговите научни текстове от 80-те години на XX век се открояват едни от първите сполучливи опити за осмисляне на националното ни развитие с понятийните и терминологични категории на европейската хуманитаристика.

Паскалева, Виржиния (1925). Историк. Изследовател на икономическото развитие на българските земи през XVIII и XIX век, на австро-българските и германо-българските отношения през Възраждането. Документалист, автор на задълбочено проучване върху мястото и ролята на жената във възрожденското общество.

Пенев, Боян (1882-1927). Литературен историк. Чрез отделни статии и студии и в обзорния си труд по история на новата българска литература конструира и отстоява цялостна и убедителна концепция за развоя на възрожденската литература. Приносни са и отделни негови наблюдения върху творчеството на Петко Славейков, Г. Ст. Раковски, Хр. Ботев, Ив. Богоров и др.

Петканова, Донка (1930). Литературен историк, медиевист. Проучва старобългарската литература, фолклора и ранновъзрожденската книжнина. Сред приносните ѝ изследвания се открояват аналитични текстове, посветени на книжовния развой през XVII и XVIII век.

Петков, Петко Ст. (1963). Историк. Автор на изследвания, посветени на различни аспекти от политическото развитие на българското общество през XIX век — идейни направления в освободителното движение, концепции за държавността във възрожденските политически програми, водещи исторически личности, инициативи и практики в сферата на предмодерната и модерната българска държавност.

Плетньов, Георги (1935-1994). Историк. Автор на проучвания за чорбаджийския институт през Възраждането, на статии и студии за общини, политически организации и политически прояви в българското доосвобожденско общество. Висока историописна стойност имат очерците му върху историята на Добродетелната дружина, както и статиите му за развитието на Търновския край през Възраждането.

Радев, Иван (1943). Филолог, специалист по възрожденска литература. Плодовит автор на многобройни монографии на литературно-исторически теми. Съставител на сборници, учебни и енциклопедични издания. Литератор с подчертан вкус към историописни интерпретации на литературния дискурс и към историко-документални проучвания на културно-историческите проблеми и художествени феномени на Възраждането.

Радкова, Румяна (1939). Историк. Изследователските ѝ интереси са концентрирани върху културния развой на българското възрожденско общество, както и върху проблема за социалния статус и обществената активност на националната ни интелигенция през XVIII и XIX век. Автор на биографични очерци, регионални проучвания и документални публикации.

Райков, Божидар (1939-1995). Литературен историк, археограф, палеограф. Като приносни се открояват текстологичните му наблюдения му върху поредица от ранновъзрожденски ръкописни текстове.

Русев, Иван (1963). Историк. Автор на проучвания върху икономическото развитие на българското общество през Възраждането. Изследовател на българската възрожденска историопис и на Сливенско-Котленския регион. Документалист.

Сакъзов, Иван (1895-1935). Стопански историк. Наред с проучванията си върху българското стопанско развитие през Средновековието отделя внимание и на някои процеси, свързани с развоя на българската стопанска модернизация през XVIII и XIX век.

Сиделников, Степан (1916-1978). Украински историк, българист. Автор на монографии и статии, посветени на съществени проблеми на политическото развитие на българите през XIX век. Популяризатор на българското историческо минало в бившия Съветски съюз.

Снегаров, Иван (1883-1971). Богослов, историк. Специалист по църковна история. Проучва и публикува значим обем документи, свързани с развоя на българското църковно-национално движение през Възраждането. В няколко монографии и в поредица от статии подлага на подробна и компетентна интерпретация църковните и културни връзки между балканските православни народи през вековете.

Стателова, Елена (1940). Историк. Автор на приносни и прецизно съставени проучвания, посветени на институционалното утвърждаване на българската държавност в следосвобожденските десетилетия, на мястото на България в системата на международните отношения в края на XIX и началото на XX век и на някои ярки личности от епохата на Третото българско царство.

Стефанов Васил (1933). Театровед и театрален критик. Автор на исторически обзори върху развитието на българския театър и на монография за театралното дело и драматургията праз Възраждането.

Стоянов, Захари (1850-1889). Мемоарист и историк на политическите движения на българите през Възраждането. Биографичните му очерци за Хр. Ботев, В. Левски, Л. Каравелов, както и емблематичната му книга "Записки по българските въстания" слагат траен отпечатък върху оценъчните подходи спрямо явленията и личностите, попаднали в историописното полезрение на пристрастния летописец.

Стоянов, Иван (1949). Историк. Автор на проучвания върху националноосвободителните движения на българите през 60-те и 70-те години на XIX век. Изследва някои международни аспекти на политическото развитие на възрожденското общество, както и процесите, свързани с възстановяване на българската държавност след 1878 г.

Стоянов, Маньо (1903-1986). Историк, библиограф, документалист. Изследовател на културното Възраждане. Съставител на мащабен библиографски обзор на възрожденската книжнина, неизгубил актуалност и досега.

Страшимиров, Димитър (1868-1939). Историк на радикалните политически движения на българите през Възраждането. Документалист. Автор на приносни проучвания върху дейността на В. Левски и комитетското дело през втората половина на 60-те и първата половина на 70-те години. Монографията му "История на Априлското въстание" (1907) в много отношения и досега не е изгубила своята историописна стойност.

Темелски, Христо (1948). Историк. Значима част от творчеството си е посветил на темата за развоя на църковно-националното движение през Възраждането. Популяризатор на историческото знание за българското църковно минало.

Тодев, Илия (1952). Историк. Изследовател на българското национално движение в Тракия през Възраждането. Автор на приносно историко-документално проучване за Стоян Чомаков и на многобройни статии и студии по някои общи и частни проблеми на предосвобожденското ни развитие. Документалист. Учен, открояващ се със специфичен историописен стил и творчески подход.

Тодоров, Горан (1925-1988). Историк. Акцент на творчеството му са процесите, свързани с устрояването и утвърждаването на Княжество България през първото десетилетие от неговия политически и институционален развой.

Тодоров, Николай (1921-2003). Историк, специалист по балканска история. Най-съществено място в творчеството му заемат монографичните изследвания, посветени на стопанското и демографско развитие на балканския град в периода

XV-XIX век, на участието на българите в борбите за освобождение на Гърция, на аграрната икономика и градското стопанство на Балканите в периода на османското владичество.

Тодорова, Мария (1949). Историк, специалист по модерна балканска история. Автор на многобройни и широкопанорамни балканистични изследвания, които са вписани плътно в интелектуалната среда на съвременната американска и европейска историческа наука.

Тодорова, Олга (1957). Историк със съществен принос в проучването на православната църква в българските земи в периода XV-XVIII век и на темата за мястото на жената в българското общество в периода на османското владичество.

Тонев, Велко (1933-2004). Историк. Автор на приносни историописни текстове, посветени на регионални аспекти на възрожденското развитие в пределите на Добруджа, Черноморието, Източна Стара планина. Има съществени приноси в реконструиране на основни факти, свързани с просветното движение и църковните борби на българите през XIX век.

Трайков, Веселин (1921). Историк и библиограф. Автор на задълбочени проучвания за Георги Ст. Раковски, както и на поредица от изследвания, посветени на балканския контекст на българското национално развитие през XIX век.

Трифонов, Юрдан (1864-1949). Филолог, историк. Възрожденските акценти на творчеството му са свързани с родния му град Плевен, с личността на твореца и общественика Васил Друмев, с някои специфични книжовни феномени. Прецизният му позитивистки подход е оплодил научните усилия на изследователя с убедителни и трайни концепции.

Улунян, Агоп (1924-2003). Историк-българист. В продължение на десетилетия работи като сътрудник на Руската академия на науките, проучвайки съществени проблеми на връзките между българското националноосвободително движение и Русия. Автор на монографии, посветени на Априлското въстание от 1876 г., на руско-турската война 1877/78 г. Документалист и библиограф.

Унджиев, Иван (1902-1979). Филолог, историк. Автор на поредица от монографични трудове, посветени на жизнения път и обществената дейност на влиятелни възрожденци — Васил Петлешков, Васил Левски, Христо Ботев, Георги Бенковски.

Хаджиниколов, Веселин (1917-2003). Историк. Има приноси към знанието за Възраждането най-вече в стопанско-историческата и в етноложката му зона. Един от методологическите "законодатели" на новата и съвременна българска история в додесетоноемврийския период.

Хаджиниколова, Елена (1948). Историк. Специалист по проблемите на българската емиграция в Южна Русия през XVIII и XIX в., на българо-руските политически общувания през Възраждането, както и на българо-сръбските отношения в последните десетилетия преди Освобождението.

Христов, Христо (1915-1992). Историк, дългогодишен директор на Института по история при БАН. Автор на поредица от монографии, посветени на икономически, обществени и политически аспекти на Българското възраждане. Специалист с принос за институционалното изграждане и утвърждаване на българската историческа наука през 70-те и 80-те години на XX век.

Цанев, Димитър (1942). Историк. Документалист и историограф. Изследванията му са центрирани върху еволюцията на възрожденската историопис и върху международните аспекти на българския национален въпрос през XIX век.

Цветкова, Бистра (1926-1982). Историк, международно признат османист. Автор на задълбочени проучвания, посветени на социално-икономическото и политическо развитие на българите през столетията на османското владичество. Съставител и редактор на ценни документални сборници и поредици.

Цонев, Беню (1863-1926). Филолог, езиковед. Разработва проблеми от историята на българския език, българската диалектология, славянската палеография. Автор на тритомния академичен обзор "История на българския език".

Шарова, Крумка (1924). Историк. Приоритет на научните ѝ интереси са националнореволюционните движения на българите срещу османската власт през Възраждането. Автор на приносни проучвания за Любен Каравелов и Стоян Заимов, за политическите инициативи на емиграцията през втората и третата четвърт на XIX век, за съдбата на българския национален въпрос в периода на Източната криза (1875-1878). Документалист, редактор на престижни периодични издания и научни сборници.

Шашко, Филип (1936). Американски българист. Изследовател на проблеми от културното минало на българите, на възрожденското политическо и обществено развитие, както и някои процеси, разгърнали се в България след Първата световна война. Учен, отличаващ се с добронамерено и обективно отношение към българското минало и към националната ни историческа съдба.

Шишманов, Иван (1862-1928). Литературен историк, критик, фолклорист. Автор на студии за възрожденски творци, на сравнително-исторически изследвания и на обзорни текстове за Възраждането. Учен с принос за осмислянето на водещите тенденции във възрожденското общество и за анализирането им с оглед общоисторическото развитие на Модерна Европа.

Якимов, Георги (1963). Историк. Автор на биографична книга за Пантелей Кисимов и на проучвания върху идейните течения и политическите движения на българите през 60-те и 70-те години на XIX век. Изследовател на новобългарската образователна традиция в периода на Възраждането.

Янева, Светла (1960). Историк. Проучва стопанската история на Балканите през XIX век. Има приноси в интерпретацията на темата за развоя на българското занаятчийско производство през Възраждането и в осмислянето на стопанските процеси по земите ни в контекста на теорията за протоиндустрията.

ОБЗОРНИ СЪЧИНЕНИЯ, ХРИСТОМАТИИ, АНТОЛОГИИ, СПРАВОЧНИ ИЗДАНИЯ

Антонова, Илонка, Вера Маринкова, Пламен Митев, Александър Антонов. История на България. Енциклопедия от А до Я. София: Издателство "Булвест", 2001.

Арнаудов, Михаил. Българското възраждане. Наченки на движението за народна култура и независимост. София: Българска мисъл, 1941.

Арнаудов, Михаил. Творци на Българското възраждане. Т. 1. Първи възрожденци. София: Наука и изкуство, 1969. Т. 2. Поети и герои. София: Издателство"Наука и изкуство", 1969.

Бележити българи. Т. II. 1396-1878. София: Държавно военно издателство, 1968.

Бележити българи. Т. III. 1396-1878. София: Държавно военно издателство, 1969.

Бонева, Вера. Христоматия по история на Българското възраждане. Църковно-национално движение. Шумен: Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", 2002.

България 1000 години. 927-1927. София: Министерство на народното просвещение, 1930.

Българска възрожденска критика. [Антология]. София: Издателство "Наука и изкуство", 1981.

Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съставители *Николай Генчев и Красимира Даскалова.* София: Държавно издателство "Петър Берон", 1988.

Българските градове през Възраждането. Историческо, социологическо и политологическо изследване. Част I. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2004.

Възгледи за Възраждането. [Антология]. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски",1995.

Възрожденски диалози. [Антология]. София, Издателство на БАН, 1985.

Възрожденски пътеписи. [Антология]. София: Издателство "Български писател", 1969.

Възрожденски страници. [Антология]. Т. 1, 2. София: Издателство "Български писател", 1969.

Възрожденски фейлетони. София: Издателство "Български писател", 1968.

Гаврилова, Райна. Векът на българското духовно възраждане. София: Издателство "Слов-Д" 1992.

Гандев, Христо. Проблеми на Българското възраждане. София: Издателство "Наука и изкуство", 1976.

Генчев, Николай. Българската култура XV-XIX век. София: Университетско издателство "Климент Охридски", 1988.

Генчев, Николай. Българско възраждане. София: Университетско издателство "Климент Охридски", 1978. Второ издание. София: Издателство на Отечествения фронт, 1981. Трето издание. София: Издателство на Отечествения фронт, 1988. Четвърто издание. София: Издателска къща "Иван Вазов", 1995.

Георгиева, Цветана, Димитър Цанев. Христоматия по история на България. Т. 3. Българският на род под османско владичество. Ранно българско възраждане. (XV — 20-те години на XIX век). София: Издателство "Наука и изкуство", 1982.

Георгиева, Цветана, Николай Генчев. История на България XV-XIX век. София: Издателство "Анубис", 1999.

Георгиева, Цветана. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество XV-XVIII век. София: Издателство "Мнемозина", 1997.

Грънчаров, Стойчо. Балканският свят: Идеи за държавност, национализми и развития от началото на XIX век до края на Първата световна война. Съпоставителен разказ. София: Издателство "Дамян Яков", 2001.

Даскалов, Румен. Как се мисли Българското възраждане. София: Издателство "ЛИК", 2002.

Динеков, Петър. Възрожденски писатели. София: Издателство "Наука и изкуство", 1962.

Дойнов, Дойно, Иван Стоянов. Възобновяването на българската държавност 1762-1878 г. Идеи и проекти. Варна: ВСУ "Черноризец Храбър", 2002.

Енциклопедия на българската възрожденска литература. Под редакцията на Иван Радев. В. Търново: Издателство "Абагар", 1996.

Източният въпрос в дипломатически документи, спомени на политически дейци и материали от периодичния печат на епохата. Съставители Иван Илчев и Борислав Гаврилов. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1995.

История на българите. Том II. Късно средновековие и Възраждане. София: Книгоиздателска къща „Труд", 2004.

История на България. Т. 5. Българско възраждане XVIII - средата на XIX век. София: Издателство на БАН, 1985.

История на България. Т. 6. Българско възраждане 1856-1878. София: Издателство на БАН, 1987.

История на България. Т. 7. Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Националноосвободителни борби. 1878. София: Издателство на БАН, 1991.

Кой кой е сред българите XV-XIX век. 501 имена от епохата на османското владичество. Редактор *Илия Тодев.* София: Издателство"Анубис", 2000.

Косев, Константин. Кратка история на Българското възраждане. София: Академично издателство "Марин Дринов", 2001.

Куманов, Милен, Колинка Исова. Историческа енциклопедия "България". София: Издателство "Труд", 2003.

Лалков, Милчо. Балканското националноосвободително движение през XIX век. (1804-1878). София: Издателство "Народна просвета", 1982.

Маждракова-Чавдарова, Огняна. Националнореволюционни борби на българския народ 1828-1878. София: Издателство "Абагар", 1998.

Митев, Пламен. Българското възраждане. Лекционен курс. София: Издателство "Полис", 1999.

Пантев, Андрей и Борислав Гаврилов. 100-те [Стоте] най-влиятелни чужденци в българската история. София: Издателство "Репортер", 1999.

Пантев, Андрей, Христо Глушков и Радослав Мишев. История на Новото време. В. Търново: Издателство "Абагар", 1998.

Петков, Петко, Ст. Документи за новата история на България XIX - началото на XX век. В. Търново: Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2002.

Плетньов, Георги, Иван Стоянов. Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. В. Търново: Университетско издателство, 1988.

Радев, Иван, Радослав Радев, Елена Налбантова, Петко Ст. Петков. История и култура на България в дати. Възраждане. В. Търново: Издателство "Слово", 1997.

Радетели за просвета и книжнина. София: Издателство "Народна просвета", 1986.

Станев, Никола. България под иго. Възраждане и Освобождение 1393-1878. София: Придворна печатница, 1928. Второ издание — 1935. Трето издание — 1947.

Стоянов, Иван. История на Българското възраждане. Велико Търново: Издателство "Св. Патриарх Евтимий Търновски", 1999.

Сюпюр, Елена. Българската емигрантска интелигенция през XIX век. София: Издателство на БАН, 1982.

Топалов, Кирил. Възрожденци. Сборник статии за български възрожденски писатели. Част I, II. София. Университетско издателство "Климент Охридски", 1988, 1989. Второ издание — 1999, 2001.

Христоматия по история на България. Т. II. Българско възраждане. Съставители *Христо Христов и Николай Генчев.* София: Издателство "Наука и изкуство", 1969.

Цанев, Димитър и Пламен Митев. Христоматия по история на България. Българското възраждане. Втората и третата четвърт на XIX век. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1996.

Шишманов, Иван. От Паисия до Раковски. София: Министерство на народната просвета, 1944.

Гравитираща към традиционния историописен модел на университетския учебник, настоящата книга съдържа 18 обзора, посветени на историята на българския народ през XVIII и доосвобожденската част на XIX век. Обединени от стремеж към максимално коректни реконструкции на историческите факти и обстоятелства, очерците съзиждат образа на Българското възраждане по начин, ангажиран както със специфичните тълкувателни позиции на автора, така и с най-влиятелните тези на други учени. Така, излязлото от анонимност академично знание за Възраждането се оцветява с присъщата на националната ни хуманитаристика оценъчност и провокира адекватни на съвременната интелектуална среда питания. Част от отговорите на тези питания могат да бъдат открити сред страниците на настоящата учебна книга. Друга част — в препоръчаната литература. А трета — чрез самостоятелна изследователска дейност.

954-577-300-6